

॥ શ્રી જિનાય નમઃ ॥

પં. શ્રીકલ્યાણવિજયગણિ-વિરચિતા સ્વોપજ્ઞ-
ગુજરાતી ભાષા ટીકા સહિત

❀ શ્રી કલ્યાણ-કલિકા. ❀

—: પ્રથમો ભાગ : :—

(પ્રથમ સ્ખંડાત્મકઃ)

મોદળ (મારવાડ) શ્રીજેનસઘની આર્થિક સહાયતાસે
પ્રકાશક:—

શા મીઠામલ ભૂરમલ, શા. મુનીલાલ ધાનમલ
વ્યવસ્થાપક:—

શ્રો. રૂ. વિ. શાસ્ત્રસમ્રાટમિનિ
નાલોર-મારવાડ (રાજ્યપત્ર)

વીર સં. ।	ચિત્રામ સં. ।	ચક્રાન્દ	ઈ. સન
૨૪૮૨ ।	૨૦૧૨ ।	૧૮૭૭ ।	૧૯૫૬
પ્રથમાવૃત્તિ]	મૂલ્ય : ૬-૦-૦	[પ્રતિ ૧૦૦૦	

મુદ્રક : પંડિત મહત્તાલ ઝવેરચંદ ગાંધી.
મુદ્રણ સ્થાન : નવન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ટીંકવાવાડી. કર્નાટકીય પુલ પાસે, ગમદાવાડ.

प्रसिद्ध इतिहासपत्ता प० श्री कल्याणविजय जी महाराज ।

कल्याण कलिकानी

प्रस्तावना

नामप्रदान.

लगभग २५ वर्षी शिल्प, ज्योतिष अने प्रतिष्ठाविधिनु मार्ग-दर्शक पुस्तक लखानी मित्रो तथा भाद्रिकोनी प्रेरणा हती, पण अन्यान्य कार्योने लीधे ए विषयोमा बहु लक्ष जतुं न हतु. चालु कार्योना भार ओटो यता थोडा वर्षो उपर ध्यान रोंचीने थोडुं थोडु लखना माड्यु ज्योतिष तथा शिल्पना केटलांक प्रकरणो हिन्दीमा लरया पण खग, परन्तु ए वने विषयो एटला विस्तृत अने साहित्य-संपन्न ठे के तेमा शु लेतु अने शु छोडतु ए एक समस्या थइ पडी, शारीरिक प्रकृति प्राय अस्वस्थ, आरुमा मोतीयानी शुरुआत अने अन्यान्य प्रवृत्तिओना कारणे अवकाशनी अल्पता, वली निजस्व-भायनी विस्ताररुचिता इत्यादि बातोना विचार करता शिल्प अने ज्योतिषना स्वतन्त्र ग्रन्थोना निर्माणनी भावना कुठित थइ गइ, छता ए विषयोमा अत्यावश्यक विषयो उपर मुदासर लखवानो निर्णय अफर रह्यो ए विषयमा टावणो करवानुं चालु कर्यु अने प्रथम शिल्पना केटलाक आवश्यकीय प्रकरणो लखी नारया अने शिल्पसहिताओमा ज्योतिषना विषय पण अवश्य होय ज छे एटले शिल्पना ज अनुसंधान रूपे धारणागति अने मुहूर्तलक्षण नामना ने परिच्छेदो लखीने तेनी साथे जोटी दीधा. हवे मुद्रा विषयक एक ज एरो परिच्छेद रह्यो हतो के जेना उपयोग विधिविधानोमा थतो होवा उता विधिरूपे तेनुं विमिश्रडमा स्थान न हतु, तेथी मुद्रा परिच्छेदने ज्योतिषना अतमां आपीने एकदर १७ परिच्छेदोना

प्रथम भाग पूरो कर्यो, पण आ संदर्भनुं नाम शुं आपवुं एनो कोइ मार्ग जडयो नहि. शिल्प विषयक नाम करण करवामां आवे तो ज्योतिपनो विषय अलक्षित रही जाय जे विस्तारमां शिल्पनी अपेक्षाए कंडक ज उतरतो छे, वंने विषयने स्पर्शतुं नाम आपवामां पण कंडक ग्राम्यता जेवुं लागुं एटले आ ग्रन्थने निर्नामक ज राखीने विधिविषयक ग्रन्थने पूर्ण करवानो निर्णय कर्यो अने एभाग पण बनते प्रयासे पूरो करी दीवो. वीजो भाग वीजा भागना एक परिच्छेद जेवो ज छे पण अधिक विस्तृत भिन्न भिन्न विषयात्मक होवाथी पांच परिच्छेदमां व्हेंची एनो एक स्वतंत्र खंड बनानव्यो छे.

वीजा वीजा खंडनी योजना अने काचो खरडो तैयार थइ गया पछी पाछी एना नामनी विचारणा उभी थइ, वीजा भागना नामने अंगे तो बहु विचारवानुं न हतुं, प्रतिष्ठाकल्प अथवा एने मलतुं वीजुं कोइ नाम आपवाथी समस्या पती जाय तेम हतुं, पण खास मुंजवण प्रथम खंडने अंगे हती, अमारे आ पहेलो भाग स्वतंत्र ग्रन्थरूपे नहि पण कोइ ग्रन्थना एक विभाग रूपे गोठववो हतो, जो विधिखंडनी प्रधानता गणी तेने अनुसरतुं कोइ नाम आपीये तो प्रथम खंड तदन ज अनिर्दिष्ट रही जाय तेम हतुं एटले अमुक विषय सूचक नामने पडतुं सूकी फलसूचक नामनी तरफ लक्ष्य दोगुं अने तरत ज “ कल्याणकलिका ” नाम उपस्थित थयुं अने ए ज नाम-करण नियत थयुं.

साइजने अंगे-आखो ग्रन्थ एकलो छपाववानो निश्चय हतो पण साइजनी वावतमां विचार करतां जणायुं के कोइ पण एक साइजमां छपावतां बधाने अनुकूल नहिं पडे, युक्त साइजमां होय तो विधि करावनारने अगवडता जनक थाय अने पोथी साइजमां होय तो शिल्प तथा ज्योतिपना अभ्यासीओने अनुकूल पडे नहि, ए कारणे

प्रथम खंड बुरु अने बीजो, त्रीजो खंड मेगा पोयी रूपे छपावत्रां
निश्चित करायुं.

मुद्रण कामनी व्यवस्था—

मुद्रण कार्य जल्दी थइने पुस्तक बहेलु बहार पडे एवी अमारी
इच्छा होय ए तो स्वामाचिक गणाय, पण द्रव्य सहायकोनी उतावल
अमारा करताये अभिक इती, पण आटलुं दलदार पुस्तक भावनगर
के अमदावाद प्रेसमा छपाय अने अमे मारवाडमा मुफ मंगावीने
सुधारीये तो पुस्तक क्यारे छपाइने उहार पडे ? लेखक अने
आर्थिक सहायको केटली धीरज राखे ? अने एकला प्रेसवाला अने
मुफरीडर पंडितने भरोंसे पण काम केम ओडाय ? भावनगर वा
अमदावादमा एवा कोइ विद्वान् साधुनुं चोमासु होय के जे आ काम
करामा योग्य अने करानी भावनावाला होय तो पुस्तक अमदा-
वाद उपावबु ए विचारणा चालती इती एटलामा तपस्वी
प० श्रीकान्तिप्रियजी गणिनो पत्र मलयो, तेमणे जणाव्युं के
“अम्हार चोमासु बीजे नकी थइ गयुं हतु पण शारीरिक कारणे
डाक्टरनी सलाहथी अमदावाद आव्या लीये.” अमने प्रसन्नता
थइ अने पूछ्युं के “ जो शारीरिक अडचण न होय अने कलि-
कानु मुद्रण कार्य सभाली शक्य तेम होय तो ए कार्य हु तमने
सोपवा इच्छु छु ” अमारा आ पत्रनो उत्तर प० कान्तिप्रियजीए
स्वीकृतिना रूपमा आप्यो एटले प्रथम खंडना केटलारु परिच्छेदो
तेमने मोरली आप्या अने आर्थिक सहायकोने सूचना पहोचता खर्च
माटे रकम पण अमदावाद श्रीविद्याशालानी पेढीमा पहोची गड.
कार्य चालु थयु अने गत रर्पना कार्तिक उतरता १० फर्मा छपाया,
पण एटलामां प० श्रीकान्तिप्रियजीने विहार सरवानो प्रसंग
आव्यो एटले अमारी सूचना प्रमाणे मपादननु कार्य तपस्वीप्रसर
मुनि श्रीमद्रत्नप्रियजीने सोंपायुं अने ते पत्नी आनु वधुं ज
सपादकीय कार्य उक्त मुनिराजे ज कर्षुं डे. आ. अने विद्वान् मुनिराए

कलिका प्रति श्रद्धा अने नेनाभाव दानान्यो छे तेथी प्रमत्त पुरी संतोष छे.

अग्रसहायको—

‘कलिका’तुं कार्य ठनी पूरुं नहोतुं थयुं ते पहेल्योथी लोको एना मुद्रणमां सहायक थया माटे अमृक नकलोनी लागत किम्मत आपी ग्राहक रूपे पोतानां नामो लयायवा मांगना ठना. परन्तु ए काम ग्रन्थतुं मेटर पूरुं थया पहेल्यो थइ शकें तेम न ततुं, ज्यारे थने भागोनी प्रेसकोपी थया मांडी. प्रेसथी मुद्रण विषयमां पूछपछ करी लीथी, ते पत्नी अनुमानथी जणायुं के प्रथम तथा द्वितीय भागनी पांच पांचसो कोपीओ कढायतां अनुक्रमे एक पुनरुनी रु० ५) तथा रु० १०) नी लागत किम्मत आवशे, प्रथम भागनो पूरो खर्च श्रीगोदण (मारवाद)ना जैन मंत्रे आपवानां इच्छा व्यक्त करेल होवाथी आ भागमां बीजा कोइनी सहायना स्वीकारी नथी, ज्यारे बीजा भाग माटे दशथी ओली नकलोनी सहायता स्वीकारवामां आवी नथी, मात्र पांच पांचसो कोपीथी लोक मांगणीनं पहेंचाशे नहि एम जणानां प्रकाशक समिति ए बंधारानी पांच पांचसो नकलो कढावी छे, जे अधिकारिओने लागत किम्मत जे अपाशे एवो निर्धार करेल छे. जेटली नकलोनी किम्मत संघो तथा सद्गृहस्थो तरफथी मलेली छे तेदली नकलो एना अधिकारिओने विना मूल्ये आपवानो निर्णय थयो छे पण अधिकारी-अधिकारीनो निर्णय ए माटे नियुक्त थयेल समिति द्वारा थये अने ए निर्णय प्रकाशक समिति उपर जतां पुस्तको मार्गखर्च लेइने तेमने मोकलाशे.

पुस्तकना संपादनमां उपर्युक्त विद्वान मुनिवरोण यथाशक्य परिश्रम कर्यो छे, छतां शरतचूक, दृष्टिदोष के प्रेसकर्मचारीओनी वेदरकारीथी जे कोइ अशुद्धिओ रही जवा पामी छे तेनुं शुद्धिपत्रक आपेल छे, जे जोइने वाचकगण रहेल अशुद्धिओने सुधारी लेशे.

પ્રથમ खंडनो उपोद्घात

કલિકાને અગેની પ્રાસ્તાવિકા ગાતો પ્રસ્તાવનામા કહેવાઈ ગઈ છે હવે ઉપોદ્ઘાતરૂપે પ્રથમ ટંકના વિષયોને સ્પર્શતા કેટલાક સિદ્ધાન્તોની અહિયા ચર્ચા કરીશું.

૧-ભારતીય પ્રાસાદશિલ્પ

કલિકાના પ્રથમ ટંકનો પ્રમુખ વિષય ‘પ્રાસાદશિલ્પ’ છે, શિલ્પ શબ્દ નીચે ગમે તેટલા વિષયો આવતા હોય પણ ‘પ્રામાદશિલ્પ’ને અગે ભારતીય વિદ્વાનોએ જે વિષય જેટલો સ્વેડ્યો છે તેટલો પીઝો કોઈ નહિ, ભારતના જે જે વિભાગોમાં આર્ય લોકો પહોંચ્યા છે તે પ્રત્યેક દેશ ટંકમા પોતાનું પ્રાસાદશિલ્પ નિશ્ચિત કરી તે પદ્ધતિએ પોતાના પૂજ્ય દેવોનાં ધામો નિર્મિત કર્યાં છે. પ્રાસાદોની પૌરાણિક જાતિઓ તથા કુલો ગમે તેટલા હોય પણ વાસ્તુશિલ્પ મુખ્ય ત્રણ ભાગોમા વહેંચાયેલું છે નાગર ૧ વેસર ૨ અને દ્રાવિડ ૩. નાગર શિલ્પ ઉત્તર ભારતવ્યાપક શિલ્પનું નામ છે, ગોદાવરીના દક્ષિણ તટ વાજુનું દ્રાવિડ શિલ્પ કહેવાય છે ત્યારે જે નાગરી તથા દ્રાવિડી પદ્ધતિઓના સમિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલ શિલ્પ પદ્ધતિને ‘વેસરપદ્ધતિ’ એ નામ અપાયેલ છે અને એનો પ્રચાર વિન્ધ્યાચલથી દક્ષિણે અને ગોદાવરીથી ઉત્તરે આ વચલા પ્રદેશમા થયો, આ ત્રણ શિલ્પપદ્ધતિઓ ઉપરથી પ્રામાદોની મુખ્ય નીચે પ્રમાણેની છ જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ—

“કાલિંગા નાગરા લાટા, વારાટા દ્રાવિડાસ્તથા ।

ગૌડા હતિ ચ પદેતે, પ્રાસાદાશ્ચ સરેસ્વતાઃ ॥”

અર્થ—કાલિંગો (કલિંગ દેશભવો), નાગરો, લાટો (લાટદેશ જાત-ઉત્તર ગુજરાતદેશીય), વારાટો (વારાટ-જયપુરથી ઉત્તર પ્રદેશોત્પન્ન), દ્રાવિડો (દ્રવિડ-મદુરા કાંજીવરંતરના દેશના) અને ગોડદેશીય (પૂર્વ-ઉત્તર બંગાલ, આસામ દેશના) આ પ્રમાણે શિખરવદ્ધ પ્રાસાદો ૬ નામોથી ઓલખાય છે, રેखा વિનાનાં વ્યંતરભૂતાદિનાં ચૈત્યોનો આમાં સમાવેશ થતો નથી.

ઉક્ત પદ્ધિ પ્રાસાદોના છંદ ભેદે તેમજ રેखा ભેદે હજારો પ્રકાર નિષ્પન્ન થાય છે જે નીચેના ઉલ્લેખથી જ્ઞાત થશે—

“દ્વાત્રિંશચ્ચ સહસ્રાણિ, ચતુઃશતયુતાનિ ચ ।

ઉક્તાનિ ભેદમિન્નાનિ, ધામ્નાં વૈ (પરમેશ્વરૈઃ) પારામપ્યરે ? ॥”

અર્થ—એકંદર ૩૨૪૦૦ વત્રીશ હજાર અને ચારસો દેવમંદિરોના નિશ્ચિત ભેદો સમર્થ જ્ઞાનીઓએ કહ્યા છે અને કલાભેદે તો વીજા પણ ઉપજે છે.

(૧) દેવભેદે પ્રાસાદચ્છંદ ભેદ—

“ચતુર્વક્ત્રસ્ય દેવસ્ય, ચતુરસ્રશ્ચતુર્મુખઃ ।

પ્રાસાદો બ્રહ્મણા પ્યુક્તો, નત્વન્યેષાં કદાચન ॥

સર્વેષાં વિબુધાનાં ચ, લિંગસ્ય ચ (ભવસ્ય હિ)

એકદ્વારો યુગાસ્રશ્ચ, પ્રાસાદઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

એકવક્ત્રસ્ય લિંગસ્ય, પ્રતિમાયા ભવસ્ય ચ ।

વૃત્તો મહૈશ્વરસ્યોક્ત, પ્રાસાદો યન્ન કસ્યચિત્ ॥

ચતુર્મુખસ્ય લિંગસ્ય, ચતુર્દ્વારસ્તથા ઽપરઃ ।

પ્રાસાદો વર્તુલઃ પ્રોક્તો, હીશ્વરસ્ય ન કસ્યચિત્ ॥

એકવક્ત્રસ્તથા ઽષ્ટાસો, વિષ્ણોશ્ચૈવ ભવસ્ય ચ ।

ચતુર્દ્વારઃ પુનરયં, ભવસ્ય બ્રહ્મણસ્તથા ॥

ચતુરસ્રાયતા યે ચ, તથા વૃત્તાયતાસ્તુ યે ।

એકદ્વારા સ્મૃતાઃ સર્વે, પ્રાસાદા લક્ષણાન્વિતાઃ ॥

મુક્ત્વા લિંગ મહેશસ્ય, તથા ચ રુમલાસનમ્ ।

સર્વાસાં પ્રતિમાના તુ, પ્રાસાદાઃ સમુદાહૃતાઃ ॥”

અર્થ—બ્રહ્માજીએ ચતુરસ્ર અને ચતુર્ધ્વર પ્રામાદ બ્રહ્માજીને માટે કહ્યો છે, વીજા કોઢને માટે નહિ.

ચતુરસ્ર અને એકદ્વાર પ્રાસાદ સર્વ દેવો તથા શિવલિંગને માટે કહેલ છે. એક મુખલિંગ, શિવની પ્રતિમા તથા શિવને માટે વૃત્તચ્છંદનો પ્રામાદ કહેલો છે વીજા કોહ દેવને માટે નહિ. ચતુર્મુખ લિંગને માટે વૃત્ત ચતુર્મુખ પ્રાસાદ કહ્યો છે, આ પ્રામાદ પણ શિવને માટે જ બને છે વાના કોઢને માટે નહિ, એકદ્વાર અષ્ટાસ્ર પ્રાસાદ વિષ્ણુ તથા શિવને હોય છે અને ચતુર્મુખ અષ્ટામ્ર પ્રામાદ શિવને તથા બ્રહ્માજીને કરી શકાય છે. લંબ ચતુરસ્ર પ્રાસાદો તથા વૃત્તાયત છદના એકદ્વારના લક્ષણયુક્ત પ્રામાદો શિવલિંગ તથા બ્રહ્માની પ્રતિમાને ઓઢીને સર્વ-દેવ પ્રતિમાઓને માટે શુભદાયક કહેલ છે.

(૨) દેશદેશની વર્તનાઓ—

આજકાલના આ તરફના શિલ્પિઓ દક્ષિણ, પૂર્વ આદિ દરેક દેશમા જઈને જિન પ્રામાદો પનારી આવે છે, પણ તેઓ વર્તના એક જ નાગરી જાણે છે અને તેજ વર્તના પ્રમાણે પ્રામાદોનું શિલ્પકામ કરે છે જે યસ્ય નથી, જે દેશમા જે વર્તના ચાલતી હોય તે દેશમા તેજ વર્તના પ્રમાણે કામ કરવું જોઈયે, શિલ્પની કુલ ૨૪ વર્તનાઓ છે ફરડ વર્તના કયા દેશમાં વર્તેલી જોઈયે ૪ વિષયમા લખણસમુચ્ચય કાર કહે છે—

“ મેર્વાદિગરુટાન્તેષુ, નાગરી વર્તનોદિતા ।

નાગરી સદૃશી લાટી, કિન્તુ સા દારુનિર્મિતા ॥

अधिकैः कर्मभिर्ज्ञेया, चन्द्रशाला धरा शुभा ॥
 प्रमाणं नागरीं कृत्वा, वाराटी कीर्तिता बुधैः ॥
 सप्तत्रयल्लिकास्तंभ—पंक्तिहृद्यत्र जंघिका ॥
 मेखलान्तरपात्राणि, द्राविडी सा निगद्यते ॥
 कालिंगी गौडिका तुल्या, मञ्चिकापादचन्द्रिका ॥
 इत्युक्ता किञ्चिदुद्देशात्, स्थूलरूपेण शास्त्रतः ॥
 नागरी मध्यदेशे तु, सौख्यदा वर्तना मता ।
 वाराट्याद्याः, स्वदेशेषु, अन्येष्वन्याश्च दुषिताः ॥ ”

अर्थ—मेरुथी गरुडपर्यन्तना प्रासादोमां नागरी वर्तना कहेली
 छे, लाटी वर्तना नागरी सरस्वी ज होय छे, पण लाटी वर्तना
 लाकडाना काममां वर्तय छे. नागरी करतांये आ वर्तनाथी काष्ठनां
 चैत्योमां बहु ज जीणुं कोतर काम कराय छे अने आ वर्तना प्रमाणे
 बनावाता काष्ठनिर्मित चैत्योनी आगल चंद्रशाला मूकाय छे. नाग-
 रीने ज प्रमाण करीने विद्वानोए वाराटी वर्तना कही छे, अर्थात्
 वाराटी पण नागरीथी बहु जुदी नथी पण आटली विशेषता होय छे
 के—आमां स्तंभो उपर तथा जांघमां पल्लव युक्त वेलडीओ खोदाय
 छे, अने ज्यां मेखलाओमां अंतर पत्रो होय ते वर्तना द्राविडी कहे-
 वाय छे, कालिंगी तथा गौडी ए बने वर्तनाओ मलती ज होय छे,
 फरक मात्र ए छे के कालिंगीना मंची थरमां एक चतुर्थांश भागे
 चंद्रिका होय छे, आम संक्षेपमां स्थूलरूपे वर्तनाओनुं शास्त्र थकी
 निरूपण कर्युं, नागरी वर्तना मध्यदेशमां हिमालय विन्ध्याचल
 वच्चेनो प्रदेशमां वर्तय छे, अने उक्त देशमां ते सुखदायक मनाय
 छे वाराटी आदि पोतपोताना देशमां शुभ गणाय छे ज्यारे बीजा
 देशोमां ते दुषित गणाय छे.

आ उपरथी शिल्पकारोए समजी लेवुं घटे के नागरी वर्तना ज

સર્વત્ર ચાલતી નથી પણ તેનો પ્રદેશ ઉત્તરભારત છે, લાટી વર્તના નાગરી જેવી જ હતી, પણ તે પૂર્વે (લાટગુજરાત-કાઠિયાવાડ-કોકણ આદિ) દેશોમા લાકડાના પ્રાસાદોમા ચાલતી હતી, આજે ઉક્ત દેશો-મા પાપાણના પ્રાસાદોમા એ વર્તાય તો વાંધો નથી. વારાટી ઉત્તર તથા પૂર્વ રાજસ્થાનના પ્રદેશોમા ચાલતી હતી, આજે પણ એ દેશોમા વારાટી પ્રમાણે જ શિલ્પકામ વર્તવું જોડ્યે, દ્રાવિડી મદ્રાસ તરફ પાડ્ય અને આન્ધ્ર પ્રદેશોમા, કાલિંગી દક્ષિણ વંગાલ, ઉડીશા, દક્ષિણ બિહાર તથા દક્ષિણ કોશલ અને ગૌડી ઉત્તર વંગાલ, આમામ, ઉત્તર બિહાર, પશ્ચિમ વંગાલ તથા ઉત્તર કોશલ इत्यादि દેશોમાં વર્તતી જોડ્યે एवો શાસ્ત્રાદેશ છે.

(૩) વેધદોષો—

“ અગ્રતઃ પૃષ્ઠતઃચૈવ, વામદક્ષિણતોઽપિ વા ।

પ્રાસાદ કાર્યેદન્યં, નાભિવેધવિવર્જિતમ્ ॥”

અર્થ—પ્રાસાદની સામે, પૃષ્ઠે, હાથે વા જમણે માગે ત્રીજો પ્રાસાદ કરાવવો, પણ નવા પ્રાસાદનો નાભિવેધ ટાલવો જોડ્યે

“ શિવસ્થાગ્રં શિવ કુર્યાદ્, બ્રહ્માણ બ્રહ્મણસ્તથા ।

વિષ્ણોરગ્રે ભવેદ્વિષ્ણુ, જૈને જિન રવે રચિમ્ ॥”

અર્થ—શિવને આગે શિવ, બ્રહ્માને આગે બ્રહ્મા વિષ્ણુને આગે વિષ્ણુ નિનની આગે જિન અને સૂર્યની આગે સૂર્યની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવી જોડ્યે, પણ ઇકની આગે ત્રીજા દેવની પ્રતિમા વેમાડવી નહિ, મિનનામિક દેવો ઇક વીજાને સામે વેસાડવાથી પરસ્પર નાભિ-વેધ દોષ ઉપજે છે

“ ચણ્ડિકાગ્રે ભવેન્માતા, ચક્ષઃ ક્ષેત્રાદિભૈરવઃ ।

જ્ઞેયાસ્તેષામભિમુતે, યે યેષાં ચ હિર્તપિણઃ ॥”

અર્થ—ચંડિકાદેવીને સામે માતા યક્ષ કે ક્ષેત્રપાલ ભૈરવને વેસાડવા. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે જે જે દેવો જેના હિતૈષિઓ હોય તે તેની સામે વેસાડવા સારા છે.

“ જિનેન્દ્રસ્ય તથા યક્ષ-દેવાશ્ચ જિનમાનૃકાઃ ।

આશ્રયંતિ જિનં સર્વે, યે ચોક્તા જિનશાસને ॥”

અર્થ—જિનેન્દ્રના યક્ષદેવો, જિનમાતાઓ અને વીજા જે કોઈ જિનશાસનમાં જૈન દેવો કહેલા છે તે સર્વે જિનના આશ્રયમાં રહી શકે છે.

“ વર્જયેદર્હતઃ પૃષ્ઠ-મગ્રં તુ શિવસૂર્યયોઃ ।

પાર્શ્વ તુ બ્રહ્મ-વિષ્ણવોશ્ચ, ચણ્ડયાઃ સર્વંત્ર વર્જયેત્ ॥”

અર્થ—જિનનો પૃષ્ઠ વેધ, શિવ સૂર્યનો અગ્રવેધ, બ્રહ્મા વિષ્ણુનો પાર્શ્વ વેધ અને ચંડીનો સર્વ વેધ વર્જવો.

“ પ્રસિદ્ધરાજમાર્ગસ્ય, પ્રાકારસ્થાન્તરે પિ વા ।

સ્થાપયેદન્યદેવાંશ્ચ, વહિર્વાસ્તુકવર્જિતમ્ ॥”

અર્થ—જો વે પ્રાસાદો વચ્ચે પ્રસિદ્ધ રાજમાર્ગ પડતો હોય અથવા તો એક વાસ્તુના કોટને આંતરે બાહ્ય ભાગમાં વીજું વાસ્તુ હોય તો ત્યાં વીજા દેવની પ્રતિમા સ્થાપન કરી શકાય છે.

“ વેધ્યવેધકયોર્વાસ્ત્વોસ્ત્યક્ત્તવા દ્વિગુણમન્તરમ્ ।

યથેષ્ટં સકલં કાર્યં, કૃતં તચ્છુભશાન્તિકૃત્ ॥”

અર્થ—વેધ્ય અને વેધક વાસ્તુઓની વચ્ચે વાસ્તુથી વમણી ભૂમિનું અંતર હોય તો ત્યાં વેધ ઉપજતો નથી, ત્યાં ઇચ્છાનુસાર સર્વ કાર્ય થઈ શકે છે અને ત્યાં કરેલ કાર્ય શુભ અને શાંતિદાયક થાય છે.

(૪) મિન દોષો—

“ મંડલં જાલકં ચૈવ, કીલકં શુષિરં તથા ।

છિદ્રં સંધિશ્ચ કારાશ્ચ (કારસ્ય), મહાદોષા इति स्मृताः ॥”

“ अर्थ—मंडल (हवा तथा प्रकाश माटे गभारामा गोल बक्रानं राखनु, जालियु राखनुं, लोहनो खीलो दीवारमा देवो, भित्तिओमा पोलाण राखनुं, छिद्र राख्ना. चणतरमा प्रत्येक घरनी सधि उपरो उपरि राख्नी ए प्रासाद निर्माणना महादोषो कह्ना छे

“ ब्रह्मविष्णुरवीनां च, शम्भोः कार्या यद्वन्द्या ।
गिरिजायाजिनादीना, मन्वतरभुवा तथा ।
एतेषा च सुराणां च, प्रासादा भिन्नवर्जिताः ।
प्रासादमठवेदमानि ह्यभिन्नानि शुभानि हि ॥”

अर्थ—ब्रह्मा विष्णु सूर्य अने शिवना प्रासादो इच्छानुसार कुरवा आ देवोना प्रासादोमा भिन्न दोष गणातो नथी, एण पार्वती, जिन, गणेशादि देवो तथा मन्वतरमा थयेलो अन्तारादीना प्रासादोमा ‘भिन्न’ दोष वर्ज्यो छे, प्रासाद मठ तथा घरो अभिन्न होय ते ज. शुभ गणाय छे.

भिन्न दोषनुं स्पष्टीकरण—

“ मूपाभिर्जालकैर्द्वारैर्गर्भो यत्र न भेदितः ।
अभिन्न कथ्यते तच्च, प्रामादो घटम वा मठः ॥
कुक्षिद्वारैश्चधाजालैर्मूपाभी रक्षितभेदिताः ।
भिन्नस्तत्र न विज्ञेय, आलयः सिद्धिकामदः ॥
पुरतः पृष्ठतो द्वाराचुभौ कुक्षयोः प्रभेदितम ।
मार्तः स्पृश्यते यत्र, भिन्नं नाम तदुच्यते ॥”

अर्थ—जालिओ, जालियाओ अने द्वारो रहे जेनो गर्भ-भेदायेलो नथी होतो एओ प्रामाद घर वा मठ ‘अभिन्न’ कहवाय छे, एधी विपरीत वृत्ति भागमा खोलेल द्वारो, जालको अने जालिभो द्वारा अंदर प्रवेशता गर्भ भित्रो घडे जेनो गर्भ भेदायो छे एओ सिद्धिभो

તથા કામનાઓને આપનારો પ્રાસાદ ભિન્ન ગણાય છે. આગલ પાછલ વે દ્વારો હોય અથવા વંને કુખિઓમાં વે દ્વારો વડે ગર્ભ મેદાયેલ હોય અને તે દ્વારોથી અંદર આવતા પવનો વડે દેવ પ્રતિમાનો સ્પર્શ થતો હોય તે વાસ્તુ ભિન્ન દોષદૂષિત કહેવાય છે.

(૫) દિગ્મૂઢતાદિ મહાદોષો—

“ દિગ્મૂઢો નષ્ટછન્દશ્ચ, આયત્નીનં શિરોગુરુઃ ।

જેયા દોષાસ્તુ ચત્ત્વારઃ પ્રાસાદે કર્મદારુણાઃ ॥ ”

અર્થ—દિગ્મૂઢ, નષ્ટછંદ, આયત્નીન, શિરોગુરુ, આ ચાર દોષો પ્રાસાદકર્મમાં મહાભયંકર જાણવા.

વિવરણ—દિગ્મૂઢ એટલે દિશાચૂક, દિશાને વદલે કોણમાં દ્વાર આવે તે દિગ્મૂઢ ૧, નષ્ટછંદ એટલે તલ છંદ હોય તે પ્રમાણે શિખર પર્યન્ત કામ ન કરતાં શિખરમાં છંદ વદલવો તે નષ્ટછંદ ૨, ગુમ આય ન ઉપજતો હોય તે આયત્નીન ૩, શિરોગુરુ—એટલે નીચે કરતાં ઉપરના ભાગે દીવાલો જાડી કરવી અથવા ખોમજ પ્રાસાદોમાં નીચે કરતાં ઉપરિ ભૂમિઓની દીવાલો જાડી અથવા ડુંચી કરવી તે શિરો-ગુરુ ૪, આ ચાર વાસ્તુગત દોષો ભયંકર માનેલા છે.

“ સ્તંભવેધે યથા વાસ્તુઃ, વાસ્તુવેધે તથા સુરઃ ।

દેવવેધે ભવેન્મૃત્યુઃ, શિલ્પિકારાપકાદિષુ ॥ ”

અર્થ—જેમ સ્તંભવેધે વાસ્તુવેધ થાય છે તેમ વાસ્તુવેધથી પદગત દેવનો વેધ થાય છે અને દેવનો વેધ થવાથી શિલ્પી કરાવનાર આદિમાંથી કોઈનું મરણ થાય છે.

(૬) જાતિભેદ દોષ—

“ તલછન્દાનુસારેણ, તદ્ભૂં શિખરં ભવેત્ ।

ઝર્ધ્વં તુ ફાંસનાકારં, જાતિભેદોઽન્ન જાયતે ॥ ”

અર્થ—પ્રામાદનું તલ આઠ-દશ આદિ જેવા માગનું હોય તેવાજ અગોચરનું તેના ઉપર શિખર હોય છે, છતાં ન્યૂનાધિક અગોચરનું અથવા પ્રામાના આકારે શિખર કરે ત્યાં ' જાતિભેદ ' દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૭) હીનતાદોષ ફલ—

“ હીનમાને તુ ચે દોષાઃ, કથયે તાન્ સમાસતઃ ।
 આયુર્હાનિર્ઘ્નરહીને, નાલિહીને વનક્ષયઃ ॥
 અપદસ્થાપિતૈઃ સ્તંભૈર્મહારોગં વિનિર્દિશેત્ ।
 સ્તંભવ્યાસોદયે હીને, કાન્તા તત્ર વિનશ્યતિ ॥
 પ્રાસાદે પીઠહીને તુ, નશ્યન્તિ ગજવાજિનઃ ।
 રથોપરથહીને તુ, પ્રજાપીઢાં વિનિર્દિશેત્ ॥
 કર્ણહીનો યદા વાસ્તુર-યુક્તફલમાદિશેત્ ।
 ક્ષીઢન્તિરાક્ષસાન્તત્ર, ફલં ક્વાપિ ન વિચ્યતે ॥
 જઘાહીને ભવેદ્ બન્ધુ-કર્તૃકાવરનાશનમ્ ।
 શિખરે હીનમાને તુ, નશ્યન્તિ પુત્રપૌત્રકાઃ ॥
 અતિદીર્ઘે કુલોચ્છેદો-દૃશ્યે વ્યાધિસમુદ્ભવઃ ।
 સ્થપુટસ્થાપને પીઢા, કર્તા તત્ર વિનશ્યતિ ॥
 સ્કન્ધહીનઃ કવન્ધશ્ચ, સમસંધિઃ શિરોગુરુઃ ।
 અપ્રસારિતપાદશ્ચ, પૈત્રે ધનનાશકાઃ ॥ ”

અર્થ—પ્રાસાદના અગોચરગોની હીનતામા જે દોષો હોય છે તે સંક્ષેપથી કહું છું, દ્વારની હીનતા આયુષ્યની હાનિ કરે છે, નાલની હીનતાથી ધનનો નાશ થાય છે અપદમા સ્તંભો સ્થાપનાથી (શ્રેણિ-ભગથી) મહારોગની ઉત્પત્તિ કહેવી, સ્તંભોનો વ્યાસ અથવા ઉદય હીન હોય તો સ્ત્રીનો નાશ થાય પ્રાસાદની પીઠ હીનતામા હાથી ઘોડાઓ નાશ પામે અને રથ ઉપરથી હીનતાગાલા પ્રાસાદથી પ્રજાને પીઢા

ઉપજે છે. જો કર્ણહીન વાસ્તુ હોય તો અયોગ્ય કલ કહેવું, તેવા વાસ્તુમાં રાક્ષસો ક્રીડા કરે છે, તેવા વાસ્તુથી શુભ ફલ કાંઈ પણ હોતું નથી, જંઘાહીન પ્રાસાદથી વન્ધુનો તથા કર્તાનો કરાવનારનો નાશ થાય છે, શિખરહીન હોતાં પુત્રપૌત્રોનો નાશ થાય છે, પ્રાસાદ શિખરનો ઉદય તેના માન કરતાં અતિશય વધારે કરે તો કુલ નાશ થાય તેમ પ્રમાણ કરતાં પણ ઘણું હીન (ટીંગણું) કરે તો રોગની ઉત્પત્તિ થાય, ઢાઢાની માફક શિખરને ચોડું અને ચઢકેલા દેશાવનું કરે તો પીડા ઉપજાવે અને કર્તાનો નાશ થાય. સ્કંધ વગરનું ૧ આંચલ સારા વગરનું ૨ સમાન સાંધાવાલું ૩ ઉપર વધારે ઘોઝવાલું ૪ અને પગ ભાગે સાંકડું ૫ આ પાંચ જાતના શિખરો ધનનો નાશ કરનારા થાય છે.

(૮) સત્વરવિનાશી વાસ્તુ—

“ અલ્પલેપં बहुलेपं, समसन्धि शिरोगुरु ।

अप्रतिष्ठं पादहीनं, तच्च वास्तु विनश्यति ॥”

અર્થ—થોડા લેપવાલું ઘણા લેપવાલું, સમ સાંધાવાલું ઉપર અધિક ભારવાલું પીઠ વિનાનું, પાયા વિનાનું વાસ્તુ જલ્દી નાશ પામે છે.

(૯) જીર્ણોદ્ધારવિષયે વિશેષ:—

“ अधिकं वा समं हीनं, पूर्वधामादि बाधकम् ।

प्रासादादि न कर्त्तव्यं, कुर्याच्चेन्मृत्युमाप्नुयान् ॥

अभिन्नानां विधिश्चायं, दोषो भिन्ने न विद्यते ॥”

અર્થ—પ્રથમના વનેલ અને પ્રતિષ્ઠિત થયેલ પ્રાસાદ આદિને પાડીને તે સ્થાને નવીન પ્રાસાદાદિ ન વનાવવું. પ્રથમ કરતાં હીન જ નહિં સમાન અથવા તેના કરતાં અધિક પણ વનાવવું હોય છતાં

अखंड प्रासादादिने ताडीने ननु बनावनामा दोष छे. एम छता जो शिल्पी बनाउं तो ते मृत्यु पामशे, आ विधि अभिन्न (जिन गौरी गणेशादिना) प्रासादोने विषे छे भिन्न (जेने विषे भिन्न दोष गणातो नथी आग शिव सूर्यादिना) ग्रामादोने विषे उक्त दोष होतो नथी

(१०) दण्ड-ध्वजविषये मतान्तरो—

“ जीवदैर्घ्यसमोदण्डः, स्थौल्यं तद्वर्जिताशतः ।

चूलकान्तरदेवानां, स्थापनीयः प्रमाणतः ॥ ”

अर्थ—प्रासाद पुरुषना हृदय भाग जेटलो लंबो अने ते उपर छटेला आवलसारा नीचेना भाग जेटलो जाडो आवलसारानी बहारनी फरके देवमंदिरो उपर प्रमाणोपेत दंड स्थापनो—

विवरण—तात्पर्यार्थ ए छे के मंडोपगना प्रहार धर उपरकी बाधणीना तलाचा सुधीनु शिखरनु जे प्रमाण होय ते प्रमाणनो ते प्रासादो नो दंड करनो अने तेनी जाडाई शिखरनो जेटलो भाग ग्रीषा स्थाने जोड्यो छे तेदली करी दंड जेना आवारे राखनो छे ते स्थान आवलमारायी सहज पहारना भागे होय.

ध्वजाधारनो स्पष्ट स्थाननिर्देश—

“ शिखरस्य शराशेन, चतुर्थेन गुणेन वा ।

उत्तमादिध्वजाधार, मस्तकार्येन वा क्वचित् ॥ ”

अर्थ—आवलसारा नीचेना शिखरनो उचाइना एकपचमाश एकर चतुर्थांश अने एकर तृतीयांश नीचे ध्वजदंड रोपनानु स्थान करवुं कनिष्ठ दंडनु स्थान पंचमांशे मध्यदंडनु स्थान चतुर्थांशे अने जेष्ठ दंडनु स्थान एकर तृतीयांश नीचे रगु, कोटना मतमा मस्तक सुधीना शिखरना अर्धा भागे, एकर तृतीयांशे तथा एकर चतुर्थांशे

પણ ધ્વજદંડનુ સ્થાન ઉત્તમાદિ દંડોને માટે કચ્ચાનું વિધાન માનેલું છે.

(૧૧) શિલ્પવિષયક કેટલાક અપ્રસિદ્ધ નિયમો—

આજના સમયમાં મારવાડ ગુજરાત દેશીય પ્રાસાદ શિલ્પિયોમાં પ્રચલિત નિયમો તો પ્રાસાદ લક્ષણમાં આવી જ ગયા છે, પણ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ નિયમો જે લક્ષણસમુદ્ધાદિ ગ્રન્થોમાં પ્રતિપાદન કરેલા છે તેમાંથી કેટલાક અહીંયાં આપીએ છીએ એ વાંચીને શિલ્પી ગણ જાણી શકશે કે તેઓ જે કંઈ જાણે છે એટલું જ શિલ્પ નથી પણ વળું છે, અમારો આશય એ નથી કે વધાવે આ નવા નિયમોને અનુસરે, પણ આ નિયમો ઉપરથી શિલ્પીગણે એટલો તો ધડો લેવો જ જોઈએ કે પ્રાચીન પ્રાસાદોમાં ડ્યાં ક્યાં પળ આ નિયમો પ્રમાણે કાર્ય થયેલું હોય તેને અશુદ્ધ કહીને પોતાની વિદ્વત્તાનું પ્રદર્શન ન કરાવે પણ “વહુરત્ના વસુન્ધરા” એ વચનને પ્રમાણ મારીને નવું નવું જાણવા અને શીખવાનો ઉદ્યમ કરે.

કૂર્મ શિલામાન-લક્ષણમસુચચે—

“ગર્ભકર્ણાયતં સૂત્રં, કૃત્વા ભાગચતુષ્ટયમ્ ।
તદેકાંશપ્રમાણેન, મધ્યે કૂર્મશિલાસ્થિતિઃ ॥
તન્મધ્યે સ્થાપયેલ્લિંગં, મધ્યં નૈવ પરિત્યજેત્ ।
મધ્યસ્થં હન્તિ કર્તારં, બ્રહ્મવેધાન્ન સંશયઃ ॥
તસ્માદીશં સમાશ્રિત્ય તત્સ્થિતિઃ સૂત્રમાનતઃ ।”

અર્થાત્—ગભારામાં વે કોણો વચ્ચે સૂત્ર લંબાવીને તેના ૪ ભાગ કરવા તેવા ૧ ભાગ માનની કૂર્મશિલા મધ્યભાગમાં સ્થાપવી અને વરાગર કૂર્મશિલાના મધ્યભાગે શિર્વાલગ સ્થાપવું પણ શિલા મધ્યનો ત્યાગ કરવો નહિં ગર્ભ મધ્યમાં સ્થિત લિંગ બ્રહ્મવેધ થવાથી

તેના કરનારનો નાશ કરે છે માટે કૂર્મશિલાને એક સૂત્રપ્રમાણ રૂંશાન દિશાની તરફ સ્થાપ્યો.

ઉક્ત વિધાન શિવાલયને આશ્રિત છે, પ્રચલિત કૂર્મશિલાના માન કરતા આમા જણાવેલ શિલામાન ઘણુ અધિક છે એ વાત ધ્યાનમા લેના જેવી છે

લિંગમાને પ્રાસાદમાન—

“અઘ્ધીશ્ચતુર્ગુણાશ્ચ સ્યુઃ, પ્રાસાદા લિંગમાનતઃ ।

અર્ધેન લિંગદૈર્ઘ્યેન, ભિત્તયો વિસ્તૃતાઃ ક્રમાત્ ॥”

અર્થાત્—શિવ પ્રાસાદો લિંગના ઉદયમાનથી ચતુર્ગુણા, પાંચ ગુણા અને ૩ ગુણા માનનાં હોય છે. અને લિંગની લંબાઈના અર્ધા ભાગની વિસ્તારમા મીંતો કરતી.

દ્વારમાનના વિશેષપ્રકારો—

આજ કાલ પ્રામાદનું દ્વારમાન શિલ્પીઓ પ્રાસાદમંડન, ક્ષીરાર્ણવ, અપરાજિત વગેરેમાં લલ્યા પ્રમાણે—

“અકહસ્તે તુ પ્રાસાદે, દ્વાર સ્યાત પોઢશાંગુલમ્ ॥”

ઇત્યાદિના ક્રમ પ્રમાણે કરે છે, પણ આમા જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠાદિનો વિચાર કરાતો નથી, ઉત્તર દ્વારોદયના માનમા એક વે આગલ ન્યૂનાધિક કરી આય મેલવી દ્વારમાન નિશ્ચિત કરી લે છે, કયા દેવના પ્રામાદના દ્વારનો ઉદય-વિસ્તાર કેટલો હોયો જોઈયે એ પ્રાયઃ જોવાતું નથી અને શિવદ્વારની જેમ જ કોઈ પણ દેવના પ્રાસાદનો દ્વારોદય વનારી દે છે. સ્વરી રીતે જિનદ્વાર ઉદયાર્ધ પ્રમાણે નહિ પણ વિસ્તારમા તે અધિક હોવું જોઈયે, કેમકે શિવદ્વાર ઉદયાર્ધ વિસ્તૃત હોવામાં કશી હરકત નથી. શિવલિંગ અથવા શિવમૂર્તિને માટે શિવદ્વારનો તે વિસ્તાર ઓછો નથી પણ જિનપ્રતિમા તો મૂલનાયક રૂપે વેઠી જ હોય, વલો તેને પરિકર પણ સાથે હોયતેથી જિનપ્રતિમા માટે ઉદયાર્ધ ૧

વિસ્તાર પર્યાપ્ત થઈ શકતો નથી. ક્ષીરાર્ણવમાં જિનદ્વાર કનિષ્ઠ વતા-વેલ છે પણ ક્ષીરાર્ણવનો જ્યેષ્ઠ-કનિષ્ઠ વિષયક લેખ કંઠક અશુદ્ધ થઈ ગયો લાગે છે, ગમે તેમ હોય પણ જિનદ્વાર વિસ્તારમાં અધિક હોવું જોઈએ એમ અમારું માનવું છે, પ્રચલિત રીતિ પ્રમાણે ૪'-૧૩" (ચાર ગજ તેર ઇંચ)ના પ્રાસાદનું મધ્યમ દ્વારમાન ૨'-૧૯" (બે ગજ ઓગણીશ ઇંચ) આવે છે, એનું મધ્યમાન ૨'-૧૩" ઉદયમાં અને ૧'-૯" વિસ્તારમાં થાય પણ આજ કાલ આવાં કનિષ્ઠ માનનાં જિનદ્વારો વનતાં નથી.

પ્રાચીન જિનચૈત્યોનાં પ્રાયઃ જિનદ્વારો કનિષ્ઠમાનનાં વિસ્તાર-અધિક દૃષ્ટિગોચર થાય છે એ નિરાધાર તો ન જ હોવાં જોઈએ, અમારી પાસે લગભગ ત્રણસો વર્ષની જુની એક હાથપોથીનો ઉતારો છે તેમાં દ્વારમાનના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે લખ્યા છે—

૧— “અથ દ્વારલક્ષણં પ્રાસાદચતુર્થીશદ્વારવિસ્તારવિસ્તારાદ દ્વિગુણોદયં દ્વારમાન ।

૨—પુનર્ભેદં દ્વારમાનમિદ્—પ્રાસાદ પંચમાંશ દ્વાર વિસ્તાર.

૩—પ્રાસાદ તૃતીયાંશ દ્વારવિસ્તારપ્રમાણ તદ્દિદ્વિગુણોદયદ્વાર ।”
(પત્ર .૫-૬)

ઉપરના નિયમ પ્રમાણે ૪'-૧૩" ના પ્રાસાદનું દ્વાર વિસ્તારે ૧'-૧૩" અને ઉદયે ૩'-૧"નું થઈ શકે છે. આ વિષયમાં લક્ષણસમુ-ચ્ચયકાર વૈરોચનિ કહે છે.

“ ધામમાનાત્રિધાદ્વારં, જંઘાવિસ્તરભાગતઃ ।

તુર્થરસાદિભાગેન, જ્યેષ્ઠમધ્યાઽધમં ક્રમાત્ ॥ ”

અર્થાત્—વાસ્તુના માનને આસરીને દ્વાર ત્રણ પ્રકારનું હોય છે, જે પ્રાસાદની જંઘાના અર્ધમાં તેનો ચતુર્થીશ પઢંશ, સપ્તમાંશ ઉમેરતાં

જે માન ધાય તે માનનું તે પ્રાસાદનું અનુક્રમે જ્યેષ્ઠ મધ્યમ કનિષ્ઠ દ્વાર ધાય છે.

કન્યસ ચોત્તમે ધાગ્નિ, મધ્યમે મધ્યમં સદા ।

ઉત્તમં કન્યસે દ્વારં, ગર્ભમાનાદથોચ્યતે ॥

ત્રિ-ચતુર્ભૂતભાગેન, જ્યેષ્ઠ-મધ્યમ-કન્યસમ્ ।

હાનાદ્ હાનં ભવેદ્દ્વારં, ગર્ભે કર્ણવિરાજિતે ॥ ”

અર્થ—કનિષ્ઠ પ્રાસાદને દ્વાર ઉત્તમ, મધ્યમને મધ્યમ અને ઉત્તમને કનિષ્ઠ માનનું કરવું, હવે ગર્ભમાને દ્વારમાન કહેવાય છે, ગર્ભ-ગૃહના વિસ્તારમાં તેનો એક ત્રીયાંશ એક ચતુર્થાંશ એક પચમાંશ ઉમેરતા જે માન ધાય તે માનના અનુક્રમે જ્યેષ્ઠ મધ્યમ કનિષ્ઠ દ્વારો જાણ્યા અને હીનમા પણ દ્વારમાનગર્ભગૃહના વિસ્તાર તુલ્ય હોય છે.

ઉપરના વિધાન પ્રમાણે ૪’-૧૩” ના દશાયતલના પ્રાસાદના દ્વારનો ઉદય ૩’-૫” નો આવે છે.

બીજી લક્ષણ સમુચ્ચયકાર કહે છે—

“ પિષ્ઠિકા કોણવિસ્તારં, ક્ષુરિ(શૌરિ)ધાગ્નિ સ્વચિન્મતમ્
ઉદ્ગ્ર્યો છિગુણો દ્વાર—દન્યથા ચા સ ઉચ્યતે ॥ ”

અર્થ—કશ્ચિત્ત વિષ્ણુના મંદિરમા તેની પિંઢિકા (આસન) ના કોણ વિસ્તાર મમાન દ્વાર વિસ્તાર માનેલ છે અને વિસ્તારથી તેની ઉંચાઈ વર્મણી રહી છે અથવા દ્વારોદય ધીજી રીતે કહે છે—

“ કરાદ્ગુલૈઃ શતપ્થયયત્રિદશજાનિક્રમેણ તુ ।

દ્વારાણિ દશ સિદ્ધાનિ, ચત્વાર્યગ્રાણિ તેષુ ચ ॥

ધ્રીણિ તન્મધ્યશસ્તાન્યેવં ધ્રીણિ કન્યસાન્યનુ ।

ઉદ્ગ્ર્યો ચા ત્રિધાવિકો (નચ) દિગ્નાદ્યગુલૈઃ ।

ઉક્ત જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠાદિ, દ્વાર શુભકરં પ્રમાત્ ।

ઉદ્ગ્ર્યાર્પેન વિસ્તીર્ણ, શાગ્ગાવિપમસંચયા ॥ ”

અર્થ-૧૬૦ આંગલ ૧, ૧૫૦ આંગલ ૨, ૧૪૦ આંગલ ૩, ૧૩૫ આંગલના ઉદયવાલાં ૪ દ્વારો જ્યેષ્ઠ, ૧૩૦ આંગલ, ૧૨૦ આંગલ અને ૧૧૦ આંગલના ઉદયનાં ૩ દ્વારો મધ્યમ અને ૧૦૦ આંગલ ૯૦ આંગલ તથા ૮૦ આંગલના ઉદયનાં ત્રણ દ્વારો કનિષ્ઠ કહેવાય છે, આ જ્યેષ્ઠ મધ્યમ કનિષ્ઠ દ્વારોના ઉદયમાં અનુક્રમે ૯-૧૦-૧૦ આંગલો ઉમેરતાં દ્વાર વિશેષ શુભકારક વને છે, ઉદયથી અર્ધમાને દ્વારવિસ્તાર કરવો અને શરવાઓ સંખ્યામાં વિપમ કરવી. એકંદર ૪ જ્યેષ્ઠ, ૩ મધ્યમ, ૩ કનિષ્ઠ આમ ૧૦ દ્વારો નિષ્પન્ન થાય છે. (લક્ષણસમુચ્ચયે ૨૯ મો વિધિ:)

ઉપર્યુક્ત દ્વારના અનેક ભેદભેદાન્તરોનો વિચાર કરી દ્વાર વિષયક ભૂલો કાઢનાર શિલ્પિઓ અને સ્વયંભૂ નિરીક્ષકોએ હીનાધિક્યની અશુદ્ધિઓ વ્રતાવતાં પહેલાં પોતાની યોગ્યતા ઉપર લક્ષ્ય આપવું.

ઉત્તમાદિદંડોનું પરિમાણ—

इन्द्र १४ ग्रह ९ तुंद्रहस्तो वा, क्रमाज्ज्येष्ठादिको भवेत् ।
वंशवृद्धिकरो वांश्चो, धर्मार्थौ शालपोंदरौ ॥”

અર્થ—ચૌદ હાથનો દંડ જ્યેષ્ઠ, નવ હાથનો મધ્યમ અને છ હાથ સુધીનો હોય તે કનિષ્ઠ દંડ કહેવાય છે, અર્થાત્ ૧ થી ૬ હાથ સુધીનો હોય તે કનિષ્ઠ, ૭ થી ૯ હાથ સુધીનો મધ્યમ અને ૧૦ થી ૧૪ સુધીનો જ્યેષ્ઠ દંડ હોય છે. એથી ફલિત થયું કે ૧૪ હાથથી વધારે કોઈ દંડ હોતો નથી. વાંસનો દંડ વંશની વૃદ્ધિ કરનાર અને શાલ તથા પોંદર વૃક્ષના દંડો એ ધર્મ અર્થને આપનાર થાય છે.

ધ્વજાદ્વારનો દિશા વિષે મતો—

“ प्रासादपृष्ठदेशे च, ऊचुः केचिद् ध्वजालयम् ।

ऐशाने वा प्रदेशे च, मारुते च तथापरे ॥”

અર્થ—કેટલાકો પ્રાસાદના પૃષ્ઠ ભાગમાં ધ્વજદંડનો આધાર

करवानुं कहे छे, कोई इशानकोणमां, ज्यारे बीजानो वायव्यकोणमां ध्वज घर करवानो मत प्रदर्शित करे छे.

ध्वजदैर्घ्य-विस्तार—

प्रासादपादविस्तार-स्तदर्धाध्व्यञ्जितः क्वचित् ।
 धाम्नो द्विगुणदीर्घः स्यात्, सार्धो वा तत्समो ध्वजः ॥
 द्विहस्तविस्तरो वा स्व-भूमिं माष्टि यथापि वा ।
 क्वचिन् मते नदर्थो वा, यथा प्राप्याऽथवोदितः ॥
 स्वदैर्घ्यपोडशांशेन, स्वचिदुक्तः स विस्तरात् ।
 सर्वार्थशान्तये शुक्लः, काम्यार्थे दिक्पतिप्रभः ।
 स्वचाहनांकितश्चो, ध्वं किकणीचामरैर्युतः ।
 स्वदेवरूपकैश्चित्रः स्वशस्त्रा शोभितः स्वचित् ॥”

अर्थ—ध्वजानो विस्तार प्रामादमानना चतुर्थांशे मानेलो छे, ज्यारे कोइ मतमा तेनो अर्थ अर्थात् प्रासादना अष्टमांश प्रमाणे ध्वजानो विस्तार कथो छे, ध्वजनी लंबाई प्रासादथी समणी, दोढी अथवा प्रामाद समान पण कोइना मतमा मानेली छे वली बीजी रीते ध्वजनो विस्तार बे हाथनो अने लंबाई दडने नीचे पहुँचे एगड़ी करणी कोइनो मत छे के लंबाई पहोलाई उक्त लंबाईपहोलाईथी अडथी करणी. अथवा तो जेवो मले एगो ज ध्वज चढ़ायो ज्यारे कोइना मते ध्वज विस्तार पोतानी लंबाइना सोलमा भागनो पण कहेल ते

सर्व कामसाधक तथा शान्तिकारक श्रेष्ठ ध्वज कहेल छे, अमुक कामनी सिद्धिने माटे ते दिशाना दिग्पालना वर्णनो ध्वज चढ़ायो, ध्वजना उपरना भागमा ते दबना वाहन बडे लाछित करयो के जे देवना प्रासाद उपर ते चढ़वानो होय, वली तेना छेहाने घूघरीओथी

યુક્ત કરવો, તે ઉપર દેવનાં રૂપકો ચિત્રાવવાં અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેને સુશોભિત કરવો.

(૧૨) દંડ અને દંડનું સાલ—

આજકાલ દંડના વિષયમાં ગુજરાતી તથા મારવાડી શિલ્પિ-ઓમાં મતભેદ ચાલે છે, મારવાડી શિલ્પિઓ દંડનું માન શિલાશાસ્ત્રોક્ત કરે છે, જ્યારે ગુજરાતી શિલ્પિયો દંડના નીચલા ભાગને તેના સાલ રૂપે માનીને દંડમાનમાં સામેલ ગણતા નથી, પણ ઉપરની નરજુના ઉપરના ભાગને જ દંડ માને છે અને નરજુ ધ્વજાધાર (કોલાવા) વચ્ચેના સાલને માનમાંથી વાદ કરે છે એટલે દંડ વહુજ લંબો-માનાધિક થઈ જાય છે, અમારી માન્યતાનુસાર આમાં ગુજરાતી શિલ્પિયો ભૂલમાં છે, દંડ અને દંડનું સાલ ક્યાંક પણ જુદાં વતાવ્યાં નથી નરજુમાં થઈ દંડનો જે ભાગ ધ્વજાલયમાં જાય છે તે વાસ્તવમાં જુદો હતો નથી પણ દંડનો જ નિમ્ન ભાગ હોય છે અને એનું માન દંડમાનથી ભિન્ન હોવું જોઈએ નહિં, પૂર્વ કાલમાં વાંસના દંડો હતા અને તે ધ્વજાદ્વારમાં રોપાતા ત્યાંથી જ એના માનની અને ગ્રંથીપર્વની ગણના થતી હતી તે નિકલી ન જાય એટલા માટે તેની જોડે ઘીજા વાંસડાઓને અંદર ફસાવી ધ્વજદંડને સજ્જન કરવામાં આવતો હતો અને વાંસની લીલી ચીપટીઓથી વાંધીને મજબૂત કરવામાં આવતો, જ્યારથી વાંસના દંડની પરમ્પરા ઊઠીને લાકડાના દંડો બનવા માંડ્યા ત્યારથી દંડોને વિષમ પર્વ અને સમગાંઠો દેખાડવામાટે લોહની અગર પીતલની બંગડીઓ (ચૂડીઓ) ચઢાવવાની આવશ્યકતા પડી, શિલ્પિઓએ જોયું કે દંડના નીચેના છેડામાં બંગડી લગાડતાં તે નરજુમાં તેમ જ ધ્વજાધારના ટાકામાં દંડનો છેડો આવશે નહિ અને તે ભાગ ગાંઠવાલો ન બનાવીને ત્યાંથી દંડનું માન ગણશું તો દંડ ‘સમગ્રંથિ અને વિષમપર્વ’ બનશે નહિં, એ

आपत्तिमाथी उगरवा माटे गूर्जर शिल्पिओए सालने जुदुं पाडी उपरना दडने ' समग्रंथि विपमपर्वा ' बनाव्यो पण आम करता दड प्रमाणमा घणो लागो थइने शास्त्रगिरुद्ध बनी जशे एनो विचार न कर्यो, आ देशना विद्वान शिल्पिओने मारी सलाह छे के तमारी आ पद्धति बदलरी जोडये, आम करवाथी दण्ड लाक्षणिक नहिं गने एवी चिन्ता करवानी कंड ज जरूर नथी, आजे जेवा प्रकारनी दडने बगडीओ जडाय छे एवी ज होरी जोडये एवो कंड शास्त्रलेख नथी, दंडना विपम पर्वा स्पष्ट देखाय एटलु ज मात्र गाठोनुं कर्तव्य छे अने ए काम दडना सालने नीचे चूडीना आकारे रे आनी जाडी पातळी जडवाथी पण थड शके छे, नरजुनु छेद तथा ध्वजाधारनो खाडो एवी रीते तैयार करो के तेमा दडनु साल आरी जाय अने दड पण ' समग्रंथि विपमपर्वा ' बनी रहे अने दडनुं प्रमाण पण न वधे.

(१३) देवासन विषे भ्रमणा—

आजकालना केटलाऊ सयभू शिल्पिओ जिनदेवना आसन स्थान विषे भ्रमणामा पडया छे, छता तेओ ए विषयमा पोताने निर्भान्त गणीने पोतानी ते मान्यतानी पुष्टि करे छे अने पोताना हस्तरुना चैत्योमा शिल्पिओ उपर दयाण करीने तेप्रकारे भूलभरेल' आमनो' तैयार करावी तेना मध्यभागे जिनप्रतिमाने रेसाडावे छे ए प्रमाणे करावामा तेओ आचार दिनकरना नीचेना लोको प्रमाण रूपे बतावे छे.

“ प्रामादगर्भगेहार्थे, भित्तिः पञ्चधा कृते ।

यक्षाद्याः प्रथमे भागे, देव्य' सर्वा द्वितीयके ॥

जिनार्कस्करन्दकृष्णानां, प्रतिमाः स्युस्तृतीयके ।

ब्रह्मा तु तुर्यभागेऽस्य, लिङ्गर्माशस्य पञ्चमे ॥”

અર્થ—પ્રાસાદગર્ભના બે ભાગ કરી દ્વાર તરફનું ગર્ભાર્થ છોડી સામેની ખીત તરફના ગર્ભાર્થના ૫ ભાગ કરવા, ખીત તરફથી ગણતાં ગર્ભાર્થેરેખાની પાસેનો પાંચમો ભાગ ગણાશે, આ પાંચ ભાગો પૈકીના ૧ લામાં ચક્ષુદિ, ૨ જામાં સર્વ દેવીઓ ૩ જામાં જિન મૂર્ત્ય સ્કંદ કૃષ્ણની પ્રતિમાઓ, ૪ થા ભાગે વ્રહ્મા અને ૫ મા ભાગમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરવી, ષ્લોકોનો આ સામાન્ય અર્થ માનીને ત્રીજા ભાગના મધ્યમાં જિનપ્રતિમા મધ્ય આવે એવી રીતે પ્રતિમા બેસાડે છે અને પ્રતિમા મધ્ય પળ પલાંટીનો નહિ પણ મસ્તકની શિરવાનો અર્ધભાગ માને છે એનું પરિણામ એ આવે છે કે પલાંટી ૪ ભાગમાં પહોંચે છે અને આસન (પદાસન) નીચે આજો પાંચમો ભાગ લેવો પડે છે આમ આવો અર્થ લગાડતાં જિનાસન નીચે અર્ધ ગભારો પહોંચી જાય છે.

ત્રીજા મધ્યના હિમાયતી મહાનુભાવોને હું પૂછવા ઇચ્છું છું કે આમ ત્રીજા ભાગના ગર્ભ પ્રતિમાની શિખાનું મધ્ય રાગ્વશો ત્યારે સપરિકર પ્રતિમાનું પરિકર શા આધારે રાગ્વશો ? ત્રીજા ભાગ સુધી જિનાસનનો કોણ રાગ્વતાં તો પરિકરની સ્થિતિ પાછલી ખીતને આધારે રહી શકે છે પણ તમારી કલ્પના પ્રમાણે તો લગભગ ગભારાનો એક ચતુર્થાંશ પાછલ ખાલી રહે છે શું એ વધા ભાગમાં નીમણ દેહને તેને આધારે પરિકર ઊંચું રાગ્વશો ? અને એ કેવું સુંદર લાગશે ? ખાઈઓ શિલ્પ-શાસ્ત્રનો મર્મ સમજ્યા વિના એ શાસ્ત્રની મશ્કરી ન કરો, અપરાજિત પૃચ્છામાં એ વસ્તુ સારી રીતે સ્પષ્ટ કરીને સમજાવી છે જેને સમજો અને પકડેલ ભ્રમણાત્મક માર્ગથી દૂર થાઓ, તમારી ભ્રમણામાં વાસ્તુસારનું ભાષાન્તર પણ હોઈ શકે પણ આવાં અશુદ્ધિ પૂર્ણ ભાષાન્તરો ઉપરથી કોઈ નિશ્ચિત ધારણા ન બાંધો !

(૧૪) શિલ્પિઓએ સામાન્ય-વિશેષ નિયમો સમજીને ચાલવું જોઈએ—

અન્યાન્ય શાસ્ત્રોમા જેમ મામાન્ય-વિશેષ નિયમો હોય છે તેમ શિલ્પશાસ્ત્રમા પણ આમ નિયમો હોય છે સામાન્ય નિયમ ત્યાં સુધી જ લાગુ પડે છે જ્યાં સુધી વિશેષ નિયમ ન આવે, પણ જ્યાં વિશેષ નિયમનું વિધાન આવે છે ત્યાં સામાન્ય નિયમ ઉભો રહેતો નથી આ યાતને અમો દૃષ્ટાન્તથી સમજાવીશુ

“ કુમ્ભકેન સમા કુમ્ભી, સ્તંભપ્રાન્તેન તદ્ગમઃ ॥ ”

ઇત્યાદિ શ્લોકોમા યતાવેલ વાઢસંબંધી મામાન્ય નિયમ છે અને સામાન્ય રીતે લઘુ પ્રામાદોમા ચાલ્યા કરે છે પણ જ્યાં જ્યેષ્ઠ પ્રામાદોમા ઉદુમ્બર ગાલવાનો નિયમ લાગુ કરાય છે ત્યાં “ કુમ્ભકેન સમા કુમ્ભી ” ઇત્યાદિ નિયમ રદ થાય છે અને એ માટે નવો નિયમ ઘડાય છે જે આ પ્રમાણે—

“ ઉદુમ્બરોનિતા કુમ્ભી, કુર્યાત્ સ્તંભ ચ પૂર્વકમ્ ।

નિરન્ધારે ચ સાન્ધારે, કુમ્ભિકાન્તમુદુમ્બરમ્ ॥ ”

અર્થાત્—કુમ્ભીને ઉંચા જેટલી ઓછી કરવી અને સ્તંભનુ મથાક પૂર્વરૂપે દોઢીયા ધરોર જ કરવું, નિરન્ધાર તેમજ માંધાર મામા-દમાં કુમ્ભી-ઉંચરાતું મથાક ધરોર કરવું ”

ધીરાણંતના ઉપરોક્ત નવા વિશેષ નિયમથી ‘ કુમ્ભકેન સમા-કુમ્ભી ’ યાગે મામાન્ય નિયમ લોપાય છે

પૂર્ણાણંત પણ પ્રચલિત નિયમને જગે વહે છે—

“ ઉદુમ્બરસમા કાર્યા, કુમ્ભિકા સર્વતો બુધેઃ ”

અર્થાત્—‘ વિદ્વાન્ ગિલિશ્રોણ મર્યા કુમ્ભી ઉંચરા જેટલી જ ઉંચી કરવી જોઈય;

ધીરાણંત તથા પૂર્ણાણંતના ઉક્ત લેખોથી ઉંચરો ગાલરા છતાં “ કુમ્ભકેન સમા કુમ્ભી ” એ યાગિત નિયમાનુસારે જેમ્મો કુમ્ભીને ઉંચરાથી ઉંચી કરે છે તેમને ઘોષ તેમો પડે છે.

(१५) धातु प्रतिमा निर्माणविधि—

कलिकाना प्रथम खंडना १२ मा परिच्छेदमां मूर्तिनिर्माणना विषयमां अमोए विस्तारपूर्वक लखेल छे जे धातु पाषाण-रत्नादि-निर्मित सर्व जातनी प्रतिमाओने लागु पडे छे, पण धातु प्रतिमाओ केवी रीते बनाववी ए संवन्धमां अमने कोइ शिल्पग्रन्थमां मार्गदर्शन न मल्युं, पण “ अभिलषितार्थचिन्तामणि ” नामक एक सार्ध त्रिषयिक उपयोगी ग्रन्थमां ए विषयनुं निरूपण दृष्टिगोचर थयुं जे मूर्तिकारोना उपयोगनी चीज जाणी अत्र लखीये छीये.

“ नवताल प्रमाणेन, लक्षणेन समन्विताम् ।

प्रतिमां कारयेत् पूर्वं, मदनेन विचक्षणः ॥

सर्वावयवसंपूर्णां, किञ्चित् प्रीतां दृशोः प्रियाम् ।

यथोक्तरायुधैर्युक्तां, बाहुभिश्च यथोदितैः ॥ ”

अर्थ—प्रथम चतुर मूर्तिकारे शास्त्रोक्त लक्षणयुक्त नवतालना प्रमाणवाली, सर्वावयव संपूर्ण, कंडक प्रसन्न मुखवाली आंखोने गमती शास्त्रोक्त आयुधो तथा हाथोवाली एवी मीणनी प्रतिमा बनाववी.

“ तत्पृष्ठस्कन्धदेशे च, कृकाट्यां सुकुटेऽथवा ।

हेमपुष्पनिभं दीर्घं, नालकं मदनोद्भवम् ।

स्थापयित्वा ततश्चार्ची, लिम्पेत्संस्कृतया मृदा ।

मर्षीं तुषमयीं कृत्वा, कार्पासं शतशः क्षतम् ।

लवणं चूर्णितं श्लक्ष्णं, तथा संयोजयेद् मृदा ।

पेषयेत्सर्वमेकत्र, सुश्लक्ष्णे तु शिलातले ॥

वारत्रयं तदावर्त्य, तेन लिम्पेत् समन्ततः ।

स्वच्छः स्यात् प्रथमो लेपः छायायां कृतशोषणः ॥ ”

अर्थ—ते मीणनी प्रतिमाना पाछलना स्कंध भागमां हडपचीना

स्थानमां अथर्वा मस्तक उपर मुकुटना स्थाने घटूराना फूलना आफी रवाल्ल एक लावुं मेणनुं नाल लगाडवुं अने ते पछी प्रतिमाने संस्कृत माटीना लेपो करवा, फोतरांनी मेप बनाववी, कपासने सेंकडोवार कतरीने झीणो करवो. लवण (खायाना मीठा) ने झीणुं वाटीने मेदा जेवुं करवुं पछी ए त्रणे चीजो माटीमा मेलववी अने ए मर्वने चीकणी शिलाडी उपर पाणी नाखीने लसोटवा एक रस थइने लेप योग्य बने तयारे व्रणवार एना पिंडने उपर नीचे करी प्रतिमाना सर्व भागोमां तेनो पातलो लेप करवो अने छायामा सुकववो.

“ दिनद्वये व्यतीते तु, द्वितीयः स्यात्ततः पुनः ।
तस्मिन् शुष्के तृतीयस्तु, निविडो लेप इष्यते ॥
नालकस्य मुखं त्यक्त्वा, सर्वमालेपयेद् मृदा ।
शोषयेत्तत्प्रयत्नेन, युक्तिभिर्बुद्धिमाधुरः ॥

अर्थ—वे दिवस बीत्या पछी गली बीजो लेप करवो, अने सुक्या पछी बीजो जाडो लेप करवो, मात्र नालीनुं मुख छोडीने उपर नीचे च्यारे वाजु प्रतिमाने माटीना जाडा लेप उडे दाकी देवी चतुर शिल्पिण वायु वगेरेना प्रयोगथी लिप्त प्रतिमाने बिलकुल सक्तावी देवी

“सिक्थक तोलयेदादावचालम् विचक्षणः ।
रीत्या ताम्रेण रौप्येण, हेम्ना वा कारयेत्ततः ॥
सिन्धुधादृगुण ताम्रं, रीतिद्रव्यं च कल्पयेत् ।
रजतं छादशगुण, हेम स्यात्पोडशोत्तरम् ॥”

अर्थ—मेणनी बनेली प्रतिमामां लागेल मेण पहेलां तोलीने तेनुं वजन नकी करी लेवु ते पछी ते उपर पूर्वोक्त प्रकारे माटीनुं पलास्तर करवुं अने प्रतिमा त्रांगानी अगर पित्तलनी बनाववी होय तो मेण थकी त्रांगु पीतल दशगुणुं लेवु, रूपानी बनाववी होय तो

રૂપું વારગણું અને સોનાની હોય તો સોનું સોલગણું લેવું કારણ કે મેળના વજન કરતાં ત્રાંબો પિત્તલનું દશગણું રૂપાનું વારગણું અને સોનાનું સોલગણું વજન હોવાથી આટલ ગુણી એ ધાતુ ગાલીને માંહિ ભલે તો જ મેળે રોકેલી ખાલી જગા ભરાડને પૂર્ણ મૂર્તિ બની શકે (એટલે કે જો સોલ તોલા સોનાની પ્રતિમા બનાવવી હોય તો ૧ તોલા મીળની પ્રતિમા બનાવીને તે ઉપરથી સંચો તૈયાર કરવો, એવી જ રીતે દશ સેર પીતલની પ્રતિમા બનાવવી હોય તો એક સેર મેળની પ્રતિમા ઉપર માટીનો સંચો તૈયાર કરવો.)

“મૃદા સંવેષ્ટયેદ્દ્રવ્યં, યદિષ્ટં કનકાદિકમ્ ।

નાલિકેરાકૃતિં મૂષાં, પૂર્વવત્ પરિશોષયેત્ ॥”

અર્થ—પ્રતિમા માટે સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય લેવું ઇષ્ટ હોય તેને પૂર્વોક્ત સંસ્કૃત મૃત્તિકા વડે ચ્યારે વાજુ લીંપીને થીંટી દેવું અને નાલિયરના આકારની ધાતુગંભીરૂપા તૈયાર કરવી અને પહેલાંની જેમ સૂકાવી દેવી.

“વહૌ પ્રતાપ્ય તામર્ચા, સિક્થં નિસ્સારયેત્તતઃ ।

મૂષાં પ્રતાપયેત્પશ્ચાત્, પાવકોઽષ્ટિષ્ટવહ્નિના ॥

રીતિસ્તામ્રં ચ રસતાં, નવાઙ્ગારૈર્વ્રજેદ્ધ્રુવમ્ ।

સસાઙ્ગારૈર્વિનિક્ષિપ્તૈ, રજતં રસતાં વ્રજેત્ ॥

સુવર્ણં રસતાં યાતિ, પશ્ચકૃત્વઃ પ્રદીપિતૈઃ ।

મૂષામૂર્ધનિ નિર્માય રન્ધ્રં લોહશલાકયા ॥”

અર્થ—તે મૃત્તિકાલિપ્ત મેળની પ્રતિમાને અગ્નિમાં તપાવીને તેમાંથી વધું મેળ કાઢી નાખવું, તે પછી ધાતુગંભીરૂપાને કોલસાની અગ્નિમાં તપાવવી, ત્રાંબુ તથા પીતલ નવવાર કોલસા નાખીને પ્રજ્જ્વલિત કરવાથી અવશ્ય ઓગલીને રસ બને છે રૂપું સાત વાર કોલસા ચાલવાથી ઓગલે છે અને સોનું કોલસાની પાંચ વાર આંચ લાગવાથી ઓગલીને રસ બની જાય છે, ધાતુ રસ રૂપ ધારણ કરે તે પછી

લોહની સલીપડે મૂપાના ઉપરના માગમા છેદ પાઢી નાખતું તે પછી—

“ સદશેન દૃઢ ધૃત્વા, તપ્તા મૂપા સમુદ્ધરેત ।
તત્સાર્ચનાલકસ્યાસ્યે, વર્તિ પ્રજ્વાલિતા ન્યસેત્ ।
સદશેન ધૂના મૂપાં, નામયિત્વા પ્રયત્નતઃ ।
રસ તુ નાલકસ્યાસ્યે, ક્ષિપેદચ્છિન્નધારયા ।
નાલકાનનપર્યન્તં, સંપૂર્ય વિરમેત્તતઃ ।
સ્ફેટયેત્તુ સમીપથ, પાવકં તાપશાન્તયે ॥
જીતલત્વં ચ પાતાયા, પ્રતિમાયા સ્વભાવતઃ ।
સ્ફેટયેન્મૃત્તિકા દગ્ધા, ચિદગ્ધો લઘુસ્તરુઃ ।
તતો દ્રવ્યમયી સાર્ચા, યથા મદનનિર્મિતા ।
જાયતે તાદૃશી સાક્ષાદ્દ્વોપાદ્ધોપશોભિતા ॥

અર્થ—સાઢમીથી મજબૂત પકડીને તપેલ મૂપાને અગ્નિમાંથી ઉપાઢી અને તપેલ પ્રતિમાના નાલના મુખમા પ્રજ્જ્વલિત કરેલી પત્તી રાખરી તે પછી સાટમીમાં પકડેલ મૂપાને યતનાપૂર્વક નમાવીને નાલરૂના મુખમા અસડ ધારાદ રસ નાખરો, મંચો મરાડને નાલાના મુલ સુધી રસ ભગય ત્યારે વારા વધ કરરી. અને તે પછી પાસેની કોલસાની આગ વગેરેને દૂર કરી દેરી કે જેથી તાપની શાતિ યતા સંચાળ મરેલ ગ્મ જટડી ઠરી જાય, ડ્યારે પ્રતિમા પોતાની મેલે ટરી જાય ત્યારે તે ઉપરની માટી-મચો ફોડીને દૂર કરવી આ વધુ કાર્ય ચતુર શિલ્પીદ ઘણી જ માગધેનીથી કરતું માટી દૂર થતાં જેરી મીળની પ્રતિમા હતી તેવી જગોપાગ સહિત ધાતુ દ્રવ્યમયી પ્રતિમા તૈયાર થશે,

યત્ર ક્ષાપ્યધિકં પદ્યેન્ચારણૈર્ગ્નત્પ્રજ્ઞાન્તયે ।

નાલક છેદયેચ્છાપિ, પદ્માદુઝ્જવલતાં નયેત્ ॥

અનેન વિધિના સમ્યક્, વિધાયાર્ચી શુભે તિથૌ ।

વિધિવત્તાં પ્રતિષ્ઠાપ્ય, પૂજયેત્ પ્રત્યહં નૃપઃ ॥ ”

અર્થ—જ્યાં કહિં ધાતુરસ અધિક દેસાચ તે કાનસ ઘડે
ચરાચર કરી નાચે, નાલકને પળ છીણી ઘડે કાપીને તે સ્થલ કાન-
સથી ઠીક કરીને પછી પ્રતિમાને ડઝાલવી આ વિધિથી ચન્દ્રચલ
પહોચતું હોય તેવા શુભ સમયમાં પ્રતિમા તૈયાર કરાવી તથા વિધિ
પૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી રાજા પૂજા કરે.

(૧૬) જિનચૈત્યનિર્માણવિષયક ધાર્મિકમર્યાદા—

કલિકાના પ્રથમ સ્કંડમાં જિનચૈત્યનિર્માણને અંગે ભૂમિ પરી-
ક્ષાથી કલશલક્ષણ પર્યન્તનાં સર્વ આવશ્યક અંગોનું અને પ્રતિમા
નિર્માણનું નિરૂપણ કર્યું છે પણ એ વધું શિલ્પશાસ્ત્રને અનુસરતું છે,
ધર્મશાસ્ત્રની એ વિષયમાં શી મર્યાદાઓ છે એ પણ જાણવું આવશ્યક
તો છે જ, એટલે એ વિષયનું શાસ્ત્રીય નિરૂપણ સંક્ષેપમાં જણાવીને
એ વિષયનો ઉપસંહાર કરીશું.

છેલ્લા શ્રુતધર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલ આચાર્ય પ્રવર શ્રીહરિભદ્ર-
સૂરિજીએ પોતાના પોઢશ ગ્રંથમાં જિનભવન નિર્માણવિષયક મર્યાદા
નીચે પ્રમાણે વાંધેલ છે જે એમના જ શબ્દોમાં નીચે ઉદ્ઘૃત કરીએ છીએ—

“ન્યાયાર્જિતવિત્તેશો, મર્તિમાન્ સ્ફીતાશયઃ સદાચારઃ ।

ગુર્વાદિમતો જિનભવન-કારણસ્યાધિકારીતિ ॥ ”

અર્થાત્—ન્યાયોપાર્જિત ધનનો સ્વામી, બુદ્ધિમાન્, ઉદારાશય,
સદાચારી અને ગુર્વાદિસંમત હોય તે જિનભવન કરાવવાનો અધિકારી
થાય છે.

“કારણવિધાનમેત-ચ્છુદ્ધાભૂમિર્દલં ચ દાર્વાદિ ।

ભૂતકાનતિસંધાનં, સ્વાશયવૃદ્ધિઃ સમાસેન ॥”

અર્થ—શુદ્ધભૂમિ, શુદ્ધદલ, ભૂતકાનતિસંધાન અને શુભાશય-

ની યુદ્ધિ એ ચૈત્ય કરાગ્યાની સંકેપમાં વિધિ છે, હવે પ્રત્યેક વિધ્ય-
ગોને સમજાવે છે.

“શુદ્ધા તુ વાસ્તુવિગ્યા-વિહિતા સન્યાયતશ્ચ યોપાસા ।

ન પરોપતાપહેતુશ્ચ, સા જિનેન્દ્રૈઃ સમાર્યાતા ॥”

અર્થ—જે ભૂમિ શિલ્પશાસ્ત્રે ગ્રાહ્ય કહી હોય, જે ઉત્તમન્યાયથી
મેલવેલી હોય, અને જે કોડને સંતાપ કારણી ન હોય તેની ભૂમિને
જિનેશ્વરોએ શુદ્ધ કહી છે.

“શાસ્ત્રવહુમાનતઃ સ્વલુ, સન્વેષ્ટાતશ્ચ ધર્મનિષ્પત્તિઃ ।

પરપીઢાત્યાગેન ચ, વિપર્યયાત્ પાપસિદ્ધિરિવ ॥”

અર્થ—શાસ્ત્રવહુમાનથી, શુભ પ્રવૃત્તિથી અને પરપીડાના પરિ-
હારથી જ ધર્મનો સિદ્ધિ થાય છે, જેમ ઇયો વિપરીત વર્તનાથી
પાપની સિદ્ધિ થાય છે

“તત્રાસન્નોપિ જનોઽસગ્રન્થપિ દાનમાનસત્કારઃ ।

કુશલાશયવાન્ કાર્યો, નિયમાદ્ મોઘ્યંગમયમસ્ય ॥”

અર્થ—જમીન સાથે સગ્રન્થ ન હોય એવા તેની નજીકમાં રહે-
નારા મનુષ્યને પણ દાન માન સત્કારો વડે શુભ પરિણામી થનારો,
આ નિમિત્તે શુભાશય ઉપન્ન થયો એ જ તેની ધર્મપ્રાપ્તિનું અગ્ર ગુણ છે.

“દલમિષ્ટકાદિ તદપિ ચ, શુદ્ધ તત્કારિવર્ગતઃ ક્રીતમ્ ।

હચિતક્રમેણ યત સ્પા-દાનીનં ચૈવ વિધિના તુ ॥

દાર્વપિ ચ શુદ્ધમિત્ત યત્નાનીત દેવતાનુપવનાદઃ ।

પ્રગુણ સારવદભિનવ-મુચ્ચૈર્ગ્રન્થ્યાદિરહિતં ચ ॥”

“સર્વત્ર શકુનપૂર્વ, ગજ્જનાદાવત્ર ચર્તિતચ્ચમિતિ ।

પૂર્ણકલગાંદરુપ-શ્ચિત્તોત્સાહાનુગઃ શકુનઃ ॥”

અર્થ—‘દલ’ એટલે ફટ. પત્થર વગેરે પણ તેના માલેરુ, પાસેથી
યાગ્ય મૂલ્ય આપીને લોધેલ અને વિધિ પૂર્વક લાવેલ હોય તે છુદ્

गणाय छे, लाकडुं पण देवता आदिना उपवनथी जयणापूर्वक लावेल होय, सीधुं-सरल, नकर तथा गांठ-वेढादि रहित अने नवुं होय ते वास्तुमां वापरवा योग्य ' शुद्ध ' गणाय भूमी-दल-काष्ठादि ग्रहणमां सर्वत्र शुभ शकुनपूर्वक प्रवृत्ति करवी. कार्य निमित्ते जतां जल पूर्ण कलशादि संमुख मलवो जेथी के प्रारब्ध कार्यनी तरफ मानसो-त्साह वधे ते शुभ शकुन कहेवाय छे.

“ भृतका अपि कर्तव्या,

य इह विशिष्टाः स्वभावतः केचित् ।

यूयमपि गोष्ठिका इह, वचनेन सुखं तु ते स्थाप्याः ॥

अतिसंघानं चैषां, कर्तव्यं न खलु धर्ममित्राणाम् ।

न व्याजादिह धर्मो, भवति तु शुद्धाशयादेव ॥ ”

अर्थ—जिनभवननिर्माण कार्यमां पगारदार नोकरो-कडिया मजूरो पण विशिष्ट स्वभावना जोड़ने ज नियत करवा अने ' तमे पण गौष्ठिको (चैत्य सभाना सभ्यो) छो ' आवा वचन द्वारा तेमने संतुष्ट करीने राखेवा, चली तेमना उपर अधिक कामनो बोजो न मूकवो, केमके ते धर्म मित्रो छे; धर्म कपटथी सिद्ध थतो नथी पण शुद्ध अध्यवसायथी ज धर्म साध्य थइ शके छे.

“ देवोद्देशेनैतद्, गृहिणां कर्तव्यमित्यलं शुद्धः ।

अनिदानः खलु भावः, स्वाशय इति गीयते तज्ज्ञैः ॥

प्रतिदिवसस्य वृद्धिः, कृताऽकृतप्रत्युपेक्षणविधानात् ।

एवमिदं क्रियमाणं, शस्तमिह निदर्शितं समये ॥

एतदिह भावयज्ञः, सद्गृहिणां जन्मफलमिदं परम् ।

अभ्युदयाऽव्युच्छिन्त्या, नियमादपवर्गवीजमिदम् ॥ ”

अर्थ—देवने उदेशीने आ सद्गृहस्थोनुं कर्तव्य छे आवा विचारथी करावनारनो आशय अति शुद्ध होय छे, कारण के 'अनिदान'

(નિષ્કામ) ભાવને જ જ્ઞાનીઓ, ‘ સ્વાશય ’ કહે છે. થયેલ-યતા કાર્યના નિરીક્ષણથી પ્રતિદિન ‘ સ્વાશય ’ ની વૃદ્ધિ થાય છે, આ પ્રમાણે કરાતું આ જિનભવન નિર્માણ શાસ્ત્રમા શુદ્ધ કહેલું છે. સદ્ગૃહ-સ્થોને માટે એ જ માન્યજ્ઞ અને એ જ જન્મનું શ્રેષ્ઠ ફલ છે, આ ચૈત્ય-વિધાન જ અમ્યુદયની પરમ્પરા દ્વારા નિશ્ચિતપણે મોક્ષનું ધીજ બને છે.

“ દેય તુ ન સાધુમ્ય-સ્તિષ્ઠન્તિ યથા ચ તે તથા કાર્યમ્ ।

અક્ષયનીવ્યા હ્યેવં, જેયમિદં ચંશતરકાણ્ડમ્ ॥”

અર્થ—જિન ચૈત્ય સાધુઓને ન આપવું પણ તેઓ તેમાં ઠરે એવો પ્રગ્વંધ કરવો, આમ મૂલધન અક્ષય થતા તે ચૈત્ય બનાવનારના વશજોને સંસાર સમુદ્ર તરવાનું સાધન બને છે.

“ યતનાતો ન ચ હિંસા, યસ્માદેપૈવ તન્નિવૃત્તિફલા ।

તદધિકનિવૃત્તિભાવાદ્, વિહિતમિદમદુષ્ટમેવેતિ ॥”

અર્થ—જિનભવન કરાવવામા જયળા રાખતાં હિંસા નથી, જે ફક્ત આમા હિંસા થાય છે તે હિંસાનિવૃત્તિ કરનારી છે જે પરિમા-ણમાં હિંસા થાય છે તેથી અધિક હિંસાને તે નિવૃત્ત કરે છે તેથી જિનચૈત્યનું નિર્માણ ગૃહસ્થ ધર્મિને માટે નિર્દોષ જ છે,

(૧૭) જિનચિમ્બનિર્માણની ધાર્મિક વિધિ—

ઉક્ત શ્રુતધર આચાર્ય શ્રીહરિભદ્રચરિત્રી જિન ચિમ્બ નિર્માણની વિધિ આ પ્રમાણે લખે છે—

“ જિનભવને તદ્વિમ્બ, કારણિતવ્ય-દ્રુતં તુ બુદ્ધિમતા ।

સાધિષ્ઠાન હ્યેવ, તદ્ભવન વૃદ્ધિમદ્ ભવતિ ॥”

અર્થ—બુદ્ધિમાને જિનમનના સ્થાપના માટે જલ્દી જિનચિમ્બ કરાવવું કે જેથી તે મન સાધિષ્ઠાન થઈ વૃદ્ધિકારી થાય.

“ જિનચિમ્બકારણવિધિઃ, કાલે પૂજાપુરસ્સરં કર્તુઃ ।

ચિમ્બોચિનમૂલ્યાર્પણ-મનઘસ્ય શુભેન ભાવેન ॥ ’

नार्पणमितरस्य तथा, युक्त्या वक्तव्यमेव मूल्यमिति ।

काले च धनमुचितं शुभभावेनैव विधिपूर्वम् ॥

चित्तविनाशो नैवं, प्रायः संजायते द्वयोरपि हि ।

अस्मिन् व्यतिकर एष, प्रतिषिद्धो धर्मतत्त्वज्ञैः ॥”

अर्थ—हवे जिनविम्ब कराववानी विधि कहे छे—शुभ समयमां सदाचारवान् विम्ब वनावनार शिल्पीनी पूजा—सत्कार करी शुभ परिणामे स्वविभवानुसार तेने मूल्य आपवुं, विम्बकार जो पापाचारवालो होय तो तेने विंब निर्माण माटे मोल आपवुं नहिं, मूल्य पण बजारू चीजोनी जेम नहिं पण युक्तिपूर्वक कहेवुं, वली विम्ब लावती वेलाए पण यथाविधि शुभभावथी विम्ब वनावनारने उचितधन—पारितोषिक रूपे आपवुं जोइये, जेथी विम्ब करनार करावनारमांथी कोइनुं मन खिन्न थाय नहिं, आ बावतमां मनःखेद याने चित्तभंग धर्मशास्त्र-कारोए निषेधो छे.

“एष द्वयोरपि महान्, विशिष्टकार्यप्रसाधकत्वेन ।

संबन्धमिह श्रुणं, न मिथः सन्तः प्रशंसन्ति ॥

यावन्तः परितोषाः, कारयितुस्तत्समुद्भवाः केचित् ।

तद्विम्बकारणानीह, तस्य तावन्ति तत्त्वेन ॥

अप्रीतिरपि च तस्मिन्, भगवति परमार्थनीतितो ज्ञेया ।

सर्वापायनिमित्तं, ह्येषा पापा न कर्तव्या ॥

अधिकगुणस्थानयमात् कारयितव्यं स्वदौहृदैर्युक्तम् ।

न्यायार्जितवित्तेन तु, जिनविम्बं भावशुद्धेन ॥”

अर्थ—ए मानसिक प्रसन्नता वालो संबन्ध विम्बकार—विम्ब-कारकने माटे महान् छे, एज विशिष्टकार्य साधक थाय छे तेथी वंने वच्चेनो ए संबन्ध बगडवो एने सज्जनो सारू कहेता नथी, विम्बका-रकने ए कार्यमां जेटला परितोषो (भावोह्लासो) थाय छे ते

પરમાર્થથી સર્વ તે વિમ્બનિર્માણના કારણો છે. વિમ્બકાર ઉપર અપ્રતિ એ પરમાર્થથી ભગવદ્ ઉપરની અપ્રીતિ છે અને એ સર્વ વિધ્નોતું મૂલ છે માટે પાપી અપ્રીતિ ન કરવી, ખલી, અધિક ગુણવાલા પોતાના મનોરથો યુક્ત ન્યાયોપાર્જિત અને ભાગશુદ્ધ ધન વડે જિન વિમ્બ તૈયાર કરાવવું,

“ અન્નાવસ્થાત્રયગામિનો બુધૈદૌર્હદાઃ સમાલ્યાતાઃ ॥
ચાલ્યાદ્યાશ્રૈતા યત્ ક્રીડનકાદિ દેયમિતિ ।”

અર્થ—વિમ્બનિર્માણમા વિદ્વાનોએ ચાલ્યાદિ અવસ્થાનુગામી ત્રણ માનસિક મનોરથો કહ્યા છે, અવસ્થાનુસારે મનોરથોભાવી રમ કહા આદિ દેવુ (ચાલ્યાવસ્થાના મનોરથમાં ચાલશિલ્પીને વિમ્બકાર્યમાં જોડીને રમકહા આદિ મેટ કરે એ જ રીતે કુમાર તથા યુવાવસ્થાના મનોરથોમા કુમાર તથા યુવા શિલ્પીને નિર્માણ કામમા વેસાહી કુમારોચિત-યુવોચિત પદાર્થો અર્પણ કરવાં એ ‘દૌર્હદ’ ચિન્તન છે.)

“ યદ્ યસ્ય સત્કમનુચિત-મિહ વિત્તે તસ્ય તજ્ઞમિહ પુણ્યમ્ ।
ભવતુ શુભાશયકરણા-દિત્યેતદ્ ભાવશુદ્ધમિહ ॥”

અર્થ—‘આ મહારા ધનમા જેનો જેટલો દ્રવ્યાશ અયોગ્ય રીતે મલેલો હોય તેનાથી ઉત્પન્ન પુણ્ય તેના મૂલધણીને થાઓ’ આંવો શુભ પરિણામ કરાયાથી તે ધન ‘ભાવશુદ્ધ’ થાય છે

“ મન્ત્રન્યાસઃ તથા, પ્રણવનમઃ પૂર્વકં ચ તન્નામ ।

મન્ત્રઃ પરમો જ્ઞેયો, મનનત્રાણે હ્યતો નિયમાત્ ॥

અર્થ—વિમ્બનિર્માણના પ્રારંભમાં જે દ્રવ્યમાથી વિંચ નિપજાયવું હોય તેમાં જિનનામ મંત્રન્યાસ કરવો, નામની આદિમા ‘ૐ નમો’ જોડીને ચતુર્થ્યન્ત નામ પોલવું તે નામમંત્રનો ન્યાસ કહેવાય છે કેમ કે આથી નિશ્ચિતપણે મનન-ત્રાણ થાય છે.

“ વિમ્બં મહત્ સુરૂપં, કનકાદિમયં યઃ સ્વલુ વિશેષં ।
 નાસ્માત્ ફલં વિશિષ્ટં, ભવતિ તુ તદિદાશયવિશેષાત્ ॥
 આગમતન્ત્રઃ સતતં, તદ્દદ્ ભક્ત્યાદિલિંગસંસિદ્ધઃ ।
 ચેષ્ટાયાં તત્સ્મૃતિમાન્, શસ્તઃ સ્વલ્વાશયવિશેષઃ ॥
 એવંવિધેન યદ્વિમ્બ-કારણં, તદ્દદન્તિ સમયત્રિદઃ ।
 લોકોત્તરમન્યદત્તો, લૌકિકમભ્યુદયસારં ચ ॥”

અર્થ—વિંબ મ્હોટું છે કે ન્હાનું, તે રૂપવાન છે કે સાધારણ, તે સોનાનું છે કે અન્ય દ્રવ્યનિષ્પન્ન इत्यादि જે વિશેષો હોય છે તેથી ફલ વિશિષ્ટ થતું નથી પરંતુ આશય વિશેષથી ફલમાં વિશિષ્ટતા આવે છે, જે આગમની આજ્ઞાને અનુસરનાર હોય, ભક્ત્યાદિ લક્ષણો વડે સિદ્ધ થતો હોય, પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં તેના સ્મરણવાળો હોય તે આશય વિશેષ ગણાય છે કે જેથી ફલની વિશિષ્ટતા સિદ્ધ કરે છે. આવા આશયથી વિંબ કરાવવું તે લોકોત્તર વિમ્બ હોય છે અને આથી વીજી રીતે વિંબ બનાવાય છે તે લૌકિક હોય છે લૌકિક વિંબ અભ્યુદયસાર ઇટલે કરાવનારની ઉન્નતિ કરનારું હોય છે.

“ કૃષિકરણ ઇવ પલાલં, નિયમાદત્રાનુષઙ્ગિકોભ્યુદયઃ ।

ફલમિદ્ધ ધાન્યાવાપ્તિઃ, પરમં નિર્વાણમિવ વિમ્બાત્ ॥”

અર્થ—કૃષિ કરવામાં ચારાની જેમ વિમ્બનિર્માણમાં અભ્યુદય એ અવશ્યભાવી પ્રાસંગિક ફલ છે, અને કૃષિનું મુખ્ય ફલ ધાન્યની પ્રાપ્તિ હોય છે તેમ વિમ્બ કરાવવાનું ઉત્કૃષ્ટ-મુખ્ય ફલ મોક્ષ પ્રાપ્તિ છે.

ગ્રન્થના સંબન્ધમાં—

ઉપર શિલ્પના સંબન્ધમાં થોડીક ચર્ચા કર્યા બાદ હવે આ ગ્રન્થને લગતી બે વાતો ચર્ચાને ઉપોદ્ઘાતની સમાપ્તિ કરીશું.

શિલ્પ શાસ્ત્ર જેટલું ઉપયોગી છે તેટલું જ દુર્વોધ છે સાથે જ એ વિષયનું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય ઇટલું વધું અશુદ્ધ છે કે જેને લીધે વિષય-

દુર્નો અને અપોધ વની જાય છે, ગર્મદંતની સિરીજોમા અને સારી સંસ્થાઓ તરફથી વહાર પડેલા શિલ્પગ્રંથો પણ એટલા વધા અશુદ્ધ હોય કે તેની જ્ઞાત અશુદ્ધિઓનું શુદ્ધિપત્રક પનાગીયે તોયે હજારોથી ગણાય એટલી અશુદ્ધિઓની સંખ્યા તો સહજે થઈ જ જાય, પ્રાસાદાદિવાસ્તુ શિલ્પો પરમ્પરા પ્રાપ્ત આપ્નાયથી ભલે કામ કરી લે છે પણ તેમની પાસે એ વિષયના જે ગ્રંથો હોય છે અથવા તેમને એ વિષયના જે કોઈ સંસ્કૃત શ્લોકો કઠાગ્ર હોય છે તેને તો અશુદ્ધિઓના ઢગલા કહીયે તોયે કંઈ અજુગતુ નથી, જે વિષયના સાહિત્યની આવી દશા હોય તે વિષયમાં કંઈ પણ લખવું એ કેટલું મુશ્કેલ હોય છે એનો સ્વરો અનુભવ તો શુક્તભોગી જ જાણી શકે.

પ્રસ્તુત સ્વપ્દાન્તર્ગત શિલ્પના પરિચ્છેદો લખવામાં અમે જે ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેમાં પ્રમુખ ગ્રંથો એ છે—અપરાજિતપૃચ્છા ૧, પ્રાસાદમંડન ૨, વાસ્તુમંજરી ૩, વાસ્તુસાર ૪, સમરાગણસૂત્રધાર-૫, વાસ્તુવિદ્યા ૬, શિલ્પસ્તન ૭, કાશ્યપશિલ્પ ૮, મયમત ૯, રૂપ-મંડન ૧૦, દેવતામૂર્તિપ્રકરણ ૧૧, રાજવલ્લભવાસ્તુક ૧૨, શિલ્પ-રત્નાકાર ૧૩, વિશ્વકર્મવિદ્યાપ્રકાશ ૧૪, શૃદ્ધત્સહિતા ૧૫, પ્રતિમા-લક્ષણ ૧૬, નિર્માણકલિકા ૧૭ इत्यादि.

૧ પુનરુક્તિ—

પ્રાસાદ લક્ષણમાં અમને બે સ્થળે પુનરુક્તિ કરવી પડી છે, દંડ લક્ષણ અને કલશ લક્ષણ લખાઈ ગયા પછી પ્રાસાદલક્ષણ લખતા જણાયું કે પ્રાસાદ લક્ષણમાં જ્યારે વધા અંગોનું નિરૂપણ થયું છે તો દંડ કલશોનું સ્થાન શૂન્ય રહે એ ઠીક નહિ, જો કલશ લક્ષણ અને દંડ લક્ષણ આમાં આવી જાય તો ‘પ્રાસાદ લક્ષણ’ એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ પની જાય, આ વિચારના યુક્તિ સંગત જણાતા અમોએ ઉક્ત બે વિષયો પ્રાસાદલક્ષણમાં દાખલ કર્યા છે આ એક પ્રકારની

પુનરુક્તિયો છે જ પણ સ્વતંત્ર પરિચ્છેદો સવિસ્તર હોઈ વિશેષ ઉપયોગી જાણી કાયમ રાખ્યા છે,

૨ જ્યોતિષ—

પ્રથમ શ્લોકમાં શિલ્પ પછી જ્યોતિષનો વિષય છે, શિલ્પથી પણ જ્યોતિષનો વિષય અધિક વ્યાપક છે એનું સાહિત્ય વિશાલ છે અને શુદ્ધ પણ છે, એ વિષયમાં અનેક વિદ્વાનોએ ગ્રંથો અને નિવંધો લખી આ વિષયની સીમાંસા કરી છે એટલે અમને એ વિષયમાં વધુ લખવા જેવું લાગતું નથી, વળી અમે આમાં જ્યોતિષનો સર્વાંગ સ્પર્શ પણ કર્યો નથી, કેવલ મુહૂર્ત જોવામાં ઉપયોગી થતો વર્ષશુદ્ધિ, અયનશુદ્ધિ માસશુદ્ધિ, પક્ષશુદ્ધિ, અને દિનશુદ્ધિનો જ પ્રધાનપણે વિચાર કર્યો છે જે સર્વ મુહૂર્તોમાં કામ આવે એવો મૌલિક વિષય છે, વાકી વિશેષ મુહૂર્તો માત્ર જિનચૈત્ય સંબંધી જ આપેલાં છે. શ્વાતમુહૂર્તથી આરંભીને પ્રતિષ્ઠા પર્યંતમાં જેટલાં મુહૂર્તો જિનચૈત્યને અંગે આવે છે તે સર્વ લગ્નશુદ્ધિની સાથે આપેલાં છે.

જ્યોતિષને લગતા માત્ર બે જ પરિચ્છેદો છે—ધારણાગતિલક્ષણ અને મુહૂર્ત લક્ષણ, ધારણાગતિ પૂર્વાચાર્યરચિત સંસ્કૃત ધારણાગતિ ચંત્રકનો ગુજરાતી અનુવાદ માત્ર છે જ્યારે મુહૂર્ત લક્ષણ અનેક જ્યોતિષગ્રંથોના આધારે તૈયાર કરેલ છે આમાં સહાયક બનેલા ગ્રંથોમાં પ્રમુખ ગ્રંથોનાં નામો આ પ્રમાણે છે— આરંભસિદ્ધિસવાર્તિક ૧, નારચંદ્ર જ્યોતિષ સટિપ્પણક ૨, મુહૂર્તચિન્તામણિપીયૂષધારાટીકા-સહિત ૩, વસિષ્ઠસંહિતા ૪, નારદસંહિતા ૫, વૃહદૈવજ્ઞરત્ન ૬, જ્યોતિર્નિવંધ ૭, રત્નમાલાસંભાષ્યા ૮, દૈવજ્ઞકામધેનુ ૯, મુહૂર્તમાર્તઙ્ડ-૧૦, પાકશ્રીસંવૃત્તિ ૧૧, ઇત્યાદિ ।

જ્યોતિષના વિષયને લગતી એક વાતનું સૂચન કરવું અત્ર પ્રાસંગિક ગણીયે છાએ અને તે રવિયોગ, -રાજયોગ, -કુમારયોગ-સ્થવિર-

યોગ મંત્રો જાણનારો અત્યેક જ્યોતિષી કોઈ પણ શુભ કાર્યના મુહૂર્તમાં રવિયોગ રાજયોગ અથવા કુમારયોગ જેવો કોઈ ચલરાત્ર શુભ યોગ મુહૂર્તના સમયમાં આવતો હોય તો તે મુહૂર્તને સારું ગણે છે. આ યોગો પ્રાચીન જ્યોતિષ સંહિતાઓમાં નથી, ત્યાં કોઈમાં ૯ માં અને કોઈમાં ૧૦ માં રવિયોગને ઉપગ્રહરૂપે જગાવેલ છે. અમને જ્યાં સુધી સ્મરણ છે મોલમા સૈકા પૂરેના કોઈ બ્રાહ્મણ વિદ્વાને રરેલા ગ્રંથમાં ઉક્ત રવ્યાદિ યોગોના ઉલ્લેખ મળતો નથી, એથી વિપરીત જૈનાચાર્યે રચેલ જુનામાં જુના ગ્રંથોમાં ઉક્ત ૪ યોગોનો નિર્દેશ મળે છે, મધ્ય-કાલીન જ નહિ સાતમા સૈકાનો પાકથી જેવા પ્રાચીન ગ્રંથમાં પણ ઉક્તપૈકીના કેટલાક યોગો મળી આવે છે, આરંભરિણિ, નાર ચન્દ્રાદિ મધ્યકાલીન જૈન ગ્રંથોમાં તો ઉક્ત યોગો યોગપ્રકરણના પ્રમિદ્ધ યોગો થઈ પડ્યા છે, કુમારયોગને અંગે તો જાણે ઉલ્લેખ પણ મળે છે કે આ યોગ વંગાલ દેશથી આવેલ મુનિઓ લેઈ આપ્યા છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથો પૈકીના મુહૂર્તચિન્તામણિમાં રવિયોગ સો નજરે પડે છે, પણ તેમાંયે કુમારાદિયોગોનો ઉલ્લેખ મુખમાં નથી ત્યારે શું આ ત્યારે યોગો મૂલમાં બ્રાહ્મણ સૃષ્ટ નથી ? શું આ યોગો જૈન સાધુઓથી જ પ્રચલિત થયા છે ? વિદ્વાન્ જ્યોતિષીઓજ ન વિપયમાં કદાવોદ્ધ કરવો ઘટે છે

૩-મુદ્રાલક્ષણ—

પ્રથમસહનો છેલ્લો પરિચ્છેદ ‘ મુદ્રાલક્ષણ ’ વિષયક છે, ‘ મુદ્રા ન, વાસ્તવમાં તાત્ત્વિકમતની ચમત્ કૃતિ પણ તાત્ત્વિક કાલમાં પનેત પ્રતિષ્ઠાકલ્પોમાં અમાગ પૂર્વાચાર્યોજ ન ચમત્કૃતિની સ્વીકાર કર્યાંજ પડે. વિવિધ પ્રયુક્ત કરાતી કેટલીક મુદ્રાઓ નિર્માણકલ્પના, મકાલ્પ-દ્રોય પ્રતિષ્ઠાઅન્યને આધારે જ નિર્મિતમાં આવેલી છે. આ વિષયમહિતા,

યોગાનિક પ્રયોગે આપેલું છે.

જોઈ છે અને આમાં ચાલતી ભૂલો સુધારી છે. તાંત્રિકોની માન્યતા છે કે જે દેવતાને જે મુદ્રા પ્રિય હોય તેની પૂજા તે મુદ્રાદર્શનપૂર્વક કરવાથી તે પ્રસન્ન થાય છે. ગમે તેમ પણ અમારા પૂર્વ પ્રતિષ્ઠા કલ્પકારોએ વિધિમાં મુદ્રાઓનો સ્વીકાર કર્યો છે તેથી આજના પ્રતિષ્ઠાચાર્યોએ તથા સ્નાત્રકારોએ મુદ્રાઓ શિખવી આવશ્યક છે, આમ આ પ્રથમસ્કંદ શિલ્પીઓ ય્યોતિષીઓ અને પ્રતિષ્ઠાકારોને ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે.

છેવટે આ સ્કંદમાં—સ્વાસ કરીને શિલ્પ પરિચ્છેદોમાં આધાર ગ્રંથોની અચોક્કસતાને લેઈને કોઈ સમજ ફેરની ભૂલ દ્રષ્ટિગોચર થાય તો સુધારીને વાંચવાની વાંચકગણને પ્રાર્થના છે.

માધવપુરા—અમદાવાદ,

માઘશુક્ર ૫ ગુરુ, તા. ૧૬-૨-૧૯૫૬.

કલ્યાણવિજય.

: વિપ્યાનુક્રમ :

પ્રસ્તાવના પૃ. ૧ થી ૪ સુધી

પ્રસ્તાવનાનો ઉપોદ્ધાત પૃષ્ઠ ૫ થી ૪૦ સુધી

ગ્રન્થવિષય	પૃષ્ઠાક
સમંગલ ગ્રન્થોપોદ્ધાત	૧
પ્રથમ સ્કંડ પરિચ્છેદસૂચી	૩
૧-ભૂમિલક્ષણ શુભાશુભભૂમિ	૪
ભૂમિની વિશેષ પરીક્ષા	૫
૨-શલ્યોદ્ધાર લક્ષણ	૯
ત્રેપ્તા પશુપદ-શબ્દ-પ્રશ્નવર્ણ લગનથી શલ્યજ્ઞાન	૯
ભૂમિગત શલ્ય ફલ	૨૦
શલ્યોદ્ધારમાટે કેટલું સ્તોદયું ?	૨૦
૩-દિક્સાધન લક્ષણ	૨૧
પાંચ પ્રકારે પૂર્વદિશાજ્ઞાન	૨૨
પ્રકારાન્તરે દિશાજ્ઞાન	૨૩
૪-કીલિકાસૂત્ર લક્ષણ	૨૪
વર્ણ પરક કીલિકા નિરૂપણ	૨૫
વર્ણપરક સૂત્રનું નિરૂપણ	૨૬
૫-કૂર્મશિલા લક્ષણ	૨૬
કૂર્મશિલામાન	૨૭
પાપાણ તથા શ્વેતકા શિલામા વિશેષતા	૨૭
પ્રકારાન્તરે શિલામાન	૨૭
કૂર્મનું સ્વરૂપ અને માન	૨૯
કૂર્મશિલા લક્ષણ-દાક્ષિણાત્મપદ્ધતિ	૩૦

८-वास्तुमण्डल विन्यास लक्षण	५८
प्रासादवास्तु मण्डल -	५९
वास्तु मण्डल चक्रम् ६४ पदे निर्वाणकलिकोक्त	६१
गृहवास्तु मण्डल	"
वास्तुमण्डल चक्रम् ८१ पदे-निर्वाणकलिकोक्त	६२
वास्तुमण्डलचक्रम् ६४ पदे-बृहत्सहितोक्त	६३
वास्तुमण्डल चक्रम् ८१ पदे-बृहत्सहितोक्त	६४
वास्तुमण्डलचक्रम् ८१ पदे-शिल्पशास्त्रोक्त	६५
९-प्रासाद लक्षण	६६
प्रासंगिकं	६६
प्रासादोत्पत्तिनो इतिहास	६७
हस्तलक्षण	६९
मानपरिभाषा-कोष्टकम्	७२
वास्तुक्षेत्र विचार	७३
वास्तुपद देवता	७६
४९ पदात्मक मरीचिगणवास्तु (जीर्णोद्धार)	"
६४ पद भद्रक वास्तु--(नगर निवेशे ५०)	७७
८१ पद कामद वास्तु (गृहादि निवेशे)	"
१०० पद भद्रान्तु (प्रासाद-मण्डपादिनिवेशे)	७८
वास्तुमर्मोपमर्म निर्णय	"
वास्तुपरिभ्रमण	८२
वास्तुदोष	८४
आयायङ्ग विचार	८७
वास्तु भूमि कोना हाथे मापवी ?	८८

ગ્રન્થવિષય	પૃષ્ઠાઙ્ક
ચોથા પ્રકારે પ્રાસાદોદય	૧૨૮
પાંચમા પ્રકારે પ્રાસાદોદય	૧૧
છઠ્ઠા પ્રકારનો પ્રાસાદોદય-ફેરુ ઠકુર મતમાં	૧૧
ઉદયમાનમાં મતભેદ	૧૨૯
મંડોવરાના થરોની ભાગસંખ્યા-પ્રાસાદમણ્ડને	૧૩૧
૧૦૮ ભાગનો મંડોવરો	૧૧
૨૭ ભાગનો મણ્ડોવરો-પ્રાસાદમણ્ડને	૧૩૨
ઠકુર ફેરુના મતે ૨૫ ભાગનો મંડોવરો	૧૧
ગર્ભગૃહોચ્છ્રય:- અપરાજિતપૃચ્છાયામ્	૧૩૩
ગર્ભગૃહોચ્છ્રય જાણવાની વીજી રીતિ	૧૧
ઉંવરો-અપરાજિતપૃચ્છામાં	૧૩૪
અર્ધચન્દ્ર અને ઉદુમ્બર વ્યાં મૂકવા ?	૧૩૫
ઉંવરાના અંગ વિભાગો	૧૧
અર્ધચન્દ્રક-પ્રાસાદમણ્ડને	૧૩૬
નાગરપ્રાસાદ દ્વારોદય-અપરાજિતપૃચ્છાયામ્	૧૧
ક્ષીરાર્ણવનું નાગર દ્વારમાન	૧૩૭
ભૂમિજ પ્રાસાદ દ્વારમાન-અપરાજિતપૃચ્છાયામ્	૧૩૮
દ્રાવિઢ દ્વારમાન-અપરાજિતપૃચ્છાયામ્	૧૩૯
દ્વારમાનોનો ઉપયોગ	૧૪૦
દ્વારશાખાઓ—	૧૧
૧ વિષયમાં અપરાજિતપૃચ્છાનું નિરૂપણ	૧૪૧
અપરાજિતપૃચ્છામાં શાખાઓની વર્તના	૧૪૨
ત્રિશાખાની વર્તના	૧૧
પંચશાખાની વર્તના	૧૪૪

ग्रन्थविषय	पृष्ठाङ्क
सप्तशाखा द्वारनी वर्तना	१४५
द्वारशाखाना विस्तारनु मान	"
उत्तरग	१४६
जिनेन्द्रायतनना ८ प्रतिहारो	"
आयुधो	१४७
प्रतिमाओना पदस्थानो	"
मण्डलोमां देवोना स्थानो अतिदेश	१४८
स्पष्टीकरण	"
अपराजितपृच्छानु विधान	१४९
सुमरांगण सूत्रधारनां देवतापद स्थानो	१५०
उपरोक्त ग्रंथमा ए विषय बीजा प्रकारे	"
प्रासादमहानना देवतापद स्थानो	"
आज काल प्रचलित देवता पद स्थानो	१५१
दृष्टिस्थान	"
ए विषयमां अपराजित० नु विधान	१५२
वाहनदृष्टि	१५३
ठकुर फेरुनु दृष्टि विधान	"
आचार्य वसुनन्दिनी दृष्टिस्थान विषयक मान्यता	१५४
प्रणाल भूकानां दिशा	१५५
प्रतिमामान द्वारोदय माने (ऊर्ध्वस्थिति)	१५६
ऊर्ध्वस्थित तथा आसीन	"
गर्भमाने प्रतिमामान	"
प्रासादमाने प्रतिमामान	१५७
शिखरशृङ्गो अने उरुशृङ्गो (प्रासादमण्डने)	१५७

ग्रन्थविषय	पृष्ठाङ्क
रेखा अने रेखाना भेदो	१६०
कोलीना भेदो	१६३
चन्द्रकला रेखाओ	१६४
नागरी रेखाओ उदय रेखाओ	१६५
कला रेखाओ	१६६
कलारेखाओथी भेदातो स्कंध	१६७
२५ स्कंधोनां नाम	१६८
अपराजितमां चन्द्रकला रेखाओनुं निरूपण	१६९
१६ मूल चन्द्रकला रेखाओनां नाम	"
चारविधि	१७०
कलाविधि	१७२
२५६ रेखाओनां नामो	१७३
१६ कलारेखाओ भेद खंडकला सहित	१७७
त्रिखण्डायाः १६ भेदाः	"
चतुर्खण्डायाः १६ भेदाः	"
पञ्चखण्डायाः १६ भेदाः	"
षट्खण्डायाः १६ भेदाः	१७८
सप्तखण्डायाः १६ रेखाभेदाः	"
अष्टखण्डायाः १६ रेखाभेदाः	"
नवखण्डायाः १६ रेखाभेदाः	१७९
दशखण्डायाः १६ रेखाभेदाः	"
एकादशखण्डायाः १६ रेखाभेदाः	१८०
द्वादश खण्डायाः १६ रेखाभेदाः	१८१
त्रयोदशखण्डायाः १६ रेखाभेदाः	१८२
चतुर्दशखण्डायाः १६ रेखाभेदाः	१८३

ग्रन्थविषय	पृष्ठाङ्क
पंचदश खण्डायाः १६ रेखा भेदाः	१८४
षोडश खण्डायाः १६ भेदाः कलासहिताः	१८५
सप्तदश खण्डायाः १६ भेदाः	१८६
अष्टादश खण्डायाः १६ रेखाभेदाः कलासहिताः	१८७
आमलसारकना आकारो	१८८
आमलसारानी अंगविभक्ति	१८९
प्रासाद पुरुष-निवेशन—	१९०
कलश	१९१
प्रासादमाने कलशमान	१९२
वराटादि प्रासादोनो कलश	१९३
कलशानी अंगविभक्ति	१९४
प्रकारान्तरे कलशना अंगविभागो	१९५
ध्वजदंड	१९६
दण्डमान पहिला प्रकारनुं	१९७
दण्डमान धीजा प्रकारनुं	१९८
दण्डमान श्रीजा प्रकारनुं	१९९
दण्डनी जाडाई	२००
दण्डनी पाटली	२०१
पाटलीनु स्वरूप	२०२
दण्ड शानो घनाम्बो ?	२०३
ध्वजानुं मान	२०४
ध्वजावती (स्वमिमा) रोपण.	२०५
जिनेन्द्र प्रासाद पंचक	२०६
तलविभक्ति २२ भाग	२०७

ગ્રન્થવિષય	પૃષ્ઠાક્ર
શિખરની રચના	૨૦૧
કૈતરી આદિ ૨૫ નાગરપ્રાસાદ	૨૦૨
મળ્હપ	૨૧૨
શુકનાસની ડંચાઈ	૨૧૪
સ્પષ્ટીકરણ	૨૧૮
પુષ્પકાદિ ૨૭ મળ્હપો	૨૧૯
પુષ્પકોદિ ૨૭ મળ્હપોના તલના નકશાઓ.	૨૨૬
દ્વાદશત્રિકમળ્હપો નકશાસહિત	૨૨૯
સ્તંભોના પ્રકારો અને જાડાઈ	૨૩૧
પ્રકારાન્તરે સ્તંભોની જાડાઈ	૨૩૨
સ્તંભની જાતિઓ	૨૩૩
મળ્હપ મદ્રવિસ્તાર	”
પાટસ્તંભ અને શરાના વિસ્તાર	૨૩૪
દ્વાદશત્રિકમળ્હપોનું શાસ્ત્રીય નિરૂપણ	”
મળ્હપોના સમ્બન્ધમાં પ્રકીર્ણકવાતો—	
ગૂઢ મળ્હપની મીંત અને દ્વાર વિષે	૨૩૬
બારી અને જાલી	૨૩૭
પરિચ્છેદનો ઉપસંહાર	૨૩૯
પરિશિષ્ટ નં ૩	૨૪૦
દ્વારે દૃષ્ટિસ્થાનજ્ઞાપક કાષ્ટકમ્	૨૪૧
પરિશિષ્ટ નં ૪	૨૪૨
૨૫ નાગરી રેખાઓ (સ્વળ્હકલા સહિત)	૨૪૩
૧૦ કલશ લક્ષણ	૨૪૪
આજકાલ કલશમાનમાં ચાલતી ભૂલ	૨૪૫

ग्रन्थविषय	पृष्ठाङ्क
कण्ठशुनी उंचाई	२४५
एन ६ अंगानुं चित्त्वारमान	२४६
११ द्यजदण्ड लक्षण	२४८
दण्डनी लम्बाईना मर्यागे	"
दण्डनां उपादान काष्ठो	२५०
दण्डनी जाडाई	२५१
दण्डनी पाटनी	"
धजा परिमाण	२५३
१२ जिनप्रतिमा लक्षण	२५४
मतिमान्शानी दुर्पोरता	"
ऊर्ध्व स्थित प्रतिमानु मन्त्र	२५७
आगनस्थित प्रतिमानी चतुरस्रता	२५८
विनप्रतिमानी उगाई नरतानी	"
उर्ध्वप्रतिमामानां ११ अंशस्थानो	२५९
आगनस्थप्रतिमानां अंगो तथा अक्ष	२६०
अंग प्रत्यगना विभागो मतिमानो उदय	"
आगनस्थप्रतिमानां विस्तार विवेक	२६१
आगनस्थ प्रतिमानी जाडाई	२६३
प्रतिमामानांक चोष्ट	२६४
चोष्टीना मन्त्रस्थानी चरु चरुता	२७६
प्रतिमामानांक परिनिष्ठ	२८०
मन्त्रस्थानप्रकारोक्त प्रतिमना मानांक	"
अगुनी मन्त्राः	२८१
हीनस्थित माननी प्रतिमा म अक्ष	"

ग्रन्थविषय	पृष्ठाङ्क
भग्न प्रतिमाना सस्कार विषे	२८२
अलाक्षणिक प्रतिमाथी हानि	॥
लक्षणहीन प्रतिमाना विषयमां समरांगणसूत्रधार	२८४
प्रतिष्ठाकल्पोक्त प्रतिमालक्षणहीनता	२८५
अलाक्षणिक प्रतिमा विषे वास्तुसारानुं विधान	२८६
शिल्प रत्नाकरोक्त प्रतिमागत शुभाशुभ रेखाओ	२८७
प्रतिमा भंगनु फल.	२८८
खंडितप्रतिमा विषे अपराजित० नुं मन्तव्य	॥
एज ग्रन्थना मते त्याज्य प्रतिमा	२८९
अपराजितनो ए विषयमां अपवाद	॥
खंडितप्रतिमा सम्बन्धि ठकुर फेरुनी मान्यता	२९०
घर अने प्रासादमां स्थापनीय प्रतिमानुं मान	२९१
घरमां पूजवानी प्रतिमा विषेनो विवेक	॥
प्रासादमानथी प्रतिमामान	॥
प्रासादमां प्रतिमानुं स्थान	२९२
दृष्टिस्थाननो विवेक	॥
उपसंहार	२९३
१.३ परिकरलक्षण	२९४
वास्तुसारोक्त परिकर परिमाण	३०५
१.४ जैन शासनदेव लक्षणम्	३०८
यक्षयक्षिणी कोष्टक निर्वाणकलिकाना आधारे	३१३
यक्षयक्षिणी कोष्टक शिल्पना आधारे	३२१
दशदिकूपाल यन्त्रकम्	३३०
नवग्रह यन्त्रकम्	३३१

ग्रन्थविषय	पृष्ठाङ्क
षोडश विद्यादेवी लक्षणज्ञापकं यन्त्रम्	३३२
श्रुतदेवता शान्तिदेवता-ब्रह्मशान्ति-क्षेत्रपाललक्षण	३३४
१५ धारणागति लक्षण	३३५
संज्ञात्रिवरण	३३७
जिननाम वर्ण लालन नक्षत्र राशिओनुं कोष्टक.	३४०
धारणागति कोष्टको	३४२
२४ तीर्थकरोना नक्षत्रादि लग्नोनुं कोष्टक	३५०
१६ मुहूर्त लक्षणम्	३५२
मुहूर्तमान अने तेओनो कार्यं प्रदेश	३५४
दिवस विभागना शुभाशुभ मुहूर्तो	"
रात्रि विभागनां शुभाशुभ मुहूर्तो	३५५
वार परत्वे वर्जनीय मुहूर्तो	"
नक्षत्र स्वामिओनि क्रमिक नामावलि	३५७
वास्तु कर्ममां शुभ मुहूर्तो	३५८
मुहूर्तोना सम्यन्धमा लछाचार्यनो मत	"
मुहूर्त यंत्रकं	३५९
वर्षशुद्धि	३६२
-अयनशुद्धि	"
मासशुद्धि	"
अधिकमास	३६३
क्षयमास	३६४
पक्षशुद्धि	३६५
गुरुशुक्रचन्द्रास्त शुद्धि	३६६
गुरुशुक्रना बाल्य	३६७

ग्रन्थविषय	पृष्ठाङ्क
गुरुशुक्रस्तापवादे गर्ग	३६८
गुरु वक्रत्व दोष	॥
वक्रो ग्रह बलवान के निर्बल	३७०
नाग वास्तु चक्र मुञ्जादित्यनिबन्धे	३७२
शिल्पशास्त्रानुसारी शेषस्थिति चक्रम्	३७४
अर्वाचीन ज्योतिष ग्रन्थानुसारी शेषस्थितिच०	॥
दिशाओमां खात करवानो प्राचीन क्रम	३७५
१ थी सात प्रकारना ऋषभवास्तुचक्रो-	३७६
निशान्तचक्र	३८०
कूर्मचक्र	३८१
जल-कूर्मचक्र कोष्टक	३८२
गृहद्वारशाखा चक्र	॥
प्राकार- देवतायतनद्वार वत्सचक्र	३८३
देवालयद्वारचक्र	३८४
वत्सने अंगे विशेष विधान	॥
वत्सस्थितियन्त्रकम्	३८६
राहुचुं निरूपण चक्रसहित	३८७
स्तंभचक्र	३८८
मोभचक्र	३८९
आमलसारास्थापनचक्र	३८९
कलशचक्र १ थी ४ प्रकारनां	३९०
तिथि-	३९३
तिथिविधेयक कार्यो	३९४
कुलोपकुल तिथियो	३९९

ग्रन्थविषय	पृष्ठाङ्क
तिथिषट्त्रिंशति तिथिषय	३९९
सूर्यदग्धा तिथिओ जाणवानो उपाय	४००
क्रूरग्रहाक्रान्तराशिस्वामिरुतिथिओ	४०१
विषयटिका-तिथिषिषट्त्रिंशति सयंत्ररू-	४०३
मासपरत्वे शुन्यतिथिओ	४०४
क्षणतिनि	"
तिथिषिषयक अपवाद	४०५
घार	४०७
घारमवृत्ति जाणवानुं प्रयोजन	४०९
घारभोग सम्बन्धि एक नवी परम्परा	"
ग्रहोनी स्वामान मकृति	४११
ग्रहोनुं रणाधिपत्य	"
घारविषेय कार्यो	"
घारदोषो	४१४
घारदोषविषयक मतमेद	४१६
माचीनिगदितोक्त घारदोषह्नापरयन्त्ररूम्	४१९
घारदोषोनी दिरसे प्रबलता	४२०
घारदोषोनी परिहार	४२१
घारगत शुभममय	४२२
नव्यमतानुमारी सुहृत्विन्तामयुक्त घारदोष-	
ह्नापर यन्त्ररूम्	४२३
आधुनिक गोपाटन गणाधी आख्यां !	"
नक्षत्र	
नक्षत्रोना अत्रो	४२६

ગ્રન્થવિષય	પૃષ્ઠાક્ર
નક્ષત્રોના સ્વામિઓ	૪૨૭
નક્ષત્રતારાસંખ્યા	૪૨૮
નક્ષત્રમુહૂર્તો	૪૨૯
પૂર્વયોગી આદિ નક્ષત્રો	"
નક્ષત્રોના ભ્રમણ માર્ગ	૪૨૯
મુખપરક નક્ષત્રગણો અને વિધેયકાર્યો	૪૩૦
સ્થિરાદિ નક્ષત્રગણો અને વિહિત કાર્યો	૪૩૧
પ્રત્યેકનક્ષત્રવિધેય કાર્યો—	૪૩૪
નક્ષત્રોની કુલાદિ સંજ્ઞા—	૪૩૮
નક્ષત્રોની અન્ધાદિ સંજ્ઞા—	૪૩૯
નક્ષત્રોના દેવ-માનવાદિ ગણ—	૪૪૦
નક્ષત્રયોનિ—	"
નક્ષત્રનાડી—	૪૪૧
નાડીદોષાપવાદ—	૪૪૩
નક્ષત્રોની રાશિઓ—	"
શૂલનક્ષત્રો—	૪૪૪
સર્વદ્વારિક નક્ષત્રો—	"
સમય વિશેષે ગમનાડ્યોગ્ય નક્ષત્રો—	"
સર્વકાલે ગમનયોગ્ય નક્ષત્રો—	૪૪૫
પુણ્યની વિશિષ્ટતા—	"
વ્યાતિપતત્ત્વકાર પુણ્યને અંગે- કહે છે—	૪૪૬
વશિષ્ઠ પુણ્યને અંગે યાત્રા વિષે-કહે છે—	"
નક્ષત્ર પંચક—	"
વ્યવહારસારમાં પંચકનું ફલ—	૪૪૮

ग्रन्थविषय	पृष्ठाङ्क
आरंभसिद्धिमां पंचक विषे मतान्तर—	४४८
नक्षत्रविषयटी-वशिष्ट	४४९
ज्योति सागरमां विषयटीनुं फल—	४५०
विषयटी दोषापवाद—	॥
दूषित नक्षत्रो—	४५१
कश्यपना मते पीडित नक्षत्रो—	४५२
दूषितनक्षत्र वा पीडितनक्षत्रनी शुद्धि—	४५३
पीडित नक्षत्रापवाद—	४५४
ग्रहण तथा उत्पात दूषित नक्षत्रनी शुद्धि—	४५६
नक्षत्रसंधि अने नक्षत्रगण्डान्त	४५७
नक्षत्रयोग, त्रिविधसंधिविषे—	४५९
ममधि-मगडान्तनुं फल—	॥
गंडान्तदोषनो परिहार—	४६०
उपग्रह	॥
उपग्रहनो विषय अने फल—	४६२
उपग्रहनो परिहार—	४६४
नक्षत्र-ग्रह—	४६५
लक्ष्मादोष	४६७
शुभाशुभलक्षणार्ता फल—	४६९
लक्षणो परिहार—	४७०
पातदोष—	॥
पातनो अपवाद—	४७१
सप्तम्यापात—	४७२
पंचम्यापात विषय—	४७४

ग्रन्थविषय	पृष्ठाङ्क
वैधफलम्	४७५
वैधनी अपवाद--	४७६
एकार्गलयोग दोष--	४७७
एकार्गलयोगनुंफल	४८०
दशयोग दोष	४८१
दशयोगनुं फल -	"
दशयोगनो परिहार--	४८२
महापातनुं स्पष्टीकरण--	४८३
वज्रपंचक -	४८६
बाणपंचक--	४८७
बाणनो परिहार--	४८९
नाग अने मृत्युबाणनो परिहार--	४८९
योगो—	४९०
विष्कंभादियोगानयनोपाय--	"
विष्कंभादि २७ योगो--	४९१
अशुभयोगोनी वर्ज्य घडिओ--	४९२
योगेश--	"
विष्कंभादि विधेय कार्यो--	४९३
क्षणयोगो--	४९७
आनंदादि २८ उप-योगो	४९८
आनंदादि योगो जाणवानो उपाय--	"
आनंदादि अशुभयोगोनी वर्ज्यघडी--	४९९
अशुभयोगोनो परिहार -	"
प्रकीर्ण शुभयोगो--रवियोग--	५००

ग्रन्थरिषय

पृष्ठाङ्क

रवियोग फल—	५००
कुमारयोग—कुमारयोग फल—	५००-५०१
राजयोग-राजयोग फल	५०१-५०२
अमृतसिद्धियोग-अमृतसिद्धिनुं बल—	५०२
सिद्धियोग-स्थिरयोग—	५०३
स्थिरयोगनो रिषय—	”
प्रकीर्ण अशुभयोगो—	५०४
उत्पात-मृत्यु काणयोगो—	५०४
यमघंटयोग-वज्रमुशुलयोग-क्रकच योग—	५०५
रज्जपातयोग—	५०६
सर्वरुयोग—	”
कालमृगी तिथि—	”
ज्वालामुखी तथा दग्धयोग—	”
शुभयोग कोष्टक—अशुभयोग कोष्टक—	५०७-५०८
अशुभयोगनो परिहार	”
शुभयोगाः—	५०९
तिथि-नक्षत्रजन्य शुभयोग—	”
पार-नक्षत्रजन्य शुभयोग—	५११
तिथिवाचजन्य शुभयोग—	५१२
तिथिनक्षत्रजन्य शुभयोगकोष्टक—	५१३
पारनक्षत्रजन्य शुभयोगकोष्टक—	”
तिथि-वारजन्य शुभयोगकोष्टक—	५१४
प्रदेहत शुभयोग—	”
वारनक्षत्रजन्य अशुभयोग—	५१६

ग्रन्थविषय	पृष्ठाङ्क
तिथि वार नक्षत्रजन्य अशुभयोग—	५१७
तिथिवारजन्य अशुभयोग—	५१८
ग्रहजन्मनक्षत्र-अशुभयोग—	”
अचिकित्स्य-सदयोग—	५१९
ग्रहकृत मृत्युयोग—	”
अग्निजिह्व-विष-महाशूलयोगा—	५२०
अशनियोग—	५२१
हालाहलयोग—	”
नक्षत्रलाञ्छितयोग-तिथिनक्षत्रोत्थ—	”
वारनक्षत्रसमुत्थ अशुभयोग	५२२
दिवा मृत्युदायक तथा रोगदायक नक्षत्र चरणो—	५२५
वारनक्षत्रजन्य अशुभयोग कोष्ठक—	५२६
तिथि वार नक्षत्रजन्य अशुभयोग कोष्ठक	”
तिथिवारजन्य अशुभयोग—	”
तिथिवारजन्य अशुभयोग—	५२७
अशनियोग—	”
वार-तिथि-नक्षत्र-हालाहलयोगा—	”
नक्षत्रलाञ्छित योग—	५२७
वार-नक्षत्रसमुत्थ अशुभयोगाः—	५२८
प्रकारान्तरेण वार-नक्षत्र समुत्थ अशुभयोगा—	”
गुणापवाद—	५२९
दोषापवाद—	५३१
करण—	५३५
करणसंबन्धी निरूपण—	”

ग्रन्थविषय

पृष्ठाङ्क

करणेश—

५३६

करणविधेयकार्या—

५३७

भद्राना अगविभागो—

५३८

भद्राना तिथि संनधनिपे आरभसिद्धि—

५३९

दिशाकालपरत्वे भद्रानुं संमुखत्व—

”

तिथिपरत्वे भद्राना पुच्छभागना समय—

५४०

भद्राना पुच्छनु महत्त्व—

५४१

भद्रामां सिद्ध थयेल कार्य अते नाश पामे छे—

”

भद्रामा करवाना कार्यो—

”

भद्राना परिहारना अनेक प्रकारो—

”

कालपरक भद्राना वे स्वरूपो—

५४२

करणो विपे आरभसिद्धिकारनो उपसहार—

५४२

लग्नबल प्रकरण—

५४३

लग्नविधेयकार्या—

५४३

लग्नप्रकृति—

५४५

लग्नराशिपतिओ—

५४६

राशिपतिओना शत्रुओ अने मित्रो—

”

अतिवैर तथा अतिमैत्री

५४७

ग्रहोनी निसर्गमैत्री-मध्यस्थ-शत्रुताज्ञापक कोष्ठक—

५४८

ग्रहमैत्री शत्रुता विषयक प्राचीन मत—

”

प्राचीन मतानुसारि मैत्री शास्त्रकोष्ठक—

”

ग्रहोनी दृष्टिमर्यादा—

५४९

ज्ञाजिकोक्ता ग्रहदृष्टि—

”

ग्रहोनु बलाबल—

५५०

ग्रन्थविषय	पृष्ठांक
चंद्रवलनी श्रेष्ठता—	५५१
लग्नपङ्क्तिः—	५५२
पङ्क्तिवर्गमां नवमांशनी विशिष्टता—	”
लग्नवल—	५५३
लग्नवलनो सारांश—	५५५
उदयास्तशुद्धि—	५५६
उदयास्त शुद्धौ आरंभसिद्धि—	५५६
उदयास्त शुद्धि विषे व्यवहारप्रकाश—	”
निर्वल अने त्याज्य लग्न—	५५७
कया ग्रहो कया स्थानोमां न जोइये—	५५९
क्रूरकर्तरा दोष—	”
क्रूरकर्तरीस्थित लग्न तथा चन्द्र अने अनो परिहार—	५६०
सापवाद क्रूरयुति—	५६१
जामित्र नामक लग्नदोष—	५६२
शुभग्रहकृत लग्नगत दोषभंग—	५६३
चंद्रतारा वल—	५६४
चंद्रवल-तारावलनो समयविभाग—	५६७
अशुभतारानो परिहार—	५६८
दुष्टताराना अपवाद—	”
घातचंद्र ए शुं छे ?	५६९
प्रासादादि वास्तु मुहूर्ता	५७३
गृहारंभ मुहूर्त—	५७३
भूम्यारंभ मुहूर्त—	५७४
वास्तुवारंभना सौरमासौ—	५७४
गृहनिर्माणना महीना—	५७५

ग्रन्थविषय

पृष्ठाङ्क

गृहनिर्माणमां सौरमासो-	५७५
वास्तुवारंभना नक्षत्रो-	"
देवालयवारंभमा मासोनो अतिदेश-	५७६
गृहारभना वारो-	५७६
गृहारभनी तिथिओ-	"
तिथिवारने अंगे भृगुनो मत-	"
दिनशुद्धि-	"
गृहनिर्माणमां चन्द्रनी दिशा -	५७७
॥ चंद्रदिशानु फल-	५७८
शुक्लोच्चये गृहारभ नक्षत्रो -	"
भूमिशयन-	"
गृहारभमा पचांगशुद्धि-	५७९
वास्तुनिर्माणना लग्न-	५८०
वास्तुकार्यारंभनी उत्तम लग्नकुंडली-	५८१
गृहारभलये आयुर्दायकयोगा-	"
गृहारभमा उत्तम मध्यमे-अधमेग्रहस्थिति -	५८३
गृह अने देवालयना निर्माणमुहूर्तमा भेद नवी-	५८४
कर्मन्यास मुहूर्त -	"
मूत्रपात शिलान्यास-खुगना मुहूर्तो-	५८५
द्वारागोपण मुहूर्त-	५८६
स्तभोच्छ्राय मुहूर्त-	"
पट्टागोपण मुहूर्त -	५८७
पद्मशिला-शुक्रनास-पुरुषनिवेशन-मुहूर्तो	"
आमलमारकस्थापन मुहूर्त -	५८७
कलश अने धजारोपना मुहूर्तो-	५८८

ग्रन्थविषय	पृष्ठाङ्क
प्रतिष्ठासुहृन्-पंचांगशुद्धि-	५८९
तिथिविषे नारदमत-	५९०
प्रतिष्ठायां वार-नारदसंहिता-	५९१
प्रतिष्ठायां वारफल-	॥
प्रतिष्ठायां नक्षत्र	॥
जैनप्रतिष्ठायां नक्षत्रो, आरंभसिद्धौ-	५९२
प्रतिष्ठायां वर्जितनक्षत्रो-	॥
प्रतिष्ठायां योगो-वसिष्ठः-	॥
प्रतिष्ठायां करणो-आरंभसिद्धिना मते-	५९३
प्रतिष्ठायां लग्नशुद्धि-	५९४
प्रतिष्ठाना लग्ने अंगे वशिष्ठ कहे छे-	॥
प्रतिष्ठानी लग्नशुद्धि विषे नारदजी-	५९५
प्रतिष्ठायां लग्नव्यवस्था-आरंभसिद्धौ-	॥
लग्नकुण्डलीयां ग्रहव्यवस्था नारदमते-	५९६
प्रतिष्ठालग्नयो ग्रहव्यवस्था-आरंभसिद्धिना मते	५९७
प्रतिष्ठालग्नग्रहस्थिति फल-पूर्णभद्रमते	५९९
लग्नकुण्डली ग्रहस्थिति कोष्ठको-	६०१
लग्नमां उत्तम-मध्यम नवमांशा	६०२
लग्नमां शुभनवमांशकोष्ठक-	६०४-५
प्रतिष्ठादि लग्नगत दोषभंग-	६०६
१७ मुद्रालक्षण—	६०८
मुद्राओनुं महत्त्व-	॥
मुद्रावस्तु तांत्रिकोनी छे	६०९
प्रतिष्ठोपयोगी मुद्राओ-	६११

કલ્યાણ-કલિકા

પ્રથમ-ઁવણડઃ

-ઃ મઙ્ગલમ્ :-

વર્ધમાનં જિનં નત્વા, બુદ્ધ્વા વિધિપરમ્પરામ્ ।
પ્રતિષ્ઠાપદ્ધતિં વક્ષ્યે, કલ્યાણકલિકાભિધામ્ ॥૧॥

ખાપાટીકા—શ્રીવર્ધમાનજિનને નમન કરીને અને વિધિ-
પરપરાને સમઙ્ગીને ‘કલ્યાણકલિકા’ નામક પ્રતિષ્ઠાપદ્ધતિને હું કહીશ

ઉપોદ્ઘાતઃ—

પ્રતિષ્ઠાવિધયોઽનેકે, પ્રાક્તના વિસ્તરોઙ્ગિતાઃ ।
કેઽપિ વિસ્તરવાહુલ્યા, ન સર્વેપાં સમા ગતિઃ ॥૨॥
ન વિસ્તરાત્ સમાસાદ્વા, યે વિધાનં ચિકીર્ષવઃ ।
ન તત્કૃતે હિતાર્થાસ્તે, સદામ્નાયવિવર્જિતાઃ ॥૩॥

ખા.ટી.૦—ગ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા વિધિઓ અનેક વિદ્યમાન છે, પણ
તે સર્વનો માર્ગ ઁક સઁગ્રો નથી. કેટલીક સંખિષ્ઠ છે ત્યારે કેટલીક
અતિ વિસ્તારવાલી છે, આ કારણથી જોઓ અતિ વિસ્તાર અને સંક્ષેપને
છોડીને મધ્યમ પ્રકારનું પ્રતિષ્ઠાવિધાન કરવાની રુચિવાલા છે, તેમને
અતિ સંક્ષિપ્ત અને અતિ વિસ્તૃત તે વિધિઓ હિતકારક નથી, કારણ
કે તે પ્રમાણે કરવાનો વર્તમાનમા કોઙ સારો આમ્નાય પ્રચલિત નથી.

પાદલિપ્તપ્રભોઃ પ્રજ્ઞા-પ્રકર્ષપરિપાકજામ્ ।

નિર્વાણકલિકાં દૃષ્ટ્વા, મુહ્યન્તિ વિધિકોવિદાઃ ॥૪॥

શ્રીચન્દ્રસૂરિસંદૃઘાં, પ્રતિષ્ઠાપદ્ધતિં લઘુમ્ ।
 અનુસૃત્ય વિધાનાય, કઃ ક્ષમશ્ચતુરોઽપિ સન્ ॥૫॥
 વિધિમાર્ગપ્રપાયાં યા, પ્રતિષ્ઠાપદ્ધતિર્લઘુઃ ।
 સાઽપિ કાર્યક્ષમા નૈવાઽતિસંક્ષેપવિધાનતઃ ॥૬॥
 ગુણરત્નમુનીન્દ્રોક્તા, વિશાલરાજશિષ્યજા ।
 પ્રતિષ્ઠાપદ્ધતિર્નૈવ, સામ્પ્રતં વ્યવહારગા ॥૭॥

भा०टी०—आचार्यश्रीपादलिप्तसूरिनी बुद्धिना प्रकर्षवडे उत्पन्न
 थयेली ‘निर्वाणकलिका’ नामक प्रतियष्टापद्धतिने देखीने विधिज्ञ
 विद्वानो मुंझाई जाय छे. श्रीचन्द्रसूरिविरचित अतिलघु प्रतियष्टापद्धतिने
 अनुसारे कयो चतुर विधिकार पण आजे विधान कराववाने समर्थ
 थइ शके तेम छे ? बली ‘विधिमागप्रपा’ नामक सामाचारीमां जे
 लघुप्रतियष्टापद्धति कहेली छे, ते पण अति संक्षिप्त होवाना कारणे आ
 विषयमां बहु उपयोगी थइ पडे तेम नथी. श्रीगुणरत्नसूरिकथित
 प्रतियष्टापद्धति तेमज श्रीविशालराजशिष्य प्रणीत प्रतियष्टापद्धति पण
 आजकाल विधिकारोना व्यवहारमागमां प्रचलित नथी.

वाचकैः सकलाच्चन्द्रैर्निर्मितो विस्तरार्जितः ।
 प्रतियष्टाकल्प एषोऽपि, विधिसांकर्षदूषितः ॥८॥
 अशुद्धिवहुलश्चापि, न तत्र विदुषां रतिः ।
 प्रार्थयन्ते बुधास्तेन, स्पष्टां विधिपरम्पराम् ॥९॥
 मत्वा कारणसद्भावं, ज्ञात्वा प्राचां परम्पराम् ।
 कल्याणविजयेनेयं, क्रियते पद्धतिर्नवा ॥१०॥

भा०टी०—सकलचन्द्रोपाध्यायजीए रचेलो एक, सविस्तर

પ્રતિષ્ઠાકલ્પ આજે અવશ્ય ઉપલબ્ધ થાય છે. હતા એ પ્રતિષ્ઠાકલ્પમા પળ કેટલાક વિધિવિધાનો એક વીજામા પ્રવિષ્ટ થઈને સમ્યન્ધવિહીન થઈ ગયાં છે. પ્લી આ ‘પ્રતિષ્ઠાકલ્પ’ વીજી પણ ઘણી અશુદ્ધિઓ-વાળો થઈ જવાથી વિધિજ્ઞ વિદ્વાનોનું એમા મન લાગતું નથી. તેથી તેઓ આ વિષયની સ્પષ્ટ વિધિપરમ્પરાની માગણી કરે છે. આ માગણીના કારણોની વાસ્તવિકતાનું મનન કરીને પ્રતિષ્ઠાપદ્ધતિ-વિષયક પ્રાચીન પરમ્પરાના જ્ઞાનપૂર્વક પ. કલ્યાણવિજય દ્વારા આ નવ્ય પ્રતિષ્ઠાપદ્ધતિનું નિર્માણ કરાય છે

ગ્રન્થસ્વરૂપનિર્દેશ:—

આદ્યો લક્ષણસ્કંધશ્ચ, વિધિસ્કંધો દ્વિતીયકઃ ।
સાધનાઽઽસ્ત્યસ્તૃતીયશ્ચ, કલિકાયાં પ્રકટિપતઃ ॥૧૧॥
આદ્યે સપ્તદશચ્છેદા, દ્વિતીયે ચૈકવિંશતિઃ ।
અન્ત્યે સ્કંધે પરિચ્છેદાઃ, પઞ્ચૈવ પરિકીર્તિતાઃ ॥૧૨॥

ખા.ટી.૦—કલ્યાણકલિકામા ત્રણ સ્કંધોની કલ્પના કરેલી છે. પહેલો લક્ષણસ્કંધ, વીજો વિધિસ્કંધ અને ત્રીજો સાધનસ્કંધ પહેલા લક્ષણસ્કંધમા ૧૭ પરિચ્છેદ, ત્રીજા વિધિસ્કંધમાં ૨૧ પરિચ્છેદ અને ત્રીજા સાધનસ્કંધમા ૫ પરિચ્છેદો પાડેલા છે

પ્રથમસ્કંધપરિચ્છેદસૂચી—

ભૂમિ-લક્ષણમસ્થ્યાદિ-લક્ષણં દિગ્વિશોધનમ્ ।
ચતુર્થે કીલિકા-સૂત્ર-લક્ષણં પરિકીર્તિતમ્ ॥૧૩॥
કૂર્મ-તચ્છિલયોર્લક્ષમ, શિલાનાં લક્ષણં તથા ।
વાસ્તુમર્મોપમર્માદિ-લક્ષણં વાસ્તુમંડલમ્ ॥૧૪॥

प्रासाद-लक्षणं^९ कुम्भ-लक्षणं^{१०} दण्ड-लक्षणम्^{११} ।

प्रतिमा-लक्षणं^{१२} परि-कर-लक्षणमेव च^{१३} ॥१५॥

जैनशासनदेवानां, लक्षणं^{१४} धारणागतिः^{१५} ।

मुहूर्त-लक्षणं^{१६} मुद्रा-लक्षणं^{१७} परिकीर्तितम् ॥१६॥

आद्यखण्डपरिच्छेद-सूचिकेयं निदर्शिता ।

मध्यखण्डगता सूची, निम्नोक्तता परिगीयते ॥१७॥

भा०टी०—पहेला खंडनी विषयसूची नीचे प्रमाणे छे—

भूमिलक्षण १ शल्योद्धारलक्षण २ दिक्साधन ३ चोथुं कीलिका-सूत्र-
लक्षण ४ कूर्म तथा कूर्मशिलालक्षण ५ शिलालक्षण ६ वास्तुमर्मो-
पमर्मलक्षण ७ वास्तुमण्डललक्षण ८ प्रासादलक्षण ९ कलशलक्षण
१० ध्वजदण्डलक्षण ११ प्रतिमालक्षण १२ परिकरलक्षण १३ जैन-
शासनदेवलक्षण १४ धारणागतिलक्षण १५ मुहूर्तलक्षण १६ मुद्रा-
लक्षण १७ आ प्रमाणे पहेला खंडना परिच्छेदनी सूचीनो निर्देश
कर्यो. हवे मध्यखंडनी विषयसूची नीचे तेना अधिकारमां कहेवाशे.

१. भूमि-लक्षण

भूमिं सुलक्षणां ज्ञात्वा, तत्र वास्तुं निवेशयेत् ।

येन कारक-कर्तृणां, भवेदुदयसिद्धये ॥१८॥

भा०टी०—उत्तम सुलाक्षणिक भूमि जाणीने त्यां वास्तुनो
विन्यास करवो के जेथी करनार अने करावनारने अभ्युदयजनक थाय.
देवालय बनाववानी इच्छावाला गृहस्थे प्रथम तेने योग्य भूमिनी
परीक्षापूर्वक प्राप्ति करवी जोइये. भूमिपरीक्षाना अनेक प्रकारो शास्त्र-
कारोए वर्णव्या छे. जेमांथी केटलाक सर्वसाधारण उपायो अत्र
आपीये छीये.

प्राथमिकदर्शने शुभभूमि—

शुभ—जे भूमि समतल होय अथवा तो दक्षिण पश्चिमनी तरफ ऊंची होय, जे मधुरस्वादवाली होय, वर्णमा जे सफेद अने एक-वर्णवाली होय, सर्प, नोलियो अथवा उंदर विलाडी जेना जातिनैर-वाला जीवो ज्या स्नेहभावथी साथे रहेता होय, जे भूमि उपर प्रहार करवाथी हाथी, घोडा, वीणा, वासली, ममुद्र अने नगाराना शब्द जेवो अवाज अंदरथी आपतो होय, ज्या सुगंधि पुष्पना वृक्षो जगेला होय, ज्या चिल्ली, निम, निशुंडी, जात्रो अने सेयन आदि शुभ वृक्षो जगेला होय, ज्यां जल घणुं ऊंचुं होय, फूटेल रतनोना ठीन, कांडला, हाडका, पथरा, उगेइना राफडा, कोलमा, सूकायेला वृक्षोना टूटा, भस्म, शीणी रेती के नदीनी वेलु जेगी वेलु ज्यां न होय ते भूमि सर्व वर्णना मनुष्योना धरो तथा देवमन्दिरोने माटे शुभ जाणवी.

अशुभभूमि—

राखोडी, कोलसा, फूटेल माटीना ठामना ककडा, हाडका, धानना फोतरा, केश, निप, पथरा, उदरना दरो, उगेइना राफडा, वेकराथी भरपूर होय, अथवा ज्या सोदवाथी पूर्वोक्त पदार्थों पैकी कोइ पदार्थ नीकृतो होय, जे भूमि खारी होय, बीज के घास ज्या न जगता होय, फाटनारी, रूखी, सूखी अने नीचेवी पोकल होय, कांडला अने फलहीन झाखरोगाली, मासभक्षी पक्षिओना गेटाण घाली, कुमिक्रीटकाकुल, ज्या वाटिवादिना जेना अव्यक्त शब्दो संभ लाया करता होय अने जे भूमिमा सारी रीते पकावेल भोज्याच पाणी जल्दी बगडी जता होय, ते भूमि कोडेने पण निराम योग्य होती नथी. त्यां फोडण घर के देवालयादि बनावना जोड्ये नहि.

विशेषपरीक्षा—

उप्युक्त दार्शनिक परीक्षा उपरान्त भूमिनी विशेष परीक्षा पण

હોય છે. બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોને અનુસારે કેવા પ્રકારની ભૂમિ ગ્રાહ્ય અને કેવા પ્રકારની ભૂમિ અગ્રાહ્ય હોય છે, એનું શાસ્ત્રોમાં વિસ્તૃત વર્ણન છે. જેનો સાર આ પ્રમાણે છે.

(૧) શ્વેત, ઘૃતગંધી અને મધુરસવાલી ભૂમિ બ્રાહ્મણ વર્ણને નિવાસ યોગ્ય હોય છે.

(૨) રાતી, લોહિતગંધી અને કષાયરસવાલી ભૂમિ ક્ષત્રિય વર્ણને નિવાસ યોગ્ય ગણાય છે.

(૩) પીઠી, તીચ્છા સ્વાદવાલી અને અન્નગંધી ભૂમિ વૈશ્યને નિવાસ યોગ્ય હોય છે.

(૪) કાલી, કઢવી, નિર્ગન્ધા, અથવા મત્સ્યગન્ધી ભૂમિ શૂદ્ર વર્ણને નિવાસ યોગ્ય ગણાય છે.

વર્ણોચિત ભૂમિપરીક્ષાના અન્ય પ્રકારો—

પરીક્ષણીય ભૂમિમાં એક હાથ સમચોરસ ઝંડો ટાંકી ટાંકી તેમાં માટીનો કાચો ઘડો મૂકવો, ઘડામાં ચાવલજવ આદિ ધાન્ય ભરવું, તે ઉપર માટીનું કાચું શરાવણું ઘૃતથી ભરીને મૂકવું, તેમાં ધોલી, રાતી, પીઠી તથા કાલી એ ૪ વાટો, ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ સંમુખ મૂકીને સંધ્યા સમયમાં તે ચેતાવી દીપક પ્રકટાવવા, પવન વધારે ઓછો ન લાગે તે માટે આડી ત્રાટી ઝમી કરવી. દીપક બઢે ત્યાં સુધી ત્યાં ઝમી રહી જોવું. ઘૃત રહે ત્યાં સુધી ચાર વાટો બઢતી રહે તો તે ભૂમિ ચારે વર્ણને યોગ્ય છે એમ જાણવું અને ઘી હોવા છતાં ઉત્તરાદિ જે દિશાનો દીપક વૃદ્ધાય તે દિશાનાં વર્ણવાલાને તે ભૂમિ યોગ્ય નથી, એમ જાણવું. ઉત્તર દિશાથી બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો અનુક્રમે સમજવાના છે.

૨ પરીક્ષણીય ભૂમિમાં ઉપર જણાવ્યો તેવો ટાંકી ટાંકી તેમાં ઘોઠાં, રાતાં, પીઠાં અને શ્યામરંગનાં પુષ્પો સાંજે વેરવાં અને સવારમાં

જોયા જે જે રંગના પુષ્પો સગાર સુધી તાજાં રહે તે તે વર્ણના મનુષ્યોને માટે તે ભૂમિ યોગ્ય અને જે જે વર્ણના પુષ્પો કરમાયેલા અથવા સૂકાયેલા જણાય તે તે વર્ણ માટે તે ભૂમિ અયોગ્ય છે. એમ સમજવું વધા પુષ્પો તાજા રહે તો વધા વર્ણને યોગ્ય અને વધા પુષ્પો સૂકાય તો વધાને માટે તે ભૂમિ અયોગ્ય સમજવી.

વર્ણોચિત ભૂમિના ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પ્રકારો—

(૧) તે ભૂમિમા એક હાથ સમચોરસ ઝડો ટાડો સોડીને તેમાથી નીકળેલી માટી વઢે પાછો ભરવો. જો માટી વધે તો તે ભૂમિ ઉત્તમ, માટી વધી અદર સમાઈ જાય તો મધ્યમ અને તે માટી વઢે ટાડો પૂરો ન ભરાય તો તે ભૂમિ કનિષ્ઠ પ્રકારની જાણવી.

(૨) ઉત્ત પ્રકારનો ટાડો પાણી વઢે ભરીને ત્યાંથી ૧૦૦ પગલા દૂર જઈને પાટા પાસે આવીને જોયું, ટાડો તેમજે ભર્યો જણાય તો ઉત્તમ, એક આગળ પાણી નીચે ઉતરે તો મધ્યમ અને ઘણા આગળ પાણી ઓછું થઈ જાય તો તે ભૂમિ જઘન્ય પ્રકારની જાણવી.

વીજ-વાપવી ભૂમિપરિક્ષા—

કાલકૃત્વેઽથવા દેશે, સર્વવીજાનિ વાપયેત્ ।

ત્રિ-પશ્ચ-સપ્ત-રાત્રેણ, યત્ર રોહન્તિ તાન્યપિ ॥૧॥

જ્યેષ્ઠોત્તમકનિષ્ઠાભૂ-વર્જયેદિતરા સદા ।

પશ્ચગન્યૌપધીજલૈઃ, પરીક્ષિત્વાઽય મેચયેત્ ॥૨॥

ખાંટી—અથવા ગાસ્તુભૂમિના પ્રદેશમા હલવઢે સેડીને ત્યા વધી જાતના વીજો વાપવા, જો ગળ પાંચ અને સાત દિવસમા વીજ ઝગી નીકળે તો અનુક્રમે ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પ્રકારની ભૂમિ જાણવી, એટલા કાલે પણ જો તેમા વીજાઝુર ન નીકળે તો તે ભૂમિનો સદા ત્યાગ કરવો

जलप्लवथी भूमिपरीक्षा—

पूर्व, ईशान अने उत्तर दिशामां जे भूमिनुं जल जतुं होय ते भूमि सर्वजातिने माटे सुखदायक होय छे अने वर्ण परत्वे उत्तर, पूर्व, दक्षिण, पश्चिम-जलवाहिनी भूमि अनुक्रमे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य अने शूद्रने माटे हितकारिणी होय छे. अग्निकोणप्लवाभूमिमां अग्निभय, दक्षिणप्लवामां वैश्य सिवायनानुं मरण, नैर्ऋत्यप्लवामां चोरभय, पश्चिमप्लवामां शूद्र सिवायनां वर्णोने शोक अने वायव्यप्लवामां धान्यनो नाश थाय छे.

आ विषयमां आचार्यवराहमिहिरनी व्यवस्था—

उदगादिप्लवमिष्टं, विप्रादीनां प्रदक्षिणेनैव ।

विप्रः सर्वत्र वसेद्-नुवर्णमथेष्टमन्येषाम् ॥३॥

भा०टी०—ब्राह्मणादिवर्णोने माटे अनुक्रमे उत्तर, पूर्व, दक्षिण-पश्चिमप्लवभूमि निवासने योग्य होय छे, छतां ब्राह्मण सर्व निवास-योग्य भूमिमां वास करी शके, क्षत्रिय क्षत्रियादि त्रिवर्णोचित भूमिमां, वैश्य वैश्यादि द्विवर्णोचितमां अने शूद्र केवल शूद्रोचित भूमिमां ज रही शके. वर्णोचित भूमि ज तेमना देवालयोने पण उचित होय छे.

आ विषयमां वराहमिहिरनुं मन्तव्य—

भूमयो ब्राह्मणादीनां, याः प्रोक्ता वास्तुकर्मणि ।

ता एव तेषां शस्यन्ते, देवतायतनेष्वपि ॥४॥

भा०टी०—ब्राह्मणादिवर्णोना घरो माटे जे प्रकारनी भूमिओ योग्य कही छे, तेज भूमिओ तेमना देवमन्दिरोने माटे पण प्रशस्त जाणवी. योग्य भूमि ज अभ्युदयजनक थाय छे—

नगरनिवेश, गृहनिवेश के देवालयनिवेश करतां पहेलां तेना स्थान-भूमिनी परीक्षा अवश्य करवी जोइये.

સ્વાસ ધ્યાન રાખવું અને તે ઉપરથી શલ્યનો નિર્ણય કરવો. તે આ રીતે—

૧-ગૃહપતિ સ્વાજ સ્વળવા નિમિત્તે કે સ્વાભાવિક રીતે પોતાના જે અંગનો સ્પર્શ કરે વાસ્તુના તે સ્થાનમાં તે અંગની ઝંચાઈ જેટલું નીચે તેજ અંગનું શલ્ય છે એમ સમજવું, જો તે પોતાના મસ્તકને સ્વંજવાલતો જણાય તો એક માથોડું નીચે વાસ્તુના તે પદમાં મનુષ્યના મસ્તકનું હાડકું સૂચિત કરે છે. વીજા અંગમાં સ્વાજ આદિ વિકૃતિ દૃષ્ટિગોચર થાય તો તેટલા ઝંડાણમાં વાસ્તુના તે સ્થાનમાં તે અંગનું હાડકું આદિ શલ્ય હોવાનો સંભવ જાણવો. જો વે અંગોમાં વિકાર જણાય તો વે અંગો અને સર્વ અંગોની વિકૃતિથી સર્વ અંગોના અસ્થિ આદિ શલ્યો છે, એવો નિર્ણય કરવો.

૫ સમ્બન્ધમાં ગર્ગાચાર્યનું નિરૂપણ—

પ્રશ્નકાલે ગૃહપતિઃ, કસ્મિન્નજ્ઞે સમાસ્થિતઃ ।

કિમજ્ઞં સંસ્પૃશેદ્રાઽપિ, વ્યાહરેદ્રા શુભાશુભમ્ ॥૧॥

વિલોક્ય સ્થપતિઃ પૂર્વ, પશ્ચાચ્છલ્યં વિચારયેત્ ।

શઙ્ખભેરીમૃદંગાનાં, પટહાનાં ચ નિસ્સ્વનાઃ ॥૨॥

દધ્યક્ષતાનાં પુષ્પાણાં, ફલાનાં દર્શનાનિ ચ ।

સ્પૃષ્ટાઙ્ગસદૃશં શલ્યં, તસ્ય સ્થાને વિનિર્દિશેત્ ॥૩॥

નિસ્વનેદવર્નિં તત્ર, તદ્ઙ્ગં બ્રુડતે યથા ।

ગૃહનાથસ્ય તત્રાધઃ, શલ્યં નિઃસંશયં વદેત્ ॥૪॥

ખાંટી૦—પ્રશ્ન સમયે ગૃહસ્વામી કયા અંગ ઉપર ઝમો છે, કયા અંગનો સ્પર્શ કરે છે, અથવા શુભાશુભ કેવું વચન વોલે છે, તે સૂત્રધાર પ્રથમ જુએ અને પછી શલ્યનો વિચાર કરે.

જો તે સમયમાં શંખ, નગારા, મૃદંગ કે ઢોલનો શબ્દ કર્ણગોચર થાય, અથવા દહી, અક્ષત, પુષ્પ કે ફલ દૃષ્ટિગોચર થાય તો શુભ-દાયક છે. પ્રાયઃ તે વાસ્તુભૂમિમાં શલ્યનો અભાવ સૂચવે છે, પણ

शल्यविषयक प्रश्नकाले गृहस्वामी कोड अंग विशेषने खंजवालतो के स्पर्श करतो जणाय तो स्पर्शेल अंग सन्नधी शल्य ते स्थानमां वताववुं. त्या एटली भूमि खोदरी के जेमा गृहपतिनुं स्पृष्ट अंग डुवी जाय, तेटला नीचेना भूमिगर्भमा शल्य छे, एम निःसंशयपणे कहेवुं. बृहत्संहितामां आचार्यवराहमिहिरनु प्रतिपादन—

कण्डूयते घटङ्गं, गृहपतिना यत्र वाऽभराहुत्या ।

अशुभं भवेन्निमित्त, विकृतिर्वाग्नेः सशल्य तत् ॥५॥

भा०टी०—वास्तुभूमिमा गृहस्वामी ज्या ऊभेलो पोताना अगने खणे, जे पदना देवने आहुति आपता अशुभ निमित्त दृष्टिगत थाय के अग्नि बुझाई जाय, ते स्थान सशल्य होय छे.

(२) खात करवाना पूर्ण दिवसे वास्तुभूमिने प्रमार्जीने साफ करी राखवी अने खातना दिवसे जड़ने जोवी, जो तेमा शशला, शिपाल अने कूतरा आदिनो पग पडेलो नजरे पडे तो समजवुं के तेमा ते प्राणीनुं हाडकुं छे.

(३) शल्यविषयक प्रश्नकालमा जो हाथी, घोडा, गाय के गधेढानो शब्द काने पडे तो बोलनार प्राणीनु शल्य त्या छे, एम कहेवुं अने तेना स्थान तथा ऊडाणनो निर्णय पूर्वोक्तविधि प्रमाणे गृहपतिनी अग विकृति उपरयी करणे

ए संबन्धमा गगर्गाचार्य कहे छे—

प्रश्नकाले गजो गौर्वा, तुरगो गर्दभोऽपि वा ।

यः प्राणी व्याहरेत्तत्र, तद्भव शल्यमादिशेत् ॥

प्रमाण तत्र वक्तव्य, पूर्वोक्तविधिना ततः ॥ ६ ॥

(४) प्रश्नमा आवेल आदिवर्णो उपरयी शल्य जाणवानी पद्धति अधिक प्रसिद्ध छे, आ पद्धति जेम अधिक व्यापक छे तेम अधिक मतभेदवाली पण छे, आ मतोमाना वधा मतो सामान्य रीते वे भागमा बर्होचाय छे.

વિવેકવિલાસ, પ્રશ્નવિદ્યા અને રાજવલ્લભ આદિ ગ્રન્થકારો વાસ્તુ-
ભૂમિના ૯ ભાગો પાડીને પૂર્વાદિ મધ્યાન્ત કોઠાઓમાં અનુક્રમે વ.
ક. ચ. ત. ં. હ. સ. પ. ય. આ નવ વર્ણોનો ન્યાસ વતાવે છે. જો
કે ંમની વચ્ચે પળ ટ-ત-અ-ં-વ-ચ-હત્યાદિ સાધારણ મત-
ભેદો તો છે જ, છતાં આ વધા ગ્રન્થકારોની માન્યતાનું ઉદ્ગમ સ્થાન
ંક છે, ંમાં શંકા નથી. આ માન્યતા ઘળા રવરા ઉત્તર ભારતના
ગ્રન્થોમાં પ્રતિપાદિત થયેલી છે.

નિર્વાળકલિકા, વિશ્વકર્મપ્રકાશ, મુહૂર્તમાર્તઢ્ઢ્યોતિર્નિવન્ધાદિ
કતિપય ગ્રન્થોના મતે ૯ કોષ્ઠકોમાં લખવાના વર્ણો ‘અ-ક-ચ-ટ-
ત-પ-ય-શ-હ-પયા.’ આ ક્રમથી જળાવેલ છે. આ મતમાં પૂર્વાદિ
૮ કોષ્ઠકોમાં અનુક્રમે ૮ વર્ગાક્ષરો અને મધ્ય કોષ્ઠકમાં ‘હ-પ-ય’
આ ત્રણ અક્ષરો હોય છે. આ વન્ને માન્યતાને આધારે નીચે ંક નકશો
આપીયે છીયે. ૧ માન્યતા વિવેકવિલાસ આદિની અને ૨ માન્યતા
નિર્વાળકલિકા અને જ્યોતિર્નિવન્ધાદિની છે.

ંશાની

પૌર્વી

આગ્નેયી

ઉત્તરા	(૧) પ (૨) શ	(૧) વવ (૨) અ	(૧) ક (૨) ક	દક્ષિણા
	(૧) સ (૨) ય	(૧) ય (૨) હપય	(૧) વ-ચ (૨) ચ	
	(૧) હ (૨) પ	(૧) ં-અ (૨) ત	(૧) ત-ટ (૨) ટ	

વાયવી

પશ્ચિમા

નૈઋતિ

ઉપર પ્રમાણે વાસ્તુભૂમિના ૯ ભાગ પાઢી તે પ્રત્યેકમાં લખનાના વર્ણો આલેખીને શલ્યાશલ્યનો વિચાર કરવો.

૧ વિષયમા રાજવલ્લભકાર લખે છે—

“પ્રશ્નત્રયં ચાપિ ગૃહાધિપેન,

દેવસ્ય ઘૃક્ષસ્ય ફલસ્ય ચાઽપિ ।

વાચ્યં હિ કોષ્ઠેઽક્ષરસંસ્થિતે ચ

શલ્યં વિલોક્યં ભવનેષુ સૃષ્ટ્યા ॥૭॥

ભા૦ટી૦—શિલ્પિએ ગૃહસ્વામીના મુલે કોઈ પણ દેવ, ઘૃક્ષ અને ફલનું નામ કહેવરાવવું અને તે ત્રણે નામોના આઘઅક્ષરો ધ્યાનમાં રાખી, કોષ્ઠકગત અક્ષરોની સાથે મેલવ્યા. વાસ્તુભૂમિના જે કોષ્ઠકમા ચોલેલ ત્રણ નામો પૈકીના કોઈ પણ નામનો આઘઅક્ષર મળી આવે તો તે કોષ્ઠકના ભાગમા શલ્ય જાણી તેને દૂર કરવું.

વ્યોત્તિર્નિવન્ધમા પ્રશ્ન કરવાની રીતિ નીચે પ્રમાણે છે—

સ્મૃત્વેષ્ટદેવતા પ્રપ્તુ-ર્વચનસ્પાદ્યમક્ષરમ્ ।

ગૃત્તીત્વા તુ તતઃ શલ્યાઽશલ્ય સમ્યગ્ વિચાર્યતે ॥૮॥

ભા૦ટી૦—પોતાના ઇષ્ટ દેવનું સ્મરણ કરી, ‘ગૃહપતિએ’ શિલ્પિને શલ્યવિષયક પ્રશ્ન કરવો અને શિલ્પિએ પણ સ્વેષ્ટ દેવતાના સ્મરણપૂર્વક પ્રશ્નાના મુલથી નીકળેલ વચનનો આઘઅક્ષર ધ્યાનમાં રાખી, નવ કોઠાઓમા લખેલ અક્ષરોની સાથે મેલવીને શલ્ય અશલ્યનો વિચાર કરવો પ્રશ્નનો આઘઅક્ષર કોઈ કોઠામા મળી આવે તો તે ભૂમિમાગમા શલ્ય કહેવું અને પ્રશ્નનર્ણ કોષ્ઠકોમા ન મળે તો ભૂમિ શલ્યરહિત છે, એમ કહેવું.

પ્રશ્નવર્ણદ્વારા શલ્યજ્ઞાન અને ફલ—

વાસ્તુભૂમિના ૯ ભાગ કરી પૂટેલ પ્રશ્નવર્ણ જો કોષ્ઠકમાં મળી આવે તો ત્યાં શલ્ય છે એમ જાણ્યા પછી તે શલ્ય કોણુ છે, કેટલુ

નીચે છે અને તેનું ફલ શું છે, એ વાતોનું નિરૂપણ ઘણા ગ્રંથોમાં કહેલું છે. વધાનું નિરૂપણ ઘણે ભાગે સરખુંજ હોવાથી અમો પ્રશ્ન-વિદ્યાનું નિરૂપણ નીચે આપીએ છીએ—

(બ) વિદ્ધ્યૈન્દ્રઘાં 'વઃ' પ્રશ્ને, માનુષશલ્યં હિ સાર્દ્ધં કરમાત્રે ।

વિદધાતિ મનુજમરણં, તદ્ધવનસ્થં ન સન્દેહઃ ॥૧૯॥

ભા.ટી. — પ્રશ્નમાં 'વ' અક્ષર હોય તો વાસ્તુભૂમિના પૂર્વ-ઘંડમાં દોઢ હાથ નીચે મનુષ્યનું શલ્ય જાણવું. ઘર અથવા પ્રાસાદમાં રહેલ તે શલ્ય મનુષ્યનું (ઘર સ્વામી અથવા પ્રાસાદ કરાવનારનું) મરણ નિપજાવે છે.

(ક) આગ્નેય્યાં 'કઃ' પ્રશ્ને, સ્વરશલ્યં તુ કરદ્વયે ભવતિ ।

કુરુતે નૃપદ્વંડભયં, ભયમતુલં સંસ્થિતં ભવને ॥૨૦॥

ભા.ટી. — પ્રશ્નમાં 'ક' અક્ષર હોય તો અગ્નિ કોણના ભાગમાં બે હાથના ઝંડાણમાં ગધેડાનું શલ્ય જાણવું. મકાનમાં રહેલું એ શલ્ય રાજદ્વંડનો ભય અને વીજો ભય ઉત્પન્ન કરનાર નિવડે છે.

(ચ) દક્ષિણદિશિ 'ચઃ' પ્રશ્ને, નરશલ્યં જાયતે ચ કટિમાત્રે ।

જનયતિ તદ્ ભવનસ્થં, મૃત્યું ગૃહનાયકસ્યૈવ ॥૨૧॥

ભા.ટી. — પ્રશ્નમાં 'ચ' અક્ષર હોય તો વાસ્તુભૂમિના દક્ષિણ-ઘંડમાં કેડ સુધી નીચે પુરુષનું શલ્ય હોય છે. ઘરમાં રહેલું તે શલ્ય ગૃહસ્વામીનું મરણ નિપજાવે છે.

(ત) રાક્ષસદિશિ 'તઃ' પ્રશ્ને, સ્વરશલ્યં સાર્દ્ધં હસ્તમાત્રે તુ ।

તદ્ ભવનગતં નિત્યં, કરોતિ હિમ્બક્ષયં નિયતમ્ ॥૨૨॥

ભા.ટી. — પ્રશ્નમાં 'ત' અક્ષર આવે તો નૈર્ઋત્ય કોણના ભૂમિભાગમાં દોઢ હાથ નીચે ગધેડાનું શલ્ય કહેવું. ઘરમાં રહેલું તે શલ્ય ત્યાં રહેનારનાં વાલકોનો નાશ કરનારું થાય છે.

(અ) વારુણ્યાં ત્રિશુશલ્યં 'અઃ' પ્રશ્ને ભવતિ સાર્દ્ધસ્તેન ।
પત્યુઃ પ્રવાસમનિશઃ, શૂન્યં ચ કરોતિ તદ્ ગેહમ્ ॥૧૩॥

ખા૦ ટી૦—પ્રશ્નમા 'અ' અક્ષર હોય તો પશ્ચિમ તરફના
ભૂમિખંડમાં દોઢ હાથ નીચે ગાલફાનું શલ્ય હોય છે. તે શલ્ય ઘર-
ઘણીને નિત્ય પ્રવાસ કરાવનારું અને ઘરને શૂન્ય કરનારું થાય છે

(દ) વાયવ્યા 'હઃ' પ્રશ્ને, તુપમદ્વારસહિત ચતુષ્કરે વિદ્ધિ ।
દુઃસ્વપ્નદર્શનં તદ્, મિત્રવિનાશ ચ કુર્ચીત ॥૧૪॥

ખા૦ ટી૦—પ્રશ્નમા 'હ' અક્ષર હોય તો વાયવ્યકોણના ભૂમિ-
ખંડમાં ચાર હાથ નીચે ફોતરા અને કોલસા જાળગા આશલ્યો ધરમા
રહેનારને દુષ્ટસ્વપ્ન દેનારા અને મિત્રોનો વિનાશ કરનારા નિપટે છે

(સ) દ્વિજશલ્યં કૌતેર્યાં, દિશિ 'સઃ' પ્રશ્ને ભવતિ કટિમાત્રે ।
ધનદમપિ તદ્ ગૃહસ્થઃ, કુરુતેઽપ્યય નિર્ધનં ઝીઘમ્ ॥૧૫॥

ખા૦ ટી૦—પ્રશ્નમા 'સ' અક્ષર આવે તો તે ભૂમિના ઉત્તર
ખંડમાં કેડ સુધી નીચે બ્રાહ્મણના શરીરનું શલ્ય હોય છે. તે શલ્ય
ધરમા રહેનાર ધનકુરેરને પણ યોડા જ સમયમા નિર્ધન પનાડી દે છે.

(૫) ऐशान्या 'षः' પ્રશ્ને ગોશલ્ય વિદ્ધિ સાર્દ્ધસ્તે તુ ।
ભવનગત તત્ કુરુતે, ગોધનનાશ ન મન્દેહઃ ॥૧૬॥

ખા૦ ટી૦—પ્રશ્નમાં 'ષ' અક્ષર હોય તો ઈશાન દિશાના ભાગમા
દોઢ હાથ નીચે ગાયનું શલ્ય હોય છે. મરૂનમાં રહેલુ તે શલ્ય ઘર-
ઘણીના ગોધનનો નાશ કરે છે એમા સંદેહ નથી.

(ય) 'यः' પ્રશ્ને ગૃહમધ્યે, શલ્યં ચ નરકપાલભસ્મમમમ ।
વક્ષોમાત્રં કુરુતે, કુલક્ષય તદ્ ગૃહસ્થસ્ય ॥૧૭॥

ખા૦ ટી૦—પ્રશ્નમા 'ય' અક્ષર હોય તો વાસ્તુભૂમિના મધ્ય-

खण्डमां छाती सुधी नीचे माणसना माथानी खोपरी अने भस्मरूप शल्य होय છે. તે શલ્ય ગૃહસ્વામીના કુલનો નાશ કરે છે.

નવ પૈકીનો કોઈ અક્ષર હોય તો જ શલ્ય—

नवाक्षरस्य मध्ये चेत्, प्रश्नस्याद्याक्षरं भवेत् ।

तदा शल्यं वदेद्विद्वा-नन्यथा शून्यमादिशेत् ॥१८॥

भा० टी०—प्रश्नवचननो आद्यअक्षर पूर्वोक्त ९ अक्षरोमां होय તોજ વિદ્વાને ત્યાં શલ્ય કહેવું. અન્યથા તે ભૂમિને શલ્યરહિત કહેવી.

नवमा भागना नव भाग—

પ્રશ્ન વચનથી જે નવમો ભાગ સશલ્ય જણાય તે ભાગ જો ઘણો મ્હોટો હોય તો તેના ૯ ભાગ કરીને પૂર્વોક્ત પ્રકારે શલ્યની તપાસ કરવી, એવું પણ વિધાન છે.

“नवभागविभक्तं यद्, गृहक्षेत्रं महद् यदा ।

पुनः प्रश्नस्तदा कार्यः, पूर्ववद् विभजेत्तदा ॥१९॥”

भा० टी०—नवभागे करेल તે (સશલ્ય) ગૃહક્ષેત્ર જો મ્હોટું હોય તો પૂર્વ રીતિએ તે સશલ્ય ભાગના નવ ભાગ કરીને શલ્યવાલા સ્થાનનો પત્તો લગાડવો.

(૫) પ્રશ્નવર્ણીક અને પ્રશ્નમાત્રાંકદ્વારા શલ્યજ્ઞાન—

પ્રશ્નવિદ્યામાં પ્રશ્નાક્ષર વર્ણીક અને માત્રાંકદ્વારા શલ્ય જાણવાનો એક વીજો પ્રકાર પણ જણાવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે—

अक्षरं द्विगुणं कार्यं, मात्रा कार्या चतुर्गुणा ।

ग्रहैर्भागः समाहृत्य, ओजे शल्यं समे नहि ॥२०॥

भा० टी०—प्रश्नाक्षरना वर्णीकने वमणો અને માત્રાંકને ચાર ગુણો કરી વન્ને અંકોને એકત્ર કરી તે અંકરાશિને ૯ થી માંગવો, શેષ વિપમાંક (૧-૩-૫-૭) રહે તો ભૂમિ સશલ્ય અને સમાંક રહે તો

શલ્યરહિત જાણવી. આ વસ્તુ નીચેના ઉદાહરણથી સમજાશે. શલ્ય પ્રશ્નમા કોઈ ‘સતરા’ ફલનું નામ કહ્યું, સંતરાનો ‘સ,’ વર્ગનો ત્રીજો વર્ણ અને એની ‘અ’ માત્રા, વર્ગનો ૧૫ પદરમો સ્વર હોઈ, વર્ણીક ૩ નો ચમળો ૬ અને માત્રાક ૧૫ નો ચાર ગુણો ૬૦ થયો. અનેને જોડતા થયેલ અક ૬૬ ને ૯ નો ભાગ આપતા શેષ ૩ ૬ વિપમાક રહ્યો. આથી જણાયું કે ભૂમિમા શલ્ય છે અને ઉત્તર દિશાના સ્વર્ણમા છે, કેમકે ‘સ’ હું સ્થાન ઉત્તર સ્વર્ણ છે. એજ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રશ્નઅક્ષરનાં વર્ણીક અને માત્રાક ઉપરથી શલ્ય સ્થાનનો નિર્દેશ કરવો.

(૬) પ્રશ્નલગ્નદ્વારા શલ્યજ્ઞાન—

પ્રશ્નપ્રિદ્યામા લેલ છે—

ચતુષ્કોણ ગૃહં કલ્પ્યં, ત્રિરાટ્ટ લિલેચ્ચ ભમ્ ।

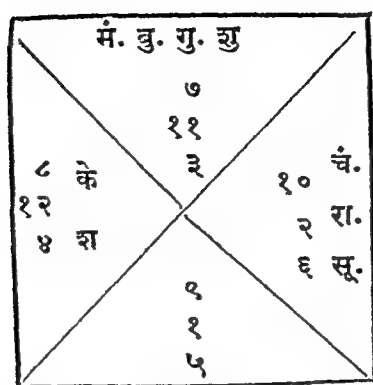
યત્ર ચન્દ્રો નિધિસ્તત્ર, શત્ય યત્ર રવિર્મતમ્ ॥૨૧॥

શુભદષ્ટિયુતશ્ચન્દ્રો, નિધિઃ પ્રાપ્યઃ પુરાતનઃ ।

સૂર્યેઽપ્યેવ સદા વાચ્યં, ચણ્ડેશ્વરનૃપોદિતમ્ ॥૨૨॥

આ. ટી.—ચોરસ ઘરને ચાર સૂળામા કાપી ચાર ભાગ કરવા. લગ્નરાશિથી માઢીને ત્રણ આવૃત્તિઓથી ૧૨ રાશિઓ ૪ ભાગોમા લખવી અને જે ગ્રહ જે રાશિમા હોય તે તે રાશિમાલા કોઠામા લખવા અને જોવું. શુભયુક્ત અને શુભદષ્ટ ચન્દ્ર જે કોઠામા હોય ત્યાં ધન છે એમ કહેવું તથા અશુભયુક્ત અને અશુભદષ્ટ સૂર્ય જ્યાં હોય ત્યાં શલ્ય છે એમ કહેવું. ૬ વિષય નીચેના ઉદાહરણથી સમજી શકાશે—

સ ૨૦૦૩ ના આમો શુદિ ૧૦ ના દિવસે કોઈ પોતાની વાસ્તુભૂમિમા ધન અથવા શલ્ય હોવા ત્રિપે પ્રશ્ન કર્યો. સૂર્યોદયાત્ પ્રશ્નેષ્કાલ ૩ ઘડી ૩૩ પલનો હતો. એટલે વર્તમાન લગ્ન ‘તુલા’ આન્યુ, ચોસઢા ઘમ્મા તુલાથી માઢી રાશિઓ અને ગ્રહો લખતા લગ્ન-કુડલી અઢારમા પૃષ્ઠની ગરુઆતમા આપી છે તે પ્રમાણે બની.

ઉપરના લગ્નની ગ્રહવ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે—

મકરનો ચન્દ્ર દક્ષિણના ભાગમાં પડ્યો છે. તે ઉપર બુધ, ગુરુ અને શુક્રની ત્રિપાદ દૃષ્ટિ છે, પણ સાથે જ મંગલ અને શનિ એને પૂર્ણ-દૃષ્ટિથી જુદા છે. એથી વાસ્તુભૂમિમાં ધન નિધાન તો નથી. હવે એ વાસ્તુક્ષેત્રમાં શલ્યનો વિચાર કરીએ. સૂર્ય રાહુની સાથે છે અને મંગલ શનિથી પૂર્ણદૃષ્ટિ છે. આ સ્થિતિ શલ્યનો સંભવ સૂચવે છે અને તે પણ દક્ષિણ દિશાના ભાગમાં હોવાનો સંભવ છે. એમ છતાં સૂર્ય એ બુધ, ગુરુ અને શુક્રવડે પણ ત્રિપાદદૃષ્ટિ દૃષ્ટ છે, એથી આ ભૂમિમાં શલ્યનો નિશ્ચિત સંભવ તો નથી. છતાં શંકિતસ્થાનમાં શલ્યની તપાસ કરવી યોગ્ય ગણાય ।

. પ્રશ્નલગ્નદ્વારા ધન અથવા શલ્ય જાણવાની રીતિ જ્યોતિર્નિબન્ધ-કારે પણ એજ આપી છે, છતાં એમાં ભૂમિના ૪ ભાગ પાડી રાશિઓ લખવાની વાત નથી, પણ પ્રચલિત લગ્નકુંડલીને ગ્રહો ઉપરથી જોવાનું વિધાન છે. તે આ પ્રમાણે—

यस्मिन् भागे सौम्या, गृहस्य तद्द्रव्यमादिशेत् तत्र ।

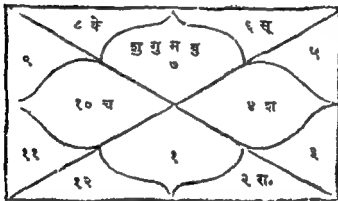
पापा यस्मिन् भागे, तस्मिन् शल्यं विनिर्देयम् ॥ ૨૩ ॥

ભા૦ટી૦—કુંડલીના જે દિશાભાગમાં સૌમ્યગ્રહો પડ્યા હોય,

ઘરના તે દિશાભાગમા ગ્રહસ્વામિક દ્રવ્ય કહેવું અને જે ભાગમા પાપ-ગ્રહો પડ્યા હોય, ઘરના તે દિશાભાગમા શલ્ય કહેવું.

આ ગ્રન્થના મતે પૂર્વોક્ત લગ્નકુંડલી નીચે પ્રમાણે વનાવીને પરિણામ કહી શકાય । પ્ર-નેષ્ટ ૩-૩૩

લગ્નચક્ર

આ કુંડલીમા સૌમ્યગ્રહની સ્થિતિ પૂર્વદિશા તેમજ ઉત્તરદિશામા દષ્ટિગોચર થાય છે. એટલે એ દિશાઓમા શલ્ય તો સંભવતું નથી હતા દ્રવ્યનુ અસ્તિત્વ પણ સંભવિત નથી. કેમકે ચન્દ્ર ઉપર શનિ મંગલની પૂર્ણ અને સૂર્ય રાહુની દ્વિપાદ દષ્ટિ છે. બુધ, ગુરુ અને શુક્ર પણ મંગલ-યુક્ત છે અને શનિ, રાહુદ્વારા દ્વિપાદ દષ્ટિ દષ્ટ છે એથી જણાવું કે પૂર્વ ઉત્તર દિશાઓમા શલ્ય નથી, તેમ દ્રવ્ય પણ નથી હવે પશ્ચિમ દક્ષિણ દિશાઓનો વિચાર કરીએ. સૂર્ય પૂર્વાગ્નેયકોણમાં છે શનિ દક્ષિણમાં છે અને રાહુ પશ્ચિમર્નર્નત્ય ભાગમાં છે. આ ગ્રહસ્થિતિ દક્ષિણભાગમા શલ્યનુ ય્ચન કરે છે. મધ્યદક્ષિણમાં વેટેલ શનિને ચન્દ્ર પૂર્ણદષ્ટિથી ઘેરે છે અને બુધ ગુરુ શુક્રની પણ એના ઉપર ઇક-પાદ દષ્ટિ છે, એથી દક્ષિણમા શલ્યનો સમગ્ર જણાતો નથી રાહુ ઉપર મંગલની પૂર્ણદષ્ટિ છે સ્વરી પણ સાથે જ બુધ ગુરુ શુક્ર અને ત્રિપાદ-

दृष्टिर्ही अने चन्द्रमा द्विषादृष्टिण देव्यतो दोषार्थी गह्वरी भूमिमां
पण धन्य जणांतुं नर्था. सूर्य पूर्वमर्मापत्ती आग्नेयदोषमां ते अने
शनिनी पूर्णदृष्टिमां दे. चन्द्रनी द्विषादृष्टि निगाय रीक्षा मोग्य
ग्रहनी एता उपर दृष्टि पण नर्था. एतदे आग्नेयदोषमां ग्रन्थनी वषाण
कर्मची जोड़ण, एम ए प्रक्षालननी वंदनी उपर्या फलित थाय छे.

भूमिगत कोट पण शल्य ज्ञानिकान्यक दे ए विषयमां
वृद्धसंहिताकारनी मान्यना—

धनहानिर्दात्मये, पशुपीडात्मकमयानि चाग्निकृते ।

लोहमये शस्त्रभयं, कषाण्डकेडोषु मृग्युः स्यात् ॥२४॥

अक्षारे स्तेनभयं, भस्मनि च विनिर्दिष्टात् सदाग्निभयम् ।

शल्यं हि मर्ममंस्थं, सुवर्णरजनादनेज्यशुभम् ॥२५॥

मर्मण्यमर्मगो वा, रुणद्धयर्थागमे तुपसमृद्धः ।

अपि नागदत्तको मर्म-मंस्थितो दोषकृद् भवति ॥२६॥

भा०टी०—गृहगत शल्य काष्ठरूप होय तो धनहानि, हाटका-
रूप होय तो पशुपीडा, गेग अने भयजनक होय छे. लोहरूप शल्यमां
शस्त्रभय अने माणसनी खोपरी के बालरूप शल्यमां मृग्यु थाय छे.
शल्य कोलसारूप होय तो चोरभय अने भस्मरूप होय तो सदाने
माटे अग्निभयजनक होय छे. मर्मस्थानोनी नीचे रहेल मोना रुपा
सिवायनुं कोइ पण शल्य अत्यन्त अशुभ फलदायक होय छे.

तुपसमृद्ध (धान्यना फोतरानो ढगलो) मर्मगत होय के अमर्म-
गत होय पण ते धनप्राप्तिने रोके छे अने मर्मस्थानमां रहेल तो एक
खींटी पण दोषदायक निबडे छे.

शल्योद्धार निमित्ते केटलुं ऊंडुं खोदुं जोड़ण ?—

जानुमात्रं खनेद् भूमि-मथवा पुरुषोन्मिताम् ।

अधः पुरुषमात्रात्तु, न शल्यं दोषदं गृहे ॥२७॥

जलान्तकस्थितं शल्यं, प्रासादे दोषदं नृणाम् ।

तस्मात् प्रासादिकीं भूमिं, खनेद्यावज्जलान्तिकम् ॥२८॥

भा०टी०—गृहनिर्माण करता भूमिने ढीचण सुधी 'भूमि जो नव्य-पूर्व नहि पसेली होय तो' अथवा तो पुरुष-परिमाण ऊडी खोदवी, एथी नीचे शल्य होय तो गृहने विषे दोषरूप नथी.

प्रासाद 'देवालय'मा नीचे जलपर्यन्त ऊंडु शल्य होय तो पण बनावनार मनुष्य माटे दोषकारक होय छे. तेथी प्रासादनी भूमि जल नीकले त्या सुधी खोदीने शल्यने दूर करवुं जोड्ये.

माण्डव्यनुं कथन पण एने मलतु ज छे—

जलान्तं प्रस्तरान्तं वा, पुरुषान्तमपि वा ।

क्षेत्र संशोध्य चोद्धृत्य, शल्यं सदनमारभेत् ॥२९॥

भा०टी०—जलपर्यन्त, प्रस्तर (पत्थर) पर्यन्त अथवा पुरुष-परिमित वास्तुक्षेत्रनु संशोधन करी शल्य होय तो दूर करीने घरना कार्यनो आरम्भ करणो जोड्ये.

उपरना प्रमाणोथी सिद्ध थाय छे के ज्या घर अथवा देवमन्दिर बनानुं होय ते भूमिनु प्रथम त्रिधिपूर्वक शोधन करी तेमा हाडकुं, लोह, काष्ठ, तुपममूह, राखोडी अथवा बीजी कोड अपवित्र वस्तु होय तो ते दूर करावीने ते पछी वास्तुनो पायो भगवो. घर-मकाननी भूमि ४ हाथ सुधी खोदीने शल्य दूर करवुं जोड्ये अने देवालयनी भूमि जल नीकले त्या सुधीमां शल्य होय तो पण दूर करतु जो नीचे पत्थर अथवा काकरील भूमि आगी जाय तो ते उपरथी पायो नाखवो, कारणके त्या जलपर्यन्त खोदवानी आवश्यकता रहेती नथी.

३ दिक्साधन-लक्षण

शल्यादिरहिते वास्तौ, यदि दिग्मूढता भवेत् ।

वासे तत्र शुभं नैव, तस्माद् दिक्साधनं वरम् ॥३०॥

ભા૦ટી૦—શલ્યાદિરહિત વાસ્તુભૂમિમાં પળ જો દિગ્મૂઢપણું હોય તો ત્યાં વસવું શુભદાયક નથી, માટે દિક્સાધન કરવું જોઈયે.

પ્રાસાદ, મઠ, મન્દિર, ઘર, સમાગૃહ અને કુંડ આદિના નિર્માણમાં પૂર્વાદિ દિશાશુદ્ધિ અવશ્ય જોવી જોઈએ. કોઈ પળ દિગ્મૂઢ (દિશાશૂન્ય) વાસ્તુ શુભ ગણાતું નથી. તેમાં રહેનારનો અભ્યુદય થતો નથી.

૧ સંબન્ધમાં વૃદ્ધ નારદજી કહે છે—

પ્રાસાદે સદનેઽલિન્દે, દ્વારે કુંડે વિશેષતઃ ।

દિગ્મૂઢે કુલનાશઃ સ્યાત્, તસ્માત્સંસાધયેદિશઃ ॥૧॥

ભા૦ટી૦—દેવાલય, ઘર, ઓસરી, દ્વાર અને કુંડ જો દિગ્મૂઢ હોય તો કુલનો નાશ થાય છે, માટે સારી રીતે દિશાસાધન કરવું. દિશાજ્ઞાનના ઉપાયો—

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પૂર્વાદિ દિશાઓને જાણવાના અનેક ઉપાયોનું વર્ણન કર્યું છે, જે પૈકીના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે.

રાજવલ્લભકાર લખે છે—

પ્રાચી મેષતુલારવાવુદયતિ સ્યાદ્ વૈષ્ણવે વહ્નિમે,

ચિત્રાસ્વાતિભમધ્યગા હિ ગદિતા પ્રાચી વુધૈઃ પશ્ચધા ।

પ્રાસાદં ભવનં કરોતિ નગરં દિગ્મૂઢમર્થક્ષયં,

હર્મ્યં દેવગૃહે પુરે ચ નિતરામાયુર્ધનં દિગ્શુખે ॥ ૨ ॥

ભા૦ટી૦—૧ મેષરાશિ ઉપર આવીને સૂર્ય પહેલે દિવસે જે દિશાભાગમાં ઉદય થાય તે દિશા શુદ્ધ પૂર્વા સમજવી. ૧જ પ્રમાણે ૨ તુલાના સૂર્યનું ઉદયસ્થાન પળ શુદ્ધ પૂર્વા જ હોય છે.^૧

૧ અહીં સૂર્ય સાયન મેષ અને તુલાનો સમજવો. પ્રાયઃ અંગ્રેજી ૩ જા મહિનાની ૨૧ મી તારીખે સાયન મેષનો અને ૯ મા મહિનાની ૨૪ મી તારીખે સાયન તુલાનો સૂર્ય થાય છે. ચંદ્રપંચાંગોમાં આની સૂચના 'મેષે માનુઃ' 'તુલે માનુઃ' આવા શબ્દોમાં આપવામાં આવે છે.

૩ જે સ્થાનમાં 'શ્રવણ' નક્ષત્રનો ઉદય થાય અને ૪ જે સ્થાને 'કૃત્તિકા' નક્ષત્ર ઉદય પામે તે ભાગો પણ શુદ્ધ પૂર્વદિશા હોય છે. ૫ ચિત્રા જ્યાં ઉદય પામે અને સ્વાતિ જ્યાં ઉદય પામે તે બન્ને સ્થાનોમાં નિશાન કરી તે બેનો મધ્યભાગ નક્કી કરો. એ મધ્યભાગ તે શુદ્ધ પૂર્વ-દિશા છે એમ સમજી લો.

ઉપર પ્રમાણે જાણકારોએ પાંચ પ્રકારે પૂર્વદિશા ઓળખાવી છે

દિગ્મૂઢ દેગાલય, ઘર અને નગર ધનહાનિ કરે છે. શુદ્ધદિશા સંમુલ્ખ દ્વારવાળા મહેલ દેવમન્દિર અને નગર આયુષ્ય તથા ધનની વૃદ્ધિ કરનારા થાય છે

દિશાજ્ઞાનના પ્રકારાન્તરો—

તારે માર્કટિકે ધ્રુવસ્ય સમતા નીતેઽવલમ્બેન તે,
 ઢીપાગ્રેણ તદૈવ્યતશ્ચ કથિતા સૂત્રેણ સૌમ્યા દિશા ।
 શઙ્કોર્યુગ્મગુણે તુ મળ્ડલચરે છાયાઽત્ર યામઘ્ચો—
 જાતા યત્ર યુતિસ્તુ શઙ્કુત્તલતો યામ્યોત્તરે સુસ્ફુટે ॥૩॥

ખાંટી—(૧) ધ્રુવમાકડીનો તારો (લઘુસપ્તર્ષિનો ધ્રુવ તરફનો તારો) અને ધ્રુવનો તારો, આ બન્નેને ઓઢંચે લઇને વાસ્તુ-ભૂમિના દક્ષિણ કાઠે રાखेल દીપકની શિખાની સાથે મેઢયો. પછી ટુપ અને દીપકશિખાની સીધમા વાસ્તુક્ષેત્રમા દક્ષિણોત્તર લાઘુ સૂત્ર રેંચી રેखा દોરો સૂત્રનો સામેનો છેડો ઉત્તર અને દીપક તરફનો છેડો દક્ષિણ દિશાને જણાવશે

(૨) વાસ્તુક્ષેત્રના મધ્યભાગે સમતલ ભૂમિમા એક ગજનું ગોઢ મળ્ડલ બનાવી તેમા વચ્ચે એક ફુટ લાંબો સીધો શકુ ઝમો કરો અને તેની છાયા ઘટતી ઘટતી મળ્ડલની પશ્ચિમ રેखा ઉપર જ્યાં સ્પર્શ કરે ત્યાં નિશાન કરો; શકુને તેજ સ્થિતિમા ઝમો રહેવા દો, જ્યારે ત્રીજા પહોરના સમયે શકુઝાયા મળ્ડલની પૂર્વ રેखાને ઝાપીને વહાર

નીકલે ત્યારે ત્યાં પળ નિશાન કરો અને પછી વન્ને નિશાનો વચ્ચે લીટી દોરી તેની ઉપર દક્ષિણોત્તર લંબ રેखा દોરો, એટલે ઉત્તર દક્ષિણ દિશા સિદ્ધ થશે.

સ્ફુટકરણ ગ્રન્થનું દિશાસાધન—

ધ્રુવઓલંગાની રેखाમાં ઉત્તર દક્ષિણ દિશા અને તે રેखाથી થતા મત્સ્યના મુખ અને પુછ્છના સ્થાને અનુક્રમે પૂર્વ પશ્ચિમ દિશા સિદ્ધ થશે.

આ વિષયનું નીચેના પદ્યમાં પ્રતિપાદન છે—

ધ્રુવલમ્બકરેखाया, રેखान्तઃ સૌમ્યયામ્યહરિતૌ સ્તઃ ।
તન્મત્સ્યપુછ્છમુખતઃ, પશ્ચિમપૂર્વાભિધે વિદ્યાત્ ॥૪॥

૪. કીલિકાસૂત્ર-લક્ષણ

चतुर्वर्णविभागानां, यद् हितं कीलिकादिकम् ।

तदेव वेश्म-चैत्यादि-निवेशादौ नियोजयेत् ॥૨૧॥

भा०टी०—ચાર વર્ણો પૈકીના જે જે વર્ણને જે જે પ્રકારની કીલિકા (ચીલી-ચૂંટી) અને સૂત્ર હિતકારક જણાવેલ છે, તે પ્રકારની કીલિકા-સૂત્રનો ઘર તથા ચૈત્ય આદિના પ્રારંભમાં ઉપયોગ કરવો. ભૂમિના પરિગ્રહ પ્રસંગે ગ્રાહ્યભૂમિના ચાર ચૂનાઓમાં ચીલિયો ઠોકી સૂત્રો બાંધીને ભૂમિની ચતુસ્સીમા નિશ્ચિત કરવા જણાવ્યું છે. ત્યાં એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવો સંભવિત છે કે તે ચીલિયો શાની હોવી જોઈયે? તે લંબાઈમાં કેટલી અને આકારમાં કેવી હોવી જોઈયે? વળી તેમાં બાંધવાની દોરી કેવા પ્રકારની હોય તો સારી ગણાય? આ વધી વાતોનો શાસ્ત્રમાં ચુલાસો કરેલ છે. જિજ્ઞાસુગણની જિજ્ઞાસાપૂર્તિ કરવાના હેતુથી અમો તેનો સારાંશ નીચે આપીયે છીયે.

એ વિષયમાં સૂત્રધારમંડન નીચે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે.

अग्नौ राक्षसवायुशङ्करदिग्नि रथाप्याः क्रमात्कीलिकाः,
अश्वत्थः खदिरः शिरीषककुभौ वृक्षाः क्रमेण द्विजात् ।
वर्णानां कुशमुज्जकाशठणज सूत्र क्रमात्सूत्रणे ॥

भा०टी०—अग्निकोण, नैर्ऋत्यकोण, वायव्यकोण अने ईशान-
कोण आ चार कोणोमा अनुक्रमे खीलियो ठोकरी. ते खीलियो
ब्राह्मणादि ४ वर्णना लोकोने माटे अनुक्रमे पीपळो, खेर, शरेप अने
अर्जुन वृक्षनी होय तो ते उत्तम कही छे अने खीलियोनी वच्चे बाध-
वानी दोरी डाभनी, मुंजनी, काशनी अने शणनी होय तो ब्राह्मणादि
जातियोने माटे श्रेष्ठ गणाय छे.

ग्रन्थान्तरमा खेर, अर्जुन, शाल, पीपळ, रक्तचटन, पलाश, रक्त-
शाल, विशाल, नीप, करंज, कुटज, वास अने विल्ववृक्ष, आ वृक्षो
पैकीना कोइ पण एक वृक्षनो शकु (खिली) ननामनं विधान कर्युं छे.
ज्योतिर्निबन्धमा लखे छे—

चतुर्विंशत् त्रयोविंशत् षोडशदशादशगुलैः ।

विप्रादीनां शङ्कुमान, स्वर्णचन्द्राव्यलङ्कृतम् ॥ १ ॥

भा०टी०—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य अने शूद्रवर्णोने योग्य
खीलियो अनुक्रमे २४-२३-१६-१२ जागळ लायी ननामरी अने
मुनर्ण तथा वस्त्रादिवडे ते सुशोभित करी.

खीलियोनो उपरनो एक तृतीयांश चोरस करयो मध्य तृतीयांश
अष्टास्र अने नीचेनो एक तृतीयांश गोठ करी क्रमे पातळो करवो
खिली पेढ के त्रण वगरनी शुभलक्षणयुक्त शुभदिग्से करानवी.
सूत्रधारोना सांप्रदायिक टिप्पणमा ब्राह्मणादियोग्य खीलियोनु मान
अनुक्रमे ३२-२८-२४-२० आंगळनु बताव्यु छे.

ब्राह्मणनी चोखडी, क्षत्रियनी अष्टास्र, वैश्यनी षोडशास्र अने

શુદ્રની ગોઠ સ્ત્રીલી હોવી જોઈએ. સ્ત્રીલી ઉપર સર્વ પ્રથમ સૂત્રધારે ઘન પ્રહાર કરવો. પ્રથમ પ્રહારે સ્ત્રીલી એક ચતુર્થાંશ જેટલી જમીનમાં ઉતરે તો તે જમીન ઉત્તમ જાણવી, એક તૃતીયાંશ જેટલી અંદર જાય તો મધ્યમ અને અડધી અંદર ઉતરી જાય તો વાસ્તુભૂમિ કનિષ્ઠ પ્રકારની જાણવી અને સ્ત્રીલી અડધા ઉપરાંત જમીનમાં ઉતરી જાય તો તે ભૂમિ વાસને યોગ્ય નથી એવો નિર્ણય કરી લેવો. સ્ત્રીલી ઉપર પ્રહાર કરતાં તે સીધો જમીનમાં ઉતરે અથવા પૂર્વ ઉત્તર ઈશાનાદિ દિશા તરફ જરાક નમે તો તે શુભસૂચક ગણાય છે.

સ્ત્રીલી ઠોકતાં તે ભાગી જાય અથવા વાંકી થઈને દક્ષિણાદિ અશુભ દિશામાં નમી જાય તો અશુભ નિમિત્ત જાણીને તે મુહૂર્તે ભૂમિ-ગ્રહણ કરવાનું માંડી વાઠવું જોઈએ.

દોરડી વર્ણાનુસાર કુશઆદિની વ્રતાવી છે, છતાં સૂતરની દોરડી સર્વવર્ણને માટે ઉત્તમ છે, એવું ગ્રંથાંતરમાં વિધાન કરેલું છે અને સ્ત્રીલીની જેમ દોરી વાંધતી વચ્ચે પળ શુભાશુભ નિમિત્ત ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. દોરી વાંધતાં સ્ત્રીલી ન નમે, દોરી વરાવર વંધાઈ જાય, વાંધતી વચ્ચે મંગલધ્વનિ અથવા મંગલશબ્દ કાને પડે તો કાર્યસિદ્ધિસૂચક શુભનિમિત્ત સમજવું અને એથી ઉલટું જો દોરી વાંધતાં સ્ત્રીલી ઝુલ્મડી જાય કે અશુભદિશામાં નમી જાય, દોરી તૂટી જાય અથવા તત્કાલ કોઈ રુદન આદિનો અશુભ શબ્દ કર્ણગોચર થાય તો નિમિત્ત શુભ નથી, એ જાણી મુહૂર્ત આગળ ઉપર રાખવું.

૫. કૂર્મશિલા-લક્ષણ (૧)

યત્ર સંસ્થાપ્યતે કૂર્મઃ, કૂર્મરૂપયુતાપિ વા ।

બ્રહ્મસ્થાને નિવેશ્યાઽસૌ, શિલા કૂર્મશિલા હિ સા ॥૨૨॥

ભા.ટી. — જે શિલા ઉપર સોના, રૂપા અથવા ત્રાંવાનો કૂર્મ

સ્થાપન કરાય અથવા જે શિલા ઉપર કૂર્મનું રૂપક કરેલ હોય અને જે ગર્ભગૃહના મધ્યભાગે સ્થાપનામાં આવે છે તે શિલાને 'કૂર્મ-શિલા' માનેલી છે.

કૂર્મશિલાનું માન—

एक हाथना देवालयनी कूर्मशिला ४ आगळनी समचोरस करवी अने ते पछी १० हाथ सुधीना देवालयमा प्रतिहाये २-२ आगळनी वृद्धि करवी. ११ थी २० हाथ सुधी १-१ आगळ अने २१ थी ५० हाथ सुधी हाथ दीठ अर्ध आगळनी वृद्धि करवी, अर्थात् १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १० हाथना देवालयनी कूर्मशिलानું मान ४, ६, ८, १०, १२, १४, १६, १८, २०, २२ आगळनु ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २० हाथना देवालयनी धरणी-शिलानું मान २३-२४-२५-२६-२७-२८-२९-३०-३१-३२ आगळनु अने २१-२२-२३-२४-२५-२६-२७-२८-२९-३०-३१-३२-३३-३४-३५-३६-३७-३८-३९-४०-४१-४२-४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५०-हाथना प्रासादनी कूर्म-शिलानું मान अनुक्रमे ३२॥-३३-३३॥-३४-३४॥-३५-३५॥-३६-३६॥-३७-३७॥-३८-३८॥-३९-३९॥-४०-४०॥-४१-४१॥-४२-४२॥-४३-४३॥-४४-४४॥-४५-४५॥-४६-४६॥-४७ आंगळनु राखवु जोडये.

પત્થરની કૂર્મશિલાની જાડાડ તેની લગાઈ પહોળાઈના ત્રીજા ભાગ જેટલી રાખવી અને તેના ઉપર રૂપકોની સોદાહ શિલાની જાડાઈથી અર્ધી કરવી. કૂર્મશિલા જો ઇંટની હોય તો તેની જાડાહ પહોળાઈથી અર્ધી રાખવી શિલાની નિચલી ત્રાજુના મધ્ય ભાગમાં કમલનું રૂપક શિલાની જાડાઈના આઠમા ભાગ જેટલુ સોદણુ.

પ્રકારાન્તરે કૂર્મશિલાપ્રમાણ—

એકહસ્તે તું પ્રાસાદે, શિલા વેદાઙ્ગુલા ભવેત્ ।
 ષડઙ્ગુલા દ્વિહસ્તે ચ, ત્રિહસ્તે ચ ગ્રહાઙ્ગુલા ॥૧॥
 ચતુર્હસ્તે ચ પ્રાસાદે, શિલા સ્યાદ્ દ્વાદશાઙ્ગુલા ।
 તૃતીયાંશોદયઃ કાર્યઃ, હસ્તાયે ચ યુગાન્તકે ॥૨॥
 વેદોપર્યષ્ટહસ્તાન્તં, વૃદ્ધિસ્ત્યઙ્ગુલતો ભવેત્ ।
 પુનર્દ્વયઙ્ગુલતો વૃદ્ધિઃ, પશ્ચાશ્વસ્તકાવધિ ॥૩॥
 પાદેન ચોદ્ધિતાં સ્વસ્થાં, તાં કુર્યાત્ પદ્મજાન્વિતામ્ ।
 કર્તૃકારાપકા રાજા, પ્રજાયા નન્દતે ચિરમ્ ॥૪॥
 અષ્ટાઙ્ગુલોદ્ધિતા સ્વસ્થા, ચતુરસ્રા કરોન્મિતા ।
 શૈલજા સ્વસ્થમાનોક્તા, ઇષ્ટકાનાં તદર્થતઃ ॥૫॥
 શૈલજે શૈલજા કાર્યા, ણેષ્ટિકે ચેષ્ટિકામયી ।
 તત્પિષ્ઠાગ્રે ભવેત્પદ્મં, શિલાપિષ્ઠાષ્ટમાંશકમ્ ॥૬॥
 પદ્મપત્રયુતા ચૈવ, નન્દ્યાવર્તા સસ્વસ્તિકા ।
 તદ્દેવાયુધસંજ્ઞા ચ, પીઠબન્ધવશાનુગા ॥૭॥

भा०टी० १ हाथना प्रासादनी आधारशिला-(कूर्मशिला)
 ४ आंगळनी होय, २ हाथना प्रासादमां ६ आंगळनी, ३ हाथना
 प्रासादे ९ आंगळनी अने ४ हाथना प्रासादे पादशिला १२ आंगळनी
 होय छे. १ थी ४ हाथ सुधीना प्रासादनी शिला विस्तारना बीजा
 भागे जाडी करवी. चारथी ८ हाथ सुधीना प्रासादनी पादशिलामां
 प्रति हस्त ३ आंगळनी वृद्धि करवी अने ९ थी ५० हाथ सुधीना प्रासा-
 दमां प्रति हाथे शिलाना विस्तारमां २-२ आंगळनी वृद्धि करवी.

४ हाथ उपरना प्रासादनी पादशिलानो उच्छ्रय (जाडाई)
 शिलाना १ चतुर्थींश जेटलो करवो. शिलाने कमलना चिन्हे चिन्हित
 करवी के जेथी करनार करावनार राजा प्रजा वगेरेने घणा काल-
 पर्यन्त समृद्धितुं कारण बने.

ચોરસ ૧ હાથ પાદશિલાની ઝંચાડ ૮ આગળની કરવી તે શૈલજ-શિલાનું સ્વસ્થમાન છે અને ડટની શિલાની જાડાઈ પોતાના વિસ્તારથી અર્ધા માનની કરવી એ એનું સ્વસ્થમાન છે. પથરના પ્રાસાદની પાદશિલા પથરની અને ડટના પ્રાસાદની પાદશિલા ડંટની કરવી. તે શિલાની જાડાઈમા જાડાઈના અષ્ટમાશે કમલનો આકાર खोदवો, શિલા ઉપર કમલ, નન્ધાવર્ત અને સ્પસ્તિક આદિના માગલિક આકારો खोदवा અને તે તે દિશામાગની શિલાઓ ઉપર તે તે દિશાના દેવોના આયુધોના ચિન્હો પીઠવધને અનુરૂપ खोदानवा.

કૂર્મનું સ્વરૂપ અને માન—

મધ્યશિલા ઉપર પ્રતિષ્ઠાપ્ય કૂર્મ સોનાનો અથવા રૂપાનો વનાવવો અને તેને રત્નો તથા આભૂષણોથી અલકૃત કરવો પ્રમાણમા કૂર્મ કૂર્મ-શિલાના પચમાશ જેટલો કરવો એ કૂર્મનું ઉત્તમ માન છે, એવું ક્ષીરાર્ણવગ્રન્થનું વિધાન છે.

વાસ્તુમંજરી આદિ અર્વાચીન ગ્રન્થોમા કૂર્મનું પરિમાણ ૧ થી ૧૫ હાથ સુધીના પ્રાસાદોમા પ્રતિહસ્ત અર્ધ અગુલ, ૧૬ થી ૩૧ હાથના પ્રાસાદોમા પ્રતિહસ્ત પાન અગુલ અને ૩૨ હાથથી ૫૦ હાથ સુધીના પ્રાસાદોમા પ્રતિહસ્ત બે આની અગુલના હિસાબે કૂર્મના માનમા વૃદ્ધિ કરી જે આવે તેટલું રાખવાનું વિધાન કર્યું છે અને મ્હોટામા મ્હોટો કૂર્મ ૧૪ આગળનો નતાવ્યો છે અપરાજિતપૃચ્છામા આ વિષયમા કડક ભૂલ થઈ હોય એમ લાગે છે, મુદ્રિત પુસ્તકમાં—

“ एकहस्ते तु प्रासादे कूर्मः स्याच्चतुरदगुलः । ” પાઠ છે અને

“ अनेन कामयोगेन मन्वदगुलः शतार्द्धके । ”

આમા એક હાથના પ્રાસાદમા ૪ આગળના કૂર્મનું વિધાન ભૂલ મરેલું લાગે છે. તેમજ ૫૦ હાથના પ્રાસાદનો કૂર્મ ૧૪ આગળનો હોવાનું કથન પણ અર્વાચીન ગ્રન્થોની સાથે મેઢ મેઢવવા સ્વાતર

સંશોધકે કર્યું લાગે છે. અમારી પાસેની અપરાજિતપૃચ્છાની હસ્ત-લિખિતપ્રતિમાં ”—“ એકહસ્તે તુ પ્રાસાદે કૂર્મશ્ચાર્ધાઙ્ગુલઃ સ્મૃતઃ । ” એવો પાઠ છે અને અન્તમાં—“ અનેન ક્રમયોગેન સસાઙ્ગુલાઃ શતાર્ધકે । ”

એ પાઠ સ્વીકારીને કૂર્મનું અન્તિમ માન ૭ આંગળનું વતાવ્યું છે, એ મધ્યમાન છે, આ માનને ચતુર્થાંશહીન કરવાથી કનિષ્ઠમાન આવે છે અને ચતુર્થાંશાધિક કરવાથી ઉત્તમમાન આવે છે.

ક્ષીરાર્ણવમાં કૂર્મનું ઉત્તમમાન શિલાના પંચમાંશ જેટલું વતાવ્યું છે, ૫૦ હાથના પ્રાસાદોની કૂર્મશિલાનું માન ૪૭ આંગળનું છે, તો એનો પંચમાંશ ૯૥ કંઙક ન્યૂન સાઢાનવ આંગળ આવે છે, અપરાજિતના અમારા પાઠ પ્રમાણે કૂર્મનું ચોક્કસ મધ્યમાન ૭૥ આવે છે, એને ચતુર્થાંશ યુક્ત કરી ઉત્તમ વનાવતાં ૯૥ = નવ આંગળ અગ્યાર આની આવે છે, જે ક્ષીરાર્ણવના માનને લગભગ મળતું આવે છે. વાસ્તુમંજરી આદિમાં કહેલ કૂર્મમાન નિશ્ચિતરૂપે ૧૩૥ આંગળ આવે છે, આ સાઢાત્રણથી પોળાચાર આંગળનો ફરક કોઈ પણ અશુદ્ધ પાઠને આભારી છે.

કૂર્મના ઉપાદાનો સોનું રૂપું અને ત્રાંબું આ ત્રણ ધાતુઓ છે. આ ત્રણમાંથી શક્તિ અનુસારે કોઈ પણ એક ધાતુનો કૂર્મ વનાવવો.

કૂર્મશિલાલક્ષણ (૨) (દાક્ષિણાત્યપદ્ધતિ) —

શિલ્પશાસ્ત્રોમાં લખાયેલા દેશપરક ભેદો પણ શિલ્પિઓએ ધ્યાનમાં રાખવાની ઘણી આવશ્યકતા છે. એક દેશમાં ચાલતી કોઈ પણ વાસ્તુકર્મવિષયક પ્રણાલી બીજા દેશ માટે શાસ્ત્રદષ્ટિએ ગ્રાહ્ય છે કે નહિ એ વાતનો નિર્ણય કર્યા પછી જ તે પ્રણાલી ગ્રહણ કરવી જોઈએ.

આજ કાલ ઘણા ગુજરાતી શિલ્પિઓ અને તેમની દેસ્વા દેસ્વીએ

કેટલાક મારવાડી મિસ્ત્રીઓ પણ પ્રાસાદની કૂર્મશિલા ઉપર યોગ-
નાલ મૂકાવે છે અને તેને દેવની બેઠક ઉપર લાવીને છોડે છે, આ
પદ્ધતિ ઉત્તરભારતીયશિલ્પની નહિ પણ દાક્ષિણાત્ય છે આ પ્રણાલિકા
મૌલિક કેવી છે અને એને અપનાવનારાઓએ કેવી વિકૃત કરી નાખી
છે, એ વસ્તુને જાણવા માટે અમો અત્ર તે મૌલિક પદ્ધતિને તેના
સ્વરૂપમા આપત્રી યોગ્ય ધારીયે ડીયે, જે નીચે પ્રમાણે છે—

યુગાસ્ત્રે તૃત્તમાન તુ, માનમૂત્ર વિધાય તુ ।

તદન્યાકૃતિગેહાનાં, તતસ્તત્સભવક્ષયમ્ ॥ ૮ ॥

માત્વા વિધાય મ્ત્રાણિ, વેદાન્ત્ર સ્વાતમાચરેત્ ।

અધાધારશિલા ન્યસ્ય, ગર્તેઽસ્મિન્ કલશ ન્યસેત્ ।

પદ્માનિ કૂર્મયુક્તાનિ, યોગનાલ તતોપરિ ॥ ૯ ॥

ખાંટી૦—ઉક્ત માનવાળા ચોરસ વાસ્તુક્ષેત્રમાં અને ત્રીજા
આકારવાળા ગૃહવાસ્તુઓમા તે વાસ્તુભૂમિના સંભવિત આકારને સૂત્ર-
બંધે માપીને તેમાં ચોરસ સ્વાત કરવું તે સ્વાદામા આધારશિલા
સ્થાપિત કરત્રી શિલા ઉપર કલશ, કલશ ઉપર કમલ અને કમલ
ઉપર યોગનાલનો ન્યાસ કરવો આધાર શિલાનુ માપ—

પીઠસ્ય તારાર્ધતતાં તદર્ધ-વિસ્તારયુક્તા પ્રકુરોતુ મન્ત્રી ।

વા પાદપદ્મસ્ય તતાં તદર્ધ-તુઙ્ગામયાધારશિલા સુલગ્ને ॥ ૧૦ ॥

ખાવિ પ્રાસાદપીઠાદિ-માનેન પરિકલ્પયેત્ ।

આધારાલ્પશિલાકુમ્ભ-પદ્મકૂર્માદિમાનકમ્ ॥ ૧૧ ॥

ખાંટી૦—“સારા લગ્નમા શિલ્પિએ આધારશિલા તૈયાર
કરવી. આધારશિલાની લગાઈ, પીઠની ઝંચાઈથી અડધી અને પહો-
ઝાઈ તેથી અડધી રાખત્રી જયવા આધારશિલાની લગાઈ પાયાના
વિસ્તાર જેટલી અને પહોઝાઈ તેનાથી અડધી રાખત્રી અને તેની

જાડાઈ લંવાઈના ચતુર્થાંશ જેટલી રાખવી. વસ્તુતઃ આધારશિલા, કલશ, કમલ અને કૂર્મ આ સર્વનું માન ભાવિપ્રાસાદના પીઠ આદિના માનને અનુસારે નિશ્ચિત કરવું જોઈએ.

કલશ, કમલ, કૂર્મ અને યોગનાલનું માન—

સ્તમ્ભોચ્ચસ્ય પઢંશવિસ્તૃતતદષ્ટાંશાધિકોચ્છ્રો ઘટઃ,

પદ્મોઽષ્ટાંશસમુચ્છ્રયોચ્છ્રયનવાંશોનપ્રથોઽષ્ટચ્છદઃ ।

અષ્ટાંશાયતતદ્વિપાંશરહિતવ્યાસાયતાર્ધોચ્છ્રયઃ,

કૂર્મો નાગચવાગ્રતો દ્વિયુગમૂલા યોગનાલપ્રથા ॥ ૧૨ ॥

ભા૦ટી૦—પ્રાસાદના સ્તંભની ઝંચાઈના છઠ્ઠા ભાગ જેટલો કલશનો વિસ્તાર અને વિસ્તારથી એક અષ્ટમાંશ અધિક તેની ઝંચાઈ હોય છે. કમલની ઝંચાઈ સ્તંભની ઝંચાઈના એક અષ્ટમાંશ જેટલી અને ઝંચાઈથી એક નવમાંશહીન તેનો વિસ્તાર જાણવો. કમલ આઠ પત્ર અને કર્ણિકાસહિત વનાવવું. કૂર્મને સ્તંભની ઝંચાઈના આઠમા ભાગે લાંબો અને તેથી એક અષ્ટમાંશહીન પહોળો અને પહોળાઈથી અડધો ઝંચો કરવો. યોગનાલનો વિસ્તાર ઉપર આઠ જવનો ઇંટલે એક આંગળનો અને મૂલમાં તેથી વમણા ઇંટલે બે આંગળનો હોય છે.

આધારશિલા ઉપર કલશ આદિનો સ્થાપનાક્રમ—

આધારસ્ય શિલામધ્યે, નિધિકુમ્ભં શિલાકૃતમ્ ।

તામ્રજં વાઽથ વિન્યસ્ય, નાનારત્નાદિપૂરિતમ્ ॥૧૩॥

તદૂર્ધ્વે દૃષદમ્ભોજં, કર્ણિકાયાં તદસ્ય તુ ।

ભાવિદેવમુખં કૂર્મં, વિન્યસેદ્ વિધિના નિશિ ॥૧૪॥

તદૂર્ધ્વે રજતામ્ભોજ-ગતં રજતકચ્છપમ્ ।

તદૂર્ધ્વદેશે સ્વર્ણાવ્જે, સ્વર્ણકૂર્મં નિધાપયેત્ ॥૧૫॥

તત્પાદદૃષદોર્મધ્ય-સમાયામં પ્રણાલકમ્ ।

કૂર્મસ્યોપરિ સંસ્થાપ્ય, કારયેત્ ગર્તપૂરણમ્ ॥૧૬॥

सशर्करैर्वालुकैश्च, मृद्भिश्च दृषदादिभिः ।

दृढं प्रपूरयेच्छुद्धै-जलैराप्लाव्य मुद्गरैः ॥१७॥

मुसलैर्वृहच्छिउरस्कैस्तु, निहत्य दृढतां नयेत् ।

गजसचारण तत्र, बहुशः कारयेत् पुनः ॥१८॥

एव दृढतर कृत्वा, समीकृत्य जलादिभिः ।

दिग्ज्ञानप्रक्रियादक्षः, स तत्कर्म समाचरेत् ॥१९॥

भा०टी०—आधारशिलाना मध्यभागमा पत्थरनो अथवा
त्रावानो कलश स्थाप्यो. कलशमां अनेक प्रकारना रत्नो मृकना ते
कलश उपर पत्थरनुं कमल स्थापनुं अने तेनी रुर्णिकामां भावीदेवनुं
मुख जे दिशामा आववानुं होय ते दिशामां मुख राखी पापाणनो
कूर्म विधिपूर्वक रात्रिना समये प्रतिष्ठित कर्यो. ते कूर्म उपर रूपानुं
कमल स्थापी तेनां मध्यभागे रूपानो कूर्म स्थापवो. ते कूर्म उपर
सुवर्णनुं कमल अने कमल उपर सुवर्णनो रुच्छप प्रतिष्ठित कर्यो अने
ते उपर योगनालनी स्थापना करी. योगनालनी लंमाई प्रासादना
पायामा स्थापेल बे शिलाओना अन्तर जेटली एटले प्रासादना गर्भना
व्यास जेटली राखरी. आम १ कलश, ३ कमल, ३ कूर्म अने १ योग
नाल स्थापीने ते खाडो शुद्ध रेती, बजरी, माटी अने पत्थर आदि
नाखी उपरथी पाणी नाखी मोगरो अने मूसलो वडे कूटीने मजबूत करता
भर्यो. उपर अनेक वार हाथीओ चलावीने ते वास्तुतलने अति दृढ
करवु. वास्तुभूमिने दृढ अने समतल कर्या पछी दिशाज्ञाननी प्रक्रिया
जाणनार चतुर शिल्पिण वास्तुभूमिमां पूर्वादि दिशाओ निश्चित कर-
वावु काम शुरु करवु.

उपर्युक्त कर्मन्यामविधि दाक्षिणात्यपद्धतिना शिल्पशास्त्रोना
आधारे लखेल छे आज काल ते प्रदेशना विद्वानो आ विधियो
प्रमाणे न करावे छे के बीजी रीते ते आपणे जाणता नथी, पण एरु

वात तो निश्चित छे के गुजरात तरफना शिल्पिओ कूर्म उपर जे नाभि मूकावे छे ते उक्तविधिमांन आ योगनालनुं ज अनुकरण छे. उत्तरभारतनी शिल्पसंहिताओमां आ योगनालनुं विधान दृष्टिगोचर थतुं नथी. मारवाड तरफना शिल्पिओमां ए पद्धति प्रचलित पण नथी. अपवादरूपे गुजरातमां रही आवेला कोइ शिल्पिओ करावता होय तो ते वात जुदी छे. अमोए सेंकडो वर्षोना प्राचीन प्रासादोना जीर्णोद्धारोना प्रसंगोमां आ योगनालो कहींथी नीकले छे के नहि एनी तपास करावी छतां कोइ पण प्राचीनदेवालयोना भूमिभागमां आ योगनाल अथवा एने मळती आवे एवी कोइ पण वस्तु नीकळी नथी. आ उपरथी निर्विवादपणे सिद्ध थाय छे के कूर्म उपर नाभि अथवा योगनाल मूकवानी पद्धति आ प्रदेश-गोदावरीथी उत्तर तरफना प्रदेश-माटे विहित नहोवाथी चलावधी योग्य नथी एम अमो मानीये छीये।

कूर्म प्रमाण—

एकहस्ते तु प्रासादे, कूर्मश्चार्धाङ्गुलः स्मृतः ।
 अर्धवृद्धिः प्रकर्तव्या, पञ्चदशहस्तावधि ॥२०॥
 द्वात्रिंशद्विंशस्तपर्यन्तं, पादवृद्धिः प्रकीर्तिता ।
 तदर्धेन पुनर्वृद्धि-द्विसप्ताङ्गुलः शतार्धके ॥२१॥
 एतन्मानं मध्यमुक्तं, कनिष्ठं पादवर्जितम् ।
 पादाधिकं भवेज्ज्येष्ठं, कूर्म मानं त्रिधोदितम् ॥२२॥
 हैमो रौप्यश्च कर्तव्यः, सर्वपापप्रणाशनः ।
 करोति य इमं कूर्मं, स यज्ञफलमाप्नुयात् ॥२३॥
 स्नानं पञ्चासृतं कार्यं, कूर्मस्य तु यथाविधि ।
 अर्चयित्वा प्रयत्नेन, सुधूपामोदपुष्पकैः ॥२४॥
 तिलैर्यवैस्तथा होमं, पूर्णाहुतिं प्रदापयेत् ।
 निवेशयेत्ततः कूर्मं, वेदवादित्रमङ्गलैः ॥२५॥

ખાંટી—૧ હાથના પ્રાસાદે અર્ધા આગળનો કૂર્મ વહો છે, ૧ થી ૧૫ હાથ સુધી પ્રતિ હાથ અર્ધા આગળની વૃદ્ધિ કરવી. ૧૬ થી ૩૨ હાથ સુધી પ્રતિ હાથે પાત્ર આગળની અને ૩૩ થી ૫૦ હાથ સુધી હાથ દીઠ બે આની $\frac{1}{2}$ આગળની વૃદ્ધિ કરવી. આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ કરતા ૫૦ હાથના પ્રાસાદે ૧૪ આગળનો કૂર્મ થશે. આ કૂર્મનું મધ્યમાન કહ્યું છે. આમાથી ચતુર્થાંશહીન કરતા કનિષ્ઠ અને આમા ચતુર્થાંશ વધારતા કૂર્મનું જ્યેષ્ઠમાન થશે. આ પ્રકારે કૂર્મનું માન ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે. સોનાનો અથવા રૂપાનો કૂર્મ સર્વપાપોનો નાશ કરનારો છે. આવા ઉત્તમ કૂર્મને કરાગીને પ્રતિષ્ઠિત કરનાર યજ્ઞના ફલને પ્રાપ્ત કરે છે કૂર્મને પ્રતિષ્ઠિત કરતા પહેલા નિધિપૂર્વક પચ્ચામૃતપંડે તેને સ્નાન કરાવવું, શ્રેષ્ઠધૂપ અને સુગંધીપુષ્પોથી પૂજનો તથા તલ અને જરોના હોમની પૂર્ણાહુતિ દેવરાગની શુભ મુહૂર્તે વેદધ્વનિ તથા ઘાદિત્રોના માગલિક શબ્દપૂર્વક કૂર્મને વાસ્તુ નીચે સ્થાપન કરવો.

૬ શિલા-લક્ષણ

ચૈત્યપાદાત્મિકાઃ પ્રોક્તાઃ, શિલાઃ પચ્ચાઽથવા નવ ।

તાસાં લક્ષણ-માનાદિ, નિરૂપ્ય સ્થાપનં શુભમ્ ॥૨૩॥

ખાંટી—શિલાઓ પ્રાસાદના પગરૂપે ગણાય છે. સંખ્યામાં તે ૫ અથવા તો ૯ કહી છે. આ શિલાઓનું લક્ષણ-પ્રમાણઆદિ તપાસીને શુભલક્ષણાન્વિત અને માનોપેત શિલાઓ સ્થાપની શુભ છે.

‘શિલા’ શબ્દનો અર્થ કોટ પણ ઘર અથવા દેવાલયના પાયામા ચળાતો પ્રથમ પથ્થર એવો થાય છે. એ પ્રથમ પથ્થરને વિધિપૂર્વક શુભ સમયે યથાસ્થાન સ્થાપન કરવો તે ‘શિલાન્યાસ’ છે, ‘દાક્ષિણાત્ય શિલ્પ-પદ્ધતિ’માં જા ‘શિલા’નું નામ ‘પ્રથમેષ્ટકા’ આપેલું છે. શિલાઓની સંખ્યા—

આ શિલાઓની સંખ્યાના વિષયમા પૂર્વગ્રંથકારોની એકવાક્યતા

નથી, કોઈ ૪, કોઈ ૫, કોઈ ૮ અને કોઈ ૯ શિલાઓની સ્થાપનાનું વિધાન કરે છે. જેઓ ૪ અથવા ૮ શિલાઓનું વિધાન કરે છે, તેમનો આશય કૂર્મને પ્રથમ નીચે સ્થાપી પછી વાસ્તુભૂમિનો ટાકો શુદ્ધ માટી અને અળવડ પથરાઓ વડે પૂરી લગભગ એક ચતુર્થાંશ જેટલો તે ટાકો રહે ત્યાં ચાર વિદિશાઓમાં ૪ અથવા ચાર દિશાઓ અને ચાર વિદિશાઓમાં મળી ૮ શિલાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરવી એવો છે.

જેઓ ૫ અથવા ૯ શિલાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો મત ધરાવે છે તેમની માન્યતા કૂર્મશિલાની સાથે જ ૪ અથવા ૮ શિલાઓ પણ પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો છે. આમ શિલાસંખ્યાની વાવતમાં મુખ્ય પક્ષ બે છે ૫ શિલાવાદી અને ૯ શિલાવાદી.

ચાર તથા ૫ શિલાઓની વાવતમાં વિશ્વકર્મપ્રકાશકાર નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા આપે છે—

યો વિધિર્ગૃહનિર્માણે, શિલાન્યાસસ્ય કર્મણિ ।

પ્રાસાદેષુ સ વિજ્ઞેય-શ્વતસસ્તુ શિલાસ્તથા ॥ ૧ ॥

ખાંડી—ગૃહનિર્માણમાં શિલાન્યાસવિષયક જે વિધિ છે, તેજ વિધિ પ્રાસાદો ‘દેવાલયો’ માં પણ હોય છે. માત્ર ભેદ એટલો જ હોય છે કે પ્રાસાદવાસ્તુમાં શિલાઓ ૪ હોય છે.

શિલાઓનું સ્વરૂપ—

જે શિલા વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત કરવાની હોય તે દેખાવડી, રંગ-રૂપમાં આંખને સુંદર લાગે એવી, ઢાઘ, અંગ, પીલક કે કાલક વિનાની અને જે જાતિના પથરાનું ઘર અથવા દેવાલય બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો હોય તેજ જાતિની અથવા તેથી ઉચ્ચ જાતિની હોવી જોઈએ. કદાપિ ઘર કે દેવાલય ઇંટોનું બનાવવું હોય તો ‘ઇષ્ટકારૂપ-શિલા સ્થાપન કરી શકાય છે. છતાં તે ઇંટ પણ સારી પાકેલી, રાતી પ્રમાણયુક્ત અને સુંદર હોવી જોઈએ. ઘણી જૂની, કાઢી, કાઢા ઢાઘ-

વાઢી, રેતીવાઢી, માગેલી, પ્રમાણમા ન્હાની કે મ્હોટી ઇંટ શિલારૂપે સ્થાપવાના કામમા લેવી નહિ.

શિલાની લંબાઈ-પહોલાઈ-જાડાઈ—

ગૃહવાસ્તુના નિર્માણમાં પ્રતિષ્ઠિત કરાતી શિલાનું પરિમાણ વર્ણ-પરત્વે ભિન્ન ભિન્ન છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના ગૃહવાસ્તુની શિલાની લંબાઈ અનુક્રમે ૨૧, ૧૭, ૧૩, ૯ આગઢની હોય છે, તેની પહોઢાઈ લંબાઈથી અડધી અને જાડાઈ પહોઢાઈથી અડધી હોવી જોઈયે. દેવાલયની શિલા સામાન્ય રીતે ઇક હાથની લંબાઈ પહોઢા-ઈની હોવી જોઈયે.

દેવાલયની નન્દાદિ ૮ શિલાઓ—

દેવાલયના માનાનુસાર તેની શિલાઓનુ માન હોય છે. દેવાલ-યનુ માન ૧ હાથથી ૫૦ હાથ સુધીનું હોય છે, તેથી શિલાઓનું માન પણ તદનુસાર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. તેમા પણ નન્દાદિ ૮ શિલાઓનું માન અને મધ્યમાં પ્રતિષ્ઠાપ્ય ‘ધરણીશિલા’ નું માન જુદું પડે છે.

૧-૨-૩-૪-૫ હાથના દેવાલયોની નન્દાદિ ૮ શિલાઓ ૭-૯-૧૧-૧૩-૧૫ આગઢના માનની, ૬-૭-૮-૯-૧૦ હાથના દેવાલયની નન્દાદિ શિલાઓ ૧૬-૧૭-૧૮-૧૯-૨૦ આગઢની, ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-૧૭-૧૮-૧૯-૨૦ હાથના દેવાલ-યોની શિલાઓ ૨૦|||—૨૧||—૨૨—૨૩—૨૩|||—૨૪||—૨૫||—૨૬—૨૬|||—૨૭||—આગઢની અને ૨૧-૨૨-૨૩-૨૪-૨૫-૨૬-૨૭—૨૮-૨૯-૩૦—૩૧-૩૨-૩૩-૩૪-૩૫-૩૬-૩૭-૩૮-૩૯-૪૦—૪૧-૪૨-૪૩-૪૪-૪૫-૪૬-૪૭-૪૮-૪૯ અને ૫૦ હાથના દેવાલયની નન્દાદિશિલાઓ અનુક્રમે ૨૮-૨૮||—૨૯-૨૯||—૩૦—૩૦||—૩૧-૩૧||—૩૨-૩૨||—૩૩-૩૩||—૩૪—૩૪||—૩૫—૩૫||—૩૬-૩૬||—૩૭-૩૭||—૩૮-૩૮||—૩૯-૩૯||—૪૦-૪૦||

-૪૧-૪૧||-૪૨-૪૨||-આંગલની સમચોરસ બનાવવી. આ શિલા-
ઓની જાડાઈ લંબાઈ-પહોળાઈના એકચતુર્થાંશ જેટલી રાખવી જોઈયે.
શિલાઓ ઉપરના ચિન્હો—

નન્દાદિ ૮ શિલાઓ ઉપર અનુક્રમે શક્તિ, દણ્ડ, સ્વઙ્ગ, પાશ, અંકુશ, ગદા, ત્રિશૂલ અને વજ્રના રૂપકો સ્વોદવાં અને કૂર્મશિલા ઉપર નીચે પ્રમાણે ૯ રૂપકો સ્વોદવા. કૂર્મશિલાના મધ્યભાગે કૂર્મ, અગ્નિકોણમાં જલતરંગ, દક્ષિણમાં મત્સ્ય, નૈર્ઋત્યમાં દર્દુર, પશ્ચિમમાં મકર, વાયવ્યમાં ગ્રાહ (ગ્રાસડો) ઉત્તરમાં શંખ, ઈશાનમાં સર્પ અને પૂર્વદિશામાં કલશ. આપ્રમાણે રૂપકો સ્વોદીને શિલાને સુશોભિત કરવી. સામાન્યરીતે કલશ, અંકુશ, ધ્વજ, છત્ર, ચામર, મત્સ્ય, તોરણ, દૂર્વા, નાગ, ફલ, મુકુટ, પુષ્પ, સ્વસ્તિક, નંદ્યાવર્ત, વેદિકા, કૂર્મ, કમલ, ચન્દ્ર, વજ્ર અને ગ્રાકાર આદિના રૂપકો શિલાઓ ઉપર હોય તો હિતકારક નિવડે છે. એ ઉપરાન્ત મનુષ્ય, વૃષભાદિ પશુ અને અશ્વ આદિના પદો વડે ચિહ્નિત શિલાઓ પણ કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરનારી હોય છે. રાક્ષસ, હરિણ અને પક્ષી આદિના પદચિન્હોવાળી શિલાઓ અશુભ છે અને વાસ્તુની પાદપ્રતિષ્ઠામાં તે વર્જવી જોઈયે.

શિલાઓના નામોમાં મતભેદ—

પ્રતિષ્ઠાપ્ય શિલાઓના નામોમાં પણ થોડોક મતભેદ છે. ચાર શિલાવાદિયોના મતમાં શિલાઓના નન્દા, ભદ્રા, જયા અને પૂર્ણા એ નામો છે અને વાસિષ્ઠી, કાશ્યપી, માર્ગવી તથા આંગિરસી એ એના ગોત્રો છે. પાંચશિલાવાદિયોના મતમાં શિલાઓના નામો નન્દા, ભદ્રા, જયા, રિક્તા અને પૂર્ણા એ પ્રમાણે છે, પણ પ્રતિષ્ઠાકલ્પોમાં ચોથું નામ 'વિજયા' લેખેલું મળે છે.

અષ્ટ શિલાપક્ષમાં શિલાઓના નામો કયાંઈ ઉપલબ્ધ થયાં નથી. છતાં સંભવતઃ નન્દા, ભદ્રા, જયા, પૂર્ણા, અજિતા, અપરાજિતા,

વિજયા અને મંગલા એ પ્રમાણે હોગ જોડ્યે

નવશિલાપદ્ધતિ આગ્નેયપુરાણોક્તશિલાઓના નામો—
નન્દા, ભદ્રા, જયા, પૂર્ણા, અજિતા, અપરાજિતા, વિજયા, મંગલા અને
ધરણી એ પ્રમાણે છે, જ્યારે શિલ્પશાસ્ત્રોક્ત નામો આ પ્રમાણે છે—

નન્દા ભદ્રા જયા વિજયા, પૂર્ણા ચ પશ્ચમી શિલા ।

મદ્ગલા અજિતાઽપરા-જિતા ચ ધરણી ભવા ॥ ૨ ॥

શિલાં નિવેશયેત્ પૂર્વ, પશ્ચાત્પીઠસ્ય મન્વનમ્ ।

જઘ્વાયા શિગ્વરે ચૈવ, વેટિકા કલશાન્તિકે ॥ ૩ ॥

શિલોપરિ મમસ્ત તત્ , શિલાધશ્ચોપપીઠકમ્ ।

इति युक्तिर्विधातव्या, शिलानां लक्षणं शुभम् ॥ ४ ॥

૧ નન્દા, ૨ ભદ્રા, ૩ જયા, ૪ વિજયા, ૫ પૂર્ણા, ૬ મંગલા,
૭ અજિતા, ૮ અપરાજિતા અને ૯ ધરણી એ પ્રમાણે પાદશિલાઓનાં
આ ૯ નામો છે

પ્રથમ શિલાન્યામ કરવો અને પછી તે ઉપર પીઠરંધ્ર કરવો
જંઘા, શિલ્લ, વેદી અને કલશ આ ગ્રંથે સ્થાને પ્રથમ શિલા સ્થાપીને
પછી ઉપર ચળતર કરવું. કામળ કે ઉપરનું ગ્રંથ મદાણ શિલા ઉપર જ
હોય છે. માત્ર ઉપપીઠ જ શિલાની નીચે હોય છે માટે એવી યુક્તિ
મરતી કે જેથી શિલા શુભલક્ષણવાળી પડે

ઉપશિલાઓ—

ઉપશિલા એટલે ‘શિલાની નીચે રચાતી આધારશિલા’ જેમના
મતમા જેટલી શિલાઓ તેટલી જ ઉપશિલાઓ પણ હોય છે.

શિલાઓ ફરતાં ઉપશિલાઓ લંબાઈ પહોળાઈ અને જાડાઈમાં
રૂંદાં વધારે હોવી જોઈએ. તેમના મધ્યમાર્ગે નિષ્ક્રિયશો ગ્યાપરા
માટે ત્રાટકે કમ્પા જોઈએ. ત્રાટક નિષ્ક્રિયશોના પ્રમાણાનુસાર કાઢા
અને લાચા-ચોટા કરવા. કદાપિ નિષ્ક્રિયશો ઉપશિલા ઉપર ન

થાપીને શિલાસંપુટો નીચે ટાકાઓમાં સ્થાપવા હોય તો ઉપશિલાઓ ઉપર ટાકા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. શાસ્ત્રમાં નિધિકલશો ઉપશિલાઓ ઉપર ટાકા કરીને તેમાં સ્થાપવાનું વિધાન છે અને ઉપશિલાઓ શિલાના સંપુટો નીચેના ટાકાઓમાં સ્થાપવાનું પણ વિધાન છે.

નિધિકલશોની સંખ્યા અને પરિમાણ—

નિધિકલશોની સંખ્યા પણ ઉપશિલાઓની જેમ શિલાઓ જેટલી જ છે. ૪ શિલાવાદિયોના મતમાં નિધિકલશો ૪, પાંચશિલાવાદિયોના મતમાં ૫ અને નવશિલાવાદિયોના મતે નિધિકલશો ૯ હોય છે. ૮ શિલાવાદિયોના પક્ષમાં કલશો કેટલા હોય એ ક્યાંક લખ્યું નથી, છતાં એમના મતમાં કલશોની સંખ્યા ૪ અથવા ૮ ની હોવી જોઈએ. જેઓ વાસ્તુના આગ્નેયાદિ ૪ કોણોમાં વે વે શિલાઓ એક સાથે સ્થાપવાનું વિધાન કરે છે, તેમના મતે નિધિકલશો ૪ અને જેઓ પૂર્વથી ઈશાનપર્યન્તની દિશાવિદિશાઓમાં ૮ શિલાઓનો ન્યાસ કરવાનું કહે છે, તેમના મતમાં કલશો ૮ જ હોઈ શકે.

ચારશિલાપક્ષમાં ૧ પદ્મ, ૨ મહાપદ્મ, ૩ શંખ અને ૪ સુભદ્રા આ નામના ચાર નિધિકલશો માન્યા છે.

પાંચશિલાપક્ષમાં કલશોના નામો—૧ પદ્મ, ૨ મહાપદ્મ, ૩ શંખ, ૪ મકર અને ૫ સુભદ્રા એ પ્રમાણે છે, પણ વિશ્વકર્મપ્રકાશના કથનાનુસાર આ કલશોના નામો ૧ પદ્મ, ૨ મહાપદ્મ, ૩ શંકુ, ૪ વિજય અને ૫ સર્વતોભદ્ર એ પ્રમાણે છે.

આઠશિલાપક્ષમાં નિધિકલશોનું નિરૂપણ જોવામાં આવતું નથી.

નવશિલાવાદિયોના મતમાં નિધિકલશોનાં પૌરાણિક નામો ૧ સુભદ્રા, ૨ વિમદ્રા, ૩ સુનન્દ, ૪ પુષ્પનન્દ, ૫ જય, ૬ વિજય, ૭ કુંભ, ૮ પૂર્ણ અને ૯ ઉત્તર એ પ્રમાણે છે. ય્યારે શિલ્પશાસ્ત્રોક્ત નામો

૧ પદ્મ, ૨ મહાપદ્મ, ૩ શંખ, ૪ મકર, ૫ કુન્દ, ૬ નીલ, ૭ કચ્છપ, ૮ મુકુન્દ અને ૯ સ્વર્ણ પ્રમાણે છે.

બ્રાહ્મણાદિવર્ણપરક નિધિકલશોની ઝંચાઈ અનુક્રમે ૫-૨૧-૧૧-૦૧૧-—આગઝની રાસ્રી જોડે. આ કથન ગૃહવિષયક છે. વાસ્તુ રાજમહેલ હોય અથવા દેવાલય હોય તો નિધિકલશો ઇથીયે પ્રમાણમા મ્હોટા હોઈ શકે છે. પંચરાત્રના મતે આવા કલશો વિસ્તારમાં ૧૨ આગઝથી ૨૪ આગઝ મુધીના હોઈ શકે છે.

કલશ સોનાનાં, પથ્થરનાં અને તેના અભાવે માટીના સારા આઠારવાલા અને પાકેલા લાલ હોય જોડે.

કલશોમાં ધી, પંચરત્ન અને અક્ષત ભરી તેઓ ઉપર પોતાની નામમુદ્રા દેઃ સ્થાપતા પહેલા વધ કરી દેવા. કલશ ધાતુના હોય તો ધાતુના, પથ્થરના હોય તો પથ્થરના અને માટીના હોય તો માટીના ઢાંકણાથી ઢાકીને વધ કરવા.

નિધિકલશોને અગે શાસ્ત્રાધાર—

અધઃગ્વાતે સમ્પુટેષુ, નિધિકુમ્ભાંશ્ચ યોજયેત્ ।

પદ્મશ્ચાથ મહાપદ્મઃ, શંક્રો મકર-કચ્છપૌ ॥ ૬ ॥

મુકુન્દ-કુન્દ-નીલાશ્ચ, સ્વર્વશ્ચ નિધયો નવ ।

સુભદ્રશ્ચ વિભદ્રશ્ચ, સુનન્દ પુષ્પદન્તકઃ ॥ ૬ ॥

જયોઽથ વિજયશ્ચૈવ, કુમ્ભઃ પૂર્ણસ્તથોત્તરઃ ।

હત્યેવ નવ કુમ્ભાશ્ચ, નિયોજ્યાસ્ત્ર વૈ ક્રમાત્ ॥ ૭ ॥

ખાંટી—શિલાઓ સ્થાપવા માટે કરેલ લાઢાઓમા ઘીજા લાઢા કરી મંપુટોની નીચે નિધિકલશો સ્થાપવા. ૧ પદ્મ, ૨ મહાપદ્મ, ૩ શંખ, ૪ મકર, ૫ કચ્છપ, ૬ મુકુન્દ, ૭ કુન્દ, ૮ નીલ અને ૯ સ્વર્ણ આ નવ નિધિઓના નામો છે અને નિધિકલશોના ૧ સુભદ્ર, ૨ વિભદ્ર, ૩ સુનન્દ, ૪ પુષ્પદન્ત, ૫ જય, ૬ વિજય, ૭ કુંભ, ૮ પૂર્ણ અને ૯ ઉત્તર નવ કલશોના નામો જાણવા. આ નામના ૯ કલશો નિધિસ્થાપનના ઉપયોગમા લેવા.

૭. વાસ્તુમર્મોપમર્માદિ-લક્ષણ

વાસ્તુભૂમિગતા મર્મો, -પમર્મ-સન્ધિ-રજ્જવઃ ।

તાસાં નિરૂપ્ય પાતાદિ, સ્તંભમિત્યાદિકં ન્યસેત્ ॥૨૪॥

ખાંટી૦—વાસ્તુભૂમિમાં ઉત્પન્ન થતા મર્મો, ઉપમર્મો, સન્ધિઓ અને રજ્જુઓ જોડેને જ્યાં જ્યાં મર્માદિ ન હોય ત્યાં ત્યાં સ્તંભ મિત્તિ આદિનો ન્યાસ કરવો અર્થાત્ મર્માદિ સ્થાનોમાં સ્તંભ-મિત્તિ આદિ ચળવાં નહિ.

નિર્વાણકલિકામાં કહ્યું છે કે—“મર્માણિ જ્ઞાત્વા × × મર્માણિ પરિહૃત્ય શિલા-પ્રતિષ્ઠાદિકં વિદધ્યાત્ ।” અર્થાત્—“વાસ્તુનાં મર્મસ્થાનો જાણીને તે તે ટાલીને શિલાન્યાસ આદિ કાર્યો કરવાં.”

આ વચનો વડે દેવાલયો અને મનુષ્યોના ‘ઘરો’ બનાવતાં પહેલાં તે ભૂમિમાં ૬૪ અને ૮૧ પદો પાડી તેના મર્મો જાણીને ટાલવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. પણ આજકાલ મર્મો ટાલવાની પ્રવૃત્તિ સારામાં સારા કારીગરોમાં પણ જોવાતી નથી અને એનું કારણ માત્ર એ વિષયનું તેમનું અજ્ઞાન છે. આ સ્થિતિ સુધરે અને દેવાલયાદિક શુદ્ધ થને એ ભાવનાથી અમો એ વિષયનું વિવેચન કરવું યોગ્ય ધાર્યું છે.

શિલ્પશાસ્ત્રમાં એને અંગે પ્રત્યેક ગ્રન્થકારે થોડું ઘણું લખ્યું જ છે. એ વિષયમાં શાસ્ત્ર કહે છે—

શિરા વંશાનુવંશાશ્ચ, સન્ધયઃ સાનુસન્ધયઃ ।

મર્માણ્યથ મહાવંશા, લક્ષ્યા વાસ્તુશરીરગાઃ ॥૧॥

ખાંટી૦—શિરાઓ, વંશો, અનુવંશો, સન્ધિઓ, અનુસન્ધિઓ મર્મો અને મહાવંશો વાસ્તુના શરીરમાં ક્યાં ક્યાં છે, તે જાણી લેવાં જોઈએ. આ શ્લોકમાં બતાવેલ ‘શિરા’ આદિનું સ્વરૂપ અને પરિમાણ આદિ આ પ્રમાણે છે.

શિરાઓ—

શિરાઃ કર્ણગતા યાઃ સ્યુ-સ્તા નાડયઃ પરિકીર્તિતાઃ ।

પદસ્ય પોટગો ભાગ-સ્તત્પ્રમાણ પ્રકીર્તિતમ્ ॥૨॥

ભા૦ટી૦—કોણગત જે રેલાઓ છે તે ‘શિરા’ આ નામે ઓઢવાય છે. આ શિરાઓના વ્યાસનું પરિમાણ ‘પદ’ ના સોલમા ભાગ જેટલું કહ્યું છે

મહાવશો—

મહાવશૌ પ્રાગ્પ્રતીચ્યૌ, યામ્યોદીચ્યૌ ચ મધ્યમૌ ।

પ્રમાણ પશ્ચમો ભાગઃ, પદસ્યોદાહત તયોઃ ॥૩॥

ભા૦ટી૦—મધ્યની પૂર્વ પશ્ચિમ તથા ટક્ષિણ ઉત્તર લગી વે વે રેલાઓનું નામ ‘મહાવશ’ છે. આ મહાવશોનો વ્યાસ વાસ્તુના એક પદના પાંચમા ભાગ જેટલો હોય છે

વશો અને અનુવશો—

વશાસ્તેઽસ્મિન્સમુદ્દિષ્ટા, રેન્વા યા' સ્યુર્મુન્વાયતાઃ ।

યાસ્તિર્યગાયના રેન્વા-સ્તેઽનુવશાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૪॥

ભા૦ટી૦—મુખની દિશા તરફ લાગી રેલાઓને અહીં ‘વશ’ કહે છે અને તિર્યક્ લાગી રેલાઓ ‘અનુવશ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મર્મ અને ઉપમર્મ—

સપાતા યે સ્યુરેતેપાં, મર્મ તત્સપ્રચક્ષતે ।

ઉપમર્માણિ તાન્યાટુઃ, પદમધ્યાનિ યાનિ ચ ॥૫॥

ભા૦ટી૦—શિરા, મહાવશ, વશ અને અનુવશ એ પૈકીના વેનો ટ્રણનો અવગા ચારનો જ્યા સપાત (સગમ) વાય તે સ્થાનને ‘મર્મ’ અને ‘પદ’ ના જે મધ્ય ભાગો છે તેને ‘ઉપમર્મ’ કહે છે.

વશ આદિનુ વિસ્તારમાન—

ભાગોઽષ્ટમોઽથ દશમો, દ્વાદશઃ પોટગોઽપિ ચ ।

પદતો માનમિષ્ટં સ્યા-દ્વંશાદીનામનુક્રમાત્ ॥૬॥

ભા૦ટી૦—પદના આઠમા, દશમા, વારમા અને સોલમા ભાગ જેટલું વંશ, અનુવંશ, મર્મ અને ઉપમર્મનું અનુક્રમે વ્યાસમાન હોય છે. બૃહત્સંહિતોક્ત વંશ અને શિરાનું વ્યાસમાન—

પદહસ્તસંખ્યયા સંમિતાનિ વંશોઽદ્ગુલાનિ વિસ્તીર્ણઃ ।

વંશવ્યાસોઽધ્યર્ધઃ, શિરાપ્રમાણં વિનિર્દિષ્ટમ્ ॥૭॥

ભા૦ટી૦—જેટલા હાથનું પદ હોય તેટલા આંગળનો વંશનો વિસ્તાર હોય અને વંશના વિસ્તારથી શિરાનો વિસ્તાર દોઢો બતાવ્યો છે.

બૃહત્સંહિતાકાર મર્મના પરિમાણમાં પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથથી મતભેદ ધરાવે છે. તે આ પ્રમાણે—

તત્સંપાતા નવ યે, તાન્યતિમર્માણિ સંપ્રદિષ્ટાનિ ।

યશ્ચ પદસ્યાષ્ટાંશસ્તત્પ્રોક્તં મર્મપરિમાણમ્ ॥૮॥

ભા૦ટી૦—તે વંશ, અનુવંશ, શિરા-રજ્જુઓના નવ સંપાતો (સંગમસ્થાનો) ને ‘અતિમર્મ’ એટલે ‘મહામર્મ’ કહ્યા છે અને પદના અષ્ટમાંશ જેટલું તે ‘અતિમર્મ’ નું પરિમાણ કહ્યું છે.

ઉપર્યુક્ત વરાહમિહિરનું કથન ‘મહામર્મ’ વિષયક છે. ડ્યારે પૂર્વોક્ત પદનો વારમો ભાગ ‘મર્મપરિમાણ’ સામાન્ય મર્મને અંગે છે, એમ સમજવાનું છે.

વાસ્તુવિદ્યામાં પણ ‘મર્મ’ અને ‘મહામર્મ’માં ભેદ છે, જેમ કે—

અષ્ટાભિઃ સંગતિર્થત્ર, નાડીરજ્જુવિમિશ્રિતૈઃ ।

સૂત્રૈસ્તત્ર મહામર્મ, બ્રહ્મસ્થાનસ્ય કોણતઃ ॥૯॥

ભા૦ટી૦—નાડીરજ્જુવિમિશ્રિત આઠ સૂત્રોનો ડ્યાં સંગમ થાય ત્યાં ‘મહામર્મ’ ઉત્પન્ન થાય છે. આ મહામર્મસ્થાન બ્રહ્માના ચારે કોણોમાં હોય છે. આ કથન ૮૧ પદના વાસ્તુપદને અનુસરીને છે.

૬૪ પદના વાસ્તુમંડલમા આ મહામર્મસ્થાનો મધ્યમા અને ચારે દિશા-
વિદિશાઓમા હોય છે જુઓ ૬૪ પદવાસ્તુમંડલનો નકશો. (પૃ. ૪૯)

ए सिवाय वास्तुपुरुषना मस्तक, मुख, हृदय, वे स्तनो અને
नाभि ए छ स्थानोने पण 'महामर्म' कहा छे. जुओ नीचेनो श्लोक—

मुखे हृदि च नाभौ च, मूर्ध्नि च स्तनयोस्तथा ।

मर्माणि वास्तुपुंमोऽस्य, पण् महान्ति प्रवक्षते ॥१०॥

भा०टी०—वास्तुपुरुषના મુખ, હૃદય, નાભિ, મસ્તક અને
પન્ને સ્તનો આ ૬ સ્થાનોમા 'મહામર્મ' કહે છે.

વાસ્તુવિદ્યામાં વંશ, અનુવંશ, શિરા-રજ્જુના છત્રોનો વિસ્તાર
મિન્નમિન્ન વાસ્તુપદોને અંગે મિન્નમિન્ન પ્રકારનો થતાવ્યો છે, જેનું
વિધાન નીચે પ્રમાણે છે—

पदस्य गृहकृत्यशः, सूत्रं स्याद् वेदपट्टिके ।

एकाशीतिपदेऽर्कोशो, वस्वशः शतके पदे ॥११॥

सूत्रवेधं तु सर्वेषा, स्तम्भमध्यादिषु त्यजेत् ।

मर्मादीनि निषिद्धानि, वास्तुकर्मण्यनेकधा ॥१२॥

भा०टी०—૬૪ પદના વાસ્તુમા પદનો સોલમો ભાગ, ૮૧
પદના વાસ્તુમા પદનો ૧૨ વારમો અને ૧૦૦ પદના વાસ્તુમાં પદનો
આઠમો ભાગ છત્રવેધ હોય છે તે વેધ સર્વવાસ્તુઓમા ટાલ્યો. ઇટલે
કે છત્રને ધોડું પૂર્વે અથવા ઉત્તરમાં રાસ્ટીને સ્તંભ રોપ્યો, જેથી વેધ
ન થાય. ए सिवाय वास्तुकर्ममां मर्म आदि अनेक वस्तुओ वर्जित छे.

महामर्मो—उपर कहेवायुं छे के दिशाविदिशामां आठ छत्रो
व्यां मळे छे, त्या महामर्म उपजे छे. निर्माणरुलिकाकारना मते आ
'महामर्म' ६४ पदना वास्तुमा १३ અને ८१ पदना वास्तुमा ८ होय
छे. ब्रह्माना पदमा १ ब्रह्मानी चार दिशाओमां ४ અને ब्रह्माना अभ्य-

નત્ર અને કોળોના ૪-૪ મલી ૮ તથા સર્વ મલી ૧૩ મહામર્મો નિર્વાણ-કલિકોક્ત ૬૪ પદના વાસ્તુમાં ઉપજે છે. બ્રહ્માના સ્થાનથી ર્શાનાદિ અભ્યનત્ર અને વાહ્ય કોળોમાંના ૪-૪ થઈ ૮ મહામર્મો નિર્વાણ-કલિકાના મતે ૮૧ પદના વાસ્તુપદમાં ઉપજે છે.

મર્મો—પટ્સૂત્રો, પંચસૂત્રો અને ચારસૂત્રોના સમાગમ સ્થાન ‘મર્મ’ નામથી ઓઢવાય છે.

નિર્વાણકલિકાના ૬૪ પદના વાસ્તુમાં પટ્સૂત્રસંપાતો ૧૨, પંચસૂત્રસંપાતો ૮ અને ચતુઃસૂત્રસંપાતો ૨૪ હોય છે. આ મર્મોને શાસ્ત્રમાં પટ્ક, પંચક અને ચતુષ્કના નામોથી ઉલ્લેખ્યા છે. ત્રિસૂત્ર-સંધિયોને શિલ્પશાસ્ત્રો ત્રિક કહે છે અને આનો ઉપમર્મોમાં સમાવેશ કરે છે. નિર્વાણકલિકાના ૬૪ પદવાસ્તુમાં આવા ઉપમર્મો ૨૦ હોય છે.

ઉપમર્માન્તકો—વાસ્તુવિદ્યામાં વાહ્યકોણગત ૪ ત્રિકોને ઉપ-મર્માન્તક એ નામથી ઉલ્લેખ્યા છે. જે વાસ્તવમાં ઉપમર્મો જ છે. નિર્વાણકલિકાના ૬૪ પદના વાસ્તુમાં આ ઉપમર્માન્તકો ૪ ઉપજે છે.

નિર્વાણકલિકોક્ત ૮૧ પદના વાસ્તુમાં ‘પટ્કમર્મો’ ૨૪ છે. પંચકમર્મો આમાં નથી. ‘ચતુષ્કમર્મો’ ૩૨, ઉપમર્મ ત્રિકો ૧૬ અને ઉપમર્માન્તક ત્રિકો ૨૦ હોય છે. એ ઉપરાન્ત નિર્વાણ-કલિકાના ૮૧ પદના વાસ્તુમાં ૫ ‘ચતુષ્કમર્મો’ કેવલ રજ્જુ-જનિત છે. જે અશુભ ગણાતા નથી. એવું વાસ્તુવિદ્યામાં કથન છે.

દેવાસનો, દ્વારમધ્યો અને પદમધ્યો—

દરેક વાસ્તુપદના દેવાસનો તથા દ્વારમધ્યોને મર્મ અને પદ-મધ્યોને ઉપમર્મ ગણવામાં આવે છે. પણ પદમધ્યને ષોડશપદવાસ્તુમાં વિશેષ મહત્ત્વ અપાય છે. કારણકે તે વાસ્તુમાં પદમધ્યને ‘દેવાસન’ ગણ્યું છે. એ વિષયમાં નીચેના શ્લોકો પ્રકાશ પાડે છે.

વશાનુવંશસપાતાઃ, પદમધ્યાનિ યાનિ ચ ।

દેવસ્થાનાનિ તાન્યાગ્રે, પદપોઢશકાશ્રિતે ॥૧૩॥

ભા૦ટી૦—વંશો, અનુવંશોના સપાતો અને પદોના મધ્યભાગો પોઢશપદવાસ્તુમાં ‘દેવસ્થાનો’ ગણાય છે.

દેવસ્થાનાનિ સપાતા-શ્ચતુઃપટ્ટિપદે પુનઃ ।

તથૈકાશીતિપદકે, પદાન્તશતિકેઽપિ ચ ॥૧૪॥

ચતુર્વપિ વિભાગેષુ, શિરાયાઃ સ્યુશ્ચતુર્દિશમ્ ।

મર્માણિ તાનિ પ્રોક્તાનિ, દ્વારમધ્યાનિ યાનિ ચ ॥૧૫॥

ભા૦ટી૦—૬૪ પદ ૮૧ પદ અને ૧૦૦ પદવાસ્તુમાં વંશાનુ-વંશોના સંપાતો ‘દેવસ્થાનો’ ગણાય છે. જ્યારે ‘દ્વારમધ્યો’ તથા ચારે દિશાની શિરાઓ ‘પોઢશપદ’ ‘ચતુઃપટ્ટિપદ’ ‘एकाशीति-પદ’ અને ‘શતપદ’ આ વાસ્તુપદોમાં ‘મર્મ’ કહેવાય છે.

સન્ધિઓ—“તિસ્ત્રો રેન્વાશ્ચતુર્દિક્ષુ, વાત્યસ્થાઃ સન્ધયઃ સ્મૃતાઃ॥”

અર્થાત્—“ચારે દિશાઓમાં વાહ્યભાગમાં મઢેલી ત્રણ રેખાઓ ‘સંધિ’ કહેવાય છે વાત્યકો ધ્યાનમાં રાખે કે પૂર્વે જે ‘ત્રિક’ નામના ‘ઉપમર્મો’ જતાવ્યા છે, તેજ આ ‘સંધિઓ’ છે. વાસ્તુવિદ્યાકારે ‘एकाशीतिपदवास्तु’માં આ ત્રિકોને ‘ઉપમર્મ’ અને ‘ચતુઃપટ્ટિ-પદ’માં ‘સંધિ’ નામ આપ્યું છે.

ગ્રન્થાન્તરમાં સન્ધિ અને મર્મ નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલ છે—

દ્વિરેન્વાસગમસ્થાન, સન્ધિરિત્યભિધીયતે ।

ત્રિરેન્વાસગમસ્થાન, મર્મ મર્મવિદો વિદુઃ ॥૧૬॥

ભા૦ટી૦—દે રેખાઓના મીલનસ્થાનને ‘સન્ધિ’ અને ત્રણ રેખાઓના મીલનસ્થાનને મર્મજો ‘મર્મ’ એ નામથી ઓળખાવે છે.

લાંગલો—વાસ્તુવિદ્યામાં લાંગલનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે—

“અનુવંશદ્વયસ્યાઽપિ સન્ધિર્લાઙ્ગલમુચ્યતે ।”

ભા૦ટી૦—‘વે અનુવંશોની સંધિ ‘લાંગલ’ કહેવાય છે. ગ્રંથાન્તરમાં સંધિ અનુસંધિનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે—

વંશાષ્ટકસ્ય ચઃ સન્ધિઃ, સ સન્ધિરિતિ કીર્તનઃ ।

યે પુનઃ સ્યુસ્તદજ્ઞાનાં, પ્રોક્તાસ્તે ચાનુસન્ધયઃ ॥૧૭॥

વાલાગ્રતુલ્યં સન્ધીનાં, પ્રમાણં સમુદીરિતમ્ ।

યત્નેનૈતાનિ સંત્યજ્ય, વાસ્તુવિદ્યાવિશારદઃ ।

દ્રવ્યાણિ પ્રયતો નિત્યં, સ્થપતિર્વિનિવેશયેત્ ॥૧૮॥

ભા૦ટી૦—‘આઠ વંશોના સમાગમનું નામ સંધિ કહેવાય છે અને તેના અંગોનો ‘આઠ પૈકીના કેટલાક વંશાદિકનો’ સમાગમ તે ‘અનુસંધિ’ હોય છે. આ સંધિયોનું પરિમાણ ‘વાલાગ્ર’ જેટલું સૂક્ષ્મ કહ્યું છે, માટે વાસ્તુવિદ્યામાં પ્રવીણ સ્થપતિ નિત્ય પ્રયત્નવાન્ થઈ તે ટાલીને સ્તંભાદિ દ્રવ્યોનો ન્યાસ કરે.

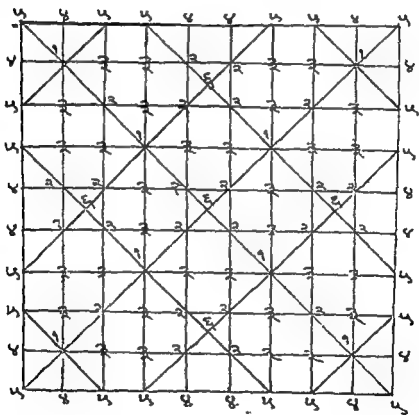
આ સ્થલે કેટલીક વસ્તુ યુલાસો માંગે છે. પૂર્વે ‘ત્રિકો’ને સંધિ નામ આપી ‘ઉપમર્મ’માં ગણ્યું છે. જ્યારે અહીં સમસ્ત સૂત્ર-સંયોગાત્મક મહામર્મને સંધિ કહી એનું પરિમાણ વાલાગ્રમાત્ર કહ્યું એનું કારણ એ છે કે આ ગ્રંથકાર પ્રત્યેક વંશરજ્જુઓના સંપાતને સંધિ અને અનુસંધિ માને છે. મળે તે મહામર્મ મર્મ કે ઉપમર્મરૂપ હોય. મહામર્માદિનાં પરિમાણો જે કહ્યાં છે, તેનું જ મધ્યગત વાલાગ્રમાત્ર જેટલું સૂક્ષ્મ પરિમાણ મહામર્મરૂપ અતિ મયંકર ગણીને જુદું બતાવ્યું છે. કેમકે મહામર્મનો વેધ ગૃહસ્વામીને અતિ ઘાતક ગણ્યો છે.

નિર્વાણકલિકોક્ત ૬૪ પદવાસ્તુમંડલમાં મર્મોપમર્માદિઅંકવિવરણ

અંક	નામ	સમજણ	સંખ્યા	વર્જ્યાદિ
૧	કર્ણસૂત્રરજ્જુ	કર્ણસૂત્ર	૪	વર્જ્ય
૨	„	„	૧૬	„
૩	મહામર્મ	અષ્ટસૂત્રસંપાત	૧૩	„
૪	મર્મ	પદ્મસૂત્રસંપાત	૧૨	„
૫	મર્મ	પંચસૂત્રસંપાત	૮	„
૬	મર્મ	ચતુઃસૂત્રસંપાત	૨૪	„
૭	ઉપમર્મ	ત્રિસૂત્રસંપાત	૨૦	„
૮	ઉપમર્મ	„	૪	„

નિર્વાણકલિકામાં ૭-૮ આંકવાલા ત્રિસૂત્રસંપાતજનિત ઉપમર્મોને ઉપમર્મસંજ્ઞક ગણાવી તેમની સંખ્યા ૨૪ બતાવી છે. વાસ્તુવિદ્યામાં ૮ નંબરવાલા ઉપમર્મોને તે કોણગત હોવાથી ઉપમર્માન્તક એવી સંજ્ઞા આપી જુદા પાડ્યા છે, તેથી તેમાં ત્રિસૂત્રસંપાતજનિત ઉપમર્મો ૨૦ કહ્યા છે.

श्रीनिर्माणकलिकोक्त ८१ पदवास्तुमडलमर्मोपमर्मादि

નિર્વાળકલિકોક્ત ૮૧ પદવાસ્તુમંડલમાં મર્મોપમર્માદિઅંકવિવરણ

અંક	નામ	સમજણ	સંખ્યા	વર્જ્યાદિ
૧	મહામર્મ	અષ્ટસૂત્રસંપાત	૮	વર્જ્ય
૨	મર્મ	ષટ્સૂત્રસંપાત	૨૪	„
૩	મર્મ	ચતુઃસૂત્રસંપાત	૩૨	„
૪	ઉપમર્મ	ત્રિસૂત્રસંપાત	૧૬	„
*૫	ઉપમર્મ	ત્રિસૂત્રસંપાત	૨૦	„
૬	ઉપમર્મ	રજ્જુજનિતચતુ - સૂત્રસંપાત	૫	નિર્દોષ

*આ ઉપમર્મોમાં વાસ્તુવિદ્યામાં કોળોમાં આવેલા ૪ ને ઉપમર્માન્તક કહ્યા છે.

નોટ:—આમાં પંચસૂત્રજનિત મર્મ ચનતા નથી.

વાસ્તુપુરુષનાં અંગપ્રત્યંગો—

જેમ વંશરજ્જુના મર્મો અને સૂત્રોનો વેધ વર્જિત છે તેજ પ્રમાણે વાસ્તુભૂમિમાં વાસ્તુપુરુષના અંગપ્રત્યંગોનો વેધ પણ વર્જવો જોઈયે. વાસ્તુપુરુષનો શયનપ્રકાર જાણવાથી જ તેનાં અંગપ્રત્યંગો જાણી શકાય તેમ હોવાથી પ્રથમ તેને જણાવીયે.

વાસ્તુપુરુષના શયનપ્રકારો—

વાસ્તુપદો ૩૨ હોવા છતાં તેનાં મુખ્ય ભેદો બે છે. એક વિષમ-પદ અને વીજો સમપદ. ૧-૯-૨૫-૪૯-૮૧-૧૨૧-૧૬૯-૨૨૫-૨૮૯-૩૬૧-૪૪૧-૫૨૯-૬૨૫-૭૨૯-૮૪૧-અને ૯૬૧ પદના આ ૧૬ વિષમપદવાસ્તુઓમાં ઈશાને મસ્તક અને નૈર્ઋત્યમાં વન્ને પગ રાશ્ત્રીને વાસ્તુપુરુષનું શયન થયેલું છે. વાયવ્યમાં અને આग्નેયકોણમાં અનુક્રમે એના વામદક્ષિણ હાથોની કોણિઓ આવેલી

છે, એને બન્ને હાથોની હથેલિઓ પોતાની છાતી નીચે દનાવેલી છે. આમ વાસ્તુપુરુષ નીચે મુસે છાતીના વઠે સૂતેલો છે. એના અગ અને પ્રત્યંગો ઉપર નીચે પ્રમાણે દેવો રહેલા છે—

વાસ્તુપુરુષના મસ્તકે 'કેશ' જમણા કાન ઉપર 'જય' ઢાઝા કાન ઉપર 'દિતિ' જમણા સ્વાંધા ઉપર 'જય' અને ઢાઝા સ્વાંધા ઉપર 'અદિતિ' ની સ્થિતિ છે

વાસ્તુપુરુષના ગલ્લામા 'આપ' હૃદયમા 'આપત્સ' જમણા સ્તન ઉપર 'મરીચિ' અને ઢાઝા સ્તન ઉપર 'ધરાધર' રહેલ છે વાસ્તુ-નાભિના મધ્યભાગે 'બ્રહ્મા' જમણી કુક્ષિ ઉપર 'સાગ્રિ' અને ઢાઝી કુક્ષિ ઉપર 'રુદ્રદામ' આરુઢ થયેલ છે. વાસ્તુના શ્રોણિ-ભાગ (કટિમધ્યભાગ) ઉપર ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્રજય રહેલા છે. વાસ્તુ-પુરુષના પગોના અંગૂઠાઓ ઉપર 'પિતર' જમણા પગના ગુલ્ફ ઉપર 'મૃગ' અને ઢાઝા પગના ગુલ્ફ ઉપર 'દૌવારિક' પેટેલ છે. વાસ્તુ-પુરુષના જમણા હાથની કોણિના અગ્રભાગ ઉપર 'વ્યોમ' અને ઢાઝી કોણિના અગ્રભાગે 'નાગ' પેટેલ છે. વાસ્તુપુરુષના જમણા ઢાંચણ ઉપર 'પાત્રક' અને ઢાઝા ઢાંચણ ઉપર 'રોગ' રહેલા છે વાસ્તુ-પુરુષની જમણી ઝુજા ઉપર 'માહેન્દ્ર, સૂર્ય, સત્ય અને મૃશ' એ ચાર અને ઢાઝી ઝુજા ઉપર 'મુરુચ, મહાટ, મોમ અને શેષ' એ ચાર દેવોનો ઘાસ છે. જમણા ચાહુ ઉપર 'સગ્રિતા' અને ઢાઝા ચાહુ ઉપર 'રુદ્ર' વસે છે. જમણી સાયલ ઉપર 'મિત્રસ્તાન્' અને ઢાઝી સાયલ ઉપર 'મિત્ર' છે 'પૂષા, વિતથ, ગૃહસ્થ, યમ, ગર્ધર્ અને મૃગ' એ ૬ દેવો જમણા પગની પિંડી (જાઘ) ઉપર અને 'સુગ્રીવ, પુષ્પદન્ત, વરુણ, અસુર, શેષ અને રોગ' એ ૬ દેવો ઢાઝા પગની પિંડી ઉપર રહેલા છે.

શિલ્પમહિતાઓમા વિષમપદવાસ્તુપદોમા વાસ્તુપુરુષનું શયન અને તેના અગો ઉપરના દેવોના સ્થાનો ઉપર પ્રમાણે વતાવેલ છે

દાક્ષિણાત્પદવૃત્તિના 'વાસ્તુવિદ્યા' શિલ્પગ્રન્થ એ વિષયમા

કરે છે. એના ફલિતાર્થરૂપે જ નીચે પ્રમાણેના ઉલ્લેખો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જેમકે—

एकाशीनिपदस्येश-दिग्विभागाश्रितं शिरः ।

माहेन्द्रीसंश्रितं विद्यात्, चतुःषष्टिपदस्य तु ॥१९॥

भा०टी०—एकाशीतिपदवास्तુમાં ईशानમાં वास्तुपुरुषનું મસ્તક રહે છે. જ્યારે ચતુઃષષ્ટિપદાત્મકવાસ્તુમાં પૂર્વદિશામાં વાસ્તુપુરુષનું મસ્તક રહે છે, એમ જાણવું.

ઉત્તરભારતીયશૈલીના શિલ્પગ્રંથોમાં આ માન્યતાનું નિરૂપણ અમારી નજરે પડ્યું નથી. તેમ ઉપર જણાવેલ વાસ્તુપદોની સંખ્યા પણ હજી ઉત્તરપદ્ધતિના ગ્રંથોમાં અમને ઉપલબ્ધ થઈ નથી. અપરા-જિતપૃચ્છામાં માત્ર ૧૦ વાસ્તુપદોનાં નામોનો ઉલ્લેખ મળે છે. પાછલના ગ્રંથો પૈકી વાસ્તુમંડનઆદિમાં ૧ પદ થી ૧૦૦૦ પદ સુધીના વાસ્તુપદો હોવાનો નિર્દેશ છે, પણ વિશેષ નિરૂપણ નથી. એથી સમપદવાસ્તુમાં વાસ્તુપુરુષના મસ્તકના સ્થાન વિષે ઉત્તરભાર-તીયપદ્ધતિની શી માન્યતા છે, એનો ખુલાસો મળતો નથી. આવી સ્થિતિમાં આવિષયમાં અધિક લખવું અસામયિક ગણાશે.

નિર્વાણકલિકામાં આદેશેલ ‘મર્મપરિજ્ઞાન’ ને અંગે અમારે મહાવંશો, વંશો, અનુવંશો, સિરાઓ, રજ્જુઓ, નાડિઓ, મર્મો અને વાસ્તુપુરુષના અંગપ્રત્યંગોનો પરિચય આપવો પડ્યો છે. નિર્વાણ-કલિકામાં જે તિર્યક્કોણરેખાઓને ‘ઊર્ધ્વવંશ’ નામ આપ્યું છે, તેને વીજા ગ્રંથોમાં ‘સિરા’ કહીને ઓઠાવાવી છે. નિર્વાણકલિકાની રજ્જુઓને ગ્રંથાંતરોમાં ‘અનુવંશ’ એ નામ આપ્યું છે. કોષ્ટકો પાડવા માટે દોરાયેલી ઊંમી આડી રેખાઓને ‘વંશ’ અને તિર્યક્કરેખાઓને ‘નાડિ’ એ નામો ઉલ્લેખી છે. ઊંમી આડી રેખાઓ પૈકીની મધ્ય-ની ૩-૩ રેખાઓને ૬૪ પદવાસ્તુમાં અને ૨-૨ રેખાઓને ૮૧ પદમાં ‘મહાવંશો’ તરીકે ઓઠાવાવેલ છે.

વેંશ, રજ્જુ, મિરા અને મર્મઆદિની ઉપર સ્તંભમધ્ય અને મિત્તિ-મધ્ય ન આવતું જોડાયે. જો તે પ્રમાણે સ્તંભમધ્યાદિ આવે તો વેધ થયો ગણાય છે અને તેનું ફલ અશુભ ગણાય છે.

‘વાસ્તુવિદ્યા’ મા આ વેધોના ફલ નિમ્ન પ્રકારે જણાવ્યા છે—

મર્ધિન વક્ત્રે ચ કણ્ઠે ચ, હૃદયે મરણ ભવેત્ ।

વિદ્વે ચોરસિ હૃદ્રોગઃ, પાદયોઃ કલહો ભવેત્ ॥૨૦॥

લલાટે ભ્રાનૃહાનિઃ સ્યાત્, વિત્તઘ્નોઽદ્ગુલિષ્ઠયોઃ ।

ઝર્વોર્મૃત્યુશ્ચ વન્ધૃનાં, પત્નીનાઠાશ્ચ વા ભવેત્ ॥૨૧॥

ગુહ્યસ્થે સુતનાશઃ સ્યાત્ ”—

ખાંટી—વાસ્તુપુરુષના મસ્તક, મુખ, કઠ અને હૃદય આ પૈકી કોઈનો વેધ થતા વાસ્તુસ્વામીનું મૃત્યુ થાય છે. ઉરસ્થલના વેધથી હૃદયનો રોગ અને ચળોના વેધથી કલહ-જંગલો થાય છે. લલાટના વેધમાં ભાઈની હાનિ, અંગુલિ તથા પૃષ્ઠના વેધમાં ધનહાનિ વાય છે. ઝરુવેધમા ગુહ્યોનું મરણ અથવા સ્ત્રીનું મરણ અને ગુહ્ય-સ્થાનના વેધમા પુત્રનો નાશ વાય છે.

અષ્ટકે ગર્ભવિચ્યુતિઃ ।

પટ્કે ચ વૃદ્ધિઃ શત્રૂણા, ચતુષ્કે સ્વજનક્ષયઃ ॥૨૨॥

પચ્ચક્રે વ્યાધિરુદ્ધિષ્ટ-સ્તસ્કરેભ્યસ્ત્રિકે ભયમ્ ।

વર્જયેત્ કુહયમધ્યે ચ, નાડીરજ્જ્વાદિસગમમ્ ॥૨૩॥

ખાંટી—‘અષ્ટકમહામર્મ’ના વેધમા ગર્ભપાત ‘પટ્કમર્મ’ વેધમા શત્રુવૃદ્ધિ ‘ચતુષ્કમર્મ’ વેધમા સ્વજનક્ષય ‘પચ્ચક્રમર્મ’ વેધમા રોગોન્પત્તિ અને ‘ત્રિકૃત્પમર્મ’ વેધમા ચોરોનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે માટે ખીંતના મધ્યભાગે નાડીરજ્જ્વાદિનો સગમ ટાળવો જોઈએ ગવાં નાશઃ સિગવેધે, વગવેધે મૃતિર્ભવેત્ ।

પ્રવાસ. મન્ત્રિવેધે સ્યાત્, અનુવજો ભય ભવેત્ ॥૨૪॥

त्रिशूले गर्भनाशः स्यात्, लाङ्गले च शिरोरुजा ।
 चतुष्के वाहनोच्छ्रितः, षट्के तु बहुवैरिता ॥२५॥
 स्वामिनो मरणं विद्धे, महामर्मणि जायते ।
 उपमर्मणि विद्धे तु, भ्रान्तपुत्रक्षयो भवेत् ॥२६॥
 कर्तुर्वंशस्य नाशश्च, मर्मवेधे ध्रुवं भवेत् ।
 शास्त्रान्तरनिषिद्धांश्च, दोषान् सर्वान् विवर्जयेत् ॥२७॥

भा०टी०—सिराना वेधथी गायोनो नाश, वंशवेधथी मृत्यु, संधिवेधथी प्रवास अने अनुवंशना वेधथी भय उपजे छे. त्रिशूल-वेधथी गर्भनाश, लांगलवेधथी मस्तकरोग, चतुष्कमर्मवेधथी वाहन-विच्छेद, षट्कमर्मवेधथी अतिश्रुता, महामर्मना वेधथी स्वामीनुं मरण अने उपमर्मना वेधथी भाइपुत्रोनी हानि थाय छे अने मर्म-वेधथी करावनारना वंशनो विच्छेद थाय छे. ए सिवाय शास्त्रान्तरोक्त अनेक प्रकारना दोषो छे जे वास्तुनिर्माणमां वर्जवा जोड़ये.

८. वास्तुमण्डलविन्यास-लक्षण

वास्तुमण्डलविन्यास-लक्षणं लक्ष्मवेदिना ।

विज्ञाय मण्डलाऽऽलेखः, कार्यो मर्माभिव्यक्तये ॥२५॥

भा०टी०—लक्षण जाणनार विद्वाने वास्तुमण्डलविन्यासनुं लक्षण जाणीने वास्तुभूमिमां वास्तुमंडलनो आलेख करवो के जेथी वास्तुना मर्मस्थानो स्पष्ट रीते जाणी शकाय.

वास्तुभूमि वनतां सुधी चोरस अथवा लंबचोरस लेवी, तेमां कोइ खूणो ओछो होय तो ते पूरो करवो, तेमज बत्तो होय तो काढी नांखवो अने भूमिने समचोरस या लंबचोरस बनावी लेवी जोड़ये के जेथी वास्तु निर्दिष्ट बनी शके.

“ ક્ષેત્રાકૃતિર્વાસ્તુરિદ્ધાર્ચનીયઃ ”

શાસ્ત્રના આ નિયમ પ્રમાણે વાસ્તુભૂમિનો જેનો આકાર હશે તેવોજ આકાર વાસ્તુમંડલનો થશે. વાસ્તુમંડલ આલેખતા અનુક્રમે ૬૪ પદમા ૯ અને ૮૧ પદમા ૧૦ ઝમ્મી આડી સમાનાન્તર રેખાઓ રેંચવી. તેમા પૂર્વપશ્ચિમાયત રેખાઓ પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ અને દક્ષિણોત્તરાયત રેખાઓ દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ લડ જરી. જો કે વાસ્તુમંડલ વીજ્ઞા પળ અનેક છે, પણ નિર્માણકલિકાકારે પ્રાસાદવાસ્તુ ૬૪ પદનો અને ગૃહવાસ્તુ ૮૧ પદનો પૂજગાનું પ્રિવાન ધર્યું છે. એટલે અમો આ બે વાસ્તુમંડલોની જ વિન્યાસવિધિ અહીંયા જણાવીશું.

(૧) પ્રાસાદવાસ્તુમંડલ—

પ્રાસાદવાસ્તુની ભૂમિમા પૂર્વાગ્ર ઉત્તરાગ્ર ૯-૯ રેખાઓ રેંચીને તેના ૬૪ પ્રિભાગો કોષ્ટકાત્મક કરવા.

તેના ઈશાનકોણથી નૈઋત્ય અને આગ્નેયકોણથી વાયવ્ય પર્યન્ત બે તિરછી લીટિયો રેંચવી આ તિર્યક્ રેખાઓ ‘ઝર્ધ્વચંશ’ કહેવાય છે.

એ પછી ૪ દ્વિપદગામી અને ૪ પદ્મપદગામી એમ ૮ રજ્જુઓનો તેમાં વિન્યાસ કરવો સર્મસ્થાનો જાણી વાદ્ય અભ્યન્તર કોષ્ટકોમા નીચે લખ્યા પ્રમાણે દેવતાઓનો વિન્યાસ કરવો.

ઈશાનકોણાર્ધમા ‘ઈશ્વ’ લખીને પછીના ૬ કોષ્ટકો પૈકીના પ્રત્યેકમા અનુક્રમે ‘પર્જન્ય, જય, માહેન્દ્ર, રવિ, સત્ય, અને મૃગ’ એ ૬ નામો આલેખવા.

અગ્નિકોણના બે કોષ્ટકાર્ધોમા ક્રમશઃ ‘વ્યોમ’ અને ‘પાપક’ લખી તે પછીના ૬ કોષ્ટકોમાં અનુક્રમે ‘પૂષા, વિતત્ર, ગૃહક્ષત્ર, યમ, ગન્ધર્વ અને મૃંગ’ એ ૬ દેવોનો વિન્યાસ કરવો.

નૈઋત્યકોણમાં કોટકના બે ભાગોમાં અનુક્રમે 'મૃગ' તથા 'પિતર' લખી તે પછીના ૬ પદોમાં ક્રમશઃ 'દૌવારિક, સુગ્રીવ, પુષ્પદન્ત, વરુણ, અસુર અને શોષ' એ છ દેવોનાં નામો લખવાં

વાયવ્યકોણના કોટકના બે વિભાગોમાં 'રોગ' અને 'વાયુ' આ બે નામો લખી તે પછીના ૬ કોટકોમાં 'નાગ, મુલ્ય, મહાટ, સોમ, શેષ અને અદિતિ' એ છ નામો આલેખી ઈશાનકોણના અર્ધ-કોટકમાં 'દિતિ' એ પ્રમાણે લખવું.

મધ્યના ૪ પદોમાં 'બ્રહ્મા' બ્રહ્માના ઈશાનકોણના બે કોટકોમાં 'આપ' અને 'આપવત્સ' બ્રહ્માથી પૂર્વના ૬ પદોમાં 'મરીચિ' બ્રહ્માના આગ્નેયકોણના બે કોટકોમાં 'સવિતા' અને 'સાવિત્ર' બ્રહ્માથી દક્ષિણ તરફના ૬ પદોમાં 'વિવસ્વાન્' બ્રહ્માથી નૈઋત્ય-કોણના બે સ્થાનોમાં 'ઇન્દ્ર' અને 'ઇન્દ્રજય' બ્રહ્માથી પશ્ચિમના ૬ પદોમાં 'મિત્ર' અને બ્રહ્માથી વાયવ્યકોણના ૨ કોટકોમાં અનુક્રમે 'રુદ્ર' તથા 'રુદ્રદાસ' લખીને બ્રહ્માથી ઉત્તર તરફના ૬ પદોમાં 'ધરાધર'નો વિન્યાસ કરવો.

મણ્ડલની વહાર ઈશાનકોણમાં 'ચરકી' પૂર્વમાં સ્કન્દા, આગ્નેયકોણમાં 'વિદારી' દક્ષિણમાં 'અર્યમા' નૈઋત્યમાં 'લલના' પશ્ચિમમાં 'જમ્ભા' વાયવ્યકોણમાં 'પૂતનાપાપરાક્ષસી' ઉત્તરમાં 'પિલિપિચ્છા' એ નામની ૮ અનુચરી દેવિઓનાં નામો લખીને ૬૪ પદના વાસ્તુમણ્ડલની રચના કરવી અને પૂજા કરવી.

સ્કન્દા

૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫
૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫
૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫
૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫
૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫
૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫
૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫
૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫
૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫
૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫

(૨) ગૃહવાસ્તુમંડલ—

ગૃહવાસ્તુમા ૮૧ પદના વાસ્તુમંડલની રચના કરવી તેમા મધ્ય ભાગના ૯ પદોમા 'બ્રહ્મા' પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફના ૬-૬ પદોમા અનુવ્રમે 'મરીચિ, વિવસ્વાન્, મિત્ર અને ધરાધર' આ ૪ દેવોનો આલેખ કરવો. આનાદિ ૪ કોણગત ૧૬ કોટકોમાં આપ અને આપવત્સાદિ ૮ અમ્યન્તર દેવો વે વે પદમા અને ઘાઘ-પ્રાકારગત ૩૦ દેવો ઘાઘપ્રાકારગત ૩૨ પદોમા આલેખવા.

વંશ અને રજ્જુ આદિ ચતુષ્પદિપદમા જળાગ્ર્યા પ્રમાણે લેખવા. મંડલગાઘસ્થ અનુચર દેવોનો પળ પૂર્વની પેઠેજ લેખવી. આ ૮૧ પદમંડલમા પૂર્વાગ્રિ ઉત્તરાગ્ર ૧૦-૧૦ રેખાઓ રેખીને ૮૧ વિભાગો પાડવા અને પદગત દેવોને પૂજવા.

૧ ચતુષ્પદિપદવાસ્તુમંડલ શુભો = ૪૮ ૬૨ ઉપરનો પદવાસ્તુમંડલ શુભો

ચતુઃષ્ટિપદ કે એકાશીતિપદની રચના તો સર્વ ગ્રન્થકારોએ એજ પ્રકારે ૯ + ૯ અને ૧૦ + ૧૦ ઝમી આઢી રેखाઓ રેંચીને બનાવવાનું કથન કર્યું છે, છતાં વંશો, ઉપવંશો, રજ્જુઓ, શિરાઓ, અને તજ્જન્યવેધોને અંગે મતભેદો છે, પણ તે સર્વનું વર્ણન કરવાનું આ ઉપયુક્ત સ્થલ નથી તેથી ભિન્નભિન્ન ગ્રન્થોના અભિપ્રાયદર્શક બે ચાર અન્ય નકશાઓ આપીને એ પરિચ્છેદને સમાપ્ત કરીએ છીએ.

નિર્વાણકલિકાનુસારી ૬૪ પદ તથા ૮૧ પદના નકશાઓ પૃષ્ઠ ૬૧-૬૨ ઉપર આપ્યા છે, એજ વન્ને નકશાઓ વૃહત્સંહિતાનુસારે પૃષ્ઠ ૬૩ અને ૬૪ ઉપર આપ્યા પ્રમાણે બને છે. અપરાજિતપૃચ્છા અને સમરાંગણ-સૂત્રધારમાંથી મિન્નતા છે, જે નકશાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે.

॥ ૨ નિર્વાણકલિકોક્ત ૮૧ પદ વાસ્તુમંડલ ॥

સ્વકન્દા

ઈ	પ	જ	મા	સૂ	સ	મું	વ્યો	પા
દિ	આ	આ	મ	મ	મ	સા	સા	પૂ
અ	આ- વ	આ- વ	મ	મ	મ	સ	સ	વિ
શે	ધ	ધ	જ્ઞ	જ્ઞ	જ્ઞ	વિ	વિ	ગૃક્ષ
સો	ધ	ધ	જ્ઞ	જ્ઞ	જ્ઞ	વિ	વિ	ય
મ	ધ	ધ	જ્ઞ	જ્ઞ	જ્ઞ	વિ	વિ	ગં
મુ	રુ	રુ	મિ	મિ	મિ	હુ	હુ	મું
ના	રુદા	રુદા	મિ	મિ	મિ	હુજ	હુજ	મુ
જા	રો	શે	અમુ	વ	પુદ	સુ	દો	વિ

જમ્મા

३ बृहत्साहितोक्त ६४ पदवास्तु

पूर्वा

दि	शि	प	ज	इ	सू	स	भृ	अ	वा
अदि	अशि	य	ज	इ	सू	स	भृ	पू	पू
भु	भु	आ	व	अ	अ	सहितो	सहितो	वि	वि
सो	सो	पृ	ध	ब्र	ब्र	विव	बृ	क्ष	बृ
भ	भ	पृ	ध	ब्र	ब्र	विव	य	य	य
मु	मु	मि	मि	मि	मि	गं	गं	गं	गं
अहि	अशि	असु	व	पु	द	सु	दौ	भृ	भृ
य	यो	असु	व	पु	द	सु	दौ	भृ	भृ

पश्चिमा

॥ ४ बृहत्संहितोक्त ८१ पदवास्तु ॥

पूर्वा

उत्तरा

शि	प	ज	इ	सू	स	भृ	अं	वा
दिति	आ	ज	इ	सू	स	भृ	सा	पूषा
अदि	अदि	आव	अ	अ	अ	स	वि	वि
भुज	भुज	पृध	ब्र	ब्र	ब्र	विव	बृक्ष	बृक्ष
सो	सो	पृध	ब्र	ब्र	ब्र	विव	य	य
भ	भ	पृध	ब्र	ब्र	ब्र	विव	गंध	गंध
मु	मु	राय	मि	मि	मि	इ	भुं	भुं
अहि	रुद्र	शो	असु	व	पुद	सु	ज	मृ
रो	पाय	शो	असुर	व	पुद	सु	दो	पितृ

दक्षिणा

पश्चिमा

ઈશ, પર્જન્ય અને જય આદિ દેવતાઓના નામોના પ્રથમાક્ષરો છે. દેવતાઓના સંપૂર્ણ નામ માટે પૃ. ૬૧ ઉપર આપેલ નિર્વાણકલિકોક્ત ૬૪ પદવાસ્તુના નકશામાં જોવું.

૧. પ્રાસાદ-લક્ષણ

પ્રાસાદલક્ષણં સાઙ્ગો-પાઙ્ગં જ્ઞાત્વા સવિસ્તરમ્ ।

પ્રાસાદં કારયેત્ શિલ્પ-વેદિના માર્ગવેદિના ॥૨૬॥

હસ્ત-લક્ષ્મસ્વસ્તિકાદિ-વાસ્તુપદવિવેચનમ્ ।

આયાદ્યઙ્ગવિચારં ચ, વિધાય પ્રથમં તતઃ ॥૨૭॥

પ્રાસાદાઙ્ગકલાપસ્ય, નિરૂપણપુરસ્સરમ્ ।

પ્રાસાદા મળ્ડપોપેતા, નિરૂપ્યન્તે સુલક્ષણાઃ ॥૨૮॥

ખા૦ટી૦—વિસ્તારપૂર્વક પ્રાસાદનું સાંગોપાંગ લક્ષણ સમજીને શિલ્પશાસ્ત્ર તથા તેના માર્ગના જાણકાર શિલ્પિના હાથે પ્રાસાદ કરાવવો.

હસ્તલક્ષણ, સ્વસ્તિકાદિવાસ્તુપદોનું વિવરણ અને આયવ્ય-યાદિઅંગોનો વિચાર પ્રથમ કર્યા પછી પ્રાસાદના જગતીઆદિ અંગ-સમુદાયના નિરૂપણપૂર્વક ઉત્તમલક્ષણોવાળા પ્રાસાદો અને મળ્ડપોનું આ પરિચ્છેદમાં નિરૂપણ કરાય છે.

પ્રાસંગિક

શિલ્પશાસ્ત્રમાં ‘પ્રાસાદ’ શબ્દ રાજાના મહેલો અને દેવોના મન્દિરોના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે, છતાં એ શબ્દ ‘દેવાલય’ના અર્થમાં વિશેષ પ્રચલિત છે. ‘રાજમહેલ’ના અર્થમાં એનો પ્રયોગ પ્રાયઃ ‘રાજપ્રાસાદ’ ‘નૃપતિપ્રાસાદ’ ઇત્યાદિ રાજાર્થકશબ્દની સાથે જ થાય છે, એથી અમોએ આ સ્થલે દેવાલયના અર્થમાં ‘પ્રાસાદ’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે.

‘જો કે જૈનમુત્રોમા ‘પ્રાસાદ’ કરતા ‘ચૈત્ય’ શબ્દનો જ વિશેષ પ્રયોગ થયેલો જોવાય છે. કોશકારોએ પણ “ચૈત્યં જિનૌ-કસ્તદ્વિમ્બ્ય, ચૈત્યો જિનસંભાતરુઃ” इत्यादि વચનોદ્વારા જિનગૃહ, જિનપ્રતિમા અને જિનની ધર્મસંભાના વૃક્ષના અર્થનો ગાચરુ ચૈત્ય શબ્દ વતાવ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ શિલ્પના ગ્રંથોમાંયે—

देवधिषण्य सुरस्थानं, चैत्यमर्चागृहं च तत् ।.

देवतायत्तनं प्राहु-र्चिबुधागारमित्यपि ॥१॥

इत्यादि देवालयांना नामो गणावता ‘चैत्य’ शब्दनी तेमां परिगणना करी ठे, छता अमोए ‘चैत्य’ शब्दनी प्रयोग न करता ‘प्रासाद’ शब्दनी पसदगी करी ठे तेनुं मुख्य कारण एज छे के अमो जे ग्रंथोना प्रमाणोयी आ प्रियचुं निरूपण करना मागीये छीये ते ग्रंथोमा सर्वत्र ‘प्रासाद’ शब्दनी ज उल्लेख थयो ठे

પ્રાસાદોત્પત્તિનો ઇતિહાસ—

પ્રાસાદોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ ઘણો જૂનો છે. જૈન આગમો પૈકીના વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતી) ડપાસરુદશા, આચારાગ-નિર્યુક્તિ અને આવશ્યક-નિર્યુક્તિ આદિ અનેક મૌલિક આગમોમા અગાશ્વત (કૃત્રિમ) જિન-ચૈત્યોના ઉલ્લેખો મલે ડે, એટલું જ નહિ પણ મથુરાનો દેવનિર્મિતસ્તૂપ, તક્ષશિલાનો ધર્મચક્રાકિતસ્તૂપ તથા અન્ય જૈન-પૂજાસ્થાનો અને વિડિગા-મિલસાનો રથાવર્તગિરિનો સ્તૂપ इत्यादि સ્તૂપોનુ અસ્તિત્વ અને ત્યાં મલતા હજારો વર્ષપૂર્વે બ્રાહ્મી લિપિમા લખાયેલા અનેક શિલાલેખો જૈનમુત્રોક્ત ચૈત્યવિષયક ઉલ્લેખોની ઇતિહાસિકતા મિદ્ધ કરે છે

શિલ્પશાસ્ત્રના મૌલિક ગ્રંથોમા તે પ્રાસાદોની ઉત્પત્તિનો પૌરાણિક ઇતિહાસ પણ લખી દીધો ડે આ ઇતિહાસ મલે આપણે સ્વરો ઇતિહાસ ન માનીયે પણ ઇવી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ભારતનર્પતું

આ પ્રાસાદશિલ્પ ઘણું પ્રાચીન છે. પ્રાસાદોના નાગર, દ્રાવિડ અને વેસર એ ત્રણ કુલો, નાગર-લતિનાદિ ૧૪ જાતિયો, એ જાતિયોમાંથી પ્રારંભમાં ૫-૫ અને ૨૫-૨૫ ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાસાદો અને અન્તે ઘણી સ્તરી જાતિયોના મૂલ પ્રાસાદોના વિકાસરૂપે તલભેદથી ઉત્પન્ન થયેલ ચારલાસથી પણ અધિક પ્રાસાદોની સંખ્યા રેખાભેદે ઉત્પન્ન થતી થતીએ અધિક પ્રાસાદ સંખ્યા બતાવે છે કે 'પ્રાસાદશિલ્પ' એ કાંઈ બસો પાંચસો વર્ષોની વસ્તુ નથી પણ હજારો વર્ષોથી ચાલી આવતી એ લૌકિક વિદ્યા છે. રોમનશિલ્પ કરતાંયે પ્રાચીન ભારતવર્ષનું આ શિલ્પ ભારતના પ્રાચીન તીર્થો તથા નગરોના સ્તંભોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને હજારો શ્લોકોમાં આનું નિરૂપણ કરતા સંખ્યાબન્ધ પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થાય છે. મન્મતં, કાશ્યપશિલ્પમ્, શિલ્પ-રત્નમ્, અપરાજિતપૃચ્છા, પ્રાસાદમण्डनम् આદિ અનેક મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો છપાઈ પણ ગયા છે.

વિષય ઘણો મહાન અને વિશાલ છે એટલે એને સાંગોપાંગ સમજાવવા માટે એક 'પ્રકરણ' અથવા 'નિબંધ' કોઈ રીતે પર્યાપ્ત નથી પણ એક સારો જેવો ગ્રંથ જ આ વિષયને સમજાવી શકે. અમો પ્રસ્તુત 'પ્રાસાદલક્ષણ'માં માત્ર તેજ વાતોની ચર્ચા કરશું કે જે વાતો કારીગરો ઉપરાંત વિધિકારો અને પ્રતિષ્ઠાકારોને પણ જાણવાની આવશ્યકતા હોય છે. જગતી ૧ શિલા ૨ પીઠ ૩ મંડોવરો ૪ પ્રાસાદોદય ૫ શિખર ૬ દ્વાર ૭ દૃષ્ટિસ્થાન ૮ સ્તંભ ૯ ગર્ભગૃહ ૧૦ આસન ૧૧ શુક્રનાસ ૧૨ આમલસારો ૧૩ કલશ ૧૪ અને મંડપ ૧૫ આદિ પ્રસિદ્ધ અને ઉપયોગી પ્રાસાદાંગોનો પરિચય કરાવી તેના અંગે થતી ભૂલોનું દિગ્દર્શન કરાવશું કે જેથી નિરીક્ષકો ભૂલોના સંબંધમાં ઉત્તરદાયિત્વપૂર્ણ પોતાનો અભિપ્રાય આપી શકે. આજે પ્રાસાદોમાં ભૂલો કાઢનારા અધિકાંશ અજાણ હોય છે અને વાસ્તવિક ભૂલો ન હોવા છતાં એ વિષયમાં કંઈ ને કંઈ હાંકી મારીને લોકોને

લોટી ભ્રમણામા નાંખે છે. આ સ્થિતિ સુધારવાના ઉદ્દેશથી જ અમોએ 'પ્રાસાદલક્ષણ'ના સંબંધમા કાઢક લખવું આવશ્યક માન્યું છે.

(૧) હસ્તલક્ષણ—

હૃદાનીં તસ્ય હસ્તસ્ય, સમ્યદ્નિશ્ચયસયુતમ્ ।

કથ્યતે ત્રિવિધસ્યાપિ, લક્ષણ શાસ્ત્રદર્શિતમ્ ॥૧॥

રેણુષ્ટકેન વાલાગ્ર, લિખા સ્પાદષ્ટમિસ્તુ તૈઃ ।

ભવેદ્ યૂકાષ્ટમિસ્તામિ-યવમધ્ય તદષ્ટકાત્ ॥૨॥

અષ્ટમિઃ સસમિઃ પદ્મિ, -રઙ્ગુલાનિ યવોદરૈઃ ।

જ્યેષ્ઠ-મધ્ય-કનિષ્ઠાનિ, તચ્ચતુર્વિંશતિઃ કરઃ ॥૩॥

ભા૦ટી૦—હવે ત્રણે પ્રકારના હસ્તનું યથાર્થ નિશ્ચય સહિત શાસ્ત્રોમા વતાવેલ લક્ષણ કહેવાય છે

૮ રેણુનું ૧ વાલાગ્ર, ૮ વાલાગ્રની ૧ લિખા (લીંખ) ૮ લીંખની ૧ યૂકા (જૂ) ૮ જૂનું ૧ યવમધ્ય, ૮ યવમધ્ય ૭ યવમધ્ય અને ૬ યવમધ્યનો અનુક્રમે જ્યેષ્ઠ, મધ્ય અને કનિષ્ઠ ૧ આંગળ અને તે ૨૪-૨૪ આંગળોનો અનુક્રમે જ્યેષ્ઠ, મધ્ય અને કનિષ્ઠ ૧ હાથ થાય છે.

યચ્ચ યેન ભવેદ્ દ્રવ્ય, મેયં તદપિ કીર્ત્યતે ।

યવાષ્ટકાઙ્ગુલૈઃ સ્લૃષ્ટઃ, પ્રકર્યેણાયતઃ કિલ ॥૪॥

જ્યેષ્ઠો હસ્તઃ સ વિઘ્નિઃ, પ્રોક્તઃ પ્રાશયસંજિતઃ ।

યઃ પુનઃ કલ્પિતઃ સસ, -યવસ્લૃષ્ટૈરિદાઙ્ગુલૈઃ ॥૫॥

તજ્ઞૈઃ સ મધ્યમો હસ્તઃ, સાધારણ ઇતિ સ્મૃતઃ ।

માત્રેત્યલ્પં યતઃ પ્રોક્તઃ, હસ્તશ્ચ ગય ઉચ્યતે ॥૬॥

તેન માત્રાશયઃ સ સ્યાન્, હસ્તો યઃ પદ્મવાદગુલઃ ।

ભા૦ટી૦—જે હાથ વડે જે દ્રવ્ય મપાય છે તે પણ કહેવાય છે. ૮ યવોવડે કર્પેલા આંગળોનો સદુષી લાંબો જે જ્યેષ્ઠ હસ્ત છે,

તેને વિદ્વાનોએ ‘પ્રાશય’ એવું નામ આપેલું છે. વલી ૭ યવો વડે કલ્પેલાં આંગળોના મધ્યમ હસ્તની શિલ્પશાસ્ત્રજ્ઞોએ ‘સાધારણ’ એવી સંજ્ઞા પાડી છે ‘માત્રા’ શબ્દનો અર્થ ‘થોડું’ અને ‘શય’ શબ્દનો અર્થ હસ્ત થાય છે આથી ૬ યવના અંગુલોનો કનિષ્ઠ હસ્ત જે સાધારણ પળ કહેવાય છે તેનું નામ ‘માત્રાશય’ પાડ્યું છે.

વિભાગાયામવિસ્તારાઃ, खेट-ग्राम-पुरादिषु ॥૭॥

પ્રાસાદ-વેશ્મ-પરિખા, દ્વાર-રથ્યા-સભાદિષુ ।

માર્ગાશ્ચ નિર્ગમાશ્ચૈષાં, સીમ-ક્ષેત્રાન્તરાણિ ચ ॥૮॥

વનોપવનભાગાશ્ચ, દેશાન્તરવિભક્તયઃ ।

યોજન-ક્રોશ-ગવ્યૂતિ, પ્રમાણમપિ ચાધ્વનઃ ।

પ્રાશયેન પ્રમાતવ્યાઃ, खातक्रकचराशयः ॥૯॥

ભાંટી૦—ગ્રામ, નગર, છેડા આદિના વિભાગોની લંબાઈ પહોલાઈ, પ્રાસાદ, ઘર, ટાક, (પરિખા) દ્વાર, શેરી, સભામકાનો, માર્ગો અને નિર્ગમસ્થાનો આ વધાની સીમાનાં ક્ષેત્રાન્તરો, વનો અને ઉપવનોના ભાગો, દેશાન્તરના વિભાગો, યોજનો, કોશો, ગાઉઓ અને માર્ગોનું પ્રમાણ, ટાક (ટાકા) ક્રકચ (કરવત) અને રાશિઓ આ વધા ‘પ્રાશયહસ્ત’ વડે માપવા.

तलोच्छ्रयान् मूलपादान्, जलोद्देशानधः क्षितेः ।

तथा दोलाम्बुशस्त्रादि-पातमानविनिर्णयम् ॥૧૦॥

શૈલ-ઠાક-નિકેતાનિ, સુરજ્ઞમાનમાન્તરમ્ ।

સાધારણેન વાટચધ્વ-માનં ચ પરિકલ્પયેત્ ॥૧૧॥

ભાંટી૦—તલની ઝંચાઈઓ, મૂળપાયા, ભૂમિનીચેનાં જલ-સ્થાનો હિંડાલા, (હિંચકા) જલ, શસ્ત્રપાતના પ્રમાણનો નિર્ણય, પર્વત તોડીને વનાવેલ ગુફાગૃહો, સુરંગની અંદરનું માપ, વાડીનું અને માર્ગનું માપ એ વધાનું માપ સાધારણ (મધ્યમ) હસ્તવડે કરવું.

आयुधानि धनुर्दण्डान्, यान शयन-मासनम् ।

प्रमाण कूपवापीनां, गजानां वाजिनां नृणाम् ॥१२॥

अरघद्वेक्षुयन्त्राणि, युगयूपहलानि च ।

शिल्प्युपस्करनौद्य, ध्वजानोन्यानि यानि च ॥१३॥

वृसी धर्मोपकरण-पटवानादिक च यत् ।

नल्यदण्डास्तथा मात्रा-शयनहस्तेन मापयेत् ॥१४॥

भा०टी०—आयुधो, धनुष्य, दण्ड, यान, शयन, (शय्या)
आसन अर्थात् वेसनानुं उपकरण, कूपा तथा वापडी आदिनु प्रमाण,
हाथी, घोडा अने मनुष्यना शरीरानुं प्रमाण, अरघटना उपकरणो,
कोलहू (शेलडी पीलगानी घाणी) धुमरी, यूप (यज्ञस्तंभ) हल,
शिल्पिना उपकरणो, नाव, छत्र, ध्वजा, वादित्रो, युगसी-नारुडाओ,
धार्मिकक्रियाना उपकरणो, यस्त्रना तारुडाओ आदि अने नल्य
तथा दण्ड आ यधाने ' मात्राशय ' नामक हाथगडे मापवां.

भेदत्रयान्वितमपि, प्रोक्त हस्तस्य लक्षणम् ।

सजाभेदोऽथ सामान्य-मानानां प्रतिपाद्यते ॥१५॥

भा०टी०—३ भेदवाला हस्तनु लक्षण कथं. ह्ये सामान्य
मानोनो संज्ञाभेद-परिभाषाभोनो भेद कहेवाय छे

स्यादेकमङ्गुल मात्रा, कला प्रोक्ताद्द्व्यङ्गुलम् ।

परं त्रीण्यङ्गुलान्याह-सृष्टिः स्याच्चतुरङ्गुला ॥१६॥

तल स्यात् पञ्चभिः पद्भिः, करे पादेऽङ्गुलैर्मवेत् ।

मसभिर्दष्टिरष्टाभिरङ्गुलैस्तृणिरिष्यते ॥१७॥

प्रादेशो नवभिर्नः स्यान्, शयनालो दशाङ्गुलः ।

गोरुर्ण णकादशभिः, विनस्त्रिणां दशाङ्गुला ॥१८॥

चतुर्दशभिर्मष्टिः, पादो नाम त्रयाङ्गुलः ।

गतिः स्यादेकविंशत्या, स्यादग्निः करोन्मिनः ॥१९॥

द्वाचत्वारिंशता किष्कु-रङ्गुलैः परिकीर्तितः ।

चतुरुत्तरयाऽशीत्या, व्यामः स्यात्पुरुषस्तथा ॥२०॥

षण्णवत्यङ्गुलैश्चापं, भवेन्नाडी युगं तथा ।

शतं षडुत्तरं दण्डो, नल्वस्त्रिंशद्वनुर्मितः ॥२१॥

क्रोशो धनुःसहस्रं तु, गव्यूतं तद्व्यं विदुः ।

चतुर्गव्यूतमिच्छन्ति, योजनं मानवेदिनः ॥२२॥

भा०टी०—१ आंगळनी १ मात्रा, २ आंगळनी १ कला, ३ आंगळनुं १ पर्व, ४ आंगळनी १ मुष्टि, ५ आंगळनुं १ करतल, ६ आंगळनुं १ पादतल, ७ आंगळनी १ दृष्टि, ८ आंगळनी १ तूणि, ९ आंगळनो १ प्रादेश, १० आंगळनो १ शयताल, ११ आंगळनो १ गोकर्ण, १२ आंगळनी १ वहंत (वितस्ति) १४ आंगळनो १ पाद, २१ आंगळनी १ रत्ति, २४ आंगळनी १ अरत्ति, ४२ आंगळनो १ किष्कु, ८४ आंगळनो १ वाम अथवा पुरुष, ९६ आंगळनो १ धनुष्य, नाडी अथवा युग (धुंसरुं) १०६ आंगळनो १ दण्ड, ३० धनुष्यनो १ नल्व, १००० धनुष्यनो १ कोश, २ कोशनो १ गाउ अने ४ गाउनो १ योजन थाय एम मानना ज्ञाताओ माने छे.

मानपरिभाषा-कोष्टकम्

८ छाया (अणुछाया)=१ अणु,

८ अणु=१ रेणु,

८ रेणु=१ केशाग्र,

८ केशाग्र=१ लिक्षा,

८ लिक्षा=१ यूका,

८ यूका=१ यव,

८ यव=१ उत्तमांगुल,

७ यव=१ मध्यमांगुल,

६ यव=१ कनिष्ठांगुल,

१ अंगुल=१ मात्रा,

२ अंगुल=१ कला,

३ अंगुल=१ पर्व,

४ अंगुल=१ मुष्टि,

५ अंगुल=करतल,

६ अंगुल=१ पादतल

७ अंगुल=१ दृष्टि,

૮ અંગુલ=૧ તુળિ,
 ૯ અંગુલ=૧ પ્રાદેશ,
 ૧૦ અંગુલ=૧ ગ્રામતાલ,
 ૧૧ અંગુલ=૧ ગોરુર્ણ,
 ૧૨ અંગુલ=૧ વિતસ્તિ,
 ૧૪ અંગુલ=૧ અનાહપદ,
 ૨૧ અંગુલ=૧ રસ્તિ,
 ૨૪ અંગુલ=૧ અરસ્તિ,

૪૨ અંગુલ=૧ કિષ્કુ,
 ૮૪ અંગુલ=૧ પુરુષ,
 ૯૬ અંગુલ=૧ ધનુષ્ય,
 ૧૦૬ અંગુલ=૧ દંડ,
 ૧૦૦૦ ધનુષ્ય=૧ કોશ,
 ૨ કોશ=૧ ગવ્યૂતિ,
 ૨ ગવ્યૂતિ=૧ યોજન ।

(૨) વાસ્તુક્ષેત્રવિચાર

સ્વસ્તિકં પુષ્પક નન્દ, પોડગાલ્ય ચતુર્થકમ્ ।
 પશ્ચમ કુલતિલક, સુભદ્ર પદ્મમેવ ચ ॥૨૩॥
 મસમ મરીચિગણ, ભદ્રક સ્થાત્તથાષ્ટકમ્ ।
 નવમ કામદં પ્રોક્તં, દગમ ભદ્રસુચ્યતે ॥૨૪॥
 સર્વતોભદ્રનામાલ્ય, -મત ऊर्ध्व ન વિચલે ।
 વાસ્તન્યેકાદશૈવ સ્યુઃ, પ્રોક્તાનિ પરમેશ્વરૈઃ ॥૨૫॥

ભા૦ટી૦—પરમેશ્વરે વાસ્તુપદ ૧૧ પ્રકારના જ કથા છે એ ઉપરાંત કથા નથી, તે વાસ્તુના નામો અનુક્રમે ૧ સ્વસ્તિક ૨ પુષ્પક ૩ નન્દ ૪ પોડશ ૫ કુલતિલક ૬ સુભદ્ર ૭ મરીચિગણ ૮ ભદ્રક ૯ કામદ ૧૦ ભદ્ર અને ૧૧ સર્વતોભદ્ર એ પ્રમાણે છે

સ્વસ્તિક ૧ પદ, પુષ્પક ૪ પદ, નન્દ ૯ પદ, પોડશ ૧૬ પદ, કુલતિલક ૨૫ પદ, સુભદ્ર ૩૬ પદ, મરીચિગણ ૪૯ પદ, ભદ્રક ૬૪ પદ, કામદ ૮૧ પદ, ભદ્ર ૧૦૦ પદ અને સર્વતોભદ્ર ૧૦૦૦ પદવાળું વાસ્તુ હોય છે

આ ૧૧ વાસ્તુઓ પૈકીનું મિત્ર મિત્ર વાસ્તુ મિત્ર મિત્ર કાર્યના પ્રમંગે પૂજાય છે

૧ પદસ્થાપનામાં, રાજમહેલના પ્રારંભમાં, લક્ષ્મીના મંડારના પ્રારંભમાં, દેવની આગે ચોકી સ્થાપવામાં અને વિદ્યારંભમાં 'સ્વસ્તિક' નામક વાસ્તુ પૂજવું.

૨ દિક્ષાના પ્રસંગમાં, યાત્રાના પ્રારંભમાં અને કન્યાના લગ્ન પ્રસંગે 'પુષ્પક' વાસ્તુની પૂજા કરવી.

૩ વનયાત્રામાં (ગૃહનિમિત્તે કાઠ લેવા જતી વચ્ચે) 'નન્દ' વાસ્તુનું પૂજન કરવું શુભદાયક છે.

૪ લતિન અને રુચકાદિ પ્રાસાદોના મંડપોમાં ઘરોમાં અને જગતીની ભૂમિના આરંભમાં 'પોઢશપદ' વાસ્તુનું પૂજન કરવું.

૫. સૂર્યના દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ થવાના સમયે, ઇન્દ્ર-મહોત્સવના પ્રારંભે, લક્ષ્મી અને શ્રીમાતા આદિના યાત્રોત્સવ પ્રસંગે અને દિક્ષાઓમાં 'કુલતિલક' વાસ્તુની પૂજા કરવી.

૬ કોઈ પણ શુભ કામના તથા પ્રયાણ કરવાના પ્રસંગે 'સુમદ્ર' વાસ્તુ પૂજવું વચ્ચાણાય છે.

૭ સર્વ પ્રકારના જીર્ણોદ્ધારના સમયમાં 'મરીચિગણ' નામનું વાસ્તુ પૂજવું.

૮ ગ્રામ નગર કે સેહું નવું વસાવતાં, કૂઓ સ્વોદાવતાં અને રાજાઓના અભિષેક પ્રસંગે 'મદ્રક' વાસ્તુને પૂજવું.

૯ સર્વ પ્રકારના ઘરોના આરંભ અને પ્રવેશમાં, ગજશાલાઓમાં અને અશ્વશાલાઓમાં 'કામદ' વાસ્તુ પૂજવું.

૧૦ અનેકવિધ પ્રાસાદો (દેવમંદિરો) અનેકવિધ મંડપો અને જગતી, લિંગ, પીઠ, અને રાજપ્રાસાદોની પ્રતિષ્ઠામાં 'મદ્ર' નામના વાસ્તુનું પૂજન કરવું.

૧૧ મેરુજાતિના પ્રાસાદો અને ૬ હાથથી મ્હોટા લિંગોની પ્રતિષ્ઠાઓમા અને મ્હોટો દેશ અને નવું રાષ્ટ્ર આરાદ કરામા 'સર્વતોભદ્ર' વાસ્તુનું પૂજન કરવું.

અધસ્તાત્ સર્વતોભદ્રાત્, ભદ્રાલ્થોપરિ વાસ્તુકમ્ ।

મધ્યે ચ દ્વાવિંશતિભિર્ગુણિતા પદકલ્પના ॥૨૬॥

ખાંટી૦—સર્વતોભદ્રથી નીચે અને ભદ્રવાસ્તુથી ઉપર આ ૨૨ વાસ્તુપદોની કલ્પના પણ કરી લેવી.

પદ્ ક્ષેત્રાણિ પ્રવક્ષ્યામિ, વાસ્તુપદનિવાસિનામ્ ।

સસ્થાનોન્માનસૂત્રં ચ, વાસ્તુવેદસમુદ્ભવમ્ ॥૨૭॥

ચતુરસ્ર-માયત ચ, વૃત્ત વૃત્તાયત તથા ।

અષ્ટાસ્ર ચાર્ધચન્દ્રં ચ, વાસ્તુસૂત્ર ચ પદ્વિધમ્ ॥૨૮॥

ખાંટી૦—વાસ્તુભૂમિના ૬ ક્ષેત્રો તેના આકારો અને માન-હયો વાસ્તુશાસ્ત્રમા જે વર્ણિત છે તે કહીશ ચોરસ, લગ્નચોરસ, ગોઠ, લગ્નગોઠ, અષ્ટકોણ અને અર્ધચન્દ્રાકાર આમ વાસ્તુસૂત્ર છ પ્રકારનું છે.

પ્રાસાદેષુ ગૃહાણ્યેષુ, પુરગ્રામનિવેશને ।

ક્ષેત્રાણિ ચતુરસ્રાણિ, ચતુરસ્ર સમર્ચયેત્ ॥૨૯॥

તથાયતાશ્ચ પ્રાસાદાઃ, પુષ્પાલ્યકુલસંભવાઃ ।

યથાયતાનિક્ષેત્રાણિ, પૂજયેચ્ચ તથાયનમ્ ॥૩૦॥

વાર્ષીકૃષ્ણક્ષેત્રકાણિ, વૃત્તાનિ પ્રતિમાસ્તથા ।

કૈલાસઞ્ડોદ્ભવાશ્ચ, સંચં વૃત્તાઃ પ્રકીર્તિતાઃ । ૩૧॥

વૃત્તાયનાશ્ચ મણિકા, અષ્ટશાલા અષ્ટાસ્રકા ।

તદાગેષુ સમસ્તેષુ, હર્ધચન્દ્ર પ્રપૂજયેત્ ॥૩૨॥

ક્ષેત્રપદ્કાત્મકે વાસ્તૌ, ધાનવેદાશ્ચ દેવતા ।

ત્રયોદશ સ્થિતા મધ્યે, દ્વાવિંશદ્ ધાન્યતસ્તથા ॥૩૩॥

સૂત્રવાહ્યેઽષ્ટદેવાશ્ચ, ઈશાદિષુ પ્રદક્ષિણમ્ ।

તાસાં પદવિધિર્નાસ્તિ, કેવલં પૂજનં સ્મૃતમ્ ॥૩૪॥

આઠી૦—પ્રાસાદોમાં, ઘર આદિમાં, પુર તથા ગ્રામની આવાદી કરવામાં ચોરસ ક્ષેત્ર હોઈ ચોરસ વાસ્તુ પૂજવું. પુષ્પકજાતિના પ્રાસાદો લંબચોરસ હોય છે, માટે જેવું લંબચોરસ પ્રાસાદતલ હોય તેવુંજ લંબચોરસ વાસ્તુ પૂજવું. વાવડી, કૂપ, ક્ષેત્રો, પ્રતિમાઓ અને કૈલાસ-જાતિના સર્વ પ્રાસાદો એ ગોળ ક્ષેત્રો છે, એ ગોળ ક્ષેત્રોમાં ગોળ વાસ્તુનું પૂજન કરવું. મણિકજાતિના પ્રાસાદો લંબગોળ તલના હોઈ તેઓમાં લંબગોળ વાસ્તુ પૂજવું. અષ્ટભદ્રી અને અષ્ટકોણી પ્રાસાદોમાં અષ્ટાસ્ર અને સર્વ તલાવોમાં અર્ધચન્દ્રાકાર વાસ્તુ પૂજવું. ઉપર્યુક્ત છ પ્રકારના વાસ્તુક્ષેત્રોમાં ૪૫ દેવતાઓ હોય છે. ૧૩ દેવતા વાસ્તુપદની અંદર અને ૩૨ દેવતાઓ વાસ્તુસૂત્રની વહાર ઈશાનકોણથી વાહ્યભાગમાં માંડીને ૮ દિશાઓમાં અનુક્રમે ૮ દેવિઓ હોય છે. આ વાહ્યસ્થ દેવિઓને માટે પદવિધાન નથી, પણ કેવલ પૂજાવિધાન જ કહેલ છે.

વાસ્તુપદદેવતા—

વાસ્તુપદો સર્વ મલીને ૩૨ પ્રકારનાં હોય છે. ૧ થી ૧૦ સુધીનાં અનુક્રમે અને ૩૨ મું સર્વતોમદ્ર આમ ૧૧ વાસ્તુઓનો નામનિર્દેશ અને કયા કામમાં કયું વાસ્તુ પૂજવું, એ વધું ઉપર કહેવાઈ ગયું છે, પણ આ વ્રધા વાસ્તુઓમાં દેવતાપદ ભોગ અને તેમની વિન્યાસ-વિધિ લખવા જેટલો અવકાશ લઈ શકાય તેમ નથી તેથી જીર્ણોદ્ધાર, નગરનિવેશ, મંડપનિવેશ અને પ્રાસાદનિવેશમાં જેમની સ્થાપના પૂજા કરવી આવશ્યક હોય છે એવા ૭ થી ૧૦ પર્યન્તના ૪ વાસ્તુઓની જ વિશેષ ચર્ચા કરવી ઉપયોગી સમજીયે છીએ.

૪૯ પદાત્મક મરીચિગણ વાસ્તુ (જીર્ણોદ્ધારે પૂજનીય)

ચતુષ્પદો ભવેદ્ બ્રહ્મા, ત્રિપદા અર્યમાદયઃ ।

કર્ણાઃ સપાદાશ્ચૈકોના, કર્ણે વાહ્યેઽધંપાદકાઃ ॥૩૫॥

પટંગોનપદાઃ શેષા-શ્ચતુર્વિંશતિસંખ્યેયા ।

મરીચિગણમિત્યુક્ત, સપ્તસપ્તપદાત્મકમ્ ॥૩૬॥

ભાંટી૦—બ્રહ્માનો પદભોગ ૪ નો અર્ચમાદિનો ૩-૩ નો અશ્યન્તર કર્ણદેવતાભોગ ૧-૧। પદનો, મધ્યકર્ણદેવતાનો પદભોગ ૧-૧-નો વાહ્યકોણ દેવતાભોગ ૦॥-૦॥ પદનો અને શેષ વાહ્ય ૨૪ દેવતાઓનો ભોગ પટશહીન પદનો જાણનો. આમ ૭ ૭ પદોથી બનેલ ૪૯ પદાત્મક 'મરીચિગણ' નામક વાસ્તુ કહ્યું

૬૪ પદ ભદ્રકવાસ્તુ-(નગરનિવેશે પૂજનીય)

ચતુઃપટ્ટિપદં વક્ષ્યે, વાસ્તુ પુરનિવેશને ।

વિભક્તિપદસંસ્થાન, દેવતાનામનુક્રમાત્ ॥૩૭॥

ચતુષ્પદો ભવેદ્ બ્રહ્મા, તત્સમા અર્ચમાદયઃ ।

અર્ચમાર્ધે કર્ણગાશ્ચ, કર્ણાર્ધે ચતુર્વિંશતિઃ ॥૩૮॥

વાહ્યકર્ણે સ્થિતાશ્ચાષ્ટૌ, લાઙ્ગલે પદમર્ધકમ્ ।

ઈદૃશ ભદ્રક પ્રોક્ત, ચતુઃપટ્ટિપદસ્થિતમ્ ॥૩૯॥

ભાંટી૦—નગરનિવેશનમા ચોસઠપદનું વાસ્તુ અને તેમા દેવતાઓના પદવિભાગના સંસ્થાનો અનુક્રમે કહુ છું

બ્રહ્માના ૪ પદ, બ્રહ્માની પરિધિના અર્ચમાદિ ૪ દેવોના ૪-૪ પદો, મધ્યકોણસ્થ આપ આપગત્સાદિ ૮ દેવોના ૨-૨ પદો, વાહ્ય ૨૪ દેવોનું ૧-૧ અને વાહ્યકોણસ્થ લાંગલના ૮ દેવોનું ૦॥-૦॥ પદોનું સંસ્થાન ગણતા આ ભદ્રક નામનું ૬૪ પદોનું વાસ્તુ તૈયાર થાય છે.

૮૧ પદ-કામદવાસ્તુ-(ગૃહાદિનિવેશે)

બ્રહ્મા નવપદો મધ્યે, પટ્પદા અર્ચમાદયઃ ।

ઢિપદા મધ્યકર્ણાશ્ચ, દ્વાર્ત્રિંશદેકપાદકાઃ ॥૪૦॥

ભા૦ટી૦—કામદવાસ્તુમાં મધ્યે ૧ પદો બ્રહ્માનાં, પૂર્વાદિ ૬-૬ પદો અર્યમાદિ ચારનાં, મધ્યકર્ણવિભાગસ્થિત આઠ દેવોનાં ૨-૨ પદો અને વાહ્ય વત્રીશ દેવોનું ૧-૧ પદ રાખવું.

૧૦૦ પદ-ભદ્રવાસ્તુ (પ્રાસાદ-મળડપાદિનિવેશે)

તતઃ શતપદં વક્ષ્યે, પૂજ્યં પ્રાસાદ-મળડપે ।

બ્રહ્માચ્યાઃ સકલાશ્ચૈવા-૬૮પદાશ્ચાર્યમાદયઃ ॥૪૧॥

દ્વિપદા બ્રહ્મકર્ણે-૬૮૦, વાહ્યે-૬૮૦ સાર્ધપાદકાઃ ।

શેષાશ્ચૈકપદાઃ જ્ઞેયા-શ્ચતુર્વિંશતિસંખ્યયા ॥૪૨॥

ભા૦ટી૦—હવે પ્રાસાદમંડપમાં પૂજવાયોગ્ય શતપદવાસ્તુ કહું છું. બ્રહ્માને ૧૬ પદનો, અર્યમાદિને ૮-૮ પદોના, બ્રહ્માની પાસેના કોણના આઠ દેવોને ૨-૨ પદોના, વાહ્યકોણ નિકટવર્તી આઠ દેવોને ૧-૧ પદના અને વાકીના ચોવીશ વાહ્ય દેવોને ૧-૧ પદના અધિકારી બનાવવા.

ઉક્ત ચાર વાસ્તુઓનું નિરૂપણ અપરાજિતમાં ઉપર પ્રમાણે છે. પણ નિર્વાણકલિકા, વાસ્તુવિદ્યા આદિ ગ્રંથોમાં આ વિષયમાં કેટલોક મતભેદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જે નક્કશાઓ જોવાથી જણાઈ આવશે.

વાસ્તુ-મર્મોપમર્મનિર્ણય—

ચતુઃષ્ટિપદે ક્ષેત્રે, પુરવાસ્તું પ્રકલ્પયેત્ ।

મર્મોપમર્મસન્ધીશ્ચ, વાસ્તુવેદસમુદ્ભવાન્ ॥૪૩॥

ભા૦ટી૦—૬૪ પદના ક્ષેત્રમાં પુરવાસ્તુની કલ્પના કરવી અને વાસ્તુશાસ્ત્રમાં બતાવેલ મર્મ, ઉપમર્મ અને સંધિસ્થાનોનો નિર્ણય કરવો.

પૂર્વાપરાયતા વંશા, ઉપવંશાઃ પ્રભિન્નગાઃ ।

મર્માણિ વંશસંપાતા, ઉપમર્માઃ પદમધ્યગાઃ ॥૪૪॥

માહેન્દ્રાદિત્યત્રિરેખા, વરુણપુષ્પદન્તગાઃ ।

એતે વંશા સમાખ્યાતા, ઉપવંશા યમોત્તરાઃ ॥૪૫॥

ગૃહક્ષતયમજોક્તાઃ, સોમમહ્લાટાદિત્રયે ।

પૂર્વાઽપરાયતા રેખાઃ, પુનર્મિત્તાશ્ચ તિસૃમ્ભિઃ ॥૪૬॥

ઈશાવ્રહ્મપિતૃતશ્ચ, શિરા રોગાગ્નિમધ્યતઃ ।

શિરાસ્વેવ કર્ણસ્થાન્તે, ઈશાગ્નિપિતૃરોગતઃ ॥૪૭॥

જયગન્ધર્વસુગ્રીવ-ગિરૌ ચૈવ પ્રભિન્નગાઃ ।

સત્ય-મુરુયાયતા રેખા, વિતયે ચાઽસુરે તથા ॥૪૮॥

માંટી—પૂર્વ પશ્ચિમ લાગી રેખાઓ ‘વંશ’ અને દક્ષિણોત્તર લાગી રેખાઓ ‘ઉપવંશ’ કહેવાય છે, વશોપવશના સંપાતસ્થાનોને ‘મર્મ’ અને પદમધ્યને ‘ઉપમર્મ’ કહે છે. વળ્લુ તથા પુષ્પદત્તથી નીકળેલી રેખાઓ માહેન્દ્ર અને આદિત્યની પાસે જાય છે તે ‘વંશ’ કહેવાય છે અને એજ પ્રકારે ગૃહક્ષત તથા યમપાસેથી નીકળેલી દક્ષિણોત્તરાયત સોમ અને મહ્લાટ પાસે જતી ૩ રેખાઓ ‘ઉપવંશ’ નામથી ઓઠ્ઠાવાય છે. વલી ૧ પિતૃપદથી નીકળી વ્રહ્મા પાસે થઈ ઈશ પદે જતી શિરા, ૨ ગર્ગ્યથી નીકળી જયપદને સ્પર્શતી શિરા અને ૩ સુગ્રીવપદથી નીકળી ગિરિ પદે જતી શિરા, એજ રીતે—

૧ અગ્નિપદથી રોગપદે જતી કોણગત શિરા, ૨ મુરુયપદથી નીકળી સત્યપર્યન્ત લગાયેલી શિરા અને ૩ વિતયપદથી નીકળી અસુરપદે જતી શિરા આ વધી તિર્યગ્ જતી ૩-૩ શિરાઓ પૂર્વાપરાયત અને દક્ષિણોત્તરાયત વંશ અને ઉપવંશોનો વેધ કરે છે.

एते च सूत्रसम्पाता, महामर्माणि कीर्तिताः ।

સૂત્રસંપાતાગ્રપદ્ધતૌ, લાઙ્ગુલ પટ્કમેવ ચ ॥૪૯॥

શિરાસૂત્રસંપાતેષુ, લાઙ્ગુલપટ્કમેવ ચ ।

ચતુર્વિંશતિલાઙ્ગલાનિ, પદાઘેષુ ત્રિકર્ણગા ॥૫૦॥

વ્રહ્મણશ્ચ ચતુર્પાશ્વે -૮૯૫૨સૂત્રાણિ પદ્યકમ્ ।

પદ્મેષુ લાઙ્ગલઘ્નં, પદ્મેશ્વાભિર્વિધીયતે ॥ ૫૧ ॥

ચતુઃકર્ણેષુ શૂલાનિ, પદ્મેશ્વાભિશ્ચ વજ્રકમ્ ।

ત્રિશૂલ-લાઙ્ગલપદ્મ-શિરા-નાડીર્વિવર્જયેત્ ॥૫૨॥

ભા૦ટી૦—આ સૂત્રસંપાતો (વંશ-ઉપવંશ-શિરા-સંગમસ્થાનો)ને ‘મહામર્મ’ કહ્યા છે. સૂત્રસંપાતોના અગ્રભાગો ડ્યાં મળે છે તે છ સ્થાનોને લાંગલ કહે છે. સૂત્ર અને શિરાના અગ્રભાગો મળીને પળ છ લાંગલો થાય છે. વધાં મળીને ૨૪ લાંગલો અર્ધપદોમાં અને કોણ વિભાગોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

બ્રહ્માજીની ચારે દિશાઓમાં આઠ સૂત્રોવડે ૪ પદ્મ વને છે અને પદ્મોની પાસે ૬-૬ રેખાઓવડે વે વે લાંગલો વને છે. ચાર વાહ્ય-કોણોમાં ૪ શૂલો અને ૬-૬ રેખાઓવડે વજ્રો ઉત્પન્ન થાય છે. વાસ્તુગત ત્રિશૂલ, લાંગલ, પદ્મ, શિરા અને નાડીઓ ટાલીને સ્તંભા-દિને સ્થાપવા જોઈએ.

વન્ધુચ્છેદશ્ચોપવંશે, મર્મણિ સ્યાત્કુલક્ષયઃ ।

વજ્રે ચ વજ્રપાતાઃ સ્યુ-સ્ત્રિશૂલે ચ રિપોર્ભયમ્ ॥૫૩॥

પદ્મે પતિવિનાશશ્ચ, લાઙ્ગલેષુ પ્રજાક્ષયઃ ।

કર્ણશિરાયાં સ્ત્રીનાશઃ, સંપાતે ચાગ્રજાતકમ્ ॥૫૪॥

ચતુર્ણાં બ્રહ્મકર્ણેષુ, મહામર્મ સુકીર્તિતઃ ।

ધન-ધાન્ય-વિનાશશ્ચ, સર્વનાશસ્તથૈવ ચ ॥ ૫૫ ॥

ભા૦ટી૦—સ્તંભઆદિવડે ઉપવંશનો વેધ થાય તો વન્ધુઓનો નાશ, મર્મનો વેધ કુલનો ક્ષય, વજ્રનો વેધ વજ્રનો પાત અને ત્રિશૂલનો વેધ શત્રુનો ભય કરનાર છે, પદ્મનો વેધ ગૃહસ્વામીનો નાશ, લાંગલનો વેધ સંતાનનો ક્ષય, કોણની શિરાનો વેધ સ્ત્રીનો વિનાશ કરે છે અને સંપાતવેધ આઘ સંતાનનો નાશ કરે છે. બ્રહ્માના ૪ સૂનાઓમાં મહામર્મ કહ્યો છે. તેનો વેધ ધનધાન્યનો નાશ કરે છે એટલું જ નહિ પણ આ મહામર્મનો વેધ સર્વનાશકારી છે.

પદવ્યાસપોહશાંશો, ભાગો દ્વાદશકઃ પુનઃ ।

વાલાગ્રં સન્ધિસમ્પાતે, વર્જ્યંતે મર્મ શિલ્પિભિઃ ॥૫૬॥

અષ્ટવર્ગઃ સમાલ્યાતઃ, કર્ણપાર્શ્વાશ્ચ કીર્તિતાઃ ।

બ્રહ્મકર્ણે ત્રિપદ્માન્તે, મહામર્મચતુષ્ટયમ્ ॥૫૭॥

મર્મોપસર્મણી રહ્યે, મહાદોષભયાવહે ।

વશોપવશસન્ધીશ્ચ, રેન્વાપદ્ક ચ લાઙ્ગલમ્ ॥૫૮॥

ભા૦ટી૦—પદવિસ્તારનો મોલમો ભાગ ઉપનશના ઉપમર્મમા અને ત્રારમો ભાગ મર્મવેધમાં ટાલ્યો અને સંધિસંપાતમા શિલ્પિ-ઓણ વાલાગ્રમાત્ર મર્મસ્થાન ઊઢીને સ્તભાદિનો ન્યાસ કર્યો.

આ પ્રમાણે અષ્ટવર્ગ (અષ્ટ સૂત્ર-સપાત) ચતાન્યો અને કોળો તથા પાર્શ્વભાગો કઠ્યા, બ્રહ્માના કોળ ભાગોમાં પચોના અતમાં ચાર મહામર્મસ્થાનો છે મર્મ તથા ઉપમર્મ મહાદોષદાયક અને મહા મયં-કર છે માટે એ વેને અગ્રણ્ય પચાવવા વલી વશ, ઉપવશ, સંધિ વજ્ર અને લાગલના વેધને પણ વર્જ્યો.

ભૂપરિગ્રહો વાસ્તોશ્ચ, મર્માદિ કથિત તવ ।

પિત્તોર્ધાતો ભવેચ્ચૈવ, કૃતે શિરસિ સ્વાતકે ॥૫૯॥

ભુજે શ્કન્ધે વન્ધુનાશો, દૃઢયે ચ મહાભયમ્ ।

ધન-ધાન્ય-સમૃદ્ધિશ્ચ, જાયતે કુક્ષિગ્વાનકે ॥૬૦॥

ભા૦ટી૦—વિશ્વકર્માજી અપરાજિતને કહે છે કે—તને ભૂમિ પરિગ્રહ, વાસ્તુ સ્થાન અને મર્મોપમર્માદિ કહ્યું

મસ્તક ઉપર સ્વાત કરે તો માતા-પિતાનો નાશ, ભુજ ઉપર, કે સ્કંધ ઉપર સ્વાત કરે તો માઈનો નાશ કર, દૃઢ્યભાગમાં સ્વાત કરે તો મહાભય ઉપજે અને કુક્ષિમાં સ્વાત કરે તો ધન ધાન્યની સમૃદ્ધિ થાય

વાસ્તુ પરિભ્રમણ—

રવૌ કન્યાતુલાલિયે, પૂર્વા શિરઃસમાશ્રિતા ।

ધનૌ ચ મકરે કુમ્ભે, દક્ષિણેન વ્યવસ્થિતઃ ॥૬૧॥

મીને મેષે વૃષે ચૈવ, પશ્ચિમેન સમાશ્રિતઃ ।

મિથુને સિંહે કર્કે ચ, હ્યુત્તરેણ વ્યવસ્થિતઃ ॥૬૨॥

સર્વકાલક્રમોઽયં ચ, રાશિમધ્યે હ્યતઃ ગૃણુ ।

દેવતાક્રમયોગેન, સ વાસ્તુઃ સરતે મહીમ્ ॥૬૩॥

યત્ર ખાનુસ્તત્ર શિરો, લક્ષિતવ્યં રવિક્રમાત્ ।

અન્યથા કુરુતે દુઃખં, શિરો વાસ્તોરલક્ષિતમ્ ॥૬૪॥

દેવાગારં ગૃહં યત્ર, પ્રકુર્યાત્ શિરઃસમ્મુખમ્ ।

મૃત્યુ રોગ ભયા નિત્યં, શસ્ત્રં ચ કુક્ષિસમ્મુખમ્ ॥૬૫॥

ખા૦ટી૦—કન્યા, તુલા અને વૃશ્ચિકના સૂર્યમાં વાસ્તુપુરુષ પૂર્વમાં મસ્તક કરીને રહે છે. ધન, મકર અને કુંભના સૂર્યમાં વાસ્તુ દક્ષિણમાં રહે છે. મીન, મેષ અને વૃષભના સૂર્યમાં વાસ્તુ પશ્ચિમાશ્રિત હોય છે તથા મિથુન, કર્ક અને સિંહના સૂર્યમાં વાસ્તુનું મસ્તક ઉત્તરે હોય છે. વાસ્તુના રાશિભ્રમણનો સાર્વકાલિક એજ ક્રમ છે. આ સંવન્ધમાં વિશેષ સાંભલ—તે વાસ્તુ સ્વગત દેવતાઓની સાથે અનુક્રમે પૃથ્વી ઉપર ફરે છે, જે દિશામાં સૂર્ય હોય તેનો નિર્ણય કરી કઈ દિશામાં વાસ્તુનું મસ્તક આવે છે તેનો નિર્ણય કરી લેવો. સૂર્યના ક્રમથી વાસ્તુના મસ્તકને જાણ્યા વિના તેના વર્જિત અંગ ભાગમાં સ્નાત આદિ કરનારને દુઃખદાયક થાય છે. વાસ્તુના મસ્તક સંમુખ દ્વારવાલા દેવાલય, ઘર આદિ કરે તો નિત્ય મરણ, રોગ અને ભય થયા કરે છે. જે કાલે જે દિશામાં વાસ્તુની કુક્ષિ હોય તે કાલે તે દિશાના મુખવાલા દેવાલય અને ઘર આદિનો આરંભ કરવો તે શ્રેષ્ઠ છે.

कन्या तुला वृश्चिके च, भास्करो यदि संस्थितः ।
 पूर्वामुख न कर्तव्यं, गृह भवति निष्फलम् ॥६६॥
 धनौ च मकरे चैव, कुम्भे वाऽथ दिवाकरः ।
 न याम्यदिग्मुख कुर्याद्, राजचौराग्निभिर्भयम् ॥६७॥
 मीने मेपे वृषे चैव, पश्चिमा दिक् च दूषिता ।
 स्त्रीभी रोगो महाघोरो, भवेच्च रौद्रदारुणः ॥६८॥
 मिथुने कर्के सिंहे च, वेदम नैवोत्तराननम् ।
 दोष-शोकमय तनु, न कुर्याच्च विचक्षणः ॥६९॥
 तत्र ना सर्पते वास्तुः, क्रमेण गृहमध्यत ।
 पूर्व-दक्षिणत-चैव, पश्चिमोत्तरतो मुखम् ॥७०॥

भा०टी०—कन्या, तुला अने वृश्चिक राशिमा सूर्य रव्यो होय
 त्वारे पूर्व दिशाना द्वारवाळं घर न करवु केमके ते घर न कामुं जाय
 छे, धनु, मकर अने कुम्भनो सूर्य होय ते काले दक्षिणना द्वारवाळु घर
 न बनानुं. केमके तेमा राज, चौर अने अग्निनो मय थया करे छे.
 मीन, मेप अने वृष राशिमा सूर्य होय त्वारे पश्चिम दिशा दूषित
 होय छे, ए कालमा पश्चिम द्वारवाळु घर न बनानु, ते घरमा स्त्री
 निमित्त महा भयकर रोगोत्पत्ति थाय छे मिथुन, कर्क अने सिंह
 राशिनो सूर्य होय त्वार चतुर शिल्पिण उत्तराभिमुखनु घर न बनानु,
 कारणके ते दोषप्रचुर अने शोकमय होय छे आ प्रमाणे याम्नुपुरुष
 अनुक्रमे घरमा फरे छे अने पूर्व, दक्षिण, पश्चिम, उत्तर आ प्रत्येक
 दिशामा तेनु मुख आवे छे, माटे जे दिशामा तेनु मुख होय ते
 दिशाना द्वारवाळु पर ते काले बनानानो आरभ न करवो

शिरो नेत्रे च ग्राह च, उदर कटिजङ्घया ।

वेधयन्ते गृहे मर्म, पुजादानि-महाभयम् ॥७१॥

भा०टी०—याम्नुपुरुषनुं मस्तक, नेत्र, भुजा, पेट, कटि अने

जंघानो वेध थाय तेवी रीते खात न करवुं, केमके घरमां वास्तुना मर्मनो वेध थतां पूजानी हानि अने महाभयनी उत्पत्ति थाय छे.

कन्यादिसंक्रान्ति योगे, प्राच्यादिपु क्रमाद् दिशि ।

न कुर्वीत शिरो वास्तो,—न कार्यं तन्मुखं गृहं ॥७२॥

क्षपाकरे नैव गृहं पुरस्तात्, कुर्यान्नरो वास्तुनयानुकर्ता ।

पतन्ति कन्या न च पृष्ठसंस्थे, तस्मात् प्रयत्नेन विदिग्

विचिन्त्या ॥७३॥

भा०टी०—कन्यादि ३-३ संक्रान्तिना योगे अनुक्रमे पूर्वादि दिशामां वास्तुनुं मुख न करवुं अने ते दिशाना द्वारवाळुं घर न बनाववुं. चन्द्रमा द्वार संमुख होय तो शिल्पशास्त्रज्ञे घरनो आरंभ न करवो; न पाछल चन्द्र राखीने गृहारंभ करवो, कारणके ते रीते बना-वेल् घरोमां रहेनाराओने कन्याओनी ज प्राप्ति थाय छे. माटे यत्न-पूर्वक विदिशानो विचार करवो.

वास्तुदोष—

दिशायां विदिशायां च, वास्तुवेधविशोधनम् ।

जीर्णे नवतरे वा पि, वेधदोषं विवर्जयेत् ॥७४॥

वेधास्ते कथिताः पूर्वं, दोषांश्चैव ततः शृणु ।

एकपदादिकं वास्तु, पर्यन्तसहस्रान्तिकम् ॥७५॥

सुरस्थानं सदा पूज्यं, पदं पूजां विना यदा ।

विघ्नोत्कटं महाघोरं, कुरुते भयदारुणम् ॥७६॥

वीथिकान्तरबाह्येषु, पदमेकं सुरैर्विना ।

विरोधं गोत्रकलहं, मुक्तकोणस्य तत्फलम् ॥७७॥

भा०टी०—दिशामां अने विदिशामां वास्तुवेध अवश्य टाळवो, भले वास्तु जीर्ण होय के साव नवुं होय पण वेध दोष तो वर्जवो ज

जोइये, तने वेधो कथा, हवे दोपोने सामळ. एरु पदथी माडीने छेरु हजारपदना वास्तुपर्यन्त जे वास्तुमा जेटला देवपदो होय ते वधा देवपदोनी पूजा करगी जोइये. कोइ पण पद पूजा विनानुं रही जाय तो ते पदनो देव उत्कट भयप्रद विघ्न उत्पन्न करे छे वीथीनी अंदर अथवा पहार एरु पण पद देव विनानुं के पूजा विनानुं न राखतु पद छोडवाथी विरोध अने कुटुन-कलहरूप फल याय छे.

अन्यपृष्ठे यदा चान्यत्, प्रासादपुरमन्दिरम् ।

खादक नाम तद्वास्तु. परस्परविरोधकम् ॥७८॥

भा०टी०—एक प्रासाद नगर के मन्दिरनी पृष्ठमा एरुज सूत्रे बीजु प्रामाद नगर के मंदिर होय तो ते वास्तु 'खादक' कहेवाय छे आ वास्तु रहेनाराओने आपममा विरोधभाय उत्पन्न करे छे

कुक्षिद्वार गृहे वापि, कुर्याद् वा सुरसदमनि ।

विभ्रम नाम तद् वास्तु, विभ्रमेत गृहाविषः ॥७९॥

कुक्षिभागे यदा चान्यद्, गृहं वा सुरसदम वा ।

कुक्षिदं नाम तद् गेह, विभ्रमन्नेव दृश्यताम् ॥८०॥

अग्रे द्वारोन्नतं गेह, निम्नग मध्यसस्थितम् ।

उच्छ्रित नाम तद् वास्तु, वृद्धि-पूजादिक हनेत् ॥८१॥

गृहव्यासरुर्णायत, त्रिपञ्चहस्ततलोच्छ्रयम् ।

षट्काष्ठद्रव्यादिकं, न भवेद् गृहं शाश्वतम् ॥८२॥

भा०टी०—घर अथवा देव मंदिरना कुक्षिभागमा जेने द्वार होय ते 'विभ्रम' नामनु वास्तु कहेवाय छे, ते वास्तुनो स्वामी सदा भमतो ज रहे छे.

जे घरना कुक्षिभागे गीजुं घर अथवा देवमंदिर होय ते वास्तु 'कुक्षिद' कहेवाय तेनुं फल विभ्रम वास्तुना जेवु ज जाणवुं

આગલ દ્વાર ભાગે ઝંચું અને મધ્ય ભાગમાં નીચું હોય તે વાસ્તુ 'ઉચ્છ્રિત' નામથી ઓલવાય છે, જે વિસ્તાર અને સંતતિ આદિની હાનિ કરનારું હોય છે. જે ઘરના વિસ્તારમાં કોણભાગે લંબાઈ હોય, ૩ અથવા ૫ હાથ તલની ઝંચાઈવાળું હોય, અનેક કાઠો અને અનેક દ્રવ્યવડે જે વનેલું હોય, તે ઘર લાંબા કાલ સુધી રહેતું નથી.

कर्णशाला यदा लग्ना, आग्नेयां दिशमाश्रिता ।

अग्निदं नाम तद्वास्तु, कुरुतेऽग्निभयं ध्रुवम् ॥૮૩॥

भा०टी०—જેને અગ્નિકોણમાં 'શાલા' (ઓડો) લાગેલો હોય તે ઘર 'અગ્નિદ' કહેવાય અને તે અવશ્ય અગ્નિનો ભય કરે છે.

नैर्ऋत्ये च यदा लग्ना, शाला च वास्तुबाह्यतः ।

नैर्ऋत्यं नाम तद्वास्तु, मृत्यु-व्याध्यन्तिकोद्भवम् ॥૮૪॥

भा०टी०—જેના નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં વાસ્તુની બહાર શાલા લાગી હોય તે વાસ્તુ 'નૈર્ઋત્ય' નામથી ઓલવાય છે. આવું વાસ્તુ મૃત્યુદાયક વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરે છે.

वायव्ये तु यदा लग्ना, शाला च गृहबाह्यतः ।

वायव्यं नाम तद् वास्तु, गृहे वायुभयं भवेत् ॥૮૫॥

भा०टी०—ઘરની બહાર જેના વાયવ્ય ખૂણામાં શાલા લાગેલી હોય તે 'વાયવ્ય વાસ્તુ' કહેવાય છે અને તે ઘરમાં વાયુનો ભય રહે છે.

ईशाने तु यदा लग्ना, शाला च गृहबाह्यतः ।

देवकं नाम तद् वास्तु, देवदोषः सदा भवेत् ॥૮૬॥

भा०टी०—જેને ઘરની બહાર ઈશાન ભાગમાં શાલા લાગી હોય તે વાસ્તુ 'દેવક વાસ્તુ' કહેવાય છે અને તે વાસ્તુમાં રહેનારને દેવદોષ થાય છે.

अधोभूम्यां च ये दोषा, -स्तथैव चोर्ध्वमादिशेत् ।

ऊर्ध्वं भूमी दिशाश्च चैतद् गुणं दोषमादहेत् ॥૮૭॥

ખાંડી૦—નીચેની ભૂમિમા જે જે દોષો કહ્યા છે તે જ ઊર્ધ્વ ભૂમિમા (મેડી ઉપર) પણ કહેવા. પણ જો ઊર્ધ્વભૂમિમા દોષ ન હોય તો નીચેના દોષો પણ હલકા પડી જાય છે

(૩) આયાચક્ષ-વિચાર—

આય-વ્યયાશકા ઋક્ષ, તારા-ચન્દ્રબલં ગૃહે ।

જીવિત મરણ જ્ઞેયં, વાસ્તુ-વિજ્ઞાન-પૂર્વકમ્ ॥૮૮॥

નગરં વા પુરં ગ્રામે, ડંડમાન વિધીયતે ।

‘વાસ્તુદંડ’ इति प्रोक्त-चतुर्भिर्हस्तसरयया ॥૮૯॥

દસ્રહસ્તં ચ યત્ ક્ષેત્ર, -મદ્ગુલે-ચ ફલપદમ્ ।

વસ્વંદગુલે ચ ક્ષેત્રે તુ, પાદૈર્વા પ્રતિ ગોધયેત્ ॥૯૦॥

તત્ ક્ષેત્ર ચ યથાકાર, યચૈરેવ વિગોધયેત્ ।

ગતહસ્તમિતે ક્ષેત્રે, તદગ્રહસ્તસંખયયા ॥૯૧॥

ક્ષેત્રાલાભે ચ તત્રૈવ, ગૃહ સ્પાત્તાદિજાદગુલમ્ ।

અદ્ગુલમાત્રક્ષેત્રે ચ, અદ્ગુલૈસ્તદલાભતઃ ॥૯૨॥

પાદૈર્વાપિ યચૈર્વાપિ, ગૃહક્ષેત્રાનુસારતઃ ।

ખાંડી૦—આય, વ્યય, અશક, નક્ષત્ર, તારા અને ચન્દ્રગુલ, આટલી વાતો ઘરમા જોડી અને વાસ્તુનુ વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેના જીવન અને મરણ કાલ (પ્રિનાશ)નો પણ પત્તો લગાડી લેવો નગર, પુર અને ગ્રામનુ માપ દંડગડે કરવું આ દંડ તે વાસ્તુદંડ કહેવાય છે અને હાથસંરયાળ ૯ ૪ હાથનો કહ્યો છે

વે હસ્તમિત ક્ષેત્રનુ ક્ષેત્રફલ આગલોગડે વાઢીને આયાદિનો નિર્ણય કરવો જે ક્ષેત્ર આઠ આગલનુ જ હોય તેનું ક્ષેત્રફલ પાપ આગુલો વડે કાઢવુ અથવા તેમા લઘુક્ષેત્રને યગોગડે માપીને ક્ષેત્ર-ફલાદિ કાઢવુ

સો અથવા એથી અધિક હાથના ક્ષેત્રમાંથી ૧૦૦ હાથ વાદ કરીને વાકી રહેલા હાથોવડે ક્ષેત્રફલ કાઢવું, ઉપરની હસ્તસંખ્યા પર્યાપ્ત ન હોય તો તેના આંગલ કરી તે ગૃહક્ષેત્રના આય-વ્યય નક્ષત્રાદિ કાઢવાં.

અંગુલોવડે માપેલ ક્ષેત્રનું ક્ષેત્રફલ આંગલોવડે કાઢવું. આંગલો વડે ન નીકળે તો ગૃહ ક્ષેત્રાનુસારે પાવ આંગલો વડે અથવા ચવો વડે ગણીને આયાદિ કાઢવા.

વાસ્તુભૂમિ કોના હાથે માપવી ?

તૃણચ્છન્દે (ત્રે) સ્વામિહસ્તૈઃ, કર્મિહસ્તૈર્હર્મ્યાદિકે ॥૧૩॥

રાજવેદમ-પુરાદીનાં, વાપિ-કૃપાદિસંભવે ।

દેવાનાં (ચ) પ્રાસાદેષુ, શાસ્ત્રહસ્તેન કેવલમ્ ॥૧૪॥

ખા.૦ટી.૦—તૃણવડે ઢાંકેલ ઝૂંપડાનું માપ વરધગીના હાથે કરાવવું. કાચાં પાકાં મકાનો અને મેડીવંધ મહેલોનું માપ કારીગરના હાથવડે કરવું. રાજમહેલ અને નગર આદિનું, વાવડી કૃપાદિકનું અને દેવમંદિરોનું માપ કેવલ શાસ્ત્રોક્તહસ્તવડે કરવું. ૮-૭-૬ જવોનો અનુક્રમે જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ ૧ આંગલ, આવા ૨૪ જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ આંગલોનો અનુક્રમે જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ હાથ તે શાસ્ત્રીય 'હસ્ત' કહેવાય છે.

આય લાવવાની રીતિ અને નામાદિ—

દૈર્ઘ્યં હન્યાત્ પૃથુત્વેન, હરેદ્ ભાગં નતૌષ્ઠભિઃ ।

યચ્છેષમાયંતં વિદ્યાત્, શાસ્ત્રદૃષ્ટં ધ્વજાદિકમ્ ॥૧૫॥

ધ્વજો ધૂમશ્ચ સિંહશ્ચ, શ્વાનો વૃષઃ સ્વરો ગજઃ ।

ધ્વાંક્ષશ્ચેતિ સમુદિષ્ટાઃ, પ્રાચ્યાદિષુ પ્રદક્ષિણાઃ ॥૧૬॥

અન્યોન્યાભિમુખાસ્તે ચ, ક્રમચ્છન્દાનુસારતઃ ।

પૂર્વાધ્યા યે સમુદિષ્ટા, આયુર્વૃદ્ધિવિધાયકાઃ ॥૧૭॥

ભાંટી૦—પાસ્તુક્ષેત્રની લંચાઈને પહોઠાઈપડે ગુણગી, પટ્ટી જે આંકડો આવે તેને આઠનો ભાગ દેવો, ભાગ લાગતા જે આંક ગાફી રહે તે પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત ધ્વજાદિ આય જાણવો, ૧ શેષ રહે તો ધ્વજ, ૨ રહે તો વૃષ, ૩ રહે તો સિંહ, ૪ રહે તો ગજ, ૫ રહે તો વૃષભ, ૬ રહે તો સ્વર, ૭ રહે તો ગજ અને શેષ આંક જો શૂન્ય આવે તો ધ્વાક્ષ આય જાણવો. આ આઠે આયો પૂર્ણાદિ દિશાઓમા અનુક્રમે રહેલા છે. અને પોતાની સંમુખ દિશાના જાયને અભિમુખ રહેલા છે, તે પોતાની દિશાસંમુખ દ્વારારાલા વાસ્તુની આયુર્વૃદ્ધિ કરનારા છે

દેવાલયોમા અને અવમાલયોમા શુભ આય—

ધ્વજઃ સિંહો વૃષગજૌ, શસ્યન્તે સુરવેદમનિ ।

અધમાના ગ્વર-ધ્વાક્ષ-ધૃમ-શ્વાનાઃ સુસ્વાવહાઃ ॥૧૮॥

ભાંટી૦—ધ્વજ, સિંહ, વૃષભ અને ગજ, આ ચિપમ આયો દેવાલયોમા આપના પ્રશંસનીય છે અને સ્વર, ધ્વાક્ષ, ધૃમ તથા શ્વાન, આ ચાર સમ આયો અધમજાતિના મનુષ્યોના ઘરોમા સુખદાયક હોય છે.

કાલપરક આયોની શ્રેષ્ઠતા—

ધ્વજઃ પ્રાયઃ કૃતયુગે, ત્રેતાયા સિંહ એવ ચ ।

દ્વાપરે વૃષવાહુલ્યં, ગજ એવ કલ્પી યુગે ॥૧૯॥

ભાંટી૦—ધ્વજ કૃતયુગમા, સિંહ ત્રેતામા, વૃષ દ્વાપરમા અને ગજ કલિયુગમા પ્રાયઃ વિશેષ પ્રયત્ન 'હોય છે

વર્ણવિશેષને આયવિશેષની શ્રેષ્ઠતા—

કલ્યાણ કુરુતે સિંહો, નૃપાણા ચ વિશેષતઃ ।

ધ્વજઃ પ્રશસ્યતે વિષ્ણુ, વૃષો વૈશ્યે ઉદાહૃતઃ ॥૨૦॥

ભાંટી૦—સિંહ આય ક્ષત્રિઓને પ્રિયેષત. રાજાઓને કલ્યાણકારી છે, ધ્વજાય બ્રાહ્મણને અને વૃષાય વૈશ્ય જાતિને માટે પ્રશંસનીય છે

આયોનું ફલ—

ઉત્તરોત્તરમાર્યાતા-શ્ચતુર્વર્ણફલપ્રદાઃ ।

ધ્વજે ચૈવાર્થલાભઃ સ્યાદ્, ધૂમે સંતાપ એવ ચ ॥૧૦૧॥

સિંહે ચ વિપુલા ભોગાઃ, કલિઃ શ્વાને સદા ભવેત્ ।

ધનં ધાન્યં વૃષે ચૈવ, સ્ત્રીદૂષણં ચ રાસભે ॥૧૦૨॥

ગજે ભદ્રાણિ પશ્યન્તિ, ધ્વાઙ્ક્ષે ચ મરણં ધ્રુવમ્ ।

મા૦ટી૦—ચતુર્વર્ણને જે આયો ઉત્તરોત્તર ફલદાયક છે તે કહ્યા, હવે પ્રત્યેક આયનું સર્વ સામાન્ય ફલ કહે છે—

ધ્વજ આયથી ધન પ્રાપ્તિ, ધૂમ આયથી સંતાપ, સિંહ આયથી વિશાલભોગ પ્રાપ્તિ, શ્વાન આયથી વલેશ, વૃષ આયથી ધન ધાન્ય પ્રાપ્તિ, સ્ત્રી આયથી સ્ત્રીદોષ, ગજ આયથી મંગલ દર્શન અને ધ્વાઙ્ક્ષ આયથી નિશ્ચિતરૂપે મરણ થાય છે.

કાર્ય વિશેષે આય વિશેષ—

ધ્વજ—

પ્રાસાદ-પ્રતિમા-લિંગ, -જગતી-પીઠ-મંડપે ।

વેદી-કલશ-મૂર્તિનાં, પતાકા-છત્ર-ચામરે ॥૧૦૩॥

વાપી કૂપ-તડાગાનાં, કુંડે રમ્યજલાશ્રયે ।

ધ્વજોચ્છય-સંસ્થાનેષુ, ધ્વજસૂત્રં નિવેશયેત્ ॥૧૦૪॥

આસને દેવપીઠેષુ, વચ્ચાલઙ્કારયુક્તિષુ ।

ભૂષણે મુકુટાદ્યે ચ, નિવેશયેદ્ ધ્વજં શુભમ્ ॥૧૦૫॥

મા૦ટી૦—દેવમંદિર, દેવપ્રતિમા, શિર્વાલિંગ, જગતી, પીઠ, મંડપ, વેદી, કલશ, મૂર્તિ, (મનુષ્યનું વાવલું) ધ્વજા, છત્ર, ચામર, વાવ, કૂવો, તલાવ, કુંડ, સુંદર જલાશય અને ધ્વજદંડ; આ વધા સ્થાનોમાં ધ્વજસૂત્ર દેવું અર્થાત્ ધ્વજ આય આપવો. સિંહાસન-ભદ્રાસન, દેવને સ્થાપવા યોગ્ય ભદ્રપીઠ, વસ્ત્ર, -અલંકાર અને મુકુટ પ્રમુખ આભૂષણો; આ સર્વમાં પળ ધ્વજ આય શુભ છે.

ધૂમ—

અગ્નિકર્મસુ સર્વેષુ, હોમશાલા-મહાનસે ।

ધૂમોઽગ્નિકુણ્ડસંસ્થાને, હોમકર્મગૃહેઽપિ વા ॥૧૦૬॥

ભાંટી૦—સર્વ પ્રકારના અગ્નિકાર્યો, હોમશાલાદિ યજ્ઞ-સ્થાનો, ઘસોઢધરો, અગ્નિકુણ્ડો અને હોમક્રિયા સ્થાનો; આ ત્રણે સ્થળે ધૂમ આપ દેવો

સિંહ—

આયુધાના સમસ્તાના, નૃપાણા ભવનેષુ ચ ।

નૃપાસને સિંહદ્વારે, સિંહસૃત્રં નિવેશયેત ॥૧૦૭॥

ભાંટી૦—સર્વ પ્રકારની આયુધશાલાઓ, રાજાના મકાનો, રાજાનું મિંહાસન અને રાજમયનનું મિંહદ્વાર, આ ત્રણે મિંહ આરે એનું સૃત્ર દેવો

શ્વાન—

શ્વાનં ચ શ્લેન્નજાતીના, ગૃહે શ્વાનોપજીવિનામ ।

તથા ચ શૂદ્રસજેષુ, પ્રશસ્તઃ શ્વાનકો મતઃ ॥૧૦૮॥

ભાંટી૦—શ્લેચ્છોના ઘરોમા, શ્વાનોમહે ઝાજીવિકા ચલાવનારાઓના ઘરોમાં શ્વાન આપ દેવો તથા શૂદ્ર જાતિના લોકોને માટે પણ શ્વાન આપ શુભ માનેલો છે

ઘૃષ—

વણિકર્મસુ સર્વેષુ, ભોજ્યપાત્રેષુ મણ્ડપે ।

ઘૃષસ્તુરઙ્ગશાલાયા, ગોશાલા-ગોકુલેષુ ચ ॥૧૦૯॥

ભાંટી૦—સર્વ વ્યાપારિક કાર્યોમાં, ભોજનપાત્રોમાં, ભોજન મણ્ડપમાં, ઝંઘશાલામાં, ગોશાલામાં અને ગોકુલોમાં ઘૃષ આપ શુભદેવો.

ગર—

તન-વિતન ઘનામ્યે, વાદિત્રે વિત્રિધે ગર ।

વેડયા કુલાલ રજકા-દીનાં ગર્દભજીવિનામ ॥૧૧૦॥

ભા૦ટી૦—તત-વિતત-વનાદિ ઘાદિત્રો તથા વીજા અનેક જાતિનાં ઘાજિત્રો, વેશ્યા, કુંભાર, ધોવી આદિનાં ઘરો અને ગથેડા-ઓથી આજીવિકા ચલાવનારાઓનાં ઘરોમાં સ્વર આય દેવો.

ગજ—

ગજશ્ચ ગજશાલાયાં, યાનઙ્ગસ્પાનયો રથે ।

શય્યાયાં શિવિકાયાં ચ, ગજમુદ્રાસ્વાતુરકે ॥૧૧૧॥

અન્તઃપુરગૃહે ચોક્તઃ, પઞ્ડાવાસાદિકોદ્ભવઃ ।

અન્યોપસ્કરસ્થાને ચ, નાગાદિકગૃહે ગજઃ ॥૧૧૨॥

ભા૦ટી૦—હસ્તિશાલામાં, યાન, મિયાનો, રથ, પલંગ, પાલખી, ગજમુદ્રાઓ (ગજવન્ધનાલયો)માં, સ્ત્રુણાલયોમાં, અન્તપુરમાં, પઞ્ડા-વાસ (ક્લીવગૃહો)માં, અન્ય ઉપસ્કર (સામાન) રાખવાનાં સ્થાનોમાં અને નાગદેવ આદિના ચૈત્યોમાં પણ ગજ આય દેવો.

ધ્વાંક્ષ—

અર્હટ્યન્ત્રશાલાસુ, જીર્ણ(જૈન)શાલાદિસંભવે ।

શિલ્પકર્મોપજીવિનાં, ધ્વાંક્ષઃ કલ્યાણકારકઃ ॥૧૧૩॥

ભા૦ટી૦—રહેંટિયા શાલામાં, જીર્ણ (જૈન) શાલામાં અને વળ-કર આદિ શિલ્પકર્મોપજીવિઓના ઘરોમાં ધ્વાંક્ષ આય કલ્યાણકારી છે.

પ્રતિનિધિ આયો—

સ્વકસ્વકેષુ સ્થાનેષુ, સર્વે કલ્યાણકારકાઃ ।

સ્નેહાનુગાઽનુમૈત્રે ચ, તે સર્વે હિતકામદાઃ ॥૧૧૪॥

વૃષસ્થાને ગજં દયાત્, સિહં વૃષભ-હસ્તિનોઃ ।

ધ્વજઃ સર્વેષુ દાતવ્યો, વૃષો નાઽન્યત્ર દીયતે ॥૧૧૫॥

ભા૦ટી૦—પોતપોતાના સ્થાનોમાં સર્વ આયો કલ્યાણને કર-નારા છે, જે જેના તરફ સ્નેહવાળો છે તે પોતાના તે મિત્રના સ્થાનમાં પણ હિતકારક અને ઇચ્છિત ફલ આપનાર થાય છે. વૃષના સ્થાને

ગજ આપવો, ઘૂષ અને ગજના સ્થાને સિંહ આપવો, ધ્વજ સર્વમા આપવો, જ્યારે ઘૂષ પોતાના સ્થાન સિવાય વીજે ન આપવો.

આયોના મુખની દિશા—

વારુણ્યાભિમુખો ધ્વજઃ, સિંહો ગજાભિદૃષ્ટિકઃ ।

ઘૂષમઃ પ્રાચ્યભિમુખો, ગજો યામ્યામુખસ્તથા ॥૧૧૬॥

સમુત્તરા યામ્યોત્તરાઃ ઇસ્તા, અગસ્તાઃ પૃષ્ઠતોમુખાઃ ।

સ્વકે સ્વકે વૈ સ્થાને ચ, પ્રશસ્તાન્નિપુ દિક્ષુ ચ ॥૧૧૭॥

ભા૦ટી૦—ધ્વજ આય પશ્ચિમાભિમુખ, મિહાપ ઉત્તરાભિ-
મુખ, ઘૂષ આય પૂર્વાભિમુખ અને ગજ આય દક્ષિણાભિમુખ રહેલ છે.
આય સામો, ડાબો અને જમણો શુભ છે, પણ તેની પૃથ શુભ નથી.
આમ પોતપોતાના સ્થાનથી પ્રત્યેક આય ત્રણ ત્રણ દિશામાં શુભ છે
ઉદાહરણ તરીકે ધ્વજ આય પશ્ચિમાભિમુખ છે તો પૂર્વાભિમુખ
વાસ્તુને સંમુખ, ઉત્તરાભિમુખને જમણો અને દક્ષિણાભિમુખ દ્વારને ડાબો
થાય જે શુભ છે, પણ પશ્ચિમાભિમુખને તે પૃષ્ઠતોમુખ હોઈ શુભ નથી,
એમ દરેકના સંબંધમાં જાણવું

મહાગણેશ્વરા. પ્રોક્તા, અષ્ટદિક્ષેત્રપાલકાઃ ।

વાસ્તુકર્મસુ સર્વેષુ, આયા દિક્ષપતયોઽષ્ટ દિ ॥૧૧૮॥

પૂજિનાઃ પૂજયન્ત્યેવ, નિઘનન્તિ ચાઽપદસ્થિતાઃ ।

સાધ્યક્ષેત્ર ચ ત્રિપુટ, પ્રભિન્નં ચ નવાઞ્ગકૈઃ ॥૧૧૯॥

અષ્ટાવાઽઽયસંસ્થાનાનિ, મધ્યે સ્યાત્ કુલદેવતા ।

ગૃહસ્થાભિમુખાઃ ઇસ્તા, મધ્યમાશ્ચ પરાદમુખાઃ ॥૧૨૦॥

ભા૦ટી૦—આયોને મહાગણેશ્વરો અને આઠ દિશાના ક્ષેત્રપાલો
કરા છે સર્વ વાસ્તુકર્મોમા આયો આઠ દિશાપાલો કે એ યથા-
સ્થાને રાખેલા મુખ દેનારા છે અને વર્જ્ય-સ્થાને રહેલા હાનિકારક
થાય કે વાસ્તુક્ષેત્રમા કમ્પી આડી ચાર ચાર લીટી રેંચીને તેના
નવ ભાગો, પાંચના, આઠ દિશાના આઠ ભાગો આયોના સ્થાનો અને

મધ્યભાગ કુલદેવતાનું જાણવું. આયો વર તરફ મુખવાલા શ્રેષ્ઠ અને પૂઠવાલા મધ્યમ જાણવા.

સાધ્યક્ષેત્રગુણાકારૈ-રાયાશ્ચૈવ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

યાવત્તુ ક્ષેત્રભક્તિઃ સ્યાત્, તાવદાયઃ પ્રપાલયેત્ ॥૧૨૧॥

ભા૦ટી૦—સાધ્યક્ષેત્રની લંવાઈ પહોલાઈના ગુણાકારવડે આયો સ્થાપિત કરાય છે, તેથી જ્યાં સુધી ક્ષેત્રની તે રચના કાયમ હોય છે ત્યાં સુધી તેનો આય પોતાની શુભ અસર વતાવે છે.

આય જ્ઞાનાર્થકોષ્ટક—

દૈર્ઘ્યાંગુલ			૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	અર્થો આયાઃ
			૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૯	૧૦	૧૧	૧૨	
			૫	૬	૭	૮	૧	૨	૩	૪	
			૫	૬	૭	૮	૧	૨	૩	૪	
૨૧	૧૩	૫	૧	૬	૩	૮	૫	૨	૭	૪	
૨૨	૧૪	૬	૬	૪	૨	૮	૬	૪	૨	૮	
૨૩	૧૫	૭	૩	૨	૧	૮	૭	૬	૫	૪	
૨૪	૧૬	૮	૮	૮	૮	૮	૮	૮	૮	૮	
૧૭	૯	૧	૫	૬	૭	૮	૧	૨	૩	૪	
૧૮	૧૦	૨	૨	૪	૬	૮	૨	૪	૬	૮	
૧૯	૧૧	૩	૭	૨	૫	૮	૩	૬	૧	૪	
૨૦	૧૨	૪	૪	૮	૪	૮	૪	૮	૪	૮	

નક્ષત્ર—

આયામો યશ્ચ ક્ષેત્રસ્ય, ગુણિતવ્યઃ પ્રવિસ્તરઃ ।

તત્ક્ષેત્રસ્ય ફલં સાધ્યં, ગુણિત્વા દૈર્ઘ્ય-વિસ્તરૈઃ ॥૧૨૨॥

ફલે ચાષ્ટગુણે તસ્મિન્, સપ્તવિંશતિભાજિતે ।

ચત્તેષ્ઠં લભ્યતે તત્ર, નક્ષત્રં તદ્ગૃહસ્ય તત્ ॥૧૨૩॥

ભા૦ટી૦—પ્રથમ વાસ્તુક્ષેત્રની લંવાઈ અને પહોલાઈ માપવી, તે પછી તે લંવાઈના અને પહોલાઈના અંકથી ગુણીને તેનું ક્ષેત્રફલ સાધવું. અને ફલના અંકનો ૮ થી ગુણાકાર કરી આવેલ ગુણિત

૫૬ને ૨૭ મો ભાગ દવો, ભાગ લાગતા જે અંક શેષ રહે તેટલામુ તે ઘનુ નક્ષત્ર જાણવું

ત્રિવિધ નક્ષત્ર ગણ—

દેવ-મર્ત્ય-રાક્ષસાના, નક્ષત્રાણા ત્રિધા ગણઃ ।

યસ્ય યસ્યાઽનુગા મૈત્રી, વૈર સ્યાદ્વ પરસ્પરમ્ ॥૧૨૪॥

સ્વગણે પરમા પ્રીતિ-મૈત્ર્યા દેવે ચ માનુષે ।

રાક્ષસે કલહં વિન્ધ્યાત્, મૃત્યુ મનુષ્ય-રક્ષમ્નોઃ ॥૧૨૫॥

માંટી૦—નક્ષત્રગણ ૩ પ્રકારનો છે દેવગણ, માનવગણ અને રાક્ષસગણ; જેની જે સાથે મૈત્રી અથવા પરસ્પર વૈર હોય, તમા સ્વસ્ત્ર ગણને પરમ પ્રીતિ, દેવ મનુષ્યને મધ્યમ પ્રીતિ, દવ રાક્ષમને કલહ અને મનુષ્ય રાક્ષમના યોગે મરણ જાણવું. તે તપાસીને ગૃહસ્વામીના નક્ષત્ર સાથે પ્રીતિવાલું દેવાલયનું અથવા ઘનુ નક્ષત્ર લેવું અને પરસ્પર વૈરવાલા ગણનું નક્ષત્ર ટાવવું

નવ દેવગણાઃ પ્રોક્તા, મનુષ્યા નવ કીર્તિતાઃ ।

નવ રક્ષોગણાશ્ચૈવ, નક્ષત્રાણા ત્રિધા ગણઃ ॥૧૨૬॥

કૃત્તિકા મઘા વિજાઘ્વા, અશ્લેષા જતતારકા ।

ચિત્રાધુક્તા ધનિષ્ઠા ચ, જ્યેષ્ઠા મૂલ તુ રાક્ષસાઃ ॥૧૨૭॥

મૃગોઽશ્વિની રેવતી ચ, હસ્ત-સ્વાતી પુનર્વસુ ।

પુષ્પાનુરાધા શ્રવણ-મેતે દેવગણાઃ સ્મૃતા ॥૧૨૮॥

મરણી (ચ) તિસ્રઃ પૂર્વા-શ્રાર્દ્રા ચ રોહિણી તથા ।

ઉત્તારાષ્ટમસયુક્તા, મનુષ્યાશ્ચ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૧૨૯॥

માંટી૦—૯ નવત્રો દેવગણા, ૯ માનવગણા, અને ૯ રાક્ષસગણા, આમ નક્ષત્રગણો ત્રણ પ્રકારના છે

કૃત્તિકા, મઘા, વિજાઘ્વા, જાત્રેષા, જનમિષા, ચિત્રા, ધનિષ્ઠા, જ્યેષ્ઠા અને મૂલ ૯ રાક્ષસગણ, મૃગશિર, અશ્વિની, રેવતી, હસ્ત, સ્માતિ, પુનર્વસુ, પુષ્ય, અનુરાધા અને શ્રવણ ૯ દેવગણ અને મરણી, પૂર્વાષાલ્ગુની, પૂર્વાષાદા, પૂર્વાભાદ્રપદ, આર્દ્રા, રોહિણી, ઉત્તરાષાલ્ગુની, ઉત્તરાષાદા અને ઉત્તરભાદ્રપદ ૯ માનવગણના નવત્રો રજા છે

अंगुलात्मकक्षेत्राद् नक्षत्र

दैर्घ्यांगुल	अंगुलांगुल	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	नक्ष
१	८	१६	२४	५	१३	२१	२	१०	१८	२६		
२	१६	५	२१	१०	२६	१५	४	२०	९	२५		
३	२४	२१	१८	१५	१२	९	६	३	२७	२४		
४	५	१०	१५	२०	२५	३	८	१३	१८	२३		
५	१३	२६	१२	२५	११	२४	१०	२३	९	२२		
६	२१	१५	९	३	२४	१८	१२	६	२७	२१		
७	२	४	६	८	१०	१२	१४	१६	१८	२०		
८	१०	२०	३	१३	२३	६	१६	२६	९	१९		
९	१८	९	२७	१८	९	२७	१८	९	२७	१८		
१०	२६	२५	२४	२३	२२	२१	२०	१९	१८	१७		
११	७	१४	२१	१	८	१५	२२	२	९	१६		
१२	१५	३	१८	६	२१	९	२४	१२	२७	१५		
१३	२३	१९	१५	११	७	३	२६	२२	१८	१४		
१४	४	८	१२	१६	२०	२४	१	५	९	१३		
१५	१२	२४	९	२१	६	१८	३	१५	२७	१२		
१६	२०	१३	६	२६	१९	१२	५	२५	१८	११		
१७	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०		
१८	९	१८	२७	९	१८	२७	९	१८	२७	९		
१९	१७	७	२४	१४	४	२१	११	१	१८	८		
२०	२५	२३	२१	१९	१७	१५	१३	११	९	७		
२१	६	१२	१८	२४	३	९	१५	२१	२७	६		
२२	१४	१	१५	२	१६	३	१७	४	१८	५		
२३	२२	१७	१२	७	२	२४	१९	१४	९	४		

ज्ञानार्थक कोष्टक

११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३
त्राणि												
७	१५	२३	४	१२	२०	१	९	१७	२५	६	१४	२२
१४	३	१९	८	२४	१३	७	१८	७	२३	१२	१	१८
२१	१८	१५	१२	९	६	३	१७	२४	२१	१८	१५	१२
१	६	११	१६	२१	२६	४	९	१४	१९	२४	२	८
८	२१	७	२०	६	१९	५	१८	४	१७	३	१६	२
१५	९	३	२४	१८	१०	६	२७	२१	१५	९	३	२४
२२	२४	२६	१	३	५	७	९	११	१३	१५	१७	१९
२	१२	२२	५	१५	२५	८	१८	१	११	२१	४	१४
९	२७	१८	९	२७	१८	९	२७	१८	९	२७	१८	९
१६	१५	१४	१३	१२	११	१०	९	८	७	६	५	४
२३	३	१०	१७	२४	४	११	१८	२५	५	१२	१९	२६
३	१८	६	२१	९	२४	१०	२७	१५	३	१८	६	२१
१०	६	२	२५	२१	१७	१३	९	५	१	२४	२०	१६
१७	२१	२५	२	६	१०	१४	१८	२२	२६	३	७	११
२४	९	२१	६	१८	३	१५	२७	१२	२४	९	२१	६
४	२४	१७	१०	३	२३	१६	९	२	२२	१५	८	१
११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३
१८	२७	९	१८	२७	९	१८	२७	९	१८	२७	९	१८
२५	१५	५	२२	१२	२	१९	९	२६	१६	६	२३	१३
५	३	१	२६	२४	२२	२०	१८	१६	१४	१२	१०	८
१२	१८	२४	३	९	१५	२१	२७	६	१२	१८	२४	३
१९	६	२०	७	२१	८	२२	९	२३	१०	२४	११	२५
२६	२१	१६	११	६	१	२३	१८	१३	८	३	२५	२०

રાશિ-

અથ રાશીન્ પ્રવક્ષ્યામિ, લઘ્વાઃ ક્ષેત્રફલેષુ ચે ।

તદનુક્રમયુક્તં ચ, કથયે તવ સાંપ્રતમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

માંટી૦—હવે ક્ષેત્રફલ ઉપરથી નિર્ણીત થયેલ નક્ષત્રો વડે પ્રાપ્ત થતી રાશિઓ અને તેઓનો અનુક્રમ તને કહું છું.

ગૃહક્ષેત્રેષુ ચદક્ષં, પૃથ્વા સંઘાતયેદ્ બુધઃ ।

પશ્ચત્રિંશચ્છતમક્રમે, શેષા મુક્તિઘટિકો(ટયુ)ત્તમાઃ ॥ ૧૩૧

નક્ષત્રમુક્તિક્રમમુક્તાઃ, સ્વસ્વરાશિકસંસ્થિતાઃ ।

સ્યુર્મેષાઽપિ રાશયશ્ચ, અશ્વિન્યાદિક્રમેષુ ચ ॥ ૧૩૨ ॥

માંટી૦—ઘરનું જે નક્ષત્ર આવ્યું હોય તેને ૬૦ થી ગુણવું, પછી તે ગણિત અંકને ૧૩૫ નો ભાગ દેવો, જે લાભે તે મુક્ત રાશિ અને જે શેષ રહે તે વર્તમાન રાશિની ભોગ્ય ઘડિઓ જાણવી, અશ્વિન્યાદિ ક્રમથી નક્ષત્ર મુક્તિના ક્રમાનુસાર મેષાદિ રાશિઓ આવશે.

ઉદાહરણ—ગૃહ નક્ષત્ર ૮ મું પુણ્ય આવ્યું છે, એને ૬૦ થી ગુણતાં ૪૮૦ થઈ થઈ, એને ૧૩૫ નો ભાગ દેતાં ૩ આવ્યા, એટલે ત્રીજી મિથુન રાશિ મુક્ત થઈ, વર્તમાન ભોગ્ય ચોથી કર્ક રાશિ આવી, એજ પ્રમાણે સર્વત્ર ગૃહનક્ષત્રના અંકને ૬૦ થી ગુણી ૧૩૫ નો ભાગ દેતાં ગૃહની રાશિ આવશે.

ચાતુર્વર્ણ્ય રાશિ-

ચાતુર્વર્ણ્યપ્રશસ્તાંશ્ચ, રાશીનથ વદામ્યહમ્ ।

તત્ર ત્રયસ્ત્રયઃ પ્રોક્તા, વિપ્રશૂદ્રાન્તમાર્ગતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

વૃશ્ચિકઃ કર્કટો મીનો, બ્રાહ્મણાઃ પરિકીર્તિતાઃ ।

ધનુર્મેષસ્તથા સિંહો, રાજન્યાશ્ચ શુભાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૩૪ ॥

વૃષઃ કન્યા ચ મકર, એતે વૈશ્યા ઉદાહૃતાઃ ।

મિથુનં ચ તુલા કુમ્ભસ્ત્રયઃ શૂદ્રાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૩૫ ॥

ભવેદ્ દ્વાદશભિર્વિપ્રઃ, ક્ષત્રિયો નવમિસ્તથા ।

પટ્ટરાશિભિર્ભવેદ્ વૈશ્ય, સ્ત્રિભિઃ શૂદ્રઃ પ્રશસ્યતે ॥૧૩૬॥

ખાંડી૦—હવે ચાર વર્ણને યોગ્ય રાશિઓ કહ્યું છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, આ ચાર ગર્ભો પૈકીના પ્રત્યેક વર્ણ માટે ૩-૩ રાશિ શ્રેષ્ઠ રહેલ છે. કર્ક વૃશ્ચિક મીન રાશિઓ બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ છે, મેષ સિંહ ધનુ ક્ષત્રિયને શુભ, રૂપ કન્યા મરુર વૈશ્યને શ્રેષ્ઠ અને મિથુન તુલા કુંભ ઇ ગ્રહ શૂદ્રને શ્રેષ્ઠ છે. બ્રાહ્મણ ચારેય રાશિઓથી શ્રેષ્ઠ છે, ક્ષત્રિય ત્રણ રાશિઓથી, વૈશ્ય છ રાશિઓથી અને શૂદ્ર પોતાની ત્રણ રાશિઓથી જ શ્રેષ્ઠ છે. આશય એ છે કે ઉચ્ચ વર્ણગણને નીચ વર્ણની રાશિવાળા ઘરો શુભ છે પણ નીચ વર્ણગણને ઉચ્ચવર્ણની રાશિવાળાં ઘરો મારા નથી.

રાશિકૃત-

પટ્ટકે ધ્રુવં મૃત્યુઃ, પ્રીતિઃ સ્યાત્ સમસતમે ।

અનિષ્ઠં પચ્ચ-નવમે, પુષ્ટિર્દશ-ચતુર્થકે ॥ ૧૩૭ ॥

તૃતીયૈકાદશે મૈત્રી, દ્વિતીય-દ્વાદશે રિપુઃ ।

રાશયઃ પદ્મવિધા ગ્ધ, મન્યોન્ય પતિ-વેદમનોઃ ॥૧૩૮॥

ખાંડી૦—ઘર અને ઘર સ્વામીની રાશિ પરસ્પર છઠી આઠમી હોયતો ગૃહસ્વામીનું મૃત્યુ થાય, પરસ્પર સાતમી હોય તો પ્રીતિકારક, પરસ્પર નવમી પાંચમી હોય તો અનિષ્ઠકારક, પરસ્પર ચોથી દશમી હોય તો પુષ્ટિકારક, પરસ્પર ત્રીજી અગ્યાસમી હોય તો મૈત્રીકારક અને પરસ્પર બીજી ચારમી હોય તો શત્રુતાકારક જાણવી. આમ ઘર અને ઘરસ્વામીની રાશિયોના ઠ સગ્રન્થો પને છે, તે પૈકીના ત્રણ અશુભ સંબન્ધગાલી ઘરની રાશિ વર્જનીય છે.

વેદમપત્યોર્ભવેચ્ચેવ, ગ્રહમૈત્રી પરસ્પરમ્ ।

ન પીડયન્ત્યાત્મક્ષેત્ર, સ્નેહિનઃ ક્ષેત્રપાલકાઃ ॥૧૩૯॥

ભા૦ટી૦—ગૃહ અને ગૃહસ્વામીની રાશિના સ્વામીગ્રહો પરસ્પર મિત્ર હોય અથવા એક હોય તો પડદૃક નવપંચમ અથવા ત્રીજી ચારમી રાશિનો દોષ નથી, કારણ કે ગ્રહો પોતાના અથવા મિત્રના ક્ષેત્રના પાલક હોવાથી પીડા કરતા નથી.

ચન્દ્ર—

ગૃહાગ્રે ચ યદા ચન્દ્રઃ, કુરુતે વેશ્મનઃ ક્ષયમ્ ।

રાત્ર્ચૌરાગ્નિભયં ઘોરં, ચન્દ્રો વૈ પૃષ્ઠિમાગતઃ ॥૧૪૦॥

ધનં ધાન્યં ક્ષમારોગ્યં, કુરુતે દક્ષિણે સ્થિતઃ ।

શ્રી-સ્ત્રી-પુત્રાનુત્તમાંશ્ચ, ચન્દ્રો વૈ ઉત્તરે સ્થિતઃ ॥૧૪૧॥

ભા૦ટી૦—જો ચન્દ્રમા ઘરને સામે આવે તો ઘરનો નાશ કરે, ઘરની પાછલ આવે તો રાજભય, ચોરભય અને અગ્નિભય આદિ ઘોર ભય ઉત્પન્ન કરે, જો ઘરની દક્ષિણ દિશામાં રહ્યો હોય તો ધન, ધાન્ય, પૃથિવી અને આરોગ્યનો કરનારો થાય અને જો ઉત્તર-દિશામાં રહ્યો હોય તો લક્ષ્મી, સ્ત્રી અને ઉત્તમ પુત્રોની પ્રાપ્તિ કરાવે.

ચન્દ્રનો વાસો જાણવાની રીતિ—

સપ્તોધ્વાઃ સ્થાપયેદ્રેખાઃ, પુનર્ભિન્નાશ્ચ સપ્તભિઃ ।

રેખાપ્રોક્તાનિ સામિજિન્નક્ષત્રાણ્યષ્ટવિંશતિઃ ॥૧૪૨॥

કૃત્તિકાં દ્વાદશાન્યાં, શેષર્ક્ષાણિ પ્રદક્ષિણે ।

ગૃહક્ષેત્રોક્તમૃક્ષં ચ, તત્ર ચન્દ્રમુદીરયેત્ ॥૧૪૩॥

ભા૦ટી૦—૭ રેખાઓ ઝમી રેંચવી, પછી આડી ૭ રેખાઓ વડે ભેદવી, આમ ૭ ઝમી અને ૭ આડી રેખાઓ રેંચી સપ્તશલાકા ચક્ર બનાવવું, એ પછી ઈશાન સ્થાનની ઝમી રેખા ઉપર ‘કૃત્તિકા’ નક્ષત્ર લખવું અને તે પછી બાકીની રેખાઓ ઉપર અનુક્રમે રોહિણ્યા-

દિ શેષ અમિજિત સહિત ૨૮ નક્ષત્રો લખ્યા, જાણે કે રેલાઓના છેડાઓમા પરોવ્યા હોય તેમ લસીને જોડુ. નિશ્ચિત કરેલ ઘરનું નક્ષત્ર જ્યાં હશે ત્યાં ચન્દ્રનો વાસો હશે. ગૃહનક્ષત્ર અને ગૃહારંભનું દિન નક્ષત્ર એ બંને નક્ષત્રો ઘરદ્વારને સામે અથવા પાછળ આવતા હોય તો તે દિવસે ઘર બનાવવાનો કાર્યારંભ કદાપિ ન કરવો. ગૃહ-નક્ષત્ર ઢાડુ-જમણું હોય છતાં દિનનક્ષત્ર પણ મામે-પાછળ આવતું હોય તો તે દિવસે બનતા સુધી કામ ન કરવું. દેવાલયમા વાસ્તુચન્દ્ર તેમ જ દિનચન્દ્ર સામે હોય તો શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

વ્યય—

નક્ષત્રે વસ્તુભિર્ભક્તે, યચ્છેષ વ્યયમાદિજોત્ ।

અષ્ટૌ વ્યયાસ્તથા પ્રોક્તા, આયેષ્વષ્ટસુ યોજિતાઃ ॥૧૪૪॥

આયાશ્ચ કથિતાઃ પૂર્વ, વ્યયાનાં લક્ષણ ગૃણુ ।

एकैकस्यायसस्थाने, व्ययोऽत्र त्रिविधः स्मृतः ॥૧૪૫॥

સમો વ્યયઃ પિશાચશ્ચ, રાક્ષસસ્તુ વ્યયોઽધિકઃ ।

વ્યયો ન્યૂનો યક્ષશ્ચૈવ, ધન-ધાન્યકરઃ સ્મૃતઃ ॥૧૪૬॥

ખાંટી—નક્ષત્રની સંરચના કરીને ૮ નો ભાગ દેતા જે અક શેષ રહે તેટલામો વ્યય કહ્યો છે. કુલ આઠ વ્યયો કહ્યા છે, જે આઠ આયોની સાથે યોજાયેલા છે. આયોપૂર્વકતા છે. એટલે વ્યયના સંબંધમા હવે સામઠ! એક એક આયની સાથે વ્યય ત્રણ પ્રકારનો રહે છે, આય સમાન વ્યય તે 'પિશાચ વ્યય' કહેવાય છે, આયથી અધિક વ્યય હોય તે 'રાક્ષસ વ્યય' કહેવાય છે અને આયથી ઓછો વ્યય તે 'યક્ષ વ્યય' ગણાય છે, એ યક્ષવ્યય ધનધાન્યનો કરનારો છે.

અનાયવ્યયકર્તાર, આયત્તીના વ્યયાઽધિકા ।

વ્યયાધિકા ધિનશ્ચન્નિ, અચિરેણૈવ સાંપ્રતમ્ ॥૧૪૭॥

માંટી—આય વગર સ્વર્ચ કરનારા, ઓછી આવક ને ઘણો સ્વર્ચ કરનારા અને આવક વાલા પણ અધિક સ્વર્ચ કરનારા થોડા જ સમયમાં વિનાશ પામે છે, તેમ વાસ્તુને વિષે પણ જાણવું.

ધ્વજાદિકેષ્વપ્રાયેષુ, અષ્ટૌ શાન્તાદિકા વ્યયાઃ ।

પ્રત્યેકવ્યયસંસ્થાને, આયો ન્યૂનેત્તરઃ સ્મૃતઃ ॥૧૪૮॥

શાન્તઃ પૌરશ્ચપ્રયોતઃ, શ્રિયાનન્દો મનોહરઃ ।

શ્રીવત્સો વિભવશ્ચૈવ, ચિન્તાત્મા ચ વ્યયાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૪૯॥

આયસ્થાને વ્યયો યોજ્યો, હ્યઽપ્રશસ્તો વ્યયોઽધિકઃ ।

વ્યયો ન્યૂનસ્તથા શ્રેષ્ઠો, ધન-ધાન્યકરઃ સ્મૃતઃ ॥૧૫૦॥

માંટી—ધ્વજાદિ ૮ આયોની સાથે શાન્તાદિક ૮ વ્યયો આપવા, પણ પ્રત્યેક વ્યયના સ્થાને આયનું સ્થાન અધિક હોવું શુભ કહ્યું છે. ૧ શાન્ત, ૨ પૌર, ૩ પ્રયોત, ૪ શ્રિયાનન્દ, ૫ મનોહર, ૬ શ્રીવત્સ, ૭ વિભવ અને ૮ ચિન્તાત્મા; એ આઠ વ્યયો છે. જ્યાં આયની યોજના હોય ત્યાં વ્યયની યોજના હોય જ, પણ આય કરતાં વ્યય અધિક હોય તો અશુભ જાણવો. આયના નંવરથી વ્યયનો નંવર નીચેનો હોય તો તે શ્રેષ્ઠ અને ધન-ધાન્યને કરનારો જાણવો.

ધ્વજે શુભઃ સ્મૃતો શાન્તો, નિત્યં કલ્યાણકારકઃ ।

ભોગઃ પૂજા બલિઃ શાન્તિ-નૃત્યં ગીતં સુરાલયે ॥૧૫૧॥

ધૂમસ્થાને યદા શાન્તો, હેમ-રત્નાદિ-સંભવઃ ।

અગ્ન્યુપજીવિકાનાં ચ, ધાતુ-દ્રવ્ય-ફલપ્રદઃ ॥૧૫૨॥

સિંહસ્થાને ચ પૌરશ્ચેત્, સિંહવચ્ચ પરાક્રમૈઃ ।

નિહન્તિ રિપુસૈન્યાનિ, હ્યાત્મસ્થાને મહોત્સવાઃ ॥૧૫૩॥

પ્રયોતઃ શ્વાનસંસ્થાને, નિત્યં ભોગસુખાવહઃ ।

અનેકભોગશય્યાદિ-વેદમાદિહિતકામદઃ ॥૧૫૪॥

શ્રિયાનન્દો ઘૃપસ્થાને, નિત્યં શ્રી-સુખશાન્તિદઃ ।

વ્યવહારોપસ્કરં દ્રવ્યં, ગુરુદેવાર્ચને રતિઃ ॥૧૫૫॥

મનોહરઃ સ્વરે યોગ્યઃ, સર્વમનોરથપ્રદઃ ।

સમસ્તભોગયુક્તાનાં, તીર્થયાત્રાપ્રકાશકઃ ॥૧૫૬॥

શ્રીચત્સો ગજસસ્થાને, સ્ત્રિયા ક્રીડાત્મનઃ સ્મૃતઃ ।

શૃંગારભોગયુક્તાના, ચલપુષ્ટિપ્રદાયકઃ ॥૧૫૭॥

વિભવો ધ્વાદક્ષ-સસ્થાને, શિલ્પિનાં હિતકામદઃ ।

સૂત્ર-શસ્ત્રાદિ-સમ્પન્ન-ભોગશૃંગારનિશ્ચલઃ ॥૧૫૮॥

भा०टी०—‘घजआय’ त्याने ‘शान्त’ व्यय शुभ अने सदा कल्याणकारी कह्यो छे जो देवालयमा घजायना स्थाने शान्त व्यय होय तो त्या नित्य भोग चढे, पूजा थाय, नैवेद्य चढे, गीत नृत्य यथा करे अने शान्तिकारक थाय. ‘धूमाय’ स्थाने ‘शान्तिव्यय’ आपनामा आवे तो सुवर्ण-रत्नादिनी प्राप्ति थाय अने अग्निजीर्णीओने धातु-द्रव्यादिनो लाभ रूगवे ‘सिंह’ना स्थाने ‘पौर’ व्यय होय तो ते वास्तुमा सिंह जेना पराक्रमी पुरुषो पाके, जे शत्रुओनी सेनाने मारी पोताना घरे मठोत्सव प्रवर्तवि. ‘श्वान’ना स्थाने ‘प्रद्योत’ व्यय होय तो नित्य भोग सुखने जापे, अनेक भोग शय्यादि आपनार अने वेश्मादिने हित इच्छित देनार थाय ‘घृप’ना स्थाने ‘श्रियानन्द’ व्यय होय तो लक्ष्मी, सुख अने शान्ति देनारो थाय, व्यापारोपयोगी सामानधी घर भर्यु रहे अने ते वास्तुमा रहेनारने गुरु-देवनी पूजामा प्रीति रहे ‘स्व’ आपस्थाने मनोहर’ व्यय देवो योग्य छे कारण के ण सर्व मनोरथ पूनार छे, सर्व भोग संपन्न मनुष्योने षण ण तीर्थयात्रांनी भायना करावे छे ‘गजआय’ना स्थाने ‘श्रीरत्न’ व्यय आवता घरम्बामीने सौमुखनी प्राप्ति अने शृङ्गार भोगमा प्रवृत्तिमान मनुष्योने चल अने पुष्टि आपे छे

‘ધ્વાંક્ષ’ના સ્થાને ‘વિભવ’ વ્યય હોય તો શિલ્પકર્મિઓને હિત ઇચ્છિત આપે છે અને સૂત્ર-શસ્ત્રાદિના શિલ્પને જાળનારને મોગ શૃંગારમાં નિશ્ચલ બનાવે છે.

સર્વેષુ શાન્તઆયેષુ, પ્રશસ્તઃ સર્વકામદઃ ।

ષટ્સુ સિંહાદિષુ શુભઃ, પૌરો ધૂમધ્વજૌ વિના ॥૧૫૦॥

ધ્વજે ધૂમે તથા સિંહે, પ્રયોતાદિન્ વિવર્જયેત્ ।

શેષેષુ તે પ્રશસ્તાશ્ચ, જ્ઞેયાઃ શ્વાનાદિપશ્વસુ ॥૧૬૦॥

સ્વરે વૃષે શ્રિયાનન્દો, ગજે ધ્વાઙ્ક્ષે ચ શોભનઃ ।

મનોહરં ત્યજેત્ સૌઽથ, સ્વરે ધ્વાઙ્ક્ષે ગજે શુભઃ ॥૧૬૧॥

શ્રીવત્સશ્ચ ગજે ધ્વાઙ્ક્ષે, વિભવો ધ્વાઙ્ક્ષકે શુભઃ ।

વ્યયો ન્યૂનતરઃ શ્રેષ્ઠો, ત્વધિકશ્ચૈવ રાક્ષસઃ ॥૧૬૨॥

ચિન્તાત્મકં વ્યયં ચાપિ, આયેઽન્નષ્ટસુ વર્જયેત્ ।

પિશાચકમાયસમં, ન કુર્યાંચ્છુભકર્મસુ ॥૧૬૩॥

ખાંડી૦—સર્વ આય સ્થાનોમાં ‘શાન્ત વ્યય’ શુભ સર્વ કામિત ફલ આપનાર છે અને સિંહાદિ છ સ્થાનોમાં ‘પૌર’ શુભ છે માત્ર ધ્વજ અને ધૂમ શુભ નથી. ધ્વજ ધૂમ અને સિંહસ્થાનમાં પ્રયોતાદિ વ્યયો વર્જવા, શેષ શ્વાનાદિ ૫ આયસ્થાનોમાં પ્રયોતાદિ શુભ ગણેલા છે. સ્વર, વૃષ, ગજ અને ધ્વાજ્ઞ સ્થાનોમાં શ્રિયાનન્દ વ્યય શ્રેષ્ઠ છે, પણ મનોહરને ટાલવો. મનોહર વ્યય સ્વર, ગજ અને ધ્વાંક્ષમાં શુભ છે. શ્રીવત્સ વ્યય ગજ અને ધ્વાંક્ષ સ્થાનમાં અને વિભવ કેવલ ધ્વાંક્ષ સ્થાને શુભ છે. જેમ વ્યય આયથકી ન્યૂન અને ન્યૂનતર હોય તેમ શ્રેષ્ઠ છે, અધિક વ્યય રાક્ષસ થાય છે. ‘ચિન્તાત્મક’ નામના છેલ્લા વ્યયને આઠેય આયસ્થાનોમાં વર્જવો અને આયસમ વ્યય જે પિશાચ થાય છે તેનો પણ શુભકાર્યોમાં ત્યાગ કરવો.

आयस्थाने व्ययप्रदानकोष्ठक-

आयाः	अष्टो व्ययाः-
घञे	१ शान्त
धृमे	१ शान्त.
सिंहे	१ शान्त, २ पौर.
श्वाने	१ शान्त, २ पौर, ३ प्रयोग
वृषे	१ शान्त, २ पौर, ३ प्रयोग, ४ श्रियानन्द
खरे	१ शान्त, २ पौर, ३ प्रयोग, ४ श्रियानन्द, ५ मनोहर
गजे	१ शान्त, २ पौर, ३ प्रयोग, ४ श्रियानन्द, ५ मनोहर, ६ श्रीरत्न.
प्याद्वक्षे	१ शान्त, २ पौर, ३ प्रयोग, ४ श्रियानन्द, ५ मनोहर, ६ श्रीरत्न, ७ विमर.

अंशक-

शृणु वत्स ! यथा चांशो, वास्तुयेदे त्रिंश स्मृतः ।

एकैकस्य क्रमस्थानं, शुभाशुभ प्रत्यक्षते । १६५॥

यद्वृत्तो मलराशिश्च, आयाथाय फलीकृतः ।

तत्र राशौ व्ययो मिश्रो, गृहनामाक्षराणि च ॥१६६॥

गुणभक्तो च यन्त्रेय-मंशक त्रिविध विदुः ।

दृष्टो यमक्ष राजा च, त्रिभिर्नामभिरंशकाः ॥१६७॥

भा०टी०—१ अपगजितः । हवे वास्तुगाममा केल प्रण
प्रारम्भा जंनरने माम्भ, जगरोनु एव एक प्रमिर स्थान १ शुभ,
२ अशुभ भने ३ शुभ, आ प्रमाणे कहेराय जे. पूर्व जायने माटे दर्पणो

વિસ્તારથી ગુણાકાર કરીને ક્ષેત્ર ફલાત્મક જે મૂલરાશિ કહ્યો છે. તેમાં વ્યયનો આંક મેલવવો અને ઘર અથવા પ્રાસાદના નામાશ્રોનો આંક મેલવવો, પછી તે ક્ષેત્રફલની અંક રાશિને ૩ નો ભાગ દેવો, ભાગ લાગતાં જે શેષ રહે તે ત્રણ પૈકીનો એક અંશક જાણવો, ૧ શેષ રહે તો પહેલો ઇન્દ્રાંશક, ૨ શેષ રહે તો ત્રીજો યમાંશક અને ૦ શેષ રહે તો ત્રીજો રાજાંશક જાણવો, ઇન્દ્ર, યમ અને રાજા; આ ત્રણ નામોવડે ત્રણ અંશકો ઓલવાય છે.

અંશકપ્રદાનસ્થાન—

પ્રાસાદ-પ્રતિમા-લિङ्ગ, -જગતી-પીઠ-મણ્ડપે ।

વેદી-કુણ્ડ-શ્રુચુ ચૈવે-ન્દ્રો ધ્વજપતાકાદિકે ॥૧૬૮॥

ક્ષેત્રાધીશે ચ નાગેન્દ્રે, ગણાધ્યક્ષે ચ ભૈરવે ।

ગ્રહે માતૃગુણે દેવ્યાં, યમાંશકો ધુરાદિકે ॥૧૬૯॥

પુરપ્રાકાર-નગરે, -ઘેટે કૂટે ચ કર્વટે ।

હર્મ્ય-રાજવેશ્માદીનાં, શસ્ત્રો રાજાંશકો મતઃ ॥૧૭૦॥

માંટી—દેવમન્દિર, દેવપ્રતિમા, શિવલિંગ, જગતી, પીઠ, મણ્ડપ, વેદી, કુણ્ડ, શ્રુચા, અને ધ્વજાપતાકા આદિ; આ વધામાં ઇન્દ્રાંશક લેવો શ્રેષ્ઠ છે. ક્ષેત્રપાલ, નાગેન્દ્ર, ગણાધ્યક્ષ, ભૈરવ, ગ્રહો, માતૃકાઓ અને દેવી; આ વધાના સ્થાનોમાં અને ધુરા (રથ-ગાડા) આદિમાં યમાંશક લેવો. નગરનો કોટ, નગર, ઘેડું, છાવણી શાખા-નગર-મહેલ, રાજમહાલય આદિ સ્થાનોમાં રાજાંશક રાખવો શુભ છે.

સ્વર્ગાદિભોગયુક્તાનાં, નૃત્યગીતમહોત્સવે ।

પ્રવરે પાણ્ડિત્યે ચેન્દ્રાં-શકઃ પ્રાજ્ઞોત્તમૈર્મતઃ ॥૧૭૧॥

વણિક્કર્મવિધૌ ચૈવ, મદ્યમાંસાદિકોદ્ભવે ।

ઇત્યુક્તકર્મણિ ચૈવ, પ્રશસ્તઃ સ્યાદ્ યમાંશક ॥૧૭૨॥

ગજાશ્વરથક્રીડાયા, યાનજમ્પાનકાદિકે ।

સ્વર્ગતુલ્યભોગયુક્તૌ, રાજાશકઃ શુભો મતઃ ॥૧૭૩॥

ભા૦ટી૦—સ્વર્ગાદિતુલ્ય ભોગયુક્ત ગૃહસ્થોના ઘરો, ગીત-
નૃત્યાદિ ઉત્તમ સ્થાનો અને શ્રેષ્ઠ વિદ્યાવિલાસના સ્થાનોમા વિદ્વાનોએ
ઇન્દ્રાશકને ઉત્તમ માન્યો છે. મદ્ય-માસાદિના નિક્રયસ્થાનો અને એજ
પ્રકારના વીજા વ્યવસાયના સ્થાનોમા જ યમાશકને શુભ માનેલો છે
હાથી ઘોડા અને રથગડે ક્રીડનારાઓના ક્રીડાસ્થાનો, યાન-ગાહનોને
ધિપે, અને સ્વર્ગોપમ ભોગ ભોગવવાના સ્થાનોમા રાજાશક શુભ
માનેલ છે.

તારા—

ગણયેત્સ્વામિનક્ષત્રાદ્, યાવદ્દક્ષં ગૃહસ્ય ચ ।

નવમિસ્તુ હરેદ્ ભાગ, ઝોપાસ્તારાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૧૭૪॥

શાન્તા મનોહરા કૂરા, વિજયા કલિકા તથા ।

પદ્મિની રાક્ષસી વીર, હ્યાનન્દા નવમી મતા ॥૧૭૫॥

શાન્તા શાન્તિકરી નિત્યં, મનોહ્રદા મનોહરા ।

કૂરા વિવર્જિતા પ્રાજ્ઞે, -શ્ચૌરાગ્ન્યાદિભયકરી ॥૧૭૬॥

વિજયા જયકલ્યાણા, કલિકા કલહપ્રદા ।

પદ્મિન્યા પ્રાપ્યતે સૌખ્ય, મહાતીર્થફલ તથા ॥૧૭૭॥

રાક્ષસી ચ તથા ઘોરા, નિશાયા ભયદાયિની ।

વીરા સૌમ્યા ભોગદા ચ હ્યાનન્દાનન્દકારિણી ॥૧૭૮॥

અથ નવવિધાઽઽકારા, નિરાકારા હિ તારકાઃ ।

ક્ષીણશ્ચન્દ્રો યદા ચારે, ભવેત્તારા વલપ્રદા ॥૧૭૯॥

કૂરા ચ કલિકા ચૈવ, રાક્ષસી તુ તૃતીયા ।

કૂરાયા ઇતિ ચ તિસ્રો, વર્જયેત્ શુભકર્મસુ ॥૧૮૦॥

શાન્તા મનોહરા ચૈવ, વિજયા પદ્મિની તથા ।

વીરાઽઽનન્દેતિષ્ટતારા, નિત્યં કલ્યાણકારિકાઃ ॥૧૮૧॥

ભા૦ટી૦—ગૃહસ્વામીના નક્ષત્રથી ગૃહનક્ષત્રપર્યંત ગણીને નક્ષત્ર સંખ્યાને ૯ થી માગવી, શેષ રહે તે ગૃહસ્વામીની તારા કહી છે. શેષ ૧ રહે તો શાન્તા, ૨ રહે તો મનોહરા, ૩ રહે તો ક્રૂરા, ૪ રહે તો વિજયા, ૫ રહે તો કલિકા, ૬ રહે તો પદ્મિની, ૭ રહે તો રાક્ષસી, ૮ રહે તો વીરા અને ૯ રહે તો નવમી આનન્દા નામની તારા જાણવી. ૧ ‘શાન્તા’ નિત્ય શાન્તિ કરનારી, ૨ ‘મનોહરા’ મનને પ્રસન્નતા દેનારી છે. ૩ ‘ક્રૂરા’ ચૌર અગ્નિ આદિનો ભય કરનારી હોઈ વિદ્વાનોએ વર્જિત કરી છે. ૪ ‘વિજયા’ જયકલ્યાણ કરનારી, ૫ ‘કલિકા’ કલેશ દેનારી, ૬ ‘પદ્મિની’ સુખ અને મહાન તીર્થના ફલને દેનારી છે. ૭ ‘રાક્ષસી’ તારા નામ પ્રમાણે જ ઘોર રાક્ષસી છે અને રાત્રિના સનયમાં ભય દેનારી છે, ૮ ‘વીરા’ સૌમ્ય અને ભોગ સુખ દેનારી છે, જ્યારે ૯ ‘આનન્દા’ આનન્દ કરાવનારી છે. આમ નવ પ્રકારના આકારની તારાઓ કહી, જ્યારે ચન્દ્રમા ક્ષીણવલી હોય ત્યારે તારા વલ દેનારી હોય છે. ક્રૂરા કલિકા અને રાક્ષસી આ ત્રણ તારાઓ શુભ કામોમાં વર્જવી જોઈએ. શાન્તા, મનોહરા, વિજયા, પદ્મિની, વીરા અને આનન્દા; આ ૬ તારાઓ નિત્ય કલ્યાણ કરનારી છે.

અધિપતિ—

કરરાશિહતોચ્છ્રાયે, ભાગૈર્હતે તતોઽષ્ટભિઃ ।

અધિપતિર્ભવેચ્છેષં, નામ્ના ચ સદૃશં ફલમ્ ॥૧૮૨॥

વિતથઃ કનકશ્ચૈવ, ધૂમ્રકોઽવિતથસ્વરઃ ।

વિઢાલવિજયૌ ચૈવ, દાન્તઃ કાન્તસ્તથા મૃગઃ ॥૧૮૩॥

વિષમાયો ભવેચ્છસ્ત, આયહીના વ્યયાઃ શુભાઃ ।

આધિપત્યં સમં શાન્તં, શુભદં સર્વદા નૃણામ્ ॥૧૮૪॥

ભા૦ટી૦—ક્ષેત્રફલની રાશિવઢે ગુણેલ ગૃહના ઉદયને ૮ ભાગે ભાગગાથી જે શેષ રહે તે ઘરનો અધિપતિ જાણગો, અધિપતિ નામ પ્રમાણે ફલ દેનારો હોય છે.

૧ વધે તો વિતથ^૧, ૨ વધે તો કનક, ૩ વધે તો ધૂમ્રક, ૪ વધે તો અવિતથસ્વર, ૫ વધે તો ત્રિઢાલ, ૬ વધે તો ત્રિજય, ૭ વધે તો દાન્તમૃગ અને ૦ વધે તો કાન્તમૃગ નામનો અધિપતિ જાણગો.

વિપમ આય શુભ હોય, આયથી હીન વ્યય હોય તે શુભ હોય અને અધિપતિપણુ સમ સરયાગાલુ હોય તે પળ મનુષ્યોને માટે સદા શુભદાયક હોય છે

મતાન્તરે અધિપતિ—

યદ્વાઽઽયવ્યયસયોગે, યદૈક્યં વસુભિર્ભજેત્ ।

શેપસ્ત્વધિપતિઃ કેચિદ્, વિપમઃ સ મયાવહઃ ॥૧૮૫॥

ભા૦ટી૦—અવના આય તથા વ્યયના આરુને જોડી આઠે ભાગગાથી જે શેષ રહે તે અધિપતિ, એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે અધિપતિ વિપમ હોય તો તે ભયકારક છે, અર્થાત્ પહેલો, ત્રીજો, પાંચમો અને સાતમો એ ૪ અધિપતિઓ અશુભ છે, જ્યારે વીજો, ચોથો, છઠો અને આઠમો એ ૪ શુભ હોય છે.

૧ પ્રન્થા-તરમા ત્રિકુન નામ છે ૨ પ્રન્થા-તરમા કળક નામ છે ૩ પ્રન્થાન્તરે ધૂમ્રક નામ છે ૪ પ્રન્થા તરમાં તુન્દુભિ નામ છે ૫ પ્રન્થા-તરમાં દાન્ત તથા કાન્ત નામ છે

प्रासाद-अधिपति ज्ञानार्थक कोष्टक

१ वितथ	२ कनक	गृहोदयांगुलानि—									
३ धूम्रक	४ अवितथ स्वर	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४		
५ त्रिडाल	६ विजय	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६		
७ दान्तमृग	८ कान्त मृग	१	२	३	४	५	६	७	८		
क्षेत्रफलंगुलानि	१७	९	१	१	२	३	४	५	६	७	८
	१८	१०	२	२	४	६	८	२	४	६	८
	१९	११	३	३	६	१	४	७	२	५	८
	२०	१२	४	४	८	४	८	४	८	४	८
	२१	१३	५	५	२	७	४	१	६	३	८
	२२	१४	६	६	४	२	८	६	४	२	८
	२३	१५	७	७	६	५	४	३	२	१	८
	२४	१६	८	८	८	८	८	८	८	८	८

वास्तु जन्मतिथि—

आयक्ष्वय्यतारांशा, -धिपान् क्षेत्रफले क्षिपेत् ।

अर्कैर्भक्ते भवेत्लग्न, -मथ लग्नेऽष्टसंगुणे ॥१८६॥

हृते शरैकैः शेषं तु, तिथिर्नामसमं फलम् ।

तिथौ नवघ्ने वारः स्या-दर्काद्यो मुनिभिर्हृते ॥१८७॥

भा०टी०—आय नक्षत्र, व्यय अंशक अने अधिपति; ए बधानो
आंक क्षेत्रफलमां जोडी १२नो भाग आपतां शेष रहे ते लग्न, ते
लग्नना आंकने ८ थी गुणी १५नो भाग देवो, शेष रहे ते प्रतिप-

દાદિ વાસ્તુની જન્મતિથિ જાણવી, આ તિથિઓના નામસમાન ફલ હોય છે, વાસ્તુમા વીજ, આઠમ, વારસ વર્જિત છે, તિથિના આકૃતિ ૧ થી ગુણી ને ૭ નો ભાગ દેનાથી વાસ્તુનો સૂર્ય આદિ જન્મવાર આવે છે.

શુભ અક્ષોની અધિકતાથી વાસ્તુની સ્થિરતા-

આય-વ્યયાંશ-નક્ષત્ર, -તારા-ચન્દ્ર-મૈત્ર્યાદિકમ્ ।

પ્રીતિરાયુશ્ચ મૃત્યુશ્ચ, ચિર નન્દતિ ચેન્દ્રમાઃ ॥૧૮૮॥

ભા૦ટી૦—આય, વ્યય, અશ્રુ, નક્ષત્ર, તારા, ચન્દ્ર, રાશિ મૈત્રી, ગ્રહમૈત્રી, આયુષ્ય અને મૃત્યુકારી તત્ત્વ, આ સર્વ વસ્તુઓ શુભ હોય તો તે ઘર ઘણા કાલ પર્યન્ત સ્થિર રહે છે

કેટલાં અક્ષો શુભ હોય તો સારા-

ત્રિમિઃ શ્રેષ્ઠૈસ્તુ શ્રેષ્ઠ સ્યાત્, પશ્ચભિશ્ચોત્તમોત્તમમ્ ।

સસમિઃ સર્વકલ્યાણ, નવભિર્જયસપદઃ ॥૧૮૯॥

ભા૦ટી૦—૩ શ્રેષ્ઠ અગો વડે વાસ્તુ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, ૫ શ્રેષ્ઠ અગો હોય તો ઉત્તમોત્તમ, ૭ ઉત્તમ અગો વડે સર્વને કલ્યાણકારક અને ૯ ઉત્તમ અગોવાલુ વાસ્તુ હોય તો તેના સ્વામીને જય અને સંપત્તિ આપનારું થાય છે

વાસ્તુમા શુ શુ ન લેતુ ?-

ન પટ્કાષ્ટકં ત્રિકોણ, દ્વાદશી દ્વિતીયાષ્ટમી ।

ન ચાષ્ટદાશચન્દ્ર-સ્તારા ત્રિ-પશ્ચ-સસમી ॥૧૯૦॥

ન દ્વિતીયાશ્રુ કુર્યાદ્, ન વા ચાષ્ટમમાયકમ્ ।

ન ચન્દ્રોઽગ્રે ચ વૃષ્ટૌ ચ, નવવાસ્તુકકર્મણિ ॥૧૯૧॥

ભા૦ટી૦—નવિન વાસ્તુ નિર્માણ કાર્યમા પદ્મક્રુ તથા ત્ર-પંચમ રાશિફૂટ ન લેતુ, વીજ, આઠમ, વારસ તિથિ ન લેવી, આઠમો,

વારમો ચન્દ્ર ન લેવો; ત્રીજી, પાંચમી, સાતમી તારા ન લેવી; વીજો અંશક ન લેવો; આઠમો આય ન લેવો અને સામો અને પાછલ ચન્દ્રમા ન લેવો.

વાસ્તુનું જીવન અને વિનાશ—

અષ્ટભિશ્ચ હતે ક્ષેત્રે, ફલે પષ્ટિવિભાજિતે ।

લબ્ધે દશગુણે જીવો, મૃત્યુર્વેં ભૂતભાજિતે ॥૧૯૨॥

પૃથિવ્યાપસ્તથા તેજો, વાયુરાકાશમેવ ચ ।

પશ્ચતત્ત્વાનિ પ્રોક્તાનિ, વિભક્તાનિ સ્યુરન્તકે ॥૧૯૩॥

અપ્સુ ચાદ્ભિર્મવેન્મૃત્યુ, —સ્તેજસ્યશ્નિવલં ભવેત્ ।

વાયુર્વાયુકરો દેહે, ત્વાકાશો ગૂન્યતા ભવેત્ ॥૧૯૪॥

ધન-ધાન્યેષુ નષ્ટેષુ, દેહઃ પતતિ જર્જરઃ ।

ઇત્યં મૃત્યુઃ પ્રભવેદ્ધિ, પશ્ચતત્ત્વવિનાશતઃ ॥૧૯૫॥

ભા૦ટી૦—ક્ષેત્રફલને ૮ ગુણું કરી ૬૦ થી ભાગવું, લબ્ધ ફલને ૧૦ ગણું કરતાં જે આવે તે વાસ્તુના આયુષ્યનો આંક જાણવો, તે જીવિતના અંકને ૫ નો ભાગ દેતાં જે શેષ રહે તેટલામા ભૂતથી તે વાસ્તુનો નાશ થશે એમ જાણવું. ૧ રહે તો પૃથ્વી, ૨ રહે તો પાણી, ૩ રહે તો અગ્નિ, ૪ રહે તો વાયુ અને ૫ અર્થાત્ ૦ રહે તો આકાશતત્ત્વના કોપ વડે તે વાસ્તુનો નાશ જાણવો.

અથવા જેમ ધન ધાન્યના નાશથી શરીર જર્જરિત થઈને પડી જાય છે, એજ રીતે પાંચ તત્ત્વના વિનાશથી વાસ્તુ જીર્ણ થઈને પડી જાય છે.

(૪) પ્રાસાદાંગ નિરૂપણ—

જગતી—

મૂલ પ્રાસાદ, એના મંડપો અને આ વધાની આગલ પાછલ ડાવી જમણી કોટની અંદરની તમામ ભૂમિને શિલ્પશાસ્ત્રકારોએ 'જગતી'ના નામથી ઓઢાવાવી છે.

જગતીનો આકાર અને પરિમાણ—

આ જગતીનો હંદ (આકાર) ણી લરાડ-પહોલાડ અને ણી ઉચાડું શાસ્ત્રમા વિસ્તૃત વર્ણન થયેલું છે. અપરાજિતપૃચ્છામાં કહ્યું છે કે—

જગત્યા લક્ષણ વત્સ, શૃણુ વક્ષ્યામિ સાંપ્રતમ ।

સા ચાઽમૃદદિશાભાગા, મનોજા સર્વતઃ પ્લવા ॥૧૯૬॥

ચતુરસ્રા તથાયતા, ઘૃત્તા ઘૃત્તાયતા તથા ।

અષ્ટાસ્રા ચ તથા કાર્યા, પ્રાસાદસ્યાનુરૂપતઃ ॥૧૯૭॥

જ્યેષ્ઠા કનિષ્ઠપ્રાસાદે, મધ્યમે મધ્યમા તથા ।

જ્યેષ્ઠે કનિષ્ઠા વ્યાખ્યાના, જગતી માનસલ્યયા ॥૧૯૮॥

કનિષ્ઠે ભ્રમણી ચૈકા, મધ્યમે ભ્રમણી-ઢ્યમ્ ।

જ્યેષ્ઠે તિસ્રો ભ્રમણ્યશ્ચ, સાંગોપાગિકસંલ્યયા ॥૧૯૯॥

પ્રાસાદપૃથુમાનેન, દ્વિગુણા ચોત્તમા તથા ।

મધ્યમા ચતુર્ગુણા યા, ઽધમા પશ્ચગુણોચ્યતે ॥૨૦૦॥

ખાંટી૦—(પિશ્વકર્માજી કહે છે) હે પુત્ર ! હવે જગતીનું લક્ષણ કહું છું, તે તુ સામલ જગતી અદિમૃદ, મનોહર અને સર્વ દિશા તરફ જલવહનમાલી જોડે, ચોરમ, લગ્નચોરમ, ગોલ, લગ્નગોલ અથવા અષ્ટાસ્ર, જેના છન્દનો પ્રામાદ હોય તેના જ છન્દની તેને અનુરૂપ જગતી કરવી, કનિષ્ઠ પ્રામાદને જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ પ્રામાદને મધ્યમ તને જ્યેષ્ઠ પ્રામાદને કનિષ્ઠમાનની જગતી ગનાવરી.

કનિષ્ઠ પ્રામાદની જગતીમા એક, મધ્યમ પ્રામાદની જગતીમા બે અને જ્યેષ્ઠમાનના પ્રામાદની જગતીમા સાંગોપાગ ત્રણ ભ્રમણીઓ કરવી

ઉત્તમમાનના પ્રામાદને તેના વિસ્તારથી બે ગુણી, મધ્યમમાનના પ્રામાદને ચાર ગુણી અને કનિષ્ઠમાનના પ્રામાદને પાંચ ગુણી જગતી

રાખવી; કનિષ્ઠાદિ પ્રાસાદોના યોગે આ જગતીઓ પણ ઉત્તમા, મધ્યમા અને કનિષ્ઠા; એ નામોથી ઓઝાવાય છે.

ઠક્કુર ફેરના મતે જગતીનું માન—

જગઈ પાસાયંતરિ, રસગુણા પચ્છા નવગુણા પુરઓ ।
દાહિણવામે તિરૂણા, ઇઅ ભણિયં મ્વિત્તમહજાયં ॥૨૦૧॥

આંટી૦—જગતિ પ્રાસાદને આંતરે પાછલ છ ગુણી, આગલ નવગુણી, અને ઢાવી-જમણી તરફ ત્રણ-ત્રણગુણી રાખવી. આ પ્રમાણે પ્રાસાદભૂમિની મર્યાદા પ્રથમ નિશ્ચિત કરીને કાર્યારંભ કરવો.

જગતીની ડંચાઈ—

એકહસ્તે તુ પ્રાસાદે, જગત્યા ડચ્છૂયઃ સમઃ ।
દ્વિહસ્તે હસ્તઃ સાર્ધસ્તુ, ત્રિહસ્તે તુ દ્વિહસ્તકઃ ॥૨૦૨॥
સાર્ધદ્વિકર ઉત્સેધઃ, પ્રાસાદે વેદહસ્તકે ।
ચતુર્દસ્તસ્યોપરિષ્ટાદ્, યાવદ્ દ્વાદશહસ્તકમ્ ॥૨૦૩॥
પ્રાસાદસ્યાર્ધમાનેન, ત્રિભાગેન તતઃ પરમ્ ।
ચતુર્વિંશતિહસ્તાન્તં, કારયેત્તદ્વિચક્ષણઃ ॥૨૦૪॥
પાદેનૈવોચ્છૂયં તાવદ્, યાયત્પચ્ચાશહસ્તકમ્ ।
એવમન્યથ્ચ કર્તવ્યો, જગતીનાં સમુચ્છૂયઃ ॥૨૦૫॥

આંટી૦—એક હાથના પ્રાસાદની જગતી એક હાથ ડંચી કરવી, બે હાથના પ્રાસાદની દોઢ હાથ, ત્રણ હાથના પ્રાસાદની બે હાથ અને ચાર હાથના પ્રાસાદની જગતી અઢી હાથ ડંચી કરવી. ચાર હાથ પછીથી વાર હાથ સુધીના કોઈ પણ માનનો પ્રાસાદ હોય તો પ્રાસાદના અર્ધમાનની ડંચાઈવાલી જગતી કરવી, પાંચ હાથે અઢી, છ હાથે ત્રણ, સાત હાથે સાઢી ત્રણ, આઠ હાથે ચાર, નવહાથે સાઢીચાર, દશહાથે પાંચ, અગ્યારહાથે સાઢીપાંચ, અને વારહાથના પ્રાસાદે જગતી છ હાથની ડંચાઈમાં કરવી.

૧૦૮ ભાગનો મહોવરો-

તે પછી યુદ્ધિમાન ઝીલ્પી ૧૩ થી ૨૪ હાથ પર્યન્ત ઝુચા પ્રાસાદની જગતી શ્રીજાભાગે અને ૨૫ થી ૫૦ હાથપર્યન્તની ઝુચાઈયાલા પ્રાસાદની જગતી પ્રાસાદમાનથી ચોથા ભાગની ઝુચાઈએ કરવી, ઉક્ત પ્રકારે તથા એવી જુગ પ્રકારની પણ જગતીઓની ઝુચાઈ કરી શકાય છે

જગતીની ઝુચાઈનો ત્રીજો પ્રકાર—

પ્રાસાદાર્ધાઽર્કસ્તાન્તે, ત્ર્યગ્ના દ્વાવિંશતિકરે ।

દ્વાત્રિંશદન્તે તુર્યોશા, ભૂતાગ્ના ચ જ્ઞનાર્ધકે ॥૨૦૬॥

ખાંટી—' થી ૧૨ હાથ સુધીના માનના પ્રાસાદોની જગતી પ્રાસાદના વિસ્તારથી અર્ધમાનની, ૧૩ થી ૨૨ હાથ સુધીના પ્રાસાદોની પ્રાસાદના ત્રીજા ભાગની, ૨૩ થી ૩૨ હાથ સુધીના પ્રાસાદોની પ્રાસાદના ચોથા ભાગની અને ૩૩ થી ૫૦ હાથ સુધીના પ્રાસાદોની જગતી પ્રાસાદમાનના પાંચમા ભાગ જેટલી ઝુચી કરવી, ૧૨ હાથ સુધી પ્રતિદાયે ૧૨ આંગલની, ૨૨ હાથ સુધી ૮ આંગલની, ૩૨ હાથ સુધી ૬ આંગલની અને ૫૦ હાથ સુધી પોગા પાંચ આંગલની હાથપ્રતિ વૃદ્ધિ કરવી.

સ્વરશિલા—

જગતી જેટલી ઝુચી લેવી હોય તેટલી લંડને તેનો ઉપરનો ભાગ પથ્થરો વઢે અથવા ફટ ત્રૂના વગેરેથી અત્યંત દૃઢ બનાવવો, આ ઉપરિતન ભાગને અતિશય કઠોર હોવાના કારણે શિલ્પશાસ્ત્રકારોએ 'સ્વરશિલા' એ નામથી વર્ણવ્યો છે, એ સંપ્રત્યમાં પ્રાસાદ મંડન-કાર લેખે છે—

અતિસ્થૂલા સુચિસ્તીર્ણા, પ્રાસાદધારિણી શિલા ।

અતીવ સુદૃઢા કાર્યા, દૈષ્ટકા-તૂર્ણ-વારિભિઃ ॥૨૦૭॥

ભા૦ટી૦—પ્રાસાદને ધારણ કરનારી સ્વરશિલા ઘણી જાડી અને વિસ્તારવાલી કરવી, ઇંટ ચૂના અને જલ વડે એને અત્યંત મજબૂત બનાવવી.

આ સ્વરશિલાનું દલ પ્રાસાદના પ્રમાણમાં ઓછુંવત્તુ જાડું કરવું, સામાન્ય રીતે ૧૬ આંગલની જાડાઈમાં આ શિલા કરવી. પણ પ્રાસાદ વહુજ ન્હાનો હોય તો ૧૫ થી ઓછી જાડી કરવી, જેમકે પ્રાસાદ ૧ હાથનો હોય તો સ્વરશિલા ૬ આંગલ જાડી કરવી, પણ તે પછી ૫ હાથ પાછલ ૧-૧ આંગલની વૃદ્ધિ કરવી, અર્થાત્ ૨ હાથનો હોય તો ૭ આંગલ, ૩ હાથે ૮ આંગલ, ૪ હાથે ૯ આંગલ અને ૫ હાથે ૧૦ આંગલ જેટલી સ્વરશિલા જાડી કરવી, ૬ થી ૯ હાથ સુધીના પ્રાસાદની સ્વરશિલાની જાડાઈમાં હાથ પ્રતિ અર્ધ અર્ધ આંગલનો વધારો કરવો, ૧૦ થી ૨૦ હાથ સુધી પાંચ આંગલની અને ૨૧ થી ૫૦ હાથ સુધીમાં હાથ દીઠ ૧-૧ જવની (શિલાના પિંડમાં) વૃદ્ધિ કરવી. આ પ્રમાણે કરતાં ૫૦ હાથના પ્રાસાદની સ્વરશિલા ૨૦ આંગલ જાડી થશે.

જગતીની આસપાસના પ્રદેશની ભૂમિ જો નીચી હોય અને ભવિષ્યમાં જલભયની સંભાવના હોય તો જગતી ઉપર મૂળપ્રાસાદના સ્થાને પ્રથમ ઉપપીઠ ચળાવવું.

ઉપપીઠનો વિસ્તાર અને છન્દ તો પીઠના જેવો જ કરાવવો, પણ એનો ઉંચાઈનો નિયમ નથી, જેટલી આવશ્યકતા હોય તેટલી ઉંચાઈમાં કરવી; ઉપપીઠ હોય તો તેની ઉપર અને તેના અભાગમાં જગતી ઉપર પ્રાસાદના મૂળસ્થાને સૂત્ર છાંટીને ૯ અથવા ૫, જેટલી શિલાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરવી હોય તેટલા સ્વાડાઓ પ્રથમથી જ રાખવા, નિધિ-કલશો રાખવા માટે સ્વાડાઓમાં વીજા ન્હાના સ્વાડાઓ રાખવા, અથવા નીચે ન્હાના સ્વાડાવાલી ઉપશિલાઓ ગોઠવવી, શુભ મુહૂર્તે નિધિકલશો અને શિલાઓની પ્રતિષ્ઠા કરીને ઉપપીઠ અથવા જગતી

ઉપરના તે સ્વાદાઓ ચરાવર કરી દેવા અને પછી પ્રાસાદનુ ચળતર શરુ કરતા પ્રથમ મીટનો થર ચળવો

મીટ—

પીઠ નીચે અને સ્વરશિલા ઉપર વન્ચે જે થર આવે છે તેને શિલ્પશાસ્ત્રો 'મિટ્ટ' એ નામથી ઊછેસે છે. મીટનો પિંડ (જાડાઈ) પ્રાસાદના માનાનુસારે ઓછોવત્તો હોય છે. શાસ્ત્ર કહે છે—

શિલોપરિ ભવેદ્ મિટ્ટ, -મેકલ્સ્તે યુગાદ્ગુલા ।

અર્ધાદ્ગુલા ભવેદ્, ઘૃદ્ધિર્યાવદ્સ્તશતાર્ધકમ્ ॥૨૦૮॥

અદ્ગુલેનાશહીનેન, અધેનાઽધેન ચ ક્રમાત્ ।

પશ્ચદિક્-વિશતિર્યાવદ્છતાર્ધ ચ ચિવર્ધયેત્ ॥૨૦૯॥

ખાંટી—સ્વરશિલા ઉપર મીટ હોય છે, કે જેની જાડાઈ એક હાથના પ્રાસાદે ૪ આગલની હોય છે અને તે પછી ૫૦ હાથ સુધી હાથ પ્રતિ અર્ધ આગલની ઘૃદ્ધિએ પિંડ રચાય છે, ત્રીજી રીતે ૧ હાથથી ૫ હાથ સુધી એક આગલની, ૬ થી ૧૦ સુધી પોળાઆગલની ૧૧ થી ૨૦ સુધી અર્ધ આગલની અને ૨૧ થી ૫૦ સુધી પાત્ર આગલની ઘૃદ્ધિએ મીટનો પિંડ રાખવો મીટ એક વે અને ત્રણ પર્યન્ત હોડ શકે છે, પહેલાથી ત્રીજું અને ત્રીજાથી ત્રીજું મીટ ઉંચાઈમાં ઓછું કરવું, તેમજ જે મીટની જેટલી ઉંચાઈ હોય તેના ચોથા ભાગ જેટલો તેનો નિર્ગમ (નિકાલો) કરવો, મીટ ઉપર પીઠનું ચળતર કાર્યું.

પીઠ—

પીઠ અનેક પ્રકારના હોય છે. પ્રાસાદના માનને અનુસારે પીઠની માટણી કરાય છે, પ્રાસાદ મ્હોટા માનનો હોય તો તેની ઉંચાઈ અધિક હોવાથી પીઠના સામાન્ય થરો ઉપર ગજથર-અશ્વથર આદિ ધીજા થરો દેહને તેને મહાપીઠ વનાવાય છે, પણ પ્રાસાદમાન કનિષ્ઠ હોય અને થોડા સ્વર્ચમાં કામ પતાવવું હોય તો પીઠ પણ ત્રણ અથવા પાંચ સાધારણ થરોવાલું વનાવાય છે શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે—

ગજાશ્વનરપીઠાદ્ય-મલ્પદ્રવ્યે ન સંભવેત્ ।

જાડયકુસ્મશ્ચ કર્ણાલી, પ્રશસ્તા સર્વકામદા ॥૨૧૦॥

જાડયકુસ્મઃ કર્ણકશ્ચ, ઊર્ધ્વે વૈ શીર્ષપત્રિકા ।

શિરઃપાલી ચિના ત્વેવં, કર્ણપીઠં તુ કારયેત્ ॥૨૧૧॥

ભા૦ટી૦—થોડા ધનમાં ગજથર અશ્વથર નરથરાદિ રૂપવાલું પીઠ બનવું સંભવિત નથી, માટે એવી સ્થિતિમાં જાડંબો અને કળી પળ તેવા અલ્પ દ્રવ્યવાલા ભક્તોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકે છે, અર્થાત્ જાડંબા અને કળીના થરો વડે પળ પીઠ બનાવી શકાય છે. જાડંબો કળી અને ઉપરગ્રાસપટ્ટી; આ થરોવાલું અથવા કેવલ જાડંબા-કળીથી બનેલું પીઠ ‘કર્ણપીઠ’ નામથી ઓલવાય છે.

પીઠનો ઉદય—

પીઠનો ઉદય પ્રાસાદના માન પ્રમાણે અધિક ઓછો હોય છે, કનિષ્ઠ માનના પ્રાસાદે પીઠનો ઉદય તેના પ્રમાણમાં અધિક હોય છે, પળ જેમજેમ પ્રાસાદનું માન અધિક હોય તેમ તેમ પીઠનું માન ઓછું થતું જાય છે. અપરાજિત પૃચ્છામાં કહ્યું છે કે—

એકહસ્તે તુ પ્રાસાદે, પીઠં વૈ દ્વાદશાંઙ્ગુલમ્ ।

દ્વયષ્ટાંઙ્ગુલં દ્વિહસ્તેચ, ત્રિહસ્તેઽષ્ટાદશાંઙ્ગુલમ્ ॥૨૧૨॥

અર્ધ પાદં ત્રિભાગં વા, ત્રિવિધં પરિકલ્પયેત્ ।

ત્ર્યંશોનાર્ધેન પાદેન, ચતુર્હસ્તે સુરાલયે ॥ ૨૧૩ ॥

પાદઃ પીઠોચ્છ્રયઃ કાર્યઃ, પ્રાસાદે પચ્ચહસ્તકે ।

પશ્ચોર્ધ્વં દશપર્યન્તં, રસાંશો હસ્તવૃદ્ધયે ॥ ૨૧૪ ॥

તતો હસ્તે ચાષ્ટમાંશો, વૃદ્ધિઃ સ્યાદ્ વિંશત્યવધિ ।

ષટ્ત્રિંશદન્તા વૃદ્ધિસ્તુ, હસ્તે વૈ દ્વાદશાંશિકા ॥૨૧૫॥

ચતુર્વિંશત્યંશિકા ત, -દૂર્ધ્વં યાવચ્છતાર્ધકમ્ ।

મધ્યે ન્યૂનેઽધિકે પશ્ચ-માંશો જ્યેષ્ઠં કનિષ્ઠકમ્ ॥૨૧૬॥

ત્રિજ્યેષ્ઠમિતિ ચ ख्यात, त्रिमध्यं त्रिकनिष्ठकम् ।
तस्याभिधानं वक्ष्येह-मुदितं नवधोच्छ्रयात् ॥२१७॥

આંટી૦—૧ હાથના પ્રાસાદને પીઠ ૧૨ આગલનું કરવું, ૨ હાથે ૧૬ અને ૩ હાથે ૧૮ આગલનું પીઠ કરવું, અર્થાત્ આ ત્રણે પ્રાસાદોને અનુક્રમે પોનાના અર્ધા ભાગે, ત્રીજા ભાગે અને ચોથા ભાગે પીઠ કરવું, ૪ હાથના પ્રાસાદને એના માનથી એક તૃતીયાંશ હીન, અર્ધમાને, અથવા ચોથા ભાગે ઉચ્ચ પીઠ કરવું; પાંચ હાથના પ્રાસાદને તેના ચોથા ભાગે અર્થાત્ ૩૦ આગલનું પીઠ કરવું, ૬ થી ૧૦ હાથ સુધીના પ્રાસાદોના પીઠોમા ૪ આગલની વૃદ્ધિ કરવી, ૧૧ થી ૨૦ હાથ સુધી પ્રતિહસ્તે ૩ની, ૨૧ થી ૩૬ હાથ સુધી પ્રતિહસ્તે ૨ ની અને ૩૭ થી ૫૦ હાથ સુધી પ્રતિહસ્તે ૧ આગલની પીઠના ઉદયમા વૃદ્ધિ કરવી

પીઠનું ઉક્ત મધ્યમાન છે, આમાંથી પોતાનો વશ્વમાશ ઓઢો કરવાથી જ્યેષ્ઠ (રુનિષ્ઠ) અને ઉમેગ્રાથો કનિષ્ઠ (જ્યેષ્ઠ) પીઠ વને છે.

ઉપર્યુક્ત જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ, આ પ્રત્યેકના જ્યેષ્ઠજ્યેષ્ઠ, જ્યેષ્ઠમધ્યમ અને જ્યેષ્ઠરુનિષ્ઠ, મધ્યમજ્યેષ્ઠ, મધ્યમમધ્યમ અને મધ્યમ-કનિષ્ઠ તથા રુનિષ્ઠજ્યેષ્ઠ, રુનિષ્ઠમધ્યમ અને રુનિષ્ઠરુનિષ્ઠ, આમ ૩-૩ મેદ પાઢતા ઉદય ૯ પ્રકારનો થાય છે. અને ઉદયના મેદે પીઠ પણ ૯ પ્રકારના વને છે, જેના નામો આ પ્રમાણે છે—

शुभद सर्वतोभद्र, पद्मक च चसुन्धरम् ।

सिंहपोठ तथा व्योम, गरुड हस्तमेव च ॥ २१८ ॥

धृषभं यत् भवेत्पीठ, मेरोराधारकारणम् ।

पीठमानमिदं ख्यातं, प्रामाદે आदिमीमया ॥२१९॥

આંટી૦—૧ શુભદપીઠ, ૨ સર્વતોભદ્રપીઠ, ૩ પદ્મપીઠ, ૪ ચસુન્ધરપીઠ, ૫ સિંહપીઠ, ૬ વ્યોમપીઠ, ૭ ગરુડપીઠ, ૮ હમપીઠ

અને ૧ વૃષભપીઠ; આ છેલ્લું વૃષભપીઠ મેરુ પ્રાસાદને હોય છે, આમ પ્રાસાદની આદિ સીમા, ઇટલે તેના વિસ્તારને અનુસારે પીઠોનું માન કહ્યું.

નવપીઠોનાં નામો અને અંગુલાત્મક માન—

૧ હાથના પ્રાસાદના જ્યેષ્ઠજ્યેષ્ઠ પીઠનું નામ ‘શુભદ’ અને માન ૧૨ આંગલનું.

૨ હાથના પ્રાસાદના જ્યેષ્ઠમધ્યમ પીઠનું નામ ‘સર્વતોભદ્ર’ અને માન ૧૬ આંગલનું.

૩ હાથના પ્રાસાદના જ્યેષ્ઠકનિષ્ઠ પીઠનું નામ ‘વદ્મપીઠ’ અને માન ૧૮ આંગલનું.

૪ હાથના પ્રાસાદના મધ્યમજ્યેષ્ઠ પીઠનું નામ ‘વસુન્ધર’ અને માન ૨૪ આંગલનું.

૫ હાથના પ્રાસાદના મધ્યમમધ્યમ પીઠનું નામ ‘સિંહપીઠ’ અને માન ૩૦ આંગલનું.

૬ થી ૧૦ હાથના પ્રાસાદોના મધ્યમકનિષ્ઠ પીઠનું નામ ‘ઘ્યોમપીઠ’ અને માન ૬ હાથે ૩૪, ૭ હાથે ૩૮, ૮ હાથે ૪૨, ૯ હાથે ૪૬ અને ૧૦ હાથે ૫૦ આંગલનું હોય છે.

૧૧ થી ૨૦ હાથ સુધીના પ્રાસાદોના કનિષ્ઠજ્યેષ્ઠ પીઠનું નામ ‘ગરુડપીઠ’ અને માન ૧૧ હાથે ૫૩, ૧૨ હાથે ૫૬, ૧૩ હાથે ૫૯, ૧૪ હાથે ૬૨, ૧૫ હાથે ૬૫, ૧૬ હાથે ૬૮, ૧૭ હાથે ૭૧, ૧૮ હાથે ૭૪, ૧૯ હાથે ૭૭, અને ૨૦ હાથે ૮૦ આંગલનું રાખવું.

૨૧ થી ૩૬ હાથના પ્રાસાદોના કનિષ્ઠમધ્યમ પીઠનું નામ ‘હંસપીઠ’ છે અને માન ૨૧ હાથે ૮૨, ૨૨ હાથે ૮૪, ૨૩ હાથે ૮૬, ૨૪ હાથે ૮૮, ૨૫ હાથે ૯૦, ૨૬ હાથે ૯૨, ૨૭ હાથે ૯૪, ૨૮ હાથે ૯૬, ૨૯ હાથે ૯૮, ૩૦ હાથે ૧૦૦, ૩૧ હાથે ૧૦૨,

૩૨ હાથે ૧૦૪, ૩૩ હાથે ૧૦૬, ૩૪ હાથે ૧૦૮, ૩૫ હાથે ૧૧૦, અને ૩૬ હાથના પ્રાસાદે ૧૧૨ આંગલની કંચાઈનું પીઠ જાણવું.

૩૭ થી ૫૦ હાથ સુધીના પ્રાસાદોના કનિષ્ઠકનિષ્ઠ પીઠનું નામ 'દૃષ્ઠપીઠ' અને માન ૩૭ હાથે ૧૧૩, ૩૮ હાથે ૧૧૪, ૩૯ હાથે ૧૧૫, ૪૦ હાથે ૧૧૬, ૪૧ હાથે ૧૧૭, ૪૨ હાથે ૧૧૮, ૪૩ હાથે ૧૧૯, ૪૪ હાથે ૧૨૦, ૪૫ હાથે ૧૨૧, ૪૬ હાથે ૧૨૨, ૪૭ હાથે ૧૨૩, ૪૮ હાથે ૧૨૪, ૪૯ હાથે ૧૨૫ અને ૫૦ હાથના પ્રામાદે પીઠમાન ૧૨૬ આંગલનું હોય.

લતિનાદિ ૫ પ્રાસાદોનાં પીઠોનો ઉદય-
અપરાજિત પૃચ્છા—

વિભક્તે ચૈકૃર્વિંશત્યા, પ્રાસાદસ્ય સમુચ્છ્રયે ।

પીઠાનિ પથ્ય પન્નાદે-નૈવાન્તં ભાગવૃદ્ધિઃ ॥૨૨૦॥

લતિને ઘાથ સાન્ધારે, નાગરે મિશ્રકે પિ થા ।

વિમાને પિ સમાખ્યાત, પીઠમાનસમુચ્છ્રયઃ ॥૨૨૧॥

ખાંટી—પ્રામાદના ઉદયના ૨૧ ભાગ કરવા, તે એકવિંશતિયા ૫ ભાગથી ૯ ભાગ સુધીના ઉદયમાલા અનુક્રમે લતિન આદિ ૫ પ્રામાદોને માટે ૫ પીઠો કરવા, લતિનને ૫ ભાગ, સાન્ધારને ૬ ભાગ, નાગરને ૭ ભાગ, મિશ્રકને ૮ ભાગ અને વિમાનને ૯ ભાગ જેટલી પીઠનો ઉદય રાવો

પીઠોદયના ભાગો—

ત્રિપચ્ચાશતસમુત્સેધે, ટ્વર્વિંશત્યશનિર્ગમે ।

નવાંશો જાઢ્યકુમ્ભશ્ચ, સપ્તાંશ કર્ણક ભવેત્ ॥૨૨૨॥

સાન્તર છલ્લિકા યુક્તા, સપ્તાંશા ગ્રાસપદિ(ટ્ટિ)કા ।

સૂર્યદિગ્ધસુભાગાશ્ચ, ગજવાજિનરાઃ ક્રમાત્ ॥૨૨૩॥

વાજિસ્થાનેઽથવા કાર્ય, સ્વસ્વદેવસ્ય વાહનમ્ ।

માંટી૦—ઉદયમાં ૫૩ ભાગ અને નિર્ગમમાં ૨૨ ભાગવાલા પીઠમાં જાડંબો ૯ ભાગનો, અંત્રોટ સહિત કળી ૭ ભાગની, છાજલી સહિત ગ્રાસપટ્ટી ૭ ભાગની, ગજથર ૧૨ ભાગનો, અશ્વથર ૧૦ ભાગનો અને નરથર ૮ ભાગનો ઁંચો કરવો, અથવા અશ્વથરના સ્થાને પોતપોતાના દેવના વાહનનો થર કરવો.

અપરાજિતપૃચ્છામાં નિર્ગમનું પ્રમાણ—

જાડયકુમ્ભઃ પશ્ચભાગઃ, કર્ણાલી ચાપ્ટભાગિકા ।

ગજપીઠં ચતુર્ભાગં, ત્રિભાગં વાજિપીઠકમ્ ॥૨૨૪॥

નરપીઠં દ્વિભાગં ચ, કર્તવ્યં શુભલક્ષણમ્ ।

સુરકાજાડયકુમ્ભાન્તં, દ્વાવિંશદ્ભાગનિર્ગતમ્ ॥૨૨૫॥

માંટી૦—જાડંબો ૫ ભાગ, કળી ૮ ભાગ, ગજપીઠ ૪ ભાગ, અશ્વપીઠ ૩ ભાગ અને નરપીઠ ૨ ભાગ જેટલું નિર્ગમે કરવું, આમ પીઠ ઉપરના સુરાથી જાડંબો ૨૨ ભાગ જેટલા નિર્ગમે કરવો.

ગજથરાદિ વિનાનું પીઠ હોય તો તેના ઉદયના ૨૩ ભાગ કરીને જાડંબો ૯ ભાગ, કળી ૭ ભાગ અને ગ્રાસપટ્ટી ૭ ભાગ ઉદયમાં કરવી. એજ પ્રમાણે નિર્ગમના ૨૨ ભાગોમાંથી ગજાદિ થરોના ૯ ભાગો ઓછા કરી નિર્ગમ ૧૩ ભાગનો કરવો, તેમાં જાડંબો ૫ ભાગનો અને કળી ૮ ભાગની નિર્ગમે કરવી, જો ગ્રાસપટ્ટી થરમાં હાય તો પણ નિર્ગમ તો ૧૩ ભાગનો જ કરવો, જાડંબો ૫ ભાગના નિર્ગમે કરી કળી અને ગ્રાસપટ્ટી વંને સમસૂત્રે ૮ ભાગ જેટલી નિર્ગમે કરવી.

પ્રાસાદનો ઉદય—

૧ લા પ્રકારનો ઉદય—

પીઠ ઉપરથી પ્રાસાદનાં ચળતરનો પ્રારંભ થાય છે, પ્રાસાદના

માનને અનુસારે તેનો ઉદય અધિક ઓછો કરવાનું વિધાન છે, ૧ હાથથી માઢીને ૫૦ હાથ મુઘીના માનના પ્રાસાદો હોય છે, એમા ઓછા માનના પ્રાસાદોનો ઉદય અધિક અને અધિકમાનના પ્રાસાદોનો ઉદય ઓછો કરવામાં આવે છે, છેલ્લા ૫૦ હાથના પ્રાસાદનો ઉદય માત્ર ૨૫ અથવા તો ૨૬ હાથનો હોય છે, જ્યારે કનિષ્ઠમા કનિષ્ઠ ૨૫ આગલના પ્રાસાદનો ૩૩ અને જ્યેષ્ઠમાને ૩૮ આગલનો ઉદય થઈ શકે છે, એ વિષે અપરાજિત પૃચ્છાનું વિધાન—

एकहस्ते तु प्रासादे, त्रयस्त्रिंशद्विरङ्गुलैः ।

द्विहस्ते तु प्रकर्तव्यः, पञ्चपञ्चाशदङ्गुलैः ॥२२६॥

सप्तसप्तत्यङ्गुलैश्च, प्रासादे तु चिह्नस्तके ।

चतुर्हस्ते तु प्रासादे, एकोनशतसङ्ख्यकैः ॥२२७॥

प्रासादे पञ्चहस्ते सै-कचिदશતિશતાङ्गुलैः ।

पञ्चहस्तान्तનો વૃદ્ધિ, -દ્વિસ્વ કુર્યાન્નદ્ધ્વતઃ ॥૨૨૮॥

પન્ચહસ્તાદ્ધ્વતશ્ચ, યાવત્સ્થાન્નવહસ્તકમ્ ।

દ્વિસ્વં હસ્તાર્ધભાગેન, પન્ચોર્ધ્વ ચ નવાન્તકમ્ ॥૨૨૯॥

તદ્ધ્વે ત્રયોદશાન્તં, પાદભાગં પરિત્યજેત્ ।

અષ્ટમાંશ તતો દ્વિસ્વ, યાવદ્વિશતિહસ્તકમ્ ॥૨૩૦॥

તતો ઠાત્રિશદંશ ચ, દ્વિસ્વ યાવન્નતાર્ધકમ્ ।

પ્રજાગન્ત કુંભકાદે, -રુચ્ચૂયો નાગરે મતઃ ॥૨૩૧॥

ખા૦ટી૦—એક હાથના પ્રાસાદનો ઉદય ૧ હાથ ૯ આગલનો કરવો, ૨ હાથના પ્રાસાદે ૨ હાથ ૭ આગલ, ૩ હાથે ૩ હાથ ૫ આગલ, ૪ હાથે ૪ હાથ ૩ આગલ, અને ૫ હાથે ૫ હાથ ૧ આગલનો પ્રાસાદનો ઉદય કરવો, આમ પાંચ હાથ મુઘી તો વ્યાપ્ત થતી ઉદય અધિક છે, પણ પાંચ હાથ ઉપરના માનના પ્રાસાદોમા વ્યાસની અપેક્ષા ઉદયમાન ઓછુ થતું જાય છે, ૬ હાથથી ૯ હાથ મુઘીના પ્રાસા-

विंशत्यन्तं दशोर्ध्वं च, वृद्धिः सूर्यांगुलैर्भवेत् ।

त्रयोदशकराः सप्ता-ङ्गुलं विंशतिहस्तके ॥२३६॥

अत ऊर्ध्वं पुनर्वृद्धि-हस्ते हस्ते करार्धतः ।

त्रिंशद्धस्ते सप्ताङ्गुलं, हस्ता अष्टादशैव च ॥२३७॥

ऊर्ध्वं पञ्चाशदन्तं च, हस्ते हस्ते नवाङ्गुलाः ।

कराणां वै सार्धपञ्च-विंशतिश्च शतार्धके ॥२३८॥

एकोनविंशत्यङ्गुला, कामदा च तदग्रतः ।

एषा युक्तिर्विधातव्या, प्रासादस्योत्तमोदये ॥२३९॥

नागरे लतिने चैव, सान्धारे चैव मिश्रके ।

विमान-नागर-छन्दे, कुर्याद्विमानपुण्यके ॥२४०॥

कुम्भकादि-प्रहारान्तं, प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ।

तदधस्तात्तु पीठं स्या-दूर्ध्वं च शिखरोदयः ॥२४१॥

विस्तारसम उत्सेधे, यावत् प्रथमभूमिका ।

शृंगं कूटोदयं त्यक्त्वा, शेषं मंडोवरो भवेत् ॥२४२॥

भा०टी०—१ हाथना प्रासादे ३३ आंगलनो उदय, २ हाथे ५५, ३ हाथे ७७, ४ हाथे ९९ अने ५ हाथे १२१ आंगलनो उदय जाणवो. आम ५ हाथ सुधी हास करवा छतां प्रासादना विस्तारथी उदय कंडक अधिक होय, पण ते पछी प्रत्येक विस्तारना हाथप्रति उदयमां हास ज थतो जाय, पांच पछी ६ थी ९ पर्यन्त प्रतिहाथे उदयमां १४-१४ आंगलनी वृद्धि करवी, अर्थात् १०-१० आंगलनो हास करवो. १० हाथना प्रासादनो उदय ८ हाथनो करवो, दश उपरान्त २० हाथ सुधी प्रतिहस्ते १२-१२ आंगलनी वृद्धि करवी, एटले के १२-१२ आंगलनो हास करवो, २० हाथना प्रासादने १३ हाथ अने ७ आंगलनो उदय करवो.

ए पछी ३० हाथ सुधी फरि १२-१२ आंगलनी प्रतिहस्त

વૃદ્ધિ કરજી, અર્થાત્ ૧૨-૧૨ આગલનો હાસ કરવો, ૩૦ હાથના પ્રાસાદનો ઉદય ૧૮ હાથ અને ૭ આગલનો કરવો, ત્રીસ પછી ૫૦ હાથ સુધીના વિસ્તારના પ્રામાદોમા પ્રતિ હસ્તે ઉદય ૯-૯ આગલનો વધારવો, અર્થાત્ ૧૫-૧૫ આગલનો હાસ કરવો, આમ કરતા ૫૦ હાથના પ્રામાદનો ઉદય ૨૫॥ હાથનો થશે

ઉક્ત ઉદયમાનમા ૧૯ આગલનો હમેરો કરવાથી ૨૬ હાથ ૭ આગલનો ઉત્તમોદય થશે, નાગર, લત્તિન, સાધાર, મિથ્રુ, વિમાન નાગર અને વિમાનપુષ્પરુ જાતિના પ્રામાદોને ઉપર પ્રમાણે ઉદય કરવો, ઘાસ્તુશાસ્ત્રના જાણકારોએ આ ઉદય કુંભરુ થરના પ્રારંભથી પ્રહાર થર પર્યન્તનો કરવાનું કહ્યું છે, કેમકે કુંભરુને નીચે પીઠ અને પ્રહારને ઉપર શિવરનો ઉદય હોય છે

જે પ્રાસાદના વિસ્તારનો જેટલો ઉદય હોય ત્યાં સુધી તે પ્રાસાદની પહેલી ભૂમિકા જાણજી, ઉપરનાં ગ્રંથો અને કૃત્યોનો ઉદય વાદ કરતાં નીચેનું મંડાણ 'મહોત્તર'ના નામથી ઓલવાય છે

ત્રીજા પ્રકારનો ઉદય—

एकादिपञ्चहस्तान्त, पृथुत्वेनोदयः समः ।

हस्ते सूर्यांगुला वृद्धि-र्यावत् त्रिंशत्करावधि ॥૨૪૩॥

नवांगुला करे वृद्धि-र्यावत् द्वास्तशतार्धकम् ।

पीठोर्ध्वे उदयश्चैव, छाद्यान्तो नागरादिषु ॥૨૪૪॥

આંટી૦—૧ થી ૫ હાથ પર્યન્ત વિસ્તારના જેટલો ઉદય હોય, એ પછી ૩૦ હાથ સુધીના પ્રાસાદોમા વિસ્તારના પ્રતિહાથે ઉદયમા ૧૨-૧૨ આગલની વૃદ્ધિ કરજી, આમત પ્રમાણે ૩૦ હાથના પ્રાસાદે ૧૭ હાથ ૧૨ આગલનો ઉદય થશે, ૩૧ થી ૫૦ હાથ સુધી પ્રતિહસ્તે ઉદયમા ૯-૯ આગલની વૃદ્ધિ કરજી, આમ કરતા ૫૦ હાથના પ્રાસાદનો ઉદય ૨૫ હાથનો થશે, નાગરાદિ પ્રાસાદોનો ઉદય પીઠ ઉપરથી છાજા પર્યન્તનો ગણાય છે,

ચોથા પ્રકારે પ્રાસાદોદય—

આ ઉદયમાનને ૩ જા પ્રકારના ઉદયમાનની સાથે થોડોક મતભેદ છે, ૧ થી ૩ હાથ સુધીનું માન ૧ લા ૨ જા માનને મલતું છે, ૪ હાથથી એનું માન જુદું પડે છે. ૪ હાથે ૪ હાથ ૧ આંગલ, ૫ હાથે ૫ હાથ, ૬ હાથે ૫ હાથ ૨૨ આંગલ, ૭ હાથે ૬ હાથ ૧૭ આંગલ, ૮ હાથે ૭ હાથ ૮ આંગલ, ૯ હાથે ૭ હાથ ૧૯ આંગલ, ૧૦ હાથે ૮ હાથ, ૧૫ હાથે ૧૦ હાથ ૬ આંગલ, ૨૦ હાથે ૧૨ હાથ ૧૨ આંગલ, ૨૫ હાથે ૧૪ હાથ ૧૮ આંગલ, ૩૦ હાથે ૧૭ હાથ, ૩૫ હાથે ૧૯ હાથ ૬ આંગલ, ૪૦ હાથે ૨૧ હાથ ૧૨ આંગલ, ૪૫ હાથે ૨૩ હાથ ૧૮ આંગલ, અને ૫૦ હાથે ૨૫ હાથનો ઉદય થાય છે.

પાંચમા પ્રકારે પ્રાસાદોદય—

૧ થી ૫ સુધી વિસ્તાર અને ઉદય સમાન હોય છે, ૬ થી ૧૩ હાથ સુધી ૧૨ આંગલની વૃદ્ધિ કરવી, ૧૪ થી ૨૧ હાથ સુધી ૧૧ આંગલની અને ૨૨ થી ૫૦ સુધી હાથ પ્રતિ ૧૦-૧૦ આંગલની વૃદ્ધિ કરવી.

આ મત પ્રમાણે ૧૩ હાથના પ્રાસાદે ૯ હાથનું, ૨૧ હાથે ૧૨ હાથ ૧૬ આંગલનું અને ૫૦ હાથે ૨૫ હાથ ૨ આંગલનું પ્રાસાદે ઉદયમાન થાય છે.

છઠ્ઠા પ્રકારનો પ્રાસાદોદય—

ફેરુ ઠક્કુરના મતે—

इगदुतिचउपणहत्थे, पासाइ खुराउ जा पहारथरो ।

नवसत्तपणतिएंगं, अंगुलजुत्तं कमेणुदयं ॥२४५॥

इच्चाइ खबाणंते, पडिहत्थे चउदसंगुलविहीणा ।

इअ उदयमाण भणिअं, अओ य उड्ढं भवे सिहरं ॥२४६॥

ખાંટી—૧, ૨, ૩, ૪, ૫, હાથના પ્રાસાદોનો ઉદય અનુ-
ક્રમે ૧, ૭, ૫, ૩, ૧ આગલ સદિત ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ હાથનો
જાણવો, અર્થાત્ ? હાથે ૧ હાથ ૧ આગલ, ૨ હાથે ૨ હાથ ૭
આગલ, ૩ હાથે ૩ હાથ ૫ આગલ, ૪ હાથે ૪ હાથ ૩ આગલ અને
૫ હાથે ૫ હાથ ૧ આગલ, પ્રામાદનો ઉત્તર કરવો આ માન્યતા
અપરાજિતની માથે અક્ષરજઃ મલે છે પણ એ પછીની હસ્તવૃદ્ધિનો
નિયમ અપરાજિતની માન્યતાની સાથે મેલ खातो નથી.

ફેરુના મતે ૬ થી ૫૦ હાથ સુધીના પ્રાસાદોના ઉદયની વૃદ્ધિનો
એક જ નિયમ છે કે પ્રતિહસ્તે ૧૪ અગુલનો ઘ્રાસ કરવો, ઇટલે કે-
પ્રતિહાથ ૧૦ આગલની જ ઉદયમા વૃદ્ધિ કરવી, આ નિયમાનુસારે
૬ થી ૨૦ હાથ સુધીના પ્રામાદોનું ઉદયમાન ૨, ૩, ૪, ૫, મા
પ્રકારના ઉદય માનવી ઓડુ આવે છે.

ઠગકુર ફેરુ આ ઉદયમા વિરાટ અને પ્રહાર થરોનો ઉદય સમિ-
લિત કર્યો છે, એ સૂચક વસ્તુ છે, અપરાજિતકાર સ્થળે સ્થળે
'પ્રહારાન્ત' એ શબ્દ લખીને એમ સૂચિત કરે છે કે 'પૂર્વે નાગર-
જાતિના પ્રાસાદોનો ઉદય પ્રહાર થરના મથાળા સુધી ગણાતો હતો
અને તેનો આરંભ કુમાથી કગતો હતો' ફેરુ સુરાથી પ્રારંભ કર્યો
એ વિચારણીય છે, આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તે વચ્ચે સુરાની
ઉચાઈ મંડોરગમા જ નહિ પણ પ્રાસાદના ઉદયમાં પણ પ્રવિષ્ટ થયા
માઠી ચુકી હશે

ઉદયમાનમા મતમેદ—

અપરાજિત પૃચ્છાના મતે આ ઉદય કુમાથરથી છાજાની ઉપર
આવતા પ્રહારથર સુધીનો ગણ્યો છે, વાસ્તુસારમા ઠગકુર ફેરુ
'સુરકુમ' ક્રિયાદિથી શરૂ કરી 'વહરાડ પ્રહાર તેર થર' અહિયાં
સુધીનો મંડોરો માન્યો છે, ફેરુ 'સુરા'ને મંડોરમા ગણ્યો છે

ડ્યારે અપરાજિતકારે મંડોવરાના ૧૪૪ ભાગોમાં યુરાના પળ ૫ ભાગો સામેલ ગળ્યા છે, છતાં ડ્યાં ડ્યાં ઉદયનો પ્રસંગ આવ્યો છે, યુરાને તેમાં ગળ્યો નથી, પળ વૈરાટ, પ્રહાર થરોને ગળ્યા છે. પ્રાસાદ-મંડનમાં યુરાથી છાજા પર્યન્તનો જ મંડોવરો અને તેની ઉંચાઈને જ ઉદય માન્યો છે, ઇટલે યુગને ગ્રહણ કરીને છાજા ઉપરના પૂર્વોક્ત ૨ થરોને છોડી દીધા છે, આજના શિલ્પિઓ પળ ઉદય અને મંડોવરાનો હિસાવ પ્રાસાદમંડન પ્રમાણે જ ગણે છે, જે અપરાજિતથી વિરુદ્ધ જાય છે. ભૂમિજપ્રાસાદના મંડોવરામાં અપરાજિત પૃચ્છાકાર કુંભાથી છાઘાન્ત 'શીર્ષોદય' કરવાનું વિધાન કરે છે, અને ત્યાં યુરાના થરને પીઠમાં ગણવાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ પળ કરે છે, જુઓ—

ભૂમિજે ચૈવ પ્રાસાદે, વરાટે ચ વિમાનકે ।

વિસ્તારાચ સમુત્સેધ-પર્યન્તં ચાઘભૂમિકા ॥૨૪૭॥

શૃંગકૂટોદયં ત્યક્ત્વા, તન્મધ્યે તુ વિચક્ષણૈઃ ।

શીર્ષોદયો વિધાતવ્ય-શ્છાઘાન્તં કુંભકાદિતઃ ॥૨૪૮॥

ખાંટી—ભૂમિજ, વરાટ, અને વિમાન જાતિના પ્રાસાદના વિસ્તાર જેટલા ઉદયમાં પ્રથમ ભૂમિકા પૂરી થાય છે, શૃંગ અને કૂટોદયને ઉપર છોડીને વિચક્ષણ શિલ્પિએ કુંભાથી છાજા સુધીના મધ્યભાગમાં શીર્ષોદય (પ્રાસાદના મસ્તકની ઉંચાઈ) કરવો.

એ પછી થરવાલાઓના ભાગાંક લખતા ગ્રન્થકાર કહે છે—

“ યુરકં પીઠ મધ્યે તુ, ” અર્થાત્ ‘ યુરાને પીઠમાં ગણી કુંભાદિ સ્તરોમાં ઉદયના ભાગાંક ગણવા ’

ઉપરના વિવેચનથી સમજાશે કે અપરાજિત નાગર જાતિના મંડોવરાની ઉંચાઈમાં યુરાને ગણનામાં લેતા હતા પળ પ્રાસાદનો ઉદય તો તે કુંભાથી જ આરંભ કરતા અને પ્રહાર સુધીના થરોને ઉદયમાં ગણી લેતા. ભૂમિજાદિ પ્રાસાદોના મંડોવરામાં તે યુરાને તેમ છાજા

उपरना धगेने संमिलित न्होता करता, आधुनिक शिल्पि गर्णे एनी उपर विचार करघो घटे.

मढोवराना थरोनी भाग सख्या—

प्रासादमण्डने—

वेदवेदेन्दुभक्ते तु, छाद्यान्ते पीठमस्तकात् ।

खुरकः पञ्चभागः स्याद्विंशतिः कुम्भरुस्तथा ॥२४०॥

कलशोऽष्टौ द्विसार्धं तु, कर्तव्यमन्तरालकम् ।

कपोतिकाष्टौ मञ्जी स्यात्, कर्तव्या नव भागिका ॥२४०॥

पञ्चत्रिंशत्पदा जघा, तिथ्यंशैरुद्गमो भवेत् ।

वसुभिर्भरणी कार्या, शिरःपट्टी दशाशिका ॥२४१॥

अष्टाशाऽथ कपोतालि-द्विसार्धमन्तरालकम् ।

छात्र त्रयोदशाङ्गोच्च, दश भागेर्विनिर्गमः ॥२४२॥

भा०टी०—पीठना मथाळार्थी ठाजा मुधीनी उचाईना १४४ भाग कल्पी, खुरो भाग ५, कुम्भो २०, रलश ८, अतराल २॥, के बाल ८, माची ९, जघा ३५, दोढियो १५, भरणी ८, शगावटी १०, मालाकैनाल ८, अतराल २॥ अने छाजु १३ भागनु उचु करघु, छाजानो निर्गम १० भागनो करघो.

१०८ भागनो मढोवरो—

खुरक च चतुर्भाग, कुम्भक दशपञ्चकम् ।

कलश चापि पञ्चभाग, त्रिभागाऽन्तरपञ्चकम् ॥२४३॥

कपोतालीं च पञ्चभागा, मञ्जिकामपि तादृशीम् ।

छात्रिंशत्पदिकोच्छ्राया, जघा कुर्याद् विचक्षण ॥२४४॥

उद्गम रुद्रभाग च, रुपि-त्रयैरुद्गमम् ।

भरणी चैव पञ्चभागा, कपोताली पञ्चैव तु ॥२४५॥

ત્રિભાગાન્તરપત્રં ચ, કર્તવ્યં તુ વિચક્ષણૈઃ ।

સ્વૂટછાદ્યં ચ દિગ્ભાગં, સપ્તભાગવિનિર્ગમમ્ ॥૨૫૬॥

માંટી—(૧૦૮ ભાગના મંડોવરામાં) વિદ્વાન્ શિલ્પીઃ સુરક

૪ ભાગ, કુંભક ૧૫ ભાગ, કલશ ૬ ભાગ, અંતરોટ ૩ ભાગ, કેવાલ ૬ ભાગ, માંચી ૫૫ ૬ ભાગ, અને જંઘા ૩૨ ભાગની ઝંચી કરવી, ૧૧ ભાગનો મકરમુખોથી શોભતો દોઢિયો, ભરણી ૬ ભાગ, માલા-કેવાલ ૬ ભાગ, અંતરાલ ૩ ભાગ, અને છાજું ૧૦ ભાગ ઝંચું અને ૭ ભાગના નિકાલે કરવું.

૨૭ ભાગનો મંડોવરો—પ્રાસાદમણ્ડને—

પીઠતઃછાદ્યપર્યન્તે, સપ્તવિંશતિભાજિતે ।

દ્વાદશાનાં સુરાદીનાં, ભાગસંખ્યા ક્રમેણ તુ ॥૨૫૭॥

૧ ૪ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૮ ૩

સ્યાદેક વેદ સાર્ધાર્ધ-સાર્ધ સાર્ધાષ્ટમિસ્ત્રિભિઃ ।

૧૧ ૧૧ ૧૧ ૨૧

સાર્ધસાર્ધાર્ધભાગૈઃ, સ્યાદ્, દ્વિસાર્ધૈર્દ્વયશનિર્ગમઃ ॥૨૫૮॥

માંટી—પીઠથી છાજા પર્યન્તના મંડોવરાના ૨૭ ભાગો કલ્પીને સુરાદિ ૧૨ થરોની ભાગસંખ્યા અનુક્રમે આ પ્રમાણે રાખવી, સુરો ૧, કુંભો ૪, કલશો ૧૧, અંતરાલ ૦, કેવાલ ૧૧, માંચી ૧૧, જંઘા ૮, દોઢિયો ૩, ભરણી ૧૧, માલાકેવાલ ૧૧, અંતરાલ ૦, અને છાજું ૨૧ ભાગનું ઝંચું કરવું, છાજાનો નિકાલો ૨ ભાગનો કરવો.

ઠક્કુર ફેરુના મતે ૨૫ ભાગનો મંડાવરો—

સુર-કુંભ-કલસ-કઢવાલિ, —મશ્ચીજંઘા ય છજ્જિ ડરજંઘા ।

ભરણિ-સિરવટ્ટિ-છજ્જય, વહરાડ પહાર તેર થરા ॥૨૫૯॥

ઇગ તિય દિવદ્ધુ તિસુ કમિ, પળ સદ્ધા ઇગ દુ દિવદ્ધુ દિવદ્ધોઅ ।

દો દિવદ્ધુ દિવદ્ધુ ભાયા, પળવીસં તેર થરમાણં ॥૨૬૦॥

માંટી—સુરો, કુંભો, કલસો, કેવાલ, માંચી, જંઘા,

छाजली, उरजघा (दोढिओ), भग्णी, श्रामटी, छाजुं, विराट अने प्रहार; आ १३ थरो प्रासादोना मंडोउरोमा होय छे. आ थरोनी भाग सख्या अनुक्रमे नीचे प्रमाणे राखी—१,+३,+१॥,+१॥,+१॥,+५॥,+१,+२,+१॥,+१॥,+२,+१॥,+१॥=२५. ए उपरांत मेरुमंडो-वरो, चतुर्मुख मंडोउरो, आदि अनेक प्रकारना मंडोउराओनु शास्त्रमा निरूपण छे पण ते सर्वनु वर्णन करवाने अत्र अत्राश नथी

गर्भगृहोच्छ्रयः—अपराजितपृच्छायाम्—

कुंभी तु कुम्भके ज्ञेया, स्तम्भो ज्ञेयस्तथोद्गमे ।

भरण भरण्या ज्ञेय, कपोतालया तथा शिरः ॥२६१॥

अधस्तात्कूटछाद्यस्य, कुर्यात् पट्टस्य पेटकम् ।

अर्धोदय करोट च, कर्तव्य विधिपूर्वकम् ॥२६२॥

भा०टी०—कुंभाने मथाळे कुंभीनु, दोढियाने मथाळे स्तम्भनु, भरणाने मथाळे भरणानुं, अने मालाकालने मथाळे शिरानुं मथाल्ल मेलवतु. शिरा उपर पाटानुं पेटक छाजानी निचली फरके गोठरनु अने विस्तारना अर्धा उदयमा विधिपूर्वक करोटक करतु.

गर्भगृहोच्छ्रय जाणवानी यीजी रीति—

अथान्यत्सप्रवक्ष्यामि, मान गर्भगृहस्य च ।

प्रासादानां बृहन्मान, यत्स । विज्ञायते यतः ॥२६३॥

गर्भव्यासः सपटंगः, सपादः सार्ध एव च ।

पादोनांशाग्रिको वा पि, ज्येष्ठ मध्य रुनिष्टकः ॥२६४॥

तत्रोदयेऽष्टभिर्भक्ते, भागेनैकेन कुम्भिका ।

स्तम्भ सार्धचतुष्काग्रो, भागस्तु थालको भवेत् ॥२६५॥

शीर्षक भागमेक तु, अर्धः पट्टसमुच्छ्रयः ।

गर्भन्यासार्धमानेन, कुर्यात् पद्मशिलोदयम् ॥२६६॥

ન કર્તવ્ય્યા દર્દરિકા, પશ્ચ-સસમથોચિતે ।

અનેનેવ પ્રકારેણ, કુર્યાદ્ ગર્ભગૃહોચ્છ્રયમ્ ॥૨૬૭॥

ભા૦ટી૦—હે અપરાજિત ! હવે ગર્ભગૃહની ઝંચાઈનું વીજું માન કહું છું તે સાંભલ, જેથી ઘટ્ટ પ્રાસાદોના ગર્ભગૃહનો ઉદય જાણી શકાય.

ગર્ભગૃહના વિસ્તારને સ્વપટ્ટભાગ યુક્ત કરવાથી અથવા સવાયો, દોઢો, પોણવમણો કરતાં જે પ્રમાણ થાય તેટલા પ્રમાણનો ઉદય જ્યેષ્ઠ-મધ્યમ-કનિષ્ઠ-પ્રાસાદોના ગર્ભગૃહનો જાણવો, અર્થાત્ જ્યેષ્ઠ પ્રાસાદોના ગર્ભ વિસ્તારથી તેનો ઉદય પદંશ યુક્ત અથવા ચતુર્થીશ યુક્ત કરવો, મધ્યમ માનના પ્રાસાદોના ગર્ભ વિસ્તારથી તેઓનો ઉદય દોઢો કરવો અને કનિષ્ઠ માનના પ્રાસાદોના ગર્ભ વિસ્તારથી તેનો ગર્ભગૃહોચ્છ્રય પોણવમણો કરવો.

ઉક્ત ગર્ભોદયને ૮ થી માંગી ૧ ભાગની કુંમી, ૪॥ ભાગનો થાંભલો, ૧ ભાગનો થાલક, ૧ ભાગનું શરું અને ૦॥ ભાગનો પાટ ઝંચો કરવો, અને તે પછી પાટો ઉપર સ્ત્રાણિયા નાચીને ગર્ભગૃહના વિસ્તારના અર્ધ ભાગ જેટલી ઝંચી જાય એવી રીતે પદ્મશિલા ઢાંકી કરોટક કરવું, પણ ગર્ભગૃહ ઉપર પાંચ સાત કે ગમે તેટલા થરની પણ દાદરી ન કરવી, ઉક્ત પ્રકારે ગર્ભગૃહનો ઉચ્છ્રય કરવો.

ઉંવરો-અપરાજિતપૃચ્છામાં—

उदुम्बरं तथा वक्ष्ये, कुम्भिकान्तसमुच्छ्रयम् ।

तस्यार्धेन त्रिभागेन, पादेन रहितं तथा ॥२६८॥

उक्तं चतुर्विधं शस्तं, कुर्याच्चैवमुदुम्बरम् ।

अत्युत्तमाश्च चत्वारो, न्यून्या दृष्यास्तथाधिकाः ॥२६९॥

ભા૦ટી૦—હવે ઉંવરાને કહું છું, ઉંવરાની ઝંચાઈ કુંમીના મથાળા સુધી, તેના અર્ધભાગે, બે તૃતીયાંશે અથવા પોણા ભાગે હોય

छे, ऊंवरानुं उक्त ४ प्रकारानुं मान अत्युत्तम छे, एथो ओठुं अथवा अधिक मान करवाथी ते दूषित थाय छे

अर्धचन्द्र अने उदुम्बर क्या मूकवा ?

खुरकोर्ध्वेऽर्धचन्द्रः स्यात्, तदूर्ध्वे स्यादुदुम्बरः ।

उदुम्बरार्धं त्र्यशे वा, पादे वा गर्भभूमिका ॥२७०॥

मण्डपेषु च सर्वेषु, पीठान्ते रंगभूमिका ।

एषा युक्तिर्विधातव्या, सर्वकामफलोदया ॥२७१॥

भा०टी०—सुरा उपर अर्धचन्द्र शिला मूकी तेना उपर ऊंररो स्थापन करवो, बली ऊंवराना अर्धभागे, एरु तृतीयाशे अथवा चतुर्थ भागे गभारानी भूमि ऊंची लेगी, सर्व मंडपोमा पीठने मथाळे ज रंगभूमि राखगी, पण ऊंची लेवी नहि, आ प्रकारानी युक्ति कर्वाथी सर्व इच्छाओ पूर्ण करनार प्रासाद थजे.

ऊंवराना अग विभागो—

द्वारविस्तारत्रिभागेन, मध्ये मन्दारको भवेत् ।

वृत्त मन्दारक कुर्यात्, युत पद्ममृणालकैः ॥२७२॥

मूल-नासिकयोर्मध्ये, स्थाप्यश्चोदुम्बरस्तथा ।

सिंहशाखा मूलनासा-सममूत्रे विचक्षणः ॥२७३॥

जाडयकुंभ. कर्णमाला, चोर्ध्वे वृत्तं मृणालकम् ।

मन्दारोभयपक्षे तु, कीर्तिचन्द्रद्वय भवेत् ॥२७४॥

भृकुट्या कुटिलाक्ष च, दण्डाभिः समलकृतम् ।

रुर्णोपशृङ्गैस्तदधः, शाखापत्रैरलकृतम् ॥२७५॥

तलच्छन्दे च शाखा तु, म्यादुदुम्बरपक्षयोः ।

तद्रूपा क्रियते प्राज्ञे-निर्गमे पीठमयुता ॥ २७६ ॥

भा०टी०—ऊंवराना मध्यभागे द्वार निम्नाना त्रीजा भाग

જેટલો મન્દારક વનાવવો. મંદારકને ગોલ અને કમલનંતુઓ વડે સુશોભિત કરવો. ચતુર શિલ્પીઓ વંને મૂલ નામિકોના મધ્ય ભાગમાં મૂલ નાસિક તથા સિંહ શાંખાના સમઘ્રે ઉંચરાને સ્થાપવો, તેના નિચલા ભાગમાં જાડંવો ને કર્ણી (કર્ણમાલા) વનાવવી, ઊપરની ગોલાઈમાં કમલમૃણાલ કરવા, અને મન્દારની વંને વાજુ કીર્તિમુખો કરવાં, કીર્તિમુખો મૃકુટિયે કુટિલનેત્રવાલાં, દાઢાઓ વડે યુક્ત, નીચે કર્ણ-ઉપકર્ણ શૃંગોળે શોભિત, શાંખાપત્રોળે અલંકૃત કરવાં, બુદ્ધિમાનોળે ઉદુમ્બરના વંને છેડાઓ પાસે તલલંદમાં પીઠ નિર્ગમવાલી તેવી જ દલવિભક્તિવાલી શાંખા કરવી.

અર્ધચન્દ્રક-પ્રાસાદમજ્જને—

સ્તુરકેણ સમંકુર્યા-ર્ધચન્દ્રસ્થ ચોચ્છિત્તિમ્ ।

દ્વારવ્યાસસમં કુર્યા-ન્નિર્ગમં ચ તર્ધતઃ ॥૨૭૭॥

દ્વિભાગમર્ધચન્દ્રશ્ચ, ભાગેન દ્વૈ ગકારકૌ ।

શંખપત્રસમાયુક્તં, પદ્માકારૈરલંકૃતમ્ ॥ ૨૭૮ ॥

ખા૦ટી૦—અર્ધચન્દ્રની ઉંચાઈ સુરા જેટલી, લંબાઈ દ્વારના વિસ્તાર જેટલી અને તેનો નિર્ગમ લંબાઈથી અર્ધો કરવો, અર્ધચન્દ્ર-શિલાની લંબાઈના વે ભાગમાં વચ્ચે અર્ધચન્દ્ર કરવો, અને એક ભાગ જેટલી જગામાં વંને વાજુએ વે ગગારા કરવા; ગગારા, શંખો અને પદ્મપત્રોળે અલંકૃત કરવા.

નાગર-પ્રાસાદદ્વારોદય—

અપરાજિતપૃચ્છાયામ્—

એકહસ્તે તુ પ્રાસાદે, દ્વારં સ્યાત્ ષોડશાંગુલમ્ ।

કાર્યા ષોડશાનો વૃદ્ધિઃ, પર્યન્તે ચ ચતુષ્કરમ્ ॥૨૭૯॥

ગુણાંગુલાષ્ટહસ્તાન્તં, તત્પરં દ્વયંગુલા કરે ।

પશ્ચાશહસ્તપર્યન્તં, પ્રયુક્તા વાસ્તુવેદિભિઃ ॥૨૮૦॥

યાન-વાહન-પર્યંકે, ઘરે-પ્રાસાદસદ્મનામ્ ।

દૈર્ઘ્યાર્થેન વૃથુત્વ સ્વા-ચ્છોભન તત્કલાધિકમ્ ॥૨૮૧॥

ખા૦ટી૦—૧ હાથના પ્રાસાદનુ દ્વાર ૧૬ આગલનુ થાય, આ પ્રમાણે જ ૪ હાથ સુધી દ્વારની ડુંચાઈમા ૧ હાથે ૧૬ આગલની વૃદ્ધિ, ચાર હાથ પછી ૮ હાથ સુધી પ્રત્યેક હાથે અથવા તેના ત્રિભાગે ૩ આગલના હિસાબે વૃદ્ધિ કરવી અને આઠ પછી ૫૦ હાથ પર્યન્ત પ્રતિહસ્તે ૨-૨ આંગલના હિસાબે દ્વારની ડુંચાઈમા વૃદ્ધિ કરવી. યાન, વાહન, પલંગો, અને પ્રાસાદ તથા ઘરના દ્વારોમા લંબાઈથી વિસ્તાર અર્ધ કરવો, વિસ્તાર દૈર્ઘ્યના અર્ધથી વે આગલ 'વધુ' હોયતો પણ શુભ છે, પણ દૈર્ઘ્ય વિસ્તારથી ગમણા ઉપર ન હોયુ જોડ્યે.

ક્ષીરાર્ણવનું નાગર-ઘરમાન—

અક્ષસ્તે તુ પ્રાસાદે, ઘર ચ પોડગાગુલમ્ ।

દ્વય વૃદ્ધિ. પ્રકૃતંચ, ચતુર્હસ્ત યદા ભવેત્ ॥૨૮૨॥

ત્રેદાંગુલા ભવેદ્વૃદ્ધિ-ર્યાવચ્ચ દશાક્ષ્નકમ્ ।

હસ્તવિશતિમાને ચ, હસ્તે હસ્તે ઠયાંગુલમ્ ॥૨૮૩॥

ઠયાંગુલા ચ ભવેન્નાયત્, પ્રાસાદ ત્રિગહસ્નકમ્ ।

અંગુલૈકા તનો વૃદ્ધિ-ર્યાવત્પશ્ચાદ્દશાક્ષ્નકમ્ ॥૨૮૪॥

નાગરાત્પમિદં ઘર-મુક્તં ક્ષીરાર્ણવે મુને ! ।

દશાશેન યદા હીન, ઘર સ્વર્ગે મનોરમે ॥૨૮૫॥

અધિક ચ દશાશેન, પ્રાસાદે પર્વનાશ્રિતે ।

તાવત્ ક્ષેત્રાન્તરે પ્રોક્ત-મર્ત્તે ચાદિ મુનીશ્વર ! ॥૨૮૬॥

૧ માત્રાગ્નાતિ વિવિધો મૂળમાં જાયેલ 'કયા' શબ્દનો અર્થ 'મોલમો માગે' ગમ કરે છે, પણ તે યદા-શર જગતો નથી, નિરપનાશમાં થીજા પરિભ્રમિક પદ્ધતીની જેમ જગા પણ પરિભ્રમિક પદ્ધતિ છે અને તેનો અર્થ છે માત્રા પથો વાપ છે જમદ—

“સ્વાદેકમગુન્ન યાત્રા, કયા પ્રોક્તાદ્દગુન્નદ્વયમ્” ઇત્યાદિ ।

શિવદ્વારં ભવેજ્જ્યેષ્ઠં, કનીયશ્ચ જિનાલયે ।
 મધ્યસ્થં સર્વદેવાનાં, સર્વકલ્યાણકારકમ્ ॥૨૮૭॥
 ઉત્તમં તૂદયાર્ધેન, પાદોનં મધ્યમાનકમ્ ।
 કનીયસ્તત્ર હીનં ચ, વિસ્તૃતં દ્વારમેવ ચ ॥૨૮૮॥

ભા•ટી•—૧ હાથના પ્રાસાદે દ્વાર આંગલ ૧૬, આ ૧૬ આંગલની વૃદ્ધિ ૪ હાથના પ્રાસાદ સુધી કરવી; ૫ થી ૧૦ હાથ સુધી ૪ આંગલની વૃદ્ધિ કરવી, ૧૧ થી ૨૦ અને ૨૧ થી ૩૦ હાથ સુધીના વંને દશકના પ્રાસાદોના દ્વારના ઉદયમાં પ્રતિહસ્ત ૨-૨ આંગલનો વધારો કરવો, ૩૧ થી ૫૦ હાથ સુધીના પ્રાસાદોના દ્વારોદયમાં પ્રતિહસ્તે ૧-૧ આંગલની વૃદ્ધિ કરવી, હે મુનિ ! ક્ષીરા-ર્ણવમાં આ પ્રકારના દ્વારોને 'નાગરદ્વાર' કહ્યું છે.

આ દ્વારમાનને દશાંશહીન કનિષ્ઠમાન કરવાથી સ્વર્ગના મનોહર ચૈત્યોનું દ્વારમાન થાય છે, અને દશાંશયુક્ત જ્યેષ્ઠમાન કરવાથી પર્વતાશ્રિત પ્રાસાદોનું દ્વારમાન થાય છે, હે મુનીશ્વર ! પ્રાસાદ માને આવેલ મધ્યમમાન સ્થાનાન્તરનાં સર્વ પ્રાસાદોનું દ્વારમાન કરવું યોગ્ય છે.

શિવપ્રાસાદનું દ્વાર જ્યેષ્ઠ, જિન પ્રાસાદનું દ્વાર કનિષ્ઠ અને બીજા સર્વદેવોના દેવાલયનું દ્વાર મધ્યમ માનનું કરવું સર્વ પ્રકારે કલ્યાણકારી છે, વિસ્તારમાં દ્વાર પોતાના ઉદયથી અર્ધમાનનું હોય તો ઉત્તમ ગણાય, ઉત્તમને ચતુર્થાંશ હીન કરવાથી વિસ્તારનું મધ્યમાન થાય છે અને તેથી પણ હીન કરતાં કનિષ્ઠ વને છે.

ભૂમિજપ્રાસાદદ્વારમાન-અપરાજિતપૃચ્છાયામ્—

एकहस्ते तु प्रासादे, द्वारं सूर्यांगुलोदयम् ।

हस्ते हस्ते सूर्यवृद्धि-यावत् स्यात्पञ्चहस्तकम् ॥૨૮૯॥

त्रि तुर्यांशाच्च सप्तान्तं, नवान्तं च तदर्धतः ।

तदूर्ध्वं शतार्ધान्तं च, वर्धयेद् द्व्यंगुलैः पुनः ॥૨૯૦॥

ઉચ્ચાર્થેન વિસ્તાર, શુભ સ્યાતુ કલાધિકમ્ ।

ભૂમિજે દ્વારમાન ચ, પ્રયુક્ત વાસ્તુવેદિભિઃ ॥૨૦.૧॥

ખાંટી૦—૦૬ હાથના ભૂમિજ પ્રાસાદને ૧૨ આંગલ ઉચું દ્વાર હોય, ૫૫ હાથ સુધીના પ્રાસાદોને એક પ્રમાણે પ્રતિહસ્તે ૧૨-૧૨ આંગલની ઉદયમા ઘટ્ટિ કરવી, ૬ પછી ૭ હાથ સુધી પ્રતિહસ્તે ૯-૯ આંગલની, ૯ હાથ સુધી ૬-૬ આંગલની અને ૯ પછી ૫૦ હાથ સુધીના પ્રાસાદોના દ્વારોદયમાં પ્રતિહસ્તે ૨-૨ આંગલની ઘટ્ટિ કરવી.

દ્વારની ઉચાઈના અર્ધભાગે તેનો વિસ્તાર કરવો શુભ છે, વિસ્તારમાં ૧ કલા અધિક હોય તો પણ શ્રેષ્ઠ છે. ભૂમિજ પ્રાસાદનું દ્વારમાન વાસ્તુવેદિ નિદાનોનું ઉપર પ્રમાણે જણાવ્યું છે.

દ્રાવિડદ્વારમાન-અપરાજિત પૃષ્ઠાયામ્—

અઘસ્તે તુ પ્રાસાદે, દ્વાર વિશ્વાદશાંગુલમ્ ।

દશાંગુલં પ્રતિકર, યાત્ પટ્ટસ્તક મયેત્ ॥૨૦.૨॥

અન ઉર્ધ્વે દિશ્વરાન્ત, ઘટ્ટિ પચ્ચાંગુલા મયેત્ ।

ઘટ્ટાંગુલા ચ તનો ઘટ્ટિઃ, પચ્ચાંગુલસ્તકાયધિ ॥૨૦.૩॥

પૃથુત્વ ચ તદર્થેન, શુભ સ્યાતુ કલાધિકમ્ ।

દ્રાવિડે દ્વારવિસ્તારઃ, પ્રયુક્તો વાસ્તુવેદિભિઃ ॥૨૦.૪॥

ખાંટી૦—૦૬ હાથના દ્રાવિડ પ્રાસાદનું દ્વાર ૧૦ આંગલના ઉદયમાલુ કરવું અને ૬ હાથ સુધીના પ્રાસાદોના દ્વારોનું માન એક રીતે પ્રતિહસ્તે ૧૦-૧૦ આંગલની ઘટ્ટિ કરવું, ૬ પછી ૧૦ હાથ સુધી પ્રતિહાથે ૫ આંગલની અને ૧૧ થી ૫૦ હાથ સુધી પ્રતિહાથે ૨ આંગલની ઘટ્ટિ કરવી. દ્વારનો વિસ્તાર ૫ના ઉદયથી અર્ધે પ્રમાણમાં ગણવો, ૧ કલા-અધિક વિસ્તાર હોય તો શુભ છે, વાસ્તુ-પ્રાસાદના નિદાનોનું દ્રાવિડદ્વાર વિસ્તાર ઉપર પ્રમાણે કમો છે.

સપ્તશાખાશ્ચ સપ્તાંગે, નવશાખા નવાંગકે ।

હીનશાખં ન કર્તવ્યં, અધિકં નૈવ દૂપયેત્ ॥૩૦૫॥

ભાંટી૦—શિવના પ્રાસાદનું દ્વાર નવશાખ, વીજા દેવોનું પ્રાસાદદ્વાર સપ્તશાખ, ચક્રવર્તીના પ્રાસાદનું દ્વાર પાંચશાખ, મંડલિક રાજાના પ્રાસાદનું દ્વાર ત્રિશાખ અને શુદ્ર, વૈશ્ય તથા બ્રાહ્મણના ઘરોનાં દ્વાર એક શાખનાં કરવાં. એક શાખથી નવ શાખ સુધીના પ્રત્યેક દ્વારમાં આય શુદ્ધિ કરવી, જે શાસ્ત્રમાં છે તેજ યુક્તિપૂર્વક શાખા માન કરવું અને શિલ્પિઓએ સર્વ દ્વારો પળ તેજ રીતે શાસ્ત્રાનુસારે કરવાં.

આયને માટે એક, દોઢ અથવા અડધો આંગલ માનથી ઓછો અથવા વધતો કરવો પડે તો કરવો પણ શુદ્ધ આય ઉપજાવવો, કેમકે આય દોષની શુદ્ધિ માટે આટલી હાનિ-વૃદ્ધિ કરવી દૂષિત નથી.

પ્રાસાદની જાતિ અને રૂપોને અનુરૂપ દ્વાર રચના પણ તેવી કરવી અને શાખાના નિચલા ભાગમાં પ્રાસાદના તલચ્છંદને અનુરૂપ અંગ વિભાગો પાડવા.

ત્રણ અંગ, પાંચ અંગ, સાત અંગ અને નવ અંગ; આ પૈકીના જેટલા અંગોનો પ્રાસાદ હોય તેટલી જ દ્વાર શાખાઓ તેના દ્વારે કરવી, અર્થાત્ ત્રણ અંગના પ્રાસાદે ત્રણ, પાંચ અંગનાને પાંચ, સાત અંગવાલાને સાત અને નવ અંગના પ્રાસાદને નવ શાખ દ્વાર કરવું. પ્રાસાદના અંગથી ઓછી શાખાનું દ્વાર ન કરવું, અધિક શાખાનું કરે તો દોષ નથી.

અપરાજિતપૃચ્છામાં શાખાઓની વર્તના—

ત્રિશાખાની વર્તના—

ચતુર્ભાગાંકિતં કૃત્વા, ત્રિશાખં વર્તયેત્તતઃ ।

મધ્યે દ્વિભાગિકં કુર્યાત્, સ્તંભં પુરુષસંજ્ઞકમ્ ॥૩૦૬॥

પદ્મશાખા ચ કર્તવ્યા, સ્વલ્પશાખા તથેવ ચ ।
 સ્ત્રીસંજ્ઞા ચ ભવેચ્છાગ્વા, પાર્શ્વયોઃ પૃથુભાગિકા ॥૩૦૭॥
 નિર્ગમશ્ચૈકભાગેન, રૂપસ્તંભે પ્રગસ્યતે ।
 પેદકે વિસ્તરઃ કાર્યઃ, પ્રવેશચતુર્થાંગકઃ ॥૩૦૮॥
 કોણિકા સ્તંભમધ્યે તુ, ભ્રૂપણાર્યાય પાર્શ્વતઃ ।
 શાખોત્સેધચતુર્થાંશો, દ્વારપાલૌ નિવેશયેત્ ॥૩૦૯॥
 કાલિન્દી વામશાખાયા, દક્ષિણે ચૈવ જાહ્લવી ।
 ગંગાઽર્કતનયાયુગ્મ મુખયોર્વામદક્ષિણે ॥૩૧૦॥
 ગન્ધર્વા નિર્ગમે કાર્યા, એકભાગા વિચક્ષણૈઃ ।
 નન્દી ચ વામશાખાયા, મહાકાલશ્ચ દક્ષિણે ॥૩૧૧॥
 ઇતિ ત્રિશાખ સપ્રોક્ત, પશ્ચશાખમય શૃણુ ।

આંટી૦—દ્વાર શાખાના વિસ્તારમા ૪ ભાગો પાડીને ત્રિશાખ દ્વારની રચના કરવી, મધ્યમા ૨ ભાગનો પુરુષસંજ્ઞાવાલો રૂપસ્તંભ કરવો, સ્તંભની બંને વાજુમા ૧-૧ ભાગના વિસ્તાર ગાલી સ્ત્રીસંજ્ઞા વાલી પદ્મશાખા તથા સ્વલ્પશાખા, આ બે શાખાઓ કરતી, રૂપસ્તંભ નો નિર્ગમ ૧ ભાગનો શાખો પ્રગસનીય ગણાય છે, રૂપસ્તંભના પેદાનો વિસ્તાર પ્રવેશના ચોથા ભાગ જેટલો કરવો, રૂપસ્તંભમા બંને તરફ શોભા માટે કોણિઓ કાઢતી

દ્વાર શાખની ઉચાઈના ચોથા ભાગમા નીચે બે પ્રતિદ્વારો કરવા, ઢાંચી શાખામા જમના અને જમણી શાખામાં ગંગાની મૂર્તિઓ બનાવવી, જ્યાં ગંગા છે ત્યાં ગંગાનું યુગ્મ અને જમનાના સ્થાને જમનાનું યુગ્મ પ્રતિદ્વારની ઢાંચી અને જમણી વાજુમા કરવું

નિર્ગમ ભાગમા સુદ્ધિમાન શિવિઓ ૧ ભાગના ગન્ધર્વો બનાવવા, ઢાંચી શાખામા નન્દી અને જમણીમા મહાકાલને આલેખવા, આ પ્રમાણે ત્રિશાખદ્વારની રચના રહી હવે પશ્ચશાખને સામલ !

पंचशाखनी वर्तना—

शाखाविस्तारमानं च, षड्भिर्भागैर्विभाजयेत् ।
 एकभागा भवेच्छाखा, रूपस्तंभो द्वि भागिकः ॥३१२॥
 निर्गमश्चैकभागेन, रूपस्तंभे प्रशस्यते ।
 कोणिका स्तंभमध्ये च, उभयोर्वामदक्षिणे ॥३१३॥
 गन्धर्वा निर्गमे कार्या, एकभागा विचक्षणैः ।
 तत्सूत्रे खल्वशाखा च, सिंहशाखा च भागिका ॥३१४॥
 सपादः सार्धभागो वा, रूपस्तंभः प्रशस्यते ।
 उत्सेधस्याष्टमांशेन, शस्तं शाखोदयं मतम् ॥३१५॥
 पत्रशाखा च गन्धर्वा, रूपस्तंभस्तृतीयकः ।
 चतुर्थी खल्वशाखा च, सिंहशाखा ततः परम् ॥३१६॥
 पञ्चशाखमितिख्यातं, संक्षेपात्कथितं मया ।

भा०टी०—शाखा विस्तार मानना ६ भागो कल्पी १-१ भागनी शाखाओ अने २ भागनो वच्चे रूपस्तंभ करवो, रूपस्तंभ निर्गममां १ भागनो करवो प्रशस्त छे, रूपस्तंभमां डावी जमणी कोणिओ करवी अने तेना निर्गममां चतुर शिल्पिओए एक भागनी गन्धर्वशाखा करवी, तेना समसूत्रे स्तंभनी वीजी तरफ खल्व शाखा अने सिंह शाखा १-१ भागनी करवी, रूपस्तंभना २ भागोमांथी १। अथवा १॥ भागनो रूपस्तंभ विस्तारमां राखवो योग्य गणाय, द्वार शाखानी उंचाइना ८ भागो करी तेना एक अष्टमांश जेटलो शाखानो विस्तार राखवो श्रेष्ठ छे. १ पत्रशाखा, २ गन्धर्व शाखा, ३ रूपस्तंभ, ४ खल्व शाखा, अने ५ मी सिंह शाखा; ए प्रमाणे पंच शाखद्वारनी शाखाओ होय छे, जेथी ए द्वार 'पंचशाख' ए नामथी प्रसिद्ध छे, जेनुं में संक्षेपमां निरूपण कर्युं. हे अपराजित ! हवे सप्तशाखद्वारने कहुं ते सांभल ।

सप्तशाखद्वारनी वर्तना—

शाखाविस्तारमान तु, वसुभागविभाजितम् ।
 भाग-भागाश्च शाखाः स्युः, मध्ये स्तंभो द्विभागिकः ॥३१७॥
 कोणिका भागवादेन, विस्तारे निर्गमे तथा ।
 निर्गमः सार्धभागेन, रूपस्तमे प्रशस्यते ॥३१८॥
 गन्धर्वा सिंहशाखा च, निर्गमे भाग एव च ।
 निर्गमश्च तद्धेन, शेषशाखासु शस्यते ॥ ३१९ ॥
 पञ्चशाखा च गन्धर्वा, रूपशाखा तृतीयका ।
 स्तम्भशाखा भवेन्मध्ये, रूपशाखा तु पञ्चमी ॥३२०॥
 पष्ठी स्यात् खल्वशाखा च, सिंहशाखा च सप्तमी ।
 प्रासादकूर्णसहिता, सिंहशाखाऽग्रमृत्रतः ॥३२१॥

भा०टी०—शाखाविस्तारना आठ भाग पाडी बाजुमा एक
 एक भागनी ६ शाखाओ करी अने मध्यमा २ भागविस्तारनो १
 रूपस्तम्भ रनावसो, रूपस्तम्भमा रने तरफ विस्तार अने निर्गममा
 पा. पा भागनी कोणिको करी रूपस्तम्भनो निर्गम दोठ भागनो
 करनो प्रशसनीय छे. गन्धर्वा अने सिंहशाखानो निर्गम १-१
 भागनो करवो अने राकीनी शाखाओ निर्गमे अर्धा अर्धा भागनी
 करी सारी छे, १ पञ्चशाखा, २ गन्धर्वशाखा, ३ रूपशाखा, ४
 मध्यमा रूपस्तम्भशाखा, ५ रूपशाखा, ६ खल्वशाखा अने ७ सिंह-
 शाखा, सप्तशाख द्वारनी आ ७ शाखाओ छे, आमा सिंहशाखा अने
 प्रासादनो मूल कूर्ण, जा रने सममुखमा लेमा, नवशाखद्वारनुं निरूपण
 पण शिल्पशास्त्रमा करेछुं छे उता आज्ञे तेनो विशेष उपयोग न
 होमाथो अहों आपनु आयश्यक जणातु नथी

द्वारशाखाना विस्तारनु मान-

द्वारोच्छ्रयप्रमाणेन, शाखा विस्तारयेत्सुधी ।

ષંડશેન ત્રિશાખાં તુ, પશ્ચશાખાં તુ પશ્ચમિઃ ॥૩૨૨॥

સપ્તશાખાં યુગાંશેન, નવશાખાં ત્રિભિસ્તથા ।

ઈદં માનં ચ જ્ઞાતવ્યં, શાખાનાં વિસ્તરે શુભમ્ ॥૩૨૩॥

ભા૦ટી૦—દ્વારની ઉંચાઈને અનુસારે વૃદ્ધિમાને શાખાનો વિસ્તાર કરવો, ત્રિશાખાની શાખાનો વિસ્તાર દ્વારની ઉંચાઈના છઠ્ઠા ભાગ જેટલો રાખવો, પંચશાખની શાખાનો વિસ્તાર દ્વારોદયના પંચમાંશે રાખવો, સપ્તશાખદ્વારની શાખાનો વિસ્તાર દ્વારોદયના ચતુર્થીશે રાખવો અને નવશાખની શાખાનો વિસ્તાર ઉંચાઈના ત્રીજા ભાગ જેટલો કરવો, આ પ્રમાણે શાખાઓનો વિસ્તાર શુભ જાણવો.

ઉત્તરંગ—

દ્વારના ઉત્તરંગના મધ્યગાગે તે દેવની મૂર્તિ કરવી કે જે દેવની મૂર્તિ તેમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવી હોય, તેમજ તે દેવના પરિવારનાં રૂપકો ઉત્તરંગમાં પણ કરવાં કે જે શાખાઓમાં કર્યાં હોય, સામાન્ય દેવ-મંદિરના ઉત્તરંગમાં કલશ, સ્વસ્તિક, આદિ મંગલ ચિહ્નો કરવાનો રિવાજ પણ છે, છતાં વૈદિક દેવીના દેવાલયોના દ્વારોના ઉત્તરંગોમાં ગણપતિ કરવાનો રિવાજ વિશેષ છે.

જિનેન્દ્રાયતનના ૮ પ્રતીહારો—

इन्द्रश्चैन्द्रजयश्चैव, महेन्द्रो विजयस्तथा ।

धरणेन्द्रः पद्मकश्च, सुनाभः सुरदुन्दुभिः ॥૩૨૪॥

इत्यष्टौ प्रतिहाराश्च, वीतरागेऽतिशान्तिदाः ।

अनुक्रमेण संस्थाप्याः प्राच्यादिषु प्रदक्षिणाः ॥૩૨૫॥

ભા૦ટી૦—જૈન પ્રાસાદોમાં પૂર્વમુખ પ્રાસાદના દ્વારપાલો, ૧ ઇન્દ્ર, ૨ ઇન્દ્રજય કરવા, દક્ષિણમુખ પ્રાસાદના દ્વારપાલો ૧ મહેન્દ્ર, ૨ વિજય નામના કરવા, પશ્ચિમમુખ પ્રાસાદોના દ્વારપાલો ૧ ધરણેન્દ્ર, ૨ પદ્મક કરવા અને ઉત્તરમુખ પ્રાસાદના દ્વારપાલો ૧ સુનાભ, ૨

સુરદુન્દુભિ નામના કરવા. દ્વારમાં પ્રવેશ કરતા ૧ લો જમણા હાથે અને ૨ નવરનો પ્રતિહાર ઢાગ હાથે આવે એવી રીતે પ્રદક્ષિણા કરમે પનાવવા.

આયુધો—

આ વીતરાગના પ્રતિહારો અતિશય શાંતિ આપનારા છે, માટે પૂર્વાદિ દિશાઓમાં એમને અનુક્રમે પ્રદક્ષિણા કરમથી સ્થાપવા, હટ્ટના જમણા હાથોમા ફલ અને વજ્ર, ઢાવા હાથોમા અંકુશ અને દણ્ડ, આ ૪ આયુધો આપવા, અને એજ જમણા હાથના ઢાગામા અને ઢાવા હાથનાં જમણા હાથોમા આપવાથી હિન્દ્રજયનું રૂપ વનશે એજ રીતે મહેન્દ્રના જમણા હાથોમા વે હાથોમા વે વજ્રો તથા ઢાગા ને હાથોમા ફલ અને દણ્ડ આપવો, અને વિજયના હાથોમા મહેન્દ્રથી અપસવ્ય કરમથી એજ આપવા. ધરણેન્દ્રના જમણા હાથોમા વજ્ર તથા અમય અને ઢાગા હાથોમા સર્પ અને દણ્ડ આપવો, તથા એજ આયુધો પદ્મરૂના હાથોમા અપસવ્ય કરમથી આપવા. સુનાભના જમણા હાથોમાં ફલ અને વાસલી તથા ઢાગા હાથોમા વાસલી અને દણ્ડ આપવો, એજ આયુધો સુર દુદુભિના હાથોમા અપસવ્ય કરમથી આપવા.

(૧) પ્રતિમાઓના પદસ્થાનો—

પ્રાસાદના છંદાનુસારે ચોરમ, લંચોરસાદિ ગર્ભગૃહ બનાવીને તેના મધ્યભાગથી પ્રારંભ કરી ૨૮ મંડલો પનાવવા, ઇત્યાદિ આકારે ગર્ભગૃહની વ્યારે મીંતો તરફ ણકવી આગે મીંતુ આમ છેલ્લુ ૨૮ મુ મંડલ મીંતોને અડકતુ આવશે, આ ૨૮ મંડલો પૈકીના સર્વના વચલા ૧ લા મંડપમા શિવ, ૨ જા મંડલમા હેમગર્ભ, ૩ જામા નકુલીશ, ૪થામા સામિત્રી, ૫મામા રુદ્ર, ૬ઠામા કાર્તિકેય, ૭મામા પિતામહ, ૮મામાં વસુદેવ, ૯મામા જનાર્દન, ૧૦મામા વિશ્વેદેવ, ૧૧ મે અગ્નિ, ૧૨ મે સૂર્ય, ૧૩ મે દુર્ગા, ૧૪ મે ગણેશ, ૧૫ મે ગ્રહો, ૧૬ મે માતૃકાઓ, ૧૭ મે ગણો, ૧૮ મે મૈસવ, ૧૯ મે ક્ષેત્રપાલ,

૨૦ મેં યક્ષરાજ, ૨૧ મેં હનુમાન, ૨૨ મેં ભૃગુ, ૨૩ મેં ઘોર, ૨૪ મેં દૈત્ય, ૨૫ મેં રાક્ષસ, ૨૬ મેં પિશાચ અને ૨૭ મેં પદે ભૂતોને સ્થાપન કરવા. ૨૮ મું પદ શૂન્ય છે, ત્યાં કોઈ સ્થાપિત થતું નથી.

મંડલોમાં દેવોના સ્થાનોનો અતિદેશ—

વિષ્ણુના સ્થાને ઉમાદેવીને, બ્રહ્માના સ્થાને સરસ્વતિને, મધ્યમંડલમાં સાવિત્રીને, અને સર્વમંડલોમાં લક્ષ્મીને સ્થાપિત કરી શકાય છે.

વીતરાગ (જિન) ને વિઘ્નરાજના ૧૪ માં મંડલમાં સ્થાપવા, એમ જિનશાસનમાં કહેલ છે. માતૃમંડલના સ્થાને સર્વદેવીઓ, બેઠી અને ઉભી વિષ્ણુની મૂર્તિઓ, જલશાયી વિષ્ણુ અને વારાહ; એ સર્વને વિષ્ણુના મંડલમાં સ્થાપવા. વિષ્ણુનાં સર્વ રૂપોને ૯મા મંડલમાં સ્થાપવાં, કલ્કી અને રામને વારાહના પદમાં સ્થાપવા, અર્ધ નારીશ્વરને રૂદ્રના સ્થાને, હરિહર ઉમાની મૂર્તિને વિષ્ણુના પદમાં સ્થાપવી. મિશ્રમૂર્તિને (ત્રિ પુરુષ-હરિહર-બ્રહ્માની મૂર્તિને) ૭મા બ્રહ્માના સ્થાનમાં, ચંદ્ર-સૂર્ય-પિતામહની મિશ્રમૂર્તિને ભાસ્કરપદમાં, વેદોને બ્રહ્માના પદમાં અને ઋષિઓને ભાસ્કરપદમાં સ્થાપન કરવા, આ ઉપરાંત ગ્રંથોમાં જે દેવો કહેલા છે તે જેના સાનિધ્યમાં હોય તેના પરિકર રૂપે સર્વકાલે તેના જ પદમાં સ્થાપિત કરવા.

સ્પષ્ટીકરણ—

મંડલોનું તાત્પર્ય પ્રાસાદના ગર્ભગૃહમાં દેવપ્રતિમાને સ્થાપન કરવા યોગ્ય સ્થાનનો નિર્દેશ કરવાનું છે, જે દેવાલયના ગર્ભગૃહનો જેવો આકાર હોય તેજ આકારનાં મધ્યથી કલ્પી એકને ફરતું વીજું, વીજાને ઘેરતું ત્રીજું, ત્રીજાને ચોમેર વીંટતું ચોથું; આમ ૨૮ મંડલો કલ્પવાં અને મધ્યમંડલથી દ્વાર સામેની ધીંત તરફ વીજા ત્રીજા ચોથા યાવત્ ૨૮મા મંડલ સુધી નિશાનો કરવાં, પછી સ્થાપનીય દેવનું મંડલ જ્યાં આવતું હોય ત્યાં તેના ગર્ભે લીટી રેવંચી તે લીટી

देवप्रतिमाना पगना गुल्फना गर्भे राखीने ते प्रतिमाने वेसाडवानुं
पीठ अथवा पद्मासन वनायबु, पठीत तरफनो गभारानो भाग
पीठ नीचे लेपो, डारी-जमणी तरफनो माग पण पदना गर्भ
सूत्रमा आवतो होय एटलो पीठमा मेलववो, द्वार तरफ गुल्फ आगेनो
पग बहार नीकले एटलो भद्रनो दासो उहार काढवो, उर्ध्व प्रतिमाओ
तैमज आसनस्थ प्रतिमाओना आसनो आ रीते ते ते देवना मडल
मध्यथी उठाववा, आसननो निकालो गर्भमध्यथी द्वार तरफना
मडलार्धमां काढवो

ए विषयमा, (१) अपराजितपृच्छानुं विधान नीचे
प्रमाणे छे—

प्रासादाना समस्ताना, विभक्तिर्गर्भभित्तिः ।

गर्भमध्ये सर्वतश्च, देवताः क्रमतः स्थिताः ॥३२६॥

चतुरस्रे आयते च, वृत्ते वृत्तायते तथा ।

अष्टास्रे च तथा प्रोक्तो, गर्भः प्रासादरूपतः ॥३२७॥

ब्रह्मस्थानादिकु गर्भ, भित्तिपर्यन्तमेवलम् ।

मण्डल भवनाकार, विभक्तिकुमच्छन्दतः ॥३२८॥

अष्टाविंशतिसंख्याक, मध्यगर्भानुरूपतः ।

क्रमादेकैरुदेवाना, निवासो मण्डले स्थितः ॥३२९॥

प्रथमं मण्डलं चैव, यद् भवेद् गर्भमध्यतः ।

शिवस्य परमं स्थान, तन्मेरुरिव मध्यतः ॥३३०॥

यवैर्यवार्थैस्तु किञ्चित्, कुर्यादीशानमाश्रितम् ।

समस्ते च मण्डलार्धे, तनसूत्रेषु देवताः ॥३३१॥

पादपद्माग्रसस्थाने, स्वकीयपदमध्यतः ।

पदस्य गर्भसस्थाने, पार्श्वगर्भाद्यादिकम् ॥३३२॥

कर्णपिप्पलिका सूत्र, भुजगर्भे तु सम्यितम् ।

पादगुल्फगर्भसूत्रे, पदसूत्रेषु देवताः ॥३३३॥

આ શ્લોકોનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટીકરણમાં આવી ગયો છે.

(૨) સમરાંગણસૂત્રધારનાં દેવતાપદસ્થાનો—

ભક્તે પ્રાસાદગર્ભાર્થે, દશધા પૃષ્ઠભાગતઃ ।

પિશાચ-રક્ષો-દનુજાઃ, સ્થાપ્યા ગન્ધર્વ-ગુહ્યકાઃ ॥૩૩૪॥

આદિત્ય-ચણ્ડિ(દ્રિ)કા-વિષ્ણુ-બ્રહ્મેશાનાઃ પદક્રમાત્ ।

ભા૦ટી૦—પછીત તરફના અર્ધગર્ભગૃહને દશે ભાંગી ક્રમશઃ
 ખીત તરફના ૧લામાં પિશાચો, ૨જામાં રાક્ષસો, ૩જામાં દૈત્યો,
 ૪થામાં ગન્ધર્વો, ૫મામાં યક્ષો, ૬ઠ્ઠામાં સૂર્ય, ૭મામાં ચન્દ્રિકા
 (ચણ્ડિકા) દેવી, ૮મામાં વિષ્ણુ, ૯મામાં બ્રહ્મા અને ૧૦મા ભાગમાં
 શિવની સ્થાપના કરવી.

(૩) સમરાંગણસૂત્રધારના દેવતાપદસ્થાનો

(બીજા પ્રકારે)—

ગર્ભે षટ્ભાગભક્તે વા, ત્યક્ત્વૈકં પૃષ્ઠતોઽશકમ્ ।

સ્થાપનં સર્વદેવાનાં, પશ્ચમેઽશે પ્રશસ્યતે ॥૩૩૫॥

ભા૦ટી૦—અથવા ગર્ભગૃહના ૬ ભાગ કરી પછીત તરફનો
 છઠ્ઠો ભાગ છોડીને પાંચમા ભાગમાં સર્વ દેવોની સ્થાપના કરવી
 પ્રશંસનીય છે.

(૪) પ્રાસાદમંડનનાં દેવતાપદસ્થાનો—

પટ્ટાધો યક્ષ-ભૂતાદ્યાઃ, પટ્ટાગ્રે સર્વદેવતાઃ ।

તદગ્રે વૈષ્ણવં બ્રાહ્મં, મધ્યે લિંગં શિવસ્ય ચ ॥૩૩૬॥

ભા૦ટી૦—યક્ષ, ભૂત, આદિને પાટ નીચે અને સર્વ જાતિની
 દેવીઓને પાટની આગે બેસાડવી; દેવીઓની આગે વિષ્ણુનું અને
 વિષ્ણુ આગે બ્રહ્માનું આસન સ્થાપવું અને શિવલિંગને ગર્ભગૃહના
 મધ્યભાગે સ્થાપવું.

(૫) આજ કાલ પ્રચલિત દેવતા પદસ્થાનો—

પ્રાસાદગર્ભસ્ય દલે વિધેયે, દ્વારાગ્રમ્વગ્ધં પરિવર્જનિયમ્ ।
અન્યે દલે પञ्चविभागभक्ते, तस्मिन्विधेयानि निजा-

सनानि ॥ ૩૩૭ ॥

યક્ષાદયશ્ચ પ્રથમે વિભાગે, દ્વિતીયભાગેઽગ્નિલદેવતાશ્ચ ।

ब्रह्मा च विष्णुश्च जिनस्तृतीये, चतुर्थभागादधिके हरश्च ॥

॥ ૩૩૮ ॥

भा०टी०—गर्भगृहना २ भाग करी द्वार तरफનો १ भाग
छोड़ी देवो, बीजा भागना ५ भागो करी तेमा देवताभोना आसनो
निश्चित करवा. (भीत तरफयी गणता) पहिला भागमा यक्ष आदि
पुरुषदेवोनु, २जा भागमा सर्प देवीओनु, ३जा भागमा ब्रह्मा विष्णु
तथा जिननुं, अने ४था भागनी गहार शिवनु आमन स्थापन करवु.

दृष्टिस्थान—

जेम जुदा जुदा देवोना पदस्थानो गर्भगृहमा जुदा जुदा होय छे
तेज प्रकारे द्वारमा देवोना दृष्टिस्थानो पण जुदा जुदा होय छे, उतराथी
उत्तरग सुधीनी द्वारनी उचाई मापीने तेना ६४ भागो करवा, आ ६४
भागो पैकीना नीचेथी १।३।५।७।९।११।१३।१५।१७।१९।२१।२३।
।२५।२७।२९।३१।३३।३५।३७।३९।४१।४३।४५।४७।४९।५१।५३।
।५५।५७।५९।६१।६३, आ ३२ विषमभागो दृष्टिपदो छे, ज्यारे
२ थी ६४ पर्यन्तना तमाम समभागो शून्य स्थानो छे, आ सम
पदोमा कोड पण देवनी दृष्टि रखाती नथी, विषम पदो पैकीना १।३।
५।७।९।११।१३।१५।१७, आ नव पदोमा शिव तत्त्वोना दृष्टिन्यास
थाय छे, ए पछी १९।२१।२३, आ पदोमा व्यक्ताऽव्यक्तादि पदोनी
स्थापना करवी, ए पछी २५मा सपें, २७ मा शेषशायी विष्णु,
२९मा गरुड, ३१मा मातृकाओ, ३३मा यक्ष, ३५मा भृंगशर

(વારાહ), ૩૭માં ઉમા-મહેશ્વર, ૩૯માં વ્યુધ, ૪૧માં વ્રહ્મયુગ્મ (વ્રહ્મા અને સાવિત્રી!) ૪૩માં દુર્વાસા-અગસ્ત્ય-અને નારદ-ઋષિ, ૪૫માં લક્ષ્મીનારાયણ, ૪૭માં વિદ્યાતા, ૪૯માં ગણેશ તથા સરસ્વતી, ૫૧ લક્ષ્મી, ૫૩માં હરસિદ્ધિ, ૫૫માં વ્રહ્મા વિષ્ણુ સૂર્ય તથા ચીતરાગ (જિન), ૫૭માં રુદ્ર, ૫૯માં ચણ્ડિકા, ૬૧માં ભૈરવ અને ૬૩ માં સ્થાનમાં વેતાલની મૂર્તિની દૃષ્ટિ રાખવી, એ પછીના ૬૪મા પદમાં કોઈની દૃષ્ટિ ન રાખવી, તેને દૃષ્ટિશૂન્ય રહેવા દેવું.

ए विषयमां अपराजित०नुं विधान—

દારોચ્છ્રયસ્ય મધ્યં તુ, વસુભાગવિભાજિતમ્ ।

શુભાઽશુભદૃષ્ટિસ્થાનં, હિતાઽહિતફલપ્રદમ્ ॥૩૩૯॥

પદમેકૈકકં મૂયો, હ્યષ્ઠધા પ્રવિભાજિતમ્ ।

ચતુઃષ્ઠ્યંશોચ્છ્રિતં સ્યા-દુદુસ્વરદશાન્તકમ્ ॥૩૪૦॥

વિષમાંશોષુ સર્વેષુ, દેવતાદૃષ્ટિયોજનમ્ ।

દૃષ્ટિસ્થાનાનિ દ્વાત્રિંશદ્, દ્વાત્રિંશચ્ચ વિલોમતઃ ॥૩૪૧॥

વિષમસ્થા શુભા ચૈવં, વિલોમે ચાઽશુભોદ્ગમઃ ।

દૃષ્ટિદોષવિપાકેન, સ્થાનનાશો ધનક્ષયઃ ॥૩૪૨॥

નગરે ચ પુરે ગ્રામે, રાષ્ટ્રે તીર્થે તપોવને ।

દૃષ્ટિવાતહતં યચ્ચ, ન પુનસ્તત્ પ્રરોહતિ ॥૩૪૩॥

પાદેઽર્ચાયાઃ કર્તિં યાવત્, કાર્યાં વાહનદક્ષ તથા ।

भा०टी०—द्वार मध्यनी उंचाईना ८ भाग करवाथी शुभ अशुभ दृष्टिस्थानो, के जे हितकर अने अहितकर छे ते जणाय, एक एक अष्टमांशना फरी ८-८ भागो करी उंवराथी उत्तरंग पर्यन्त द्वारनी उंचाईना ६४ भाग करो, आमां जे विषम भागो छे ते बधामां देवताओनी दृष्टि रहेती होवाथी ते ३२ दृष्टिस्थानो कहेवाय

છે અને ૩૨ સમભાગો વિપરીત સ્થાનો છે, ૩૫ વિપમ સ્થાનો શુભ અને વિપરીત સ્થાનો અશુભ હોય છે દષ્ટિદોષના વિપારુથી સ્થાન-ભ્રષ્ટતા અને ધનહાનિ યાય છે નગરમા, પુરમા, ગ્રામમાં, દેશમા, તીર્થમા કે તપોવનમા દષ્ટિદોષરૂપ પ્રચંડ ગાયુથી જે ઉત્તરી જાય છે તે ફરીને ઉગતું નથી, માટે દષ્ટિ શુભ સ્થાનમા રાખવી

વાહનદષ્ટિ—

ધણી દેવના વાહનની દષ્ટિ પ્રતિમાના પગથી કટિભાગ સુધી ઊંચી રાખવી, યથી ઊંચી ન રાખવી.

ઠગ્ગુર ફેરુનું દષ્ટિવિધાન—

દષ્ટિસ્થાનના સંગ્રહમા વાસ્તુસાગ્રકર્તા ઠગ્ગુર ફેરુનો મત ઉપ-ર્યુક્ત માન્યતાથી જુદો પડે છે, ફેરુ દ્વારોદયના ૧૦ ભાગ કરીને દષ્ટિસ્થાનો નિશ્ચિત કરે છે જે નીચેની ગાથાઓથી જણાશે.

દસ ભાગકયદુવાર, ઉદ્યુર-ઉત્તરગમજ્ઞેણ ।

પદમંસિ સિવદિટ્ટી, ઘીણ સિવસત્તિ જાણેહ ॥૩૪૪॥

સયણાસણસુર તદ્દા, લઙ્ગીનારાયણં ચઉત્થે ય ।

વારાહ પચમણ, છદ્મંસે લેવચિત્તસ્સ ॥ ૩૪૫ ॥

સાસણસુર સત્તમણ, સત્તમસત્તસિ ઘીયરાગસ્સ ।

ચંદ્રિય મટરવ અહમે, નવમિદા ચમરન્તત્તધરા ॥૩૪૬॥

દસમે માણ સુન્ન, અહવા મધન્વરમ્ભવસા ચેવ ।

દિઠાઠ કમિ ઠચિજ્ઞહ, મયલમુરાણ ચ દિટ્ટી અ ॥૩૪૭॥

ખા.૦ટી.૦—ઉચ્ચા-ઉત્તમંગ વચ્ચેના દ્વારોદયના ૧૦ ભાગ કરીને સર્વ દેવોના દષ્ટિસ્થાનો નિશ્ચિત કરવા, નીચેથી અનુક્રમે ૧ લા ભાગે શિવની દષ્ટિ, ૨જામા શિવશક્તિની, ૩જામા શેષશાયી દેવની,

૪થામાં લક્ષ્મી નારાયણની, ૫મામાં વારાહની, ૬ઠ્ઠામાં લેપચિત્રની, ૭મામાં શાસનદેવોની, ૭માના ૭મા ભાગમાં વીતરાગ દેવની, ૮મામાં ચંડિકા તથા ભૈરવની, ૯મામાં ચમરધર-છત્રધર દેવોની દૃષ્ટિ સ્થાપવી અને દશમા ભાગને દૃષ્ટિ રહિત રાખવો અથવા ૧૦મા ભાગમાં ગંધર્વો અને રાક્ષસોની દૃષ્ટિ સ્થાપન કરવી.

ઠવકુર ફેરુની દૃષ્ટિસ્થાન સંબંધી આ માન્યતાને કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથનો આધાર છે કે કેમ ? એ વિચારણીય વસ્તુ છે, આ વિષયમાં અપરાજિતની માન્યતા ફેરુના ધ્યાનમાં ન હોય એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે ફેરુ પોતે જ આગલ ચાલીને ૮ ભાગની ચર્ચા કરે છે, તે લખે છે કે—

ભાગદ્વ ભણંતેગે, સત્તમ-સત્તંસિ વિચરાગસ્સ ।

ગિહદેવાલિ પુણેવં, કીરહ જહ હોહ બુહ્લિકરં ॥૩૪૮॥

ભા૦ટી૦—કોઈ દ્વારના ૮ ભાગ કરીને સાતમાના સાતમા ભાગમાં વીતરાગની દૃષ્ટિ સ્થાપવાનું કહે છે, પણ આમ ઘર દહેરાસરમાં ફરવું જોડ્યે કે જેથી વૃદ્ધિકારક થાય.

આચાર્ય વસુનન્દિની દૃષ્ટિસ્થાન વિષયક માન્યતા—

દિગમ્બરાચાર્ય વસુનન્દીની દૃષ્ટિસ્થાન વિષયક માન્યતા ઉપર્યુક્ત બંને મતોથી જુદી પડે છે, તેઓ દ્વારના ૯ ભાગ કરી સાતમાના ૭મા ભાગમાં દૃષ્ટિસ્થાન માને છે; જુઓ—

વિભજ્ય નવધાદ્ધારં, તત્ષ્ણુભાગાનધસ્ત્યજેત્ ।

ઉર્ધ્વ દ્વૌ સપ્તમં તદ્વદ્, વિભજ્ય સ્થાપયેદ્ દૃશમ્ ॥૩૪૯॥

ભા૦ટી૦—દ્વારના ૯ ભાગ કરી ૬ નીચે અને ૨ ઊપર છોડવા પછી ૭માના એજ રીતે ૯ ભાગ કરીને (સાતમા ભાગમાં) દૃષ્ટિને સ્થાપન કરવી.

ઠવકુર ફેરુનો દશ ભાગનો અને વસુનન્દિનો નવ ભાગનો દ્વિ-
સ્થાન વિષયક સિદ્ધાન્ત કયા પ્રામાણિક શિલ્પગ્રન્થના આધારે નિર્ણીત
થયો હશે ? એ કહેતુ મુશ્કેલ છે, વંને નિદ્ધાનોના સિદ્ધાન્ત કોઈ
આધાર તો રાખતા હશે જ, એમા શંકા નથી, છતાં વર્તમાન કાલીન
સર્વમાન્ય ૮ ભાગના સિદ્ધાન્તના મુકાવલામા એ વે અપ્રમિદ્ધ સિદ્ધા-
ન્તોને અનુસરવાની અમે સલાહ આપી શકતા નથી.

પ્રણાલ મૂકવાની દિશા—

અર્ચનાં તુ મુખં પૂર્વં, પ્રણાલં વામતઃ શુભમ્ ।
ઉત્તરાયાં ન વિજ્ઞેયા, હ્યર્ચારૂપેણ દેવતા ॥ ૩૫૦ ॥
જૈનયુક્તસમસ્તાશ્ચ, યામ્યોત્તર ક્રમૈઃ સ્થિતા. ।
વામ-દક્ષિણ-યોગેન, કર્તવ્યં સર્વકામદમ્ ॥ ૩૫૧ ॥
વામે વામં પ્રકર્તવ્યં, દક્ષિણે દક્ષિણ શુભમ્ ।
મળ્ડપાદિપ્રતિમાના, તથા યુત્યા વિધીયતે ॥ ૩૫૨ ॥
મળ્ડપે યે સ્થિતા દેવા-સ્તેપાં વામે ચ દક્ષિણે ।
પ્રણાલં કારયેદ્વીમાન્, જગત્યા વૈ ચતુર્દિગમ્ ॥ ૩૫૩ ॥

ખાંડી—જે પ્રતિમાઓ પૂર્વસમુખ વેઠી હોય ત્યાં તેમના
ડાબા હાથની તરફ સિંહાસનમાં પ્રણાલ મૂકવી શુભ છે, ઉત્તરમુખી
કોઈ દેવીની મૂર્તિ તો જાણવી જ નહિ, વાકી જૈન પ્રતિમા તેમજ
ત્રીજી સર્વ પ્રતિમાઓ જે દક્ષિણ-ઉત્તર દિશાના ક્રમે નેસાડેલી હોય
તેમના ડાબા તથા જમણા હાથની તરફ પ્રણાલ રાખવી, દક્ષિણ
સંમુખ હોય તેના ડાબા હાથે, ઉત્તરાભિમુખ હોય તેના જમણા હાથે
પ્રણાલ મૂકવી, પણ વિપરીત ન મૂકવી ઉપલક્ષણથી જેમ પૂર્વમુખને
ડાબા હાથે મૂકવી શુભ છે તેમ પશ્ચિમાભિમુખને જમણા હાથે મૂકવી
શુભ છે મળ્ડપાદિકમા પ્રતિમાઓ વેઠેલી હોય તો ત્યાં નીચેની
યુક્તિએ પ્રણાલ મૂકવી, મળ્ડપમા વેઠેલ દેવોના આસને પણ ડાબા

જમણા હાથના ક્રમે પ્રણાલ મૂકવી અને જગતીમાં ચ્યારે દિશાઓમાં પ્રણાલો મૂકવી, પૂર્વ-દક્ષિણામુખ વેટેલ પ્રતિમાઓને ત્યાં ડાવા હાથની તરફ અને પશ્ચિમ-ઉત્તરમુખ દેવોને ત્યાં જમણા હાથે પ્રણાલ મૂકવી શુભ ગણાય છે, પ્રાસાદોને અંગે પણ એજ નિયમ જાણવો.

પ્રતિમામાન-દ્વારોદયમાને (ઊર્ધ્વસ્થિત—)

દ્વારોચ્છયશ્ચ નવધા, ભાગમેકં પરિત્યજેત્ ।

શેષત્ર્યંશે દ્વિભાગાર્ચા, ત્ર્યંશોના દ્વારનોઽથવા ॥૩૬૪॥

માંટી—દ્વારના ઉદયના ૯ ભાગ કરી એક ભાગ છોડી દેવો, શેષ રહેલ ૮ ભાગાત્મક દ્વારના ૩ ભાગ પાડી ૧ ભાગ જેટલું ઝંચું આસન વનાવવું અને ૨ ભાગની પ્રતિમા સ્થાપવી, અથવા દ્વારની ઝંચાઈના બે ભાગ જેટલી ઝંચી પ્રતિમા સ્થાપવી.

(ઊર્ધ્વસ્થિત તથા આસીન—)

દ્વારદૈર્ઘ્યે તુ દ્વાત્રિંશે, તિથિ-શક્ર-કલાંશકૈઃ ।

ઊર્ધ્વાર્ચા આસનસ્થા ચ, મનુવિશ્વાર્કભાગતઃ ॥૩૬૫॥

માંટી—દ્વારની ઝંચાઈના ૩૨ ભાગ પાડી, તે વત્રીસમાંના ૧૬-૧૫ અથવા ૧૪ ભાગ જેટલી ઊંચી પ્રતિમા તે દ્વારવાલા ગમ્ભારામાં જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અથવા જઘન્યમાને રાખવી અને બેઠી પ્રતિમા તેજ વત્રીસા ૧૪-૧૩-૧૨ ભાગ જેટલી ઝંચી જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ માને રાખવી.

ગર્ભમાને પ્રતિમામાન—

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે, દશભાગવિભાજિતે ।

ભિત્તિર્દ્વિભાગા કર્તવ્યા, ષડ્ભાગં ગર્ભમન્દિરમ્ ॥૩૬૬॥

તૃતીયાંશેન ગર્ભસ્થ, પ્રાસાદે પ્રતિમોત્તમા ।

મધ્યમા સ્વદશાંશોના, પચ્ચાંશોના કનીયસી ॥૩૬૭॥

માંદી—પ્રાસાદની ચોરસ ભૂમિના દશ ભાગ ઠરી બે બે ભાગની ખીંતો કરી ૪ ભાગ ખીંતોમાં રોકવા અને ૬ ભાગનો ગભારો કરવો, એ ગભારાનું જે માન હોય તેના ત્રીજા ભાગના માનની પ્રતિમા બેસાડવી તે ઉત્તમ ગણાય, ઉત્તમ માનમાથી દશમાંશ હીન કરવાથી મધ્યમ અને પચ્ચમાંશ હીન કરવાથી કનિષ્ઠ માનની પ્રતિમા કહેવાય છે

પ્રાસાદમાને પ્રતિમામાન—

૧ હાથના પ્રાસાદે પ્રતિમા ૬ આગલની, ૨ હાથના પ્રાસાદે પ્રતિમા ૧૨ આગલની, ૩ હાથના પ્રાસાદે પ્રતિમા ૧૮ આગલની અને ૪ હાથના પ્રાસાદે પ્રતિમા ૧ હાથના ઉદયની બેસાડવી, આમ “પ્રાસાદ તુર્યભાગસ્ય, સમાના પ્રતિમોત્તમા” આ વચનાનુસારે પ્રાસાદનું જે માન હોય તેના ચોથા ભાગની ઊંચી પ્રતિમા ઉત્તમ માનની ગણાય છે, પ્રતિમાનું માન દ્વારોદય, ગર્ભવિસ્તાર અને પ્રાસાદવિસ્તાર આદિ અનેક ઉપાયો વડે નિર્ણયિત કરાય છે, છતાં આ છેલ્લી પ્રાસાદ વિસ્તારના ચોથા ભાગે પ્રતિમામાન રાખવાની રીતિ અધિક પ્રચલિત છે, પ્રતિમા વિષમ અંગુલની હોય તેજ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, માટે પ્રાસાદમાને તેનું જે માન આવતું હોય તેમા ૧ આગલ વધારીને અથવા ઘટાડીને વિષમાંગુલની પ્રતિમા બેસાડવી, વિષમાંગુલ માટે ૬ ને વધે ૭, ૧૨ ને વધે ૧૩ અથવા ૧૧ ની પ્રતિમા જ રાખવી યોગ્ય ગણાય, કદાપિ તૈયાર પ્રતિમા પ્રમાણોપેત ન મળતાં ઓછા માનની મળે તો તે ચાલી શકે પણ ઉત્તમ માનથી ૧ આગલથી અધિક ઊંચી તો ન જ ચાલે.

ગિર-

ગૃગો અને ઉરુ ગૃગો (પ્રાસાદ મળ્લને)

છાયસ્યોદ્ભવે પ્રહારઃ સ્પાત્, ગૃગે ગૃગે તથૈવ ચ ।

પ્રાસાદ-ગૃગ-ગૃગેષુ, અધોભાગે તુ છાયકમ્ ॥૩૬૮॥

મૂલકર્ણે રથાદૌ વા, એક-દ્વિ-ત્રીન્ ક્રમાન્ન્યસેન્ ।
 નિરન્ધારે મૂલભિત્તૌ, સાન્ધારે ભ્રમભિત્તિપુ ॥૩૫૯॥
 ઝરુશૃંગાણિ ભદ્રેષુ, હ્યેકાદિગ્રહસંખ્યયા ।
 ત્રયોદશોઽર્ધ્વે સસાગ્રો, લુપ્તાનિ ચોરુશૃંગકૈઃ ॥૩૬૦॥

માંટી—મંડોવરો ઢંકાયા પછી છાજા ઉપર પ્રહારનો થયેલો દેવો, જ્યાં જ્યાં શૃંગો લગાડવાનાં હોય ત્યાં પણ સર્વત્ર પ્રહાર દેવો. પ્રાસાદના પ્રત્યેક શૃંગને નીચે છાજા લગાડીને ઉપર પ્રહાર દેવો અને પછી શૃંગ ઉઠાવવું, મૂલકોણ, પડરા આદિ ઉપર એક, બે યા ત્રણ શૃંગો ક્રમે ચઢાવવાં, ૩ થી અધિક શૃંગો ચઢાવવાં નહિ. નિરંધાર પ્રાસાદની મૂલ ભીંત ઉપર અને સાંધાર પ્રાસાદની ભ્રમણીની ભીંતો ઉપર શૃંગો ચઢાવવાં, શૃંગો ભીંતમાં સમાવવાં પણ ગભારામાં કે ભ્રમણીની અંદર પડવા ન દેવાં.

ભદ્રો ઉપર ૧ થી માંડીને ૯ સુધીની સંખ્યામાં ઝરુશૃંગો ચઢાવવાં, ઝરુશૃંગોની ઉંચાઈના ૧૩ ભાગ કલ્પીને નિચલા ૭ ભાગો નીચેના વીજા ઝરુશૃંગવડે દવાવવા, તેના નીચેના ૭ ભાગો તે પછીના ત્રીજા ઝરુશૃંગવડે લોપવા; એમ પ્રત્યેક પછીના ઝરુશૃંગવડે પહેલાં ઝરુશૃંગના ૭ ભાગો લોપવા અને ઉપરના ૬ ભાગ ઉઘાડા રાખવાં. જેમ શૃંગો કોઈ પણ અંગવિભાગ ઉપર ૩ થી અધિક ચઢતાં નથી, તેમ ઝરુશૃંગો પણ ૯ થી અધિક ચઢતાં નથી.

અપરાજિતપૃચ્છાયામ્—

નિરંધારેષુ સર્વેષુ, નાગરે મિશ્રકે પિ વા ।
 વિમાન-નાગરચ્છન્દે, કુર્યાદ્ વિમાન-પુષ્યકે ॥૩૬૧॥
 ભિત્તેઃ પૃથુત્વે યન્માનં, તચ્છૃંગક્રમ ઝર્ધ્વતઃ ।
 ગર્ભમધ્યે યદારેખા, મહામર્મક્ષયાવહા ॥૩૬૨॥
 એક-દ્વિ-ત્રિક્રમા ઉક્તા, ભિત્તિમધ્યે યથોક્તરમ્ ।

અધિકા નૈવ કર્તવ્યા, પીઢિતે ચ કુલક્ષયઃ ॥૩૬૩॥

ળ્લાદિગ્રહસંખ્યાન્ત-મુરઃશૃંગ ક્રમોદ્ગતમ્ ।

અધઃસ્થેન ભવેલ્લુપ્ત-મુરઃશૃંગ તુ પશ્ચિમમ્ ॥૩૬૪॥

સસ સસ હ્યધો લુપ્તા, ઊર્ધ્વસ્થાંશાસ્ત્રયોદશ ।

એકવિધ ઘટાવાહ્યં, સ્કન્ધે સ્કન્ધં તુ કારયેત્ ॥૩૬૫॥

એકૈક યુક્તિસૂત્ર તુ, કર્તવ્યં સર્વકામદમ્ ।

સૂત્રયિત્વા ક્રમયોગ, મૂલસૂત્રાનુસારનઃ ॥૩૬૬॥

છન્દભેદો ન કર્તવ્યો, જાતિભેદો ન વા પુનઃ ।

ઉદ્ભવેષ્ઠ મહામર્મ, જાતિભેદે કૃતે નનુ ॥૩૬૭॥

યદિ છન્દે છન્દો નાસ્તિ, નાદ્યમાયે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

તત્પ્રાસાદફલ નાસ્તિ, મોક્ષકારો ન વિચ્યતે ॥૩૬૮॥

ખા.ટી.૦—સર્વે જાતિના નિરધાર પ્રાસાદો, નાગરો, મિશ્રકો, વિમાનનાગર-છન્દો અને વિમાનપુષ્પકો, આ સર્વ પ્રાસાદોમા મીતના વિસ્તારનુ જે માન હોય તે માનના શૃંગો પનાવના, ગર્ભમા રેખા ન પાડવી, કેમકે રેખાનુ ગર્ભમા પડવું મહામર્મરૂપ ક્ષયકારક ગણાય છે, મિત્તિ ઉપર એક વે અથવા ત્રણ ક્રમો અનુક્રમે ચઢાવના અત્રિક ન ચઢાવના, અધિક ક્રમો ચઢાવનાથી રેખા અદર પડવાથી ગર્ભ પીઢાય છે અને ગર્ભને પીઢિત કરવાથી કુલનો ક્ષય થાય છે.

મદ્રવિભાગમા ૧ થી ૯ સુધી ઊર શૃંગો ક્રમે ચઢાવના, નીચેના વીજા ઊરઃશૃંગ વડે પહેલા ઊરઃશૃંગને લોપતુ (ઢાકવું) એમ પ્રત્યેક ઊરઃશૃંગની ઉચાઈના ૧૩-૧૩ ભાગ કરી નીચેના ૭-૭ ભાગો વીજા વીજા ઊરઃશૃંગો વડે લોપવા, આમન્સારાની વહારનો ભાગ એક પ્રકારનો કરવો, ઉચાઈમાં વિસ્તારમા એક સૂત્રે ક્રમો ચઢાવના, સ્કન્ધે સ્કન્ધ મેલવવો, ઘૂનવડે તમામ ક્રમોની દલપ્રિમક્તિ કરવી, ક્રમો

મૂલ પ્રાસાદના છંદ અને જાતિના જ કરવા, છંદભેદ અથવા જાતિ-ભેદ ન કરવો, કેમકે તેમ થતાં 'મહામર્મ' ઉત્પન્ન થાય છે.

જો છંદે છંદ ન મળે, નીચેની રચના પ્રમાણે ઉપરની પ્રતિષ્ઠિત ન થાય તો તે પ્રાસાદ શુભફલ દાયક થતો નથી અને તેનાથી મોક્ષ-ફલની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

પ્રાસાદસ્ય પુરો ભાગે, નિર્વાણમુરઃશૃંગકમ્ ।

તસ્યાગ્રે શુક્રકા પ્રોક્તા, ઊરઃશૃંગાવ્યનુક્રમાત્ ॥૩૬૯॥

एक-त्रि-पञ्च-सप्ताङ्ग-सिद्धस्थानानि कल्पयेत् ।

તસ્યાદિભક્તિ સૂત્રં તુ, કોલિકાયામમૂચ્રતઃ ॥૩૭૦॥

ખા૦ટી૦—પ્રાસાદના આગલા ભાગે જે 'નિર્વાણ' નામક ઊરઃશૃંગ છે, તેની આગે શુક્રનાસ કરવાનું વિધાન છે. તે શુક્રનાસની રચનાનું સૂત્ર કોલિની લંબાઈના સૂત્રે કરવું, ઇટલે કે કોલી જેટલી ઊંચાઈમાં હોય તેટલી જ શુક્રનાસિકા લંબાઈમાં વહાર નિકાલવી.

કોલીના ભેદો—

અશ્વિતા કુશ્વિતા શસ્યા, ત્રિધોદિતક્રમાગતા ।

મધ્યસ્થા-અમા-સંઅમાલ્યાઃ, કપિલાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥૩૭૧॥

પ્રાસાદે દશધા ભક્તે, ભૂમિસીમાવિચક્ષણઃ ।

અશ્વિતા ચ દ્વિભાગા સ્યાત્, ત્રિભાગા કુશ્વિતા તથા ॥૩૭૨॥

શસ્યા ચૈવ ચતુર્ભાગા, ત્રિધા ચોક્તક્રમાગતા ।

મધ્યસ્થા પ્રાસાદપાદે, અમા સદ્મત્રિભાગતઃ ॥૩૭૩॥

અર્ધે તુ સંઅમા કાર્યા, પ્રાસાદસ્ય પ્રમાણતઃ ॥૩૭૪॥

ખા૦ટી૦—૧ અંચિતા, ૨ કુંચિતા, ૩ શસ્યા; આ ત્રણ કોલિ-ઓ અનુક્રમે કહી છે, વીજી ત્રણ કોલિઓ—૧ મધ્યસ્થા, ૨ અમા, ૩ સંઅમા નામની પણ છે.

પ્રાસાદ—કોણ સીમાવિસ્તારના ૧૦ ભાગોમાંથી ૨ ભાગની

અંચિતા, ૩ ભાગની કુંચિતા અને ૪ ભાગની શ્વસ્યા નામની કોલી કરવી પ્રાસાદવિસ્તારના ચોથા ભાગની ૧ મધ્યસ્થા કોલી, ત્રીજા ભાગની ૨ જી ભ્રમા અને પ્રાસાદના પ્રમાણથી અર્ધા ભાગની ૩ જી સંભ્રમા નામની કોલી કરવી.

અગ્રે કોલી કપોલ તુ, શુકનાસસ્તુ નાસિકા ।
 સાન્ધારે સ્તભરેલા ચ, કર્તવ્યા મધ્યકોષ્ઠકે ॥૩૭૫॥
 ભ્રમણી યાદ્યાભિત્તિશ્ચ, ક્રમાત્સલ્યા પ્રકલ્પયેત્ ।
 શૃંગોરુશૃંગપ્રત્યંગે-ગંણયેદ્ઘડકાનિ ચ ॥ ૩૭૬ ॥
 કર્ણ તથાગ તિલક, કુર્યાત્ પ્રાસાદભૂષણમ્ ।
 કર્ણ રથ પ્રતિરથ, સુભદ્ર પ્રતિભદ્રકમ્ ॥ ૩૭૭ ॥
 સલિલાન્તરમાર્ગેષુ, શુદ્ધાન્યેવાગસંલ્પયા ।
 હૃદૈવાગપ્રમાણેન, સપાદ શૃંગમુચ્છ્રયે ॥ ૩૭૮ ॥
 સ્કન્ધસ્વાર્થોદયે ઘણ્ટા, સર્વકામફલપ્રદા ।

ખાંટી૦—પ્રાસાદને આગે કોલી તે પ્રાસાદના ‘કપોલ’ રૂપ અને શુકનાસ ‘નાસિકા’ રૂપ હોય છે સાધાર પ્રાસાદોમા મધ્ય-કોષ્ઠકના સ્તભથી રેલા ઉઠાવતી, અને ભ્રમણી તથા યાદ્યર્થોત્તને પ્રાસાદની માનમર્યામા પરિગણિત કરવી.

શૃંગો, ઉરુશૃંગો અને પ્રત્યંગોની અંડકો ગણવા અને કર્ણી, તર્જાગ, તિલક, ॥ તથા પ્રાસાદના ભૂષણ રૂપે કરવા, કોણ, રથ, પ્રતિરથ, સુભદ્ર, પ્રતિભદ્ર, આ તથા પ્રાસાદના અંગો ગણાય છે, જલ-માર્ગો વચ્ચે આ અંગોની સગ્યા સ્પષ્ટ જણાય છે, અર્થાત્ પ્રત્યેક બે અંગો વચ્ચે પાણીતાર છોડવાથી ઉક્ત અંગો એક બીજાથી જુદા જણાઈ આવે છે, આ અંગોના માનાનુસારે ઉપર શૃંગો વનાવવાં, અને પ્રત્યેક શૃંગ પોતાના વિસ્તારથી સવાયુ ઉચ્ચ કરવું સ્કન્ધના વિસ્તારના અર્ધા ભાગ જેટલો આમલમારાનો ઉદય કરવો શુભ ફલદાયક છે,

પ્રહારાણં પુનર્દયાત્, પુનઃ શૃંગાણિ કારયેત્ ।

શૃંગે શૃંગે ચ પ્રાસાદં, વિભક્તસિવ કારયેત્ ॥૩૭૯॥

સમસ્તાનામયો ભાગં, કુર્યાન્નિઝાચવિભૂષિતમ્ ।

અધઃશૃંગપક્ષભાગે, ઊર્ધ્વશૃંગવરોગ્દમઃ ॥ ૩૮૦ ॥

ઊરુશૃંગં યદા લુપ્તં, રેખા-કર્ણ-જલાન્તરૈઃ ।

તત્ર કારયિતુઃ પીઢા, કર્તુશ્ચાપિ મહદ્ ભયમ્ ॥૩૮૧॥

ભા૦ટી૦—જે અંગો ઉપર શૃંગો ઉઠાવવાં હોય તેની ઉપર પ્રથમ પ્રહાર થયો તેવા અને પછી શૃંગો કરવા, ફરિ પ્રહાર દેવા અને ફરિ શૃંગો કરવાં; મિત્ર મિત્ર શૃંગોમાં પ્રાસાદને વહેંચી દેવું, સમસ્ત શૃંગોનો નિચલો ભાગ પ્રથમ છાજાઓથી વિભૂષિત કરી ઉપર પ્રહાર લગાડી તે ઉપર શૃંગો વનાવવાં. નીચેના શૃંગોની એક વાજુથી ઉપરનાં શૃંગો ઉઠાવવાં.

રેખા, કર્ણ અને જલમાર્ગોથી જો ઊરુશૃંગ લોપાય તો કરાવનારને પીઢા અને કરનારને પણ ભયનું કારણ વને છે.

મૂલશિલાત ઉદયે, પર્યન્તકલશાન્તકે ।

વિભક્તે વિંશતિભાગૈ-રધ ઊર્ધ્વ પ્રકલ્પયેત્ ॥૩૮૨॥

અષ્ટભિર્ભાગૈર્જ્યેષ્ઠઃ, સાર્ધૈરષ્ટભિર્મધ્યમઃ ।

કનિષ્ઠો નવભિર્ભાગૈ-સ્ત્રિધા મળ્ડોવરો મતઃ ॥૩૮૩॥

શેષા યે ઊર્ધ્વભાગાસ્તૈઃ, કર્તવ્યઃ શિખરોદયઃ ।

ઈદં માનં સમુદ્દિષ્ટં, પ્રોક્તં વૈ વાસ્તુવેદિમિઃ ॥૩૮૪॥

ભા૦ટી૦—શરશિલાથી કલશ પર્યન્તના પ્રાસાદના ઉદયના ૨૦ ભાગો કરી નીચે ઉંચેના વિભાગો કલ્પવા, નીચેના ભાગમાં ૮-૮॥ અને ૯ ભાગ ઊંચો અનુક્રમે જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ મંડોવરા કરવો, ઉપર જે ભાગો રહે તેટલો ઊંચો શિખરનો ઉદય

કરમો, વાસ્તુશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ કહેલ મંડોવરાનું અને શિખરનું માન આ પ્રમાણે કર્યું.

રેસ્તા—

શિલ્પશાસ્ત્રમા શિખરની રેસ્તા મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. અપરા-
જિતપૃષ્ઠામા રેસ્તાના નિરૂપણમા ૩ સૂત્રો (અધ્યાયો) અને ૧૦૧
શ્લોકો રોકાયેલા છે, કોડ પળ જાતના પ્રાસાદના શિખરનું નિર્માણ
રેસ્તા જ્ઞાન વિના નિર્દોષપણે થઈ શકતું નથી, શિખરની ઝંચાઈ અને
તેના ઘલન (નમન)નું પરિમાણ નક્કી કરવા સૂત્રની દોરી વડે લીંટીઓ
રેંચનામા આવતી, તેઓને શિલ્પશાસ્ત્રોમા 'રેસ્તા' એ નામ અપાયું છે.

રેસ્તાના ભેદો—

શિલ્પશાસ્ત્રમા રેસ્તાઓ બે પ્રકારની થતાવી છે, એક 'નાગરી'
રેસ્તાઓ અને બીજી 'ચન્દ્રકલા' રેસ્તાઓ

નાગરી રેસ્તાઓની બે પચ્ચીસીઓ હોય છે, એક પચ્ચીસી
'ઉદયભેદોદ્ભવા' અને બીજી 'કલાભેદોદ્ભવા.' બંને પચ્ચીસીઓનો
અનુક્રમે શિખરના ઉદય અને ઘલનમાં ઉપયોગ થાય છે, બીજી
પચ્ચીસીની રેસ્તાઓને સ્વંડ અને કલાઓ લાગતી હોવાથી 'કલા-
ભેદોદ્ભવા' એ નામ પડ્યું છે

નાગરી રેસ્તાઓ પૈકીની એ બીજી પચ્ચીસીની પહેલી રેસ્તા
પંચઘડી, ત્રીજી પટ્ટઘડી, આમ એક એક સ્વંડની શ્રદ્ધિએ ૨૫ મી
રેસ્તા ૨૯ ઘડી યાય છે. આ જાતિની રેસ્તાઓમાં ૫ થી ઓછા
અને ૨૯ થી અધિક સ્વંડો હોતા નથી.

આ રેસ્તાઓના પ્રતિઘડે એક એકની શ્રદ્ધિએ કલાઓ લાગે છે,
આ પચ્ચીસીની પહેલી પચ સ્વંડી રેસ્તા કે જેનું નામ 'ચન્દ્રકલા' છે,
એના પહેલા સ્વંડમા ૧, ત્રીજામા ૨, એમ વધારતા પાંચમામા ૫
કલાઓ ઉપજે છે, એકંદરે એના ૫ સ્વંડોમા ૧૫ કલાઓ લગાડાય

છે, એ નિયમાનુસાર આની પચ્ચીસમી 'ત્રૈલોક્યવિજયા' રેખાના ૨૯ સ્વંડોમાં ૪૩૫ કલાઓ ઉપજે છે અને આસી પચ્ચીસીની ૪૪૭૫) ચારહજાર ચારસો પંચોતેર કલાઓ ઉપજે છે, શિખરના વલનમાં આ કલાઓ પૈકીની કોઈ પણ ૧-૧ કલાની હાનિ વૃદ્ધિએ કલાઓ જેટલી શિખરો ઉપજે છે.

ચન્દ્રકલા રેખાઓ—

સાધારણ રેખાઓનું 'ચન્દ્રકલા' એ નામ એની સોલની સંખ્યાને લીધે પડ્યું લાગે છે, કેમકે મૂલમાં એ રેખાઓ ૧૬ છે અને વધી 'સમચાર' સ્વંડો વાલી છે, પણ આ સોલ પૈકીની પ્રત્યેકની પાછલ વીજી ૧૫-૧૫ રેખાઓ વિપમચારિણી પણ છે, તેથી એ ૨૫૬ ની સંખ્યાએ પહોંચે છે.

'ચન્દ્રકલા' રેખાઓમાં ત્રણ સ્વંડો અને ચોવીસ કલાઓથી ઓછા સ્વંડો કે કલાઓવાલી કોઈ રેખા હોતી નથી. પહેલી ચન્દ્રકલા રેખા કે જેનું નામ 'શશિની' છે તે ત્રિસંડા છે અને એને ચોવીસ કલાઓ હોય છે, એ પછીની ૧૫ રેખાઓ પણ એનીજ જાતિની હોવાથી તે છે તો ત્રિસંડા, પણ એ વધીમાં પ્રથમસ્વંડ સિવાયના સ્વંડોમાં કલાઓની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, વીજા ત્રિસંડાના વીજા સ્વંડમાં ૯ અને ત્રીજામાં ૧૮ કલાઓ લાગે છે, પહેલા સ્વંડ કરતાં ત્રીજામાં એક ચતુર્થીશ કલાઓ વધુ હોવાથી એ રેખા 'સપાદચાર' વાલી કહેવાય છે, એજ પ્રમાણે જેમ જેમ રેખાઓનો નંબર વધે છે તેમ તેમ તેના સ્વંડો વધે છે અને તેની સાથે ચાર પણ વધે છે.

સોલમી ત્રિસંડાના પહેલા સ્વંડની ૮ કલાઓ કરતાં ત્રીજા સ્વંડની ૩૮ કલાઓ પોળા પાંચગણી થઈ જાય છે અને તેથી એ રેખાઓનો ચાર પોળાપાંચ ગણો ગણાય છે.

ચન્દ્રકલારેખાઓ પૈકીની વીજી મૂલ રેખા 'શાન્તિની' ગણાય

છે, આ ચતુષ્સ્વંડા છે, એના પ્યારે સ્વંડોમાં ૧૨-૧૨ કલાઓ લાગે છે, અર્થાત્ એ પળ સમચાર વાલી છે, ત્રિસ્વંડાની જેમ એની પાછલ પળ વીજી ૧૫ ચતુષ્સ્વંડાઓ છે, જે અનુક્રમે સપાદ, સાર્ધ, પાદોન-દ્વય આદિ ચાર વાલી છે; આ પ્રમાણે પ્રત્યેક મૂલ રેલામાં એક એક સ્વંડની વૃદ્ધિ થતા ૧૬ મી 'અમૃતા' રેલા અઢાર સ્વંડવાલી બને છે

મૂલ રેલાઓમાં જેમ જેમ નવર ઘણે છે તેમ તેમ એમના પહેલા સ્વંડોમાં ૪-૪ કલાઓની વૃદ્ધિ થાય છે, પહેલી મૂલરેલા અને એની અનુવર્તિની ૧૫ રેલાઓના પહેલા સ્વંડમાં ૮-૮ કલાઓ છે તો વીજી મૂલરેલા અને તેની જાતિની ૧૫ રેલાઓના પહેલા સ્વંડમાં ૧૨-૧૨ કલાઓ છે, આમ ૪-૪ ની વૃદ્ધિ થતાં સોલમી 'અમૃતા' અને એની જાતિની ૧૫ રેલાઓના પહેલા સ્વંડમાં ૬૮-૬૮ કલાઓ ઉપજે છે અને અમૃતા વર્ગની છેલ્લી રેલાના છેલ્લા સ્વંડમાં ૩૨૩ કલાઓ ઉપજે છે, આ સોલમીની સોલમી અર્થાત્ ૨૫૬ મી રેલાના મધ્ય સ્વંડોની કલાસર્યા ૩૫૧૯ ની થાય છે, આમ જા મધી રેલાઓનો કલાવિસ્તાર અનેક લાખોનો સંખ્યામાં છે, અને જેટલા રેલાઓના કલા ભેદો તેટલા જ મમચ્છદે શિખરના ભેદો ઉપજે છે.

નાગરી રેલાઓ—

ઉદય રેલાઓ—

સૂત્રરેલોત્થિતા રેલા, સંખ્યાયાં પશ્ચચિશતિઃ ।

નામાનિ કવયિષ્યામિ, સંખ્યાસાદેર્યથાક્રમમ્ ॥૩૮૫॥

સંખ્યાસા શોભના ભદ્રા, સુરૂપા સુમનોરમા ।

શુભા ચૈવ તથા શાન્તા, કૌબેરી ચ સરસ્વતી ॥૩૮૬॥

કૌલા ચ કરવીરા ચ, કુમુદા પદ્મિની તથા ।

કનકા વિકટા ચૈવ, રમ્યા ચ રમણી તથા ॥૩૮૭॥

ચસુન્ધરા તથા હસી, ચિશાન્વા નન્દિની તથા ।

જયા ચ વિજયા ચૈવ, સુમુખા ચ પ્રિયાનના ॥૩૮૮॥

ઇત્યેતાઃ કીર્તિતા રેખાઃ, સંખ્યાયાં પશ્ચવિંશતિઃ ।

ઉદયભેદોદ્ભવાઃ રૂપાતાઃ, સપાદકર્ણમધ્યતઃ ॥૩૮૯॥

भा०टी०—सूत्रनी रेखाथी जे आकार उत्पन्न थाय छे तेनुं नाम रेखा छे अने संख्यामां ते पचीस छे, ते ‘सव्यासा’दि २५ रेखाओनां अनुक्रमे नामो कहीश.

૧ સવ્યાસા, ૨ શોભના, ૩ ભદ્રા, ૪ સુરૂપા, ૫ સુમનોરમા, ૬ શુભા, ૭ શાન્તા, ૮ કોવેરી, ૯ સરસ્વતી, ૧૦ કૌલા, ૧૧ કરવીરા, ૧૨ કુમુદા, ૧૩ પદ્મિની, ૧૪ કનકા, ૧૫ વિકટા, ૧૬ રમા, ૧૭ રમણી, ૧૮ વસુન્ધરા, ૧૯ હંસી, ૨૦ વિશાખા, ૨૧ નન્દિની, ૨૨ જયા, ૨૩ વિજયા, ૨૪ સુમુખા અને ૨૫ પ્રિયાનના; આ ૨૫ નાગરી રેખાઓનાં નામો કહ્યાં; આ રેખાઓ ઉદયભેદે ઉત્પન્ન થનારી હોવાથી આ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, આ રેખાઓ સવાયા રેખા વિસ્તાર તુલ્ય ઉદય અને કોણ વિસ્તાર તુલ્ય ઉદય વચ્ચેના અંતરમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

કલા રેખાઓ—

पञ्च-खण्डादि-खण्डद्वय्या, एकोनत्रिंशकावधि ।

खंडचारे कला ज्ञेया, अंकवृद्धिक्रमेण तु ॥३९०॥

एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च-षट्-सप्ताष्ट क्रमोद्गताः ।

अनेन क्रमयोगेन, एकोनत्रिंशकावधि ॥३९१॥

पञ्चखण्डे कलाश्चैव, संख्यया दश पञ्च च ।

एकोनत्रिंशे पञ्चत्रिं-शदुत्तरं चतुःशतम् ॥३९२॥

भा०टी०—पांच खंडथी मांडीने १-१ खंडने वधारतां २५ रेखाना २९ खंडो थशे, प्रत्येक खंडे नंबरवृद्धिनी साथे कलावृद्धि

करवी. एक, वै, त्रण, च्यार, पाच, छ, सात, आठ इत्यादि क्रमे
प्रत्येक खंडे एक एक कलानो आरु बधारवो, पंच खंडीना पहेला
खंडे १, बीजा खंडे २, श्रीजा खंडे ३, चौथा खंडे ४, पाचमा खंडे
५ कलाओ लगाडता पाच खंडे १५ कलाओ थगे, एज ममाणे
२५ मी रेखाना २९ खंडोनी सर्व कलाओ ४३५) च्यारसो
पात्रीश थगे

चन्द्रकला कलावती, कलधौता च रुधिरा ।

नलिनी मालिनी मूला, दुन्दुभिर्वनवल्लिका ॥३९३॥

रत्नचूला धृन्दारका. त्रिशिखा नन्दकौमुदी ।

नयना चक्रोन्मत्ता च, विजाला विभ्रमा लता ॥३९४॥

मृगा च दीपशिला च, कुमुदमंजरी तथा ।

पूर्णरम्या च माहेन्द्री, कीर्तिपताका तत्परा ॥३९५॥

त्रैलोक्यविजया चैव, नामभिः प्रश्नचिंशतिः ।

कलारेखा. समाख्याताः, सर्वकामफलप्रदाः ॥३९६॥

भा०टी०—१ चन्द्रकला, २ कलावती, ३ कलधौता, ४
रुधिरा, ५ नलिनी, ६ मालिनी, ७ मूला, ८ दुन्दुभि, ९ वनवल्लिका,
१० रत्नचूला, ११ धृन्दारका, १२ त्रिशिखा, १३ नन्दकौमुदी, १४
नयना, १५ चक्रोन्मत्ता, १६ विजाला, १७ विभ्रमा, १८ लता,
१९ मृगा, २० दीपशिखा, २१ कुमुदमंजरी, २२ पूर्णरम्या, २३
माहेन्द्री, २४ कीर्तिपताका अने २५ त्रैलोक्यविजया, आ २५
कलारेखाओ नामपूर्वक कही, शिखरना बलनमा आ रेखाओनो
उपयोग करवायी इच्छानुसारे शिखरो बनावी शक्या छे.

कला रेखाओथी भेदातो स्कध—

दशधा मूलश्रुत्व, पञ्चभागः स्कन्ध उच्यते ।

पञ्चभागो भवेत् स्कन्धो, भागो वामे च दक्षिणे ॥३९७॥

ષડ્વાલ્યે દોષદઃ પ્રોક્તઃ, પશ્ચમધ્યે ન શસ્યતે ।

ષટ્પશ્ચમધ્યગે સ્કન્ધો-ર્ધ્વભાગે ચ જિનાંકિતઃ ॥૩૯૮॥

વિભક્તિસૂત્રૈઃ સ્કન્ધાઃ, ક્રમેણ પશ્ચવિંશતિઃ ।

નામાન્યનુક્રમાત્તેષાં, કથયે તવ સામ્પ્રતમ્ ॥૩૯૯॥

મા૦ટી૦—રેલા મૂલે વિસ્તાર દશ ભાગનો અને સ્કન્ધ વિભાગે છ ભાગનો કરવો, આ છ ભાગના સ્કન્ધમાંથી ડાવી અને જમણી વાજુથી અર્ધ-અર્ધ ભાગ ઓછો કરીને ૫ ભાગનો સ્કન્ધ પળ કરી શકાય છે, ૬ ભાગથી અધિક વિસ્તારનો સ્કન્ધ દોષયુક્ત ગણાય છે અને પાંચ ભાગથી ઓછા વિસ્તારનો સ્કન્ધ શોભાની દૃષ્ટિએ વલા-ળાતો નથી, પાંચ ભાગના સ્કન્ધની ડાવી જમણી તરફ અર્ધો અર્ધો ભાગ છોડવો, તે પ્રત્યેકના વિસ્તારને ૨૪-૨૪ વિભાગમૂત્રો વડે ચિન્હિત કરીને તે અર્ધ ભાગોના ૨૫-૨૫ ભાગો કરો, આથી સ્કન્ધના ૨૫ ભેદો ઉત્પન્ન થશે, જેનાં નામો તને અનુક્રમે કહું છું.

૨૫ સ્કન્ધોનાં નામ—

શમઃ શાન્તઃ શુભઃ સૌમ્યો, ગધર્વઃ શંખવર્ધનઃ ।

કીર્તિનન્દો મહાભોગઃ, સંભ્રમો દિશિનાયકઃ ॥૪૦૦॥

રુદ્રતેજાઃ સદાભ્યાસો, જનાનન્દસ્તથોદકઃ ।

યક્ષો દક્ષઃ ક્ષિતિધરઃ, સમાત્રઃ સંયુતસ્તથા ॥૪૦૧॥

શેખરશ્ચ પ્રજાપૂર્ણઃ, પ્રવર્તશ્ચ પ્રધાનકઃ ।

રેલાવિભૂષણશ્ચૈવ, વિજયાનન્દ ઇત્યમી ॥૪૦૨॥

સ્કન્ધાસ્તુ નામતો જ્ઞેયાઃ, સંખ્યાતઃ પશ્ચવિંશતિઃ ।

૧ શમ, ૨ શાંત, ૩ શુભ, ૪ સૌમ્ય, ૫ ગન્ધર્વ, ૬ શંખવર્ધન, ૭ કીર્તિનન્દ, ૮ મહાભોગ, ૯ સંભ્રમ, ૧૦ દિશિનાયક, ૧૧ રુદ્રતેજ, ૧૨ સદાભ્યાસ, ૧૩ જનાનન્દ, ૧૪ ઉદક, ૧૫ યક્ષ, ૧૬ દક્ષ,

૧૭ ક્ષિતિધર, ૧૮ સમાપ્ત, ૧૯ મંયુત, ૨૦ શેખર, ૨૧ પ્રજાપૂર્ણ,
૨૨ પ્રવર્ત, ૨૩ પ્રવાન, ૨૪ રેલાવિભૂષણ અને ૨૫ વિજયાનન્દ, એ
૨૫ પ્રકારના સ્ક્રવો નામથી જાણવા

ચન્દ્રકલા રેલાઓ—

અર્થાતઃ સપ્રવક્ષ્યામિ, રેલાભેદં પૃથગ્ વિધમ્ ।

ચન્દ્રકલાદિ-સમુત્પત્તિઃ, પોઢશૈવ પ્રકીર્તિતા ॥૪૦૩॥

ત્રિલ્લખણઢાદૌ લ્લખણવૃદ્ધિ-ર્વાચત્ત્વલ્લખણાન્યષ્ટાદશ ।

પોઢશૈવ સમાચારા-ચ્ચન્દ્રકલાદૌ કીર્તિતાઃ ॥૪૦૪॥

અષ્ટાદાવપ્તપૃથન્ત, ચતુર્વૃદ્ધિક્રમેણ તુ ।

રેલાણા ચ પ્રયોક્તવ્યં, ષટ્પદ્મશાશ્ચ્છત્તલ્લખ્યમ્ ॥૪૦૫॥

ખાંડી૦—હવે જુદા પ્રકારના રેલાભેદને કહ્યું છે, ચન્દ્રકલા
રેલાઓની મૂલ ઉત્પત્તિ ૧૬ પ્રકારની કહી છે, એમાં પહેલી ચન્દ્રકલા
રેલા ત્રિલ્લખણ છે, તે પછી ૧-૧ લખણની વૃદ્ધિ થતાં ૧૬ મી ચન્દ્ર-
કલા સુધી ૧૮ લ્લખણ થાય છે, આ ૧૬ મૂલરેલાઓ સમાચારનાલી
છે, જેમાં પહેલીથી વીજીમાં ૧-૧ લખણ મળે છે તેમાં એમાં લખણોમાં
૪-૪ કલાઓની વળ વૃદ્ધિ થાય છે, પહેલી ત્રિલ્લખણના પ્રત્યેક
લખણમાં ૮-૮ કલાઓ લાગે છે, તેમાં વીજી ચતુર્લખણને વ્યારે લખણોમાં
૧૨-૧૨ કલાઓ લાગે છે, આ નિયમ પ્રમાણે ૧૬ મી ૧૮ લખણના
તમામ લખણોમાં ૬૮-૬૮ કલાઓ લાગે છે, આ ૧૬ રેલાઓ અને
તેમાં એ પ્રત્યેકની જાતિની ૧૫-૧૫ રેલાઓ શામેલ કરીને ૨૫૬
ચન્દ્રકલા રેલાઓનો શિખર નિર્માણમાં ઉપયોગ કરવો.

૧૬ મૂલચન્દ્રકલા રેલાઓના નામ—

શશિની શાન્તિની ચૈવ, લક્ષ્મણી કામિની તથા ।

પુલ્કિણી ચ શુભા શાન્તા, આલ્લાદા કુસુદા તથા ॥૪૦૬॥

સુલાસની શંખિની ચ, વિદ્યાશોધનિકા તથા ।

નાહિની દીપિની સૌમ્યા, અમૃતા પોઢશી તથા ॥૪૦૭॥

એકૈકસ્યાઃ સ્વચ્છન્દેષુ, પોઢશૈવ પ્રકીર્તિતાઃ ।

રેલાશ્ચૈવ પ્રયોક્તવ્યાઃ, પદ્મશ્ચાશ્ચત્તદયમ્ । ॥૪૦૮॥

ખા૦ટી૦—૧ શશિની, ૨ શાન્તિની, ૩ લક્ષ્મણી, ૪ કામિની, ૫ પુષ્પિણી, ૬ શુભા, ૭ શાન્તા, ૮ આલ્હાદા, ૯ કુમુદા, ૧૦ સુલાસની, ૧૧ શંખિની, ૧૨ વિદ્યાશોધની, ૧૩ નાહિની, ૧૪ દીપિની, ૧૫ સૌમ્યા અને ૧૬ અમૃતા; એ મૂલરેલાઓ પૈકીની એક એકના સ્વચ્છન્દે ૧૬-૧૬ રેલાઓ કહી છે, જે સર્વ મલીને ૨૫૬ થાય છે તે આ પ્રમાણે—

૧ શશિનીઆદિત્રિઁખંડા ૧૬, ૯ કુમુદાઆદિઅગ્યારઁખંડા ૧૬,
૨ શાન્તિનીઆદિચતુર્ઁખંડા ૧૬, ૧૦ સુલાસનીઆદિવારઁખંડા ૧૬,
૩ લક્ષ્મણીઆદિપશ્ચઁખંડા ૧૬, ૧૧ શંખિનીઆદિતેરઁખંડા ૧૬,
૪ કામિનીઆદિપદ્મઁખંડા ૧૬, ૧૨ વિદ્યાશોધિનીઆદિચત્તરઁખંડા ૧૬,
૫ પુષ્પિણીઆદિસત્તઁખંડા ૧૬, ૧૩ નાહિનીઆદિપંદરઁખંડા ૧૬,
૬ શુભાઆદિઅષ્ટઁખંડા ૧૬, ૧૪ દીપિનીઆદિસોલઁખંડા ૧૬,
૭ શાન્તાઆદિનવઁખંડા ૧૬, ૧૫ સૌમ્યાઆદિસત્તરઁખંડા ૧૬,
૮ આલ્હાદાઆદિદશઁખંડા ૧૬, ૧૬ અમૃતાઆદિઅઢારઁખંડા ૧૬,

આમ ૧૬ને ૧૬થી ગુણીને ૨૫૬ વસો છપ્પન્ન રેલાઓ વાસ્તુ-
શાસ્ત્રિઓએ કહી છે, તેનો શિખર નિર્માણમાં ઉપયોગ કરવો.

ચારવિધિ—

રેલાપૃથુત્વવન્માનં, સપાદં વા કર્ણોદયમ્ ।

દિગ્ભક્તે ચ તલચ્છન્દે, સ્કન્ધે કુર્યાત્ ષડંશકમ્ ॥૪૦૯॥

સ્કન્ધસ્થાને કલાચારો, રેલાનામન્તસિદ્ધયે ।

સમઃ સપાદઃ સાર્દ્ધશ્ચ, પાદોનદ્વિગુણસ્તથા ॥૪૧૦॥

દ્વિગુણશ્ચ સપાદૌ દ્વૌ, સાર્ધૌ પાદોનકાશ્રયઃ ।

ત્રિગુણોઽથ સપાદોઽસૌ, સાર્ધઃ પાદોનવેદકઃ ॥૪૧૧॥

ચતુર્ગુણઃ સપાદશ્ચ, સાર્ધઃ પાદોનપશ્ચકઃ ।

इति षोडशधा चार, त्रिखंडाद्यास्तु लक्षयेत् ॥४१२॥

ખાંટી૦—રેखा વિસ્તાર તુલ્ય વા રેखा વિસ્તારથી સમાયો અથવા કર્ણવ્યાસતુલ્ય રેખાનો ઉદય કરવો, રેખાને તલઝૂંદે ૧૦ વિભાગ જેટલી વિસ્તૃત કરીને સ્કન્ધવિભાગે તેને અંદર વાલી ૬ ભાગ જેટલી રાખવી, કલાચાર સ્કન્ધવિભાગમા જઈને રેખાઓનો અંત કરે છે અર્થાત્ સ્કન્ધ સુધી રેખા ઉઠી જડને સમાપ્ત થાય છે

કલાઓનો ચાર સમાન, સવાયો, દોઢો, પોળા બે ગણો, બેગણો, સવાબેગણો, અઢીગણો, પોળાત્રણગણો, ત્રણગણો, સવાત્રણગણો, માઢાત્રણગણો, પોળાન્યારગણો, ચ્યારગણો, સવાન્યારગણો, સાઢાન્યારગણો અને પોળાપાંચગણો, આમ ત્રિખંડાદિ ૧૬-૧૬ રેખાઓની કલાઓનો ચાર (ચઢાત્ર) ૧૬ પ્રકારનો જાણવો જોઈયે

પ્રત્યેક મૂલરેખા સમચારી હોય છે, ત્યારે તે પટ્ટીની ૧૫ રેખાઓમા એક પટ્ટી એકમા ૪-૪ કલાઓ વધતી હોવાથી ૪ ફલાની વૃદ્ધિવાલી 'સપાદચારી' ૮ ની વૃદ્ધિવાલી 'સાર્ધચારી,' આદિ નામો પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રથમા ત્રિખંડાના પ્રથમ સ્વંદમા ૮, વીજા સ્વંદમા ૮ અને ત્રીજા સ્વંદમા પણ ૮ કલાઓ લાગે છે, આમ ૧૬ ત્રિખંડાઓના પ્રથમ સ્વંદમા ૮-૮ કલાઓ લાગે છે.

પ્રથમા ત્રિખંડાના ૩ સ્વંદોની ૨૪ કલાઓ વહે સ્કન્ધ ૨૪ ઠેકાણે મેદાય છે, દ્વિતીયા ત્રિખંડાની ૨૭ કલાઓ વહે ૨૭ ઠેકાણે, ત્રીજીની ૩૦ કલાઓથી ૩૦ ઠેકાણે સ્કન્ધ છેદાય છે, આમ જે જે રેખાઓના સર્પ સ્વંદોની જેટલી કલાઓ હોય તેટલે

ઠેકાણે તે સ્કન્ધને ચિન્હિત કરે છે અને તેટલા પ્રકારનાં શિશ્વરોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અધઃખણ્ડે તુ યશ્ચાર, ઉર્ધ્વખણ્ડેऽપ્યસૌ ભવેત્ ।

સમં સા લભતે ચારં, સપાદં વા પદાધિકમ્ ॥૪૧૩॥

સમં સપાદં સાર્ધં વા, યાવત્પાદોનપશ્ચકમ્ ।

ત્રિખંડાદૌ ખંડવૃદ્ધ્યા-ઽપ્તાદશખણ્ડકાવધિ ॥૪૧૪॥

ભા૦ટી૦—નીચેના રેખા ખણ્ડમાં જે ચાર હોય છે તેજ ઉપરના ખંડમાં પણ હોય છે, સમ, સપાદ કે સાર્ધ, જે ચાર નિચલા ખંડમાં હોય છે, તે ચારને રેખા પ્રત્યેક ખંડમાં મેલવે છે, ત્રિખંડાથી માંડીને અષ્ટાદશખંડી રેખા સુધીની પ્રત્યેક રેખાને માટે એજ નિયમ લાગુ કરવો, ભલે તે સમચારી હોય, સપાદચારી હોય અથવા તો પાદોન-પશ્ચચારી હોય, પણ તેના પોતાના પ્રત્યેક ખંડમાં તો ચાર સરખોજ પામે.

કલાવિધિ

આદિખંડે ચતુર્વૃદ્ધિ-રૂર્ધ્વખણ્ડેષુ તદ્ગુણા ।

ષોડશાદિદ્વિ-રષ્ટ્યોક્તા, ષટ્પશ્ચાશચ્છતદ્વયમ્ ॥૪૧૫॥

સ્કન્ધસ્થાને કલાસંખ્યા, રેખાણાં તુ ગુણોદિતા ।

સિદ્ધાશ્રયત્કૃતારેખા-સ્તદૂર્ધ્વે ચામલસારકમ્ ॥૪૧૬॥

વિષમા ભૂમિકાઃ કાર્યા, ન શસ્યન્તે સમાસ્તુ તાઃ ।

ભા૦ ટી૦—પૂર્વ રેખાના આદિખંડની કલાઓથી વીજા હંદની અગ્રેતન રેખાના આદિખંડમાં ૪ કલાઓની વૃદ્ધિ થાય છે. તે અગ્રેતન પ્રથમ પ્રથમ રેખા સમચારી હોવાથી તેના બધા ખંડોમાં કલાસંખ્યા તેજ રહે છે અને સમાનહંદની પોતાની વીજી ૧૫ વિષમ-ચારી રેખાઓના દ્વિતીયાદિ ખંડોમાં રેખાના નંબર પ્રમાણે કલા સંખ્યા વધે છે, પ્રથમ વિષમચારી રેખાના પ્રથમ ખંડે ૮ કલાઓ હશે તો

વીજે ૯ અને ત્રીજે ૧૦ કલાઓ લાગશે, જો તેજ છંદની વિપમચારી ૧૬મી રેखा હશે તો તેના પ્રથમચંદે ૮, ત્રીજે ૨૩ અને ત્રીજે ૩૮, આમ રેखાના નંબર અનુસારે ઉપલા પ્રતિચંદે ૧૫-૧૫ ની વૃદ્ધિ થશે, કેમકે આ ૧૬મી રેखાનો ત્રિપમચારિણી તરીકે ૧૫મો નંબર છે, એજ પ્રમાણે તમામ રેखાઓના પોતાના પ્રથમ ચંદથી દ્વિતીયાદિ સડોની કલાસંખ્યા પોતપોતાના નંબર પ્રમાણે પ્રથમચંદની કલાઓથી દ્વિતીયાદિ ચંદોમા તત્ત્વગુણી વૃદ્ધિ કરીને કલાઓ લગાડવી, આમ ૧૬ ને ૧૬ ગુણા કરીને બનાવેલી ૨૫૬ રેखાઓને વિષે જાણવું.

સ્કંધવિભાગે પ્રથમ કરતા વીજીની ૩ કલાઓ વધારવી, વીજી કરતા ત્રીજીની ૩ વધારવી, સર્વથી પહેલી 'શશિની' રેखાની ૨૪ કલાઓ સ્કંધવિભાગે લાગે છે ત્યારે વીજીની ૨૭, ત્રીજીની ૩૦, ચોવીની ૩૩, इत्यादि एक एक રેखાની વૃદ્ધિ સ્કંધવિભાગે ૩-૩ કલાઓની વૃદ્ધિ કરતા જવું, જ્યાં જ્યાં કલાઓ વડે રેखાઓની સમાપ્તિ થાય ત્યાં ઉપર આમલસારો મૂકવો.

રેखાસમાપ્તિ ત્રિપમ ભૂમિકાએ કરવી, સમભૂમિએ કરવી પ્રશસ્ત નથી, અર્થાત્ ઉદયરેखा અને ચલનરેखाઓની ત્રિપમ કલાઓ જ્યાં એકરૂં થતી હોય ત્યાં પ્રાસાદની રેखा ઊંડવી ઉત્તમ ગણાય છે.

૨૫૬ રેखાઓના નામ—

૧૬ ત્રિગ્વળ્લ—શશિની, શીતલા, સૌમ્યા, શાન્તા, મનોરમા, શુભા, મનોમયા, વીરા, કુમુદા, પદ્મશેખરા, લલિતા, લીલાવતી, ત્રિદશા, પૂર્ણમણ્ડલા, પૂર્ણમદ્રા, મદારામી

૧૬ ચતુષ્વળ્લ—શાન્તિની, શુભા, શાતા, ત્રિદિવા, દેવ-દુર્લભા, વીમત્સા, શિવા, સૌમ્યા, ગીરમદ્રા, નાગચણી, સુપિરા, શેખરા, રમ્યા, પૂર્ણા, પૂર્ણમદ્રા, વિજયા

૧૬ પંચસ્વળ્લ—લક્ષ્મણી, શ્રી, ગમયા, ચિદુરા, પૂર્ણમણ્ડલા,

सुगन्धा, मानसी, शैला, नन्दा, मन्दाक्षी, कौतुका, शान्ति, लम्बा, कल्याणी, सुभद्रा, भद्रेश्वरी.

१६ षट्खण्डा—कामिनी, कमला, पद्मा, संभ्रमा, भ्रमशेखरा, शुभा, सारसंभूता, वैदेवी, गान्धारी, गन्धर्वा, वृता, तिलका, लोकसुन्दरी, भद्रा, महाभद्रा, ऐन्द्री.

१६ सप्तखण्डा—पुष्पिणी, पुष्पिका, चम्पा, समहा, तिलका, अद्भुता, सिद्धा, सिद्धांगी, स्वरूपा, क्रीडामणि, नरनारा, नरेश्वरी, विरूपाक्षा, महोद्भवा, सिद्धांशा, सर्वमंडला.

१६ अष्टखण्डा—शुभा, शीतला, गन्धा, मालती, हर्म्यसंयुता, मेघा, मेघपदा, अनुजा, कृष्णा, निर्मला, परा, तेजा, प्रतापतेजा, कीर्ति, आनन्दा, संभूता.

१६ नवखण्डा—शान्ता, मुकुला, नन्दा, श्रिया, भद्रा, नन्दना, शोभना, सुभद्रा, सुता, कुलनंदिनी, गंभीरा, मधुरा, शेखरा, शिखरोन्नता, महानीला, रत्नाचला.

१६ दशखण्डा—आह्लादा, श्रिया, नन्दा, गोमती, नाम-सुन्दरी, सुभद्रा, भद्रिका, भद्रा, भद्रांगा, भद्रमालिनी, संभूता, भूतशरदा, पताका, कीर्तिवर्द्धिनी, माहेन्द्री, सुन्दरी.

१६ एकादशखण्डा—कुमुदा, भद्रका, ध्वजा, ध्वजाक्षी, मकरध्वजा, सुपताका, वीरभद्रा, रूपभद्रा, विनायका, वीरा, विक्रमा, रम्या, मन्मथा, देवसुन्दरी, उग्रा, कनकेशी.

१६ द्वादशखण्डा—सुखासनी, वरदा, रम्या, सुन्दरा, मोदा, मोदकी, शिवा, सर्वलम्भा, विशाला, कुलनायका, शिभा, शिवतमा, दिव्या, शिवांगना, विश्वेश्वरी, विश्वरूपा.

१६ त्रयोदशखण्डा—शान्तिकी, विमला, सूर्या, वर्धना,

विजया, वालिता, वंशोद्भवा, वंशभृता, रेखिता, वंशतारा, अधि-
वास्या, वश्या, माना, शिवोद्भवा, वास्या, वसंतोद्भवा.

१६ चतुर्दशखण्डा—त्रिद्याशोधनी, रम्या, गौरी, हसी,
सरस्वती, सारंगी, सौरम्या, शुक्राग्रा, अशोका, शौचकी, कनका,
कनकापती, कदर्वी, कंदर्पाश्रिता, कमला, कलहसी.

१६ पञ्चदशखण्डा—नाहिनी, हस्तिनी, कुमिका, गज-
मालिनी, गजी, गजागा, शेखरी, राज्ञी, गजेश्वरी, रत्ना, रत्नगर्भा,
माला, जया, उग्रतेजा, प्रिया, आसक्ता.

१६ षोडशखण्डा—द्वीपिनी, सिंहिनी, सिंही, सिंहरूपा,
सिंहोन्नता, सिंहग्रीवा, मिहा, मिहास्या, सिंहेश्वरी, महानादा,
नादवती, सिंहनादा, नादोद्भवा, सिंहागना, सिद्धा, सरलेश्वरी.

१६ सप्तदशखण्डा—सौम्या, नारायणी रम्या, नरा, नरो-
त्तमा, नरेश्वरी, नराह्वा, नरागा, नृत्येश्वरी, वीरमती, वीरांगी,
महावीरा, वीरनायका, वीरमत्सा, सती, शान्ता.

१६ अष्टादशखण्डा—अमृता, रम्या, गगा, ककुदा, कुम्भ-
दशेखरी, गीमत्सा, पार्थिवी, कान्ता, मनोहरी, स्वरूपा, विक्रमा,
शान्ता, मनोज्ञा, सर्वतोमुखी, यत्रभद्रा, सुखासीना.

अपराजितपृच्छाना मूलश्लोकोमां उपर्युस्त २५६ चन्द्रकला
रेखाओनां नामो छे, अमोए निस्ता मयथी श्लोको न लखता
नामोनो ज निर्देश कर्यो छे

नागरे लतिने रेखा, मान्यारे मिश्रके तथा ।

लाञ्छना-सूत्र-योगेन, रेखा भवति नागरी ॥४१७॥

कथिता गर्भमाधार्य, विमाने भूमिजे तथा ।

चराटे द्राचिदे चैव, प्रशस्ता गर्भमार्गनः ॥४१४॥

સ્તંભાદ્યાશ્ચૈવ ગર્ભાદ્યાઃ, પ્રાસાદભિત્તિમાનતઃ ।

ચતુર્વિધા ભવેદ્રેશ્વા, વિમાને ચૈવ ભૂમિજે ॥૪૧૯॥

વરાટે દ્રાવિડે કાર્યા છન્દે વિમાનનાગરે ।

વિમાન-પુષ્પકે તદ્વદ્, વહ્નભીષ્વપિ કામદા ॥૪૨૦॥

લાઞ્છના-સૂત્રયોગેન, રેશ્વા સૂત્રદ્વયાદ્વિતા ।

વેણિકોશોદ્ભવા રેશ્વા, કલાભેદક્રમાદપિ ॥૪૨૧॥

નાગરે લતિને કાર્યા, સાન્ધારેऽપ્યથ મિશ્રકે ।

દારુજે ચ રથારોહે, પ્રશસ્તા સર્વકામદા ॥૪૨૨॥

શિશ્વાન્તા વા ભવેદ્રેશ્વા, ઘન્ટાન્તા ચાપ્યથોચ્યતે ।

સ્કન્ધાન્તા ચ તથા પ્રોક્તા, અન્યથા દોષકારણમ્ ॥૪૨૩॥

ખાંટી૦—નાગર, લતિન, સાંધાર અને મિશ્રક પ્રાસાદોના શિખરોમાં નાગરી રેશ્વાનો પ્રયોગ કરવો, નાગરી રેશ્વા ચિહ્નમાટે તૈયાર કરેલા સૂત્રના યોગથી ઉત્પન્ન થાય છે.

વિમાન પ્રાસાદ તથા ભૂમિજ પ્રાસાદની રેશ્વા ગર્ભમર્યાદાએ વિસ્તૃત કરવાનું કથન છે. તથા વરાટ અને દ્રાવિડ જાતિના પ્રાસાદોમાં રેશ્વા વિસ્તારગર્ભથી કેન્દ્રક બાહર રાખવી શ્રેષ્ઠ છે.

સ્તંભ મર્યાદાએ, ગર્ભ મર્યાદાએ ભિત્તિ મર્યાદાએ, ભિત્તિ મર્યાદાએ અને ઉક્ત ગર્ભની બાહરની મર્યાદાએ; આમ વિસ્તારમાં રેશ્વા ચાર પ્રકારની હોય છે. આ ચારે પ્રકારની રેશ્વા વિમાન અને ભૂમિજ પ્રાસાદમાં લેવાય છે, બીજી વરાટ, દ્રાવિડ, વિમાનનાગર, વિમાનપુષ્પક અને વહ્નભી; આ બધી જાતિના પ્રાસાદોમાં પૂર્વોક્ત ચારપ્રકારની રેશ્વાઓ યથાયોગ્ય ઉપયોગમાં લેવી શુભ ફલદાયક છે.

નાગર, લતિન, સાંધાર, મિશ્રક, દારુજ (સિંહાવલોકન) અને રથારોહ; આ સર્વ પ્રાસાદોમાં વેણિકોશના યોગથી લાઞ્છના સૂત્રદ્વયવડે

षट्खण्डायाः १६ भेदाः

[illegible]

सप्तखण्डाद्याः १६ रेखा भेदाः

[illegible]

अष्टखण्डायाः १६ रेखाभेदाः

[illegible]

नव खण्डायाः १६ रेखा भेदाः

[illegible]

दश खण्डाया. १६ रेखा भेदा

[illegible]

एकादश खण्डायाः १६ भेदाः

[illegible]

त्रयोदश खण्डायाः १६ भेदाः

[illegible]

चतुर्दश ग्वण्डायाः १६ भेदाः

[illegible]

पञ्चदश खण्डायाः १६ भेदाः कला सहिताः

[illegible]

सप्त दश खण्डायाः १६ भेदाः

[illegible]

વાસ્તુસાર પ્રકરણમાં ઠક્કુર ફેરુણ શિખરોના ઉદયને અંગે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે—

દૂળ પાઝુળ શૂમજુ, નાગરૂ સતિહાઝ દિવહુ સપ્પાઝ ।
દાવિહસિહરો દિવહો, સિરિવચ્છો પઝુળદૂળો અ ॥૪૨૪॥

આ•ટી•—ભૂમિજ પ્રાસાદનું શિખર વે ગણું અથવા પોળા વે ગણું કરવું, નાગર પ્રાસાદનું શિખર દોહું, સવાયું, અથવા એકતૃતીયાંશ સહિત ઉંચું કરવું, દ્રાવિહપ્રાસાદને શિખર દોહું ઉંચું કરવું અને શ્રી-વત્સ જાતિના શિખરની ઉંચાઈ પોળા વે ગણી કરવી. આ શિખરોની ઉંચાઈના વૈવિધ્યનું કારણ રેખા વૈવિધ્ય જ હોઈ શકે, નાગર જાતિના પ્રાસાદોનાં શિખરો દોહાં ઉપરાંત ઉંચાં લેઈ જવાનું વિધાન નથી, કેમકે આ જાતિના પ્રાસાદોમાં રેખા સ્કન્ધાન્ત માનવામાં આવતી હોઈ તે અપેક્ષા શિખરો વ્યાસતુલ્ય, સવાયાં અને દોહાં ઉંચાં ગણવામાં આવે છે, જે પ્રાસાદોનાં શિખરો પોળા વમણાં ગણાય છે તે જાતિને અંગે રેખા સ્કન્ધાન્ત અને વમણાં ઉંચાં શિખરોમાં રેખા શિખાન્ત મનાતી હોવી જોઈએ.

આમલસારકના આકારો—

દ્વયોઃ પ્રથયોર્મધ્યે, વૃત્તમામલસારકમ્ ॥
નાગરે લતિને કુર્યાત્, સાન્ધારે ચૈવ સિશ્રકે ।
વિમાન-નાગરચ્છન્દે, વિમાન-પુષ્પકે તથા ॥૪૨૫॥
વિમાને ભૂમિજે ચૈવ, વૃત્તં ચ કર્ણિકાન્તકમ્ ।
દ્રાવિહે તુ તથા ચૈવ, તં તુ રેખાનુરૂપકમ્ ॥૪૨૬॥
વરાટે તુ ભવેદ્ ઘણ્ટા, યાદગ્ મન્દારપુષ્પકમ્ ।
વલભીષુ ચ સર્વાસુ, ગજપૃષ્ઠાકૃતિસ્તથા ॥૪૨૭॥
નાગરે ઘણ્ટાકૃત્તિકાં, કુર્યાત્ સિંહાવલોકને ।
ઘણ્ટા ચૈવમુપારૂયાતા, પ્રયુક્તા વાસ્તુવેદિભિઃ ॥૪૨૮॥

भा०टी०—उने प्रतिस्थो वच्चे गोलाकार आमलसारक करणो. नागर, लतिन, सान्धार, मिश्रक, विमाननागर, विमानपुष्पक, विमान अने भूमिज, आ उया प्रासादोनो आमलसारो गोल अने फरती रुणीओ काढेलो बनाय्यो. द्राविड प्रासादनो आमलसारो तेनी रेग्वाने अनुरूप होय तेयो, वराट प्रासादनो आमलमारो मदारवृक्षना पुष्पने आकारे, सर्व वलभी प्रासादोमा आमलसारो हस्तिनी पीठना आकारे लगगोल, तथा नागर अने सिंहावलोरून प्रासादोनो आमलसारो घंटना आकारनो बनाय्यो

आ प्रमाणे वास्तुशास्त्रिओए प्रयोजेल आमलमारानुं निरूपण कथुं.

आमलसारानी अगर्विभक्ति—

उदये च तदर्थं नु, विभक्ते चतुर्भागिके ।

ग्रीवा पादोनभागा स्यात्, सपादं च तथाऽण्डकम् । ४२९।
चन्द्रिका चैकभागेन, भागा चामलसारिका ।

भा०टी०—आमलसारो विस्तारमा वे प्रतिस्थोना मध्य उरा पर करी तेना उदय विस्तारथी अर्धमाननो करवो अने ते उदयने ४ भागे वहेची ०॥ भागनी ग्रीवा (गलुं), १। भागनुं आमलसारानुं अटक, १ भागनी चन्द्रिका (गलत) अने १ भागनी आमलसारी (झाजरी) करवी.

प्रासाद-पुष्प-निवेशन—

अयातः सप्रवक्ष्यामि, पुरुषस्य निवेशनम् ।

न्यसेद्देवालयेष्वेव, जीवस्थाने फल लभेत् ॥ ४३०॥

छादनोपप्रवेशेषु, शृंगमध्येऽथवोपरि ।

शुक्रनामास्मानेषु, वेष्टुर्ध्वं भूमिकान्तरे ॥ ४३१॥

गर्भमध्ये विधानव्ये, दृढयवर्णको विधि ।

हस्ततुली ततः कुर्यात्, ताभ्रपर्यकमस्थिनाम् ॥ ४३२॥

શયનં ચાપિ નિર્દિષ્ટં, પદ્મં ચ દક્ષિણે કરે ।

ત્રિપતાકં કરં વાસં, કારયેદ્ હૃદિ સંસ્થિતમ્ ॥૪૩૩॥

પ્રમાણં તસ્ય વક્ષ્યામિ, પ્રાસાદાદૌ સમસ્તકે ।

હસ્તાદિશતાર્થં યાવત્, પ્રકલ્પયેદનુક્રમમ્ ॥૪૩૪॥

વૃદ્ધિમર્ધાંગુલાં હસ્તે, યાવન્મેરું પ્રકલ્પયેત્ ।

એવંવિધઃ પ્રકર્તવ્યઃ, સર્વકામફલપ્રદઃ ॥૪૩૫॥

હેમજે તારજે વાપિ, તામ્રજે વાપિ ભાગશઃ ।

કલશે આજ્યપૂર્ણે તુ, સૌવર્ણપુરુષં ન્યસેત્ ॥૪૩૬॥

પર્યંકચતુષ્પાદેષુ, કુસ્મંદાશ્ચતુર એવ ચ ।

હિરણ્યનિધિસંયુક્તાન્, આત્મસુદ્રાભિસુદ્રિતાન્ ॥૪૩૭॥

એવં ચ રોપયેદ્ જીવં, યથોક્તં વાસ્તુશાસને ।

તસ્ય ન સંભવેદ્ દૌસ્થ્યં, યાવદાભૂત સંપ્લવમ્ ॥૪૩૮॥

માંટી—વિશ્વકર્માજી અપરાજિતને કહે છે—હવે હું પુરુષ-પ્રવેશની વિધિ કહું છું, સર્વ દેવાલયોમાં જીવસ્થાને પુરુષનો પ્રવેશ કરાવવો કે જેથી ફલ મળે.

શિખરને બાંધણે, શિખર મધ્યભાગે, અથવા તેના ઉપલા ભાગમાં, શુકનાસના અન્તે અને વેદીની ઉપરિ ભૂમિકામાં ગર્ભના મધ્યભાગે હૃદય પ્રતિષ્ઠાની વિધિ કરવી.

પ્રથમ ત્રાંવાનો પલંગ કરાવી તે ઉપર રેશમી તલાઈ (ગાદી) વિછાવવી અને તે ઉપર પ્રાસાદ પુરુષને સુવડાવવો.

પુરુષના જમણા હાથમાં કમલ અને ડાબા હાથમાં ૩ પતાકા-વાલી ધ્વજા આપવી ને ડાબો હાથ પોતાની છાતીએ અડકેલો રાખવો.

હવે પુરુષનું પ્રમાણ કહું છું, ૧ હાથથી ૫૦ હાથના ફેરુ પ્રાસાદ પર્યન્તના તમામ પ્રાસાદોમાં પુરુષનું પ્રમાણ ૧ હાથે અર્ધ આંગળના

હિસામે કરવું, ૫૦ હાથ મુઘી પ્રતિહસ્તે અર્ધ અર્ધ આંગલની વૃદ્ધિ
પ્રાસાદ પુરુષનુ નિર્માણ કરવું. આમ પ્રમાણોપેત પુરુષ કરવો કે જેથી
સર્વેષ્ટ ફલ દેનારો થાય, સુવર્ણ પુરુષને સોનાના, રૂપાના, ત્રાનાના,
અથવા ત્રણે ધાતુઓના બનેલા અને ઘૂતથી ભરેલા કલશ ઉપર સ્થા-
પિત કરવો.

પલંગના ૪ પાયાઓ નીચે ઉપર પોતપોતાના લસેલા નામો
વાલા ઢાકુણા વડે મુદ્રિત કરીને સુવર્ણાદિ રત્નગર્ભિત ૪ નિધિ
કલશો સ્થાપન કરવા

આ પ્રમાણે વાસ્તુશાસ્ત્રમા કહેલ વિધિથી પ્રાસાદના જીર્મ્થા-
નમા જે જીર્મની (પુરુષની) સ્થાપના કરે છે તેને સૃષ્ટિના અતપર્યન્ત
દુઃખ-દૌર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી

કલશ

દેવાગારેષુ સર્વેષુ, નૃપાણાં મવને તથા ।

સસ્થાપ્યો દિવ્યઃ કલશો, વિશ્વકર્મવચ્ચો યથા ॥૪૩૦॥

શૈલજે શૈલજ કુર્યાદ્, ઢાકુજે ઢાકુજ તથા ।

ધાતુજે ધાતુજ ચેવ-ચૈષ્ટિકે ચૈષ્ટિક શુભમ્ ॥૪૪૦॥

ચિત્રે ચિત્રો વિધાતવ્યો, હેમજઃ સર્વકામદઃ ।

શ્રેષ્ઠૌ સર્વત્ર શ્રેષ્ઠાના, સુવર્ણકલશઘ્વજૌ ॥૪૪૧॥

માંટી—મર્મ દેવમદિરો ઉપર અને રાજમહેલો ઉપર દિવ્ય
કલશ સ્થાપન કરવો એવું વિશ્વકર્માનું વચન છે, પત્થરના પ્રાસાદ
ઉપર પત્થરનો, કાષ્ઠના મદિર ઉપર કાષ્ઠનો, યાતુના પ્રાસાદે ધાતુનો
અને ઇટના પ્રાસાદે ઇટનો કલશ શુભ હોય છે, ચિત્રવિચિત્ર દ્રવ્યથી
બનેલ પ્રાસાદ ઉપર તેવા ચિત્ર પદાર્થનો ગ્નેલો કલશ કરવો. અને
સુવર્ણનો કલશ સર્વપ્રકારના પ્રાસાદો ઉપર ચઢાવવો તે ઇચ્છિત ફલ-
દાયક છે. સુવર્ણનો કલશ અને ધ્વજ મર્મત્ર શ્રેષ્ઠા શ્રેષ્ઠ છે.

પ્રાસાદમાને કલશમાન—

પ્રાસાદસ્યાષ્ટમાંશેન, પૃથુત્વં કલશાણ્ડકે ।
 ષોડશાંશૈર્યુતં શ્રેષ્ઠં, મધ્યં દ્વાત્રિંશદંશતઃ ॥૪૪૨॥
 મૂલરેખાપશ્ચમાંશે, પૃથુત્વં તસ્ય કારયેત્ ।
 ઘણ્ટાવિસ્તારપાદેન, તત્પાદેન યુતં પુનઃ ॥૪૪૩॥
 ઇત્થં કલશવિસ્તાર, ઉચ્છ્રયસ્તસ્ય સાર્ધતઃ ।
 નાગરે લતિને શસ્તઃ, સાંધારે મિશ્રકે તથા ॥૪૪૪॥
 વિમાનનાગરચ્છન્દે, વિમાન-પુણ્યકે તથા ।
 ધાતુજે રત્નજે ચૈવ, રથારોહે ચ દારુજે ॥૪૪૫॥
 શૈલજે સ ચતુર્થીશ, ઐષ્ટિકાદૌ સમસ્તકે ।
 ઇત્યુક્તઃ કલશશ્રૈવં, સર્વકામફલપ્રદઃ ॥૪૪૬॥

ભાંટી૦—૧ પ્રાસાદમાનના આઠમા ભાગ જેટલો કલશના અંડક (પેટા) નો વિસ્તાર કરવો એ કલશનું કનિષ્ઠ માન છે, એ માનમાં એનો ૧૬મો ભાગ ઉમેરવાથી કલશનું ઉત્તમમાન અને ૩૨મો ભાગ વધારવાથી મધ્યમ માનનો કલશ ગણાય છે.

૨-રેખામૂલના વિસ્તારના પશ્ચમાંશે વિસ્તૃત પણ કલશ કરી શકાય છે.

૩-આમલસારાના સવાયા ચતુર્થીશ જેટલો વિસ્તૃત પણ કલશ હોઈ શકે છે.

આ કલશનો વિસ્તાર કહ્યો, એનો ઉદય વિસ્તારથી દોઢો કરવો. નાગર, લતિન, સાંધાર, મિશ્રક, વિમાનનાગર, વિમાનપુણ્યક; આ વધા પ્રાસાદોનો કલશ ઉક્ત અષ્ટમાંશે કરવો અને ધાતુજ, રત્નજ, રથારોહ, દારુજ (સિંહાવલોકન), શૈલજ અને સર્વપ્રકારના ઐષ્ટિક; આ વધી જાતના પ્રાસાદોના કલશો ઉક્ત માનથી સવાયા માનના (ચતુર્થીશાધિક) બનાવવા.

ए प्रमाणे सर्व इष्टफल आपनारो कलश कह्यो. आज मानानुसारे वनेलो कलश सर्व इच्छाओने सफल करे छे.

वरादादि प्रासादोनो कलश—

वराटे द्वाविडे चैव, भूमिजे विमानोद्भवे ।

चलभीषु समस्तासु, प्रासादस्य षडशके ॥४४७॥

तत्पडशयुतः श्रेष्ठः, कनिष्ठस्तद्विहीनकः ।

इत्थं मान समुद्दिष्टं, कर्तव्य सर्वकामदम् ॥४४८॥

भा०टी०—वराट, द्वाविड, भूमिज, विमान अने सर्वप्रकारनी चलभीओमा प्रासादना पष्ठाश जेटलो कलशनो विस्तार करयो कल शनुं आ मध्यम मान जाणवुं, आमा १ पष्ठाश वधारतां उत्तम अने १ पष्ठाश घटाढता कनिष्ठ मान आवे छे, आ प्रकारनुं कलशनुं मान करवुं ते सर्व शुभ फलदायक छे.

कलशनी अगविभक्ति—

उच्छ्रयो नवभागः स्यात्, षड्भागा विस्तृतिस्तथा ।

अण्डक तु त्रिपादं च, पाद च पद्मपत्रिका ॥४४९॥

ग्रीवा पादोनभागा च, सपादे द्वे च कर्णिके ।

मातुलिंग त्रिभिर्भागैः, कर्तव्य सर्वकामदम् ॥४५०॥

उच्छ्रयः कथितश्चैव, विस्तार शृणु शाप्रतम् ।

पद्मपत्र त्रिभिर्भागैस्तत्कन्दं द्विविभागकम् ॥४५१॥

अण्डक च घटाकार, कुर्यात् षड्भागविस्तृतम् ।

ग्रीवा मध्ये द्विभागा स्यात्, चतुर्भिः कर्णिकान्तरे ॥४५२॥

सार्धद्व्यंश बीजपूर-मध्ये निम्न सुलक्षणम् ।

प्रमाणसूत्रमार्यात्, कलशो सर्वकामदे ॥४५३॥

भा०टी०—कलशनी ऊर्चार्दना ९ अने विस्तारना ६ भाग करवा, ते नव भागमार्थी ३ भागनु अण्डक, १ भागनी पद्मपत्री,

૦।। ભાગની ગ્રીવા (ગલું), ૧। ભાગની વે કણિઓ અને ૩ ભાગનું ઝંચું વીજોરું (ઢોડલો) કરવું એ શુભદાયક છે, એ કલશની ઝંચાઈના અંગવિભાગો કહ્યા. હવે વિસ્તારને સાંભલ ! પદ્મપત્રનો વિસ્તાર ૩ ભાગનો કરવો, તેના કંદનો વિસ્તાર ૨ ભાગનો અને અંડક (પેટ) ઘડાના આકારનું ૬ ભાગે વિસ્તૃત કરવું, ગ્રીવા મધ્યમાં ૨ ભાગના વિસ્તારે અને કણિઓ ૪ ભાગે વિસ્તારમાં કરવી વીજોરું નીચેથી ૨ ભાગે અને ઉપર ૧। ભાગે વિસ્તારમાં કરવું, આ પ્રમાણે સર્વ અંગો પોતપોતાના માને ઝંચા અને વિસ્તૃત ઉત્તમ લક્ષણ યુક્ત કરવાં, આ પ્રમાણે સર્વેચ્છાપૂરક કલશનું પ્રમાણ સૂત્ર કહ્યું, આ લક્ષણ નાગર પ્રાસાદના કલશનું છે.

પ્રકારાન્તરે કલશના અંગ વિભાગો—(?)

અતઃ ઝધ્વં પુનશ્ચાન્યં, પ્રવક્ષ્યેઽહમનુક્રમમ્ ।

પૂર્વવચ્ચ સમુત્સેધો, વિસ્તરઃ પૂર્વકલ્પિતઃ ॥૪૫૪॥

પદ્મપત્રનિભાકારા, ત્રિપદા પદ્મપત્રિકા ।

કર્ણિકા પદમેકં તુ, સપાદઃ પદ્મસંભવઃ ॥૪૫૫॥

દ્વિભાગં ચાણ્ડકં કુર્યાદ્, વૃત્તાકારં સુલક્ષણમ્ ।

ગ્રીવા પાદોનભાગા સ્યાદ્, ભાગાર્ધ ચાર્કપટ્ટિકા ॥૪૫૬॥

લતિને ચૈવ કર્તવ્યા, અર્ધાંશે પદ્મપત્રિકા ।

ત્રિભાગં વીજપૂરં સ્યાદ્, વિકસિતપદ્માકૃતિ ॥૪૫૭॥

ઉચ્છ્રયઃ કથિતશ્ચૈત્થં, વિસ્તરં ગૃણુ સાંપ્રતમ્ ।

માંટી—આ પછી વલી કલશના સંવંધમાં અંગોનો વીજા ક્રમ કહું છું, કલશની ઝંચાઈના અને વિસ્તારના પ્રથમની જેમ જ અનુક્રમે ૯ અને ૬ ભાગો કલ્પવા. ઝંચાઈના નવ ભાગોમાંથી નીચે ૩ ભાગની પદ્મપત્રિકા કમલપત્રના આકારની કરવી, ૧ ભાગની કર્ણિકા અને ૧। ભાગનો કમલ સંભવ (પત્ર) કરવો, તે પછી ૨

માગનું ગોલ આકારનું મુલધ્વન અડક કરવું. ૦॥ માગની ગ્રીવા અને ૦॥ માગની અર્કપટ્ટી કરવી. લતિન પ્રાસાદના કલશમા પદ્મપત્રિકા અર્ધમાગની કરવી ૩ માગનું વીજોરું (ઢાડલો) કરવું, વીજપૂરનો આકાર વિકાશી કમલના ઢોડા જેવો કરવો, આમ ઉચાઈના માગો કથા હવે વિસ્તારના વિષયમા સામલ !

પદ્મપત્ર ત્રિભિર્ભાગે-દ્વિભાગા કર્ણિકા ધૃત્વા ॥૪૫૮॥

પદ્માગ્રે પત્રિ(દ્વિ)કા ચૈવ, ચતુર્ભાગા ચ વિસ્તરે ।

પદ્મભાગમપ્થક ચૈવ, ગ્રીવા મધ્યે દ્વિભાગિકા ॥૪૫૯॥

અર્કપટ્ટી ચતુર્ભાગા, સાર્ધવ્યંશા ચ પત્રિ(દ્વિ)કા ।

સાર્ધઠય વીજપૂર, નિમ્નાગ્રે પદ્મકાઠુતિ ॥૪૬૦॥

પદ્મનિબન્ધતિલક, મુક્તરત્નાં સુવૃત્તકામ્ ।

અર્કેડર્કપટ્ટિકા કુર્યાત્, પદ્મપત્રાઽગ્ર ઉક્તનામ્ ॥૪૬૧॥

માંટી૦—પદ્મપત્રનો વિસ્તાર ૩ માગનો, કર્ણિકાનો ૨ માગનો, પદ્મપત્ર પટ્ટી પટ્ટિકાનો વિસ્તાર ૪ માગનો, અંડક વિસ્તાર ૬ માગનો, ગ્રીવા મધ્યમા ૩ માગની, અર્કપટ્ટી ૪ માગની, ૩॥ માગની પટ્ટિકા અને ૦॥ માગનો વીજોગનો વિસ્તાર કરવો, વીજપૂરનો આકાર કમલના ઢોડાના જેવો કરવો.

ધર્યના મંદિરે પદ્મપત્રની આગે ઊંચી અર્કપટ્ટી ગોલ પદ્મના તિલક જેવી રત્નજડિત કરવી

ધ્વજ-ટપટ—

ધ્વજાધરસ્તમ્ભિકા ચ, કલશશ્ચ ત્રિભૂષિતા ।

વંશાધારા વર્ણવન્ધા, વંશાના વેષ્ટનાદિકઃ ॥ ૪૬૦ ॥

માંટી૦—ધ્વજાધાર યામલી (ટટ) કમળોરડે શોભિત

भा०टी०—दण्डनी पाटली अर्धचन्द्राकारनी करवी, तेनुं मान १ थी ५ हाथ सुधीना दंडे विस्तारथी ७ गणी, ६ थी १२ हाथ पर्यन्तना दंडे विस्तारथी ६ गणी अने ते उपरना मानवाला दंडे विस्तारथी ५ गणी लांबी करवी, तथा विस्तारमां लंबाईना ३ जा भागनी करवी, उक्तमाने लांबी-पहोली पाटली सर्व इच्छाओने पूर्ण करनारी होय छे.

पाटलीनुं स्वरूप—

अर्धचन्द्राकृतेश्चैव, पक्षे कुर्याद् गगारकम् ।
वंशोध्वं कलशं चैव, पक्षे घण्टाप्रलम्बनम् ॥४७२॥
चामरैर्भूषितं कुर्याद्, घंटापक्षे विचक्षणः ।
पताका पापहारी च, शत्रुपक्षक्षयंकरी ॥४७३॥

भा०टी०—पाटलीना मध्यभागे अर्धचन्द्राकार करी तेनी वंने बाजुमां गगारा करवा, पाटलीना मध्यभागे दंड उपर कलश करवो, अने वंने तरफ घंटडिओ लटकाववी, बुद्धिमाने घंटडीओनी तरफना भागोने चामरो वडे शुशोभित करवा, अने पाटली उपर पापने हर-
नारी तथा शत्रुना पक्षનો નાશ કરનારી પતાકા-ધ્વજા ચઢાવવી.

दण्ड शानो बनाववो ?

वंशमयस्तु कर्तव्यः, सारदारुसमन्वितः ।
निर्व्रणः सुदृढः कार्यः (दण्डः), प्राञ्जलो दोषवर्जितः ॥४७४॥
समग्रन्थिविधातव्यो, विषमैः पर्वभिर्युतः ।

भा०टी०—दंड वांશનો કરવો અથવા શ્રેષ્ઠ જાતિની લાકડીનો કરવો. તે દંડ ઘા વાગેલો, પોચો, કે વાંકો ચુકો ન હોય એવો નિર્દોષ, સમગાંઠોવાલો અને વિષમ પર્વોવાલો બનાવવો જોઈએ.

ध्वजानुं मान—

ध्वजादृष्टप्रमाणेन, पताका च प्रलंबयेत् ।

पृथुत्वमष्टमाशेन, त्रिशिखाग्रविभूषिताम् ॥४७५॥

शिखाः पञ्च प्रकर्तव्या, ध्वजाग्रे तद् विचक्षणैः ।

दिव्यवस्त्रपताका चाऽर्धचन्द्रश्चैव किकिणी ॥४७६॥

भा०टी०—ध्वजादडना माने दंड उपर पताका लगानी,
पताकानो निस्तार लंगईना आठमा भागनो करी, ३ शिखाओ
वडे पताकाने भूषित करी, अथवा तेने ५ शिखाओ करी. पताका
दिव्यरत्नानी बनावरी, ते उपर अर्धचन्द्रनो आकार करी, निचले
छेडे शिखाओ उपर घुघरीओ लटकावरी

ध्वजावती (स्तम्भिका) रोपण—

रेखार्धे त्रिभागोर्ध्वे वा, सूत्राशे पादवर्जिते ।

ध्वजावती तु कर्तव्या, ईशाने नैर्ऋतेऽपि वा ॥४७७॥

प्रासादवृष्टिदेशे तु, दक्षिणे च प्रतिरथे ।

स्तम्भवेद्यस्तु कर्तव्यो, भित्तेरस्याष्टमांशके ॥४७८॥

भा०टी०—रेखाना अर्ध भागे, वे तृतीयाशे, अथवा पोणा
भागे उपर ध्वजानी स्तम्भिका ईशान अथवा नैर्ऋत्य तरफ करी,
प्रासादनी पृथली तरफना जमणा पटरामा प्रासादनी भीतना ८ मा
भाग जेटलो स्तम्भिका रोपवा माटे खाडो करी

शैलजे चैव प्रासादे, कलशस्य पदानुगम् ।

ग्वादिरमिन्द्रकील तु, प्रवेडय कलशान्तिके ॥४७९॥

चतुरस्रमष्टाम् वा, वृत्त वाऽग्राग्रवर्तुलम् ।

सुदृढ निर्वर्ण कुर्याद्, गर्भशुद्धं प्रमाणतः ॥४८०॥

ध्वजावती स्तम्भिका च, चतुरग्रा चाष्टांशका ।

वृत्तोर्ध्वं चतुरस्रिका ॥४८१॥

તદૂર્ધ્વં કલશં કુર્યાત્, સુરૂપલક્ષણાન્વિતમ્ ।

નિકુશ્ચલિકે કાર્યે, વંશાધારસ્ય વાચ્યતઃ ॥૪૮૨॥

વંશવન્ધાસ્તુ કર્તવ્યા, હસ્તે હસ્તે નથા પુનઃ ।

હસ્તે સપાદે સાર્થે વા, દ્વિહસ્તે વાઽપ્યથોચિતે ॥૪૮૩॥

ભા૦ટી૦—પત્થરના પ્રાસાદમાં કલશસ્થાને ચેરનો ‘ઇન્દ્ર-કીલ’ નીચે ચોસીને કલશ પર્યન્ત ઉંચો રાખવો. ઇન્દ્રકીલ નીચે ચોરસ, મધ્યમાં અષ્ટાસ્ર અને ઉપર ગોલ કરવો, મજવૂત, લાઢા-લાંચા વગરનો, નક્કર અને પ્રમાણયુક્ત કરવો.

ધ્વજાવતી સ્તંભિકાને પળ નીચેથી અનુક્રમે ચતુરસ્ર, અષ્ટાસ્ર, ષોડશાસ્ર કરી ઉપર ગોલ અને અન્ત ભાગમાં પાછી ચોરસ કરવી, તેના ઉપર સુન્દર અને સુલક્ષણવાળો કલશ કરવો. થાંભલીને દવા વીને સ્થિર રાખવા માટે લાઢાની વઘાર વે વલિઓ (મજવૂત લાકડિઓ) ટેકા રૂપે ડમી કરવી, આમ સ્તંભિકાને મજવૂત સ્થિર કરી પછી તેની સાથે ધ્વજદંડને મજવૂત વંધોવડે વાંધવો, આ વંધો હાથે હાથે, સવા સવા હાથે, દોઢ દોઢ હાથે, અથવા વે વે હાથે દંડની લંબાઈનો વિચાર કરીને દેવા, વંધો વચ્ચે વે હાથથી અધિક અંતર ન રાખવું.

જિનેન્દ્ર પ્રાસાદ પશ્ચક—

પદ્મરાગો વિશાલાલ્યો, વિભવો રત્નસંભવઃ ।

લક્ષ્મીકોટર ઇત્યેવં, પશ્ચૈતે તુ જિનાલયાઃ ૪૮૪॥

ભા૦ટી૦—૧ પદ્મરાગ, ૨ વિશાલ, ૩ વિભવ, ૪ રત્નસંભવ અને ૫ લક્ષ્મી કોટર; એ પાંચ જિનપ્રાસાદોનાં નામો છે.

તલવિભક્તિ ૨૨ ભાગ—

કર્ણોનન્દી-પ્રતિરથઃ, પૂર્વવચ્ચ સુસંસ્થિતઃ ।

નન્દિકા ભાગનિષ્કાસા, દ્વિભાગા પાર્શ્વક્ષોભણા ॥૪૮૫॥

भागनन्दी पुनः कार्या, वेदाशो भद्रविस्तरः ।

निष्कासश्चैकभागस्तु, कर्तव्यः शुभलक्षणः ॥४८६॥

चतुर्भागा भवेद् भित्तिः, शेषं गर्भगृह भवेत् ।

भा०टी०—कर्ण, कर्णनी नन्दी, अने प्रतिस्थ, ए पूर्णनी जेम ज अनुक्रमे ३, ३, १ भागना बनावया, नन्दीनो निर्गम १ भागनो करयो, आ कर्णनन्दी अने प्रतिस्थनी वच्चे १-१ भागनी शोभणा करयी, चली १ भागनी भद्रनी पासे नन्दी करयी, ४ भागनो भद्रनो विस्तार करवो, आम तलना ३-१-१-३-१-४-१-३-१-१-३=२२ भागनी दल विभक्ति करवी, आम कर्ता ४ भागनी भौत थशे अने ग्राहीनो गभारो रहेशे, अर्थात् ते भित्तिओमा ८ भागनु तल रोकेशे अने १४ भागनो गभारो थशे, पाचे जितेन्द्र प्रासादो ए ज प्रमाणे २२ भाग गिराडना बनाववा

शिखरनी रचना—

कर्णे शृंगत्रय कार्यं, क्रमोत्तरभागनिर्गतम् ॥४८७॥

पोडशाश च शिखर-मुरःशृंग तदर्धतः ।

तत्पदोनं तदग्र च, तस्याग्र च युगांशकम् ॥४८८॥

कर्णतुल्यः प्रतिस्थो, द्विक्रमा चैव नन्दिका ।

कर्णे प्रतिस्थे भद्रे, शृंगाणि त्रीणि त्रीणि च ॥४८९॥

द्वौ द्वौ कूटौ नन्दिकाया, प्रत्यगाणि ततोऽष्टभिः ।

भद्रनन्देककूटं च, पद्मरागः स उच्यते ॥४९०॥

भद्रशृंगे विशालारूपो, विभव च तथा शृणु ।

कर्णकूट नन्दि शृंगं, नाम्ना च विभवस्तथा ॥४९१॥

भद्रशृंगे कामदस्तु, कर्तव्यो रत्नसंभवः ।

भद्र त्यक्तनन्दिक कुर्यात्, संभवेच्छुद्धीकोटरः ॥४९२॥

ભા૦ટી૦—૧ કોણ ઉપર અનુક્રમે ૩ શૃંગો નિર્ગમે ૧-૧ ભાગનાં કરવાં, રેખાના મૂલ ભાગમાં શિખર ૧૬ ભાગ જેટલું વિસ્તૃત કરવું. ઊરઃશૃંગ શિખરના અર્ધ ભાગે અર્થાત્ આઠ ભાગે વિસ્તારમાં કરવું. વીજું ઊરઃશૃંગ પહેલાના પોળા ભાગનું અર્થાત્ ૬ ભાગનું અને તેથી આગેનું ઊરઃશૃંગ વિસ્તારે ૪ ભાગ જેટલું કરવું. કર્ણે અને પ્રતિરથે સરખા ક્રમો કરવા. નંદિ ૨ ક્રમો ચઢાવવા અને કર્ણ પ્રતિરથ તથા ભદ્ર ઉપર ૩-૩ શૃંગો ચઢાવવાં, કર્ણની નન્દિઓ ૨-૨ કૂટડા ચઢાવવા અને ૮ પ્રત્યંગો ચઢાવવાં, ભદ્રની નન્દિ ૧-૧ કૂટડો ચઢાવવો. આ પ્રકારના તલ તથા શિખરવાળો પ્રાસાદ ‘ પદ્મરાગ ’ એ નામથી ઓલવાય છે. અંડક સંખ્યા ૭૩.

૨ પદ્મરાગના ભદ્રે ચોથું ઊરઃશૃંગ લગાડતાં “ વિશાલ ” નામનો વીજા પ્રકારનો જિનપ્રાસાદ વને છે. અંડક ૭૭.

૩ કોણ ઉપર ૧-૧ કૂટડો અને નન્દિઓ ઉપર ૧-૧ શૃંગ વધારતાં “ વિભવ ” નામનો પ્રાસાદ વને છે. અંડક ૯૩.

૪ ઉપરની રચનામાં ભદ્રે ૧-૧ શૃંગ વધારતાં “ રત્નસંભવ ” પ્રાસાદ તૈયાર થાય છે. અંડક ૯૭.

૫ ઉપરના પ્રાસાદની ભદ્રનન્દી અક્રમી કરતાં “ લક્ષ્મીકોટર ” પ્રાસાદનું નિર્માણ થાય છે. અંડક ૮૧.

અપરાજિત પૃચ્છાના ૧૬૪ મા સૂત્રમાં જિનેન્દ્રપ્રાસાદ-પશ્ચકની નિર્માણવિધિ ઉપર પ્રમાણે વતાવેલ છે, આજના સમયમાં આવા પ્રાસાદોનું નિર્માણ દોઢથી બે લાખ દ્રવ્યના વ્યયથી થઈ શકે છે.

કેસરી આદિ ૨૫ નાગર પ્રાસાદ—

અપરાજિત પૃચ્છામાં આ પ્રાસાદોનું સાંધાર પ્રાસાદરૂપે સવિસ્તર વર્ણન છે પણ ત્યાં જ લખે છે કે—

દશહસ્તાદધો નાસ્તિ, પ્રાસાદો ભ્રમસંયુતઃ ।

પદ્ત્રિશાતં નિરન્ધારાઃ, કાર્યાં વેદાદિ હસ્તતઃ ॥૪૯૩॥

ભા૦ટી૦—૧૦ હાથના માનથી ઓછા માનનો કોઈ પ્રાસાદ ‘ભ્રમદાર’ હોતો નથી ૪ હાથથી ૩૬ હાથ સુધીના માનનો પ્રાસાદ નિરન્ધાર (ભ્રમહીન) કરી શકાય છે, પણ ભ્રમગાળો (સાંધાર) કરતો જ હોય તો તેનું માન દશ હાથ નીચે ન હોતું જોઈએ.

પદ્ત્રિશાતિઃ સાધારાઃ, પ્રયુક્તા વાસ્તુવેદિભિઃ ।

ભ્રમહીનાસ્તુ ચે કાર્યાઃ, શુદ્ધચ્છન્દેષુ નાગરાઃ ॥૪૯૪॥

ભા૦ટી૦—વાસ્તુશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ પ્રયોજેલ જે ૨૫ સાધાર પ્રાસાદો છે તે શુદ્ધ નાગા ઊંદોમાં ભ્રમહીન પણ કરવા, આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કેસરી આદિ પ્રાસાદો ભ્રમહીન પણ કરી શકાય છે, આધુનિક કારીગરો પણ ઘણે માટે કનિષ્ઠ પ્રાસાદો કેસરી આદિમાંના જ કરે છે તેથી અમો પણ અપરાજિતોક્ત ભ્રમદાર પ્રાસાદોના વર્ણનને છોડીને વાસ્તુમંત્રી આદિના નિરૂપણને અત્ર ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ.

૧ કેસરી—

ક્ષેત્રેઽષ્ટમક્તેઽઠૌ રુણો, મદ્ર વેદાશચિસ્તરમ્ ।

આગાર્થનિર્ગમઃ પશ્ચા-ઽટકોઽય કેસરી મતઃ ॥૪૯૫॥

ભા૦ટી૦—પ્રામાદ ભૂમિને ૮ ભાગે વહર્ચીને ૨-૨ ભાગના કોણ અને ૪ ભાગના મિત્તારવાલુ મદ્ર કરતુ. ૧ ભાગનો નિર્ગમ કરતો, આ પ્રકારના પશ્ચાંડક પ્રામાદને ‘કેસરી’ નામથી માન્યો છે. આને અંક ૫ છે, કોણે ૪, શિખરે ૧ ૫ પટ્ટીના મર્તોમદ્રા

૩-૩ શૃંગો કરવાથી તેનું નામ “અમૃતોદ્ભવ” પડે છે, અંડક સંખ્યા ૩૩; કર્ણે ૧૨, ભદ્રે ૧૨, પડરે ૮, શિખરે ૧. તિલક ૧૬; પડરે ૮, નંદી ૮.

૧ હિમવાન તથા ૧૦ હેમકૂટ—

દ્વે દ્વે પ્રતિરથે દ્વે દ્વે, ભદ્રે ચ હિમવાન્ મતઃ ।

ભદ્રે તૃતીયં નન્યાં તુ, તિલકં હેમકૂટકઃ ॥૫૦૨॥

ભા૦ટી૦—કોણે ૩-૩, પડરે ૨-૨ અને ભદ્રે ૨-૨ શૃંગો તથા નંદિ ઉપર ૧-૧ તિલક ચઢાવવાથી અમૃતોદ્ભવનું નામ ‘હિમવાન’ પડે છે, અંડક સંખ્યા ૩૭. કોણે ૧૨, પડરે ૧૬, ભદ્રે ૮, શિખરે ૧. તિલક ૮ નંદી ૮. ભદ્ર ઉપર ત્રીજું શૃંગ અને નંદી ૮ તિલક ચઢાવતાં ઉપરનું હિમવાન્ નામ મટીને ‘હેમકૂટ’ નામ પડે છે. અંડક ૪૧; કોણે ૧૨, પડરે ૧૬, ભદ્રે ૧૨, શિખરે ૧. તિલક ૧૬, પ્રતિનંદી ૨-૨.

૧૧ કૈલાસ તથા ૧૨ પૃથિવીજય—

રેખાધસ્તિલકં નન્યાં, શૃંગં કૈલાસસંજ્ઞકઃ ।

રેખાયાસ્તિલકસ્થાને, શૃંગં પૃથ્વીજયસ્તદા ॥૫૦૩॥

ભા૦ટી૦—કોણના ત્રીજા શૃંગને કમી કરી તેના સ્થાને તિલક અને નંદીના નીચેના ૧ તિલકના સ્થાને શૃંગ ચઢાવવાથી ‘કૈલાસ’ પ્રાસાદ વને છે, અંડક ૪૫; કોણે ૮, પડરે ૧૬, ભદ્રે ૧૨, નંદી ૮, શિખરે ૧. તિલક ૧૨; કોણે ૪, નંદી ૮.

રેખા નીચેના તિલકને સ્થાને ત્રીજું શૃંગ લગાડવાથી ‘પૃથિ-વીજય’ નામનો પ્રાસાદ નિષ્પન્ન થાય છે, અંડક ૪૯; કોણે ૧૨, પડરે ૧૬, ભે ૧૨, નંદી ૮, શિખરે ૧. તિલક ૮. નંદી ૮.

૧૩ ઇન્દ્રનીલ—

પોઢશાંરો ભાગમાના, કોળી કર્ણ-રથાન્તરે ।

શેષ મન્વંશવદ્ ભદ્રે, નિર્ગમોઽશઃ પરે સમાઃ ॥૫૦૪॥

કર્ણે શૃંગદ્વયં નન્દ્યા, તિલક ચ પ્રત્યંગકમ્ ।

દ્વયં રથે ત્રયં ભદ્રે, નન્દી સૈકેન્દ્રનીલકઃ ॥ ૫૦૫ ॥

આંટી૦—તલના ૧૬ ભાગ કરીને કોળ તથા પડરા વન્ધે ૧ ભાગની કોળી (નન્દી) કરવી, વાકી દલ વિભક્તિ ૧૪ ભાગની. જેમ ૨-૨ ભાગના કોળ, પડરો, મદ્રાધં અને ૧-૧ ભાગની મદ્ર-નન્દી કરવી, મદ્રનો નિકાલો ૧ ભાગનો કરવો, વીજા અગો નિકાલે સમદલ કરવા.

કોળે ૨-૨ શૃંગો, નન્દી ઉપર તિલક અને પ્રત્યંગો ૮-૮. પડરે ૨-૨ શૃંગો, મે ૩-૩ શૃંગો, મદ્રનન્દીએ ૧-૧ શૃંગ ચઢાવવાથી ' ઇન્દ્રનીલ ' પ્રાસાદ બનશે, અંક ૫૩, કોળે ૮, પ્રત્યંગે ૮, પડરે ૧૬, મદ્રે ૧૨, મદ્રનન્દીએ ૮, શિખરે ૧. તિલક ૮ નન્દીએ

૧૪ મહાનીલ તથા ૧૫ ભૂધર—

નન્દ્યા શૃંગે મહાનીલો, રેખાધસ્તિલકે સતિ ।

રેખાધસ્તિલકસ્થાને, શૃંગ યદિ સ ભૂધરઃ ॥ ૫૦૬ ॥

આંટી૦—નન્દી ઉપર (કોળ પડરા વન્ધેની કોળી ઉપર) તિલકના સ્થાને શૃંગ અને કોળ ઉપર શૃંગના સ્થાને તિલક કરવાથી ' મહાનીલ ' પ્રાસાદની રચના થાય છે, અંક ૫૭; કોળે ૪, પ્રત્યંગે ૮, પડરે ૧૬, મદ્રે ૧૨, મદ્રનન્દીએ ૮, ર્ણનન્દીએ ૮ અને શિખરે ૧. તિલક ૪ કોળે. એ ' મહાનીલ 'ના કોળે તિલકના સ્થાને શૃંગ ચઢાવવાથી ભૂધર પ્રાસાદ બને છે, અંક ૬૧, કોળે ૮,

પ્રત્યંગે ૮, પડરે ૧૬, ભદ્રે ૧૨, ભદ્રનન્દીએ ૮, કર્ણનન્દીએ ૮, અને શિખરે ૧.

૧૬ રત્નકૂટ—

અષ્ટાદશાંશે ભદ્રસ્ય, પાર્શ્વયોર્નન્દિકાદ્વયમ્ ।

શેષં કલાંશવત્ કર્ણે, દ્વે શૃંગે તિલકં તથા ॥ ૫૦૭ ॥

નન્દ્યાં દ્વે દ્વે તુ તિલકે, પ્રત્યંગં યુગ્મભાગિકમ્ ।

નન્દ્યાં તુ તિલકં ભદ્રે, યુગં શૃંગત્રયં રથે ॥ ૫૦૮ ॥

રત્નકૂટસ્તદા નામ, શિવલિંગેષુ કામદઃ ।

પ્રશસ્તઃ સર્વદેવેષુ, રાજાં તુ જયકારણમ્ ॥ ૫૦૯ ॥

ભા૦ટી૦—તલના ૧૮ ભાગોમાં ભદ્રના બંને પાર્શ્વભાગોમાં ૧-૧ નન્દી વધારવી, વાકી દલગિભાગો ૧૬ ભાગના તલની જેમજ કરવા, કોણ ઉપર ૨ શૃંગો તથા તિલક કરવા, ૨ નન્દીઓ ઉપર ૨-૨ તિલકો કરવા, વાજુમાં ૨-૨ ભાગના પ્રત્યંગો કરવા, નન્દીએ ૧-૧ શૃંગ, ૧-૧ તિલક કરવા, ભદ્રે ૪-૪ શૃંગો અને પડરે ૩-૩ શૃંગો કરવા, આવી રચનાવાળો પ્રાસાદ 'રત્નકૂટ' એ નામથી ઓલ-ખાય છે, શિવલિંગોને માટે ઇચ્છાપૂરક છે, છતાં સર્વ દેવોને માટે પ્રશસ્ત છે અને રાજાઓને જયનું કારણ છે. અંડક ૬૫; કોણે ૮, પ્રત્યંગે ૮, પ્રતિરથે ૨૪, પ્રતિરથનન્દીઓએ ૮, ભદ્રે ૧૬ અને શિખરે ૧. તિલક ૪૪; કર્ણનન્દીએ ૧૬, ભદ્રનન્દીએ ૧૬, પ્રતિરથનન્દીએ ૮ અને કોણે ૪.

૧૭ વૈદૂર્ય—

શૃંગં તૃતીયં રેખાધઃ, કર્તવ્યં સર્વશોભનમ્ ।

વૈદૂર્યશ્ચ તદા નામ, કર્તવ્યઃ સર્વદૈવતઃ ॥ ૫૧૦ ॥

ભા૦ટી૦—કોણ ઉપર ત્રીજું શૃંગ ચઢાવવાથી એ રત્નકૂટનો જ

‘વૈદ્ય’ નામનો પ્રાસાદ બને છે, સર્વ દેવોને યોગ્ય આ વૈદ્ય કરવો જાઈયે. અંક ૬૯, કોણે ૧૨, પ્રત્યંગે ૮, પ્રતિરથે ૨૪, પ્રતિરથ-નન્દી ૮, મદ્રે ૧૬, અને શિખરે ૧. તિલકો ૪૦, કર્ણનન્દી ૧૬, મદ્રનન્દી ૧૬ અને પ્રતિરથનન્દી ૮.

૧૮ પદ્મરાગ અને ૧૯ વજ્ર—

તત્ર નન્દ્યા તુ તિલકં, છે શૃંગે પદ્મરાગકઃ ।

રેલાધસ્તાત્ પુનઃ શૃંગં, કારયેદ્વજ્રકસ્તદા ॥ ૫૧૧ ॥

ખાંટી—કોણના ત્રીજા શૃંગને ઘડલે તિલક કરાયા, પ્રતિ-રથ નન્દી ૨-૨ શૃંગો અને કર્ણ તથા મદ્રનન્દી ૨-૨ તિલક કરાયા ‘પદ્મરાગ’ પ્રાસાદ બનશે. અંક ૭૩, કોણે ૮, પ્રતિરથ-નન્દી ૧૬, પદરે ૨૪, પ્રત્યંગે ૮, મદ્રે ૧૬ અને શિખરે ૧ તિલકો ૩૬; કોણે ૪, કર્ણનન્દી ૧૬ અને મદ્રનન્દી ૧૬. રેલા નીચે વલી ત્રીજુ શૃંગ દેવાની એ પદ્મરાગપ્રાસાદ જ ‘વજ્ર’ ઇંદુ નામ ધારણ કરે છે, અંક ૭૭, કોણે ૧૨, પ્ર.નન્દી ૧૬, પ્રત્યંગે ૮, પદરે ૨૪, મદ્રે ૧૬ અને શિખરે ૧. તિલકો ૩૨; કર્ણનન્દી ૧૬ અને મદ્રનન્દી ૧૬.

૨૦ મુકુટોજ્જ્વલ અને ૨૧ દેરાવત—

નલ્લભસ્તે દ્વયં કર્ણઃ, સાર્ધાં કોણી દ્વયં રથઃ ।

સાર્ધોનન્દી મદ્રનન્દી, ભાગો મદ્ર યુગાશકમ્ ॥ ૫૧૨ ॥

કર્ણે દ્વિશૃંગે તિલકં, રેલા મન્વશચિસ્તરા ।

નન્દ્યા શૃંગ ચ તિલકં, પ્રત્યંગં સ્યાદથોરથે ॥ ૫૧૩ ॥

દ્વયં મદ્ર ચતુઃશૃંગં, નન્દ્યા શૃંગ ચ તિલકમ્ ।

મદ્રનન્દ્યા તથા શૃંગં, પ્રાસાદો મુકુટોજ્જ્વલઃ ॥ ૫૧૪ ॥

તત્ર રેલાધસ્તશૃંગે, વિહિતે ગજરાજકઃ ।

भा०टी०—२० भागना तलमां २ भागनो कर्ण, १॥ भागनी कोणी (नन्दी), २ भागनो प्रतिरथ, १॥ भागनी नन्दी, १ भागनी भद्रनन्दी अने २ भागनुं भद्रार्ध करवुं, शिखरमां कोणे २ शृंग तथा तिलक करवा, रेखानो विस्तार १४ भागनो करवो, नन्दी उपर शृंग तथा तिलक करवा, प्रतिरथे प्रत्यंग चढाववां, पडरे २ शृंगो अने भद्रे ४ शृंगो करवा, नन्दीए शृंग तथा तिलक करवा अने भद्र-नन्दीए शृंग करवा, आथी 'मुकुटोज्ज्वल' नामक प्रासाद वने छे. अंडको ८१; कोणे ८, कोणनन्दीए ८, प्रत्यंगे ८, प्र. नंदीए ८, भद्रनन्दीए ८, पडरे २४, भद्रे १६ अने शिखरे १. तिलको २०; कर्णनन्दीए ८, प्र. नन्दीए ८ अने कोणे ४. आ मुकुटोज्ज्वलना कोणे त्रीजुं शृंग चढाववाथी 'ऐरावत' प्रासादनी उत्पत्ति थाय छे. अंडको ८५; कोणे १२, कोणनन्दीए ८, प्रत्यंगे ८, प्रतिरथे २४, प्र.नन्दीए ८, भद्रनन्दीए ८, भद्रे १६ अने शिखरे १. तिलको २४; कर्णनन्दीए ८, भद्रनन्दीए ८ अने प्र. नन्दी ८.

२२ राजहंस—

तथैव तिलकं कुर्यात्, भद्रकर्णे तु शृंगकम् ।

राजहंसः समाख्यातः, कर्तव्यो ब्रह्ममंदिरे ॥५१५॥

भा०टी०—तेज रીતે કર્ણના ત્રીજા શૃંગને સ્થાને તિલક અને ભદ્રનન્દીએ વીજું શૃંગ કરવાથી 'રાજહંસ' નામનો પ્રાસાદ વને છે, આ પ્રાસાદ બ્રહ્માજીને માટે બનાવવો, અંડકો ૮૯; કોણે ૮, કોણ-નન્દીએ ૮, પ્રત્યંગે ૮, પ્રતિરથે ૨૪, પ્ર. નન્દીએ ૮, ભદ્રનન્દીએ ૧૬, ભદ્રે ૧૬ અને શિખરે ૧. તિલકો ૪ કોણે.

૨૩ गरुड—

तथैव तिलकं कुर्यात्, भद्रं कर्णे च शृंगकम् ।

गरुडः स समाख्यातः, कर्तव्यश्च श्रियःपतेः ॥५१६॥

ખાંડી૦—તથા મદ્રનન્દીએ તિલક કરવો અને કોણ ઉપર શોભું શૃંગ કરવું. આ પ્રકારે પનાવેલ પ્રામાદ ‘ગરુડ’ એ નામથી પ્રખ્યાત છે, આ પ્રાસાદ પ્રિણુને માટે સ્વાસ કરવા જેવો છે, અંકો ૧૩; કોણે ૧૨, કોણનન્દીએ ૮, પ્રત્યંગે ૮, પ્રતિરથે ૨૪, પ્ર નન્દીએ ૮, મદ્રનન્દીએ ૧૬, મદ્રે ૧૬ અને શિલ્પરે ૧. તિલકો મદ્રનન્દીએ ૮.

૨૪ ઘૃષમ—

દ્વાવિશત્યંશકે નન્દી, ભાગેન મદ્રપાર્શ્વયોઃ ।
અથ પ્રતિરથાઃ કર્ણો, મદ્રાર્ધં ચ દ્વિભાગિકમ્ ॥૫૧૭॥
કર્ણે દ્વિશૃંગે તિલકં, મદ્રે શૃંગચતુષ્ટયમ્ ।
શૃંગઢય પ્રતિરથે, પ્રત્યંગાનિ ત્રિભાગતઃ ॥૫૧૮॥
રથે શૃંગઢયં કૃયાત્, દે દે ઉપરથે તથા ।
‘મદ્રનન્દ્યા તત’ શૃંગ, ઘૃષમોઽય દ્વરપ્રિયઃ ॥૫૧૯॥

ખાંડી૦—૨૨ ભાગે વહેંચેલા તલમાં મદ્રની વંને વાજુએ ૧ ભાગની નન્દી, પ્રતિરથ-રથ-ઉપરથ-કર્ણ અને મદ્રાર્ધ એ પાંચે ૨-૨ ભાગના કરવા, શિલ્પર વિભાગે કર્ણે ૨ શૃંગો તથા તિલક, મદ્રે ૪ ઉરઃશૃંગ, પહરે ૨ શૃંગ, તથા વિપ્તારે ત્રણ ભાગના પ્રત્યંગ, રથે ૩ શૃંગ, ઉપરથે ૨ શૃંગ, અને મદ્રનન્દીએ ૧ શૃંગ. આ પ્રકારની રચના-વાળો ગિરપ્રિય ‘ઘૃષમ’ નામનો પ્રાસાદ વને છે, અંક ૧૭, કોણે ૮, મદ્રે ૧૬, પહરે ૧૬, પ્રત્યંગે ૮, રથે ૨૪, ઉપરથે ૧૨, મદ્ર નન્દીએ ૮ અને શિલ્પરે ૧ તિલકો ૪ કોણે.

૨૫ મેરુપ્રાસાદ—

કર્ણે શૃંગ તૃતીય સ્થાન્મેરુઃ મિહિપ્રદા ઇમે ।
સાન્ધારા વા નિરન્ધારાઃ, પ્રાસાદા પદ્મવિશતિઃ ॥૫૨૦॥

ભાંટી૦—વૃષભ પ્રાસાદના કોણે ત્રીજું શૃંગ વધારવાથી તે પ્રાસાદ ‘મેરુ’ નામે ઓલવાય છે, અંડકો ૧૦૧; કોણે ૧૨, ભદ્રે ૧૬, પડરે ૧૬, પ્રત્યંગે ૮, રથે ૨૪, ઉપરથે ૧૬, મદ્રનન્દીએ ૮ અને શિલ્પરે ૧; આ ૨૫ પ્રાસાદો સાન્ધાર અથવા નિરંધાર હોય, સર્વ સિદ્ધિને આપનારા છે.

મળ્ડપ—

વાસ્તુમંજરીકાર લખે છે—

પ્રાસાદાગ્રે મળ્ડપઃ સ્યા-દેક-ત્રિ-દ્વારસંયુતઃ ।

જિને ત્રિપુરુષે દ્વાર-કાસુ ત્રિમળ્ડપાઃ ક્રમાત ॥૫૨૧॥

ભાંટી૦—પ્રાસાદને આગે એક દ્વારનો અથવા ત્રણ દ્વારનો મંડપ હોય છે. ત્રિન, ત્રિપુરુષ, (ત્રિશ્ચા વિષ્ણુ મહેશ્વર) અને દ્વારકાના પ્રાસાદ આગરુ એક પછી એક એમ ત્રણ મંડપો કરવા.

અપરાજિતમાં મળ્ડપોનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે છે—

અથાસ્તઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ, મળ્ડપાનાં તુ લક્ષણમ્ ।

પ્રાસાદસ્ય પ્રમાણેન, મળ્ડપં કારયેદ્ બુધઃ ॥૫૨૨॥

સમઃ સપાદઃ સાર્ધશ્ચ, સપાદોનદ્વય એવ ચ ।

દ્વિગુણશ્ચાપિ કર્તવ્યઃ, સપાદદ્વય એવ ચ ॥ ૫૨૩ ॥

સાર્ધદ્વયસ્તુ કર્તવ્યો, હેતદૂર્ધ્વં ન કારયેત્ ।

સપ્તધા પ્રમાણસૂત્રં, વાસ્તુવેદૈરુદાહતમ્ ॥ ૫૨૪ ॥

ભાંટી૦—હવે મળ્ડપોનું લક્ષણ કહીશ, વિદ્વાન સ્થપતિએ પ્રાસાદના માનને અનુસારે મંડપને કરવો, ૧ પ્રાસાદ-સમ માનનો, ૨ પ્રાસાદથી સવાયા, ૩ દોઢા, ૪ પોળાવેગણા, ૫ વે ગણા, ૬ સવાવેગણા, તથા ૭ અઢી ગણા માનનો મંડપ બનાવવો, એથી અધિક

प्रमाणनो न वनामवो, कारण के वास्तुशास्त्रज्ञोए मण्डपनुं प्रमाण-
स्त्र सात प्रकारे कहुं छे.^१

प्रासादेषु च सर्वेषु, दशहस्ताधिकेषु च ।

उक्तः समः सपादश्च, मण्डपो वास्तुवेदिभिः ॥५२५॥

पञ्चहस्तात्पर चैव, यावत्स्याद् दशहस्तकम् ।

सार्धायामो मण्डपश्च, सृष्टो वै विश्वकर्मणा ॥५२६॥

चतुर्हस्ते च प्रासादे, पादोनद्वयविस्तरः ।

त्रिहस्ते द्विगुणश्चैव, तद्विशेषा चतुष्पिका ॥५२७॥

चतुष्क चाष्टाश चापि, शुम्भस्तभानुसारतः ।

वितानं संवरणोक्तं, सार्धमानेन मण्डपे ॥५२८॥

अलिन्दैर्द्विगुणे चात्र, द्विगुणं च प्रकल्पयेत् ।

द्वि-त्रि-चत्वारोऽलिन्दा, द्विगुणात्परे च मण्डपे ॥५२९॥

वितानानि संवरणा, विभक्तानि चतुष्पिका ।

स्वक-स्वकेषु स्थानेषु, पादादया तद् भुक्तिभिः ॥५३०॥

स्वार्धमानेनोद्भूयस्तु, मूलसंवरणोक्तिभिः ।

शुकनाससमा घण्टा, न न्यूना न ततोऽधिका ॥५३१॥

भा०टी०—१० हाथी अधिक मानना सर्व प्रासादोमा
वास्तु ज्ञाताओए मण्डप प्रासादना सममाने अथवा प्रासादही सनाया

१ समरागणसूत्रधारमा आ सवन्ने नीचे प्रमाणे विशेष छे —

क्षुद्रप्रासादकेषु स्यु-मण्डपा गहवोऽपरे ।

क्षेत्राऽलामे पुनरिमान्, सर्वान् सर्वेषु योजयेत् ॥१॥

भा०टी०—न्हाना न्हाना देवलोमा बीजा अनेक मानना (अही
गणाथी पण अधिक मानना) मण्डपो होय छे, वली वास्तुभूमिनी
कमीना कारणे वधा मानना मण्डपो उधा प्रासादोमा करी सकाय
छे, जेमके ३ हाथना प्रासादनो मण्डप ६ हाथनो जोईये, पण
भूमिना अभावे ओछो पण यह शके छे

તો પ્રજાને ભયકારક બને, શાલાઓ (જગતીની ચોકિયો) વડે મૂલ પ્રાસાદ ગ્રસ્ત થાય (દવાય) તો દોષકારક છે, માટે મૂલપ્રાસાદ અગ્રસ્ત (કોઈથી પણ ન દવાયેલો) કરવો, કે જેથી પોતાના કુટુંબમાં સ્વકૃત અથવા શત્રુકૃત વલેશ ન થાય, પ્રજાથી દવાયેલો રાજા જેમ તેજો હીન ગણાય છે તેજ રીતે શ્રીજા પાટો વડે દવાયેલો પ્રાસાદ જાળવો, માટે જગતીની શાલાની વિધિ મૂલ પ્રાસાદના સૂત્રાનુસારે કરવી, મૂલ પ્રાસાદ ગ્રસ્ત થતાં પ્રાસાદ અને જગતી વંને પરસ્પર ગ્રસ્ત થાય છે અને તે સૂર્યને વિષે જેમ રાહુ અન્ધકાર કરે તેમ અંધકાર કરે છે.

જ્યેષ્ઠ-મધ્ય-કનિષ્ઠાશ્ચ, પ્રાસાદા ગ્રે ભવન્તિ ચ ।

તદગ્રે મળ્ડપાન્ કુર્યાંજ્યેષ્ઠ-મધ્ય-કનિષ્ઠકાન્ ॥૫૪૦॥

ભા૦ટી૦—જ્યેષ્ઠ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ જે પ્રાસાદો જેવા હોય તેમની આગલ તેવા જ્યેષ્ઠ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પ્રકારના જ મંડપો કરવા. અપરાજિતે સૂત્ર ૧૮૪ માં એનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે—

મળ્ડપાસ્ત્રિવિધા વત્સ!, જ્યેષ્ઠ-મધ્ય-કનિષ્ઠકાઃ ।

પ્રાસાદાદ્વિગુણાયામઃ, કનિષ્ઠો મળ્ડપો ભવેત્ ॥૫૪૧॥

પાદોનદ્વિતયો મધ્યો, જ્યેષ્ઠઃ સાર્ધસ્તથૈવ ચ ।

એકૈકાસ્ત્રિવિધા જ્ઞેયા, જ્યેષ્ઠમધ્યકનિષ્ઠકાઃ ॥૫૪૨॥

ત્રિજ્યેષ્ઠમિતિ ચ રૂપાત્, ત્રિમધ્યં ત્રિકનિષ્ઠકમ્ ।

નવધા પુનરેકૈકં, સપ્તવિંશતિસંખ્યયા ॥૫૪૩॥

ભા૦ટી૦—મંડપો ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે, ૧ જ્યેષ્ઠ, ૨ મધ્ય અને ૩ કનિષ્ઠ, પ્રાસાદથી વમણા પ્રમાણનો મંડપ કનિષ્ઠ ગણાય છે,

પોળા બે ગણા માનવાલો મધ્યમ કહેવાય છે, અને પ્રાસાદથી દોઢા માનનો જ્યેષ્ઠ ગણાય છે.

આ ગ્રણ માનના મંડપો પૈકીના પ્રત્યેક મંડપના વલી ૩-૩ મેદો પડે છે ૧ જ્યેષ્ઠજ્યેષ્ઠ, ૨ જ્યેષ્ઠમધ્યમ, ૩ જ્યેષ્ઠકનિષ્ઠ, ૪ મધ્યમજ્યેષ્ઠ, ૫ મધ્યમમધ્યમ, ૬ મધ્યમકનિષ્ઠ, ૭ કનિષ્ઠજ્યેષ્ઠ, ૮ કનિષ્ઠમધ્યમ અને ૯ કનિષ્ઠકનિષ્ઠ

આ ૯ પ્રકારના મંડપો પૈકીનો એક એક મહપ ૨૭ પ્રકારનો બને છે.

કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને જ્યેષ્ઠ મંડપો સંગ્રહી સમરાગણ સૂત્રધારનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે છે

પ્રાસાદાદ્ ઢિગુણ કુર્યાત્, કનિષ્ઠં તત્ર મણ્ડપમ્ ।

પાદોનઢિગુણ મધ્ય, પ્રાસાદે તુ કનીયસિ ॥૫૪૪॥

તસ્મિન્નેવ કનીયાંસ, વિદધ્યાત્ સાર્ધમાનતઃ ।

પાદોનઢિગુણઃ સાર્ધઃ, સપાદશ્ચેતિ મધ્યમે ॥૫૪૫॥

સાર્ધં સપાદસ્તુલ્યશ્ચેત્યુત્તમાદ્યાઃ સ્યુરુત્તમે ।

ખાંટો—પ્રાસાદથી બે ગણા વિસ્તારવાલો કનિષ્ઠ પ્રાસાદનો મહપ ‘કનિષ્ઠ-કનિષ્ઠ’ મંડપ કહેવાય છે, પોળા બે ગણો વિસ્તૃત કનિષ્ઠ પ્રાસાદનો મહપ ‘કનિષ્ઠ-મધ્યમ’ મહપ કહેવાય છે, અને તેજ કનિષ્ઠ, પ્રાસાદનો દોઢા વિસ્તારવાલો મહપ ‘કનિષ્ઠ-જ્યેષ્ઠ’ મંડપ કહેવાય છે

મધ્યમપ્રાસાદથી પોળા બે, દોઢા અને સત્રા ગણો વિસ્તૃત મહપ અનુક્રમે તે પ્રાસાદનો ૧. મધ્યમકનિષ્ઠ, ૨. મધ્યમમધ્યમ અને ૩. મધ્યમ જ્યેષ્ઠ કહેવાય છે અને ઉત્તમ પ્રાસાદના દોઢા, સત્રાયા

અને તુલ્યમાનના મંડપને અનુક્રમે ૧. ઉત્તમકનિષ્ઠ, ૨. ઉત્તમમધ્યમ અને ૩. ઉત્તમજ્યેષ્ઠ મંડપ નામ અપાય છે.

સ્પષ્ટીકરણ—

પૂર્વોક્ત મળ્ડપોના નિરૂપણમાં કનિષ્ઠાદિ પ્રાસાદોમાં કનિષ્ઠાદિ મંડપોનું વિધાન કરતાં વમળો, પોળા વે ગળો અને દોઢો મંડપ કનિષ્ઠ પ્રાસાદોમાં કરવાનું સૂચવ્યું છે, તે પૂર્વે મંડપલક્ષણમાં ૩ હાથે દ્વિગુણ, ૪ હાથે પાદોનદ્વિગુણ અને ૫ થી ૧૦ હાથ પર્યન્તે સાર્ધમાનનો મંડપ કરવાનું જણાવ્યું છે તેનાથી જણાય છે.

૧ થી ૧૦ હાથ સુધીના પ્રાસાદને કનિષ્ઠ માની તેના ૩ ભાગ કલ્પ્યા છે, તેમાં ૧ થી ૩ હાથ સુધીના પ્રાસાદને ‘કનિષ્ઠકનિષ્ઠ,’ ૪ હાથનાને ‘કનિષ્ઠમધ્યમ’ અને ૫ થી ૧૦ સુધીનાને ‘કનિષ્ઠ-જ્યેષ્ઠ’ જાણવો. આ ત્રણ પ્રકારના કનિષ્ઠ પ્રાસાદોના મંડપો પણ ક્રમશઃ કનિષ્ઠ-કનિષ્ઠ, કનિષ્ઠ-મધ્યમ અને કનિષ્ઠ-જ્યેષ્ઠ પ્રકારના જાણવા.

૪ હાથનો પ્રાસાદ ‘મધ્યમ-કનિષ્ઠ,’ ૫ થી ૧૦ સુધીનો ‘મધ્યમ મધ્યમ’ અને ૧૧ થી ૨૦ સુધીનો ‘મધ્યમ-જ્યેષ્ઠ’ ગણાય છે.

૫ થી ૧૦ સુધીનો ‘ઉત્તમ કનિષ્ઠ,’ ૧૧ થી ૨૦ પર્યન્તનો ‘ઉત્તમ મધ્યમ’ અને ૨૧ થી ૫૦ પર્યન્તના પ્રાસાદને ‘ઉત્તમોત્તમ’ જાણવો, આના દોઢા, સવાયા અને તુલ્યમાનના મંડપો પણ અનુક્રમે ૧. ઉત્તમ-કનિષ્ઠ, ૨. ઉત્તમ-મધ્યમ અને ઉત્તમોત્તમ જાણવા.

સમતલો વિષમશ્ચ, સંઘાટો મુલ્લમળ્ડપે ।

ભિત્ત્યન્તરે યદા નૈવ, દોષસ્તંભ-પટ્ટાદિકે ॥૫૪૬॥

ક્ષણમધ્યેષુ સર્વેષુ, પટ્ટમેકં ન દાપ્યેત્ ।

युग्म च दापयेत्तत्र, वेधदोषविवर्जितम् । ॥५४७॥

क्षणमध्येषु सर्वेषु, स्तम्भमेक न दापयेत् ।

युग्माकारमिमं दद्याद्, मूलगर्भं न पीडयेत् ॥५४८॥

मण्डपानां समस्तानां, लक्षणं कथ्यतेऽनुना ।

गतिं स्तम्भचर्चित्तिच, विभक्तिं भागसंख्यया ॥५४९॥

भा०टी०—मुख मंडपनो संघाट (पीठ) समतल होय अथवा विषम तल होय, स्तम्भ, पाट आदि समतल होय के विषमतल—जो बच्चे भीतनो आतरो होय तो दोष गणातो नथी. क्षणोमा एक बधारबु नहि, कदापि बधारवानी आवश्यकता होय तो वेध ढालीने समानान्तरे वे बधारवा एज रीते एक स्तम्भ कदापि न देवो. पण २-४-६ आम पैकी रूपे स्तम्भो देवो, गर्भवेध न वाय ए वातनुं ध्यान राखबु

मंडपोना सवन्धमा सामान्य निरूपण करी सर्व मंडपोनु लक्षण, मंडपोनी रचना विधि, स्तम्भनुं लक्षण, भीतनुं स्वरूप, भाग संख्या-पूर्वक दल विभक्ति, आदि विषयोनु स्वरूप हवे पजीना सूत्रमा कहुं छुं

पुष्पकादि २७ मंडपो—

अपराजित पृच्छाना १८६ मा सूत्रमा आ मंडपोनां नाम अने रचना विधि बतावेल छे, आ उधा गृह मंडपो छे एटले मट, उपमद तेमज तेमनो निर्गम आदि पण जाणवो आवश्यक तो छेज, छता आ सूत्रमा ए विषयनुं निरूपण नथी. आधी ममरागण-सूत्रधार उपरथो आ प्रकाशनी आवश्यक बातोनी चर्चा करी पओ मंडपोनुं निरूपण करीशुं.

૧ પુષ્પક-મંડપ—

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે, દશઘા પ્રવિભાજિતે ।

ભાગૈશ્ચતુર્ભિર્મદ્રં સ્યાદ્, દ્વૌ ભાગૌ પ્રતિભદ્રકમ્ ॥૫૫૦॥

અગ્રતઃ પૃષ્ઠતો વાપિ, નિર્ગમો ભાગિકો ભવેત્ ।

ભદ્રાણાં નિર્ગમો ભાગં, સાર્થભાગમથાપિ વા ॥૫૫૧॥

પ્રાસાદસ્ય ત્રિભાગેન, ચતુર્ભાગેન વા ભવેત્ ।

અર્ધેનાથ પદ્મશેન, ચતુર્ભાગેન વા ભવેત્ ॥૫૫૨॥

અર્ધેનાથ પદ્મશેન, પશ્ચાંશેનાથ નિર્ગતિઃ ।

પ્રાસાદાનાં સમા કાર્યા, પાદોના વા પ્રમાણતઃ ॥૫૫૩॥

કાર્યા ત્રિભાગહીના વા, મણ્ડપાસ્તુ સમૈઃ ક્ષણૈઃ ।

સ્વવિસ્તારસમં ભદ્રે, મુખે ચૈવા પ્રકીર્તિતા ॥૫૫૪॥

કર્ણાં દ્વિભાગિકા જ્ઞેયા-સ્તેષાં કોણચતુષ્ટયે ।

વામ-દક્ષિણભાગાભ્યાં, સહભદ્રં પદ્મશકમ્ ॥૫૫૫॥

પ્રતિભદ્રે ન ચૈતસ્મિન્, વિદધ્યાદગ્રપૃષ્ઠયોઃ ।

ચતુઃષ્ઠિધરોઽયં સ્યાત્, પુષ્પકો નામ મણ્ડપઃ ॥૫૫૬॥

ભા.ટી.૦—ચોરસ વનાવેલ મંડપભૂમિના દશ ભાગ કરવા, તે પૈકીના ૪ ભાગનું ભદ્ર અને ૨ ભાગનું પ્રતિભદ્ર કરવું, આગલ અને પાછલ ભદ્રનો નિર્ગમ ૧-૧ ભાગનો કરવો, સામાન્ય રીતે મંડપના ભદ્રોનો નિર્ગમ ૧ ભાગનો ૧॥ ભાગનો અથવા પ્રાસાદના ત્રીજા ભાગનો વા ચોથા ભાગનો હોઈ શકે, વલી પ્રાસાદમાનથી અર્ધ ભાગે, પૃષ્ઠ ભાગે, પંચમ ભાગે, સમાન ભાગે, એક તૃતીયાંશહીન અથવા તો પોળા ભાગે પણ મંડપનો નિર્ગમ હોય છે. મંડપો સમક્ષણ કરવા અને મુખભદ્ર વિભાગે એમનો નિર્ગમ દલના વિસ્તારને અનુસરીને કરવો. મંડપના ચારે ખુણે ૨-૨ ભાગના કોણા અને ઢાઘા

જમણા વિભાગો સહિત ૬ ભાગનું મંદ્ર કરવું, આ મંદપના આગલના તથા પાછલના મંદ્રોને પ્રતિમંદ્રો ન કરવા, આગે ૬૪ સ્તંભનો પુષ્પક નામક મંડપ બનાવવો.

૨ પુષ્પમંદ્ર—

ગ્રણ દિશાઓના મંદ્રોને પ્રતિમંદ્રો લગાડવા અને પ્રાસાદમુલ્કે કેવલ પ્રાગ્રીય લગાડવાથી પુષ્પમંદ્ર નામનો ૬૨ સ્તંભનો મંડપ બને છે.

સુપ્રમ—

પુષ્પકમાથી ૪ સ્તંભ ઓછા કરતા ૬૦ સ્તંભનો સુપ્રમ નામનો મંડપ બનાવવો.

એક પ્રમાણે ૨-૨ સ્તંભો ઓછા કરતા ઉક્ત દલ વિભક્તિના ૨૦ સુધીના મંડપો બનાવવા

સુગ્રીવ મંદિરનાં મંદ્રો ૮ ભાગનાં અને કોળો ૩-૩ ભાગના કરવા, મંદ્રોનો નિર્ગમ પૂર્વ કઢા પ્રમાણે જ કરવો

સમરાંગણ સૂત્ર પ્રારના ઉક્ત વર્ણનથી સમજાય છે કે પુષ્પકથી વિમાનમંદ્રસુધીના મંડપોની દલ રચના પુષ્પકની રચનાને અનુસરીને કરવાનો છે જ્યારે સુગ્રીવ પછીના મંડપોની દલવિભક્તિ સુગ્રીવના જેવી કરવી એવો ઉક્તગ્રંથનો આશય સમજાય છે

હવે અપરાજિત પૃચ્છાના પાઠ ઉપરથી પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપોનું વર્ણન જોડાયે, આ ગ્રંથમા પણ મંડપોનો નામ ક્રમ તો પુષ્પકથી જ શરૂ થાય છે—

પુષ્પકઃ પુષ્પમંદ્રઃ, સુપ્રમો મૃગનન્દનઃ ।

કૌશલ્યો બુદ્ધિસમીર્ણો, ગજમંદ્રો જયાહવઃ ॥૬૫૭॥

શ્રીવત્સો વિજયશ્રૈવ, વસ્તુસીર્ણશ્ચ શ્રીધર ।

યજ્ઞમંદ્રો વિજાલાલ્ય, સુશ્રેષ્ઠઃ શશુમર્દનઃ ॥૬૫૮॥

ભૂજયો નન્દનશ્ચૈવ, તથા વિમાનભદ્રકઃ ।

સુગ્રીવો હર્ષણશ્ચૈવ, કર્ણિકારઃ પદાધિકઃ ॥૫૫૯॥

સિંહશ્ચ સિંહકોભદ્રઃ, સુસૂત્રાણ્યસ્તથૈવ ચ ।

इत्येते मंडपाः प्रोक्ताः सप्तविंशतिसंख्यया ॥५६०॥

भा०टी०—१ पुष्पक, २ पुष्पभद्र, ३ सुप्रभ, ४ मृगनन्दन, ५ कौशल्य, ६ बुद्धिसंकीर्ण, ७ गजभद्र, ८ जय, ९ श्रीवत्स, १० विजय, ११ वस्तुकीर्ण, १२ श्रीधर, १३ यज्ञभद्र, १४ विशाल, १५ सुश्रेष्ठ, १६ शत्रुमर्दन, १७ भूजय, १८ नन्दन, १९ विमान-भद्र, २० सुग्रीव, २१ हर्षण, २२ कर्णिकार, २३ पदाधिक, २४ सिंह, २५ सिंहक, २६ भद्र अने २७ सुसूत्र; आ सत्तावीश मंडपोना नामो हे.

મણ્ડપોનાં નામો તો અનુક્રમે જણાવ્યાં પણ આની રચના વિધિ વિપરીતક્રમે લખી છે, કારણકે છેલ્લા મંડપથી વચ્ચે સ્તંભો વધારતાં પહેલા સુધી આવવાથી નિરૂપણ થોડા શબ્દોમાં સુગમતાપૂર્વક કરી શકાયું છે એવું પ્રથમથી અંતિમ સુધી જતાં થવું અશક્ય હતું. એટલે ગ્રંથકારે આ વિપર્યાસ સ્વીકાર્યો છે, આ વસ્તુને ન સમજતા કેટલાક આધુનિક શિલ્પિઓ આ નિરૂપણ ક્રમિક ગણી પુષ્પકાદિ ક્રમથી મંડપોને જોડે છે અને એજ પ્રકારના નકશા આપે છે જે ખરા નથી.

चतुरस्त्रीकृते क्षेत्रे, त्रिधा नवपदाङ्किते ।

कर्णे स्तम्भाश्च चत्वारो, द्वौ द्वौ भद्रे सुसूत्रके ॥५६१॥

अष्टांशपदयुक्ताश्च सूर्यस्तम्भाः सुसूत्रके ।

प्राग्ग्रीवाग्रे पदमेकं, स भवेद् भद्रसंज्ञकः ॥५६२॥

तद् भद्रं च परित्यज्य, सिंहः सोऽन्तश्चतुष्किकः ।

प्राग्ग्रीवादग्रयुक्ताच्च, सिंहकाण्यः स उच्यते ॥५६३॥

ચતુષ્કી મધ્યતસ્ત્યક્ત્વા, પ્રાગ્રીવાશ્ચ ચતુર્દિશમ્ ।

પદાધિકો નામનોઽગ્રે ત્રિપદઃ કર્ણિકારકઃ ॥૫૬૪॥

ખાંટી૦—ચોસ ગનાવેલા ક્ષેત્રને ત્રણ વાર ત્રણ ત્રણ પદો પાડીને નવપદો વડે ચિહ્નિત કરવું, તે ક્ષેત્રના ૪ કોણ ત્રિભાગોમા ૪ સ્તંભો અને તેના ૪ મધ્ય ત્રિભાગોમા ૨-૨ સ્તંભો ઢેરાયી ૧૨ સ્તંભવાળો ‘સુમુગ્ર મંડપ’ ગને છે સુમુગ્રમંડપમા ૮ પદયુગ્મત અર્થાત્ ૮ પદોને સ્પર્શતા ફરતા ૧૦ સ્તંભો આવે છે.

દ્વારની તરફ પ્રાગ્રીવરૂપે એક પદ ગધારીને ૧૪ સ્તંભનો ‘મદ્રનામક’ મંડપ બનાવવો

આગલા મધ્યભાગનું પદ હટાવી કોલીને આગે ચોક્કી કરવાયી ૩ પદો પડી સિંહમંડપ તૈયાર થશે દ્વાર તરફ ૨ સ્તંભોવડે પ્રાગ્રીવ વધારવાયી એ સિંહનો જ ‘સિંહક’ નામનો મંડપ આવે છે.

અંદરની ચોક્કી કાઢી નાસીને ચ્યારે દિશાઓમા મદ્રો મધ્યે પ્રાગ્રીવો કરવાયી ‘પદાધિક’ મંડપ ગને છે

પદાધિકની આગે ત્રણપદો પાડવાયી ‘કર્ણિકાર’ નામનો મંડપ ગને છે

ત્રિપદે પદમેક ચ, ચતુષ્ક હર્ષણો મતઃ ।

સુગ્રીવન્નિપદાગ્રે ચા-ઽપરે વિમાનમટકઃ ॥૫૬૫॥

દ્વાત્પક્ષેઽપરે ત્યક્ત્વા, નન્દનઃ સર્વકામદઃ

તદાઽપરે ભૂજયઃ સ, પરિત્યક્તચતુષ્કરકઃ ॥૫૬૬॥

પદિકા પૂર્વમટ્ટે ચ, કણેઽલિન્દશ્ચતુર્દિશમ્ ।

સ ગાત્રમર્દનઃ રુધાનઃ સુશ્રેષ્ઠશ્ચાઽપરે યદિ ॥૫૬૭॥

ખાંટી૦—ત્રિપદને આગે વે થામલા ગધારી એક પદની ચોક્કી કરવાયી એ મંડપનું નામ ‘હર્ષણ’ પડે છે.

હર્ષણની અગ્ર ચોક્કીની વને તરફ થામલા વધારી ત્રિપદ ફરવાયી ‘સુગ્રીવ’ મંડપ ગને છે.

પાછલ વે ચોકીઓ વધારી ત્રિપદ પાડવાથી એજ મંડપ ‘વિમાનભદ્ર’ એવું નામ ધારણ કરે છે.

પાછલનાં ત્રિપદો હટાવી ડાઘી જમણી તરફ ત્રિપદો કરવાં એટલે સર્વેચ્છાપૂરક ‘નન્દન’ નામનો મંડપ વનશે,

નન્દનના પાછલા ભાગે પણ ત્રિપદ કરવાથી ‘ભૂજય’ વને અને ભૂજયની ચોકીઓ કાઢી નાચીને પૂર્વભદ્રમાં એક પદ રાચી ચ્યારે ચૂળાઓમાં ૧-૧ ચોકી પાડવાથી તે ‘શત્રુમર્દન’ નામક મંડપ વને છે, એ શત્રુમર્દનના પાછલા ભાગે ૧ પદ વધારવાથી એજ મંડપનું નામ ‘સુશ્રેષ્ઠ’ પડે છે.

કુર્યાત્ પક્ષેऽપરે ત્યક્ત્વા, વિશાલાख्यः स उच्यते ।

તથાऽપરે યજ્ઞભદ્રો, મળ્ડપઃ સર્વકામદઃ ॥૫૬૮॥

ત્રિપદાગ્રે શ્રીધરાख्यो, વાસ્તુકીર્ણસ્તથાऽપરે ।

દયાત્ પક્ષેऽપરે ત્યક્ત્વા, વિજયો નામ નામતઃ ॥૫૬૯॥

માઁટીઁ—પાછલું પદ હટાવી વે વાજુએ ૧-૧ પદ પાડવાથી સુશ્રેષ્ઠનો ‘વિશાલ’ નામક મંડપ વનશે અને પાછલા ભાગે પદ વધારવાથી ‘યજ્ઞભદ્ર’ નામનો મંડપ સર્વકામના પુરનારો વનશે.

યજ્ઞભદ્ર આગે ત્રિપદો પાડવાથી ‘શ્રીધર’ અને પાછલ ત્રિપદો પાડવાથી ‘વાસ્તુકીર્ણ’ મંડપ વને છે.

એ વાસ્તુકીર્ણનાં પાછલાં ત્રિપદોના થાંભલા હટાવી વગલમાં ત્રિપદો પાડવાથી ‘વિજય’ નામનો મળ્ડપ વને છે.

તથાऽપરે ચ શ્રીવत्सः, પદિકાગ્રે જયાह्वयः ।

પદિકં ત્યક્તમગ્રે તુ, ચતુષ્કં ગજભદ્રકઃ ॥૫૭૦॥

તથાऽગ્રે બુદ્ધિસંકીર્ણઃ, કૌશલ્યશ્ર્ચાऽપરે તથા ।

દયાત્પક્ષેऽપરે ત્યક્ત્વા, સ ભવેન્મૃગનન્દનઃ ॥૫૭૧॥

તથાऽપરે સુપ્રભસ્તુ, કર્તવ્યઃ સર્વકામદઃ ।

ત્રિપદં ચાઽગ્રભદ્રં ચ, સ ભવેત્ પુષ્પભદ્રકઃ ॥૫૭૨॥

પુષ્પકઃ સર્વત્રિપદઃ, પરિત્યક્તચતુષ્પિક્કઃ ।

एवं तु युक्ता विज्ञेया, मण्डपाः पुष्पकादयः ॥५७३॥

भा०टी०—विज्ञयना पाछला भागे पण त्रणपदो पाडतां 'श्रीरत्न' अने श्रीरत्नने आगले भागे एक पद वधारता ते मंडपनु 'जय' एवुं नाम निष्पन्न थाय छे, जयना आगला पदना २ थाभलाना ४ थांमला करवाथी 'गजभद्र' मंडप वने छे, गजभद्रनी आगल पद वधारताथी 'बुद्धि सकीर्ण' अने आगल पाछल एक एक पद वधारता 'कौशल्य' मंडप वने छे, कौशल्यना पाछला पदने हटावी वने बाजुमा १-१ पद वधारवाथी 'मृगनन्दन' मंडप वने, मृगनन्दनना पाछला भागे पद वधारिण तो 'सुप्रभ' नामक सर्वेच्छापूर्क मंडप वने, सुप्रभना आगला भट्टे त्रिपद पाडीने पुष्पभद्र अने सर्वदिशाओमां ३-३ पदो पाडीने 'पुष्पक' मंडप करवो, एम उपर बतावेली युक्तिगडे पुष्पकादि मंडपो जाणरा

चतुःषष्टिस्तम्भयुक्तः, पुष्पको नाम विश्रुतः ।

द्वि-द्विस्तम्भत्यागयुक्त्या, पुष्पाद्याः सप्तविंशतिः ॥५७४॥

पुष्पकाद्याश्च युक्ताः स्युः, समैर्वा विषमैस्तलैः ।

अनुक्रमयुक्तमाद्ये, सप्तविंशतिमण्डपाः ॥५७५॥

समैः क्षणैः समैः स्तम्भैः, समैश्चापि त्रालिन्दके ।

विषमै तु तुलापट्टे, गृहे चन्द्रावलोकना ॥५७६॥

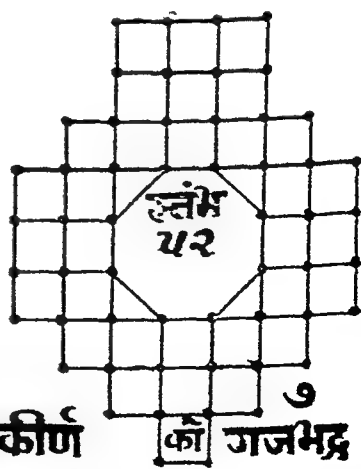
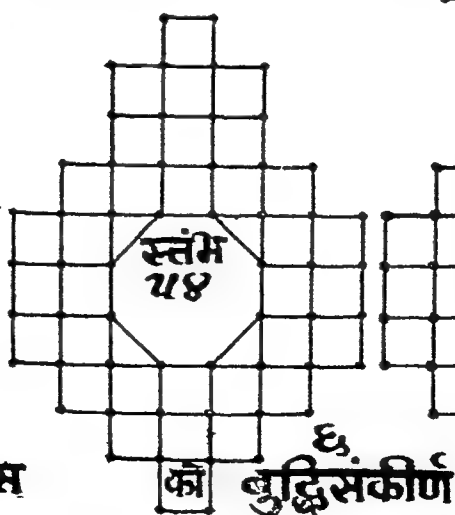
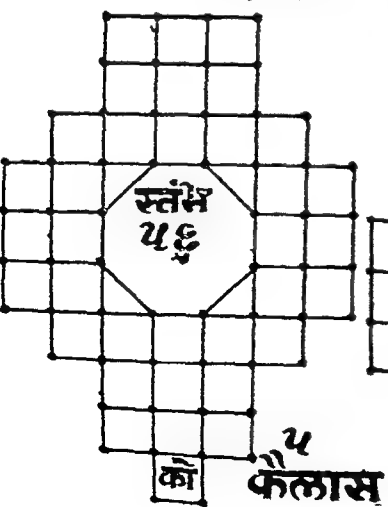
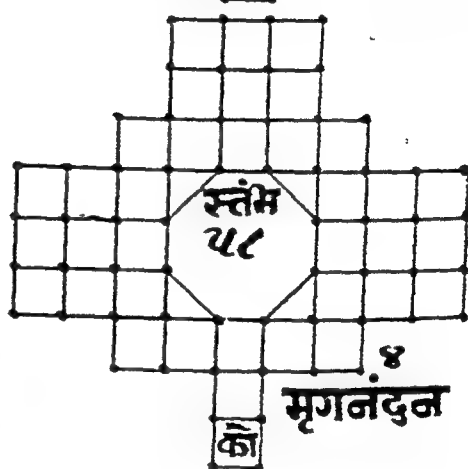
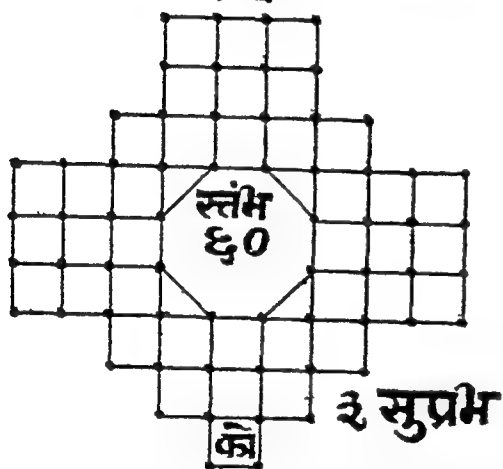
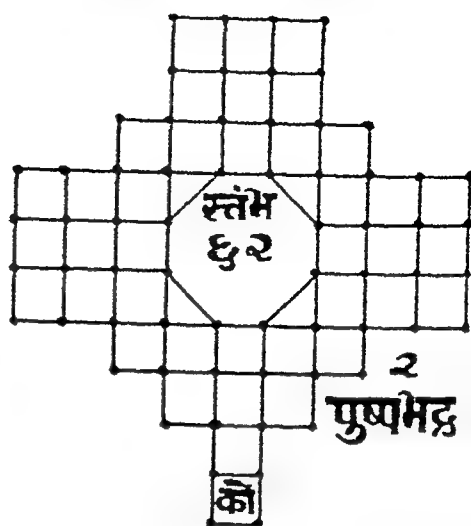
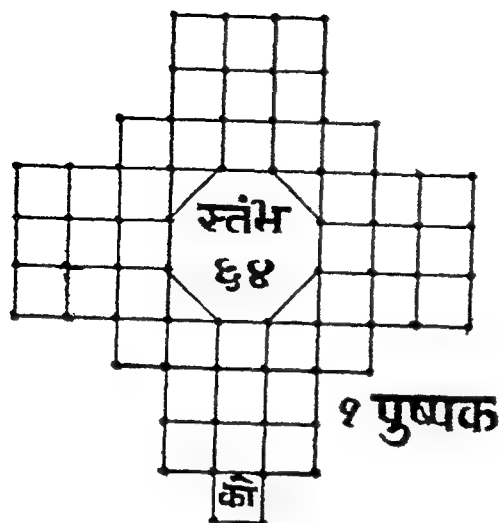
निगृहे नृत्ये आख्याताऽथस्ताद् भद्रावलोकना ।

चन्द्रावलोकना जालैः कार्याः कर्णानुगास्तथा ॥५७७॥

निस्तम्भा भित्तिका भित्ते-रिष्टांशा च चतुष्पिका ।

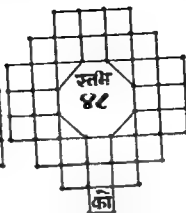
स्तम्भेषु युग्मस्तम्भाश्च, मूलमंत्रसमुद्भवाः ॥५७८॥

भा०टी०—૬૪ સ્તંભ યુક્ત મંડપ 'પુષ્પક' નામથી પ્રચલિત છે, જે જે સ્તંભ ઓછા કરતાં એકદર પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપો વને છે. તેને સ્પષ્ટ સમગ્ર માટે નિચેની આકૃતિઓ ઉપયોગી વનશે:—

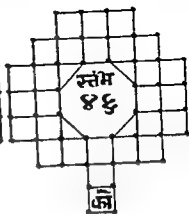

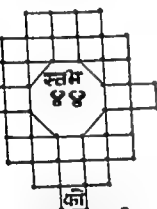
१० जय

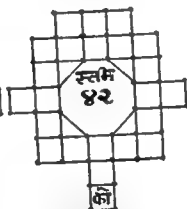
११ श्रीवत्स

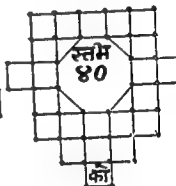
१२ विजय

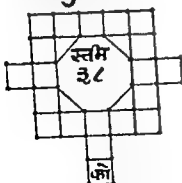
१३ वास्तुकीर्ण

१४ श्रीधर

१५ यज्ञभद्र

१६ विशाल

१७ सुश्रेष्ठ

१८ शत्रुमर्दन

પુષ્પકાચાશ્ર યુક્તાઃ સ્યુઃ, સમૈર્વા વિષમૈસ્તલૈઃ ।
 અનુક્રમયુક્તમાત્રે, સપ્તવિંશતિમણ્ડપાઃ ॥૫૭૦॥
 સમૈઃ ક્ષણૈઃ સમૈઃ સ્તમ્ભૈઃ, સમૈશ્ચાપિ ત્વલિન્દકૈઃ ।
 વિષમે તુ તુલાપદે, ગૂઢે ચન્દ્રાવલોકના ॥૫૮૦॥
 નિગૂઢે નૃત્યે ચાખ્યાતાઽધસ્તાદ્ ભદ્રાવલોકના ।
 ચન્દ્રાવલોકના જાલૈઃ, કાર્યાઃ કર્ણાનુગાસ્તથા ॥૫૮૧॥
 નિઃસ્તમ્ભા ભિત્તિકા ભિન્ને-રિષ્ટાંશા ચ ચતુષ્કિકા ।
 સ્તમ્ભેષુ યુગ્મસ્તમ્ભાશ્ચ, મૂલસુત્રસમુદ્ભવાઃ ॥૫૮૨॥

भा०टी०—पुष्पकादि मण्डपो समतल उपर होय अथवा
 विषमतल उपर होय; पुष्पक नामक प्रथम मण्डपना विधानमां वता-
 वेल क्रम प्रमाणे मण्डपोनुं निर्माण करवुं; मण्डपोना क्षणो स्तंभो अने
 अलिन्दो सम राखवा, विषमतल उपर गूढ मण्डप करवो, तेमां
 चन्द्रनो प्रकाश पडी शके एवं भद्रविभागे चन्द्रावलोकनो (वारिओ)
 मूकवां.

‘ગૂઢ મંડપે’ અને ‘નૃત્ય મંડપે’ મંડપના નિચલા ભાગમાં
 વારિયો મૂકવી. વિશેષ પ્રકાશની આવશ્યકતા હોય તો વે કોણ
 વિભાગોમાં જાલિઓ મૂકીને તેની સગવડ કરવી, જગતીની
 દીરાલમાં સ્તંભ દેવા નહિ, કદાપિ મંડપ અને મીંત વચ્ચે અવકાશ
 અધિક હોય તો સમ સંખ્યાએ સ્તંભો ઉભા કરી તેના આધારે પદના
 વિસ્તાર પ્રમાણે ચોકિયો પાડવી, ચોકિયો માટેના સ્તંભો સમ-
 સંખ્યાક હોવા જોઈએ અને ચોકિયોનો વિસ્તાર મૂલ સૂત્ર અનુસારે
 કરવો જોઈએ.

क्षणमध्येषु सर्वेषु, स्तम्भमेकं न दापयेत् ।

युग्मं च दापयेत्तत्र, वेधदोषविवर्जितम् ॥૫૮૩॥

મૂલસ્તંભે યથાસૂત્રં, સ્તંભો દેવશ્ચ મળ્ડપે ।

તદા નગરનૃપેન્દ્ર-યજમાનજયઃ સદા ॥૫૮૪॥

ઉત્પદ્યતે સ્તંભવેધે, પદ્મિની નામ રાક્ષસી ।

પીડયેત્ પુર-રાજાદીન્, વાસ્તુવેદૈર્મદાહતમ્ ॥૫૮૫॥

ઢિ-ઢિ-સ્તંભદ્વાસયોગે, ચતુઃ પટ્ટયાશ્ચ દ્વાદશ ।

પુષ્પકાઘા ઇમે પ્રોક્તાઃ, સસર્વિંશતિમળ્ડપાઃ ॥૫૮૬॥

આંટી૦—કોણેણ ક્ષણમા એક સ્તંભ ન દેગો, પણ વે ચાર
હત્યાદિ સમસંખ્યાએ વેધદોષ ટાલીને દેવા. પ્રાસાદના મૂલદ્વારે જે
સ્તંભ હોય તેજ સૂત્રે મંડપનો રતંભ દેગો, જેથી નગર, રાજા અને
યજમાન સર્વનો સદાકાલ જય થાય સ્તંભ દેવામા ક્યાહ પણ વેધદોષ
ઉત્પન્ન થયા ન દેગો, કેમકે સ્તંભવેધદોષથી ‘પદ્મિની’ નામની
રાક્ષસી ઉત્પન્ન થાય છે, જે નગરજન તથા રાજા આદિને પીડા
ઉત્પન્ન કરે છે, આમ શિલ્પશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ કહ્યું છે

આમ આ સૂત્રમા વે વે થામલા ઘટાડીને ૬૪ થી ૧૨ થામલા
સુધીના પુષ્પકાઢિ ૨૭ મંડપો કહ્યા.

સ્તંભોના પ્રકારો અને જાડાઈ—

રુચકા ભદ્રકાશ્ચૈવ, વર્ધમાનાસ્તૃતીયકાઃ ।

અષ્ટાસ્રાઃસ્વસ્તિકાશ્ચૈવ, સ્તંભાઃ પ્રાસાદરૂપિણઃ ॥૫૮૭॥

ચતુરસ્રાશ્ચ રુચકા, ભદ્રકા ભદ્રસયુતાઃ ।

વર્ધમાનાઃ પ્રતિરથૈ-રષ્ટાંગૈશ્ચાષ્ટાસ્રકાઃ ॥૫૮૮॥

આસન્ધ્યોર્ધ્વં મવેદ્ ભદ્ર-મષ્ટકર્ણેસ્તુ સ્વસ્તિકાઃ ।

પ્રકર્તવ્યાઃ પશ્ચવિધાઃ, સ્તંભાઃ પ્રાસાદરૂપિણઃ ॥૫૮૯॥

પ્રાસાદસ્ય દશાંગેન, સ્તંભાના વિસ્તરઃ પૃથક્ ।

एकादशाक्षैः कर्तव्यो, द्वादशाक्षैरथोच्यते ॥५९०॥

ત્રયોદશાંશૈઃ કર્તવ્યઃ, શક્રાંશૈશ્ચ તથોચ્યતે ।

एतन्मानं समुद्दिष्टं, स्तंभानां विस्तरे पृथक् ॥५९१॥

भा०टी०—१ रुचक, २ भद्रक, ३ वर्धमान, ४ अष्टास्र अने ५ स्वस्तिक; आम पांच प्रकारना स्तंभो होय छे, प्रासादने अनुरूप स्तंभो करवा.

ચોરસ સ્તંભો 'રુચક,' ભદ્રસહિત હોય તે 'ભદ્રક,' પ્રતિરથ સહિત હોય તે 'વર્ધમાન,' અષ્ટવાંસ હોય તે 'અષ્ટાસ્ર' તથા પીઠ ઉપર નિચલા ભાગમાં ભદ્રવાલા અને ઉપર જતાં આઠ કોણવાલા હોય તે સ્તંભો 'સ્વસ્તિક' કહેવાય છે; પ્રાસાદના રૂપ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારના સ્તંભો કરવા.

સ્તંભોનો વિસ્તાર પ્રાસાદ વિસ્તારના દશમા, અગ્યારમા, વારમા, તેરમા, અથવા ચૌદમા ભાગે કરવો, આમ સ્તંભોના વિસ્તારનું ભિન્ન ભિન્ન માન શાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે. (પ્રાસાદ જેમ વિસ્તારે અધિક હોય તેમ તેના સ્તંભનો વિસ્તાર ઉપરના માને કરવો એ તાત્પર્ય છે.)

प्रकारान्तरे स्तंभोनी जाडाई—

પ્રાસાદે એકહસ્તે તુ, સ્તંભો વા ચતુરંગુલઃ ।

द्विहस्ते चांगुलाः सप्त, त्रिहस्ते नव एव च ॥५९२॥

તતો દ્વાદશહસ્તાન્તં, હસ્તે હસ્તે દ્વયાંગુલા ।

सप्तादांगुल वृद्धिः स्याद्, यावत्षोडशहस्तकम् ॥५९३॥

અંગુલૈકા તતો વૃદ્ધિ-શ્રત્વારિંશત્કરાવધિ ।

तदूर्ध्वं च शताध्वान्तं, पादोनांगुलिका भवेत् ।.५९४॥

भा०टी०—१ हाथना प्रासादना स्तंभनी जाडाई ४ आंग-
लनी, २ हाथना प्रासादना स्तंभनी जाडाई ७ आंगलनी अने ३

હાથના પ્રામાદના સ્તંભની જાડાઈ ૯ આગલની કરવી, તે પછી ૪ થી ૧૨ હાથ પર્યન્તના કોડ પળ માપના પ્રાસાદના સ્તંભની જાડાઈમાં પ્રતિહસ્ત ૨-૨ આગલની વૃદ્ધિ કરવી, જેમ કે ૪ હાથના પ્રાસાદે સ્તંભ ૧૧ આગલનો, ૫ હાથના પ્રાસાદે સ્તંભ ૧૩ આગલનો કરવો. ઇત્યાદિ, ૧૨ પછી ૧૩ થી ૧૬ હાથ સુધીના પ્રાસાદના સ્તંભની જાડાઈમાં હાથ પ્રતિ ૧। આંગલની વૃદ્ધિ અને ૧૭ થી ૪૦ હાથ સુધીના પ્રામાદના સ્તંભની જાડાઈમાં પ્રતિહસ્ત ૧-૧ આગલની વૃદ્ધિ કરવી, તે પછીના ૪૧ થી ૫૦ હાથ સુધીમાં પ્રતિહસ્તે સ્તંભનો વિસ્તાર ૦।।-૦।। (પોળો) આગલ વધારવો

સ્તંભની જાતિઓ—

રુચકશ્ચતુરસઃ, સ્પાદષ્ટાન્નિર્વજ્ર ઉચ્યતે ।

દ્વિવજ્રઃ પોડશાસ્ત્રિશ્ચ, પ્રતીતો દ્વિગુણસ્તનઃ ॥૫૦,૫॥

મધ્યપ્રદેશે ચઃ સ્તંભો, વૃત્તો વૃત્તઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

ભાંટી૦—ચોરસ સ્તંભ ‘રુચક’, અષ્ટકોણ ‘વજ્ર’, પોડશ-કોણ ‘દ્વિવજ્ર’ અને ત્રીશ કોણવાળો સ્તંભ ‘પ્રતીત’ એવા નામે ઓળખાય છે, જે સ્તંભ મધ્યભાગમાં ગોલ હોય તે ‘વૃત્ત’ સ્તંભ કહેવાયો છે

મંડપ-મંદ્ર-વિસ્તાર—

સ્તંભસૂત્રસ્ય માર્ગેણ, ક્ષણો મળ્દપમધ્યગઃ ॥૫૧,૬॥

મૂલપ્રાસાદમાર્ગેણ, કાર્યા વા મંદ્રવિસ્તૃત્તિઃ ।

શેષાઃ ક્ષણા વિઘાતક્યાઃ, સમસંખ્યાઃ ક્ષણૈર્ધરૈઃ ॥૫૧,૭॥

ભાંટી૦—મંડપનો મધ્ય ક્ષણ સ્તંભસૂત્રાનુસારે વિસ્તૃત કરવો, અથવા તો મૂલપ્રામાદના માને મંડપના મંદ્રના ક્ષણનો વિસ્તાર કરવો, પીજાતળો-ફળો અને સ્તંભોપડે સમસંખ્યાક કરવા.

પાટ, સ્તંભ અને શરાનો વિસ્તાર—

પૃથુત્વં સ્યાત્ સષડ્ભાગ-પિંડતુલ્યં તુ પટકે ।

સ્તંભઃ પટસમઃ કાર્યઃ, શીર્ષકં ત્રિગુણં તતઃ ॥૫૯૮॥

ભા•ટી•—પાટડાનો વિસ્તાર તેની જાડાઈના છઠ્ઠાભાગ જેટલો અધિક કરવો, સ્તંભની જાડાઈ પાટડાની જાડાઈ જેટલી કરવી, અને શરુ સ્તંભથી ત્રણગુણું વિસ્તારે કરવું.

દ્વાદશ ત્રિક મંડપો—

સુભદ્રશ્ચ કિરીટી ચ, દુન્દુભિઃ પ્રાન્ત એવ ચ ।

મનોહરશ્ચ શાન્તશ્ચ, નન્દાખ્યશ્ચ સુદર્શનઃ ॥૫૯૯॥

રમ્યકશ્ચ સુનાભશ્ચ, સિંહઃ સૂર્યાત્મકસ્તથા ।

નિગૂઢાગ્રે ત્રિકાખ્યાના, દ્વાદશ મુખમણ્ડપાઃ ॥૬૦૦॥

નિગૂઢદ્વારસ્યાગ્રે તુ, ચતુષ્કિકૈવમગ્રતઃ ।

સુભદ્રો નામ વિજ્ઞેયો, મણ્ડપઃ સર્વકામદઃ ॥૬૦૧॥

ઉભૌ કક્ષૌ પુનર્દયાત્, કિરીટી નામ સંજ્ઞિતઃ ।

દુન્દુભિરેકઃ પૂર્વશ્ચ, તથોભૌ પ્રાન્ત ઉચ્યતે ॥૬૦૨॥

પૂર્વે ચતુષ્કિકાયાં ચ, મનોહરશ્ચ કામદઃ ।

શાન્તશ્ચૈતદુભોપેતઃ, સ્તમ્ભૈર્દ્વયષ્ટભિરેવ ચ ॥૬૦૩॥

ભા•ટી•—૧ સુભદ્ર, ૨ કિરીટી, ૩ દુન્દુભિ, ૪ પ્રાન્ત, ૫ મનોહર, ૬ શાન્ત, ૭ નન્દ, ૮ સુદર્શન, ૯ રમ્યક, ૧૦ સુનાભ, ૧૧ સિંહ અને ૧૨ સૂર્યાત્મક; ગૂઢમંડપની આગલ ત્રિક નામથી ઓલખાતા આ ૧૨ મુખમંડપો હોય છે.

ગૂઢ મંડપના દ્વારની આગલ માત્ર એક ચોક્કી બનાવવી તેનું નામ ‘સુભદ્ર’ નામક મંડપ અને સુભદ્રના બંને વગલમાં ચોક્કીયો પાડી

त्रिचोक्रियुं करुं ते 'किरीटी' मंडप जाणवो.

त्रिचोक्रियानी आगल एक चोकी वधारवाथी चउचोक्रियु वने तेनुं नाम 'दुदुभि' मंडप.

दुदुभिनी आगेनी चोकिनी वने राजु १-१ चोकी वधारी छचोक्रियुं वनावतु तेनुं नाम 'प्रान्त' मंडप.

प्रान्तनी आगे सातमी चोकी करपाथी पाचमो 'मनोहर' मंडप वनशे अने मनोहरनी अग्रचोकीनी वगलमा १-१ चोकी वधारी नत्र चोक्रियु वनावपाथी उट्टो 'शान्त' मंडप वनशे; आ मंडपमा वधा मलीने १६ स्तंभो लागशे, मूलप्रासादथी त्रिमंडपोंनो निर्गम विस्तारमा वेगणो करवो, आम आ उठा मंडपनी लंवाइ अने पहोलाइमा ३-३ चोक्रियो वशे.

एव त्रिकाः समाख्याता, प्रासादपीठमस्तके ।

पुनरेव प्रवक्ष्यामि, तद्विधान् पट् च मण्डपान् ॥६०४॥

तस्य बाह्ये पुनर्दद्यात्, प्रत्यलिन्दाननुक्रमान् ।

चतुष्कीक्रमयोगेन, मण्डपान् पट् च लक्षयेत् ॥६०५॥

भा०टा०—आ प्रमाणे प्रामादनी पीठने मथारे वनारा उ त्रिक मंडपो कथा, वली एज प्रकारना वाकीना उ मंडपो हवे कहुं छुं.

पूरोक्त शातमंडपना वाह्य भागे अनुक्रमे अलिढो देवा, एटले चोक्रियो पडता एरु पडी एरु छ मंडपो नीचे प्रमाणे वनशे.

तस्याग्रे चतुष्क्रियायां, नन्दाण्यः सर्वकामदः ।

त्यस्तवाग्रे चोदरे गर्भे, दद्याच्चैव सुदर्शनः ॥६०६॥

उभौ रुक्षौ पुनश्चाग्रे, रम्यकः समुदाहृतः ।

अग्रे द्वि चतुष्क्रियाभ्या, मुनाभो नाम समनः ॥६०७॥

કુક્ષી પક્ષેઽલિન્દયુક્તે, સિંહનામા સ ઉચ્યતે ।

મુક્તકોણાકૃતિઃ સ્થિત્યા, પૂર્ણકર્ણઃ સૂર્યાત્મકઃ ॥૬૦૮॥

પૃથુત્વં ચ તલોદ્ભવં, ચતુઃક્ષણાગ્રનિર્ગમઃ ।

ક્ષણે ક્ષણે ચતુષ્કિકાયાં, વિતાનં સંવરણોદય ॥૬૦૯॥

ખાંટી૦—તે શાન્તમંડપના નવ ચોકિયાના અગ્રભાગે ચોકી વધારવાથી ૭ ‘નન્દ’ નામનો મળ્ડપ વને છે. આગેની ચોકી હટાવી વચ્ચેના ત્રણ ચોકિયાની વંને તરફ ૧-૧ ચોકી વધારવાથી ૮ ‘સુદર્શન’ મંડપ વને છે. વગલમાં ફરિ બે ચોકિયો વધારી ૧ ચોકી આગે વધારતાં જે મળ્ડપ વને છે તેનું નામ ૯ ‘રમ્યક’ મળ્ડપ છે. આગલની ચોકિના વગલમાં બે ચોકી વધારી ત્રણ ચોકિયું કરવાથી ૧૦ ‘સુનામ’ મળ્ડપ વને છે. પાછલના ત્રણ ચોકિયાની વગલમાં બે ચોકિયો પાડવાથી ૧૧ ‘સિંહ’ નામક મળ્ડપ વને છે, આ મળ્ડપની સ્થિતિ આગલના ભાગે કોણહીન વને છે, હ્યારે આગલની વગલની ચોકિયો વધારી પૂર્ણ મળ્ડપ કરવો તે ૧૨ ‘સૂર્યાત્મક’ મળ્ડપ કહેવાય છે.

આ ત્રિક મળ્ડપોનો વિસ્તાર નાલ મળ્ડપ જેટલો કરવો અને આગલ-નૃત્યમળ્ડપની તરફ ચ્યાર ક્ષણો વધારવા; પ્રત્યેક ક્ષણની ચોકિયોમાં વિતાન અને ઉપર સાંમરણ અથવા ગુમટિઓ કરવી.

મળ્ડપોના સંબન્ધમાં પ્રકીર્ણક વાતો-ગૂઢ

મળ્ડપની ભીંત અને દ્વાર વિષે—

ભિત્તિઃ પ્રાસાદમાનેન, પીઠાન્તોત્તાનપટ્ટકા ।

एकं वा त्रीणि वा कुर्यात्, द्वाराणि तत्र सर्वदा ॥૬૧૦॥

ખાંટી૦—ગૂઢમળ્ડપની ભીંત પ્રાસાદના માને કરવી, પીઠના મથારાથી ઉપરના પાટડા સુધી ભીંત ઝંચી કરવી, ગૂઢમળ્ડપને દ્વાર

एक अथवा त्रण करवा

शुकस्तभानुसूत्रेण, अष्टाशाभित्तिमाचरेत् ।

मध्यपीठोच्छ्रयोत्सेधा, मण्डपाग्राः समस्तकाः ॥६११॥

भा०टी०—भुक्रनासना स्तंभमध्यना अष्टमाश जेटली तेनी भीत विस्तारे करवी.

प्रासादो, गूढ मण्डपो, त्रिक्रमण्डपो, आदि सर्गनी ऊंचाई प्रासाद पीठना मध्यपासाना मयाराथी गणगी

अष्टांशवृत्तोर्ध्वतश्च, विनानान्ता समुच्छितिः ।

चतुष्पिका याम्योत्तरे, चाग्रेऽथ द्वारि सोच्यते ॥६१२॥

भा०टी०—मण्डपनी ऊंचाई अष्टास्रयी वितान सुगी जाणवी, गूढ मण्डपना डाग जमणा अने सामेना द्वार उपर चोक्रियो करवी.

प्रासादे द्वारशाखाया, तद्विधा मण्डपादिके ।

करोटक तदूर्ध्वेषु, बुधा (वृत्त) वधात्तु कारयेत् ॥६१३॥

भा०टी०—प्रासादना द्वारनी शाखा जेगी ज मण्डप आदिना द्वारनी पण शाखा करगी, अने उपर मण्डपना वृत्त मन्धयी करोटक करावतु.

वारी अने जाली—

वातायनाश्च कर्तव्याः, सह चन्द्रावलोक्तौ ।

प्रासादद्वारवद् द्वार-विस्तरो मण्डपे भवेत् ॥६१४॥

भा०टी०—मण्डपने हत्रा माटे वारीओ करगी अने प्रकाश माटे जालिओ (तावदानो) पण करवा, प्रासादना द्वार विस्तार जेटलो मण्डपद्वारनो विस्तार पण होय छे.

सपाद्विगुणाः सार्ध-द्विगुणाः सान्तरोद्भवाः ।

धुद्रप्रासादकेषु स्यु-मण्डपा बहवोऽपरे ॥६१५॥

ક્ષેત્રાઽલાભે તુ પુન-રિમાન્ સર્વેષુ યોજયેત્ ।

આ•ટી૦—આના દેવાલયોમાં સવા વે ગણા, અઢી ગણા, અને એની વચ્ચેના માનના, વીજા અનેક મળડપો થાય છે અને સ્થાનના અભાવે વીજા દેવાલયોમાં પણ આ વધા મળડપો કરી શકાય છે.

દ્વિસ્તંભઃ શુકનાસાગ્રે, વિજ્ઞેયઃ પાદમળ્ડપઃ ।

પ્રાસાદભિત્તિમાનેન, મળ્ડપે ભિત્તયઃ સ્મૃતાઃ ॥૬૧૬॥

આ•ટી૦—શુકનાસની આગલ વે થાંભલા ઉભા કરી ચોકી પાડવી તેનું નામ ‘પાદમળ્ડપ’ કહેવાય છે, પ્રાસાદની ભિત્તિની જાડાઈ પ્રમાણે જ મળ્ડપની મીંતોની જાડાઈ કહી છે.

શતમષ્ટોત્તરં જ્યેષ્ઠ-શ્ચતુઃષ્ઠિકરોઽવરઃ ।

કનિષ્ઠો મળ્ડપઃ કાર્યા, દ્વાત્રિંશત્કરસંભિતઃ ॥૬૧૭॥

આ•ટી૦—જ્યેષ્ઠ મળ્ડપ વધારેમાં વધારે ૧૦૮ હાથનો કરવો, મધ્યમ મળ્ડપ વધુમાં વધુ ૬૪ હાથનો અને કનિષ્ઠ મળ્ડપ અધિકમાં અધિક ૩૨ હાથનો કરવો.

ચતુઃષ્ઠિપદે જ્યેષ્ઠે, ભદ્રં કુર્યાત્ ચતુષ્પદમ્ ।

एकाशीतिपदे मध्ये, भद्रं स्यात् पञ्चभागिकम् ॥૬૧૮॥

શતભાગવિભક્તે તુ, ષડંશં સ્યાત્ કનીયસિ ।

कर्णा द्विभागिकाः कार्या, भित्तियुक्तश्च मण्डपः ॥૬૧૯॥

આ•ટી૦—જ્યેષ્ઠ મળ્ડપની ભૂમિમાં ૬૪ પદ પાડી ૪ ભાગનું ભદ્ર, મધ્યમળ્ડપના ક્ષેત્રમાં ૮૧ પદ પાડી ૫ ભાગનું ભદ્ર અને કનિષ્ઠમળ્ડપના તલનાં ૧૦૦ પદ પાડી ૬ ભાગનું ભદ્ર કરવું, પણ કર્ણ તો સર્વમાં ૨-૨ પદના જ કરવા; આ પ્રમાણે મિત્તિયુક્ત ગૂઢ મળ્ડપ કરવો.

क्षुरकं कुम्भकलशौ, कपोतं जघया सह ।

प्रासादस्थानुरूपेण, मण्डपेऽपि कारयेत् ॥६२०॥

भा०टी०—सुरो, कुंभो, कलशो, केगल अने जांघ, आ
थरो गूढ-मण्डपोमा पण प्रामादना जेवा करवा

परिच्छेदनो उपसंहार—

प्रासाद-वास्तुने अगे लखगानु घणु छे, अमोए समुद्रमाथी
छाट जेटलुं ज अत्र लख्युं छे, एक परिच्छेद के प्रकरणमा—आयी
अधिक लखगाने अयकाश पण न होय ए देखीती बात छे तेयी
प्रासाद-लक्षण अहीं ज पूर्ण करीये छीये.

प्रासाद-लक्षणे परिशिष्ट-नं० ३
द्वारे दृष्टिस्थान-ज्ञापक कोष्टकम् ।

द्वारोद- यांगुल	अधः ५४ भागा	उपरि ९ भागा	दृष्टिपदम्	आयः	आयस्थानम्
४१	३४॥-॥	५॥॥ ०	॥ =	सिंह	आदि । = ॥ भा०
४३	३६॥०॥	६) ॥	॥ = ॥	वृषभ	संपूर्ण
४५	३७॥॥=॥	६। -	॥ =	गज	आदि०॥ विना
४७	३९॥ =॥	६॥-॥	॥ = ॥	ध्वज	आदि । -॥विना
४९	४१।-॥	६॥॥=	॥ ०	सिंह	अन्त्ये -॥
५१	४३)॥	७) = ॥	॥ ० ॥	श्वान	संपूर्ण
५३	४४॥ = ॥	७। =	॥ -	वृषभ	आदि । = भा०
५५	४६। = ॥	७॥= ॥	॥ - ॥	गज	आदि ॥ = ॥
५७	४८ - ॥	८) ।	॥ =	ध्वज	संपूर्ण
५९	४९॥॥ ०॥	८। ० ॥	॥ = ॥	सिंह	आ. = ॥ विना
६१	५१। = ॥	८॥ -	॥ =	वृषभ	अं. । = ॥
६३	५३ = ॥	८॥॥-॥	॥ = ॥	गज	अं. =
६५	५४॥॥-॥	९) =	१) ।	गज	आ. = ॥
६७	५६॥०॥	९। = ॥	१) ॥	ध्वज	आ. । = ॥
६९	५८ = ॥	९॥=	१ -)	सिंह	आ. ॥ =
७१	५९॥॥ = ॥	९॥॥= ॥	१-॥)	वृषभ	आ. - ॥
७३	६१॥ - ॥	१०। ०	१=)	गज	आ. । = ॥
७५	६३। ०॥	१०॥० ॥	१= ॥)	ध्वज	अं. । =
७७	६४॥॥ = ॥	१०॥॥-	१=)	ध्वज	आ. ०
७९	६६॥ = ॥	११)-॥	१= ॥)	सिंह	आ. । - ॥

द्वारे दृष्टिस्थान-ज्ञापक कोष्टकम् ।

द्वारोद यागुल	अध २ भागा	उपरि ९ भागा	दृष्टिपटम्	आय	आयस्थानम्
८१	६८ ०॥	११ ०॥	११ ०॥	वृषभ	आ ॥ ०॥ भागे
८३	७० ॥	११ ०॥	११ ०॥	गज	आ. ॥ ०॥ ॥
८५	७१ ॥	११ ०॥	११ ०॥	घज	आ. १ ०॥ विना
८७	७३ ॥	१२ ०॥	११ ०॥	सिंह	आ. ॥ ०॥ विना
८९	७५ ॥	१२ ०॥	११ ०॥	वृषभ	आ ॥ ०॥ विना
९१	७६ ॥	१२ ०॥	११ ०॥	वृषभ	आ ॥ ०॥
९३	७८ ॥	१३ ०॥	११ ०॥	गज	आ ॥ ०॥
९५	८० ॥	१३ ०॥	११ ०॥	घज	आ. ॥ ०॥
९७	८१ ॥	१३ ०॥	११ ०॥	सिंह	आ. ०॥ विना
९९	८३ ॥	१३ ०॥	११ ०॥	वृषभ	आ १ ०॥ विना
१०१	८५ ॥	१४ ०॥	११ ०॥	गज	आ. ॥ ०॥ विना
१०३	८६ ॥	१४ ०॥	११ ०॥	गज	आ ०॥ अं ॥ ०॥
१०५	८८ ॥	१४ ०॥	११ ०॥	घज	आ १ ०॥ अ. ०॥
१०७	९० ०॥	१५ ०॥	११ ०॥	सिंह	आ. ॥ ०॥ भागतरु
१०९	९१ ०॥	१५ ०॥	११ ०॥	वृषभ	आ. १ ०॥ विना सं. अंगुले
१११	९३ ०॥	१५ ०॥	११ ०॥	गज	आ. १ ०॥ विना सं अंगुले
११३	९५ ०॥	१५ ०॥	११ ०॥	घज	आ. ॥ ०॥ विना स अंगुले
११५	९७ ०॥	१६ ०॥	११ ०॥	सिंह	आ. ॥ ०॥ विना

प्रासाद-लक्षणे परिशिष्ट नं. ४-

पञ्च खण्डादयः—२५ रेखाः सकलाः

୧	୫	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦								
୨	୬	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧							
୩	୭	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨						
୪	୮	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩					
୫	୯	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪				
୬	୧୦	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫			
୭	୧୧	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬		
୮	୧୨	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	
୯	୧୩	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୨୮
୧୦	୧୪	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୨୯
୧୧	୧୫	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୩୦
୧୨	୧୬	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୩୧
୧୩	୧୭	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୩୨
୧୪	୧୮	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୩୩
୧୫	୧୯	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୩୪
୧୬	୨୦	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୩୫
୧୭	୨୧	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୩୬
୧୮	୨୨	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୩୭
୧୯	୨୩	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୩୮
୨୦	୨୪	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୩୯
୨୧	୨୫	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୪୦
୨୨	୨୬	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୪୧
୨୩	୨୭	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୪୨
୨୪	୨୮	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୪୩
୨୫	୨୯	୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭	୪୪

૨૫ નાગરી રેखाઓ (ખડકલા સહિત)

[illegible]

परिच्छेद १०

कलश-लक्षण—

प्रासादमस्तके मौलि-रूपः कुम्भो निगद्यते ।

तस्मात् सल्लक्षणं कुम्भं, कारयेद् विधिवित्तमः ॥२९॥

भा०टी०—कलश प्रासादना मस्तक उपर मुकुट रूप कहेवाय छे माटे विधिना जाणनारे कलश उत्तम लक्षणान्वित वनाववो.

देहराना शिखर उपरना कलशनुं लक्षण अने परिमाण शिल्प शास्त्रोमां देहराना मान अने जातिने अनुसारे भिन्न भिन्न प्रकारनुं कहेलुं छे.

१-नागर, लतिन, सांधार, मिश्रक, विमाननागर, विमान-पुष्पक अने धातुज, रत्नज, दारुज, स्थासुह आदि, आ जातिना प्रासादोना कलशोनां परिमाण नीचे मुजब ३ प्रकारनां होय छे.

(१) नागरादिनो प्रासादना विस्तारथी आठमा भागनो कलशनो विस्तार मध्य भागे करवो अने रत्नजादिनो एथी सवायो करवो, कलशनुं आ जघन्यमान गणाय छे. आमां सोलसो भाग उमेरवाथी तेनुं उत्तम मान अने बत्रीसमो भाग उमेरवाथी मध्यम मान थाय छे.

(२) प्रासादनी मूलरेखाथी पांचमाभाग जेटलुं पण कलशनुं मान होय छे; आ कलशनां माननो बीजो प्रकार छे जे बृहत्प्रासादोनां कलशोने माटे उपयोगी होय छे.

(३) आंबलसारानो विस्तारना ४ भाग करी तेना १ भागने सवायो करतां जे मान आवे तेना बरोबर पण कलशनो विस्तार थाय छे.

(४) वराट, द्राविड, भूमज, विमानोज्ज्व अने सर्व प्रकारना वलभीप्रासादोना कलशोनुं विस्तार मान प्रासादना व्यासना छट्ठा भाग जेटलु होय छे, आ मध्यम मान छे आने स्वषष्ठांश युक्त कर

વાથી ઉત્તમ અને પષ્ટાશ હીન કરવાથી કનિષ્ઠ માન ગણાય છે

આજકાલ કલશમાનમાં ચાલતી ભૂલ—

ઉપર નાગરાદિ જાતિના પ્રાસાદોના કલશોના મિત્ર મિત્ર માનો અને તે પ્રત્યેકના ઉત્તમ મધ્યમ કનિષ્ઠાદિ ભેદો લખ્યા છે છતાં આજ કાલના કારીગરો તેનો કંઠ પળ ઉપયોગ કરતા નથી. અને સર્વ માનના પ્રાસાદોના કલશોનું માન એકજ પ્રકારનું રાખે છે સ્વરી વસ્તુ તો એ છે કે ઢળડની જેમજ કલશોનું માન પણ કનિષ્ઠ પ્રાસાદોમા ઉત્તમ અને ઉત્તમ પ્રાસાદોમાં કનિષ્ઠ પ્રકારનું રાખવું જોઈએ, ઘઘા માનના પ્રાસાદોના કલશો આઠમે ભાગે વિસ્તાર વાલાજ ન રાખવા જોઈએ, સાધાર પ્રાસાદોમા કે ૮-૯ ગજના નિસ્વાર પ્રાસાદોના કલશોમાં કલશો કનિષ્ઠમાનના અથવા વીજા પ્રકારના માનવાલા વનાવવા જોઈએ, મીઝી પણ કલશોના માનને અગે કારીગરોમા એક ભૂલ પ્રચલિત થયેલી છે અને તે ચરિયોના કલશોના માનમા.

કેટલાક મઢિરોના ગભારામા ચાદીની અથવા સફેદ પાપાળની ૩ ઘુમટિયોમાલી ચરિયો વનાવે છે, અને તે ઉપર કલશિયા ચઢાવે છે, એ કલશોનું માન પણ કારીગરો ચરિીના વ્યાસના અષ્ટમાંશ જેટલું નાગર પ્રાસાદોના કલશોના હિસાબે રાખે છે, જે સ્વરી રીતે ભૂલભરેલું છે. ચરિયો એ નાગરાદિ જાતિમા નહિ પણ વાસ્તવમા ઘલમી પ્રાસાદોનું લઘુરૂપ છે, અને ઘલમી પ્રાસાદોના કલશોનું માન અપરાજિતપૃચ્છામા પ્રાસાદના પષ્ટાશ તુલ્ય રાખવાનું વિધાન છે, આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમી ચરિયો ઉપરના કલશો તેના અષ્ટમાશ તુલ્ય નહિ પણ પષ્ટાશ તુલ્ય વિસ્તૃત કરવાનું કારીગરોએ લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ

કલશની ઉચ્ચાઈ—

કલશ વિસ્તારમા ૬ ભાગનો અને ઉચ્ચમા ૯ ભાગનો હોય છે,

પટલે કે તેની ઉંચાઈ ધિમ્તારથી દોઢ ગુણી થાય છે. કલશનાં ચત્ત્રાં મલીને ૬ અંગો હોય છે. ૧ પીઠ (પડથી), ૨ અંક (પેટ), ૩ ગ્રીવા, ૪ પહેલી કર્ણી. ૫ ત્રીજી કર્ણી અને ૬ ત્રીજોરું (ટોડલો), આ ૬ અંગોનું ઉદયમાન અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે હોય છે.

પદ્મપત્રી (પીઠ) ભાગ ૦||, અંક ભાગ ૩|, (કૃત્તિ ભાગ ૧ અને ૩ લેલ છે) ગ્રીવા ૦||, ત્રે કર્ણિયો ભાગ ૧| (કૃત્તિ ૧-૧ ભાગની કર્ણી લેલ છે) અને ત્રીજપૂરક (માલૂ) ભાગ ૩ ઉદયમાં હોય છે.

પગ ૬ અંગોનું વિસ્તારમાન—

પદ્મપત્રી નીચે ભાગ ૩ અને ઉપર કન્દમાં ભાગ ૨, અંક ભાગ ૬, ગ્રીવા મધ્યમાં ભાગ ૨, કર્ણિકાન્તરમાં ભાગ ૪, નિચલી કર્ણિકા ૪ અને ઉપલી કર્ણિકા ભાગ ૩ ની, ત્રીજપૂર નીચે ૨ અને ઉપર ૧|| ભાગ (કોઈ સ્થળે ૧ ભાગ પણ લેલ છે.) વિસ્તારમાં વનાવશું જોઈયે.

ઉપર જે ૪ પ્રકાર કલશના ચતાવ્યા છે તેનો મૂલાધારગ્રંથ અપરાજિતપૃચ્છા છે, જેનું વિધાન નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રાસાદસ્યાષ્ટમાંશેન, પૃથુત્વં કલશાંકે ।

ષોડશાંશૈર્યુતં શ્રેષ્ઠં, દ્વાત્રિંશાંશૈસ્તુ મધ્યમમ્ ॥૧॥

મૂલરેખાપચ્ચમાંશે, પૃથુત્વં તસ્ય કારયેત્ ।

ઘણ્ટાવિસ્તારપાદેન, તસ્ય પાદયુતં પુનઃ ॥૨॥

ઉક્તં કલશવિસ્તારં, ઉચ્છ્રયં તસ્ય સાર્ધકમ્ ।

નાગરે લતિને સ્વસ્થં, સાંધારેષુ ચ મિશ્રકે ॥૩॥

વિમાને નાગરચ્છન્દે, કુર્યાત્ વિમાન-પુષ્પકે ।

ધાતુજે રત્નજે ચૈવ, દારુજે ચ રથારુહે ॥૪॥

शैलजे स चतुर्थीश, ऐष्टकादिसमस्तके ।
 इत्युक्तः कलशश्चैव, सर्वकामफलप्रदः ॥५॥
 वराटे द्वाविडे चैव, भूमजे विमानोद्भवे ।
 बलभीनां समस्तानां, प्रासादपष्ठमाशके ॥६॥
 तत्पङ्कशयुतं श्रेष्ठं, कन्यसं तद्धिनाकृतम् ।
 इत्युक्तं मानमुद्दिष्ट, कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥७॥
 उच्छ्रयं नवभागं च, विस्तार रस भागिकम् ।
 अण्डक त्रिसपादं च, त्रिपदा (पादोना)पद्मपत्रिका ॥८॥
 ग्रीवा भागपादना, सपादे छे च कर्णिके ।
 मातुलिगं त्रिभिर्भागैः, कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥९॥

अपराजितपृच्छाना उपर्युक्त पाठनो तात्पर्यार्थं अमोए आ कलश
 लक्षणना निरूपणमा प्रारम्भमा ज आपी दीघो छे. एटले पुनरुक्ति
 करता नथी आ विषयना जाणकार कारीगरो आ विषयनुं शास्त्रीय
 निरूपण समजीने कलशो वनावे एज आ लेखनु प्रयोजन छे.

परिच्छेद ११, ध्वजदण्ड लक्षण—

दण्डश्चैत्यध्वजाधार-स्तस्माल्लक्षणवेदिना ।

दण्डः सुलक्षणः कार्यः, समानो ग्रन्थि-पर्वभिः ॥३०॥

भा०टी०—दंड चैत्यनी ध्वजानो आधार छे, एटले लक्षणना जाणनारे दण्डने गांठो अने पर्वोना शास्त्रोक्तमान सहित लक्षणिक बनाववो.

दण्डनी लंबाईना प्रकारो—

- (१) प्रासादनी खरशिलाथी कलशना अग्रभाग पर्यन्तनी उंचाईना एक तृतीयांश जेटली ध्वजदण्डनी लंबाई करवी ते दण्डनुं ज्येष्ठमान समजवुं. जेष्ठमानने अष्टमांश हीन करवाथी मध्यममान अने चतुर्थींश हीन करवाथी कनिष्ठमाननो दण्ड थाय छे कोई ग्रंथ-कारे षडंशहीनने कनिष्ठमान कह्यो छे.
- (२) प्रासादना विस्तार (व्यास) धरोवर दण्ड होय तेने पण ज्येष्ठमान दण्ड कहे छे, आ ज्येष्ठमानमां दशमांश हीन करवाथी मध्यम मान अने पंचमांश हीन होय ते दण्ड कनिष्ठमाननो गणाय छे.
- (३) प्रासादनी मूल रेखा परिमित दण्ड होय ते दण्ड पण कनिष्ठमाननो गणाय छे. आ कनिष्ठमानमांथी द्वादशांश ओछो करवाथी ' कनिष्ठ मध्यम ' अने षडंश हीन करवाथी ' कनिष्ठ कनिष्ठ ' माननो दण्ड गणाय छे.

कया मापना प्रासादने माटे कया मापनो दण्ड होवो जोइए ? ए विषयमां घणा शिल्पिओ विचार करता नथी, अने “ प्रासाद व्यास मानेन ” इत्यादि श्लोकोक्त मापना ज दण्डो करावे छे; पण

वास्तवमां सर्व मापना प्रासादो माटे एक ज प्रकारनुं दण्डनुं माप आपुं योग्य नथी

उक्त ३ प्रकारनुं दण्डोनुं मान अने तेना विवेकने अगे अपरा-
जितपृच्छामा नीचेना शब्दोमा निरूपण कर्युं छे—

आदिशिलोद्भव मानं, तद्ध्वं कलशातिकम् ।

तृतीयाशे प्रकर्तव्यो, ध्वजादण्डः प्रमाणतः ॥१॥

अष्टमाशे ततो हीने, मध्यमः शुभलक्षणः ।

कनिष्ठो यो भवेद् दण्डो, ज्येष्ठतः पादर्वाजतः ॥२॥

प्रासाद पृथुमानेन, ध्वजादण्ड तु कारयेत् ।

मध्यम दशमाशोन, कनिष्ठं चोनपचरुम् ॥३॥

मूलरेखाप्रमाणेन, कनिष्ठो दण्डसम्भवः ।

मध्यमो द्वादशांशोनः, पडशोनः कनिष्ठरुः ॥४॥

प्रासादकोणमर्यादा, सप्तहस्तान्तकं मता ।

गर्भमानं च कर्तव्य, हस्ताः स्युः पञ्चविंशतिः ॥

रेखामानं च कर्तव्य, पावत् पचाशद्वस्त्रकम् ॥५॥

भा०टी०—प्रथम शिलायी कलशना मयारा सुधीनी उचाईना ग्रीजा भाग जेटलो लंगो ध्वजादण्ड वनागरो ए उत्तम, एथी अष्टमाश ओओ ते मध्यम अने उत्तमथी चौथा भागे ओओ ते कनिष्ठ माननो दण्ड होय छे. वली प्रासादना विस्तार जेटलो लंगो ते उत्तम, तेथी दशमाश हीन ते मध्यम अने पञ्चमाश हीन ते कनिष्ठ माननो दण्ड होय छे. प्रामादनी मूलरेखा जेटलो लंगो दण्ड कनिष्ठोत्तम, द्वाद-
शाश हीन करता कनिष्ठमध्यम, अने पडशहीन करता कनिष्ठकनिष्ठ माननो दण्ड होय छे.

(१) १ थी ७ हाथ सुधीना प्रामादोनो ध्वजादण्ड प्रासादना कोणयी मापनो जोइये, एटले के जेटला हाथनो प्रामाद होय तेटला

હાથનો દળ્ડ વનાવવો, આ માપ ૭ હાથ સુધીના પ્રાસાદના દળ્ડને માટે સમજવું.

(૨) ૮ થી ૨૫ હાથ સુધીના પ્રાસાદોને માટે દળ્ડનું માન તે પ્રાસાદના ગર્ભના માન જેટલું રાખવું. અને

(૩) ૨૬ થી ૫૦ હાથ સુધીના કોઈ પણ માનનો પ્રાસાદ હોય તો તેના દળ્ડનું માન મૂલરેખાના હિસાબે રાખવું, એટલે કે મંડોવરાની રેખાની ઉંચાઈ જેટલું દળ્ડનું માન ગણવું. આ માનનો દળ્ડ પ્રાસાદના વ્યાસથી લગભગ એક દ્વિતીયાંશ જેટલો લંબો થાય છે.

દળ્ડનાં ઉપાદાન કાષ્ઠો—

મુખ્ય રીતે તો ‘દળ્ડ’ અન્દરથી પોકલ ન હોય, કીટ લાગેલ ન હોય અને કાળા-કોતરવાલો ન હોય. એવા વાંસનો જ વનાવવો એવો શાસ્ત્રાદેશ છે, પણ તેવા પ્રકારનો વાંશ ન મળે તો બીજા ઉત્તમ વૃક્ષોના કાષ્ઠનો પણ વનાવી શકાય છે. આ સંબન્ધમાં અપરાજિત-પૃચ્છામાં નીચેનું વિધાન દૃષ્ટિગોચર થાય છે—

वंशमयस्तु कर्तव्यः, सारदारुमयस्तथा ।

समग्रन्थिर्विधातव्यः, पर्वभिर्विषमस्तथा ॥६॥

આ૦ટી૦—ધ્વજદળ્ડ વાંશનો વનાવવો અથવા બીજા શ્રેષ્ઠ લાકડાનો પણ વનાવી શકાય છે. જો વાંશનો હોય તો તે સમસંખ્યાક ગાંઠો અને વિષમ સંખ્યાક પર્વો (વે ગાંઠો વચ્ચેના ભાગ) વાળો હોવો જોઈએ. (બીજા લાકડાનો હોય તો તેને સમસંખ્યાક વંગડિયો લગાડીને તેવો વનાવવો.)

ગ્રંથાન્તરમાં દળ્ડના ઉપાદાન રૂપે નીચે પ્રમાણે પણ કેટલાક વૃક્ષોનો નામ નિર્દેશ કર્યો છે.—

वंशमयोऽथ कर्तव्य, आंजनो मधुकस्तथा ।

શૈશપઃ સ્વાદિરશ્ચૈવ, પિણ્ડં ચૈવ તુ કારયેત્ ॥૭૥॥

ભા૦ટી૦—દણ્ડ વાંશનો કરવો અથવા તો અંजनનો, મહુડાનો, શીશમનો તથા સેરનો પનાવો અને તેને ગોલરૂપે કરવો.

ધ્વજાદણ્ડની જાડાઈ—

ધ્વજાદણ્ડની જાડાઈનો પણ નિયમ હોય છે. એ વિષયમા લગભગ વધા ગ્રન્થકારો એકમત છે કે એક હાથના દણ્ડની જાડાઈ પોળા આગલની કરવી અને તે પછી પ્રત્યેક હાથે અડધા આગલની વૃદ્ધિ કરવી. કોઈ પણ માનના દણ્ડને માટે એજ નિયમ લાગુ પડે છે એ નિયમનું પ્રતિપાદન નીચેના શ્લોકમા કર્યું છે.—

एकहस्ते तु प्रासादे, दण्डः पादोनमङ्गुलम् ।

अर्द्धांगुला भवेद्वृद्धि-र्यावत् पचाशहस्तकम् ॥૮॥

ભા૦ટી૦—૧ હાથના પ્રાસાદ ઉપરના દણ્ડની જાડાઈ પોળા આગલની અને પછીના માપ માટે પ્રતિહસ્ત અડધા આગલની વૃદ્ધિ કરવી. ૨ હાથથી ૫૦ હાથના પ્રાસાદે પણ પ્રમાણે દણ્ડ જાડો કરવો.

એ વિષયમા એક મત એવો પણ છે કે દણ્ડના છઠ્ઠા ભાગ જેટલી લાંબી પાટલી કરવી અને પાટલીની લંબાઈથી છઠ્ઠા ભાગે તેની જાડાઈ કરવી. પાટલીની જાડાઈ અને દણ્ડની જાડાઈ સરસી કરવી. આ માન્યતા રત્નરોપકારની છે અને આ માન્યતા પ્રમાણે દણ્ડની જાડાઈ રાખવામા આવે તો ૪-૬ હાથના પ્રાસાદોને અગે યોગ્ય ગણી શકાય તેવી છે.

દણ્ડની પાટલી—

દંડ ઉપરની પાટલીની લંબાઈ દંડની લંબાઈના છઠ્ઠા ભાગ જેટલી રાખવાનો નિયમ છે અને પાટલીની જાડાઈ તેની લંબાઈના છઠ્ઠા ભાગ જેટલી હોવી જોઈએ એવું નિધાન છે. પાટલી પોતાની લંબાઈથી

અર્ધી પહોલી હોય છે, પાટલીને શિલ્પશાસ્ત્રકારો ‘ મર્કટી, મેઢૂકી ’
 इत्यादि नामोत्थी ओलखावे છે. અધિકાંશ ગ્રંથકારોની માન્યતા
 પાટલીના વિષયમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે છે, છતાં એને અંગે પણ
 મતભેદ તો છે જ. એ વિષયમાં અપરાજિતપૃચ્છાનું વિધાન નીચે
 પ્રમાણે છે—

મળ્ડૂકી તસ્ય કર્તવ્યા, અર્ધચન્દ્રાકૃતિસ્તથા ।

પૃથુ દણ્ડસપ્તગુણોક્તા, દસ્તાદ્વા પંચકોઢ્ઢવા ॥૧॥

ષડ્ગુણા ચ દ્વાદશાન્તા, શેષા પંચગુણોચ્યતે ।

ભાગેન ચ સવિસ્તારા, કર્તવ્યા સર્વકામદા ॥૧૦॥

અર્ધચન્દ્રાકૃતિશ્ચૈવ, પક્ષે કુર્યાત્ ગગારકમ્ ।

વંશોર્ધ્વે કલશં ચૈવ, પક્ષે ઘટ્ટાગ્રલંબનમ્ ॥૧૧॥

ખા૦ટી.—તે દણ્ડની પાટલી અર્ધચન્દ્ર આકારે વનાવવી
 અને તેની લંબાઈ દણ્ડની જાડાઈથી સાતગુણી કરવી. આ માન ૧ થી ૫
 હાથ સુધીના દણ્ડની પાટલીનું છે; ૬ થી ૧૨ હાથ સુધીના દણ્ડની
 પાટલી દણ્ડની જાડાઈથી છ ગુણી અને તે ઉપરાન્તના દણ્ડની પાટલી
 દણ્ડની જાડાઈથી પાંચ ગુણી લંબી કરવી જોઈએ. પાટલી પોતાની
 લંબાઈથી અર્ધ ભાગે વિસ્તૃત કરવી, તેનો વચલો ભાગ અર્ધ ચન્દ્રા-
 કારે કરવો, અને વન્ને વાજુમાં ગગારા વનાવવા; વાંશના ઉપરના
 ભાગે કલશ અને પાટલીના વન્ને છેઢાઓ ઉપર ઘંટડિયો લટકાવવી.

અપરાજિતપૃચ્છામાં દંડ ઉપર કલશ વનાવવાનું વિધાન તો
 કર્યું, પણ કલશની ઉંચાઈના સંબન્ધમાં કાંઈ જણાવ્યું નથી, પણ વીજા
 ગ્રંથોમાં આ સંબન્ધમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે.

કલશં કારયેત્તસ્યાઃ પંચમાંશેન દૈર્ઘ્યતઃ ।

ખા૦ટી૦—પાટલીના પંચમાંશ જેટલો લંબો તે ઉપર કલશ
 કરાવવો.

ધ્વજા-પરિમાણ—

દણ્ડ ઉપર ધ્વજા ફેલા માપની જોડણી એનો પણ શિલ્પશાસ્ત્રોમાં નિયમ વાઘેલો છે, જો કે એ વિષયમાં પણ મતભેદ તો છે જ, પણ આજકાલ ધ્વજાની લંબાઈ દઢ જેટલી જ રવાય છે અને તેની ચોડાઈ લંબાઈના આઠમા ભાગની હોય છે એ વિષયમાં અપરાજિત-પુનઃચાલુ વિધાન નીચે પ્રમાણે છે.

ધ્વજદણ્ડપ્રમાણેન, પતાકાં ચ પ્રલમ્બયેત્ ।

પૃથુત્વમષ્ટમાંશેન, ત્રિશિશ્વાગ્રવિભૂષિતાં ॥૧૨॥

શિશ્વાઃ પંચ પ્રકર્તવ્યા, ધ્વજાગ્રે તઠ્ઠિચક્ષુઃ ।

દિવ્યવસ્ત્રમય્યશ્ચૈવ, કિકિણીધુર્ધુરાન્વિતાઃ ॥૧૩॥

ભા૦ટી૦—ધ્વજાદણ્ડ પ્રમાણવાલી તે ઉપર પતાકા (ધ્વજા) લંબાવવી, ધ્વજાનો વિસ્તાર તેની લંબાઈના આઠમા ભાગ જેટલો રાખવો, તેના છેડાના અગ્ર ભાગમાં ૩ અથવા ૫ શિશ્વાઓ વનાવવી તેને સુશોભિત કરવી, તે દિવ્ય વસ્ત્ર (રેશમી પટ્ટકૂલ)ની વનાવવી અને ધુધરિયો વડે અલંકૃત કરવી

परिच्छेद-१२

जिनप्रतिमा लक्षण—

प्रतिमा हि द्विसंस्थाना, आसीनोर्ध्वस्थितात्मिकाः ।

तासां भागक्रमश्चैव, प्रवेशा निर्गमास्तथा ॥३१॥

अङ्गलक्षणभेदाश्च, दोषाश्च विविधाः पुनः ।

सर्वमेतत् परिज्ञाय, प्रतिमाः कारयेन्नवाः ॥३२॥ ।

भा०टी०—जिन प्रतिमाओ वे प्रकारना आकारनी होय छे. वेठी-जे पद्मासनस्थ कहेवाय छे. उभो जे कायोत्सर्गिक ए नामथी ओलखाय छे. आ प्रतिमाओना दैर्घ्य विस्तारना मानांको, अंग विभागना प्रवेशो, निर्गमो, अंगगन लक्षणोना भेदो अने प्रतिमाना निर्माणमां थता अनेक दोषो; ए सर्व समजीने नवीन प्रतिमा करावंची जोईये.

प्रतिमा-लक्षणनी दुर्बोधता—

‘प्रतिमा-लक्षणनुं’ वर्णन ए कुशल मूर्तिशास्त्रज्ञनुं काम छे, प्रतिमा-निर्माताने प्रतिमाने अंगे जाणवानी महत्त्व पूर्ण बातो, जेवी के-मूर्तिना अंगोपांगोनी लंबाई, पहोलाई, निर्गम-प्रवेश, पिंड, परिधि आदि विषयोना ज्ञाननी प्रथम जरूरत पड़े छे. आज-कालमां बनती प्रतिमाओ प्राचीन प्रतिमाओनी बराबरी नथी करी शकती एनुं कारण ए विषयोनुं अज्ञाने ज छे. उदयमानना १०८ अथवा ५६ आंगलोना सरवालो मात्र भेलवी देवाथी ज प्रतिमामां लाक्षणिकपणुं आवी जतुं नथी पण एना अंग-प्रत्यंगोनां मानो, तेओनां एकबीजा वच्चेनां अंतरो, प्रत्येक अंग उपांगोना निर्गम-प्रवेशो आदिनुं यथार्थ ज्ञान होय तोज प्रतिमामां खरी लाक्षणिकता उत्पन्न करी सकाय छे,

તે પળ પ્રત્યેક મનુષ્યથી નહિ પણ એના અધિકારી વિદ્વાન્ મૂર્તિકાર દ્વારા જ અમો એ આવા મનુષ્યોના હિતને લક્ષ્યમા રાखीને જ આ પ્રકરણ આલેખવાનું સાહમ કર્યું છે.

મૂર્તિ નિર્માણ વિષયને સ્પર્શતા અનેક મૌલિક ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે, છતાં અમો તે સર્વની ચર્ચા નહિ કરીયે, અમારો પ્રસ્તુત વિષય 'જિન પ્રતિમા લક્ષણ' સુધીજ મર્યાદિત છે, તેમા ઉત્તર ભારતમા પૂર્વે જે શિલ્પને આધારે જિન પ્રતિમાઓ બનતી હતી, તેના જ આધારો લેવાનો નિર્ણય હોઃ 'જયસહિતા'ને મૂલ આધાર બનાવી 'અપરા-જિતપૃષ્ઠા, જિન પ્રતિમા-વિધાન, વાસ્તુસાર, વૃહત્સંહિતા, પ્રતિમા-માન-લક્ષણ અને નવતાલ મૂર્તિ વિધાન' આદિ ગ્રંથોના આધારે અમો જિન પ્રતિમા-લક્ષણને અગે મલતી ઉપયોગી હકીકતોનું વર્ણન કરશું. પ્રથમ જયસહિતાના આ વિષયના પ્રકરણને અલરશઃ આપી અન્તે ઘીજા ગ્રંથોને આધારે માનાક કોષ્ટકો આપીને આ વિષયને યથાસંભવ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરશું.

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથો પૈકીના પહેલા ત્રે ગ્રંથો શિલ્પના પ્રાચીન આકર ગ્રંથો છે. આ ત્રેમાં જિનપ્રતિમાને ઉદ્દેશીને સ્વાસ અધ્યાયો છે.

'જિન-પ્રતિમા-વિધાન'નો ઉતારો શિલ્પરત્નાકરમાં એના સંગ્રાહકે આપ્યો છે, એ પ્રકરણનો આધાર ગ્રંથ જાણી શકાયો નથી.

ત્રીયો ગ્રંથ ઠક્કર ફેરુ કૃત વાસ્તુસાર છે, આમા 'વિનપરીક્ષા' નામનું જૈન પ્રતિમાને અગે લખાયેલું સ્વાસ પ્રકરણ છે, ઘીજાઓ કરતાં ઠક્કર ફેરુ આમા ઘણી વાતો સ્પષ્ટ કરી છે.

વૃહત્સંહિતામા 'પ્રતિમા' નિર્માણ સવન્ધી એક અધ્યાય છે, જે ગુપ્તકાલીન શિલ્પના નિરૂપણમા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

પ્રતિમામાન-લક્ષણ એક સ્વતન્ત્ર પ્રાચીન નિવન્ધ છે, આમા યુદ્ધ પ્રતિમાના શિલ્પનું પ્રતિપાદન છે.

પર્યન્ત લંબાવેલ, વક્ષસ્થલમાં શ્રી વત્સયુક્ત મસ્તકે ઉર્ણીપ (શિશ્વા)
અને છત્રાદિકે પરિવૃત્ત બનાવ્યું.

આસનસ્થિત પ્રતિમાની ચતુરસ્રતા—

અન્યોન્યજાનુસ્કન્ધાન્ત-સ્તિર્યક્સૂત્રનિપાતનાત્ ।

કેશાન્તાશ્ચલયોર્મધ્યે, સૂત્રૈકયાચતુરસ્રિકા ॥૮॥ :

ભા૦ટી૦—વે વાજુઓ વચ્ચે આડું, જમણા જાનુથી ઢાવે
સ્વાંધે, ઢાવા જાનુથી જમણે સ્વાંધે તિલું અને કેશાન્ત તથા આંચલિ
વચ્ચે ઉઘું સૂત્ર માપવાથી જો સૂત્રની લંબાઈ વધે સરસી આવે તો
પ્રતિમા ચતુરસ્ર સમજવી.

જિન-પ્રતિમાની ડંચાઈ નવતાલની—

નવતાલં ભવેદ્રૂપં, તાલં ચ દ્વાદશાંગુલમ્ ।

અંગુલાનિ ન કંવાયાઃ, કિન્તુ રૂપસ્ય તસ્ય હિ ॥૯॥

ભા૦ટી૦—પ્રતિમા નવતાલની હોય, તે એકતાલ ૧૨
આંગલનો હોય, એ આંગલ કંવા (ગજ)ના નહિ પણ તે પ્રતિમાના જ
આંગલ જાણવા.

ઉક્તમષ્ટોત્તરશતં, શ્રીજિને વિશ્વકર્મણા ।

ઊર્ધ્વાર્ચામાનમસ્થિલ-માસીને ચ અથ શૃણુ ॥૧૦॥

ભા૦ટી૦—શ્રીજિનની ઉભી પ્રતિમાનું માન વિશ્વકર્માએ તેના
૧૦૮ આંગલનું કહ્યું છે તે પ્રમાણે જણાવ્યું, હવે બેઠી પ્રતિમાનું
પરિમાણ સાંભલ !

પંચતાલં સમુત્સેધે, ચતુસ્તાલં ચ વિસ્તરે ।

તાલૈકં ચ વિભજ્યાદૌ, અંગુલાનાં ચતુર્દશ ॥૧૧॥

તેનાંગુલપ્રમાણેન, ષટ્પદ્મશતસમુચ્છિન્નતમ્ ।

વિસ્તરં તત્પ્રમાણેન, વિભજેચ્ચ વિચક્ષણઃ ॥૧૨॥

અથૈવા મંગુલાના ચ, યન્માન યત્ર કારયેત્ ।

આસીનપ્રતિમામાનં, પદ્મશ્ચાશદ્ વિભાજિતમ્ ॥૧૩॥

ભા૦ટી૦—પર્યંકાસન ત્રિય ઉંચાઈમા પાચ અને વિસ્તારમા ચારતાલ પ્રમાણ કરવું, પ્રતિમાની ઉંચાઈને ૫ થી ભાગીને ૧૪ આગલનો તાલ બનાવવો, આ આગલના માપથી ૫૬ આગલ વેઠી પ્રતિમા બનાવવી અને એ જ આગલો વડે બુદ્ધિમાને એનો વિસ્તાર માપવો. ૧

ઉભી પ્રતિમા-માનનાં ૧૧ અકસ્થાનો—

માલ ૧ નાસા ૨ હનુ ૩ ગ્રીવા ૪, હનુ ૫ નાભી ૬ ગુહ્ય
૭ મૂરુકે ૮ ।

જાનુ ૯ જવે ૧૦ તથા પાદૌ ૧૧, સ્થાનાન્યેકાદશાનિ ચ ॥૧૪॥

ચતુઃ ૪ પદ્મ ૫ ચતુ ૪ વંહિ ૩, દિશ ૧૦ શ્રૈવ ચતુર્દશ ૧૪ ।

સૂર્યા ૧૨ જિના ૨૪ શ્વતુ ૪ જિના ૨૪, વેદા ૪ શ્રૈતિ

હ્યનુક્રમાત્ ॥૧૫॥

ભા૦ટી૦—લલાટ, નાસિકા, હૃડપચી, મર્દન, હૃદય, નાભિ, ગુહ્ય, સાથલ, ઢીંચળ, જાઘ અને પગ આ ૧૧ અંગોના ઉદયમાનના અકો અનુક્રમે-૪ + ૫ + ૪ + ૩ + ૧૦ + ૧૪ + ૧૨ + ૨૪ + ૪ + ૨૪ + ૪ = ૧૦૮ છે.

૧ વેઠી પ્રતિમાની ઉંચાઈ જે ૫=૬ આગલની વધી છે, તેમા મધૂરક (પલાળી નીચેની ગાદી)ના ૮ આગલ અને લલાટ ઉપરના વેદાન્તમસ્તક અને ઉર્ણીયાના મટી ૬ આગલો, એમ કુલ ૮+૬=૧૪ આગલનો ૧ આગલ તાલ ઉંચાઈમા ૫ ગણીને ઉંચાઈ ૫૬ આગલની મानी છે, જ્યારે ઉપર વેઠી પ્રતિમાનો ઉદય જે ૫ તાલનો કયો તેમાં આ ૧ તાલ સામેલ ગણ્યો છે અન્યથા ૫૬ આગલના ૪ તાલ થાય વિસ્તાર ૪ તાલનો કયો છે જ આ અપેક્ષાળ વેઠી પ્રતિમા ઉદય અને વિસ્તારમાં મરણી વધી છે

आसनस्थ प्रतिमाना अंगो तथा अंको—

भालं-नासा-हनु-ग्रीवा, -हृन्नाभी-गुह्य हस्तकौ ।
जान्वेतानि न चांगानि, ह्यंकस्थानान्यथ शृणु ॥१६॥

चतुः पञ्च चतुर्वह्निर्दिशश्चैव चतुर्दश ।

चतुश्चतुस्तथा ह्यष्टा-वासीनप्रतिमाङ्ककाः ॥१७॥

जिनादयश्चमानांका, उक्ता ऊर्ध्वे स्वरूपके ।

भा०टी०—ललाट, नासिका, हडपची, गर्दन, हृदय नाभि.
गुह्य भाग, हाथो अने ढींचणो; आ ९ अंगस्थानकोना उदयना
मानांको अनुक्रमे ४। ५। ४। ३। १०। १४। ४। ४। ८=५६
छे, आ वेठेली प्रतिमाना अंको छे. आमां २४। ४। २४। आदि
अंको नथी कहा केमके ते उभी प्रतिमा संबन्धी छे.

अंग-प्रत्यंगना विभागे प्रतिमानो उदय—

वर्तनां कथयिष्यामि, अंगुलानां यथाक्रमम् ।

मुखं यक्षांगुलं चैव, विभजेच्च विचक्षणः ॥१८॥

वेदाङ्गुलं ललाटं च, नासिका पञ्चाङ्गुला ।

हनुकाङ्गुलचत्वारि, ओष्ठः सपाद एव च ॥१९॥

अर्धश्च सपादश्च, सार्धांगुला बटी भवेत् ।

त्रयांगुला भवेद्ग्रीवा, हृदयं च दशांगुलम् ॥२०॥

चतुर्दश तथा नाभौ, चतुर्गुह्यं प्रकीर्तितम् ।

करौ चतुरंगुलानि, अष्ट पादौ प्रकीर्तितौ ॥२१॥

एतं ते कथितं चैव, षट्पञ्चाशत्समुद्धितम् ।

तस्याऽधश्च प्रकर्तव्य-मासनं चाष्टकांगुलम् ॥२२॥

उष्णीषं षडंगुलं च, केशान्तोपरितस्तथा ।

उच्छ्रितं च समाख्यातं, विस्तरं च तथा शृणु ॥२३॥

भा० टी०—हवे केटला आगलो क्या राखरा एनो निवेक कहीश

आखा मुखनो उदय १३ आगलनो राखगो, तेमा ललाट ४, नासिका ५ अने हनुविभाग ४ आगलनो करगो हनुविभागमा उपरनो होठ १। आगलनो नीचेनो होठ १। आगलनो अने हनटी १॥ आगलनी बनायी.

गर्दननो उदय ३ आगलनो अने तेनी नीचे स्तनमध्यपर्यन्त हृदय १० आंगल प्रमाण राखनु.

स्तनमध्यथी नाभिपर्यन्त उदरनो उदय १४ आगल, नाभिथी गुह्यपर्यन्त ४ आंगल, तेनी नीचे हस्तयुगलनो ४ आगल अने पाद-युगलनो उदय ८ आंगलनो करगो आम पर्यकामन स्थित प्रतिमानी ५६ आगलनी उचाईनो निवेक न्हो

आ ५६ आगलनी प्रतिमाने नीचे आठ आगलनुं आसन (मछरक-गादी) राखनु अने केशांत उपर ६ आगलनुं उष्णीष राखनुं, आम उचाई कही हवे विस्तार कहुं तुं ते माभल ।

आसनस्थप्रतिमानो विस्तारविचेक—

वक्त्र विस्तारमानेनां-गुलानि दश पंच च ।

भाल चांगुलान्यष्टौ, नेत्र चैवाष्टमागुलम् ॥२४॥

नासिकाग्रमंगुलैरु, फेरणे त्रयमगुलम् ।

नेत्रागुलानि चत्वारि, द्वयगुलमुदय भवेत् ॥२५॥

द्वयगुल च भ्रुवोर्मध्ये, पुष्पवाण महोक्त (लू)ये ।

चिबुकांगुल चत्वारि, बटी चत्वारि मेव च ॥२६॥

ग्रीवा दशागुला ज्ञेया, क्षोभणा त्रयमगुलम् ।

द्विसार्धांगुलौ छावोष्टौ, सार्धांगुला बटी भवेत् ॥२७॥

કક્ષા વાહ્યં પ્રકર્તવ્યં, દ્વાવિંશસંગુલં વુધૈઃ ।
 કટી-વિસ્તારમાનં ચ, અંગુલાનિ ચ પોઢશઃ ॥૨૮॥
 વાહુ-કક્ષાપ્રમાણં ચ, અંગુલાનાં ચ વિંશતિઃ ।
 દ્વાદશાંગુલં મધ્યે ચ, સ્તનગર્ભો વિધીયતે ॥૨૯॥
 અષ્ટાંગુલં વાહુ-વિસ્તારં, સપ્તાંગુલમધસ્તથા ।
 કરતલમષ્ટાંગુલં, દીર્ઘં તત્ર ચ કારયેત્ ॥૩૦॥
 વિસ્તરેઽષ્ટાંગુલં તત્ર, શ્લોકં ચતુરશ્ચગુલમ્ ।
 વાહુગ્રં ચતુરંગુલં, પડંગુલં તત્ર સચ્છકમ્ ॥૩૧॥
 ઘસિકા દ્વયંગુલા જ્ઞેયા, કટિશ્ચ વામદક્ષિણે ।
 નવાંગુલા ભવેદ્ હસ્ત-વિસ્તારં ચાષ્ટમાંગુલમ્ ॥૩૨॥
 અષ્ટાંગુલં ભવેત્ પાદો દૈર્ઘ્યે ચ દશ પંચ ચ ।
 વિસ્તરં દૈર્ઘ્યં કથિતં, પિંડં ચૈવમથ ગૃણુ ॥૩૩॥

માંડી—મુખ ૧૫, લલાટ ૮ અને નેત્ર ૮ આંગલ વિસ્તારમાં કરવાં.

નાસિકાનો અગ્રભાગ આંગલ ૧, ફરણાં આંગલ ૩, નેત્ર આંગલ ૪, નેત્રોનો ઉદય ૨ આંગલ, વે મઘાનો મધ્યભાગ ૨ આંગલ, ચિત્રુક ૪ આંગલ અને હઢવચી ૪ આંગલની કરવી.

ગર્દનનો વિસ્તાર ૧૦ આંગલ, તેનો પેસારો ૩ આંગલ, વન્ને હોઠો ૨૧ આંગલ અને હઢવટી ૧૧ આંગલ વિસ્તૃત કરવી.

કક્ષાનો વાહ્ય વિસ્તાર ૨૨ આંગલ, કટીનો વિસ્તાર ૧૬ આંગલ, વાહુ મધ્યકક્ષા પ્રમાણ ૨૦ આંગલ અને વચ્ચે સ્તનગર્ભ ૧૨ આંગલ પ્રમાણ વનાવવો.

વાહુ, વિસ્તારમાં ઉપરના ભાગે ૮ અને નીચે ૭ આંગલનો કરવો.

હસ્તતલ ૮ આગલ દીર્ઘ અને ૮ આગલ વિસ્તૃત કરવું. ૪ આગલનો ફોલક (સ્થોલો) કરવો

ગાદુનો અગ્રભાગ ૪ આગલનો અને મત્સ્ય ૬ આગલનો કરવો.

ઘસી ૨ આગલ, ઢાગી જમણી તરફ કટિ ૧-૧ આગલ અને હાથનો વિસ્તાર ૮ આગલ કરવો

પગ લગો ૧૫ આગલ અને વિસ્તાર ૮ આગલનો કરવો. ઉદય પટ્ટી આ વિસ્તારમાન કદ્ધ, હવે એના અંગોનો પિંડ (જાડાઈ) સાંભલો

આસનસ્ય પ્રતિમાની જાડાઈ—

અષ્ટવિજિતિરામને, પોટંગાગુલમસ્તકે ।

કર્ણપાશ્વે પ્રકર્તવ્ય, પિંડ ચૈવ દશાગુલમ્ ॥૩૪॥

ચતુરગુલ કર્ણપિંડ-મુરઃકુર્યાદ્ ટ્રયાગુલમ્ ।

દ્વાદશાંગુલ શોઘ્યશ્વો-દરાગ્રે ચૈવ નિર્ગમઃ ॥૩૫॥

સુમાસલ પ્રકર્તવ્ય, સુરૂપ લક્ષણાન્વિતમ્ ।

યુક્તપાડનયા પ્રકર્તવ્ય, પ્રતિમામાનમુત્તમમ્ ॥૩૬॥

પતસે કયિત ચૈવ, કર્તવ્ય શાસ્ત્ર પારગૈઃ ।

પૂર્વમાનપ્રમાણં ચ, કર્તવ્ય વિધિપૂર્વકમ્ ॥૩૭॥

માંટી—આસન ભાગમા ૨૮ આગલ અને મસ્તક ભાગે ૧૬ આગલ પ્રતિમા જાડી કરવી કાનોની પાસે પ્રતિમાની જાડાઈ ૧૦ આગલની અને કાનનો જાડાઈ ૪ આગલ કરવી. છાતીનો ભાગ બે આગલ તથા ટ્કર મધ્ય ૨ આગલ વહાર નિકલતું કરવું અને ૧૨ આગલના વિસ્તારમાં તેને પૂરું કરવું

જૈન પ્રતિમા માધારણ રીતે માસલ મુરૂપ અને લક્ષણોપેત, યના

प्रतिमामानाङ्क-कोष्टक-

अंग	उदयादि	मानागुल अंको						
		ज	अ	जि	वा	वृ	प्र०	न
उष्णीष	उदय	६	१	.	.	.	८	
केशातमस्तक	उदय		३	६	५	.	४	३
केशरेखा	विस्तार		.	.		०॥		
मस्तक	आयाम	१६	.	.	.	१४		.
"	विस्तार			.	.	.	१८	
"	परिधि		३६		.	३२	३६	
"	पिंड	१६		.				.
ललाट	उदय	४	४	४	४	४	४॥	४
"	विस्तार	८ $\frac{१}{४}$.	.		८	१०	
"	प्रवेश			३	२		.	
भ्रू	उदय			०	२	.		
"	दैर्घ्य		.			४	५	.
"	मध्य	२	.	.		२	०॥	.
भ्रू-नेत्र	अंतर		.				२	
भ्रूद्वय—	दैर्घ्य	.	.		.	१०	.	.
भ्रूलेखा	उदय					॥)	-)	
नेत्र	उदय	२			१॥	.		
"	दैर्घ्य	८/४	.	४	४	४	२	.
"	विस्तार	४	२	२		२	२	.
"	डोलक			.	१		॥)	

नेत्र—	निष्कोश	.	२
"	विकाश	१	.	.
"	कृष्णतारा	॥ ॥ वे तृती- यांश	०।	.
"	द्वयान्तरं	४	.	.
"	कर्णान्तरं	४	.	५
"	अपांग	२	.
नेत्रान्ते	करवीरक	१	.	.
अक्षि	गुल्फद्वयं	॥ + ॥	.	.
नासिका	उदय	३	१॥	१॥	२	.	१॥	.
"	दैर्घ्य	५	४	४	५	४	४	४
"	विस्तार	.	.	.	३	२	.	.
नासाशिखा	पिंड	.	.	.	०॥	.	.	.
नासावंश	मूलवृत्त	१॥	॥ ० x ॥	.	.	.	॥ x ॥	.
नासापार्श्व	उर्ध्वत्व	२।२	.
नासा	फेरणा	३
चंपिका			४
नासाग्र	पिंड	१	१-६	.	१	.	१	.

मुख	उदय	१३	.	.	१६+	.	+सकेश मुख दीर्घता
मुख	विस्तार	१५	.	.			१२
ट्रायिडमुख	विस्तार	.			१२		
मुखकर्णमध्ये	विस्तार		.	१४	१४		
वदन	दैन्यं		.		४	.	
वदन	विस्तार	.		.	१॥		
वदनमध्ये	विस्तार	.	.		३		
मुख	निष्कोश					४	
उत्तरौष्ठ नासाग्र	अंतर			.		१।-	
उत्तरौष्ठ	दैन्यं			४	६		
"	विस्तार	१।-१	०।=	०॥		०॥	०॥
	मध्ये निष्काश		.			०॥	२।
अधरौष्ठ	दैन्यं	.			५		
"	विस्तारः	१॥ २।	०॥=	१	१		०॥
गोजिका			१	.		०॥	१।
अवकाश		०॥					
हनु	दैन्यं	२।	१॥	२		२	१।
"	विस्तार	१॥ २	२	.			

११	प्रवेश	.	.	३	२	.	.	.
हनु-चिबुक	विस्तार	४	४	४	४	४	४॥	४
चिबुक	विस्तार	२	२	.	.	२	०	.
कर्ण	दैर्घ्य	.	४१ =	१०	१०	४	४	४
११	विस्तार	४	.	२ (३॥)	३	२	२	२
११	उदय	१४
११	प्रवेश	.	.	.	१०	.	.	.
११	निर्गम	.	.	१
११	पिंड	२
११	उपान्त	.	४१ =	.	.	४॥	.	.
११	ककुदा	१	.
११	बुटि	२	.
कर्णपालि-	विस्तार	०।	.
कर्ण	गुच्छ	०) =	.
	आयामे	१	०॥
कर्णाधार	उदय	.	.	.	१	.	.	.
अधःकर्ण	विस्तार	.	.	.	२॥	.	.	.
कर्ण	पिंड	२
कर्णपृष्ठे	निष्काश	२	.
कर्णद्वय	अंतर	.	१२
कर्णनासा	अंतर	१०

कर्णाग्रि २ अंतरे	शस्त्र		.			४	.	.
ग्रीवा	उदय	३	३॥	.	३	४	४	३
	विस्तार	१०	८	१०	१०	१०	८	८
	क्षोभना	३	.	.			.	
	प्रवेश	.		१०	६	.	.	.
	परिवि	.	२४		.	२१	२४	
ग्रीवा-कर्णान्तरा- धकाश	उदय	.	.		३		.	
ग्री०कर्णान्तर	विस्तार	.	.		१॥			.
हृदय	उदय	२०-२३	२४	१३	१२	१२	.	१०
	विस्तार		१४		.			१४
"	निर्गम	२ (?)				.		.
उरःप्रदेश	विस्तार	३६	.		३६		३६	
वक्षःस्तन	अंतर		.	५	५	६	६	५
स्तन-कक्षा	अंतर	.	.		.	६	६	
स्तनसूत्रापरि	स्कन्ध		.		६	.		.
श्रीवत्स	उदय	३
"	दैर्घ्य	५		५	५			
"	विस्तार	३		३	४	.		
श्रीवत्स-स्तननुं	अंतर	.			६	.		
स्तनवृत्त	विस्तार		.		१॥			
स्तनवृत्त			.			.	०।=	

स्तनान्तर		१२ १४	.	१२	.	.	.	१२
स्तनअधो	भुजांतर	.	.	.	१२	.	.	.
कक्षामध्य		२२	.	२२	.	.	२०	.
कक्षास्कन्ध	अंतर	.	.	८	८	८	.	८
बाह्यकक्षा	प्रमाण	२२	.	१८
बाहुकक्षा		२०
कक्षा		.	१-१
ग्रीवोर्ध्वभागात् कक्षा		.	१२
ग्रीवाधोभागात् कक्षा		.	८
कक्षाप्रकोष्ठान्तर		.	१६
बाहु	दैर्घ्य	१८	.	.	.	१२	१६	१६
बाहुबल	विस्तार	८	.	८	.	.	८	.
बाहुत्रांत	विस्तार	७	७	७	.	.	.	७
बाहु	विस्तार	६	६	.
बाहुमूल	परिणाह	१६	.	.
बाहुअग्र	परिणाह	१२	.	.
भुजोपरिभाग-	प्रवेश	.	.	.	७	.	.	.
भुजसंधि	प्रवेश	.	.	.	८	.	.	.
भुजस्कंध	अंतर	.	७
प्रबाहु	दैर्घ्य	१८	.	.	.	१२	१८	.

प्रमाहु	विस्तार	४	४	.
कोहणी-कुक्षि	अन्तर				३		.	३
कटि-भुज	अन्तर	३
कोहणी		७	८		७	.		.
"	मध्य	७॥			.	.		
प्रमाहु-अग्र		४
मणिपथ		४	३	.	४	.		.
"	परिधि	.	१०॥	.			.	
नाभिहृदय	अन्तर	१४	१२	.	१२	१२	.	१२
नाभिस्तन	अन्तर	.		.		१६	.	.
नाभिऊर्ध्व		.	६
नाभि	गामीयं		.	.	१	१	.	.
नाभिमध्ये	परिधि				.	४०	.	.
नाभि		.	.			१	.	.
कुक्षिमध्य	विस्तार			.			१५	.
उदराग्रे	निर्गम	३	४	.		.	.	
कटि	विस्तार	१६		१६	१६	१८	१८	२४
कटिग्रामे	विस्तार	९				.		.
कटिदक्षिणे	विस्तार	९	
कटि	परिधि	.	.	.		४४	.	.
गुण		१०	१३	.	१०	१२	१०	१०
गुण-जवन		४	४			.		.

पाद	उदय	८	आसीन प्रतिमास
॥	दैर्घ्य	१५	.	१५	१६	१२	१०	१४	
॥	विस्तार	.	६	.	८	६	७	६	
पादतल	॥	८	
पादोष्णी		४	.	.	
पाद	परिणाह	५	.	.	
पादकंकण	प्रवेश	.	.	.	६	.	.	.	
मसूरात्पाद	प्रवेश	६	
उत्संग	दैर्घ्य	.	.	.	९	.	.	.	
॥	विस्तार	.	.	.	४	.	.	.	
झोलक		४	
घसी		४	
मच्छक		६	
करांगुष्ठ	दैर्घ्य	
॥	विस्तार	.	१				१) =		
अंगुष्ठ	दैर्घ्य		४१ =	.	३	३	४		
	विस्तार								
अंगुष्ठ	उत्सेध					११			
॥	पिंड	२							
हस्ततर्जनी	दैर्घ्य	.	४११ =	.	४	४११	+		
मध्यमा	॥		५		५	५	६		

+ प्रदेशिनी अनामिके-मध्यमा नखार्ध हीने कनिष्ठा नखहीना प्र०

अनामिका	दैर्घ्य-अनामिका		४॥=	४	४॥		
कनिष्ठा	दैर्घ्य		४१=	३	३		
तर्जनी	विस्तार		०॥		०॥	१	
मध्यमा	विस्तार		०॥=१)-			१)-	
अनामिका	विस्तार		०॥ १			१	
कनिष्ठा	विस्तार		०॥=		०॥	०॥=	
पादागुष्ठ	दैर्घ्य		३॥		३		
	विस्तार			११=	१॥		
पेसारगर्भर- खाथी अगुष्ठ	निर्गम			१५			
पादागुली तर्जनी	दैर्घ्य		४		३		
पादमध्यमा	"				२॥=		
पादअनामिका	"				२॥		
पादकनिष्ठा	"				२॥=		
दीर्घागुली	निर्गम			१६			
कनिष्ठा	"			१४			
तर्जनी-अगुष्ठ	अग्रे - अतर				०१=		
पूर्वपाद तर्जनी	मूलातर				६		
गुल्फमूल	विस्तार	४					
गुल्फमूल					४		
गुल्फ	परिवि				१०		

આ 'અ' ગ્રન્થના આધારે પૂર્વે થતું હશે. 'પ્ર' ગ્રન્થ ૮ આંગલ લે છે તેનું કારણ કે તે વૌદ્ધ પ્રતિમાનો પ્રતિપાદક ગ્રન્થ છે. વૌદ્ધ પ્રતિમાઓના ૪ આંગલના કેશાન્તમસ્તક પર ૮ આંગલનો 'જટામુકુટ' માનેલો છે.

'જિ' 'વા' ગ્રન્થો ઉણીપ વિશે કંઈ લખતા નથી, કારણકે આ ગ્રન્થકારોએ ઉણીષો સામેલ ગણીને અનુક્રમે કેશાન્તમસ્તક ૬ અને ૫ આંગલનું ગણ્યું છે.

'વૃ' ગ્રન્થમાં ઉણીપ અને કેશાન્તમસ્તકનો આંક નથી જ્યારે 'ન' ગ્રન્થમાં ૩ આંગલનું કેશાન્તમસ્તક તો વતાવ્યું છે પણ ઉણીપ વિષે કંઈજ કહ્યું નથી. આનું કારણ એ છે કે એ વર્ગના ગ્રન્થો મુખ્યત્વે નવતાલ પ્રતિમાઓનું નિરૂપણ કરે છે, જૈનપ્રતિમાઓનું નહિ. ઉણીષનો વ્યવહાર મુખ્યત્વે જૈનપ્રતિમાઓને અંગે છે. 'ન' ગ્રન્થે 'કેશાન્તમસ્તક' વિષે લખ્યુંજ છે અને 'વૃ' ગ્રન્થમાં પણ સકેશ મુખ્ય દીર્ઘતા ૧૬ આંગલનું લખીને સકેશમસ્તકનું નિરૂપણ કરી જ દીધું છે.

(૨) 'નેત્રદૈર્ઘ્ય' નાં કોષ્ટકોમાં ૮। ૪ અને ૨ ના આંકડા નજરે પડશે. આમાં ૮ નો આંક બે નેત્રોનો સંયુક્ત છે, ૪ ના એક એક નેત્રના છે, જ્યારે ૨ નો અંક પાંપણો વચ્ચેના નેત્રની લંબાઈના સમજવાના છે.

(૩) કર્ણ દૈર્ઘ્યના કોષ્ટકોમાં ૪।= ૧૦ અને ૪ ના આંકડા નજરે પડે છે. આમાં ૪।= અને ૪ ના આંકડા દિગમ્બર સંપ્રદાયની પ્રતિમા તથા અન્ય દેવોની પ્રતિમાઓના કાનોની દીર્ઘતા સૂચવનારા છે, જ્યારે ૧૦ નો આંક શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની જિનપ્રતિમાના કાનોની લંબાઈ સૂચવે છે. શ્વેતામ્બરો પ્રતિમાના કાનોનો સંબંધ ઠેઠ સ્કંધ સુધી જોડે છે. એટલે નીચેનો ભાગ લંબાવીને સ્કંધથી ૧

આંગલ ઉંચો રાખે છે અને ૧ આંગલનો કર્ણધાર વનારીને તેને સ્વાધાથી જોડે છે.

(૪) 'જ' ગ્રંથ નીચેના કોડ કોડ કોષ્ટકમા અમોષ ઉપર નીચે વે વે આકૃષ્ટા લખ્યા છે, તેમાનો ઉપરનો આકૃષ્ટ ગ્રંથના મૂલ શ્લોકો ઉપરથી નિષ્પન્ન થતો અંક છે, જ્યારે નીચેનો આકૃષ્ટ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રતિમા અન્તમાં આપેલા કોષ્ટક ઉપરથી લીધેલ છે મૂલ શ્લોકો ઘણા સ્વરા અશુદ્ધ હોઈ તેમાથી નિકલતો અંક પણ અશુદ્ધ હોય અને કોષ્ટકનો આકૃષ્ટ કદાપિ શુદ્ધ હોય તો ઉપયોગમા લેઈ શકાય એમ ધારી નીચે એ આકૃષ્ટ પણ આપી દીધો છે.

प्रतिमामानांक परिशिष्ट—

‘समरांगण सूत्रधारोक्त-प्रतिमा मानाङ्क’

१ श्रवण—

कर्णबन्ध-१॥ गोलक ॥ कर्णपिप्पली-दीर्घा द्विभागगोलक-
विस्तृता १ अं०॥ लकार-दीर्घ १॥, विस्तृत १ अं० पिप्पल्यार्धा
(त्)तयोर्मध्ये ॥ लकार मध्ये निम्न०॥ अं०॥ पिप्पलीमूले श्रोत्र
छिद्रं०॥ अं०॥ स्तूतिका-दीर्घा०॥, विस्तार०॥ अं०॥ पीयूषी-
दीर्घा २ अं०, वि० १॥ (लकारा वर्तयोर्मध्ये) ॥ आवर्त-६ अं०
(वक्त्रो वृत्तायतश्चसः कर्णस्य बाह्यारेखा) मूलांशविस्तार मूले०॥
अं०, मध्ये०॥ अं०, अंते ०)अं०॥

उद्धात-पीयूष्या अधोभागे विस्तार ०॥= अं० (लकारा वर्त-
योर्मध्ये) ॥

ऊर्ध्व कर्ण विस्तार-१ अं०, गोलक द्वियवान्वितः ॥

मध्ये कर्ण विस्तार-२ गोलक चतुर्यवान्वितः ॥

मूले मात्रा १ यवा ६॥ पश्चिमनाल १ अं० वि०॥

पूर्वनाल०॥ अं०वि०॥ प०पू० नाले दीर्घे २ कला. ॥

२ चिबुक—

चिबुक आयाम २ अं०॥ अधर १ अं० ॥ उत्तरोष्ट १ अं० ॥
भाजी०॥ अं० उदय, ॥ नासापुटौ ओष्ठचतुर्थभागौ ॥ नासा ४
अं०॥ पुटप्रान्ते नासाग्रविस्तार २ अं०॥ ललाट विस्तार ८ अं०,
आयत ४ अं० ॥

गंडान्त शिरसो मानं ३२ अं० ग्रीवा परिणाह २४ अं० ॥
ग्रीवात उरः २ भा०॥ उरसोनाभिः २ भा०॥ नाभे र्मेण्डूं २ भा०॥
ऊरु-जंघे समे ॥ जानु ४ अंगुल ॥ पादायाम १४ अं० ॥ पद

विस्तार ६ अं०॥ पादोत्सेध ४ अं०॥ अगुष्टायाम ३ अं० ॥ अगुष्ट
परिणाह ५ अं०॥ प्रदेशीनी अंगुष्ट समायामा ॥ मध्यमा प्रदेशीनी
षोडशांशोना ॥ मध्यमाष्ट भागोनाऽनामिका ॥ अनामिकाष्ट भागोना
कनिष्ठा ॥ अंगुष्टनखाः॥ अं०॥

अगुलीनखाः

अगुष्टोत्सेध १॥ अं०॥

प्रदेशीनी उत्सेध १ अं० ॥ शेषा यथाक्रम हीना ॥

जधामध्ये परीणाहः १८ अं०॥ जानुमध्ये परीणाहः २१ अं०॥

जानुरुपालं ३ अं०॥ ऊरुमध्ये परीणाहः ३२ अं०॥

वृषण अर्धभाग ॥ मेढू अर्धभाग ॥ मेढू परीणाह ६ अं०॥

कोशः (अङ्कोश ?) ४ अं०॥ कटि विस्तार १८ अं०॥

नाभिमध्ये परीणाह ४६ अं०॥ स्तनयोस्तर १२ अं०॥

स्तनोपरि कक्षामान्तौ ६ अं०॥ भ्रुजायाम ४६ अं०॥

ग्राहोरुपरि पर्य १८ अं०॥ द्वितीय पर्य १६ अं०॥

बाहु मध्ये परीणाह १८ अं०॥ प्रगाहु परीणाह १२ अं०॥

कर आयाम १२ अं०॥ अगुलीरहितकरायाम ७ अं०॥

करविस्तार ५ अं०॥ मध्यमांगुली ५ अं०॥

मध्यमातः पर्यर्धहीनाप्रदेशीनी ॥

अनामिका प्रदेशीनीसमा ॥ ततः पर्यर्ध मानहीनाकनिष्ठा ॥

अगुली नखाः पर्यर्धमानाः॥ अगुलीनामायामसमः परीणाहः ॥

अगुष्ट दैर्घ्य ४ अं०॥ अगुष्ट परीणाह ५ अं०॥

नखाम्तुगत्यात्किचिद्हीनाः ॥ अगुष्ट=प्रदेशीनी-अंतर २ अं०॥

हीनाधिक माननी प्रतिमा न करवी—

अन्यथा च न कर्तव्य, यदीच्छेत् श्रियमात्मनः ।

मानाधिक न कर्तव्यं, मानहीन न कारयेत् ॥३८॥

કૃતે ચ વદ્વો દોષાઃ, સિદ્ધિસ્તત્ર ન જાયતે ।

અજ્ઞાનાન્ કુરુતે યસ્તુ, સશાસ્ત્રં નૈવ જાયતે ।

ન દોષો યજમાનસ્ય, શિલ્પિદોષો મહાન્ ધ્રુવમ્ ॥૩૯॥

ભા૦ટી૦—જો પોતાની શોભા चाहे તો શિલ્પી પ્રતિમા નિર્માણમાં શાસ્ત્રથી વિપરીત કામ ન કરે. અર્થાત્ માનાધિક તથા માનહીન પ્રતિમા ન બનાવે, એમ કરવામાં ઘણા દોષો ઉત્પન્ન થાય છે અને કારકની કાર્યસિદ્ધિ અટકે છે. જે શિલ્પી અજ્ઞાનવશ માનાધિક અને માનહીન પ્રતિમાઓ બનાવે છે તે શાસ્ત્રનું પાલન કરતો નથી, આમાં યજમાન (પ્રતિમા કરાવનાર)નો દોષ નથી પણ આમાં ચ્વરેચ્વર મ્હોટો દોષ શિલ્પીનો જ ગણાય છે.

ભગ્ન પ્રતિમાના સંસ્કાર વિષે—

ધાતુલેપાદિપ્રતિમા-અંગભંગે ચ સંસ્કરેત્ ।

કાષ્ઠ-પાષાણ-નિષ્પન્નાઃ, -સંસ્કારાર્હાઃ પુનર્નહિ ॥૪૦॥

ભા૦ટી૦—ધાતુ, લેપ આદિથી બનાવેલ પ્રતિમાનો અંગ-ભંગ થાય તો ફરી સંસ્કાર કરીને તેનો ઉપયોગ કરી શકાય પણ કાષ્ઠ તથા પાષાણની પ્રતિમા ભાંગી જતાં તે ફરી સંસ્કાર યોગ્ય રહેતી નથી.

અલાક્ષણિક પ્રતિમાથી હાનિ—

રૌદ્રી નશ્યતિ કર્તાર-મધિકાજ્ઞા ચ શિલ્પિનમ્ ।

કૃશા દ્રવ્ય-વિનાશાય, દુર્ભિક્ષાય કૃશોદરી ॥૪૧॥

વક્રનાસા ચ દુઃસ્વાય, દૂસ્વગાત્રા ક્ષયંકરી ।

અનેત્રા નેત્રનાશાય, સ્થૂલા સૌભાગ્યવર્જિતા ॥૪૨॥

દુઃસ્વાય સ્તબ્ધદૃષ્ટિઃ સ્યાત્, -સ્વલ્પા ભોગવિનાશિની ।

જાયતે પ્રતિમાહીન-કટિરાચાર્યઘાતિની ॥૪૩॥

જંઘાહીના ભવેદ્ આતૃ-પુત્ર-મિત્ર-વિનાશિની ।

પાણિ-પાદ-વિહીના તુ, ધનક્ષયવિધાયિની ॥૪૪॥

ચિપુટી ચત્કૃતાર્થાના, પ્રાપ્તાનાં ચ વ્યયો ભવેત્ ।
 જાયતે પ્રતિમા નિમ્ના, ચિન્તાદેતુ-રધોમુખી ॥૪૫॥
 અયાપદે તિરસ્ચીના, નીચોચા તુ વિદેશદા ।
 અન્યાયદ્રવ્યનિષ્પન્ના, પરવાસ્તુ દલોદ્રવા ।
 ન્યૂનાધિકાગ્રી પ્રતિમા, સર્વસ્ય પરિનાશિની ॥૪૬॥

ભા૦ટી૦—ભયરૂ આકારવાલી કમનસારને અને પ્રમાણ-
 ધિરૂ અંગવાલી પ્રતિમા શિલ્પી (કરનાર કારીગર)ને હજે છે, દુનલી
 દ્રવ્યનો નાશ કરનારી અને પાતલપેટી દુર્ભિન્નકારીણી થાય છે.
 પાંકા નાકવાલી દુઃખ દેનારી, ટુંકા શરીરવાલી ક્ષય કરનારી, નેત્ર
 ઘસારની નેત્રનાશિની થાય છે અને પ્રમાણથી જાડો પ્રતિમા સૌભા-
 ગ્યહીન હોય છે સ્તબ્ધ (અરુદ) દૃષ્ટિવાલી દુઃખ દેનારી, હીનાંગી
 મોગનો નાશ કરનારી અને કટિહીના પ્રતિમા આચાર્યનો ઘાત કર
 નારી હોવાથી ત્યાજ્ય છે જંઘાહીના શ્રાવ-પ્રા-મિત્રનો વિનાશ
 કરનારી અને હાથ-પગની સોડવાલી પ્રતિમા ધનક્ષય કરનારી થાય
 છે. ચિપટી આંખવાલી દ્રવ્ય વ્યય કરાવનારી અને નીચી તથા
 નીચા મુખની પ્રતિમા ચિન્તા કરાવનારી થાય છે. નિરર્છી નજર
 વાલી આપત્તિ લાગનારી અને પ્રમાણથી નીચી વા ઊંચી પ્રતિમા
 પ્રવાસ દેનારી થાય છે. અન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યથી તૈયાર થયેલી વીજ્ઞાના
 વાસ્તુ દ્રવ્યથી બનેલી અથગા તો ન્યૂનાધિક અમોપાગવાલી પ્રતિમા
 સર્વનો નાશ કરનારી નિપટે છે

ઉપર્યુક્ત પ્રતિમાનાં અશુભ લક્ષણો ગ્રાયઃ પ્રતિમાના ઘડનાર
 શિલ્પીના હાથે થયેલા હોય છે, તે પ્રતિષ્ઠા પહેલા પ્રતિમા જોગથી
 જળાઈ આવે છે અને તેથી અલાક્ષણિક પ્રતિમાઓ વર્જી શકાય છે,
 વક્ષી પ્રતિષ્ઠા કરનારની અસામધાનીથી સ્થાપન કરતી વખતે કેટલીક
 ભૂલો થઈ જવા પામે છે તે પણ ન થયી જોડ્યે એ સમન્ધમા ફલ પ્રતિ-

पादनपूर्वक कहे छे के—

ऊर्ध्वदृष्टिर्द्रव्यनाशा, तिर्यग्दृष्टिर्महाधये ।

...श्वश्रितादृष्टिश्चो-र्ध्वमुखी कुलनाशिनी ॥४७॥

भा०टी०—प्रतिमानी दृष्टि द्वारना जे भागमां आववी जोईये तेथी उंची रहे तो द्रव्यनो नाश करे, द्वार मध्यने बदले दृष्टि डावी-जमणी रहे तो मानसिक चिन्ताओने करे छे. प्रतिमा पाछलनी तरफ ढगेली उंचा मुखवाली होय तो कुलनो नाश करे छे अने स्वस्थान-स्थित समदृष्टि कल्याणकारी धाय छे.

लक्षणहीन प्रतिमाना विषयमां समरांगण

सूत्रधार—

अशास्त्रज्ञेन घटितं, शिल्पिना दोषसंयुतम् ।

अपि माधुर्यसंपन्नं, न ग्राह्यं शास्त्रवेदिभिः ॥४८॥

अश्लिष्ट संधि विभ्रान्तां, वक्रां चावनतां तथा ।

अस्थिता-मुन्नतां चैव, कांकजंधां तथैव च ॥४९॥

प्रत्यंगहीनां विकटां, मध्येग्रन्थि नतां तथा ।

ईदृशीं देवतां प्राज्ञो, हितार्थं नैव कारयेत् ॥५०॥

अश्लिष्टसन्ध्या मरणं, भ्रान्तया स्थानविभ्रमम् ।

वक्रया कलहं विद्याद्, नतया [भिवसः] वयसः क्षयम्

नित्यमस्थितया पुंसा-मर्थस्य क्षयमादिशेत् ।

भयमुन्नतया विद्याद्, हृद्गिरौ च न संशयः ॥५१॥

देशान्तरेषु गमनं, सततं कांकजंधया ।

प्रत्यंगहीनया नित्यं, भर्तुः स्यादनपत्यता ॥५२॥

વિકટાકારયા જ્ઞેયં, ભયં દારુણમર્ચયા ।

અધોમુખ્યા શિરોરોગ,-સ્તથાધો નતયાપિ ચ ॥૫૪॥

ભા૦ટી૦—શાસ્ત્રના જ્ઞાન વિનાના શિલ્પિએ ઘડેલું દેશ્વાત્માનું સારું દેશ્વાત્મ પળ દોષયુક્ત એવું દેવતાનું પ્રતિર્ચિત શાસ્ત્રના જાણકાર પુરુષોએ કદાપિ ગ્રહણ ન કરતું.

જેના સાધા ચરોતર મલેલા ન હોય એથી, ઘમરાયેલ અથવા મયમ્રાન્ત ચહેરાવાલી, વાકી વઢેલી, નીચી વૃનગાલી, અસ્થિત અર્થાત્ જેના અગોષાગ યથાસ્થાન ન હોય એવી, પ્રમાણથી અધિક ઉચી, કાગડાની જંઘા જેવી પાતલી જાઘવાલી, પ્રત્યંગો જેના પ્રમાણથી હીન હોય એવી, મયંકર આકારગાલી, છાતીના ભાગમા ગાઠવાલી એટલે કે પ્રમાણથી અધિક વહાર નિકલેલી છાતીગાલી અને મધ્યભાગમા નીચી ગલેલી એવી દોષયુક્ત દેવપ્રતિમાઓ બુદ્ધિમાને ન ભરાયી.

‘અશ્લિષ્ટ સંધિ’—પ્રતિમા કરાવનારનું મરણ, ‘વિમ્રાન્તા’—સ્થાન વ્યુત્તિ, ‘વક્ત્રા’—કલહ કંકાશ, ‘નતા’ અપ્રસ્થાની હાનિ, ‘અસ્થિતા’ દ્રવ્યનાશ, ‘ઉન્નતા’ મય તથા હૃદયરોગ, ‘કાકજંઘા’ નિત્ય વિદેશ ભ્રમણ, ‘પ્રત્યગહીના’ સંતાનહીનતા, ‘વિકટા’ દારુણ મય, ‘અધોમુખી’ માથાનો રોગ અને ‘મધ્યગ્રધિ’ પ્રતિમા પણ મસ્તક રોગને આપનારી હોય છે. માટે ઉક્ત દોષોગાલી પ્રતિમાનો ત્યાગ કરવો.

પ્રતિષ્ઠાકલ્પોક્ત પ્રતિમા લક્ષણહીનતા—

સદોપાર્ચા ન કર્તવ્યા, યતઃ સ્યાદશુભાવહા ।

કુર્યાદ્વૈદ્રી પ્રભોર્નાશ, કૃશાંગી દ્રવ્યસક્ષયમ્ ॥૫૫॥

સંક્ષિપ્તાઙ્ગી ક્ષયં કુર્યા-ચિપિદા દુઃશ્વદાયિની ।

વિનેત્રા નેત્ર વિઘ્વસ,,હીન વક્ત્રા ચ (ત્વ) ભોગિની ॥૫૬॥

વ્યાધિં મહોદરી કુર્યાદ્, હૃદ્રોગં હૃદયે કૃશા ।
 અંગહીના સુતં હન્યાત્, શુષ્કજંઘા નરેન્દ્રદા ॥૫૭॥
 પાદહીના જનં હન્યાત્, કટીહીના ચ વાહનમ્ ।
 જ્ઞાત્વૈવં કારયેજ્ઞૈનીં, પ્રતિમાં દોષવર્જિતામ્ ॥૫૮॥

ભા૦ટી૦—પ્રતિમા દોષયુક્ત ન વનાવવી, કેમકે તે અશુભ ફલ આપનારી થાય છે. પ્રતિમા જો રૌદ્રાકૃતિ-ઘટલે મયંકર આકારની હોય તો પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર ગૃહસ્થનો નાશ કરે છે. દુર્બલ અંગોવાલી પ્રતિમા દ્રવ્યનો ક્ષય કરે છે. ટૂંકા અંગોવાલી ક્ષય કરે છે. ચિપડી આંખોવાલી દુઃખ દેનારી હોય છે. નેત્રહીના આંખોનો નાશ કરે છે અને હીનમુખવાલી પ્રતિમા અમોગિની અર્થાત્ પૂજાભોગ પ્રાપ્ત કરતી નથી.

મ્હોટા પેટવાલી પ્રતિમા રોગને ઉત્પન્ન કરે છે, હૃદયમાં દુર્બલ પ્રતિમા હૃદયના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. અંગહીન પ્રતિમા પુત્રનો નાશ કરે છે અને શુષ્ક (ગલેલ) જાંઘવાલી પ્રતિમા દેશના રાજાને હણે છે. પગ હીન પ્રતિમા જન સામાન્યને મારે છે અને કટિભાગમાં હીન પ્રતિમા યાન-વાહનની હાનિ કરે છે. આ પ્રમાણે દોષનું ફલ જાણીને જૈનપ્રતિમાને દોષ રહિત વનાવવી જોઈયે.

અલાક્ષણિક પ્રતિમા વિશે વાસ્તુસારનું વિધાન—

ઉત્તાણા અત્યહરા, વંકગંગીવા સદેસભંગકરા ।
 અહોમુહા ય સર્ચિતા, વિદેસદા હવઙ્ નીચુચ્ચા ॥૫૯॥
 વિસમાસણ વાહિકરા, રોરકરઽઽણાયદન્વનિષ્ફન્ના ।
 હીણાદિયંગ પહિમા, સપક્ષપરપક્ષકઙ્કકરા ॥૬૦॥
 ઉઙ્ઘમુહી ધણનાસા, અપૂઙ્ગા તિરિયદિદ્ધિ નાયચ્ચા ।
 અઙ્થદ્ધદિદ્ધિ અસુહા, હવઙ્ અહોદિદ્ધિ વિઘ્ઘકરા ॥૬૧॥

આંટી—ઉંચા મુખવાલી પ્રતિમા ધન હરે, વાકી ગર્દનની સ્પર્દેશનો ભગ કરે, નીચા મુખવાલી અને નીચી ઉંચી અનુક્રમે ચિન્તા અને ભ્રમણ કરાવે

વિપમ આસનવાલી પ્રતિમા વ્યાધિ કરનારી, અન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યપટ્ટે વનેલી દુર્ભિક્ષ કરનારી અને પ્રમાણથી હીન યા અધિક અંગવાલી પ્રતિમા સ્વપક્ષ તથા પરપક્ષને રૂઢ દેનારી થાય છે, કર્ધ્મ-મુખી ધનનો નાશ કરે છે, તિરછી નજરવાલી પૂજાને પામતી નથી, અતિશય સ્તબ્ધદષ્ટિ (અવ્વદદષ્ટિ)વાલી અશુભ કરનારી અને નીચી દષ્ટિવાલી પ્રતિમાને પિનકારિણી જાણી.

શિલપરત્નાકરોક્ત પ્રતિમાગત શુભાશુભ રેखाઓ—

શુભ રેखाઓ—(શર્દૂલ૦)

નન્દ્યાવર્ત-વસુન્ધરા-ધર-જય-શ્રીવત્સ-કૃર્મોપમાઃ,
શંખ-સ્વસ્તિક-હસ્તિ-ગો-વૃષણિમાઃ શક્રેન્દુ-સૂર્યોપમાઃ ।
ચન્દ્ર-સ્રગ્ધ્વજ-લિંગ-તોરણ-મૃગ પ્રાસાદ પદ્મોપમાઃ
વજ્રાભા ગરુડોપમાશ્ચ શુભદા રેखाઃ કપર્દોપમાઃ ॥૬૨॥

આંટી—પાપાણ, કાઠ આદિ દ્રવ્યોપટે વનાવેલી પ્રતિમામાં જો નન્દ્યાવર્ત પૃથ્વી, વર્ત, અથ શ્રીવત્સ, કચ્છપ, શંખ, સ્વસ્તિક, હાથી, વૃષભ, હન્દ્ર, ચન્દ્ર, સૂર્ય, છત્ર, પુષ્પમાલા, ધ્વજા, શિવ-લિંગ, તોરણ, હરિણ પ્રાસાદ (દેવમદિર અથવા મહેલ) કમલ, વજ્ર, ગરુડ અને કપર્દી, આ પૈકીના કોઈપણ પદાર્થના જેવો આકાર પ્રતિમામા રેखाઓ વડે વનેલો દષ્ટિગોચર થતો હોય તો શુભ ફલદાયક જાણવો.

અશુભ રેखाઓ—

હૃદયે મસ્તકે ખાલે, જમયોઃ કર્ણયોર્મુખે ।

હૃદયે પૃષ્ઠસલગ્ને, જમયોઃ પાદયોરપિ ॥૬૩॥

एतेष्वंगेषु सर्वेषु, रेखा लाञ्छन-नीलिका ।

विम्बानां यत्र दृश्यन्ते, त्यजेत्तानि विचक्षणः ॥६४॥

अन्यस्थानेषु मध्यस्था, त्रासफाटविवर्जिता ।

निर्मला स्निग्धशान्ता च, वर्णसारूप्यशालिनी ॥६५॥

भा०टी०—प्रतिमाभोना हृदय, मस्तक, ललाट, खांधाओ, कानो, मुख, पेट, पीठ, हाथो अने पगो आ अंगो पैकीना कोइण अंगमां अथवा अंगोमां आस्मानी के काला रंगनुं चिह्न के रेखा होय तो चतुर मनुष्ये तेवी प्रतिमानो त्याग करवो जोईये. उक्त स्थानो सिवायनां स्थानोमां पूर्वोक्त प्रकारनी रेखा होय तो ते मध्यम प्रकारनी गणाय छतां चीराड-चीरा पढेला होय ते तो वर्जनीय ज गणाय. मात्र निर्मल स्निग्ध शान्त अने सरखा वर्णनी रेखाओ दोष-रूप गणाती नथी.

प्रतिमाभंगनुं फल—

नखांगुलीबाहुनासां-द्वीणां भङ्गे पुनः क्रमात् ।

जनभीर्देशभङ्गश्च, वन्धः कष्टं धनक्षयः ॥६६॥

पीठयानपरीवार-ध्वंसे सति यथाक्रमम् ।

जनबाहनभृत्यानां, नाशोभवति निश्चितम् ॥६७॥

भा०टी०—प्रतिमा संवन्धी १ नख, २ आंगली, ३ बाहु, ४ नासिका, ५ चरण; आ पांच अवयवो पैकी कोइनो भंग थतां अनुक्रमे १ लोकभय, २ देश-भंग, ३ वन्धन, ४ कष्ट अने ५ धन-क्षय, ए प्रमाणे फल थाय छे. तथा १ पीठ (आसन), २ वाहन (लाञ्छन), अने ३ परिकरना भंगथी अनुक्रमे १ परिवार, २ वाहन अने ३ नोकर-चाकरोनो निश्चितपणे नाश थाय छे.

खण्डित प्रतिमा विषे अपराजितपृच्छानुं मन्तव्य—

नखकेशाऽऽभूषणादि, -शस्त्रवस्त्राद्यलंकृतिः ।

વિપમા વ્યંગિતા નૈવ, દૂષયેન્મૂર્તિમગરુમ્ ॥૬૮॥

શાન્તિ-પુષ્ટ્યાદિકૃત્યૈશ્ચ, પુનઃ સા ચ સમીકૃતા ।

પુના રથોત્સવ કૃત્વા, પ્રતિમા અર્ચયેચ્છુમા ॥૬૯॥

ખાંટી૦—નર, કેશ, આભૂષણાદિ અને શસ્ત્ર, વસ્ત્રાદિ અલંકાર વિપમ હોય અથવા વ્યંગિત (સંહિત) હોય તો તે પ્રતિમાને અથવા તેના અંગને દૂષિત કરતા નથી. શાંતિક પૌષ્ટિક કાર્યોવિઢે તેને પાછી સરસી કરી રથયાગ્રાનો ઉત્સવ કરીને તે પ્રતિમાને શુભ-કારી જાણીને પૂજી.

एज ग्रन्थना मत्ते त्याज्य प्रतिमा—

અજ્ઞોપાગૈશ્ચ પ્રત્યગૈઃ, કથંચિદ્ વ્યગદૂપિતામ્ ।

વિસર્જયેત્તા પ્રતિમા-મન્યમૂર્તિ પ્રવેશયેત્ ॥૭૦॥

યાઃ સ્વચ્છિદતાશ્ચ દગ્ધાશ્ચ, વિશીર્ણાઃ સ્ફુટિતાસ્તથા ।

ન તાસા મત્રસસ્કારો, ગતાસુસ્તત્ર દેવતા ॥૭૧॥

ખાંટી૦—અંગ ઉપાગ કે પ્રત્યગમા કોઈ રીતે સંહિત હોય તો તે પ્રતિમાને ઊઠાડીને ત્યા જન્યમૂર્તિનો પ્રવેશ કરાવવો, કેમકે સ્વચ્છિદ થયેલી, ખલેલી, શીર્ણ વિશીર્ણ થયેલી તથા તડકી થયેલી પ્રતિમામા જે મત્ર સંસ્કાર (પ્રતિષ્ઠા વગર) કરેલ હોય તે રહેતા નથી, તેમાંથી પ્રતિષ્ઠાદેવતાનુ સાનિધ્ય મટી જાય છે.

। अपराजितनो ण विपयमा अपवाद—

पूर्वा वर्षशताद्देवाः, स्थापिताश्च महत्तरैः ।

માનિધ્ય સર્વકાલ તુ, વ્યંગિતાનપિ ન ત્યજેત્ ॥૭૨॥

પતનાદ્ વ્યંગિતા દેવા-સ્તેપા દુરિતમુદ્ધરેત્ ।

સ્તપનોત્સવયાત્રાસુ, પુના રૂપાણિ ચાચરેત્ ॥૭૩॥

નર્વરેવાપિ જીર્ણેવા, હ્યર્ચા યાઽસ્થાપિ શોભના ।

પરિષ્કારેઽપરિષ્કારે, તત્ર દોષો ન વિચ્યતે ॥૭૪॥

ભા૦ટી૦—જે દેવો સો વર્ષ પહેલાંના હોય અને મહાપુરુષોના હાથે પતિષ્ઠિત થયેલા હોય તે સ્ખંડિત થઈ ગયા હોય છતાં પ્રતિષ્ઠા દેવતા તેનું સાનિધ્ય છોડતી નથી.

જે પ્રતિમા પડવાથી સ્ખંડિત થઈ હોય તેનું સ્નાત્રોત્સવ-સ્થ-યાત્રાદિ વડે પ્રાયશ્ચિત કરી તેનો સંસ્કાર કરી ફરી તેની પૂજા ચાલુ કરવી.

પ્રતિમા નવા પ્રતિષ્ઠાપક પુરુષોએ સ્થાપી હોય અથવા જુનાઓએ, પણ એ પ્રતિમાઓ જો લાક્ષણિક અને સુંદર હોય તો સંસ્કાર કરીને અથવા વગર સંસ્કારે પણ તેની પૂજા કરવી એમાં દોષ નથી.

સ્ખંડિત પ્રતિમા સંવન્ધી ઠક્કુરકેરુની માન્યતા—

વરિસસયાઓ ઉઢ્હં, જં વિંચં ઉત્તમેહિં સંઠવિયં ।
 વિયલંગુવિ પૂઢ્હજ્જહ, તં વિંચં નિક્કલં ન જઓ ॥૭૫॥
 મુહ-નક્ક-નયણ-નાહિ-કઢિમંગે મૂલનાયગં ચયહ ।
 આહરણ વત્થ પરિગર-ચિળ્હાઉહમંગિ પૂઢ્હજ્જા ॥૭૬॥
 પયપીઠ ચિળ્હ પરિગર-મંગે જગજાણભિચ્ચહાણિકમે ।
 છત્તસિરિવચ્છસવણે, લચ્છી-મુહ-વંધવાણ સ્વયં ॥૭૭॥

ભા૦ટી૦—સો વર્ષ પહેલાં ઉત્તમ પુરુષોએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ વિંચ વિકલાંક (સ્ખંડિત) થયું હોય તો પણ પૂજાય છે, કેમકે તે કલા-હીન થતું નથી. એટલે કે મંત્રોદ્વારા તેમાં ઉત્પન્ન કરેલ કલા-પ્રભાવ ચાલ્યો જતો નથી.

મુખ, નાક, નેત્ર, નાભિ, અથવા કટિભાગમાં સ્ખંડિત થયેલી મૂલનાયક પ્રતિમાનો ત્યાગ કરવો. પણ આભૂષણ, વસ્ત્ર, પરિકર, લાંછન અથવા આયુધનો મંગ થયો હોય તો તેને પૂજવામાં દોષ નથી.

પાદપીઠ (ગાદી-મસ્તૂરક) લાંછન, પરિકરના મંગમાં અનુક્રમે

स्वजन, यान, वाहन, अने नोकर-चारोनी हानि थाय छे. तथा ज्य, श्रीवत्स, कानना भगथी अनुरुमे लक्ष्मी, सुख अने माईओनो क्षय थाय छे.

घर अने प्रासादमा स्थापनीय प्रतिमानु मान—

आरभ्यैकागुल चित्रं, यावदेकादशागुलम् ।

गृहेषु पूजयेद् विंश-सृष्ट्व प्रासादके पुनः ॥७८॥

भा०टी०—१ आगलथी माडीने ११ आगल सुधीनी प्रतिमा घरमा पूजथी एथी अधिक माननी प्रतिमा प्रासादमा (चेत्यमा) पूजथी.

घरमा पूजवानो प्रतिमा विपेनो विवेक—

प्रतिमा काष्ठ लेपाऽऽम-दन्तचित्रायमा गृहे ।

मानाधिका परीवार-रहिता नैव पूजयेत् ॥७९॥

भा० टी०—काष्ठनी, लेपनिर्मित, पापाणनी हाथी दन्तनी बनेली, चित्ररूपी, लोहमयी प्रमाणमा ११ आगलथी म्होटी अने परिकर बिनानी प्रतिमा घरमा न पूजथी.

प्रासादमानथी प्रतिमामान—

प्रासादतुर्यभागस्य, समाना प्रतिमा मता ।

उत्तमायकृते मा तु, कार्यैकोनाऽधिकागुला ॥८०॥

अथवा स्वदशाशेन, हीनस्याप्यधिकस्य वा ।

कार्या प्रासादपादस्य, शिल्पिभिः प्रतिमा समा ॥८१॥

अतिहीना तु याऽर्चा स्यात्, प्रासादपचमांशके ।

सर्वेषामपि धातूना, रत्नस्फटिकयोरपि ।

प्रवालस्य च विम्बेषु, चैत्यमान यदृच्छया ॥८२॥

भा०टी०—प्रासादना एक चतुर्थीश जेटली उचाईमा प्रतिमा

होय ते उत्तम गणाय छे. तेमां उत्तमआय लाववा माटे एक आंगल वधारवो अथवा ओछो करवो.

अथवा प्रासादना चतुर्थांशमां तेनो दशमांश जोडतां के हीन करतां जे मान आवे ते माननी ते प्रासादमां प्रतिमा स्थापवी. अर्थात् स्वदशमांश युक्त चतुर्थांश माननी उत्तम, स्वदशांशहीन चतुर्थांश माननी कनिष्ठ अने वचला माननी मध्यम प्रतिमा होय छे.

प्रासादना पंचमांश जेटली प्रतिमा अतिहीनमाननी गणाय छे. सर्व धातुओनी, स्तननी, स्फटिकनी, अने प्रवालनी प्रतिमाओने अंगे प्रासादमाननो नियम होतो नथी. गमे ते मानना चैत्यमां गमे ते माननी ए प्रतिमाओ प्रतिष्ठित करी सकाय छे.

प्रासादमां प्रतिमानुं स्थान—

प्रासादगर्भगेहाधे, भित्तिः पञ्चधाकृते ।

यक्षाद्याः प्रथमे भागे, देव्यः सर्वा द्वितीयके ॥८३॥

जिनाऽर्कस्कन्दकृष्णानां, प्रतिमाश्च तृतीयके ।

ब्रह्मा चतुर्थके भागे, लिङ्गमीशस्य पञ्चमे ॥८४॥

भा०टी०—प्रासाद गर्भगृहना भित्ति तरफना अर्धना ५ भाग करवा, तेमां भीत तरफना प्रथम भागमां यक्ष आदि देवो, वीजा भागमां सर्व देविओ, वीजामां जिन, सूर्य, स्कन्द तथा कृष्णनी प्रतिमाओ, चौथा भागमां ब्रह्मानी प्रतिमा अने पांचमा भागमां (गर्भ मध्यमां) शिवलिंगनी स्थापना करवी.

दृष्टिस्थाननो विवेक—

द्वारशाखाष्टभिर्भागै-रध एकद्वितीयकैः ।

मुक्तवैकमष्टमं भागं, यो भागः सप्तमः पुनः ॥८५॥

તસ્યાપિ સપ્તમે ભાગે, ગજત્વાત્તત્ર પાતયેત્ ।

પ્રાસાદે પ્રતિમાદૃષ્ટિઃ, કર્તવ્યા તત્ર શિલ્પિભિઃ ॥૮૬॥

ભા ૦ટી૦—પ્રાસાદના દ્વારની શાંખાના એક, વે, આ ક્રમે નીચેથી ઉપર સુધી ૮ ભાગો કરવા તેમાંથી ઉપરનો આઠમો ભાગ છોડીને નીચેના સાતમા ભાગના પળ ૮ ભાગો કરી ઉપરનો આઠમો છોડી મૂલ સાતમાના સાતમા ભાગમા ગજાય હોવાથી શિલ્પિઓએ પ્રાસાદ દ્વારના તે સ્થાનમા પ્રતિમાની દૃષ્ટિ પાડવી.

ઉપસહાર—

પ્રતિમા લક્ષણના સંબંધમા જેટલું લખાય તેટલું થોડું છે, એ વિષય જ એવો છે કે એને વધુ ચર્ચાએ તેમ એ વધારે ગહન બનતો જાય છે, એથી સામાન્ય ગ્રાચનાર માટે એ દુર્વોધ વસ્તુ બની જાય એવો ભય છે, માટે હવે એ લેખ પૂર્ણ કરવો જ સારો છે.

પ્રતિષ્ઠાકારક સાધુઓ, વિધિકારક શ્રાવકો અને મૂર્તિકાર શિલ્પિઓ, પ્રતિમા સંબંધી શિલ્પનો થોડો પળ પરિચય સાધે અને નવી બનતી પ્રતિમાઓમા ણનો ઉપયોગ કરે એજ આ પ્રકરણ લખવાનો ઉદ્દેશ છે

परिच्छेद १३ परिकर लक्षण—

प्रातिहार्यमयः पुण्य-विभूतिदर्शनात्मकः ।

जिन-परिकरः कार्यः, स्वरूप-लक्षणान्वितः ॥३३॥

भा०टी०—जिनेश्वरनी पुण्य विभूतिनुं दर्शन करावनार, अष्ट प्रातिहार्य युक्त, पोताना रूप अने लक्षणे करीने युक्त एवो श्री जिनने परिकर कराववो जोइये.

‘परिकर’ शब्दनो यौगिक अर्थ ‘परिवार’ एवो थाय छे, पण प्रस्तुत प्रकरणमां आ शब्द शुद्ध यौगिक रह्यो नथी, ‘यौगिक मिश्र’ बनी गयो छे. शास्त्रदृष्टि कोई पण तीर्थकरना साधु-साध्वी समुदायने ज तेमनो परिकर कह्यो शक्य, पण शिल्पोक्त प्रस्तुत परिकरमां आ वस्तु नथी, अहिं परिकरनो रूढार्थ तीर्थकरोने प्राप्त थयेल लोकोत्तर विशेषताओनो सूचक छे, आ लोकोत्तर विशेषताओनुं पारिभाषिक नाम ‘प्रातिहार्य’ छे. कह्युं छे के—

अशोकवृक्षः सुरपुष्पवृष्टि-दिव्यध्वनिश्चामर भासनं च ।

भामण्डलं दुन्दुभिरातपत्रं, सत्प्रातिहार्याणि

जिनेश्वराणाम् ॥१॥

भा०टी०—आ पद्यमां सूचित अष्टप्रातिहार्यो ए तीर्थकरोना अलोक भोग्य पुण्य परिपाकना फलरूपे वरेली सिद्धिओ छे, तेओ ज्यां जाय त्यां अशोकवृक्ष, पुष्पवृष्टि, दिव्यध्वनी, चामर, सिंहासन भामंडल, देव दुन्दुभि, अने छत्र; ए आठ वस्तुओ हाजर ज होय, प्रस्तुत परिकर लक्षणमां ए ज आठ वस्तुओनुं यथावस्थित मूर्तस्वरूप प्रदर्शित करायेलुं छे. जे नीचेना संक्षिप्त निरूपणथी समजाशे.

१—परिकरमां सर्व प्रथम तीर्थकर प्रतिमाना आसन नीचेना पीठनुं ‘सिंहासन’ नामथी निरूपण कर्तुं छे.

२. जिनप्रतिमानी वने राजुमा चमर ढालता चामरधारिओनुं स्वरूप बताव्यु ठे

३. मस्तक उपर रहेल छत्राकार छत्रयनुं निरूपण छे

४. दुन्दुभि बाध बगाडता देवोनु चित्र निरूपण कर्युं ठे.

५. जिनध्वनिमा पोतानी दिव्यध्वनीने पूरता वंशधरो, वीणा-धरो अने शखधरनुं स्थान निरूपण छे.

६. पुष्पवृष्टि करता देवो मालाधरो बताव्या छे.

७. मस्तक पाछळ एकत्र थयेल तेजःपूजना प्रतीकममा भामङ-लनुं निरूपण छे अने

८. सर्वोपगि जिनसभावृक्ष-अशोकवृक्षनु स्वरूप चित्रित करीने पूर्वोक्त ८ प्रातिहार्योनी यथा स्थान समावेश एज 'परिकर' छे, ए वात सिद्ध करी छे, ए प्रमाणे 'परिकर'नो पारिभाषिक अर्थ बतायीने हवे आपणे एना प्रत्येक अंगनु निरूपण जयमहिता शास्त्रमा करेलु छे ते जोइशु त्या जय पूठे छे—

सिंहासन किं प्रमाण, किं मान बाहुयुग्मयो (कम्) ।

किं मान छत्रवृत्त च, शखदुन्दुभिभागतः ? ॥२॥

एतत्सर्वं प्रमादेन, कथयस्व जगत्पते ? ।

विश्वकर्मा उवाच—

पूर्वोक्तमानतः कुर्या-दर्चां सर्वत्र शोभनाम् ॥३॥

यष्टर्णा मूलप्रतिमा, परिकरं तटर्णादयः ।

विचर्णादि महादोषा, जायमानेषु सर्वतः ॥४॥

रत्नाद्भवान्यायेषु, मरकतस्फटिकादिषु ।

न दोषो विचर्णात्ताकीर्णं, अर्चापरिकरादिके ॥५॥

भा०टी०—जये पूछु सिंहासन आ मापनु होय ? बाहुयुग्मनुं

માન શું હોય ? છેત્રોટો કયા પ્રમાણનો હોય ? અને શંખ દુન્દુભિ વગાડનારાઓ માટે કેટલા આંગલનું માન છે ? હે સૃષ્ટિના સ્વામી ! કૃપા કરીને એ સર્વ હકીકત કહો ! જવાબમાં વિશ્વકર્માજીએ કહ્યું—

પૂર્વે જણાવેલાં પરિમાણોપેત પ્રથમ સુન્દર પ્રતિમા તૈયાર કરવી અને પછી જે વર્ણના દ્રવ્યની મૂલપ્રતિમા હોય તેજ વર્ણના દ્રવ્યવડે તેનો પરિકર બનાવવો; પ્રતિમાના વર્ણથી વિરુદ્ધ વર્ણનો પરિકર બનાવતાં સર્વત્ર મહાદોષની ઉત્પત્તિ થાય છે. હાં, જો પ્રતિમા રત્નની, મરકતમણિની, અથવા તો સ્ફટિકની હોય તો પ્રતિમાના પરિકરમાં વિવર્ણતાનો દોષ ગણાતો નથી.

આસનં ચ અતો વક્ષ્યે, ભંગાન્ વક્ષ્યામિ ત્વં શૃણુ ।

અર્ચાઽર્ધોદયકં કાર્યં, સિંહાસનં ત્રિદીર્ઘકમ્ ॥૬॥

સર્વતઃ કપ્પસંયુક્ત-મંગુલાદિકમુચ્છ્રયે ।

નિર્ગતમર્ધોદયં ચૈવ, ઉભયો વામ-દક્ષિણે ॥૭॥

દ્વાદશાંગુલભવં રુપં, દ્વયંગુલા છાચકી તથા ।

વેદાઙ્ગુલછુપરિષ્ઠાત્, કર્ણકં ચષકૈસ્તથા ॥૮॥

ઉદયશ્ચ સમાલ્યાતો, દૈર્ઘ્યં વૈ કથ્યતેઽધુના ।

ખાંટી૦—હવે આસન અને તેની રચનાના પ્રકારો કહું છું, તે સાંભલ ? પ્રતિમાના ઉદય કરતાં સિંહાસન ઉંચાઈમાં અર્ધું રાખવું અને ઉંચાઈથી ત્રણગુણું દીર્ઘ કરવું, તેને સર્વ તરફ કળીયુક્ત કરવું, કળીનો ઉદય આંગલનો કરવો, ડાબી-જમણી વાજુએ સિંહાસનના ઉદય થકી અર્ધ નિર્ગમ કરવો, ૧૨ આંગલ પરિમાણમાં રુપક કરવું, ૨ આંગલની છાજલી અને તે ઉપર ૪ આંગલમાં કળી ૧ કરવી, આમ ઉદય કહ્યો, હવે વિસ્તાર કહેવાય છે.

૧ પ્રત્યેક ગ્રન્થના વિધાય પ્રમાણે સિંહાસનની ઉંચાઈ બેઠી પ્રતિમાની ૫૬ ભાગની ઉંચાઈથી અડધી ૨૮ ભાગની કહી છે, ૪- ભાગની કળી, ૨

आदिशक्तिर्जिनैर्दृष्टा, आसने गर्भसंस्थिता ॥९॥
 सहजा कुलजाऽधीना, पद्महस्ता वरप्रदा ।
 अर्कमान विधातव्य-मुपाङ्गसहित भवेत् ॥१०॥
 गर्भमध्ये विधानव्यं, धर्मचक्र च गोभनम् ।
 चक्र सुदर्शन नाम, अधर्मक्षयकारकम् ॥११॥
 मृगः सत्य चरन् धर्म, दयादेवी मृगी मता ।
 कुसुद-शखचर्माख्यौ, द्वौ गजौ चामदक्षिणे ॥१२॥
 भद्रजात्युद्भवौ कार्या-वंगुलदिक्षु विस्तरौ ।
 शिवौ रौद्रमहाकायौ, जीवत्क्रोधौ च रक्षणे ॥१३॥
 द्वादशांगुलविस्तरौ, कर्तव्यौ विवृताननौ ।
 केवलज्ञान मूर्तीना, सर्वेषां पादसेवकाः ॥१४॥
 यक्षाश्चतुर्विंशतिः प्रोक्ता, एकैकं परिकल्पयेत् ।
 भूतयक्षान् गजसर्प-निधित्थान् वरप्रदान ॥१५॥
 स्तम्भमृणालसयुक्ता, मकरैर्ग्रासस्पर्शकैः ।
 शशिनिर्मलगोभादय, चतुर्दशांगुलान् क्रमात् ॥१६॥
 पद्मासना चात्वनैर्युक्ता-श्चतुर्विंशतिः कुलगामनी ।
 धर्मोन्मिता शुभादेवी, अम्बिकायाः क्रमोद्भवा ॥१७॥
 स्तम्भमृणालसयुक्ता-पूर्णादिविरालिकैर्विदुः ।
 आमनं कथितं चैव, चामरधरानथं शृणु ॥१८॥

नी ११३१ नी १२० भागना १२३ भागना १२४ भागना
 रोनाय ते स्थो १० भाग दोष रते १० भा १० भागोनां शु क्वापु, पत्नी
 भर्ती गुणगो मन्त्रो नयो निरन्तराकारमां भावेण परिकल्पयन्मां
 मिहामनता निधेता १० भागोनां पीठ यन्त्रशानु विधान ते उपारे
 यान्मुक्तारमां १२३१२३१ निधेता १० भागोनां पीठ ० भागनी कर्णी अने ८
 भागनी निगपटी पञ्चशानु विधान ययु ते अमने भा विधान योग्य लामे ते

માંટી૦—સહજ, કુલીન અને સ્વાધીન; એવી જે આદિ શક્તિ જિનોં પોતાના આત્મામાં જોઈ તે શક્તિને હાથોમાં કમલ અને વરદ વતાવીને આસનના મધ્યગર્ભમાં સ્થાપન કરવી. ૧તે આદિ શક્તિનો વિસ્તાર ઉપાંગ સહિત ૧૨ આંગલનો કરવો, ૨આદિ શક્તિની નીચે આસનના ગર્ભમાં સુન્દર ધર્મચક્ર વનાવવું, આ ધર્મચક્ર સુદર્શનચક્રની જેમ અધર્મનો ભય કરનારું છે. તે ધર્મચક્રની એક તરફ સત્યરૂપી ‘મૃગ’ અને વીજી તરફ દયારૂપિણી ‘મૃગી’ વનાવવી, આ બંને જાણે ધર્મચક્રનો આશ્રય પામીને નિર્ભય થયાં હોય એમ ચિત્રવાં, તે પછી કુમુદ અને શંખનિધિના પ્રતિક સમા વે હાથીઓ ડાવી-જમણી તરફ કરવા. હાથી મદ્રજાતિના અને ૧૦-૧૦ આંગલના વિસ્તારમાં વનાવવા. હાથીઓ પછી રૌદ્ર રૂપધારી અને મહાકાય એવા ૨ શિવો ૧૨-૧૨ આંગલનાં વનાવવા. આ શિવોના

૧ શિલ્પરત્નાકરના પરિકલ્પણમાં આનો ઉલ્લેખ ‘મધ્યદેવી’ એ નામથી કર્યો છે, ત્યારે વાસ્તુસારમાં એને ‘ચક્રધરી’ ‘ગરુડીકા’ આવાં નામ વિશેષજો આપ્યાં છે. ઠક્કુરકેરુના આ કથનની અપેક્ષા સમજી શકાતી નથી. ચક્રધરી એટલે ચક્રેશ્વરી દેવી પ્રથમ તીર્થંકરની શાસન યશ્વિણી છે, એનું રૂપક દરેક તીર્થંકરના સિંહાસન ઉપર જા માટે હોવું જોઈએ ? અમ્હારા મત પ્રમાણે એ વિષયમાં ‘જયસંહિતા’નું કથન યુક્તિયુક્ત લાગે છે.

૨ આદિ શક્તિનું વિસ્તારમાન અહિંયા ઉપાંગ સહિત ૧૨ ભાગનું કહ્યું છે, શિલ્પ રત્નાકરમાં ૨-૨ ભાગની ૨ થાંમલીઓ અને ૮ ભાગમાં દેવીનો વિસ્તાર રાખવાનું વિધાન છે, ત્યારે વાસ્તુસારમાં ૩-૩ ભાગમાં ૨ ચમરધરો અને ૬ ભાગની દેવી વનાવવાનું વિધાન છે. આ દેવીના રૂપકનો નિર્ગમ શિલ્પ રત્નાકરના પરિકલ્પણમાં ૫ આંગલનો વતાવ્યો છે.

૩ વાસ્તુસારમાં આ રૂપકોનાં ‘કેસરી’ અને શિલ્પરત્નાકરોક્ત પરિકલ્પણમાં ‘સિંહ’ નામો કહ્યાં છે. જયસંહિતામાં ‘શિવ’ કહેલો આ ‘શિવ’ કોણ ? એ વિચારણીય છે. ય્યોતિષગ્રન્થમાં પ્રયાગમાં ‘શિવ’ કહે દિગામાં હોય તો શુભ અને કહ્ દિગામાં અશુભ ? આવા પ્રસંગે “સંમુદ્ધતઃસ્થ શિવ-સ્ત્યાજ્યઃ” इत्यादि शब्दोंમાં ‘શિવ’નો ઉલ્લેખ છે. છતાં “સર્વત્ર ભ્રમતે રુદ્રો,

મુલ્ક પાડેલાં ઇટલે કે ચિત્રીત કર્યાં, જાણે કે જીવોને એનાવી પચાવ્યા માટે જિનેશ્વરે પોતાના આસન નીચે દગારી દીધેલા કોવના મૂર્તરૂપો

સર્પ કેવલીતીર્થરૂપોના ચરણ-સેવકો જે ૨૪ યક્ષો કથા છે, તેમાંથી ૧-૧ યક્ષની મૂર્તિ પનાવડી ઇટલે કે જે તીર્થરૂપની પ્રતિમા હોય તેના યક્ષની પ્રતિમા જિનના જમણા હાથની તરફના આમનમા શિવની આગે ઘનાવડી, યક્ષો પ્રાણિયોના મિત્રો હોય, તેમાં સૌમ્ય અને ગજ, સર્પ આદિ સ્વ સ્વ ગ્રાહનયુક્ત, હાથોમા નિધાનચાલા અને ઘર મુદ્રાવાલા પનાવડા. તેમની પાંચે વાજુ કમલ યુક્ત સ્તંભો પનાવડા. સ્તંભો મરુતો અને ગ્રાસડાઓના રૂપકો વડે શોભિત કરવા, અર્થાત્ આ પછી રચનાવડે યક્ષોને મુશોભિત કરવા આ યક્ષો વિસ્તારમાં ૧૪ આગલના કરવા જોઈએ વલી ૨૪ ગામનદેવીઓ, કે જે પદ્માસનાદિ ગ્રાહનો અને આયુષો ધરાવનારી છે, ધર્મને નિમિત્તે પ્રવૃત્તિ કરનારી છે, એની અગ્રિકા આદિ જે દેવી જે તીર્થરૂપની ગામનદેવી હોય તે દેવીની શુભ મૂર્તિ તે તીર્થરૂપની પ્રતિમાના આસનના ઢાંચે ભાગે શિવનો પડી પનાવડી. એનો પણ વિસ્તાર ૧૪ આગલનો રાખવો, અને એની પણ પાંચે વાજુમા કમલયુક્ત સ્તંભો ઘનાવડા, ઉપર ત્રિરાલિકાઓના મુલ્કો કરવા આ પ્રમાણે મિંહાસનની રચના કહી, હવે ચામરધરોને સામલ !—

ચામરધરાનતો વક્ષ્યે, ચામરેન્દ્રા ઇતિ સ્મૃતાન્ ।

પૃષ્ઠપદોદ્ભવાઃ કાર્યા, વાહિકોભયમધ્યત ॥૧૧॥

દુર્બલતાના યત્નપૂર્વક” આગા શબ્દોથી કથાચ જ્યોતિષનો ‘શિવ’ ‘મહાદેવ’ ના રૂપરૂપના અર્થમાં પણ હોય, પ્રસ્તુતમાં શિવનું જે સ્વરૂપ જણાયું છે એથી તો જ ‘શિવ’ દર્શનાથી પણ અધિક ‘મહારૂપ’ કોઈ મૂલ દિવ્યક જીવ હોય એમ જ જણાય છે અમરતા વગરના પ્રમાણે જા. શિવ તે દેવનું મહત્તર ‘કાર’રૂપ છે જેને ધી જિનેશ્વરે આસન નીચે દેવાવ્યું છે

પ્રતિમા-સ્કન્ધમુલ્લેધાઃ, પૃષ્ઠપાદાન્તવાહિકા ।

સ્તંભૌ મૃગાલ સંયુક્તૌ, પૂર્વાદિચિરાલૈર્વિદુઃ ॥૨૦॥

ચરાલંકાર સંયુક્તાઃ, સુનેન્દ્રા ગુણપર્વતાઃ ।

પ્રહ્લાદોવક્રમસ્યાસ્ય (વામતથાસ્ય) ચામરાધાર

સૌચ્યતે ॥૨૧॥

દક્ષિણે બાહુસંસ્થાને, અપીન્દ્રો વિષ્ણુનામતઃ

ઉદયઃ સ્તંભિકાભિશ્ચ, તિલકં શંખચ્યાલકે ॥૨૨॥

મકરૌ ચ પ્રક્ષોભાદયૌ, કર્તવ્યૌ વિઘ્નતાનૌ ।

ઉચ્છ્રૂયમંગુલાઃ પંચા-શદ્વિસ્તારે દ્વાવિંશતિઃ ॥૨૩॥

ચ્યાલઉપાંગસહિતોઽંગુલાનાં ષટ્કમેવ ચ ।

મૂલનાયકસ્તનગર્ભે, દૃષ્ટિમિન્દ્રસ્ય કારયેત્ ॥૨૪॥

નાનાભરણશોભાદયં, નાનારત્નોપશોભિતમ્ ।

ઈન્દ્રસ્ય લક્ષણં ચૈવ, ચામરધારઃ પ્રકથ્યતે ॥૨૫॥

માંટી—હવે ચામેરેન્દ્ર નામથી પ્રસિદ્ધ ચામરધરોને કહીશ.

ચામેરેન્દ્રો મૂલપ્રતિમાના પગોની પાછલી ફરકે બંને બાહી-ઓના વચમાં કરવા, તેમની ઉંચાઈ મૂલપ્રતિમાના સ્કન્ધ પર્યન્ત કરવી અને ચામેરેન્દ્રોના પગ પાછલ વાહિકા કરવી.

ચામેરેન્દ્રોની બંને તરફ વાહિકામાં કમલયુક્ત થાંભલિઓ કરવી, તે ઉપર વિરાલિકાઓ કરવી, ઈન્દ્રોને સુન્દર અલંકારો વડે શોભિત ગુણોના પુંજ જેવા બનાવવા, આમાં પ્રતિમાના ડાબા હાથ તરફનો ઈન્દ્ર 'પ્રહ્લાદ' અને દક્ષિણ વિભાગનો ઈન્દ્ર 'વિષ્ણુ' એ નામે ઓલખાય છે.

ચામેરેન્દ્રોનો ઉદય થાંભલિઓ જેટલો કરવો, થાંભલિઓ ઉપર તિલકડા, શંખર, હાથી અને ઉંડાણમાં ફાડેલ મુઠવાલા મગરો કરવા.

ગાહીઓનો ઉદય ૫૦ અને વિસ્તાર ૨૨ આગત્નો કરવો
૧હાર્થી ઉપાગ સહિત ૬ આગલના કરવા ચામરેન્દ્રોની દૃષ્ટિ મૂલ-
પ્રતિમાના સ્તન સૂત્રે મૂકવી. ઇન્દ્રોને અનેક આભૂષણોથી અલકૃત અને
અનેક રત્નાલંકારો વહે મુશોભિત કરવા, અલકૃતવિભૂષિતત્ત્વ એજ
ચામરધર ઇન્દ્રોનું લક્ષણ કહેવાય છે.

દોલાશ્વ્યં તોરણ કાર્ય, મીનકાકારરૂપિણમ્ ।

ત્રિરથિકોદ્ભવં કાર્ય, છત્રત્રયસમન્વિતમ્ ।

અશોરૂપત્રોદ્ભવ કાર્ય, છત્ર દણ્ડસમન્વિતમ્ ॥૨૮॥

ભા.૦ટી.૦—ગાહીઓ ઉપર ‘દોલા’ નામક તોરણ કરવું,
તોરણ મત્સ્યાકારે ત્રણ ગથિકાઓવાળું અને ત્રણ છત્રો યુક્ત કાષ્ઠ
તોરણમા આસોપાલપના પત્રો દેખાડવા અને છત્ર દંડ સહિત કરવું.

અતસ્તે (?) ફળમંડપાશ્વ્ય, મસ્તકાન્તે તતો ભવેત્ ।

ત્રિ-પંચફળઃ સુપાર્શ્વઃ, પાર્શ્વઃ સપ્ત નવસ્તથા ॥૨૭॥

ત્રીનફળો ન કર્તવ્યો-ઽધિકો નૈવ પ્રદુષ્યતે ।

છત્રત્રય નાસાગ્રેણો-ત્તારે, સર્વાન્તિમ ભવેત્ ॥૨૮॥

નાસા-ભાલાન્તયોર્મધ્યે, કપાલે વેધતઃ પુનઃ ।

ચતુરંગીત્યંગુલા દીર્ઘ, ઉદયં પંચાશદ્ગુણમ્ ॥૨૯॥

૧ વાસ્તુસારમા ગાહીઓનો ઉદય ૫૧ આગલનો ચતામ્યો છે જ્યારે
શિ-પરત્નાકરોત્ત પરિકરલક્ષણમાં ૪૯ આગલનો આવે છે ૮ ગાદી, ૩૧
કાઠસ્પગિયા અને ૧૦ તિલક મલી ૮+૩૧+૧૦=૪૯ થાય શિતપરત્ના
કરના રાશગમા વાહુનો વિસ્તાર પણ ૧૮ આગલનો જ ચતાયેલ છે પણ પૂન
વસ્તુ તેમા ઉમી પ્રતિમાનું ‘પરિકર’ ને ગ્રીર્ણક નીચે જુગ રપે ઉપરિથત
ધરી છે —“દિતાલા વિસ્તરે કાર્યા વાદિ પરિકરસ્યતુ” । આ શ્લોકાધમાં
ગાહીનો વિસ્તાર ૨૦ તાજ પટલે ૨૪ આગલનો જગાયે છે આથી જગાય છે
ક શિતપરત્નાકરોત્ત ‘પરિકરલક્ષણ’મા કોઈ પણ જ પ્રત્યનો આપાર સીધો
જગાતો નથી ને સિવાય વાસ્તુમારમાં ગાહીઓની જાણી ૨૬ આગલનો
ચતાયી છે જે થીને ક્યાં જણી નથી

દ્વંદ્વાસ્તસ્યોઢવે કર્તવ્યાઃ, સર્વલક્ષણસંયુતાઃ ।

માંદી૦—મસ્તકને અંતે ઉપર ફળા મળ્ડપ કરવો, સુપાર્શ્વ-નાથને ૩ વા ૫ અને પાર્શ્વનાથને ૭ અથવા ૯ ફળવાલા કરવા, યથી ઓછાં ફળો ન કરવાં. અધિક કરવામાં દોષ નથી. ત્રણ છત્રો પૈકીનાં સર્વથી નીચેના છત્રનો ઉતાર નાકના અગ્રભાગે હોવો જોઈયે, જેથી અવલંબો ઉતારતાં નાક અને લલાટના અંતભાગે કપાલનો વેધ થાય.

દોલા તોરણની લંબાઈ ૮૪ આંગલની અને ઉદય ૫૦ આંગ-લનો કરવો. દોલા-તોરણ ઉપર જે જે રૂપકો કરવાનાં હોય તે સર્વ દ્વંદ્વરૂપે અર્થાત્ જે રૂપક એક વાજુમાં હોય તેજ તેની સામે બીજી વાજુએ પળ કરવું, સર્વ દ્વંદ્વો લક્ષણોપેત કરવાં.

ભામંડલં તતો મધ્યે, તિલકં વામ-દક્ષિણે ॥૩૦॥

અંગુલદ્વાદશં પ્રોક્તં, તિલકં વિસ્તૃતં ભવેત્ ।

ઉદયે ષોડશં પ્રોક્તં, તિલકે ચાત્ર રૂપકસ્ ॥૩૧॥

ઉપરિ છાદ્યકી જ્ઞેયા, ઘંટા-કલશભૂષિતા ।

નાસિકે સ્તંભિકાદૌ ચ, મયૂરં વાસ દક્ષિણે ॥૩૨॥

ગાયનસ્તંબરુઃ શ્રેષ્ઠો, વંશવાદ્યો રત્નશેખરઃ ।

વીણા-વંશધરાઃ પ્રોક્તા, મધ્યસ્થાને ઇતિ સ્મૃતાઃ ॥૩૩॥

૧ વાસ્તુસારના પરિકરલક્ષણમાં દોલાના ઉદયના અને દૈર્ઘ્યના અંકો નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે, ઉદય દોલાના પ્રારંભથી ૨૪ ભાગે છત્રનો પ્રારંભ, છત્રનો ઉદય ૧૨ ભાગે, શંખધરનો ઉદય ભાગ ૮, વેણુ પત્રવલ્લી ભાગ ૬, એમ ૨૪+૧૨+૮+૬=૫૦ થશે, તથા દૈર્ઘ્યમાં છત્રાર્ધ ભાગ ૧૦, કમલનાલ ભાગ ૧, માલાધર ૧૩, થાંભલી ભાગ ૨, વંશવીણાધરભાગ ૮, મધ્યમાં ઘંટા ભાગ ૨, મકરમુખસહિત થાંભલી ભાગ ૬, એવં ૧૦+૧+૧૩+૨+૮+૨+૬=૪૨ થશે. આ દોલાર્ધનું દૈર્ઘ્ય થયું, પૂર્ણ દોલાનું દૈર્ઘ્ય આથી વમળું ૮૪ ભાગનું જાણવું; વાસ્તુસારમાં દોલાની જાડાઈ પ્રતિમાની જાડાઈથી અર્ધી થતાવી છે.

तिलकवाम-दक्षिणे, वसंतराजो मालाधरः ।
 अनुगो पारिजातश्च, दशांगुलप्रमाणतः ॥३४॥
 भूर्लोक-भुवर्लोक-मये छत्रं द्वितीयकम् ।
 तृतीय लिङ्गमाकार, ग्रहा देवाश्चतुर्थकम् ॥३५॥
 दोला रुक्मकदण्डच्छत्र-वृत्तविंशांगुलम् ।
 झल्लरी समौक्तिका चो-द्वयं कलशः सदीपनिकः ॥३६॥
 तत्पा-वयोगजहन्त-मुभयोर्वाम-दक्षिणे ।
 कलशपद्मैवयुक्त-मिच्छापत्रं च कारयेत् ॥३७॥
 हिरण्येन्द्रद्वयं कार्यं, पुष्पाञ्जलिकलशे धृतम् ।
 उन्नतवृत्ते धरा इन्द्राः, शम्भु-पूर्णा महोदयाः ।
 कुर्वन्ति मङ्गल स्थान, इन्द्रुमि शम्भुमालिकाः ॥३८॥

भा०टी०—मध्यभागे भामडल कम्बुअने तेनी टापी-जमणी
 एने गजुण गहोओने मयारे चामरयो उपर तिलको करमां, आ
 तिलको विस्तारमा १० अं उदयमा १० आगलना करमा अने तेमा
 १-१ स्पक कम्बु, तिलको उपर आगलमाग अने कलशे करी युक्त
 सुशोभित एसी छात्रनी करी अने नामिरमा स्तमिकाओनी उपरी
 तर्फ डापी-जमणी धने तर्फ मोर्गुं स्पक करु, मोरना पृष्ठना
 निचला भागमा गायक, ग्गनपृष्ठपारी अने पाशनी बगाडता श्रेष्ठ
 तुम्हने धनारयो अने धीना रीणा अने गायत्री बगाडनाराओने
 तिलरना मध्यस्थाने धनारया

तिलरनी टापी-जमणी बाजुमां (जमणा तिलरनी टापी अने
 टावा तिलरनी जमणी बाजुमां) अनुगान समंतेने मालाधरकपे
 आग्ययो, अने तना गजुणरूप पारिजातने पण न्या धनारयो आ
 मालाधर अने पागिजान विस्तारमा १० आंगलनो कम्बो, आगे रीजु

છત્ર ભૂલોકના લોકાંશરૂપે, ત્રીજું લિંગાકાર છત્ર ગ્રહોરૂપે અને ચોથું
ઊર્ધ્વલોક ભવ દેવીશરૂપે જાણવું.

દોલાના સુવર્ણમય દંડના છત્રની ગોलाई ૨૦ આંગલની વનાવવી.

છત્રની નિચલી તરફ મોતીની જ્વાલરી વનાવવી, ઉપર દેદીપ્ય-
માન કલશ વનાવવો, છત્રની વંને તરફ શુંદમાં કલશ અને પછવો-
યુક્ત બે હાથિઓ વનાવવા, પછવો ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે દેખાડવાં,
(માલાધરીની ઉપર અને છત્રની વંને તરફ શુંદમાં કલશોવાલા હાથિયો
વનાવીને તેમની ઉપરની તરફ) બે હિરણ્યેન્દ્રો (હરિણૈગમેપિઓ) વના-
વવા, તેમના હાથોમાં પુષ્પાંજલિ અને કલશ ધારણ કરાવવાં, છત્રના
ઉપરના ભાગે એક શંખધર અને તેની વંને તરફ બે દેવદુંદુભિ વગાડ-
નારા દેવો વનાવી તેઓ શંખ અને દેવદુંદુભિના માંગલિક નાદો કરતા
હોય તેમ બતાવવા.

ભામંડલં તતઃ કાર્યં, છત્રાધો દ્વાવિંશતિઃ ।

છત્રં દશાંગુલં પ્રોક્તં, દ્વિતીયં વસુ ચાંગુલમ્ ॥૩૯॥

ષડંગુલં તૃતાયં ચ, ચતુર્થં વેદમંગુલમ્ ।

એવં રથિકોદ્ભવં કાર્યં, છત્રાકારં ભવેત્તતઃ ॥૪૦॥

દિવ્યદેહધરાઃ સર્વે, જિનેન્દ્રભક્તિવત્સલાઃ ।

વાદિત્રૈશ્ચ સમુત્પન્ના, નિત્યં ભૂષ્યંતિ માલિકાઃ ॥૪૧॥

ભામંડલં કિરણં દિવ્યં, તેજો મસ્તકે ભૂષિતમ્ ।

સિદ્ધૌ તીર્થકરાઃ સર્વે, જ્યોતીરૂપા વ્યવસ્થિતાઃ ॥૪૨॥

દોલામસ્તકે કલશં, મુદ્ગરેઽર્ચાલ રૂપકમ્ ।

ગજશુંઢાસુશોભાદયં, અશોકપલ્લવાકૃતિ ॥૪૩॥

ઊર્ધ્વદેશે ગ્રહાઃ સર્વે, આદિત્યાદ્યાશ્ચ દક્ષિણે ।

પરે વૃહસ્પત્યાદ્યાશ્ચ, ગ્રહા ધર્મં ચયન્તિ ચ ॥૪૪॥

આંટી—તે પછી ઊપ નીચે ૨૨ આગલનું^૧ મામડલ કરતું નીચેનું છત્ર નિર્ગમે ૧૦ આગલનું, ત્રીજું ૮ આગલનું, ત્રીજુ ૬ આગલનું અને ચોથું ૪ આગલનું કરતુ આમ રથિકાનો જેમ ઉપરથી ઉપરનો હાસ કરવાથી છત્રનો આકાર મનશે, પરિકરમા આવતા વશ ધર-ત્રીણાધર-ગંધધરાદિ મર્મે દિવ્ય દેહધારી-દેવો જિનેન્દ્ર મક્તિમા પ્રીતિપત્ર હોય છે, જાણે વાદિયોની સાથે જ જન્મ્યા હોય તેમ વાદિયો યુક્ત અને પુષ્પમાલાઓથી નિત્ય ભૂષિત રહે છે, માટે એમના રૂપકો પણ એજ પ્રકારના કરવા મામડલ એટલે દિવ્ય તેજ કિરણોનો સમૂહ કે જે જિનેન્દ્રના મુરખને પ્રકાશિત કરતો તેમના મસ્તક પાઠલ એકત્રિત કરાયેલો ચમકી રજો હોય છે તે છે, આજે સર્વ તીર્થકરો નિર્માણ પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધિસ્થાનમા જ્યોતિ સ્વરૂપી રહેલા છે જાણે કે એ યસ્તુને જ સ્વચરતુ હોય તેમ મામડલ દિવ્ય તેજઃકિરણના પ્રતીક સમુ છે.

દોલાના મસ્તક ભાગમા કલશ પનાયો, તેને મુદ્ગરો (મયૂરો) અને હાથિઓના શુંઢાદંડો વડે મરપૂર શોભાયુક્ત કરવો, અશોકટલના પત્રો દેરાડના અને તેના ઉર્ધ્વદેશમા જમણી તરફ મૃગાદિ અને ઢાગા ભાગની તરફ વૃહસ્પત્યાદિ સર્વ ગ્રહો દેરાડના, કેમકે ગ્રહો પણ તીર્થ-કરોના ધર્મપ્રચારમા વૃદ્ધિ કરનારા છે.

વાસ્તુસારોક્ત પરિકર-પરિમાણ—

સિદ્ધામન—

૧—પિંચના પિષ્તાગથી પિંહામન દોહુ, લગુ, અર્ધુ પિન્મૃત અને પાંચ માગનુ જાટુ કરી તેમા ૯ અથવા ૭ રૂપકો ફાટા, તે ઘાટુ

૧ મામડલનો પેમારો વાસ્તુસારમા ૮ માંગલનો જગાવ્યો છે અને છત્રનો ઉપર દિવ્યરથાસરના લક્ષણનાં ૧૪ માંગલનો વર્ણો છે

યક્ષ-યક્ષિણી, વે કેસરિ, વે હાથી, વે ચમરધારી અને વચ્ચે ચક્રધરી તે ૧૪-૧૨-૧૦-૩-૬-૩-૧૦-૧૨-૧૪=૮૪ ભાગ સિંહાસનની લંવાઈના કરી તેમાં ઉક્ત રૂપકો કરવાં.

૨—ચક્રધરી-ગરુડાંક દેવીને નીચે ધર્મચક્ર, વંને વાજુમાં ૨ હરિણ અને ગાદીના મધ્યભાગે જિનલાંછન.

૩—સિંહાસનની ડંચાઈના ૨૮ ભાગમાં કળી ૪, છાજલી ૨, હાથી ૧૨, કળી ૨, અને અક્ષરપટ્ટી ૮, ભાગ પ્રમાણ ડંચી કરવી.

પરવાડા—

૧ ગાદી જેટલા ૮ ભાગ નીચે છોડી ૩૧ ભાગ ડંચા ચમરધારી વા કાઠસગિયા કરવા, તે ઉપર ૧૨ ભાગ ડંચું તોરણ-મસ્તક કરવું, આ પ્રમાણે પરવાડાની ડંચાઈ ૫૧ ભાગની કરવી.

૨ પરવાડાનો વિસ્તાર ૨૨ ભાગનો કરવો, જેમાં ૧૬ ભાગમાં રૂપક અને ૬ ભાગ વરાલિકા સમેત થાંભલી કરવી.

૩ પરવાડાની જાડાઈ ભાગ ૧૬ ની કરવી.

દોલા—

૧ અર્ધછત્ર ૧૦ ભાગ, કમલાનાલ ૧, માલાધર ૧૩, થાંભલી ૨ ભાગ, વંશ-વીણાધર ૮ ભાગ, મધ્યમાં ઘંટા ૨ ભાગ અને મકર-મુખ સહિત થાંભલી ૬ ભાગ; એવં ૧૦+૧+૧૩+૨+૮+૨+૬=૪૨ ભાગ આ પ્રમાણે દોલાર્ધની લંવાઈ ૪૨ ભાગની અને પૂર્ણ દોલાનું દૈર્ઘ્ય ૮૪ ભાગનું જાણવું.

૨ છત્રભાગ ૨૪ ભાગ ઉપર, તે છત્રનો ઉદય ૧૨ ભાગ, શંખધર ૮ ભાગ અને વેણુપત્રવહ્ની ૬ ભાગ; આમ દોલાની ડંચાઈ ૨૪+૧૨+૮+૬=૫૦ પચાસ ભાગની કરવી.

૩ છત્રત્રયનો વિસ્તાર ૨૦ આંગલ (ભાગ)નો અને તેનો નિર્ગમ ૧૦ ભાગનો કરવો.

४ भामदलनो विस्तार २२ भाग अने तेनो पेसारो ८ भागनो करवो.

५ मालावर एऊ पोडशाशमा, ते उपर गजेन्द्र एक अष्टादशाशमा, उने दिशामा हरिणैगमेपी, ते पछी दुंदुभि अने शखवर करवा, दोलानी जाडाई छत्रना निर्गम सहित त्रिंशथी (त्रिंशना विस्तारथी ?) अर्धी करनी

६ चामरधारियोनी दृष्टि स्तन स्रग्ग नरानर करनी जो पंच-तीर्थी होय तो एज भागोथी २ काउस्मगिया, ते उपर २ त्रिंश, अने १ मूल नायक, $१+२+२=५$ परिकरतुं आ जर्वाचीन रूप छे, जे वास्तुमारमा संग्रहायेलु छे

परिच्छेद १४

जैनशासनदेव-लक्षणम्

यक्षाश्च यक्षदेव्यश्च, ग्रहा दिक्पतयस्तथा ।

एतेषां वाहनं रूप-मायुधादि निरूप्यते ॥३४॥

भा०टी०—यक्षदेवो, यक्ष देविओ, ग्रहो तथा दिक्पालो; आ देवोनां वाहन, रूप, आयुध आदिनुं आ परिच्छेदमां निरूपण कराय छे.

आ विषयमां १. यक्ष-यक्षिणीनो अर्थ. २. तीर्थकरो साथे यक्ष-यक्षिणीनो संबन्ध. ३. तीर्थकरोना मंदिरमां तेमने वेसाडवानुं कारण. ४. देवालयमां यक्ष-यक्षिणीने वेसवाने योग्य स्थान. ५. यक्ष-यक्षिणीनुं स्वरूप इत्यादि वातो आजे स्पष्टीकरण मागे छे.

पूर्वकालमां गमे तेम होय पण वर्तमान समयमां यक्ष-यक्षिणीना संबन्धमां घणुं अज्ञान अने भ्रमणाओ चाली रही छे. एटला माटे आ विषयने लगतुं थोडुंक स्पष्टीकरण करवुं आ स्थले प्रासंगिक गणाशे.

१—यक्ष ए नाम व्यंतर जातिना देव पैकी एक वर्ग विशेषतुं छे. ए वर्गना पुरुषो 'यक्ष' अने स्त्रीयो 'यक्षिणी' कहेवाय छे. आ व्यंतर जाति यद्यपि हलकी देव जातिमां परिगणिन छे. छतां एना पिशाच राक्षस आदि विभागना देवो क्रूर प्रकृतिना होय छे. ज्यारे 'यक्ष' बीजा व्यंतरोनी अपेक्षाए सात्विक अने भद्रप्रकृतिवाला होय छे. पृथ्वीगत धनभंडारो, अमूल्य रत्नो अने धातुनी खाणोना द्रष्टा होवाना कारणे पूर्वे तांत्रिक युगमां घणा धनार्थी लोको आ यक्ष-यक्षिणीयोनी साधना करता हता. कल्पसूत्रना वर्णन उपरथी जणाय छे के भगवान वर्धमान स्वामी-महावीर, त्रिशला मातानी कूखे अव-

तर्पा तेज दिवसयी यक्षोए गजा सिद्धार्थना घरे धन-रत्न आदिनी
घृष्टि करमा माडी हती. उत्तराव्ययन आदि सूत्रगत “जम्खाउत्तर-
उत्तरा” इत्यादि वर्णनोमा ‘यक्ष’ शब्दनो प्रयोग सर्वोत्तम जातिना
देवोना अर्थमा करामा आव्यो छे ए वस्तु पण आपणु ध्यान खेवे छे

शास्त्रना वर्णनोमा ए वातनु पण निरूपण मले छे, के उत्तर
दिशानो लोरुपाल कुवेर के जे देवोना भंडारी अने इन्द्रनो आज्ञा-
पालक देव छे, अने “यक्षो” आ कुवेरनी आज्ञामा वर्तनारा देवो छे.

आ बधी वातोना विचार करता आपणा हृदयमा ए रात सहजे
उतरी जाय छे, के ‘यक्ष’ एक परोपकारी-सात्त्विक-धनाढ्य-कारु-
णिक अने क्रीडाशील देवजातिप्रियेपनु नाम छे, आ यक्षोनी
मुराकृति, वाहन, आयुध आदिना निरूपण उपरयी पण जणाई आवे
छे के आ देव जाति भली अने क्रीडाप्रिय होवी जोईये

२ जैनोनी मान्यता प्रमाणे कोईपण तीर्थंकर केवलज्ञान पामे
त्यारे तेमना पुण्यप्रकर्षना मले कोडो देवो तेमनी सेवामा उपस्थित
थाय छे, तेमना ममवसरणनु (उपदेश सभाना योग्य स्थाननु) निर्माण
करे छे, अने तीर्थंकर भगवान् त्या बेसी जगत हितकारक जिन-
प्रवचननो उपदेश करे छे, जे सामलीने अनेक भग्यात्माओ प्रतिगोत्र
पामी तेमना शासननु अनुकरण करे छे, सेरुडो स्त्री-पुरुषो ससारने
त्यागी जिनेश्वर समुपदिष्ट त्यागमार्गनो स्वीकार करे छे, हजारो स्त्री-
पुरुषो जिनोपदिष्ट गृहस्थ धर्मरूप त्यागमार्गमा दाखल थाय छे,
ज्यारे लाखो देव मनुष्यो विरति परिणामना अभावे जिनदेवना
प्रवचन उपर श्रद्धा विश्वास भाव प्रगट करीने तेमना संघमा जोडाय
छे तीर्थंकर देवोनी आ प्राथमिक सघ स्थापनामा एम तो कोडो
देवो उपस्थित रहे छे. छत्ता कोई एक देवयुगलने भगवन्त उपर अने
तेमना शासन उपर अतिशय भक्तिभाव उभरी जता ते नित्य भग-

વંતના ચરણ સામીપ્યમાંજ રહી તેમના મુખદર્શનથી, તેમની સેવાથી, તેમના ધર્મશાસનનું વૈયાવૃત્ય કરીને અને તેમના અનુયાયિયોને સહાયતા કરીને પોતાના જીવનને કૃતાર્થ કરે છે. વિશેષ ભક્ત વનેલ આ દેવયુગલને શાસ્ત્રકારો યક્ષ-યક્ષિણીના નામથી ઉલ્લેખે છે. પ્રત્યેક તીર્થંકરના શાસનમાં આવું યક્ષ-યક્ષિણીનું યુગલ ઉત્પન્ન થાય, આવું જૈનગ્રંથકારોનું મન્તવ્ય છે.

૩ તીર્થંકરોની વિદ્યમાનતામાં યક્ષ-યક્ષિણીઓનાં આ યુગલો તેમના ચરણોમાં રહેતા હતા. આથી તીર્થંકરની મૂર્તિઓમાં પણ એ યુગલ વનાવવાનું વિધાન ચાલુ થયું. ૧ અશોકવૃક્ષ, ૨ સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, ૩ દિવ્યધ્વનિ, ૪ ચામર, ૫ સિંહાસન, ૬ ભામંડલ, ૭ દેવદુન્દુભિ, અને ૮ છત્ર; એ પ્રાતિહાર્યો તીર્થંકરોના સમવસરણમાં દેવો દ્વારા નિર્મિત થતાં હતાં, તે મૂર્તિ નિર્માણમાં પણ કાયમ રહ્યાં, એજ પ્રમાણે યક્ષ-યક્ષિણીઓ પણ મૂર્તિરચનામાં તેના અંગરૂપે મૂર્તિના ચરણ-સમીપ જમણી-ડાબી વાજુમાં વનાવવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ. જિન-મૂર્તિઓ મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ. ત્યારથી આ યક્ષ-યક્ષિણી યુગલો પણ તેના પરિકરના એકભાગ તરીકે દેવાલયમાં પ્રતિષ્ઠિત થયાં અને જ્યાંસુધી મૂર્તિઓ પરિકરવાલી સ્થાપિત થતી હતી, ત્યાંસુધી યક્ષ-યક્ષિણી યુગલ પણ તેમના ચરણસેવી તરીકે મૂર્તિની સાથે ગર્ભગૃહમાંજ રહેતું.

મુસલમાનોના આક્રમણ કાલમાં વળા સ્થાનોમાં પ્રતિમાઓ જમીનમાં મંડારાઈ હતી, સમયાન્તરમાં ઠેકઠેકાણે જમીનદોસ્ત થયેલી તે પ્રતિમાઓ खोदकामો કરતાં વહાર આવી પણ ત્યાંસુધીમાં મંડારનારાઓ પ્રાયઃ પરલોક પહોંચી ચુક્યા હતા. પ્રતિમાઓ નિકલે તો પરિકર નહિ અને કોઈ સ્થળે પરિકર નિકલે તો તે યોગ્ય પ્રતિમા નહિ, તે કાલમાં પરિકર વનાવનારા પણ સારા રહ્યા નહિ, વલી પરિકરના પગલામાં પણ મોટી મહેનત; જો પુરું ધ્યાન ન રચાય તો

પાળી રહી જાય, મેલ જામી જાય, એ વધી અગમડોનો વિચાર કરી તત્કાલીન ગીતાંયં પુરુષોએ પરિકર વગરની પ્રતિમાઓની અને તરફ ૧-૨ તેથી ન્હાની જિનપ્રતિમા વેમાડીને પરિકરની અમાન પૂર્તિ કરવા માઢી ઘણા દીર્ઘકાલથી જ્યા પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે, તે વધી પરિકર યુક્તજ છે, પણ લગભગ સોલમા સૈફા પછીના સમયમા પ્રતિષ્ઠિત થયેલ દેવાલયોમા પરિકરના સ્થાને ત્રિગડા (૩ પ્રતિમાઓ) સ્થાપન થયેલા જોગાય છે, અને આજ પર્યંત એજ પ્રથા પ્રચલિત છે.

જ્યારથી પરિકરનું સ્થાન ત્રિગડે લીધુ ત્યારથી પરિકરગત ચમરધરાદિ અન્યદેવોની સાથે યક્ષ-યક્ષિણીના યુગલો પણ જૈન-દેવાલયોમાથી અદૃશ્ય થયા સોલમીથી ઓગળીસમી શતાબ્દી સુધીમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલ દેવાલયોમા તમને યક્ષ-યક્ષિણી યુગલો ભાગ્યેજ નજરે પડશે. છેલ્લા લગભગ ૧૦૦ વર્ષની અંદર તપાગચ્છના શ્રીમૂલ્યોએ, યતિઓએ જયગા સાધુઓએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ જૈનદેવાલયોમા માણિ-ભદ્ર અને ચક્રેશ્વરીની સ્થાપના થવા માડી છે પછીથી ધીરેધીરે મૂલ-નાયકના યક્ષ-યક્ષિણીના યુગલો પણ જૂઠાં સ્થાપના માડયા. ભરતર-ગચ્છીય પ્રતિષ્ઠાકારકોએ પ્રથમ ક્ષેત્રપાલ અને ભૈરવને જિનાલયમા સ્થાન આપ્યું અને પછી તેમને પણ મૂલનાયકના યક્ષ-યક્ષિણીને દેવાલયોમા સ્વતંત્ર આસન આપ્યું છે.

૪ ઉપરના વિવેચનથી જણાએ કે જૈનદેવાલયોમા યક્ષ-યક્ષિણીનું સ્થાન તેમા પ્રતિષ્ઠિત મૂલનાયક તીર્થંકરના સેવક તરીકેનું છે, નહિ કે દેવાલયના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકેનું, જયગા તો દેવાલયના સ્વક દેવ તરીકેનું, પણ આજે આપણા મમાનમા એ વિષયનું ધોર અજ્ઞાન મવર્તી રહ્યું છે ઘણા સરા પ્રતિષ્ઠાકારક પુરુષો પણ આ દેવયુગલની વાસ્તવિક સ્થિતિ ન સમજતા એમને મગચ્છત તીર્થંકરના તેમજ એમના દેવગૃહના રક્ષક રૂપે માની મગચ્છતના સ્થાનથી અતિ દૂર ગૃહમહાપના

દ્વારની વહાર વંને વાજુના આલાઓમાં વેસાડે છે. જાણે કે ભગવંતના દ્વારપાલ અને દ્વારપાલિકા હોય.

જિનપ્રતિમા પરિકરની સાથે રાખવાનો રિવાજ હતો; ત્યાંસુધી આ દેવયુગલ ભગવંતના ચરણસમીપમાં રહેતું હતું. પણ આજે પરિકર ઊઠી ગયું છે, ત્રણ મૂર્તિઓ ગભારામાં વેસાડાય છે અને યક્ષ-યક્ષિણી જુદા વેસાડાય છે. એટલું જ નહિ, આ યુગલની મૂર્તિઓ પરિકરગત એમની મૂર્તિઓ કરતાં મોટી હોય છે. આ સ્થિતિમાં એમને ગભારામાં વેસાડવા જેટલું સ્થાન રહેતું નથી. તેથી ગભારાની વહાર કોલીના આલાઓમાં ગૂઢ મંડપમાં, અને છેવટે તેની વહાર ચોકિ મંડપના આલાઓમાં વેસાડવાની રીતિ ચાલી નીકળી છે. પણ આનો અર્થ એ નથી કે યક્ષ-યક્ષિણીને ભગવંતથી દૂર જ વેસાડવા, खरी રીતે તો એઓ જેટલા ભગવંતની પાસે હોય તેટલા સારા; ભગવંતના સામીપ્યમાં જ એ પ્રસન્ન રહેનાર્થ છે.

૫ યક્ષ-યક્ષિણીના યુગલોનું સ્વરૂપ વર્ણન તીર્થંકરોના ચરિત્રોમાં, પ્રતિષ્ઠા પદ્ધતિઓમાં અને શિલ્પના આકાર ગ્રંથોમાં પણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

તીર્થંકર ચરિત્રોક્ત અને પ્રતિષ્ઠા ગ્રંથોક્ત યક્ષ-યુગલોનું વર્ણન લગભગ સરખું છે, પણ શિલ્પશાસ્ત્રોક્ત વર્ણનમાં વળો મતભેદ છે, નામો આયુધો અને વાહનોને અંગે આ વિષયમાં પ્રતિષ્ઠા કલ્પો અને શિલ્પ-ગ્રંથો મૌલિક મતભેદ ધરાવે છે, તેથી અમો આ વંને પદ્ધતિઓને અનુસારે આ યક્ષ-યક્ષિણીયોનું સ્વરૂપ વર્ણન કરશું. અત્રે એક વાતનો નિર્દેશ કરવો અત્યાવશ્યક છે કે અમો આ યુગલોના સ્વરૂપ વર્ણનમાં પ્રતિષ્ઠા પદ્ધતિઓ પૈકી શ્રી પાદલિપ્તસૂરિની નિર્વાણ કલિકાને અને શિલ્પગ્રંથો પૈકી અપરાજિતપૃચ્છાને મુખ્ય આધાર ગ્રંથ માન્યો છે. આ ગ્રંથોમાં કરેલ વર્ણનાનુસારે અમો ૨૪ યક્ષો અને યક્ષિણીઓનું સ્વરૂપ વે યંત્રકોમાં આપીએ છીએ. આમાં ૧ હું યંત્રક નિર્વાણ-કલિકાનુસારી અને વીજું યંત્રક અપરાજિત પૃચ્છાનુસારી છે.

यक्ष-यक्षिणी यंत्रक १

१-आदिनाथ			२ अजितनाथ			३ संभवनाथ		
नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी
मुख	गामुख	अप्रतिचक्रा (चक्रेश्वरी २)	मुखः	महायक्ष	अजिता (अजितगला)	मुख	त्रिमुख	दुरितारि
वर्ण	वृषभ सहस्र सुवर्णतुल्य	१	वर्णः	४	१ गौर	नेत्र	३ ६	१ २
वाहन	गण	सुवर्णतुल्य	वाहनः	इयाम	गौर	वर्ण	इयाम	गौर
हस्त	४	गलह	हस्तः	हस्ती	४	वाहन	मयूर	मेघ
दक्षिण- हस्तयोः	वस्त्र अक्षय	८	दक्षिण हस्तेषुः	वरद सुदुर्गर अक्षय	वरद पाश	हाथ	६	(महिष १) (मधवा २) ४
नाम	वीजपूर पाश	गाम- हस्तेषुः	गाम- हस्तेषुः	पाश बीजपूर अभय अक्षय	बीजपूर अकुश	द. ह.	वरद भक्षय	वरद भक्षय
हस्तयोः	४	४	४	४	४	वा. ह.	नाम अक्षय	फल अभय

७ सुपार्थनाथ				८ चन्द्रप्रभ				९ सुचिचिनाथ			
नाम	यक्ष	यक्षिणी		नाम	यक्ष	यक्षिणी		नाम	यक्ष	यक्षिणी	
मातंग	शान्ता	सुर्यसम	गज ४	विजय	हस्ति	भृङ्गटि (ज्वाल २)	पीत	गौर	अजित	सुतारा	
नील	सुर्यसम	गज ४	हस्ति	हस्ति	हस्ति	पीत	वराह (हम)	वर्ण	श्वेत	वृषभ	
गज ४	गज ४	गज ४	हस्ति	हस्ति	हस्ति	वराह (हम)	(मिडाल)	वाहन	हर्म	४	
नित्त (हम २)	नित्त (हम २)	नित्त (हम २)	हस्ति	हस्ति	हस्ति	(मिडाल ?)	(मिडाल ?)	द ह	मातुलिग	गरुड	
पाश (अहिपाश-२)	पाश (अहिपाश-२)	पाश (अहिपाश-२)	हस्ति	हस्ति	हस्ति	(मिडाल ?)	(मिडाल ?)	ग ह.	असद्वत	असमन	
शूल (त्रिगु-१)	शूल (त्रिगु-१)	शूल (त्रिगु-१)	हस्ति	हस्ति	हस्ति	जीम-२)	जीम-२)	ग ह.	नकुल	कलश	
अमय	अमय	अमय	हस्ति	हस्ति	हस्ति	४	४	ग ह.	कुन्त	अकुश	
सक्रुज	सक्रुज	सक्रुज	हस्ति	हस्ति	हस्ति	खज	खज	ग ह.	कुन्त	अकुश	
अकुश	अकुश	अकुश	हस्ति	हस्ति	हस्ति	मुद्गर	मुद्गर	ग ह.	कुन्त	अकुश	
वा.ह.	वा.ह.	वा.ह.	हस्ति	हस्ति	हस्ति	फलक	फलक	ग ह.	कुन्त	अकुश	
			हस्ति	हस्ति	हस्ति	पारशु	पारशु	ग ह.	कुन्त	अकुश	

१०. शीतलनाथ			११. श्रियांसनाथ			१२. वासुपूज्य		
नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी
मुख	ब्रह्मा ४	अशोका ?	नाम	ईश्वर (मनुज-२)	मानवी (मोमेधा-१)	वर्ण	कुमार	प्रचण्डा (प्रवरा-२)
नेत्र	३	२	वर्ण	धवल	(श्रीवत्सा-२)	वाहन	श्वेत	श्याम
वर्ण	धवल	(नीलवर्णी-२)	नेत्र	३	गौर	हस्त	हंस	अश्व
वाहन	पद्मासन	मुद्गगवर्णी	वाहन	वृषभ	२	द. ह.	४	४
हस्त	८	पद्मवाहना ४	हस्त	४	सिंह		{ मातुलिंग वाण	{ वरद शक्ति
द. ह.	{ वरद पाश	{ वरद पाश	द. ह.	{ मातुलिंग गदा	{ भंकुश-१ मुद्गर (वरद-१)		{ नकुल धनुष्य	{ पुष्प (धनु-२) गदा (नाग-२)
वा. ह.	{ नकुल गदा अंकुश अक्षसूत्र	{ फल (कर) अंकुश	वा. ह.	{ नकुल (कलश-१) अक्षसूत्र (अंकुश-१)	{ कलश (कुलिश-२) मुद्गर-१ अंकुश (नकुल-१)			

१३ विमलनाथ			१४ अनन्तनाथ			१५ धर्मनाथ		
नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी
पण्डुसुख	विदिता (विजया २)	अकुशा १	पाताल	पाताल	अकुशा १	नाम	किंनर	कन्दर्पा (पद्मगा २)
६ श्वेत	१	गौर	३ रक्त	३ रक्त	गौर	मुख	३ रक्त	१ गौर
मयूर	हरितालयर्णा पद्मास्त्रा	पद्मवाहना (पद्मासना-२)	मकर	मकर	पद्मवाहना (पद्मासना-२)	वर्ण	कूर्म	मत्स्य
१२	४	४	६ पद्म	६ पद्म	४	वाहन	६ वीजपूर	४
{ फल, चक्र, गण, खड्ग पाश	{ बाण पाश	{ स्वर्ण पाश	{ पद्म स्वर्ण पाश	{ स्वर्ण पाश	{	हस्त	{ गदा अभय	{ उत्पल अंकुश
{ मकुल, चक्र, धनु, फलक (फल-१) अकुश अभय-	{ धनु नाग	{ चर्मफलक अकुश	{ नकुल फलक अक्षधनु	{ नकुल फलक अक्षधनु	{	द ह.	{	{
वा. ह		वा. ह.				द ह.		
वा. ह		वा. ह.				ना. ह.		

१६. शान्तिनाथ		१७. कुन्थुनाथ		१८. अरनाथ	
यक्ष	यक्षिणी	यक्ष	यक्षिणी	यक्ष	यक्षिणी
गरुड (क्रिडिवा-१)	निर्वाणा (निर्वाणी-१)	गन्धर्व	बला (अच्युता-२)	यक्षेन्द्र	धारणी (धारिणी-२)
वराह	पद्मासना	श्याम	गौर	६	
वराह		हंस	मयूर	३	
श्याम	गौर	४	४	श्याम	कृष्ण नीलवर्णी
४	४			शंकर (शंख-१-२)	पद्मासन
बीजपूर	पुस्तक	वरद	बीजपूर	१२	४
पद्म	उत्पल	पाश	शूल (त्रिशूल?)	मातुलिंग	बीजपूर
				वाण, खड्ग	उत्पल
				मुद्गर, पाश	
				अभय	पाश
				(नकुल) अनुष्य	(पद्म-१-२)
				चर्मफलक	अक्षमूत्र
				शूल, अंकुश	
				अक्षमूत्र	
वा. ह.	वा. ह.	वा. ह.	वा. ह.	द. ह.	द. ह.
वा. ह.	वा. ह.	वा. ह.	वा. ह.	वा. ह.	वा. ह.

१९. महिनाथ			२०. मुनिसुव्रत			२१. नमिनाथ		
नाम	यथ	यक्षिणी	नाम	यस	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी
कुंभर (कुमार-१) (राम-२) ४ गरुडसदृश इन्द्रधनु १० गज ८	वैरोट्या २ कुण्डरणी पद्मासना ४	वरोट्या (१-२) (नर ?) (अच्छुसा २) २ गौ ८ पद्मासनालगा (भद्रासनालगा १-२) ४	मुख नेत्र वर्ण वाहन हस्त द ह	वरुण ४ जटामण्डित शिवा २ धनल वृषभ ८ मातुलिंग गदा, गण शक्ति नकुल पद्म, घण्टा परशु (पाश-१-२)	वरदत्ता (१-२) (नर ?) (अच्छुसा २) २ गौ ८ पद्मासनालगा (भद्रासनालगा १-२) ४	नाम मुख नेत्र वर्ण वाहन हस्त द ह	मृकुटि ४ ३ हेमवर्ण वृषभ ८ मातुलिंग शक्ति मुद्गर अभय नकुल परशु वज्र अक्षमूत्र	गान्धारी १ २ श्वेतवर्ण हंस ४ वरद खड्ग वीजपूर (कुत-२) कुम्भ (फल-१)
नाम मुख वर्ण वाहन हस्त द ह	कुंभर (कुमार-१) (राम-२) ४ गरुडसदृश इन्द्रधनु १० गज ८	वैरोट्या २ कुण्डरणी पद्मासना ४	नाम मुख नेत्र वर्ण वाहन हस्त द ह	वरुण ४ जटामण्डित शिवा २ धनल वृषभ ८ मातुलिंग गदा, गण शक्ति नकुल पद्म, घण्टा परशु (पाश-१-२)	वरदत्ता (१-२) (नर ?) (अच्छुसा २) २ गौ ८ पद्मासनालगा (भद्रासनालगा १-२) ४	नाम मुख नेत्र वर्ण वाहन हस्त द ह	मृकुटि ४ ३ हेमवर्ण वृषभ ८ मातुलिंग शक्ति मुद्गर अभय नकुल परशु वज्र अक्षमूत्र	गान्धारी १ २ श्वेतवर्ण हंस ४ वरद खड्ग वीजपूर (कुत-२) कुम्भ (फल-१)

२२. नेमिनाथ			२३. पार्श्वनाथ			२४. महावीर		
नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी
मुख	गोमेध	(कुष्माण्डी)	मुख	पार्श्व	पद्मावती	वर्ण	मातंग	सिद्धायिका
वर्ण	३	(अंबा-२)	वर्ण	(वामन-२)		वाहन	श्याम	हरितवर्ण
वाहन	श्याम	कनकवर्णा	मस्तक	गजसदृश		हस्त	गज	सिंह (हंस-१)
हस्त	पुरुष	सिंह	वर्ण	(४ सु-२)			२	(सिंह २)
	६	४		सर्पकणा-			(४-२-१)	४
				मंडित				
	मातुलिग			श्याम	कनकवर्णा-२			
द. ह.	{ पशु	{ मातुलिग		कूर्म	(रक्तवर्णा-१)	द. ह.	नकुल	{ पुस्तक
	{ चक्र	{ (आम्रलुंवि		४	कुर्कुटसर्प			{ अभय
		{ -१-३)		{ वीजपूर	४			{ मातु-
		{ पाश		{ सर्प				{ लिग
वा. ह.	{ नकुल	{ पुत्र (अं)	द. ह.		{ पद्म	वा. ह.	वीजपूर	{ वाण
	{ शूल	{ अंकुश (पु.)			{ पाश			{ (वीणा-२)
	{ शक्ति		वा. ह.		{ फल (क.)			
					{ अंकुश			

४ अभिनन्दन			५ समतिनाथ.			६ पञ्चप्रभ.		
नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी
वाहन	४ चतुरानन-	वज्रशंखला	वाहन	तुंगरु	पुरुषदत्ता	नाम	कुसुम	मनोवेगा
हस्त	हंस	हंस	वर्ण	गरुड	श्वेतहस्ती	वाहन	मृग	अश्व
	४	४		स्वरूप-सर्पहार	श्यामवर्णी	वर्ण	२	कनकवर्णी
नाग	नागपाश	नागपाश	हस्त		४	हस्त	गदा	शक्ति (अशनि)
पाश	अश्वसूत्र	अश्वसूत्र		सर्प	वज्र (च)		अक्ष	शंख (चक्र)
वज्र	फल (क)	फल (क)		सप	चक्र (व)			फल
अंकुश	वस्त्र	वस्त्र		फल	फल			वस्त्र

७ सुपार्थनाथ			८ चन्द्रग्रह			९. सुचिधिनाथ		
नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी
वर्ण	मातंग	कालिका	वर्ण	मिजय	ज्वाला	वर्ण	अजित	महाफाली
वाहन	मेपासन	कृष्ण श्वेतवर्णी	वाहन	रूपोत्त	मालिनी	वाहन	(जय)	कृष्णवर्णी
हस्त	२	वृषभराज (महिष)	हस्त	४	महामहिषस्था	हस्त	कर्म	कर्म
		४		परशु	८		४	४
	गदा	घटा		पाश	त्रिशूल		शक्ति (४ वज्र)	उज्ज, सुदुर्गर, अभय
	पाश	त्रिशूल		अभय	पाश,		अक्ष गदा मर	
		फल		मरद	अकुश,		फल अभय)	
		वरद			धनु,		उग्द	
		हस्त ८			माण, चक्र,			
		१ त्रिशूल, २			अभय, मरद,			
		पाश, ३ अकुश			(४ हस्ता			
		४ धनु, ५ अर			घण्टा, त्रिशूल,			
		६ चक्र, ७			फर अने			
		अभय, ८ वरद			कर)			

१०. शीतलनाथ.				११. अयांसनाथ.				१२. वासुपूज्य.			
नाम	यक्ष	यक्षिणी		नाम	यक्ष	यक्षिणी		नाम	यक्ष	यक्षिणी	
वर्ण	ब्रह्मा	मानवी	श्यामवर्णी	वर्ण	ईश्वर (यक्षेश) (किन्नरेश)	गौरी		वर्ण	कुमार	गान्धारी	
वाहन	हंस	शूकर		वाहन	वृषभ	कनकाभा		वाहन	मयूर	नक्र	
हस्त	४	४		हस्त	४	कुष्णहरिण		हस्त	४	२	
	पाश	पाश			त्रिशूल	पाश			धनु,	अभय,	
	अंकुश	अंकुश			अक्ष	अंकुश			वाण,	वरद.	
	अभय	फल			फल	पद्म			फल,	(पद्म	
	वरद	वरद			वरद	वरद			वरद,	फल)	

१३ विमलनाथ			१४ अनन्तनाथ.			१५ धर्मनाथ.		
नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी
मुख	पणपुख	चैराट्या	वर्ण	पाताल (त्रिमुख)	अमंतागति (अनंतमती) सुवर्णा	वर्ण	किन्नर	मानवी
गण	६		वाहन		हमासना	गान		रक्तवर्णी
वाहन		श्यामा	हस्त	६	४	गान		व्याघ्र
हस्त	६	द्योमयानगा				हस्त		
	यज्ञ, १ पर वज्र, २ खड्ग धनु, ३ खेटक गण, ४ पर फल, ५ धनु वरद, ६ गण	१ अर्ध २ अर्ध ३ खड्ग ४ खेटक ५ धनु ६ गण		१ वज्र २ अकुश ३ धनु ४ गण ५ फल ६ वरद	धनु गण फल वरद		६ पाश अकुश गुण गण फल पर	६ त्रिशूल पाश चक्र डमरूक फल वरद

१६. शान्तिनाथ.			१७. कुन्धुनाथ.			१८. अरनाथ.		
नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी
वर्ण	गरुड	महामानसी	वर्ण	धर्पक (गन्धर्व)	जया	वर्ण	(यक्षेश) क्षेत्रयक्ष (मातंग)	विजया
वाहन	शुक	पक्षिराज (गरुड?)	वाहन	कन्यासन (शुक्रासन)	कनकवर्णा	वाहन	(खरासन) वरासन	भ्रमणवर्णा सिंहासना
हस्त	४	४	हस्त	४	६	हस्त	४	४
	पाश	शर		पद्म	वज्र		वज्र	वज्र
	अंकुश	धनुः		अभय	चक्र		चक्र	चक्र
	फल	धनुः		फल	पाश		धनुः	फल
	वरद	चक्र.		वरद	अंकुश		पाण	सपे
					फल		फल	
					वरद		वरद	

१९. भद्रिनाथ			२०. मुनिसुव्रत			२१. नमिनाथ.		
नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी
(डोरे)	अपराजिता	अपराजिता	वर्ण	वर्ण	वर्ण	वर्ण	वर्ण	वर्ण
रुमरी	अपराजिता	अपराजिता	वाहन	वाहन	वाहन	वाहन	वाहन	वाहन
चतुर्मुख	अपराजिता	अपराजिता	हस्त	हस्त	हस्त	हस्त	हस्त	हस्त
सिंह	अपराजिता	अपराजिता	वर्ण	वर्ण	वर्ण	वर्ण	वर्ण	वर्ण
पाश	अपराजिता	अपराजिता	हस्त	हस्त	हस्त	हस्त	हस्त	हस्त
अकुश	अपराजिता	अपराजिता	वर्ण	वर्ण	वर्ण	वर्ण	वर्ण	वर्ण
फल	अपराजिता	अपराजिता	वाहन	वाहन	वाहन	वाहन	वाहन	वाहन
वरट	अपराजिता	अपराजिता	हस्त	हस्त	हस्त	हस्त	हस्त	हस्त

२२. नेमिनाथ.			२३. पार्श्वनाथ.			२४. महावीर.		
नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी	नाम	यक्ष	यक्षिणी
वर्ण	(गोमेध) गोमय	कूर्मी (अंबिका) हरितवर्णा	वर्ण	पार्श्व सर्परूप श्याम कूर्म	पद्मावती रक्तवर्णा	वर्ण	मातंग	सिद्धायिका कनकवर्ण
वाहन		सिंहासने (सिंहसंस्था)	वाहन		पद्मासना कुर्कुटोपरिस्था	वाहन	हस्ती	भद्रासन
हस्त	६ धनु वाण मुद्गर फल वज्र वरद	२ अक्षफल वरद पुत्रोत्संगत	हस्त	६ (धनुः वाण भुशुण्डि मुद्गर फल वर)	४ पाश अंकुश पद्म वरद	हस्त	२ १ वरद २ फल	२ १ पुस्तक २ पुस्तक (पुस्तक- अभय)

खुलासो—

उपर्युक्त वे यक्ष यक्षिणी कोष्ठको पैकीनुं कोष्ठक पहेलुं निर्वाण-
कलिकादि जैन विधि ग्रन्थोने अनुसारे छे, आ कोष्ठरुमा पण ग्रन्था-
न्तरना पाठान्तरो () आ ब्रेकेटमा सूचव्या छे, वांचक गणे आ
कोष्ठकना मूल पाठ प्रमाणे ज यक्ष-यक्षिणीओना स्वरूप अने आयुधादि
बनावश जोइये.

कोष्ठक बीजुं प्राचीन शिल्पग्रन्थोना आधारथी तैयार करेलुं छे,
आ कोष्ठक प्रमाणे आपणे आज काल यक्ष यक्षिणीओनी मूर्तिओ
करावता नथी, छतां प्राचीन कालीन कोइ देउ-देगीनी मूर्ति मली
आवे तो तेने ओलखवा माटे आ कोष्ठक पण उपयोगी थइ पढशे एम
धारीने आ बीजुं कोष्ठक आबेल छे, एम जाणवु

दशदिक्पाल-नवग्रहलक्षण

दशदिक्पालयन्त्रकम्

नं.	नाम	वर्ण	वाहन	हस्त	आयुधो द. हस्ते	वामहस्ते
१	इन्द्र	पीत	अैरावत	२	वज्र	वज्र
२	अग्नि	अग्निवर्ण सप्तशिख	मेष	२	शक्ति	(शक्ति)
३	यम	कृष्णवर्ण	महिष	२	दंड	(दंड)
४	निर्ऋति	हरित	शव	२	खड्ग	(खड्ग)
५	वरुण	धवल	मकर	२	पाश	(पाश)
६	वायु	सित	मृग	२	ध्वज	(ध्वज)
७	कुबेर	अनेकवर्ण	नवनिधि	२	निचुलक	गदा तुंदिल
८	ईशान	धवल	वृषभ	२	शूल	(शूल) त्रिनेत्र
९	नाग	श्याम	पद्मवाहन	२	उरग	(उरग)
१०	ब्रह्मा	धवल	हंस	२	कमंडलु	(कमंडलु)

नवग्रह यन्त्रकम्

नं	नाम	वर्ण	गहन	हस्त	आयुधौ	
					द. हस्त	वामहस्ते
१	आदित्य	हिङ्गुलवर्ण	ऊर्ध्वस्थित	२	रुमल	कमल
२	सोम	श्वेतवर्ण		२	अक्षसूत्र	कुंडिका
३	मंगल	रक्तवर्ण		२	अक्षसूत्र	कुंडिका
४	बुध	पीतवर्ण		२	अक्षसूत्र	कुंडिका
५	शुक्र	पीतवर्ण		२	अक्षसूत्र	कुंडिका
६	शुक्र	श्वेतवर्ण		२	अक्षसूत्र	रुमडलु
७	शनिश्चर	ईषण्कण	(लम्बकूर्च- किञ्चित् पीन)	२	अक्षमाला	कमडलु
८	राहु	अतिकृष्ण	(अर्द्ध कायगहित)	२	अर्धमुद्रा	अर्धमुद्रा
९	केतु	धूम्रवर्ण		२	अक्षसूत्र	कुंडिका

षाडशविद्यादेवीलक्षणज्ञापकं यन्त्रकम्

३३२

[कल्याण-कालिका-प्रथमखण्डे]

नं.	नाम	वर्ण	वाहन	हस्त	आयुधे	द.हस्तयोः	आयुधे	वामहस्तयोः
१	रोहिणी	धवला	सुरभि	४	अक्षसूत्र	बाण	शंख	धनुः
२	प्रज्ञप्ति	श्वेतवर्णा	मयूर	४	वरद	शक्ति	मातुलिग	शक्ति
३	वज्रशंखला	शंखवर्णा	पद्मवाहना	४	वरद	शृङ्खला	पद्म	शंखला
४	वज्रांकुशा	कनकवर्णा	गज	४	वरद	वज्र	मातुलिङ्ग	अंकुश
५	अप्रतिचक्रा	तोडद्वर्णा	गरुड	४	चक्र	चक्र	चक्र	चक्र
६	पुरुषदत्ता	कनकावदात	महिषी	४	वरद	असि	मातुलिङ्ग	खेटक
७	काली	कृष्णा	पद्मासना	४	अक्षसूत्र	वरद (गदा)	वज्र	अभय
८	महाकाली	तमालवर्णा	पुरुष	४	अक्षसूत्र	वज्र	अभय	घंटा

९	गौरी	कनकाभा	गोधा	४	वरद	मुसल कमल ता	असमाला	कुमलय
१०	गान्धारी	नीलवर्णा	कमल	४	वरद	मुसल (कमल ता)	अभय (अक्षमाला ता.)	कुलिश (कुवल ता)
११	सर्वाक्षि- महाज्वाला	धनलवर्णा	चराह	असं- ख्य	हस्ता असख्य ग्रह- रणयुत हस्ता (द्विभुजा)	खड्ग परशुयुक्त दक्षिणकरा	असख्य ग्रहरण युतवाम हस्ता च ता असख्य	चिटप
१२	मानवी	श्यामवर्णा	कमल	४	वरद	पाश पादपती उरग	खेटक	अहि(असि.ता)
१३	वैरोट्या	श्यामा	अजगर	४	खड्ग	वाण	धनुः (खेटक)	खेटक (असि)
१४	अच्छुत्ता	तटिद्वर्णा	तुरग	४	खड्ग	वज्र	अक्षवलय	अशनि
१५	मानसी	धनला	हस्त	४	वरद	असि	कुडिका	कलक
१६	महामानसी	धनला	सिंह (ता. प हस्त)	४	वरद			

માવ એ છે કે દેવ અને પૂજકના નક્ષત્રોની યોનિયાં સર્પ અને નોલિયા જેવી જાતિ વૈરવાલી ન હોય, ગણો દેવ-રાક્ષસ અથવા માનવ રાક્ષસ જેવા વૈરવાલા ન હોય, રાશિયો-એક બીજીથી છઠી-આઠમી, નવમી-પાંચમી, કે બીજી-ચારમી ન હોય; પૂજક દેવનો કર્જદાર ન હોય, બેના નામના પ્રથમાક્ષરના વર્ગો એક બીજાથી પાંચમા ન હોય, અને બંનેના નક્ષત્રો એક નાડિમાં ન હોય; તે દેવ અને ધનિકને ધારણાગતિ શુભ છે એમ જાણીને તે નામના દેવની નવી પ્રતિમા મરાવવી.

પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં “ નૂતન વિશ્વ વિધાને ” આમ નવીન વિશ્વ મરાવતાં ષડ્વર્ગ જોવાનો નિર્દેશ છે. પણ પ્રાચીન પ્રતિમા પણ જેના ઘરમાં અથવા જે ગામમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવી હોય તેના નામથી અથવા તે ગામના નામથી ષડ્વર્ગ શુદ્ધ હોય તે સ્થાપન કરવી સારી છે, ગણવૈર, યોનિવૈર, નાડિવેધ આદિ દોષયુક્ત પ્રતિમાઓ પ્રાચીન છતાં ઘણે સ્થાને હાનિકર સાબિત થઈ છે, માટે મૂર્તિ મળે પ્રાચીન હોય તથાપિ ષડ્વર્ગ શુદ્ધ હોય તે જ મૂલનાયકના સ્થાને પ્રતિષ્ઠિત કરવી. જે વ્યક્તિનું જન્મનક્ષત્ર જાણવામાં હોય તેની યોનિ, ગણ, રાશિ અને નાડિવેધ; આ ૪ વાવતો જન્મનક્ષત્રથી જોવી, પણ ૧ વર્ગ અને ૨ લહેણું આ વાવતો જિનની જેમ ધનિકનું પણ પ્રસિદ્ધ નામ બીજું હોય તો તે પ્રસિદ્ધ નામના નક્ષત્રથી જોવી.

જેના જન્મનક્ષત્રની સ્વર ન હોય તેની યોનિ, ગણ, આદિ સર્વ પ્રસિદ્ધ નામના નક્ષત્રથી જ જોવું.

સ્પષ્ટીકરણ-કૃત્તિકાદિ જન્મનક્ષત્રાનુસારી અજા આશા આદિ નામ હોય તેને યથાસંભવ “ અજા ” નીચેના પાછલ આપીશું તે પહેલાં બીજા અથવા ત્રીજા કોષ્ટકમાં લખેલ જિન નામોની સાથે

મેલ સારો છે એમ સમજવું. પરંતુ જન્મનક્ષત્રે તો કૃત્તિકાદિ છતાં તેનું નામ તે નક્ષત્રના આ અક્ષરોને અનુસારે નથી પણ 'ટાંહો, કાન્દા, ચાચા' આદિ પ્રસિદ્ધ છે, તેમજ ગ્રંથ કોષ્ટક લિખિત નામો પૈકી કોઈની સાથે લહેણ, કોઈની સાથે વર્ગ, તો કોઈની સાથે અને વાતો પણ મળતી નથી, તેથી ફગિયા ઋષભાદિ ૨૪ જિનનામોની સાથે જોતા ઘણો જ વિલંબ થાય એ કારણે ચોથા કોષ્ટકમાં તે જિનનામો લખેલા છે, કે જેમની સાથે મધારે લખેલ અક્ષરોના નક્ષત્રવાળા માણસ કે ગામની માથે યોનિ, ગણ, રાશિ, અને નાદિનો મેલ છે, જો તેના પ્રસિદ્ધ નામાક્ષર વર્ગથી ચોથા કોષ્ટકમાં લખેલ જિનનામો પૈકીના કોઈ નામ કે નામોની માથે લહેણું મળતું હોય અને વર્ગ ઘેર ન હોય તો આ કોષ્ટકસ્થિત નામ અથવા નામો અનુક્રમ છે એમ કઠી શકાય એટલા માટે આ કોષ્ટકમાં ચતુર્વર્ગ શુદ્ધ, અથવા શુદ્ધ પ્રાયઃ જિનનામો લખેલા છે.

વર્ગ વિરોધ દોષના કારણે 'ડ્ય-ડ્ય' (ડ્ય એટલે વર્ગમેલ નથી પણ પટલે ધનિકનો વર્ગ ગણાવે છે) इत्यादि મક્ત કરીને તૃતીય પ્રમુખ કોષ્ટકમાં લખેલા જિનનામોની માથે ધનિકના પ્રસિદ્ધ નામથી વર્ગ મેટી હોય તો તે નામો પ્રથમાદિ ભાગે ગણાયા.

નાડિવેધ તો મર્વત્ર અવશ્ય ટાલવો જ જોઈએ

સજ્ઞા ચિત્રણ—

જેમ ક કા, કિ કી, કુ ફ, કે કે, કો વૌ, આમ 'ક' ત્ર્યજનની જોડે દ્વિસ્વ-દીર્ઘ સ્વરો લગાડી ૧૦ જ સ્વરો કરવામાં આવ્યા છે તે જ પ્રમાણે 'સ' ને પણ દ્વિસ્વ-દીર્ઘસ્વરો લગાડીને 'સ શ્વા સ્વિ સ્વી સુ સ્વુ સે સ્વે સ્વો સ્વૌ' આ પ્રમાણે ૧૦ અક્ષરો વનાવ્યા, દ્વિસ્વ-સ્વરો જે કોઈમાં હોય તેના સર્વોર્થ દીર્ઘ પણ તે જ કોઈમાં મમજવા, જેમ 'ગ-ગિ' ના

કોઠામાં 'ગગા-ગિગી', 'ગુ-ગે' ના કોઠામાં 'ગુગુ-ગે ગે', તથા 'ગો' ના કોઠામાં 'ગો ગૌ' इत्यादि.

જ્યાં 'ઘ' 'છ' આદિ એક જ અક્ષર લખેલ છે, ત્યાં ૧૦ નો આંક છે, એથી સમજવાનું કે આના ' ઘ ઘા ઘિ ઘી ઘુ ઘૂ ઘે ઘૈ ઘો ઘૌ' આ દસે અક્ષરો એ કોઠામાં છે જ્યાં 'ડતા, ડયો, ડગ, ડવ' इत्यादि છે, ત્યાં 'ડ' એ નિષેધ અર્થમાં લુપ્ત અક્ષર છે 'તા' 'યો,' 'ગ,' 'વ,' અક્ષરો અનુક્રમે ધનિકની 'તારા-યોનિ-ગણ અને વર્ગ' વાચક છે. આ અક્ષરોની આદિમાં આવેલ 'ડ' અર્થાત્ 'અક્ષર' તારાયોનિ-ગણવર્ગના આનુકૂલ્યનો નિષેધ સૂચવે છે. અર્થાત્ 'ડતા' એટલે તારાવ-લનો અભાવ, इत्यादि.

જ્યાં 'ડતા' લખેલ હોય ત્યાં 'ધનીકની' અને જ્યાં 'ડ્દેતા' હોય ત્યાં 'દેવની તારા સારી નથી' એમ સમજવું. 'ડતા' માં દેવની અને 'ડ્દેતા' માં ધનિકની તાગ અનુકૂલ છે એ અર્થતઃ સિદ્ધ સમજવું, પરંતુ ધારણાગતિમાં 'તાગદોષ' વિચારાતો નથી, વિંચ નિર્માણના અધિકારમાં યોનિ આદિ ૬ વાતો જ જોવાનું કથન છે. પૂજ્ય શ્રી ગુણરંતનસૂરિજીએ ધારણાયંત્રકોમાં તારાદોષ લખ્યો છે પણ તેનો હેતુ સમજાતો નથી, અહિં લખવાનું કારણ તો તેમના યંત્રકનું અનુસરણ માત્ર છે, એથી જ 'ડ્દેતા' इत्यादि 'તારાદોષ' જણાવેલ હોવા છતાં તે જિનનામો પ્રથમ યંત્રોમાં જણાવેલાં છે.

જ્યાં દેવ તથા ધનિકનું નક્ષત્ર એક જ છે ત્યાં યોનિ આદિ સર્વ વાતોની શુદ્ધિ હોવાથી, તેમજ ઘણા પૂર્વાચાર્યોની સંમતિથી ગ્રાહ્ય હોવા છતાં આજકાલ એ વિષયમાં કેટલાકો વિવાદ કરે છે, તે વિવાદના નિવારણાર્થે પ્રથમ વીજાં નામો ગ્રાહ્ય થાઓ એ આશયથી તેમાં નામો નિર્દોષ છતાં પ્રથમ ભાંગે લખેલ વીજા નામોના અન્તમાં લખ્યાં છે.

‘પ્રો૦૬-૮।પ્રી૦૨-૧૦’ ડ્વ્યાદિ સ્થલે દેવ તથા ધનિકના રાશિપતિયોને પરસ્પર પ્રીતિ છે એમ સમજવું, જ્યાં ૭-૭ આદિમા રાશિ મૈત્રી છે ત્યાં રાશિપતિ મૈત્રીનો વિચાર કર્યો નથી, પણ જ્યાં પડદક, ઘીયાગારુ, નમ્મપચમમા રાશિ મૈત્રી નથી ત્યાં તે રાશિયોના દગમીયોની મૈત્રી જોડેને નામ ગ્રહણ કરવું જોઈએ એમ ધારી તેવા નામો ઘીજા ભાગા આદિના કોષ્ઠકોમા લખ્યા છે તેમાં પણ પ્રીતિ નત્ર પંચમથી પ્રીતિ ઘીયાગારુ, અને તેનાથી પણ પ્રીતિ પડદક વિશેષ સારુ હોય છે તેમા પણ જ્યાં દેવરાશિથી ધનિકરાશિ નિકટ અને ધનિકરાશિ થી દેવરાશી દૂર હોય તે નત્ર પંચમાદિ ગ્રહણ કરવું, ઘીજું નહિ, તેમા પ્રકારનું ન મળે તો ચત્તિ તેનું પણ લેવું. દેવરાક્ષસ રૂપ ગણવૈર પણ લોકમા ઝર-રૂપ્યાદિકને વિષે ગ્રાહ્ય કર્યું છે, ‘ડગ’ એટલે દેવરાક્ષસરૂપ ગણવૈર છે એમ સમજવું ‘ડયો’ ‘ડગ’ એટલે ધનિકને દેવસંબંધી ‘યોનિ’ તથા ‘વર્ગ’ અનુકૂલ નથી ‘વગ’ ‘ડયો’ ‘ધવ’ નો અર્થ ધનિકનો ગણ, યોનિ, વર્ગ, દેવના ગણ યોનિ વર્ગ કરતા ચલિષ્ઠ છે એમ જાણવું, અતિનિર્બલથી ચલિષ્ઠનો પરાભવ થઈ શકતો નથી, એ અભિપ્રાયથી ધનિકનો માર્જારાદિ ચલિષ્ઠ વર્ગ દેવના ડંદુરાદિ અલ્પચલી વર્ગથી પરાજિત થઈ શકતો નથી. તેથી આવા પ્રકારનું ગણતર અને વર્ગવૈર ટીજે ભાગે ગ્રાહ્ય કર્યું છે.

‘ડયો’ ‘ડગ’ એટલે ધનિકની યોનિ તથા વર્ગે નિર્બલ છે એમ જાણવું, પરંતુ એ ચિશિષ્ઠ દોષ નથી, કેમકે ‘જાતિવૈર’ નથી, શાસ્ત્રમા યોનિ સંબંધી જાતિવૈર અને વર્ગમયંધી હિતરેત્ર પંચમ વર્ગને લ મર્યો છે. લોકમા પણ એ વિષયમા આવીત્ર માન્યતા છે.

આ યંત્રકમા ચદ્ધશ્રુતોના ત્રિચાગનુમાર યથા શુદ્ધ અને યથા સ્વદોષ જિનનામો ચ્યારે કોષ્ઠકોમા લખ્યા છે.

। ઇતિ ધારણાગતિયંત્રકાભ્યાયઃ ।

जिननाम-वर्ण-लांछन-नक्षत्र-राशि

अंक	नाम	देहवर्ण	लांछन	नक्षत्र	राशि
१	ऋषभ	सुवर्णाभि	वृषभ	उत्तराषाढा	धनुः
२	अजित	सुवर्णाभि	गज	रोहिणी	वृष
३	संभव	सुवर्णाभि	अश्व	मृगशिरा	मिथुन
४	अभिनन्दन	सुवर्णाभि	वानर	श्रवण	मकर
५	सुमति	सुवर्णाभि	क्रौंच	मघा	सिंह
६	पद्मप्रभ	रक्तवर्ण	कमल	चित्रा	कन्या
७	सुपार्श्व	सुवर्णाभि	स्वस्तिक	विशाखा	तुला
८	चन्द्रप्रभ	धवलवर्ण	चन्द्र	अनुराधा	वृश्चिक
९	सुविधि	धवलवर्ण	मकर	मूल	धनुः
१०	शीतल	सुवर्णाभि	श्रीवत्स	पूर्वाषाढा	धनुः
११	श्रेयांस	सुवर्णाभि	गंडक	श्रवण	मकर
१२	वासुपूज्य	रक्तवर्ण	महिष	शतभिषा	कुंभ
१३	विमल	सुवर्णाभि	वराह	उत्तराभाद्रपदा	मीन
१४	अनन्त	सुवर्णाभि	श्चेन	स्वाति	तुला

१५	धर्म	सुवर्णाभि	वज्र	पुष्य	कर्क
१६	शान्ति	सुवर्णाभि	मृग	भरणी	मेघ
१७	कुन्धु	सुवर्णाभि	छाग	कृत्तिका	वृषभ
१८	अर	सुवर्णाभि	नन्दायत	रेवती	मीन
१९	मल्लि	प्रियंगुवर्ण	कलश	अश्विनी	मेघ
२०	मुनिसुव्रत	कृष्णवर्ण	रूम	श्रवण	मकर
२१	नमि	सुवर्णाभि	नीलो	अश्विनी	मेघ
२२	नेमि	कृष्णवर्ण	तल शंख	चित्रा	कन्या
२३	पार्श्व	प्रियंगुवर्ण	सर्प	विशाखा	तुला
२४	महाजीर	सुवर्णाभि	सिंह	उत्तराफाल्गुनी	कन्या

अ १०	ट १०	ट	दो	ठ १०	ड	डि डु डे डो
महा १॥ स्ता	अनंत २॥ प्री दाट डेता अर २॥ प्रीदाट डेता.	अजित २॥	आदि २॥, धर्म ०॥ डेता, अनंत २॥ स्ता, अर २॥	आदि २॥ अनंत २॥ डेता अर २॥ धर्म ॥ स्ता	अजित २॥ डेता नमि ॥ स्ता धर्म ॥	नेमि ॥ डेता
नमि १ प्री २१२ स्ता, महि १॥ प्री २१२ स्ता.	नमि प्री १॥ आदि २ प्री १॥	अनंत २॥, अर २॥ प्रीदाट स्ता धर्म ॥ प्री २१२ डेता शंभव २ स्ता वव	अजित २॥ प्री १॥ शीतल २ वव	अजित २॥ प्री १॥ शंभव २ वव	आदि २॥ प्री दाट स्ता अनंत २॥ प्री १॥ अर २॥	मुनिधि २ प्री दाट वयो वव
		आदि २॥ प्री १॥ ५, शांति २ प्री १॥ १५ वव, शीतल २ प्री १॥ वव	शंभव २ स्ता वव श्रेयांस २ प्री १॥ वव	शीतल २ डेता वव, श्रेयांस २ प्री १॥ वव		शांति २ वव वव स्ता
अभिनेदन-अ- नंत अर-अजि- त डेता, आ- दि स्ता, वर्धमा- न स्ता, विमल श्रेयांस डेता ड्यो ।	महावीर- वर्धमान प्री २१२ महि प्री १॥.	चंद्रप्रभ डेता विमल प्री दाट डेता, महावीर प्री २१२	विमल डेता चंद्रप्रभ डेता महावीर- मुनिसुवत प्री १॥	चंद्रप्रभ स्ता विमल स्ता मुनिसुवत प्री १॥	महा स्ता वर्द्ध स्ता महि स्ता कुंशु ५ग स्ता	पत्र डेता महावग डेता विमल प्री १॥ वग चंद्र प्री १॥ ५ग

दृ १०	ण १०	त	ति तु ते	तो	य १०	द	दि	द
आदि २॥ अजित २॥ उदता, अनंत २॥ २॥ उदता, अनंत २॥ अ २॥	आदि २॥ अनंत २॥ उदता, अनंत २॥ २॥ उदता, अनंत २॥ अ २॥	शक्ति २॥ उदता, अनंत २॥ २॥ उदता, अनंत २॥ अ २॥	सुनिधि १॥ उदता, अनंत २॥ २॥ उदता, अनंत २॥ अ २॥	ग्रन्थप्रभ ॥ उदता, अनंत २॥ २॥ उदता, अनंत २॥ अ २॥	महा ॥ उदता मिमल १	शीतल १॥ उदता	शुभप्रभ २॥ ता, मुनि २॥ ता, श्रेयास २॥ २॥ उदता, शी- तल १॥ उदता.	महा ॥ उदता मिमल १
शीतल २ म	शुभप्रभ २ म, शीतल २१२ उदता २ उदता वन	महा ॥ प्री २१२ उदता	पद्म ॥ प्री २१२ उदता	सुनिधि १॥ प्री २१२ उदता	नमि १॥ प्री २१२ उदता, महि ॥ प्री २१२ उदता.	श्रेयास १॥ प्री २१२ उदता, मु नि ॥ प्री २१२ उदता	मिमल १ वयो, धर्म ॥ प्री २१५ ययो	नमि १ प्री २१२, म- हि ॥ प्री २१२ उदता.
नमि ॥ प्री २१५	अजित २॥ प्री २१५ श्रेयास २ प्री २१५ न नर्ग	अभिनदन २ प्री २१५ अ २१५	वासु २ प्री २१५ ययो, शी तल १॥ मग शीतल १॥ उदता, महा ॥ प्री २१२ ययो मग उदता.	महा ॥ वयो मग उदता ११२ प्री २१२ वग उदता	अभिनदन २ उदता, अनंत-अर २२५, अजित २ उदता अ आदि २ उदता उदता, श्रेयास ययो उदता	शक्ति १॥ प्री २१२ उदता वयो, आदि २ उदता ता उदता अजित २ उदता	अभिनदन २२५, अनंत २ २५, अर २ २५, अजि त २ उदता २५, श्रेयास १॥ उदता	
महावीर २ द्विमानमहि प्री २१५	निमल उदता धर्म उदता, न- मि उदता चद्रप्रभ उदता मुनिप्री २१५	निमि प्री २१२ उदता	नेमि प्री २१२ उदता	नेमि उदता		चद्रप्रभ ययो	चद्रप्रभ प्री २१५ ययो	

दे दी	ध १०	न नि नु ने	नो	प पि	पु	पे पो	फ १०
विमल १, शंभव १॥ उदेता महा ॥, शीत १॥ उता	शीतल १॥ मुनि ॥ उदे- वर्धमान १ महावीर ॥ १॥ उदेता, महा ॥ उता	मुनि ॥ उदे- ता, श्रेयांस १॥ उदेता, महा ॥ उता	सुमति १॥	शीतल १ वर्द्ध ॥ विमल ॥ उदेता शंभव १ उता	शंभव १ शीतल १ उदेता, विमल ॥ उता	सुविधि १ उदेता शीतल १ वर्द्ध ॥ महा १॥	फ १०
नमि १ ग्री २ १२ मल्लि ॥ ग्री २ १२ शान्ति १ ॥ ग्री २ १२ उता, धर्म ॥ ग्री १ १५	नमि १, मल्लि ॥ ग्री १ १५	मल्लि ॥ ग्री ६ ८ उता, नमि ग्री ६ ८ उता		श्रेयांस १ ग्री ९ ५	श्रेयांस १ ग्री ९ ५	वासु ॥ ग्री ६ ८ पद्मप्रभ वयो	मल्लि १॥ ग्री ९ ५
अभि २ उदेता उव, अनंत २ उव, अर २	आदि २ उव, अभि नंदन २ उदेता ॥ उव, अनंत २ उदेता, अर २ उदेता उव	अजित २ उदेता उव, आदि २ ग्री २ १२ उता, उव अनंत २ ग्री ९ ५ उव अर २	शान्ति १॥ ग्री ६ ८ उता वग, शीतल १॥ ग्री २ १२ उता वग, विमल १ ग्री ९ ५ वग, अजित २ उता वग उव, आदि २ ग्री २ १२ उदेता वग उव			सुपार्श्व १ ग्री २ १२ उता, पार्श्व ग्री २ १२ उता, वर्ध ॥ उदेता वयो वग.	
चंद्रप्रभ ग्री ९ ५		चंद्रप्रभ	कुंथु उदेता, नमि ग्री ६ ८ उव	आदि धर्म उदेता, चंद्र उदेता, अनंत उता, अर उता, महा- वीर अजित ग्री ९ ५ मुनि ग्री ९ ५	आदि अनंत उदेता, अर धर्म उता, चंद्र उता, अजित ग्री ९ ५	कुंथु ग्री ९ ५ वयो आदि अभि उदेता, नमि आदि नंदन उदेता वग उदेता, अजित अनंत उदेता ग्री ९ ५ वग अर-नमि मुनि ग्री ९ ५ उव ग्री ९ ५	

न वि तु	वे वा	भ भि	धु	मे	भो	म मि मु मे	मो
विमल॥ ज्जा	शभन १ प्री पार्थ २॥ ज्जा २११२, मुनि सुपार्थ १ ज्जा १ प्री ११५ पद्म २॥ ज्जा श्रेया १ प्री सुविधि १ ११५	पार्थ २॥ ज्जा २११२, मुनि सुपार्थ १ ज्जा १ प्री ११५ पद्म २॥ ज्जा श्रेया १ प्री सुविधि १ ११५	महा ॥ वर्द्ध ॥ शीतल १	शीतल १ विमल ॥ ज्जा महागीर ॥	श्रुति १ विमल ॥ ज्जा महि ॥ ज्जा	गसु ॥ ज्जा सुमति १	मो महि ॥ ज्जा
शभन १ प्री २११२	महा १, वर्द्ध ॥ प्रा ११५ ज्जा	सुमति १ प्री ११५	महि ॥ प्री ११५	शभन १ यो ज्जा श्रुति १ प्री ११५ महि ॥ प्री ११५ ज्जा	महा ॥ प्री ११५ वर्द्ध ॥ प्री ११५	पद्म २ प्री २११२ ज्जा, सुविधि १ प्री ११५, विमल प्री ६१८ वग ज्जा, श्रुति प्री ११५ वग, शीतल १ प्री ११५ वग	महि प्री ११५
महा १ प्री ११५, वर्द्ध ॥ प्री ११५	वासुपूज्य ॥ ज्जा	शीतल १ गग विमल ॥ यो गग ज्जा, गा ति १ प्री ११५ न गग		अभिनदन ज्जा, धर्म प्री ६१८ ज्जा, आ- दि चद्र प्री २११२ ज्जा, नमि प्री ११५ ज्जा	धर्म १ विमल ॥ ज्जा महि ॥ ज्जा	नेमि प्री २११२ ज्जा	अन्न प्री ६१८ ज्जा अग्नी ६१८ ज्जा, नमि प्री ११५, आ दि प्री ११५
वर्म ज्जा, च द्रम ज्जा अजित	अजित अन्न ज्जा, अर अभिनदन प्री २११२ ज्जा	नेमिनाथ ज्जा, आदिनाथ गग ज्जा	आदिनाथ-अ- भिनदन ज्जा अन्न ज्जा, अर ज्जा, नमि प्री ११५	अभिनदन ज्जा, धर्म प्री ६१८ ज्जा, आ- दि चद्र प्री २११२ ज्जा, नमि प्री ११५ ज्जा	धर्म १ विमल ॥ ज्जा महि ॥ ज्जा	नेमि प्री २११२ ज्जा	अन्न प्री ६१८ ज्जा अग्नी ६१८ ज्जा, नमि प्री ११५, आ दि प्री ११५

य यि यु	ये यो	र रि	रु रे रो	ल	लि लु ले ली	व वि वु	वे वो
सुमति ॥, कुंथु १॥ उदेता	सुपार्थ ॥ उता सुविधि ॥	सुमति ॥ उदेता सुपा ॥ उता	शांति ॥ उदेता शीतल ॥ उदेता	शांति ॥, श्रेयां-श्रेयांस ॥ उता भव ॥ उता	श्रेयांस ॥	शंभव ॥ श्री २१२	शंभव ॥ श्री २१२
	सुमति ॥ श्री ९१५	कुंथु १॥ श्री ६१८ उदेता वयो	वर्द्ध १ श्री २१२ उता, शंभव ॥ श्री ९१५	विमल ॥ श्री २१२ उदेता, शीतल ॥ श्री ९१५		विमल उता	श्रेयांस ॥ श्री ९१५
शांति श्री ६१८ उता वग	शीतल ॥ व गण शांति ॥ श्री ९१५ वग श्री २१२ वयो उदेता वग	वासु १ श्री ९१५ वयो, वर्द्ध १ श्री २१२ वयो		चंद्र २ श्री ६१८ उदेता वग		चंद्र २ उता वर्द्ध २ श्री ९१५	चंद्र वर्द्ध श्री ९१५ उदेता
धर्म श्री ९१५ उता, अजित वग उता, आदि श्री २१२ वग उदेता, विमल श्री २१५ वग	पार्थ उता, नेमि उता, पद्म उता आदि वग उता, विमल वयो वग उदेता	पार्थ उता, पद्म श्री २१२, नेमि श्री २१२ अजित वग आदि उदेता वग	धर्म उता, महाधर्म उता, श्री २१२ उता अभिनंदन श्री ९१५ नमि वयो उता मछि वयो उता	महाधर्म उदेता, नमि म-छि श्री २१२, अनंत अर आदि श्री ९१५ उता	नमि मछि अभिनंदन उदेता, मुनि उता, अनंत अर श्री २१२ उदेता, आदि श्री ९१५	धर्म उता, अजित महा श्री ९१५	अजित अनंत उता, अर उता, मुनि श्री ९१५, अभिनंदन श्री २१२ उता, महा श्री ९१५ उदेता

अ १०	प १०	स सि सु	से सो	ह	हि	हृ हे हो
अभिनन्दन ॥ अनत ॥ अर ॥ अजिता ॥ ज्ञेता आदि ॥ ज्ञा	आदि ॥ अनत ॥ ज्ञेता अर ॥ ज्ञेता	कुयु १ ज्ञा	आदि ॥ ज्ञेता अजित ॥ ज्ञा	आदि ॥ ज्ञेता, शंभर ॥ ज्ञेता, अनता ॥ ज्ञा अरा ॥ ज्ञा, शानि २ ॥ ज्ञा, शीतल २ ॥ ज्ञा, अभिनन्दन ॥ श्रयास २ ॥ श्री ६ ८ ज्ञा, अजित ॥ श्री २ १२ ज्ञा	ज्ञाति २ ॥ ज्ञा अजित ॥ ज्ञा श्रयास २ ॥ ज्ञा	अजिता ॥ ज्ञेता १ १५, अर ॥ श्री १ १५ कुयु १ ज्ञा ज्ञा
	चद्र १ ॥ रम ज्ञा, अजित ॥ श्री १ १५	मुमति ज्ञा, सुपांथ श्री १ १५ ज्ञयो	चद्र १ ॥ नयो		आदि ॥ श्री ६ ८ ज्ञेता, शीतल २ ॥ श्री ६ ८ ज्ञा अनता ॥ श्री १ १५ अर ॥ श्री १२ - ५ ज्ञा	
		अजित ॥ रग ज्ञेता आदि ॥ रग ज्ञा				
महावीर ज्ञा, विमल नमि श्री २ १२ ज्ञा, म छि श्री २ १२ ज्ञा, श्रयास ज्ञो ज्ञेता	शंभर-शीतल ज्ञेता, धर्म ज्ञा विमल ज्ञा, श्रे- याम श्री १ १५ मुनि प्रा १ १५	पद्मग्रभ श्री ६ ८ ज्ञयो, नेमि श्री ६ ८ ज्ञयो, वासुपूज्य पार्थ श्री १ १५ ज्ञयो, ज्ञाति शीतल रग ज्ञेता	शीतल ज्ञा, श्रयास-मुनि- सुत्र श्री २ १२ ज्ञा, ज्ञाति वयो ज्ञा, शंभर श्री १ १५ ज्ञेता	विमल - मुनिसुत्र श्री ६, ८ ज्ञा	चद्र १ ॥ श्री १ १५ धर्मनाथ मुनिसुत्र ज्ञा, विमल श्री १ १५	नमि ज्ञा, मछि ज्ञा महावीर वर्धमान-ज्ञा धर्म

जिननाम	आ०	अ०	शं०	अ०	मु०	प०	मु०	चं०	मु०	शी०	श्रे०
नक्षत्र	उषा०	रोही०	मृग०	पुन०	मघा०	चित्रा	विशा०	अनु०	मूल	पूर्वा०	श्रव०
योनि	नकुल	सर्प	सर्प	मार्जार	उंदर	व्याघ्र	व्याघ्र	मृग	श्वान	वानर	वानर
गण	मानव	मानव	देव	देव	राक्षस	राक्षस	राक्षस	देव	राक्षस	मानव	देव
तारा	२१	४	५	७	१०	१४	१६	१७	१९	२०	२२
राशि	धनुः	वृष	मिथुन	मिथुन	सिंह	कन्या	तुला	वृश्चिक	धनुः	धनुः	मकर
राशि- स्वामी	गुरु	शुक्र	बुध	बुध	सूर्य	बुध	शुक्र	मंगल	गुरु	गुरु	शनि
आद्याक्षर	ऋ	अ	शं	अ	मु	प	मु	चं	सु	शी	श्रे
वर्गेश	गरुड	गरुड	मेप	गरुड	मेप	उंदर	मेप	सिंह	मेप	मेप	मेप
वर्ग	१	१	८	१	८	६	८	३	८	८	८
	अ	अ	श	अ	श	प	श	च	श	श	श

व०	उ०फा०	गौ	मान	१२	रुन्या	बुध	३	मृग	७	य
पा०	विशा०	न्यात्र	रावस	१६	तुला	शुक्र	पा	उदर	६	प
ने०	चित्रा	व्याघ	रावस	१४	रुन्या	बुध	ने	सर्प	५	त
न०	अधि०	अथ	देव	१	मेघ	मंगल	न	सर्प	५	त
मु०	अ०	मान	देव	२२	मकर	शनि	मु	उदर	६	प
म०	अधि०	अथ	देव	१	मेघ	मंगल	म	उदर	६	प
अ०	रेव०	हस्ती	देव	२७	मीन	गुरु	अ	गुरु	१	अ
कु०	रुनि०	आग	राक्षस	३	वृष	शुक्र	कु	माजि	२	क
आ०	भर०	हस्ती	मान	२	मेघ	मंगल	आं	मेघ	८	अ
व०	पुष्य	आग	देव	८	कर्क	चंद्र	व	सर्प	५	त
अ०	रेव०	हस्ती	देव	२७	मीन	गुरु	अ	गुरु	१	अ
नि०	उ०धा०	आग	मान	२६	मीन	गुरु	नि	मृग	७	य
या०	गत०	अ०	राक्षस	२४	कुम्भ	शनि	ना	मृग	७	य

પરિચ્છેદ સોલમો

—: મુહૂર્ત લક્ષણ :—

ચૈત્યસત્કમુહૂર્તાનિ, ભૂમ્યાસ્મ્યાદિકાનિ હિ ।

પ્રતિમાસ્થાપનાન્તાનિ, વર્ણ્યન્તેઽત્ર સમાસતઃ ॥૧૭॥

ભા૦ટી૦—જિન ચૈત્ય (પ્રાસાદ) સંબન્ધી રવાત મુહૂર્તથી માંડીને પ્રતિમા સ્થાપન સુધીનાં તમામ મુહૂર્તો આ પરિચ્છેદમાં સંક્ષેપથી વર્ણન કરાય છે.

મુહૂર્તનો વિષય અતિ વિશાલ છે, એના નિરૂપણમાં શું લેવું અને શું નહિ એ વિષય વિચારણીય થઈ પડે છે, પ્રાચીન શિલ્પ સંહિતાઓમાં જ્યોતિષની સવિસ્તર ચર્ચા કરેલી છે, એથી સમજાય છે કે શિલ્પ-કારો જ્યોતિષ વિદ્યાને પણ શિલ્પ વિદ્યાનું એક અંગ ગણતા હતા. મધ્યમ કાલીન અને આધુનિક વિદ્વાનોએ પણ પોતાના ગ્રંથોમાં એ વસ્તુનું સ્મરણ કર્યું છે, એટલે અમો પણ પ્રાસાદની સાથે સંબદ્ધ મુહૂર્તોની ચર્ચા કરવી યોગ્ય ધારીએ છીએ.

‘મુહૂર્ત’ શબ્દનો પારિભાષિક અર્થ દિન તથા રાત્રિ પ્રત્યેકનો પંદરમો ભાગ એવો થાય છે. પૂર્વે જ્યારે પંચાંગ શુદ્ધિ તથા લગ્નનો પ્રચાર ન હતો ત્યારે પ્રત્યેક કાર્ય નક્ષત્ર અને મુહૂર્ત વલથી જ કરાતું હતું. આજ મુહૂર્તનો વિશેષ આદર નથી, છતાં જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં આજેય મુહૂર્તનું નામ મોસ્કરે છે, આ કારણથી જ અમોએ ‘મુહૂર્ત’ શબ્દને પસંદ કર્યો છે.

દિવસ-રાત્રિના ૧૫-૧૫ મુહૂર્તો—પૂર્વે અને આજ કાલ પણ ૬૦ ઘડીના અહોરાત્રના ૧ ત્રિશાંશને મુહૂર્ત કહેતા અને કહે છે; પણ આ મુહૂર્તો ૨ ઘડીનાં મનાય છે અને દિનમાન અથવા રાત્રિમાન

અથવા ઘટયાથી દિનગતિના મુહૂર્તો ત્રણે ઘટે છે, પણ પ્રકૃત મુહૂર્તોને ઓળખવા ગણાતું નથી, “અષ્ટગ્રાઓ દિવસે, ધનમાનં તત્ ત્રિયામાયા ” इत्यादि विधानो प्रमाणे दिन-गतिमानना यथा घटयायी तेओना भणोनुं मान पण यधारे जोळुं थाय ते

આ મુહૂર્તો ત્રણ શુભ અથવા અશુભ હોતા નથી, પરંતુ તેઓના સ્વામિઓની શુભાશુભ પ્રકૃતિને અનુસાર તે કેટલાક શુભ અને કેટલાક અશુભ પણ હોય છે

દિવસ ગતિના મુહૂર્તોના સ્વામીઓ પ્રાચીન ઝોતિષમા નીચે પ્રમાણે ગણાયા છે—

શિવ-સર્પ-મિત્ર-પિતરો, વસુ-જલ-ચિત્ત-અભિજિદ્વિષ્ણુઃ ।
સુરપ-ગ્રિહેય-દનુજા , અશ્વર નામાર્ચ્યમાર્ચ-મગા. ॥૧॥

દિવસમુહૂર્તોઃ કથિના, દશપદ્મિના સ્તથૈવ રાત્રેશ્ચ ।

મ્દાજ દિવાદેવાઽર્હિર્નુદ્ય્યાગ્યામ્નતશ્ચ પ્રપાગ્ધઃ ॥૨॥

અગ્નિ-યમ-અગ્નિ-વાતુ-સુ રાકગસ્ત્રદિતિ-સુરમન્ત્રી ।

હરિ-સ્તોષ્ણકર-ત્વષ્ટ-પ્રમ-હનાશ્વનિ પદ્મદશ ॥૩॥

માર્ગી-૧ શિવ, ૨ સર્પ, ૩ મિત્ર, ૪ પિત્ર, ૫ વસુ, ૬ જલ, ૭ ચિત્ત, ૮ અભિજિત, ૯ વિધાતા, ૧૦ દન્ડ, ૧૧ દશગ્રામી ૧૨ ગણપ, ૧૩ અશ્વર, ૧૪ અર્ચ્યમા જને ૧૫ મગ, આ પંદર દિવસ મુહૂર્તોના સ્વામી ત્રણ છે, પણ મેં તે ગતિમુહૂર્તના પણ ૧૫ છે જે આ પ્રમાણે—

૧ મ્દા, ૨ ગ્રાદિવાદ, ૩ અર્હિર્નુદ્ય, ૪ વૃષા, ૫ અગ્નિની-રુમાર, ૬ યમ, ૭ અગ્નિ, ૮ ધાતા, ૯ ચન્દ્ર, ૧૦ અદિતિ, ૧૧ મૃદગ્ધતિ, ૧૨ ત્રિષ્ટુ, ૧૩ મૂર્ચ, ૧૪ ત્વષ્ટા અને ૧૫ રાપુ, ૧૬ પત્ર ગતિ મુહૂર્તોના સ્વામી છે

મુહૂર્તમાન અને તેઓનો કાર્ય પ્રદેશ-ક્ષણોનું મમય-
માનું અને તેઓના કાર્યપ્રદેશનું નીચેના શ્લોકોમાં નિરૂપણ
કર્યું છે—

પञ्चदशांगो दिवसे, क्षणमानं तन्त्रियामायाः ।

नक्षत्रेश्वरसदृशे, क्षणे च तन्नामधिष्टायं तत् ॥ ૪ ॥

यत्કર્મ કથિનમૃદ્ધે, યસ્મિંન્તત્કર્મ તત્ક્ષણે કાર્યમ્ ।

दिक्शूलादिकमग्निलं, पारिघदण्डं च विज्ञेयम् ॥ ૫ ॥

માંટી૦—દિવસ માનનો પંદરમો ભાગ તે દિવસક્ષણનું કાલમાન
અને રાત્રિમાનનો પંદરમો ભાગ તે રાત્રિક્ષણનું કાલમાન હોય છે,
નક્ષત્ર સ્વામીને મલતા સ્વામીવાળા મુહૂર્તને તેના સ્વામિત્વ વાલું
નક્ષત્ર માનીને તે નક્ષત્રનાં સર્વ કાર્યો તેના તે ક્ષણમાં કરવાં, દિશા-
શૂલ, પારિઘદણ્ડ, આદિ સર્વ નક્ષત્ર સંબન્ધી વાતો તત્ત્વામિક
ક્ષણોમાં કરવાં.

દિવસ વિભાગના અશુભ-શુભ મુહૂર્તો—દિવસના કયા
કયા મુહૂર્તો અશુભ હોઈ શુભ કાર્યોમાં વર્જવા અને કયા શુભ હોઈ
શુભ કામોમાં લેવા જોઈયે તેનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે છે—

નિર્ઋતિ-પિતૃ-સર્પાલ્યા, રૌદ્રેન્દ્રાગ્નીશ્વરાલ્યભગાઃ ।

पापमुहूर्तास्त्वेते, शुभकर्मणि दुःख-शोकदा नित्यम् ॥ ૬ ॥

શુમુહૂર્તાસ્ત્વચ્ચશિષ્ટાઃ, સૌમ્યાઃ શુભદાશ્ચ મદ્ગલે નૃનમ્ ।

शान्तिक-पौष्टिक कर्मसु, विशेषतस्तत्प्रदाः सत्तनम् ॥ ૭ ॥

માંટી૦—નિર્ઋતિ સ્વામિક (૧૨મો), પિતૃ સ્વામિક (૪થો),
સર્પસ્વામિક (૨જો), રુદ્રસ્વામિક (૧લો), ઇન્દ્રાગ્નિ સ્વામિક (૧૧મો)
અને ભગ સ્વામિક (૧૫મો મુહૂર્ત); આ છ પાપ મુહૂર્તો છે, આ

મુહૂર્તો શુભ કામોમા લેવાથી નિત્ય દુઃખ અને ગ્રોહ આપનારા થાય છે, ચાકી રહેલા દિવસ મુહૂર્તો સૌમ્ય છે અને મંગલ કાર્યોમા નિશ્ચિતપણે શુભફલ આપનારા નિપટે છે, શાન્તિકર પૌષ્ટિક કાર્યોમા આ મુહૂર્તો લેવાથી તે નિરતર વિશેષ પળે શાન્તિકરપૌષ્ટિકના આપનારા થાય છે.

રાત્રિવિભાગના અશુભ-શુભ મુહૂર્તો—

રાત્રિમુહૂર્તોસ્ત્વજપાદ્, રૌદ્રાગ્નેચાલ્ય યામ્યમજાઽચ ।

કૂરનરાશ્વત્યાર-સ્ત્વનિષ્ઠદાસ્તિવષ્ઠદાસ્ત્વપર ॥ ૮ ॥

માંટી૦-રાત્રિ મુહૂર્તો પૈત્રીના અજપાદ સ્વામિક (૨જો), રુદ્ર સ્વામિક (૧જો), અગ્નિ સ્વામિક (૭મો) અને યમ સ્વામિક (૬જો), આ ૪ મુહૂર્તો અતિકર અને અનિષ્ટ થાયક હોય છે, અને એવ ૧૧ મુહૂર્તો શુભદાયક હોય છે.

ચાર પરત્વે વર્જનોય મુહૂર્તો-ચાર વિશેષે પળ મુહૂર્ત વિશેષ ઈજિત કરેલ છે જેનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ નિચેના પદ્યમા કર્યું છે—

અર્ચમ્ણસ્ત્વર્કચારે હિમકરદિવસે રાક્ષસ-બ્રાહ્મ સજ્ઞો,
વિન્ધ્યાગ્નીઞ્ઞાક્ષગ્ઞાઽઘૌક્ષિતિસુતદિવસે સૌમ્યવારેઽભિજઞ્ઞ ।
દેત્યાપ્પાં જીવચારે ભૃગુનનયદિને બ્રાહ્મપિત્ર્યૌ મુહૂર્તા,
માર્પેઞ્ઞાં તિગ્મરોચિ પ્રિયમુનદિવસે વર્જનીયા મુહૂર્તાઃ ॥૯॥

માંટી૦-રવિચારે-અર્ચમસ્વામિક (૧૪ મો), મોમચારે-ગક્ષમ અને બ્રાહ્મ (૧૨મો અને ૦મો), મંગલચારે-પિત્ર્ય અને અગ્નિસ્વામિક (૪થો અને રાત્રિ વિભાગે ૭મો), યુધચારે-અભિજિન્ (૮મો), ગુહચારે-ગક્ષમ અને આપ્ય (૧૨ મો અને ૧૩મો), શુકચારે-બ્રાહ્મ અને પિત્ર્ય (૯મો અને ૪થો) અને ઇનિચારે-સાર્પ અને

શિવસ્વામિક (૨જો અને ૧લો) મુહૂર્ત વર્જિત કરવો; આમ જે-જે મુહૂર્તો જે જે વારે વર્જનીય છે તે કઢાં.

ફલિતાર્થ-ઉપર્યુક્ત નિરૂપણથી જે ફલિતાર્થ નિકલે છે તેનો સાર એટલો જ છે કે દિવસ-રાત્રિનો અમુક સમય શુભ અને અમુક અશુભ હોય છે, શુભ સમયમાં આરંભેલું શુભ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે જ્યારે વર્જિત સમયમાં આરંભેલું કોઈ પણ શુભ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. કોઈ પણ દિવસે દિવસના ૧-૨-૪-૧૧-૧૨-૧૫ મા ક્ષણ સિવાયનો શેષ સમય શુભ હોય છે, જ્યારે કોઈ પણ રાત્રિમાં રાત્રિનો ૧-૨-૬-૭ મો, આ ચાર ક્ષણો સિવાય શેષ સમય શુભ હોય છે, એમ છતાં તે દિવસે વાર શો છે એ પણ જોવું અને વાર પરત્વે વર્જિત ક્ષણ હોય તો તે શુભ હોય તોય વર્જવો, રવિવાર હોય તો ૧૪મો, સોમવારે ૯મો, બુધવારે ૮મો, ગુરુવારે ૬ઠો, અને શુક્રવારે ૯મો ક્ષણ શુભ છે છતાં વર્જવો. વાર પરત્વે રાત્રિનો ૭મો ક્ષણ વર્જિત કરેલ છે અને તે આમેય રાત્રિના ૪ વર્જિત ક્ષણો પૈકીનો એક છે.

નક્ષત્રનો પ્રતિનિધિ પણ ક્ષણ-ઉપર કહેવાયું છે કે પૂર્વે નક્ષત્ર અને મુહૂર્તના વલે સર્વ કાર્યો કરાતાં હતાં, અને અવસરે નક્ષત્ર બલના અભાવે નક્ષત્રનું પ્રતિનિધિત્વ પણ મુહૂર્તને અપાતું હતું, દ્રષ્ટાન્ત તરીકે અશ્વિની નક્ષત્ર વિહિત કાર્ય કરવું છે; પણ અશ્વિની આજથી પચીસમે દિવસે આવવાનું છે, તો શું ત્યાં સુધી એ કાર્ય વંધ રાખવું કે તે કોઈ ઉપાયાન્તરથી કરવું? આવી પરિસ્થિતિમાં મુહૂર્તનું મહત્વ જણાવનાર જ્યોતિઃશાસ્ત્રે માર્ગ બતાવતાં કહ્યું છે કે વિહિત નક્ષત્ર નથી અને કાર્ય કરવું આવશ્યક છે તો નક્ષત્ર આવે ત્યાં સુધી વેસી રહેવાની જરૂર નથી, નક્ષત્ર સ્વામિક મુહૂર્તમાં તે કાર્ય કરી લેવું એટલે તે તે નક્ષત્રમાં જ કર્યું ગણાશે. મુહૂર્તશાસ્ત્ર આવા નક્ષત્ર પ્રતિનિધિ મુહૂર્તને 'ક્ષણ નક્ષત્ર' એટલે કે મુહૂર્તરૂપ નક્ષત્ર કહે છે, વાચકગણ

जाणीने आश्चर्य पामशे के लगभग तथा ज मुहूर्त स्वामियो नक्षत्रोना
पण स्वामी छे अने आधी मुहूर्तानुं नक्षत्र-प्रतिनिधित्व महेतुक छे,
मुहूर्ताना स्वामियोना नामो उपर अपाया छे, हवे नक्षत्र स्वामियोना
नामो पण आपीये एटले विचारको उनेनी एक स्वामिकताने अनुभवे.

नक्षत्र स्वामिओंनी क्रमिक नामावली—

नासत्या १ ऽन्तर २ वह्नि ३ ज्ञान ४ निशिषा

५ रुद्रो ६ ऽदिति ७ अज्जिरा ८,

चाताजाः ९ पितरो १० भगो ११ अर्यमा १२ रवी

१३ त्वष्टा १४ समीर १५ क्रमात् ।

इन्द्राग्नी १६ त्युष्टपाश्च मित्र १७ सुरपौ

१८ कोणेश्वर १९ जाम्बर २०,

विश्वे २१ विष्णु २२ वसुदपा २३-२४ ऽज चरणा २५

ऽहिर्बुध्न्य २६ पृषोभिधा. २७ ॥ १० ॥

भा०टी०-अश्विनीकुमार १, यम २, अग्नि ३, ब्रह्मा ४,
चन्द्रमा ५, रुद्र ६, अदिति ७, अज्जिरा ८, सर्प ९, पितृ १०,
भग ११, अर्यमा १२, सूर्य १३, त्वष्टा १४, वायु १५, इन्द्राग्नी
१६, मित्र १७, इन्द्र १८, जाम्बर १९, जल २०, विश्वेदेव २१,
विष्णु २२, वसु २३, जलपति २४, अजचरण २५, अहिर्बुध्न्य
२६ अने पृषा २७, ए नामक देवो अनुक्रमे आश्वनी १, भरणी
२, कृत्तिका ३, रोहिणी ४, मृगशीर्ष ५, आर्द्रा ६, पुनर्वसु ७,
पुष्य ८, अश्लेषा ९, मघा १०, पूर्वाफाल्गुनी ११, उत्तराफाल्गुनी
१२, हस्त १३, चित्रा १४, स्वाति १५, विशाखा १६, अनुराधा
१७, ज्येष्ठा १८, मूल १९, पूर्वाषाढा २०, उत्तराषाढा २१, श्रवण

૨૨, ધનિષ્ઠા ૨૩, શ્રુતભિષા ૨૪, પૂર્વાભાદ્રપદા ૨૫, ઉત્તરાભાદ્રપદા ૨૬ અને રેવતી ૨૭, નક્ષત્રોના સ્વામીઓ છે.

વાસ્તુકર્મમાં શુભ મુહૂર્તો-ગૃહારંભ આદિ વાસ્તુકર્મરંભમાં કયા મુહૂર્તો લેવા ? એ વિષયમાં માત્સ્યપુરાણ નીચે પ્રમાણે કહે છે—

શ્વેતે મૈત્રે ચ માહેન્દ્રે, ગન્ધર્વાભિધ-રૌહિણે ।

તથા વૈરાજ-સાવિત્રે, મુહૂર્તે ગૃહમારમેત્ ॥ ૧૧ ॥

ભા૦ટી૦—શ્વેત (૨જું), મૈત્ર (૩જું), માહેન્દ્ર (૧૩મું), ગન્ધર્વ (૭મું), રૌહિણ (૯મું), વૈરાજ (૬ઠું) અને સાવિત્ર (૫મું); આ સાત મુહૂર્તો પૈકીના કોઈ પણ શુભ મુહૂર્તમાં ગૃહારંભ કરવો.

મુહૂર્તોના સંબન્ધમાં લલાચાર્ય કહે છે—

શ્વેતો મૈત્રો વિરાજશ્ચ, સાવિત્ર અભિજિત્તથા ।

બલશ્ચ વિજયશ્ચૈવ, મુહૂર્તાઃ કાર્યસાધકાઃ ॥ ૧૨ ॥

ભા૦ટી૦—શ્વેત (૨), મૈત્ર (૩), વિરાજ (૬) સાવિત્ર (૫), અભિજિત્ (૮), બલ, (૧૦) અને વિજય (૧૧); આ મુહૂર્તો સર્વ કાર્ય સાધક છે.

मूहूर्तयंत्रक

क्रमांक	ज्योतिषोक्त- दिवामुहूर्तो	ज्योतिषोक्त रात्रिमुहूर्तो	पोगणिक दिवामुहूर्तो	पौराणिक रात्रिमुहूर्तो
१	आर्द्रा	आर्द्रा	रौद्र	रौद्र
२	आश्लेषा	पूर्व भाद्र०	श्वेत	गंधर्व
३	अनुराधा	उ० भाद्र०	मत्र	अर्धप
४	मघा	रेवती	चारभट	चारभट
५	धनिष्ठा	अश्विनी	सावित्र	वायु
६	पूर्व पाठा	भरणी	वैराज	अग्नि
७	उ० पाठा	कृत्तिका	गन्धर्व	शक्षम
८	अश्विनी	रोहिणी	अभिजित	धात
९	रोहिणी	भृगुशिर	रोहिण	मौम्य
१०	ज्येष्ठा	पूर्वफल्गु	रत्न	ब्रह्मा
११	मिथुना	पुष्य	विजय	जीव
१२	मूल	अश्लेषा	नैऋत	पौष्ण
१३	ज्याभिषा	हस्त	माहेन्द्र	विष्णु
१४	उ० फाल्गु०	चित्रा	मार्ग	ममीर
१५	पूर्व फाल्गु०	स्वाती	भग	नैऋत

દિનશુદ્ધિ-મુહૂર્ત લક્ષણને અંગે ઉપર શ્રોત્રંક મુહૂર્તાનું સ્વરૂપ આપ્યું છે, પણ વર્તમાન સમયમાં મુહૂર્તો ઉપર ડ્યોતિર્પામણનો વિશ્વાસ નથી અને સ્વરૂં કહીયે તો એ વસ્તુને આજના ડ્યોતિર્પીશ્રો ઘણે ભાગે ભૂલી ગયા છે, છતાં સાધારણ જનના તો જાણે જ ક્યાંયી ? આવી પરિસ્થિતિમાં મુહૂર્તલક્ષણમાં બાધુનિક ગતિએ દિનશુદ્ધિ તથા લગ્ન-શુદ્ધિનું વર્ણન કર્યા વિના એ વિષય પૂર્ણ કરી શકાય તેમ નથી.

વર્ષશુદ્ધિ, અયનશુદ્ધિ, માસશુદ્ધિ, પક્ષશુદ્ધિ, ગુરુશુક્રચન્દ્રાન્ત ચાલ્ય-વાર્ધક્ય વિચાર, નિધિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કર્મશુદ્ધિ; એ સર્વનો દિનશુદ્ધિમાં જ સમાવેશ થાય છે, તેથી એ સર્વની શુદ્ધિનો વિચાર કરવો એ જ દિનશુદ્ધિનો ઉપાય છે.

ગૃહનિવેશ, ગૃહપ્રવેશ, પ્રતિષ્ઠા, પશ્ચિમયન, યાત્રા, આદિ મહત્ત્વ-પૂર્ણ કાર્યોમાં અલ્પ દોષો કદાપી ન ટલે, છતાં મહાદોષો તો વર્જવાથી જ દિનશુદ્ધિ તેમ લગ્નશુદ્ધિ પોતાનો સ્વયં પ્રભાવ પાડી ગંકે છે. વસિષ્ઠ, નારદ, આદિ સંહિતાકારો મહાદોષોના સંબન્ધે ઘણું લખી ગયા છે, એ વિષયમાં નારદજી કહે છે—

પશ્ચાદ્ગશુદ્ધિરહિતો, દોષસ્ત્વાચ્ચઃ ૧ પ્રતીર્તિનઃ ।
 ઉદયાસ્તશુદ્ધિહીનો, દ્વિતીયઃ ૨ સૂર્યસંક્રમઃ ॥ ૧૩ ॥
 તૃતીયઃ ૩ પાપપદ્ધર્મો, ૪ ભૂગુઃ પૃથ્ઠઃ ૫ કુજોઽષ્ટમઃ ૬ ।
 ગણ્ડાન્તં ૭ કર્તરી ૮ રિઃફ-પદ્મેન્દુશ્ચ ૯ સગ્રહઃ ૧૦ ॥ ૧૪ ॥
 દમ્પત્યોરષ્ટમં લગ્નં, રાજો ૧૧-વિષધટી તથા ૧૨ ॥
 દુર્મુહૂર્તો ૧૩ વારદોષઃ ૧૪, સ્વાર્જૂરિકે સમાંધિમસ્ ॥ ૧૫ ॥
 ગ્રહણોત્પાતમં ૧૬ કૂર-વિદ્વર્ષ ૧૭ કૂરમંયુતં ૧૮ ॥
 કુનવાંશો ૧૯ મહાપાતો ૨૦, વૈધૃતિ શ્રૈકવિંગતિઃ ૨૧ ॥ ૧૬ ॥

ભા૦ટી૦-પશ્ચાદ્ગશુદ્ધિનો અભાવ ૧, લગ્નની ઉદયાસ્તશુદ્ધિનો

અમાત્ર ૨, સૂર્યસંક્રાંતિ ૩, પાપપદ્ધર્ગ ૪, છઠો શુક્ર ૫, આઠમો મંગલ ૬, ગંઢાંત ૭, ક્રૂર કર્તારી ૮, ચારમો, છઠ્ઠો, આઠમો ચન્દ્રમા ૯, ક્રૂર ગ્રહ મહિત ચન્દ્રમા ૧૦, પતિ-પત્નીની જન્મરાશિથી આઠમી રાશિનું લગ્ન ૧૧, ત્રિપદી ૧૨, દુર્મુદ્ધર્ત ૧૩, વારદોષ ૧૪, ત્રાર્જ-રિક ચક્રમાં પાદ વિદ્ધ નક્ષત્ર ૧૫, ગ્રહણાદિ ઉત્પાત વિદ્ધ નક્ષત્ર ૧૬, ક્રૂર વિદ્ધ નક્ષત્ર ૧૭, ક્રૂરાધિષ્ઠિત નક્ષત્ર ૧૮, કુનત્રમાંશક ૧૯, મહાપાત ૨૦, અને વૈધૃતિ ૨૧; આ એકવીશ મહાદોષો છે. એ મહાદોષો પ્રયત્નપૂર્વક વર્જવા જોઈયે એમ નારદજી નીચેના પદ્યમા અનુરોધ કરે છે—

પતે પ્રોક્તા મહાદોષા, વર્જનીયાઃ પ્રયત્નતઃ ।

યદિ મોહાત્ કૃત કર્મ, તદા વિઘ્ન ભવેદ્ભવમ્ ॥ ૧૭ ॥

આઠમી—કહેલા એ મહાદોષોને યત્નપૂર્વક ઠાલવા જોઈએ, જો કોઈએ મોહવશ પળ મહાદોષમા કંઈ કામ કર્યું તો અગત્ય વિઘ્ન થશે ।

ઉક્ત મહાદોષો પૈકીના દોષો નમ્બર ૨-૪-૫-૬-૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨ અને લગ્ન ગંઢાંતનો સંવધ લગ્ન સાથે હોઈ લગ્ન-શુદ્ધિના પ્રકરણમા નિરૂપણ કરાશે તથા દોષો નમ્બર ૧-૩-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-૧૭-૧૮-૧૯-૨૦-૨૧ અને તિથિ નક્ષત્ર ગંઢાંતનો સગ્રન્થ દિનશુદ્ધિની સાથે હોવાથી તેના નિરૂપણ પ્રસંગે તે તે યથાસ્થાન કહેનાશે

મહાદોષો ઉપરાન્ત ધીજી પળ કેટલીક વાતો મોહર્તિકે દ્વારા વલત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી હોય છે કે જેનો અમો પ્રયત્ન નિર્દેશ કરીને મૂલ વાત ઉપર આગમ

રૂપ, અપન, માસ તથા પક્ષની શુદ્ધિ, શુક્ર-શુક્ર-ચન્દ્રાસ્તકાલ, તથા એમનો શાન્ત્ય-વાર્દક્યકાલ, સ્ત્યાદિ વાતોનો વિચાર કર્યો

પછી જ મૌહૂર્તિકે મુહૂર્તની સ્વાસ વાતો ઉપર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ ।

વર્ષશુદ્ધિ—જે વર્ષમાં માસનો ક્ષય અને વૃદ્ધિ વંને આવતાં હોય તે વર્ષ શુભ કાર્યોને માટે વર્જિત ગણાય છે. ગુરુ જે વર્ષમાં સિંહ રાશિ પર ભ્રમણ કરતો હોય તે વર્ષ પણ શુભ કામને માટે વર્જિત જ ગણાય છે. માત્ર અર્વાદ રૂપે તે વર્ષનો અમુક સમય શુભ ગણાય છે.

અયનશુદ્ધિ—અયનો પૈકી દક્ષિણાયન દેવપ્રતિષ્ઠાદિ અને ગૃહારંભાદિમાં સામાન્ય રીતે વર્જિત છે. અર્વાદ કર્ક સંક્રાંતિનો સમય ગૃહારંભ અને ગૃહ પ્રવેશમાં ગ્રહણ કરેલ છે. એ જ પ્રકારે વૃશ્ચિકનો સૂર્ય થયા પછી પણ દક્ષિણાયનનો દોષ ગણાતો નથી, તે સમય ગૃહારંભગૃહ-પ્રવેશમાં લેવાય છે.

માસશુદ્ધિ—ચૈત્ર માસ સામાન્ય રીતે ગૃહારંભાદિમાં વર્જિત છે, છતાં મેષનો સૂર્ય થયા પછી ચૈત્રનો ભાગ જો રહેતો હોય તો તે શુભ છે, વૈશાખ-ગૃહારંભપ્રવેશાદિમાં શુભ છે, જ્યેષ્ઠ ગૃહારંભમાં વર્જિત છે, પ્રવેશાદિકમાં લીધેલ છે. મિથુનાર્ક થયા પછી આષાઢ ગૃહારંભમાં વર્જિત છે. શ્રાવણ-ગૃહારંભપ્રવેશાદિમાં શુભ છે. ભાદ્રપદ, આસોજ, કાર્તિક આરંભ પ્રવેશાદિમાં વર્જિત છે. માર્ગશીર્ષ અને પૌષ ગૃહારંભાદિમાં શ્રેષ્ઠ છે. પણ ધનાર્કમાં પૌષનો ભાગ પડતો હોય તો તેટલો વર્જિત ગણવો. માઘ ગૃહારંભમાં વર્જિત છે અને પ્રવેશમાં લીધેલો છે. ફાલ્ગુન આરંભ પ્રવેશાદિ વધા કાર્યોમાં શુભ છે. આરંભસિદ્ધિગ્રંથ-૧૨૧ એ વિષયમાં કહે છે કે સૌર માસના હિસાબે ધનાર્ક, મીનાર્ક, મિથુનાર્ક, અને કન્યાર્ક; આ ચાર દ્વિસ્વભાવ રાશિની સંક્રાંતિઓનો સમય ગૃહારંભ અને પ્રવેશ વચ્ચેને માટે વર્જિત ગણાય છે, શેષ રાશિઓનો સૂર્ય હોય ત્યારે દિશા પરકે વિધાન અને નિવેધ વંને કરેલ છે. ઉપરના નિરૂપણનો મૂલાધાર નીચે પ્રમાણે છે—

पूर्वापरास्य गेहाद्यं, कर्के सिंहे मृगे घटे ।

तुलाऽजालिऽवृषस्येर्के, कुर्याद्याभ्योत्तराननम् ॥ १८ ॥

युग्म कन्या घनुर्मर्नि, गतेऽर्के नैव कारयेत् ।

वृषालि कुम्भसिंहेऽर्के, कुर्याद् गेहं चतुर्दिशम् ॥ १९ ॥

भा०टी०-ऊर्क, सिंह, मकर अने कुंभ, राशिना सूर्यमा पूर्वाभिमुख अथवा पश्चिमाभिमुख गृहादिनो आरंभ करवो, मेष, वृषभ, तुला अने वृश्चिकना सूर्यमा दक्षिणाभिमुख अथवा उत्तराभिमुख घरनो आरंभ करवो; मिथुन, कन्या, घनु अने मीन राशिओना सूर्यमा गृहादिनो आरंभ ज न करवो, ज्यारे वृषभ, सिंह, वृश्चिक, कुंभ आ स्थिर राशियो उपर सूर्य रहेलो होय त्यारे ज्यारे दिशाना द्वार वाला घगेनो कार्यारंभ करी सकाय छे

अधिकमास-अधिकमासमा शुभ कार्यो करवानो निषेध करेल छे पण अधिकमास कयो एनी पण आजना रनी बेंठेला, केटलाक ज्योतिषियोने खबर नथी. मासवृद्धिमा केटलाये अङ्ग ज्योतिषिओ प्रथमना शुक्ल पक्षने प्राकृतिक मासमा गणी बीजा आखाये मामने अधिकमा गणीने न्याज्य करे छे. ज्यारे बीजा अज्ञानिओ पहेला आखाये पूर्णान्त मासने वृद्ध गणीने बीजाने प्राकृतिक गणे छे, खरी रीते ए रने प्रकार भूल भरेला छे वृद्ध वमिष्ठ-अधिक मामनुं लक्षण बतायता कहे छे—

यस्मिन् दर्शस्यान्ता-दर्शगेका परा परं दर्शम् ।

उल्लस्य भवति भानोः, सक्रान्ति भोधिमान् स्यात् ॥ २० ॥

भा०टी०-जेमा एक संक्रान्ति प्रथम अमावास्यानी पहेला अने बीजी संक्रान्ति बीजी अमावास्या बीत्या पछी लागे छे, त्यारे अधिकमाम पडे छे. आधी स्पष्ट छे के अमावास्याना अन्तयी

અર્થાત્ શુકલ પ્રતિપદાથી અધિક માસ લાગે છે અને તે પછીની અમાવાસ્યા સુધી રહે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે મહીનો પૂર્ણાન્ત માનો યાહે અમાન્ત, પણ અધિકમાસ તો અમાન્ત જ હોય. પૂર્ણાન્તમાસ માનનાર દેશમાં પહેલા માસનો શુકલ અને વીજાનો કૃષ્ણપક્ષ મલી ૩૦ દિવસનો મલ માસ ગણાશે ।

ક્ષયમાસ—અધિકમાસ જેમ શુભ કાર્યમાં વર્જિત છે તેમ ક્ષય માસ પણ શુભ કાર્યો કરવામાં વર્જિત કરેલ છે. માસક્ષય કોઈ વાર ૧૯ વર્ષે અને કોઈ વાર ૧૪૧ વર્ષે આવે છે; જ્યારે ક્ષયમાસ પડે છે ત્યારે માસવૃદ્ધિ પણ અનિવાર્યપણે થાય જ છે, એટલે એ વર્ષ ઘણું જ ઉથલ-પાથલ કરનારું નિવડે છે. ક્ષયમાસનું લક્ષણ વસિષ્ઠ કહે છે કે—
આદ્યન્ત દર્શયોર્મધ્યે, તયોરાદ્યન્તયોર્યદા ।

સંક્રાન્તિદ્વિતયં ચેત્ સ્યાન્ન્યૂનમાસઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

માઁટીઁ—પહેલી અને વીજી અમાવાસ્યાની વચમાં જ્યારે બે સૌર સંક્રાન્તિઓ થાય છે ત્યારે તે (બે અમાવાસ્યા વચ્ચેનો) સમય ક્ષયમાસ ગણાય છે. ક્ષયમાસના સમયમાં કર્તવ્ય કર્મને અંગે વસિષ્ઠ કહે છે કે—

માસપ્રધાનાશ્વિલમેવ કર્મ,
મુક્ત્વાશ્વિલં કર્મ ન કાર્યમત્ર ।
યજ્ઞોપવાસવ્રતતીર્થયાત્રા,
વિવાહકર્માદિ વિનાશમેતિ ॥૨૨॥

માઁટીઁ—માસ પ્રતિવદ્ધ સર્વ કાર્યો છોડીને વીજાં યજ્ઞ, ઉપવાસ, વ્રત, તીર્થયાત્રા, વિવાહ આદિ સર્વ કાર્યોને ન્યૂનમાસમાં કરાતાં નાશ પામે છે. ક્ષયમાસનું અશુભ ફલ કહ્યું છે કે—

ક્ષયમાસો ભવેદ્યસ્મિન્, તસ્મિન્ વર્ષેઽતિવિગ્રહમ્ ।
દુર્મિધ્નં વાથવા પીઢાં, શુભ્રભંગં કરોતિ વા ॥

માંટી-જે વર્ષમા ક્ષયમાસ હોય તે વર્ષમા ધોર ગુદ, દુષ્કાલ, પ્રજા પીડા, અથવા છત્રમંગ કરે છે

પક્ષશુદ્ધિ-સામાન્ય રીતે ગૃહારંભ, પ્રવેશાદિ પ્રત્યેક શુભ કાર્ય શુક્લપક્ષમા કરવાનું વિધાન છે. શુક્લપક્ષની પૃષ્ઠીથી કૃષ્ણપક્ષની પંચમી સુધીના ૧૫ દિવસોને જ્યોતિષ શાસ્ત્રકારો શુક્લપક્ષ રૂપ ગણે છે, કેમ કે શુદિ ૫ સુધી ચન્દ્ર કૃશ હોય છે, અને વટિ ૫ પછી ચન્દ્ર ક્ષીણ થતો જાય છે; છતાં પ્રતિપદાની સાજે ચન્દ્રદર્શન થઈ જાય તો શુદિ ૨ થી શુભ કાર્યો કરવામા હરકત જેવું નથી, જ રીતે વટિ ૮ મી સુધીમા ચન્દ્ર વિશેષ ક્ષીણ ન થતો હોવાથી કોઈ પણ શુભ કાર્ય કરવું અયોગ્ય નથી. અષ્ટમીનો પૂર્વાર્ધ પૂર્ણ થયા પછી જો કોઈ આવશ્યક કાર્ય કરવું પડે તો ચન્દ્રવલની સાથે તારાવલ પણ અવશ્ય જોવું અને ત્રીજી, પાંચમી અથવા સાતમી તારા આવતી હોય તો કાર્ય જરૂરતનું હોય તો પણ કરવું નહિ, આ સંબંધમા જ્યોતિષનો નિમ્ન લિખિત નિયમ અગત્ય ધ્યાનમા રાખવો—

કૃષ્ણસ્થાષ્ટમ્યર્ધા-દનન્તર તારકાચલ યોજ્યમ્ ।

પ્રતિપત્પ્રાન્તોત્પન્ન, સન્ધ્યાકાલોદ્ય યાવત્ ॥ ૨૩ ॥

માંટી-કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીનો અર્ધભાગ વ્યતીત થયા પછી શુદિ પ્રતિપદાને અન્તે આગતા સન્ધ્યાકાલ પર્યંત તારાવલનો ઉપયોગ કરવો. આ વિષયમા પ્રાચીન મત એવો છે કે કૃષ્ણપક્ષની દશમી પર્યંત સર્વ કાર્યો-ચન્દ્રવલ જોઈને કરવા નક્ષત્ર સમુદાય ગ્રંથમાં લખે છે—

ઉદિતે ચ તથા ચન્દ્રે, શુભયોગે શુભે તિથૌ ।

કૃષ્ણસ્ય દશમી યાવત્, સર્વકાર્યાણિ સાધયેત્ ॥ ૨૪ ॥

માંટી-ચન્દ્ર ઉદિત હોય ત્યારે શુભયોગ અને શુભતિથિમાં કૃષ્ણપક્ષની દશમી પર્યંત ઘડાં કાર્યો કરવા.

માંડી૦—શુક્રનો વાલ્ય વાર્ધક્ય કાલ વસિષ્ઠના મતે ૫ દિવસનો, શૌનકના મતે ૧ દિનનો, ગર્ગના મતે ૩ દિનનો અને યવનાચાર્યના મતે ૫ મુહૂર્તનો છે, જે વર્જવો જોઈયે. એ અંગે વસિષ્ઠ કહે છે કે—

શુક્રે ચાસ્તંગતે જીવે, ચન્દ્રે ચાસ્તમુપાગતે ।

તેષાં વૃદ્ધૌ ચ વાલ્યે ચ, શુભકર્મ ભયપ્રદમ્ ॥ ૨૮ ॥

વૃદ્ધત્વમિન્દોસ્ત્રિદિનં દિનાર્દ્ધં,

વાલત્વમસ્તત્વ મહર્દ્ધયં ચ ॥

અસ્તે વિધૌ મૃત્યુમુપૈતિ કન્યા,

વાલ્યેઽન્યસત્કા વિધવા ચ વૃદ્ધે ॥ ૨૯ ॥

માંડી૦—શુક્ર ગુરુ ચન્દ્રના અસ્તમાં તથા તેમના વાર્ધક્ય કે વાલ્ય કાલમાં શુભકાર્ય કરવું ભયકારક છે. ચન્દ્રનું વૃદ્ધત્વ ૩ દિવસનું તેનું વાલ્યત્વ અર્ધ દિવસનું અને અસ્તત્વ ૨ દિવસનું હોય છે. ચન્દ્રના અસ્તમાં પરણનારી કન્યા મૃત્યુ પામે ચન્દ્રના વાલ્યમાં પરણનારી પરપુરુષમાં આસક્ત થાય અને વાર્ધક્યમાં પરિણીતા વિધવા થાય.

ગુરુ-શુક્રાસ્તાપવાદે ગર્ગ :—

નિત્યજ્ઞાને ગૃહે જીર્ણે, પ્રાશને પરિધાનકે ।

વધૂ પ્રવેશે માંગલ્યે, ન મૌઢ્યં ગુરુશુક્રયોઃ ॥ ૩૦ ॥

માંડી૦—નિત્યની મુસાફરીમાં, જૂના ઘરના પ્રવેશમાં, અન્ન પ્રાશનમાં, વસ્ત્ર પરિધાનમાં, વધૂ પ્રવેશમાં તથા તાત્કાલીક માંગલ્ય કાર્યમાં ગુરુ શુક્રાસ્તનો દોષ નથી.

ગુરુવ્રક્ત્વદાષ—ગુરુ વ્રક્ત્વ અંગે શૌનક, લલ્લાચાર્ય આદિ પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ અમુક સમય પર્યંત તે વર્જવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. લલ્લ કહે છે—

અતિચાર ચ વક્રે ચ, વર્જયેસદનન્તરમ્ ।

વ્રતોદ્યાદિ ચૂડાયા-મષ્ટાવિંશતિ વાસરાન્ ॥૩૧॥

શ્રા૦ટી૦-ગુરુ અતિચારી અને વક્રી થાય ત્યારથી ૨૮ દિવસો વ્રત, વિગ્રહ, ચૌલકર્મ, આદિમા વર્જવા જોઈયે.
ટોડરાનન્દકાર લેખે છે કે—

અતિચારે સપ્તદિન, વક્રે દ્વાદશમેવ ચ ।

નીચસ્થિતેઽપિ વાગીશે, માસમેક ચિવર્જયેત્ ॥ ૩૨ ॥

શ્રા૦ટી૦-ગુરુ અતિચારી હોય ત્યારે સાત દિવસ, વક્રી થાય ત્યારે થાગ દિવસ અને નીચનો થાય ત્યારે ૧ માસ સુધી શુભ કાર્યમા વર્જવો

મુહૂર્તરૂપદ્રુમકાર લેખે છે કે—

વક્રે મુરેજ્યે સ્વગૃહે દિનત્રય,

વર્જ્ય મુનિન્દ્રૈરશ્વિલેસુ કર્મસુ,

અન્યત્ર રાશૌ મુનયસ્ત્યજન્તિ,

દ્વષ્ટાધિકાન્વિશતિ વાસરાન્ હિ ॥૩૩॥

શ્રા૦ટી૦—ગુરુ પોતાની રાશિમા વક્રી થાય ત્યારે મુનિઓ મર્ચ કાર્યોમા ૩ દિવસ વર્જ્ય ગણે છે, જ્યારે મીઝી રાશિમા ગુરુ વક્રી થતા ૨૮ દિવસોને ત્યાગે છે

જામ ગુરુ વ્રત્તવને અગે જ્યોતિષિઓમાં એક વાક્યતા નથી, કોઈ ૨૮ દિવસ, કોઈ ૧૦ દિવસ, અને કોઈ સ્વરાશિમા ગુરુ વ્રત્તવનો દોષ ૩ દિવસ સુધી જ ગણે છે, આથી સમજાય છે કે-ગુરુ વ્રત્તવ દોષ પ્રથમથી જ મર્ચ મમત ન હતો, મુહૂર્તચિન્તામણિના નિમ્નો-લેખથી પણ પણ તાત મિદ્ર થાય છે—

અસ્તે વર્જ્ય મિંત્રનકસ્થજીવે, વર્જ્ય કેચિદ્વક્રગે ચાતિચારે ।

ગુર્વાદિત્યે વિશ્વઘસ્રેઽપિ પક્ષે, પ્રોચુસ્તદ્વન્તરત્નાદિ ભૂપામ્ ॥૩૪

માંટી૦—ગુરુના અસ્તમાં જે વર્જિત છે તે જ સિંહસ્ય અને મકરસ્થ ગુરુમાં પણ વર્જેવું, કોઈ કહી ગયા છે કે-ગુરુના વક્રત્વમાં અતિચારમાં, ગુર્વાદિત્યમાં અને ૧૩ દિનના પક્ષમાં પણ અસ્તવર્જિત કાર્યો તથા દન્ત-રત્નાદિનાં ભૂષણો વર્જવાં.

ચિન્તામણિકારના આ કથનાનુસાર સ્વરે જ ગુરુ વક્રત્વ અતિ-ચારને દોષ રૂપે ગણનારા ‘કેચિત્’ છે, ‘સર્વે’ નહિ. એ જ કારણ છે કે ગુર્વતિચાર અને વિશ્વઘસ્રપક્ષમાં શુભ કાર્યો ન કરવાની જ્યોતિ-ષીઓમાં ચર્ચા નથી. મુહૂર્તકલ્પદ્રુમકાર સ્વરાશિમાં ગુરુવક્રત્વ હોતાં ૩ દિવસ વર્જવાનું કહે છે, પણ સ્વોચ્ચત્વમાં ગુરુવક્રત્વ કેટલું વર્જેવું એ ઘિપે મૌન ધારણ કરે છે. સ્વરી રીતે તો ઉચ્ચના ગુરુવક્રત્વમાં દોષ જ નથી, એમ જ કહેવું જોઈયે, જ્યારે ગુરુ સ્વોચ્ચાંશ અને સ્વવર્ગસ્થિત હોય ત્યારે પણ વક્રી, શત્રુક્ષેત્રી અથવા નીચનો હોવા છતાં શુભ ગણાય છે, તો ઉચ્ચનો હોય ત્યારે તો ગુરુ વક્રી છતાં અશુભ ગણાય જ કેમ ? એ સંબન્ધમાં સુધોશૃંગારવાર્તિકકાર કહે છે કે—

વક્રારિનીચરાશિસ્થઃ, શુભકૃત્ પ્રોચ્યતે ગુરુઃ ।

સ્વોચ્ચાંશસ્થઃ સ્વવર્ગસ્થો, મૃગુણા જ્ઞેન વા યુતઃ ॥૩૫॥

માંટી૦—વક્રી, શત્રુક્ષેત્રી, અથવા નીચરાશિનો હોવા છતાં ગુરુ શુભકારક કહેવાય છે કે જો તે પોતાના ઉચ્ચાંશનો, સ્વવર્ગનો, અથવા શુક્ર વા બુધની યુતિમાં હોય, આ ઉપરથી સિદ્ધ જ છે કે મકરના ઉચ્ચાંશમાં હોવાથી પણ ગુરુ જો શુભકારક છે, તો પોતાના ઉચ્ચક્ષેત્ર-કર્કમાં રહીને વક્રી થતાં તે દોષકારક કેવી રીતે બને ? તે વિચારણીય વસ્તુ છે.

વક્રીગ્રહ બલવાન કે નિર્બલ ?—યદ્યપિ કેટલાક ગ્રન્થ-કારોએ વક્રીગ્રહને નિર્બલ અને માર્ગસ્થને બલવાન ગણ્યો છે, તથાપિ

‘આરભસિદ્ધિ’ આદિ ગ્રંથોમા “ વિપુલસ્તિગ્ધાશ્ચ વક્ત્રગાશ્ચાન્યે ”
 હત્યાદિ લેખોમા યક્રગામી ગ્રહોને યલગાન માન્યા છે, પાકથી નામક
 પ્રાચીન જ્યોતિષ ગ્રંથકાર તો સર્વ ગ્રહોની વક્રાગ્રસ્થામાં મૂલત્રિકોણ
 તુલ્ય યલ ઘટાવે છે, હર્ષપ્રકાશકારે “ વક્રી પાવો વલી સુમો
 સિગ્ધો ” આ જે લખ્યું છે તેનો કોઈ આધાર મળે તેમ નથી, લખ્યું
 તો એમ જોઈતું હતું કે “ સિગ્ધો પાવો યલી સુમો વક્રી ” અર્થાત્ પાપ
 ગ્રહ શીઘ્ર હોય ત્યારે અને શુભ ગ્રહ વક્રી હોય ત્યારે ચલગાન ગણાય
 છે સ્વગ્ધાશ્ચની પણ એ જ માન્યતા છે એ ત્રિપયમા સ્પરોદય શાસ્ત્રનુ
 ક્રુત્તવ્ય આ પ્રમાણે છે—

કૂરા વક્રા મહાકૂરાઃ, સૌમ્યા વક્રા મહાશુભાઃ ।

ચલિષ્ઠાઃ સ્યુઃ શુભા વક્રાઃ, કૂરા વક્રા ચલોદગતાઃ ॥૩૬॥

માન્ડી૦—કૂર ગ્રહો વક્રી થતા મહાકૂર અને અને સૌમ્ય ગ્રહો
 વક્રી હોય ત્યારે મહાશુભ અને છે, વલી સૌમ્ય ગ્રહો વક્રી થતા
 ચલિષ્ઠ અને છે અને કૂર ગ્રહો યક્રી થતા યલહીન થઈ જાય છે. કૂર
 યતા શનિ યલગાન હોય ત્યારે કઠક શુભ ફલ આપે છે, યથી
 ત્રિપરીત ગુરુ આદિ સૌમ્ય ગ્રહો અતિચાર ગતિના થતા અશુભ ફલ
 આપે છે, જ્યારે તે જ સૌમ્યગ્રહો વક્રી થતા સુભિક્ષતા-મમર્ષતાદિ
 ઉત્પન્ન કરે છે, એ સર્વ પ્રતીત છે, આના પરિણામે જ જ્યોતિષીઓએ
 નિમ્નોક્ત શ્લોકગત ફલનો નિર્દેશ કર્યો છે—

અતીચારગતે જીવે, વક્રે ભૌમે ઝનૈશ્ચરે ।

તાદાભૂતં જગત્ત્મર્ચ, કુણ્ડમુણ્ડા ચ મેદિની ॥ ૩૭ ॥

માન્ડી૦—ગુરુ અતીચારી અને મગલ તથા શનિ યક્રી હોય
 ત્યારે મર્ત્ય જગતમા હાહાકાર મચે છે ને પૃથિવી ધડ-મસ્તકથી
 છત્રાઈ જાય છે.

चक्रसंग्रह-दिनशुद्धिना विविध विभागोनुं निरूपण करी हवे
अमो प्रासादादि मुहूर्तोपयोगी केटलांक उपयोगी चक्रो आपी पंचांग
शुद्धि उपर आवीशुं.

नागवास्तुचक्र—मुआदित्यनिबन्धे—

ईशानतः सर्पति कालसर्पो, विहाय सृष्टिं गणयेद् विदिक्षु ।
पश्चाद्गतिस्थं मुखमध्यपुच्छं, त्रिकं त्रिकं वै वृषसंक्रमादौ ॥३८॥
वेद्यां वृषाद् गृहे सिंहात्, त्रिकं मीनात् सुरालये ।
जलाश्रये मृगाद्याच्च, शेषनागस्य संस्थितिः ॥३९॥

भा०टी०—शेषनाग वृषादि ३-३ संक्रांतिमां ईशान कोणथी
सरके छे, विलोमक्रमथी पाछली तरफ गणतां वृष-मिथुन-कर्क संक्रां-
तिओमां ईशानमां मुख, वायव्यमां मध्य, नैऋतमां पुच्छ अने अग्नि-
कोण खाली होवाथी खात स्थान, ए ज रीते सिंह-कन्या-तुलामां एक
विदिशा बदलतां अग्निकोणमां मुख, ईशानमां मध्य, वायव्यमां पुच्छ
अने नैऋते खातस्थान, वृश्चिक धनु, मकर, संक्रांतिमां नैऋते मुख
अग्निकोणे मध्य, ईशाने पुच्छ, वायव्ये खातस्थान अने कुंभ-मीन
मेप संक्रांतिओमां वायव्ये मुख नैऋते मध्य, अग्नेयीमां पुच्छ अने
ईशानमां खातस्थान; आ क्रम प्रमाणे विवाहनी वेदीमां खातनो क्रम
छे, घर, देवालय तथा जलाशयना खातने अंगे आ प्रमाणे जाणवुं-
वृषथी वेदीमां, सिंहथी, गृहमां, मीनथी देवालयमां अने मकरथी
जलाशयमां शेषनी स्थितिनो विचार करवो अर्थात् सिंह-कन्या-तुला
आदि ३-३ संक्रांतियोथी गृहने अंगे, मीन-मेप-वृष आदि ३-३
संक्रांतियोना क्रमे देवालयने अंगे, मकर-कुंभ-मीन आदि ३-३ संक्रां-
तियोना क्रमे जलाशयने अंगे शेषनुं ईशानथी सर्पण सृष्टिक्रमथी
गणी विलोम क्रमे मुख मध्य पुच्छ ज्यां आवतां होय ते विदिशाओने
छोडी खाली पडेली विदिशामां खात करवुं.

ઉપર પ્રમાણે મુંજાદિત્ય નિવંધના શ્લોકોની વ્યાખ્યા કરતા શેષ સ્થિતિ શિલ્પશાસ્ત્રોક્ત નાગવાસ્તુના ભ્રમણની સાથે વરોત્તર મલી રહે છે. “નિદ્વાય સૃષ્ટિ” નો સંગ્રહ “ગણયેદ્” ની માયે ન જોડતા “મર્પતિ” ક્રિયાપદની સાથે જોડી અર્વાચીન જ્યોતિષિઓએ શેષનું વિલોમ ભ્રમણ પ્રચલિત કર્યું છે જે આજકાલ વિશેષ પ્રચલિત છે, આ નવી માન્યતા પ્રમાણે શેષ સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે મનાય છે, ચિન્તામણી —

દેવાલયે ગેહચિધૌ જલાશયે,
રાહોર્મુલં શ્મુદિશો વિલોમતઃ
મીનાર્ક સિંહાર્ક મૃગાર્કનમ્ત્રિભે,
સ્વાતે મુલાત્પૃષ્ઠચિદિક્ શુભા ભવેત ॥ ૪૦ ॥

ખા.૦ટી.૦—દેવાલય, ગૃહ અને જલાશયના સ્વાત મુહૂર્તમા અનુ-ક્રમે મીનાદિ, સિંહાદિ તથા મઝરાદિ ૩-૩ રાશિના સૂર્યમા શેષનું મુલ્ક દેશાનમા હોય છે અને સદાગ્ર ક્રમથી સમગ્રતા શેષનું તે પછીની ૩-૩ રાશિના સૂર્યમા પ્રાયશ્ચકોણમા, તે પછીની ૩-૩ રાશિના સૂર્યમા નૈર્ઋત કોણમા અને ગ્રેહી ધનુઆદિ, શુભાદિ અને તુલાદિ ૩-૩ રાશિના સૂર્યમા શેષનું મુલ્ક આગ્નેય કોણમા હોય છે, શેષના મુરત્તની, પેટની અને પુચ્છની ત્રિદિશા ઝોડાને તેના મુલ્ક પાશ્વરની ત્રિદિશા સ્વાતમા શુભ હોય છે, મુલ્ક દેશાનમા હોય ત્યાર આગ્નેયી પ્રાયશ્ચમા હોય ત્યારે દેશાન, નૈર્ઋતમા હોય ત્યારે પ્રાયશ્ચ અને આગ્નેય કોણમા હોય ત્યારે નૈર્ઋત કોણ સ્વાત માટે શુભ જાણાયો.

ઉક્ત શેષ સ્થિતિ મળ્યાની વને માન્યતાનુમારી વત્રો નીચે પ્રમાણે છે—

शिल्प शास्त्रानुसारी शेषस्थिति चक्र-

२७४

विवारे	देवालये	गृहारंभे	जलाशये	ईशाने	आग्नेये	नैऋत्ये	वायव्ये
२।३।४	१।२।१।२	५।६।७	१०।११।१२	मुख	मध्य	पुच्छ	खात
५।६।७	३।४।५	८।९।१०	१।२।३	खात	मुख	मध्य	पुच्छ
८।९।१०	६।७।८	११।१२।१	४।५।६	पुच्छ	खात	मुख	मध्य
११।१२।१	९।१०।११	२।३।४	७।८।९	मध्य	पुच्छ	खात	मुख

सर्वं राज्ञे

अर्वाचीन ज्योतिषग्रन्थानुसारी शेषस्थिति चक्र-

विवारे	देवालये	गृहारंभे	जलाशये	ईशाने	आग्नेये	नैऋत्ये	वायव्ये
२।३।४	१।२।१।२	५।६।७	१०।११।१२	मुख	खात	पुच्छ	मध्य
५।६।७	३।४।५	८।९।१०	१।२।३	खात	पुच्छ	मध्य	मुख
८।९।१०	६।७।८	११।१२।१	४।५।६	पुच्छ	मध्य	मुख	खात
११।१२।१	९।१०।११	२।३।४	७।८।९	मध्य	मुख	खात	पुच्छ

सर्वं राज्ञे

[कल्याण-कलिका-प्रथमखण्डे]

- શેષના અગો પર સ્વાત કરવાનું ફલ—

વિદિક્ષત્રયં સ્પૃગંસ્તિષ્ઠેત્, સ્વચક્ષનાભિપુચ્છકૈઃ ।

શેષસ્તત્ત્રિતય ત્યક્ત્વા, ભૂગ્વાનકાર્યમાચરેત્ ॥ ૪૧ ॥

નાભૌ ચ મ્રિયતે ભાર્યા, ધનં પુચ્છે મુખે પતિઃ ।

ઙિતિ મત્વા શિલાન્યાસે, ભૂગ્વાતે તત્ત્રય ત્યજેત્ ॥ ૪૨ ॥

મા૦ટી૦—પોતાના મુખ નાભિ પુચ્છ વડે ત્રણ ત્રિદિશાઓને સ્પર્શીને શેષ રહે છે માટે તે ત્રણેનો ત્યાગ કરી શેષ સ્પર્શ રહિત વિદિ-
શામા ભૂમિને खોદવી નાભિસ્થાને खોદવાયી સ્ત્રી, પુચ્છે खોદવાયી
ધન અને મુખભાગે खોદવાયી ગૃહસ્થામીનું મરણ થાય છે, માટે
સ્વાત અને શિલાન્યાસમા તે ત્રણેનો ત્યાગ કરવો

વિદિશાઓમાં સ્વાત કરવાનો પ્રાચીનક્રમ આરમ્ભમિદ્ધૌ—

‘ભાદ્રાદિત્રિત્રિમાસેષુ, પૂર્વાદિષુ ચતુર્દિશમ્ ।

વેદાસ્તાઃ શિરઃ પૃષ્ઠ, પુચ્છ કુક્ષિરિનિ ક્રમાત્ ॥ ૪૩ ॥

મા૦ ટી૦—ભાદ્રપદ ૩-૩ માસ પૂર્વાદિ ૪ દિશાઓમાં
વાસ્તુનું મસ્તક, પૃષ્ઠ, પુચ્છ અને કુક્ષિ હોય છે, પૃષ્ઠે ભાદ્રપદ આશ્વિન
કાર્તિકમાં પૂર્વમા મસ્તક, દક્ષિણમા પૃષ્ઠ, પશ્ચિમમા પુચ્છ, ઉત્તરમા
કુક્ષિ, માર્ગશીર્ષ વૌષ માઘમા દક્ષિણમા મસ્તક પશ્ચિમમા પૃષ્ઠ ઉત્ત-
રમા પુચ્છ પૂર્વમા કુક્ષિ, ફાલ્ગુન ચૈત્ર વૈશાખમા પશ્ચિમમા મસ્તક,
ઉત્તરમા પૃષ્ઠ, પૂર્વમા પુચ્છ, દક્ષિણમા કુક્ષિ, જ્યેષ્ઠ, અષાઢ, શ્રાવણમા
ઉત્તરમા મસ્તક, પૂર્વમા પૃષ્ઠ, દક્ષિણમા પુચ્છ પશ્ચિમમા કુક્ષિ હોય
છે. મસ્તક પૃષ્ઠ પુચ્છ છોડીને કુક્ષિ ભાગની દિશામા સ્વાત કરવું

આરમ્ભમિદ્ધિના ઉપર્યુક્ત ત્રિધાનમા વાસ્તુભ્રમણ જે અનુશેમ
ગણ્ય છે તે તો યથાર્થ છે પણ વાસ્તુનું દક્ષિણપાર્શ્વશયન માન્યુ એ
ચિન્તનીય છે, પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં વાસ્તુનું અનુલોભભ્રમણ માનવા સાથે

તેને 'વામશાયી' ઇટલે ઢાવે પડશે શયન કરેલ જણાવે છે. અને કુક્ષિભાગે શ્વાત કરવાનું વિધાન કરે છે, વામશયન અને દક્ષિણ-શયનમાં કુક્ષિની દિશા એકબીજાથી તદન વિપરીત આવે છે, આરં-ભસિદ્ધિનું દક્ષિણ શયન શો આધાર ધરાવે છે તે કહી શકતા નથી, પણ આ ઉપરથી એક કલ્પના થઈ શકે કે અર્વાચીન ગ્રંથોમાં નાગ-વાસ્તુનું વિલોમ સર્પણ જે પ્રચલિત થયું છે તેનું કારણ આ દક્ષિણ-પાર્શ્વશયન પણ હોઈ શકે,

૧ વૃષભ વાસ્તુ—

ગૃહારંભમાં જેમ શેષવાસ્તુ જોવાય છે તેમ “ આરંભે વૃષભ વાસ્તુ ” ઇત્યાદિ વચનાનુસાર આજકાલ વૃષભવાસ્તુ જોવાનું પણ આવશ્યક થઈ પડ્યું છે, વૃષભ વાસ્તુઓ બે પ્રકારનાં જોવામાં આવે છે, 'સામિજિત્' અને 'નિરમિજિત્' પ્રાચીન ગ્રંથોક્ત વૃષભવાસ્તુઓમાં 'અમિજિત્'ની ગણના નથી જ્યારે અર્વાચીન ગ્રંથોક્ત આ વાસ્તુમાં અમિજિત ગ્રહણ કરેલ છે, એમ છતાં વધાં 'નિરમિજિત્' કે વધાં 'સામિજિત્' વાસ્તુઓનો પણ આપસમાં પૂરો મેલ મળતો નથી, અમો આ વંને પ્રકારના વાસ્તુઓમાંથી નમૂનારૂપે બે બે વાસ્તુચક્રોનું વર્ણન આપીએ છીએ, આજકાલ પ્રચલિત 'સામિજિત્' વૃષભવાસ્તુ-મિતાક્ષરવાસ્તુ,

રવિભાત્ સપ્ત નેષ્ટાનિ, શુભાન્યેકાદશાષ્ટભાત્ ।

દશશેષાણ્યનિષ્ટાનિ, સામિજિદ્ વૃષભવાસ્તુનિ ॥૪૪॥

ભા•ટી•—અમિજિત્ સહિત વૃષભવાસ્તુમાં સૂર્ય નક્ષત્રથી ૭ નક્ષત્રો નેષ્ટ હોય છે, આઠમાથી ૧૮ મા સુધીનાં ૧૧ શ્રેષ્ઠ હોય છે અને વાકીનાં ૧૯ માથી ૨૮ સુધીનાં ૧૦ અનિષ્ટ હોય છે.

૧-સૂર્યભાત્ ચન્દ્રમં—૭ નેષ્ટ, ૧૧ શ્રેષ્ઠ, ૧૦ નેષ્ટ.

૨ સામિજિત્ વૃષભવાસ્તુ વાસ્તુપ્રકરણોક્ત—

वृषवास्तु प्रवक्ष्यामि, यन्त्राणामुत्तमं स्मृतम् ।
यस्मिन् धिष्टाये स्थितः सूर्यस्तदादौ त्रीणि मस्तके ॥४५॥
क्रमाच्चत्वारि धिष्ण्यानि' वृषस्य पूर्वपादयोः ।
चत्वारि वामकुक्षौ च, दक्षिणे च चतुष्टयम् ॥४६॥
ऋक्षाणां च त्रयपुच्छे, चतुष्कं पश्चिमांग्रियोः ।
शिरसि त्रीणिपृष्ठे च, विन्यसेत् त्रीणि पूर्ववत् ॥४७॥
मुखे च स्वामिनो मृत्युरुद्धासः पूर्वपादयोः ।
वामकुक्षौ दरिद्रत्व, दक्षिणे च घनागमः ॥४८॥
रोगव्याधिभय पुच्छे, स्थैर्यं पश्चिमपादयोः ।
मूर्ध्नि पृष्ठे त्रिंश विन्यात्, फलं वृषमवास्तुके ॥४९॥

भा०टी०—यत्रोमा जे उत्तम गणाय छे ते वृषवास्तुने कह्यु
छु, जे नक्षत्र सूर्यनुं होय तेने पहलुं गणी ३ नक्षत्रो वृषमना मुखे,
ते पछीना ४ वृषमना आगेना पगोए, ४ डाही कुक्षिए, ४ जमणी
कुक्षिए, ३ पुच्छ उपर, ४ पाछलना पगोए, ३ मस्तके अने ३ पीठ
उपर देना, पछी फल जोनु, चंद्र नक्षत्र वृषमना मुख पर होय तो
वास्तुस्वामीनु मृत्यु, आगला पगोए होय तो वास्तु उज्जड थाय,
डाही कुक्षि उपर होय तो निर्वनता, जमणी कुक्षिए धनप्राप्ति, पुच्छ
उपर रोग-व्याधि, पाछलना पगोए स्थिता अने मस्तक तथा पृष्ठ
भागे होय तो लक्ष्मीनी प्राप्ति थाय, ए वृषवास्तुनुं फल जाणवुं

२ सूर्यमान् चंद्रम-३ने ४ने. ४ने ४थे ३ने. ४थे. ३थे. ३थे

३ प्राचीननिरभिजित् वृषवास्तु-भूपालवह्निमे—

वृषाकार लिखेचक्र, मर्वावयवसुन्दरम् ।

गृहारम्भे मतिमान् प्रयत्नेन विलोकयेत् ॥५०॥

सूर्यभात के त्रिभो राज्य, 'प्राक्पदोरब्धिभिर्गमः ।

पश्चिमाधो. स्थितिर्वेदैः, पुच्छे रोग स्त्रिमिस्तु भैः ॥५१॥

કુક્ષૌ વામેઽધિભિર્નૈઃસ્વ્યં, દક્ષિણેઽમ્બુધિભિર્ધનમ્ ।
રાજ્યલાભન્ત્રિભિઃ પૃષ્ઠે, દ્વાભ્યાં પ્રાન્તે પ્રભોર્મૃતિઃ ॥૫૨॥

માંડી૦—વૃષભના આકારે સર્વાવયવસુન્દર ચક્ર લક્ષીને
બુદ્ધિમાને ગૃહારંભમાં પ્રયત્નપૂર્વક જોવું. સૂર્યનક્ષત્રથી ૩ નક્ષત્રો વૃષભના
મસ્તકે લખવાં, તેમાં ચંદ્રનક્ષત્ર હોય તો રાજ્યપ્રાપ્તિ કરાવે, તે પછીનાં
૪ વૃષભના આગલા પગોં લખવાં, ત્યાં ચંદ્ર હોય તો ગમન કરાવે,
૪ પાછલા પગોં દેવાં તેમાં ચંદ્ર હોય તો સ્થિરતાકારક, વૃષભના
પુચ્છ ઉપર ૩ નક્ષત્રો લખવાં, તેમાં ચંદ્રનક્ષત્ર હોય તો રોગ કરે, ૪
નક્ષત્રો વૃષભની વામકુક્ષિં લખવાં, તેમાં ચંદ્ર હોય તો નિર્ધનતા કરે,
૪ નક્ષત્રો જમણી કુક્ષિં લખવાં, ત્યાં ચંદ્ર હોય તો ધનપ્રાપ્તિ થાય,
તે પછીનાં ૩ નક્ષત્રો વૃષભના પૃષ્ઠભાગે લખવાં, ત્યાં ચંદ્ર હોય તો
રાજ્યલાભ થાય અને છેલ્લા ૨ નક્ષત્રો વૃષભના અંતભાગે લખવાં ત્યાં
ચંદ્રનક્ષત્ર હોય તો ગૃહસ્વામીનું મૃત્યુ થાય.

૩. સૂર્યમાત્-ચંદ્રનક્ષત્ર-૩ શ્રે. ૪ ને. ૪ શ્રે. ૩ ને. ૪ ને. ૪ શ્રે.
૩ શ્રે. ૨ ને.

૪-નિરભિજિત્ વૃષભવાસ્તુ. ચક્રાવલી સંગ્રહોક્ત—

વહ્નિ ૩ બાહુ ૨ મુનિ ૭ વહ્નિ ૩ કૃત ૪ નાગા ૮ શ્ર સૂર્યમાત્ ।
ક્રમાત્ શુભાશુભાન્યાહુર્ગેહારમ્યે મુનીશ્વરાઃ ॥૫૩॥

માંડી૦—સૂર્યનક્ષત્રથી ચંદ્રનક્ષત્ર ૩ શુભ, ૨ અશુભ, ૭
શુભ, ૩ અશુભ, ૪ શુભ, ૮ અશુભ છે એમ પૂર્વ મુનીશ્વરો કહે છે.

૪ સૂર્યમાત્ ચંદ્રમં-૩ શ્રે. ૨ ને. ૭ શ્રે. ૩ ને. ૪ શ્રે. ૮ ને.

૫. વૃષવાસ્તુચક્રં. સ્વરશાસ્ત્રે—

ત્રિવેદાધિત્રિવેદાધિ-દ્વિત્રિભેષ્વર્કતઃ શશી ।

શ્રી કૈંદ્રિઃ સંસ્થિતિર્વ્યાધિ-નૈઃસ્વ્યં શ્રીઃ શ્રીર્મૃતિર્વૃષે ॥૫૪॥

भा०टी०—सूर्यनक्षत्रयो चन्द्रमा वृषभास्तुमा पहला ३ नक्ष-
त्रोमा होय तो लक्ष्मीनी प्राप्ति, ते पछीना ४ नक्षत्रोमा होय तो
ऋद्धि करे, ते पछीना ४ मा स्थितिकारक, ते पछीना ३ मा होय
तो व्याधि-रोग करे, ते पछीना ४ मा निर्धनताकारक, ते पछीना
४ मा लक्ष्मीकारक, ते पछीना २ मा होय तो लक्ष्मीकारक अने
छेल्ला ३ नक्षत्रो उपर होय तो मरणकारक थाय छे

५-सूर्यभात् चन्द्रर्क्ष-११ श्रे० ७ ने० ६ श्रे० ३ ने०

६. वृषवास्तुचक्र-मुजादित्यनियन्धोक्त—

यदक्षे वर्ततेभानुस्तत्रादौ त्रीणि मस्तके ।

त्रीणि मुखे प्रदेयानि, चत्वारि चाग्रपादयोः ॥५५॥

पश्चात्पदोश्च चत्वारि, पृष्ठे त्रीणि प्रदापयेत् ।

चत्वारि दक्षकुक्षौ च, वामकुक्षौ चतुर्थकम् ॥ ५६ ॥

पुच्छे त्रीणि पुनर्दद्यात्, वृषचक्रे सदा बुधः ।

गृहारंभे प्रयत्नेन, पश्यन्ति विबुधाः मदा ॥ ५७ ॥

भा०टी०—जे नक्षत्र उपर सूर्य रहेलो होय त्यायी गणीने
३ नक्षत्रो वृषभना मस्तके देवा, ते पछीना ३ मुखे देवा, पछीना ४
आगलना पगोए देवा, ४ पाछला पगोए देवा, ३ पृष्ठभागे लखवा,
४ जमणी कुक्षि ४ डात्री कुक्षि अने ३ वृषभना पृष्ठे लखवा, आ
प्रकारे विद्वानो वृषभचक्र लखीने गृहारभमा प्रयत्नपूर्वक ए चक्र जुए छे.

फल—

शिरःस्थे त्रियः मंप्राप्ति-ऋक्षं चाग्रपादयोः ।

स्थिर पश्चिमपादस्थे पृष्ठदेशे घनागमः ॥ ५८ ॥

धनं तु दक्षिणे कुक्षौ, पुच्छे रुगकरो भवेत् ।

वामकुक्षौ दरिद्रत्व, मुखे स्वामिविनाशनम् ॥ ५९ ॥

માંટી૦—વૃષભના મસ્તકસ્થિત નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય તો લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય, આગલા પગોના નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય તો ઝડપ થાય, પાછલા પગોમાં ચંદ્રનક્ષત્રે સ્થિરતા, પૃષ્ઠભાગમાં ચંદ્ર હોય તો ધનપ્રાપ્તિ, જમણી કુક્ષિએ ધનપ્રાપ્તિ, પૂંછ ઉપર ક્લેશકારી, વામકુક્ષિએ દારિદ્ર્ય અને મુખના નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય તો ગૃહસ્વામીનું મરણ થાય.

૬ સૂર્યમાત્ર ચંદ્રમં—૩ શ્રે. ૩ ને. ૪ ને. ૪ શ્રે. ૩ શ્રે. ૪ શ્રે. ૪ ને. ૩ ને. ૩ શ્રે. ૭ ને. ૧૧ શ્રે. ૬ ને.

૭ વૃષવાસ્તુચક્ર ચક્રાવલી સંગ્રહોક્ત—

વહ્નિ ૩ વાહુ ૨ મુનિ ૭ વહ્નિ ૩ કૃત ૪ નાગા ૮ શ્ર સૂર્યમાત્ર ।
ક્રમાત્ર શુભાઃશુભાન્યાહુર્ગેહારમ્ભે મુનીશ્વરાઃ ॥ ૬૦ ॥

માંટી૦—સૂર્યનક્ષત્રથી ચંદ્રનક્ષત્ર ૩ શુભ, ૨ અશુભ, ૭ શુભ, ૩ અશુભ, ૪ શુભ, ૮ અશુભ છે એમ પૂર્વમુનિઓ કહે છે.

૭ સૂર્યમાત્ર ચંદ્રમં—૩ શુ. ૨ અ. ૭ શુ. ૩ અ. ૪ શુ. ૮ અશુભ.

નિશાન્તચક્ર-ચક્રાવલી સંગ્રહોક્ત

સ્યુઃસપ્તસપ્તાનલભાદુહ્નિ, પ્રાચ્યાશ્વતુર્દિશુ નિશાન્તચક્રે ।
પુરોગપૃષ્ઠસ્થમિહૌષધીશં, ત્યક્ત્વાતદારંભણમિષ્ટમુક્તમ્ ॥ ૬૧ ॥

માંટી૦—પૂર્વથી આરંભ કરી કૃત્તિકાદિ ૭-૭ નક્ષત્રો પૂર્વાદિ ચારે દિશાઓમાં લખી ચંદ્રનક્ષત્ર જોવું, જે દિશાના દ્વાર વાહું ઘર હોય તે જ દિશા દ્વારવાલા નક્ષત્ર ઉપર ચંદ્ર હોય અથવા ઘરના પૃષ્ઠ ભાગના દ્વારવાલા નક્ષત્રમાં હોય તે વચ્ચે તે ઘરના નિર્માણનો આરંભ ન કરવો, ડાબી-જમણી દિશાના કોઈ પણ વિહિત નક્ષત્ર ઉપર હોય ત્યારે ગૃહ નિર્માણ કરવું શુભકારક હોય છે.

कूर्मचक्र-ज्योतिःसागरे—

तिथिस्तु पञ्चगुणिता, कृत्तिकाद्यक्षसयुता ।

तथा द्वादशमिश्रा च, नवभागेन भाजिता ॥ ६२ ॥

जले वेदा मुनिश्चन्द्रः, स्थले पञ्च द्वयं वसु ।

त्रिषद्वक नव चाकाशे, त्रिविध कूर्मलक्षणम् ॥ ६३ ॥

जले लाभस्तथा प्रोक्तः, स्थले हानिस्तथैव च ।

आकाशे मरण प्रोक्तमिदं कूर्मस्य चक्रकम् ॥ ६४ ॥

भा०टी०—तिथिना आकने पाचगुणो करी कृत्तिकाधी गणता जे नक्षत्रनो अक आवतो होय ते तिथिना अरुमा जोडवो अनं ते अक राशिमा बली १२ नो अक मेलावीने तेने नवनो भाग देवो, भाग लागता शेष १।४।७ मानो कोई अक रहे तो कूर्म जलमा, २।५।८ रहे तो कूर्म स्थल उपर अने ३।६।०। शेष रहे तो कूर्म आकाशमा जाणवो. जलमा कूर्म होय तो लाभ, स्थलमा होय तो हानि तथा आकाशमा कूर्म होय तो मरण थाय.

आ उपरथी कूर्मनो वासो जलमा जोई मुहूर्त आपतुं, कूर्म स्थलमा छे के आकाशमा ए जोगानुं महत्त नथी पण महत्त जलकूर्मनुं छे तेथी जलकूर्म जोगानो एक सुगम उपाय नीचे जणानीये ठीए.

जलकूर्मचक्र—

नीचे आपेल १-थी १५ सुधीनी प्रत्येक तिथिना आंकनी सामे आपेल ९-९ नक्षत्रो पंकीनु कोड पण नक्षत्र आगत होय तो ते दिवसे कूर्मनो वास जलमा छे एम जाणतु.

जलकूर्म चक्र

तिथि	नक्षत्र								
१	रो	पुन	म	ह	वि	मू	श्र	पूभा	अश्वि
२	मृ	पु	पूफा	चि	अनु	पूषा	ध	उभा	भ
३	कृ	आर्द्रा	आश्ले	उफा	स्वा	ज्ये	उषा	श	रे
४	रो	पुन	म	ह	वि	मू	श्र	पूभा	अश्वि
५	मृ	पु	पूफा	चि	अनु	पूषा	ध	उभा	भ
६	कृ	आ	आश्ले	उफा	स्वा	ज्ये	उषा	श	रे
७	रो	पुन	म	ह	वि	मू	श्र	पूभा	अ
८	मृ	पु	पूफा	चि	अनु	पूषा	ध	उभा	भ
९	कृ	आ	आश्ले	उफा	स्वा	ज्ये	उषा	श	रे
१०	रो	पुन	म	ह	वि	मू	श्र	पूभा	अ
११	मृ	पु	पूफा	चि	अनु	पूषा	ध	उभा	भ
१२	कृ	आ	आश्ले	उफा	स्वा	ज्ये	उषा	श	रे
१३	रो	पुन	म	ह	वि	मू	श्र	पूभा	अश्वि
१४	मृ	पु	पूफा	चि	अनु	पूषा	ध	उभा	भ
१५	कृ	आर्द्रा	आश्ले	उफा	स्वा	ज्ये	उषा	श	रे

गृहद्वार शाखाचक्र-मुहूर्त चिन्तामणौ—

सूर्यक्षौद्युगमैः शिरस्यथ फलं लक्ष्मीस्ततः कोणभै,
नगैरुद्रसनं ततो गजमितैः शाखासु सौख्यं भवेत् ।

देहल्यां गुणभैर्मृति गृहपतेर्मध्यस्थितैर्वेदभैः ।

सौख्यं चक्रमिदं विलोक्य सुधिया द्वारं विधेयं शुभम् ॥६५॥

માંટી૦—સૂર્યનક્ષત્રથી ૪ નક્ષત્રો ઉત્તરંગે દેવા, તેનું ફલ લક્ષ્મીપ્રાપ્તિ, તે પછીના ૮ અનુક્રમે ચાર કોણોમાં દેવા, ફલ ઉદ્ધમ વ્દલે તે ઘર શૂનું રહે, તે પછીના ૮ નક્ષત્રો બે શાખાઓમાં દેવા, ફલ સુખપ્રાપ્તિ, તે પછીના ૩ નીચે ઊંચા ઉપર દેવા, ફલ ગૃહપતિનુ મરણ અને છેલ્લા ૪ શાખાઓ વચ્ચે દ્વાર મળ્યે દેવા, ફલ સુખલાભ, આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાને ચક્ર જોઈને દ્વાર શુભ કરાવવું

શાખાચક્રનો સારાશ—

સૂર્યનક્ષત્રથી ૪ શુભ, ૮ અશુભ, ૮ શુભ, ૩ અશુભ, ૪ શુભ, આમ શુભ સ્થાનીય નક્ષત્રોમાં દ્વાર મુદ્રત કરવું.

પ્રાકાર-દેવતાયતનદ્વાર વત્સચક્ર-ચક્રાવલી સમ્રતોક્ત-વિકર્તનાક્રાન્તભતો દ્વિપાર્શ્વમ, તન્મૌલિતો દિક્ષુ ચતુષ્ટય ન્યસેત્ । ટ્રય વિદિક્ષુ ત્રયમન્તરે ક્રમાદગ્રોવિદિક્ષ્વ ન શુભં ચ મણ્ડલમ્ ૬૬॥

પ્રાકારદેવાયતનનાનેસૌ ભ્રમો ભચક્રભ્રમણાયચિન્ત્યઃ । સદૈથ પાર્શ્વભ્રમરીતિભેદો ગૃહાદિક્રુદ્ધાર્યુદિતૈશ્ચ ભાગૈઃ ॥૬૭॥

માંટી૦—સૂર્યાક્રાન્ત નક્ષત્રથી ૪ નક્ષત્રો મસ્તકે, પછીના ૪-૪ શાખામાં, જમણી શાખામાં ઉપરામાં તથા ડાચી ૨-૨ ચાર કોણોમાં અને ૩ નક્ષત્રો દ્વાર મધ્યમાં લગ્નના કોટ તથા દેગલયમાં, નીચેના ઊંચરાનાં ૪ અને ચાર કોણના ૮ નક્ષત્રો અશુભ જાણના, દ્વારારોષણમાં આ દ્વાર વત્સચક્રનો નિચાર કરવો ઉત્તરંગ, બે શાખાઓ અને મધ્યના નક્ષત્રો દ્વારારોષણમાં હેરાં હંમેશા શાખા તથા કોણ ભાગે ગૃહદ્વાર ચક્રમાં કથા પ્રમાણે જ આમાં પણ નક્ષત્રો લેવાની રીતિ છે, નીચે ૪ અને મધ્યાન્તરે ૩ લેવાની આમાં વિશેષતા છે.

સૂર્યમાત્ર ચંદ્રમ—૮ શ્રે. ૪ ને. ૪ શ્રે ૮ ને. ૩ શ્રે

દેવાલયદ્વાર ચક્ર—

અકાંચત્વારિ ઋક્ષાણિ, ઊર્ધ્વે ચૈવ પ્રદાપયેત્ ।

દ્વે દ્વે દયાચ્ચ કોણેષુ, શાખાયાં ચ ચતુશ્ચતુઃ ॥૬૮॥

અધશ્ચત્વારિ દેયાનિ મધ્યે ગ્રીણિ પ્રદાપયેત્ ।

ઊર્ધ્વે તુ લભતે રાજ્યમુદ્દેગઃ કોણભેષુ ચ ॥૬૯॥

શાખાયાં લભ્યતે લક્ષ્મીર્મધ્યે રાજ્યપદં તથા ।

અધઃસ્થે મરણં પત્યુર્દ્વારચક્રે પ્રકીર્તિતમ્ ॥૭૦॥

કન્યાદિત્રિત્રિંગે સૂર્યે, દ્વારં પૂર્વાદિષુ ત્યજેત્ ।

સૃષ્ટ્યા વત્સમુખં તત્ર, સ્વામિનો હાનિકૃદ્ ભવેત્ ॥૭૧॥

ભા૦ટી૦—કન્યા તુલા વૃશ્ચિક, ધનુ મકર કુંભ ૩, મીન મેષ વૃષ, ૪ મિથુન કર્ક સિંહ—આ ૪ રાશિત્રિકોના સૂર્યમાં અનુક્રમે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર મુખવાલા ઘરો કે ચૈત્યોનું દ્વારારોપણ કરવું નહિ, કારણ કે આ ત્રણ ત્રણ સંક્રાંતિયોમાં સૃષ્ટિક્રમે દિશાઓમાં વત્સવાસો સંમુખ હોય છે, જે વાસ્તુ સ્વામિને હાનિકારક થાય છે.

ગ્રન્થાન્તરેવત્સચારને અંગે વિશેષ વિધાન મળે છે જે નીચે પ્રમાણે છે—

પશ્ચમદિક્ ૧૦ તિથિ ૧૫ સત્રિંશ ૩૦,

તિથિ ૧૫ દિક્ ૧૦ પશ્ચ ૫ વાસરાન્ ।

વત્સસ્થિતિર્દિક્ચતુષ્કે, પ્રત્યેકં સપ્તભાજિતે ॥

ભા૦ટી૦—વત્સસ્થિતિ ચાર દિશાઓ પૈકી પ્રત્યેક દિશામાં ૭-૭ સ્થાને હોય છે, જે સમયે વત્સ જ્યારે નથી દિશામાં જાય છે, ત્યારે ૫ દિવસ તે દિશાના કોણના છેડા પાસે રહે છે, તે પછી કોણથી આગલ વધી ૧૦ દિન દિશાર્ધના મધ્યભાગે અને ત્યાંથી સરકી ૧૫ દિવસ દિશામધ્યની વહાર રહે છે, તે પછી દિશા મધ્યમાં જઈ ૩૦ દિવસ ત્યાં રહે છે ત્યાંથી આગે આગે ચાલતો

૧૫-૧૦-૫ દિવસના ક્રમે શ્રીજો માસ પૂર્ણ કરી આગેની દિશામાં જાય છે અને ત્યાં પળ જુદા જુદા માગોમાં રહીને ૩ માસ પૂરા કરે છે, આમ પ્રત્યેક દિશામાં વત્સની સ્થિતિ રહે છે, આમાં મધ્યના ૩૦ દિવસની વત્સસ્થિતિમાં તે સમુદ્ર કે પાછલ પડતો હોય ત્યારે દ્વારારોપ અથવા પ્રતિમા પ્રવેશ કદાપિ ન કરાવવો, વત્સ થોડો પળ ડાનો જમણો દિશાન્તરિત હોય ત્યારે શ્વાસ વાધો નથી એનો તાત્પર્યાર્થ એ થયો કે તુલા, મકર, મેષ, કર્ક આ ચાર રાશિઓમાં અનુક્રમે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર દિશાના ઘર આદિનું દ્વાર ન ચઢાવવું. વૃશ્ચિક, કુંભ, વૃષભ, સિંહ રાશિના સૂર્યમાં કોઈ પળ દિશા સમુદ્ર દ્વાર ચઢાવવામાં વત્સનો દોષ નથી. આ ફલિતાર્થ રૂપે જ ગ્રન્થાન્તરમાં—

સિંહે ચૈવ તથા કુમ્ભે, વૃશ્ચિકે વૃષભે તથા ।

ન વત્સદોષો કર્તવ્ય, દ્વાર ચતુર્દિશા મુલમ્ ॥ ૭૦ ॥

આ ૨ લોક લખાવો છે

કન્યા, ધન, મીન, મિથુન આ ૪ દ્વિસ્વભાવ રાશિના સૂર્યમાં કોઈ પળ દિશા સમુદ્ર દ્વારારોપણ કરાવું નથી, ધન, મીન તો મલમાસ રૂપે વર્જિત છે જ અને મિથુન કન્યા સંક્રાંતિઓ પળ ગૃહકાર્યમાં વર્જિત કરેલી છે.

वत्सस्थितियंत्रक—

५	१०	१५	३०	१५	१०	५
५	१०	१५	३०	१५	१०	५
५	१०	१५	३०	१५	१०	५
५	१०	१५	३०	१५	१०	५
५	१०	१५	३०	१५	१०	५
५	१०	१५	३०	१५	१०	५
५	१०	१५	३०	१५	१०	५
५	१०	१५	३०	१५	१०	५

नीचे जणावेल कार्योमां वत्सदोष नडतो नथी.

द्वारस्थाभ्यन्तरे द्वारे, प्रासादे च चतुर्मुखे

प्रतिष्ठामण्डपे होमस्थाने वत्सं न चिन्तयेत् ॥ ७३ ॥

भा०टी०—वास्तुना बाह्य मुख्यद्वारानी अंदरना द्वारारोपणमां, चतुर्मुख प्रासाद अथवा घरप्रतिष्ठा मंडप के होमशालाने द्वारारोपणमां वत्सदोष विचारवानी आवश्यकता नथी.

राहुचक्रनुं निरूपण—

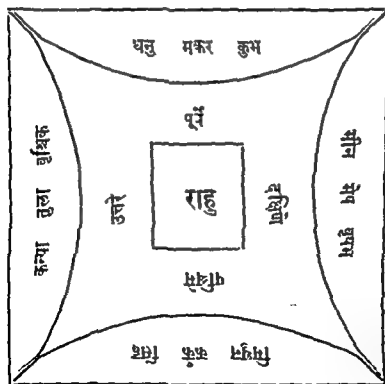
मागसर पोसह माह अंतर, पूविइं वसइ राहनिरंतर ।

फागुण चैत्र वैशाख संजुत्त, दक्षिण राह वसइ निरुत्त ॥१॥

जेठ आसाह श्रावण मासिइं, पश्चिम राहु वसइ विलासिइं ।

भाद्रवद् आसो कार्तिक दहताणु उत्तर राहु करद् वियाणुं ॥२॥
कौमठ देउल आराम विहार, समुख राहु न कीजद् चार ॥
समुख राहु जह्मदिर थप्पद्, मरद् कलत्र कद् निर्धन अप्पद् ॥३॥

आ प्राचीन भाषापद्योमा भागसर आदिथी पूर्वादिमा गहु भ्रमण
जणाव्यु छे ज्यारे “ मीनादित्रयमादित्यो ” आ संस्कृत लोकमा
“ धन्वादित्रितये राहुः ” आ वाक्यथी मीन, मिथुन कन्यादि ३-३
राशिना सूर्यमा सृष्टिक्रमथी पूर्वादि दिशाओमा राहुनो निवास
जणाव्यो छे, आ धने कथननुं तात्पर्य एरु ज छे, प्रथम कथन
अमान्त महीनानी अपेक्षावालुं छे ज्यारे बीजु विधान सौर मासनी
अपेक्षावालुं छे

સ્તંભચક્ર—

સૂર્યાધિષ્ઠિતભાત્ર ત્રયં પ્રથમતો મધ્યે તથા વિંશતિઃ।
સ્તંભાગ્રે શરસંખ્યયા મુનિવરૈઃ પ્રોક્તાનિ ધિષણાંન ચ।
સ્તંભાધો મરણં ભવેદ્ ગૃહપતેર્મધ્યેધનાર્થં પ્રદં ।

સૌખ્યં કાશ્ચનવર્ધનં, પ્રકુરુતે સ્તંભાગ્રમં મૃત્યુકૃત્ ॥૭૪॥

ભા૦ટી૦—રવિયા નક્ષત્રથી ૩ નક્ષત્રો પ્રથમ સ્તંભમૂલે દેવાં, એ પછીનાં ૨૦ સ્તંભના મધ્યમાં દેવાં અને ૫ સ્તંભના મસ્તકે દેવાં, આમ સ્તંભચક્ર લક્ષી પછી ફલ જોવું. સ્તંભના નીચેના ૩ નક્ષત્રોમાં સ્તંભ ઉભો કરે તો ગૃહપતિનું મરણ થાય, તે પછીનાં મધ્યસ્થિત ૨૦ નક્ષત્રો ધન ધાન્ય-આપનારાં, સુખ તથા સુવર્ણાદિની વૃદ્ધિ કરનારાં છે. સ્તંભના મથાળે આવેલ છેલ્લાં ૫ નક્ષત્રો પણ ગૃહપતિનું મૃત્યુ કરનારાં છે માટે ટાલવાં. આ પ્રમાણે સ્તંભચક્રમાં સૂર્યભાત્ર ૩ નેષ્ટ, ૨૦ શ્રેષ્ઠ અને ૫ નેષ્ટ છે.

સ્તંભોચ્છ્રાયમાં ઇથી અધિક કંઠ્ઠ જોવાનું નથી, પણ ઉભો કરવાના સમયે કુંકુમ ચંદનાદિકે સ્તંભનું પૂજન જરૂર કરવું, ધૂપ ઉલ્લેવવો, માલા પહેરાવવી અને પછી તે ઉભો કરવો. વરાહ કહે છે—

“છત્રસ્રગ્ગન્ધયુતઃ, કૃતધૂપવિલેપનઃ સમુત્થાપ્યઃ ।

સ્તંભસ્તથૈવ કાર્યો, દ્વારોચ્છ્રાયઃ પ્રયત્નેન ॥”

ભા૦ટી૦—છત્ર, પુષ્પમાલા, ગન્ધ વડે યુક્ત કરી ધૂપ વિલેપન કરીને સ્તંભને ઉભો કરવો અને એ જ રીતે યત્નપૂર્વક દ્વાર પણ ચઢાવવો. સ્તંભ ઉભો કર્યા પછી અશુભ નિમિત્તોથી વચાવવો. ઉત્પલ કહે છે—

“સ્તંભોપરિ યદા ઘૂક-કાકગૃધ્રાદિપક્ષિણઃ ।

ઘ્યાલાદયશ્ચ તિષ્ઠન્તિ, તદા ફલં ન શોભનમ્ ॥

તસ્માત્સ્તંભોપરિ છત્રં, શાસ્ત્રાં ફલવર્તીં તુ વા ।

ધારયેદથવા વસ્ત્રં, બુધે રત્નાનિ નિશ્ચિપેત્ ॥”

भा०टी०—स्तम उपर जो घूबड, काग, गृध्र आदि पक्षिओ के सर्प आदि बेसे तो करावनार माटे शुभ निमित्त नथी तेथी स्तमो-
च्छ्राय करी ते उपर छत्र वा फलनाली वृष शाखा ढाकवी अथवा वस्त्रमां
रत्न गाधी ते काठे बांधवुं

मोभचक्र—

मूले मोमे त्रिकक्ष गृहपतिमरण पञ्चमध्ये सुखं स्यात्,
मध्ये स्यादष्टरक्ष धनसुतसुखदं पुच्छदेशेऽष्टहानिः ।
पश्चान्मोमे त्रिकक्ष शुभफलमतुल भाग्यपुत्रार्थदं च,
सूर्यक्षांबन्द्रक्षं प्रतिदिनमुड्यान्मोभचक्रे विलोक्यम् ॥७५॥

भा०टी०—सूर्यनक्षत्रथी ३ मोभना मूलमा लखना, तेमा जो
चन्द्र होय तो गृहस्वामीनुं मरण थाय, ५ नक्षत्रो मोभना मध्य भागे
लखना, तेमा जो चंद्र होय तो सुखदायक थाय, ८ ते पछीना बली
मध्ये लखना त्या चंद्र होय तो धन तथा पुत्रनुं सुख थाय. पुच्छ
भागे ८ नक्षत्रो लखना त्या चंद्र होय तो हानि करे, मोभना छेल्ला
भागे ३ नक्षत्रो लखना तेमा जो चंद्र होय तो अतुल शुभ फल
भाग्य पुत्र संपत्तिदायक थाय.

सूर्यभात् चद्रम-३ ने०, ५ अ०, ८०, ने०, ३ अ०,

घण्टाचक्र-आमलसारास्थापनचक्र—

घण्टाचक्र विधायैवं, मध्यपूर्वदिशाक्रमात् ।
त्रीणि त्रीणि प्रदेयानि, सृष्टिमार्गेण चार्कभात् ॥७६॥
मन्ये चैव स्मृतो लाभः, पूर्वभागे जग्यो रणे ।
आग्नेयां चैव हानिः स्याद्, दक्षिणे पतिनाशनम् ॥७७॥
नैऋत्यां पारणालाभः, पश्चिमे सर्वदा सुखम् ।
वायव्यामंश्चलाभः स्यादुत्तरे व्याधिसमयः ।
ईशाने वस्त्रलाभश्च, घण्टाचक्रफलं स्मृतम् ॥७८॥

४ कलशचक्र-भूपालबल्लभे—

एकं मुखे गले त्रीणि, प्राच्यादौ षोडश क्रमात् ।

वेदा गर्भे त्रीणि गुदे, सूर्यभात् कलशं न्यसेत् ॥८४॥

शिरश्छेदो मृतिः स्थान-हानिर्लाभो धनागमः ।

दुःखं गर्भच्युतिर्मृत्यु-गृहेप्रविशतां क्रमात् ॥८५॥

भा०टी०—कलशचक्रे सूर्यनक्षत्रादी १ मुखे, ३ गले, ४-४ चार दिशाओमां, ४ गर्भमां, ३ गुदा स्थाने, आ स्थानमां नक्षत्रोक्तं अनुक्रमे फल—१ शिरच्छेद, ३ मृत्यु, ४ स्थानहानि, ४ लाभ, ४ धनप्राप्ति, ४ दुःख, ४ गर्भस्त्राव, ३ मृत्यु. आ प्रमाणे प्रवेश करनाराजोने फल मले.

सूर्यभात् चंद्रमं-८ ने०, ८ श्रे०, ११ ने०.

(१) तिथि

तिथिओ १५ छे, प्रतिपदादि पूर्णिमान्त, कृष्णपक्षनी अन्तिम तिथि अमावास्याना नामथी प्रसिद्ध छे, आ सर्व तिथिओना स्वा मिओ छे, अने ते सकारण छे. पदर तिथिओने ३ भागमा बहँची ते नन्दा, मद्रा, जया, रिक्ता, पूर्णा आ नामोधी ओळ्गवावी कइ तिथिमा कयां कामो करवा ए बघी गतोनो पूर्वग्रन्थकारोए निर्णय आपेलो छे, जिज्ञासुओनी जिज्ञामा पृथर्व अत्रे थोड्क वर्णन करबु योग्य धारीये छीये.—

बह्निर्विधाताऽद्रि स्रुता गणेशः,

सर्पः कुमारो दिनपो महेशः ।

दुर्गा यमो विश्वहरी च कामः,

शिवो निशीशश्च पुगणदृष्टः ॥ ८५ ॥

भा०ट्टी०—अग्नि, ब्रह्मा, गौरी, गणेश, सर्प, कार्तिकेय, सूर्य, महेश्वर, दुर्गा, यमराज, विश्वदेव, विष्णु, कामदेव, शिव, अने चन्द्रमा ए प्रतिपदादि तिथिओना पौराणिक स्वामिओ छे. मंजिताओमा तिथिस्वामीओ अनुक्रमे नीचे प्रमाणे बतावेल छे—धाता १ निधाता २ विष्णु ३ यम ४ चन्द्र ५ कार्तिकेय ६ इन्द्र ७ वसु ८ नाग ९ धर्म १० शिव ११ सूर्य १२ काम १३ कलि १४ विश्व-देव १५ आ प्रतिपदादि पूर्णिमा पर्यन्त १६ तिथिओना स्वामिओ छे. शुक्लपक्ष—कृष्णपक्षना भेद नही, मात्र अमावास्याना स्वामी पितरो छे.

नन्दा च मद्रा च जया च रिक्ता,

पूर्णति सर्वास्तिथयः क्रमात्स्यु ।

શુક્લેઽધમા મધ્યમકોત્તમાસ્તાઃ,
પક્ષેઽસિતેઽપ્યુત્તમમધ્યહીનાઃ ॥ ૮૬ ॥

ભા૦ટી૦—નન્દા, મદ્રા, જયા, રિક્તા અને પૂર્ણા આ નામની અનુક્રમે સર્વ તિથિઓ હોય છે, આમાં શુક્લપક્ષમાં પહેલી ૫ અધમ મધ્યની ૫ મધ્યમ અને અન્તની ૫ અધમ હોય છે. અને કૃષ્ણમાં ૫થી ઉલટ ક્રમે તે ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ ગણાય છે.

તિથિ વિધેય કાર્યો—

નોદ્વાહયાત્રોપનયપ્રતિષ્ઠા,
સીમન્તચૌલાશ્વિલવાસ્તુકર્મ ।
ગૃહપ્રવેશાશ્વિલમંગલાચં,
કાર્યં હિ માસાદિતિથૌ કદાચિત્ ॥ ૮૭ ॥
સપ્તાઙ્ગચિહ્નાનિ નૃપસ્ય વાસ્તુ,
વ્રતપ્રતિષ્ઠાશ્વિલમંગલાનિ ।
યાત્રાવિવાહાશ્વિલભૂષણં યત્,
કાર્યં દ્વિતીયાદિતિથૌ સદૈવ ॥ ૮૮ ॥
સંગીતવિદ્યાશ્વિલશિલ્પકર્મ,
સીમન્ત ચૌલાન્નગૃહપ્રવેશમ્ ।
કાર્યં દ્વિતીયે દિવસે યદુક્તં,
સદા તૃતીયે દિવસેઽપિ કાર્યમ્ ॥ ૮૯ ॥
રિક્તાસુ શત્રોર્વધવન્ધશસ્ત્ર-
વિષાગ્નિઘાતાદિ ચ યાતિ સિદ્ધિમ્ ।
સન્મંગલં તાસુ કૃતં ચ મૂઢૈ-
ર્વિનાશમાયાતિ તદા તુ નૂનમ્ ॥ ૯૦ ॥
શુભાનિ કાર્યાણિ ચરસ્થિરાણિ,
ચોક્તાન્યનુક્તાન્યપિ યાનિ તાનિ ।

सिद्धिं प्रयान्त्याशु ऋणप्रदान,
विना सदा नागतिथौ प्रभूतम् ॥ ९१ ॥

भा०टी०—विवाह, यात्रा, उपनयन, प्रतिष्ठा, सीमन्त, चूडा-
कर्म, सर्व वास्तुकर्म अने गृहप्रवेशादि सर्व मागल्य कार्यो शुक्ल
प्रतिपदाने दिवसे कदापि न करवा. राजाना सप्ताग चिह्नो, वास्तुकर्म,
व्रत, प्रतिष्ठादिक सर्व मागलिक कार्यो, यात्रा, निराह, सर्व आभूषण
आदि कार्य द्वितीयादि तीथिना दिवसे मद्रा करवा. मगीतविद्या,
सर्व प्रकारनु शिल्पकर्म, सीमन्त, चूडाकर्म, अन्नप्राशन, गृहप्रवेश
अने द्वितीया तिथिए करवाना जे कार्यो रूखा छे ए पण उधा कार्यो
तृतीयाना दिवसे पण करवा.

रिक्ता तिथिओमा (चोथ-नयमी-चतुर्दशीमा) शत्रुनो वध,
उन्ध, शस्त्र, अग्नि, विषप्रयोग, यात्रादि कार्यो सिद्धिने पामे छे
आ रिक्ताओमा भूढ माणसो द्वारा करायेला मागलिक कार्यो
निश्चयथी नाश पामे छे. चर के स्थिर कहेल के न कहेल मात्र एक
ऋणदान विना वधा शुभ कार्यो पचमीए करवावी जल्दी सिद्ध
थाय छे.

अभ्यङ्गयात्रापितृकर्मदन्त
काष्ठ विना पौष्टिकमगलानि ।
पष्ठया विधेयानि रणोपयोग्य-
शिल्पानि वास्त्यम्बरभूषणानि ॥ ९२ ॥

द्वितीयाया तृतीयाया पचम्यां सप्तमीतिथौ ।
उक्तानि यानि सिध्यन्ति, दशम्या तानि सर्वदा ॥ ९३ ॥

भा०टी०—अभ्यंग (तैलमर्दन) यात्रा, पितृकर्म, दन्तधारण
आ चार कार्यो सित्राय पाष्टिक, मागलिक, युद्धोपयोगी शिल्पकर्म,

વાસ્તુકર્મ, વસ્ત્રપરિધાન, ભૂષણ, ધારણ, એ કાર્યો પછીમાં કરવાં. દ્વિતીયા તૃતીયા અને પંચમીમાં કરવાનાં સર્વ કાર્યો સપ્તમીમાં કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. યુદ્ધોપયોગી વાસ્તુકર્મ, શિલ્પ, નૃત્યના ભેદો, સ્ત્રી સેવા, રત્નવિધિ, સર્વ ભૂષણો આ કામો અષ્ટમીમાં કરવાં, દ્વિતીયા, તૃતીયા, પંચમી અને સપ્તમીએ કરવાનાં જે કાર્યો કહ્યાં છે તે સર્વ દશમીએ કરવાથી સિદ્ધ થાય છે.

વ્રતોપવાસાંચિલધર્મકાર્ય-

સુરોત્સવાદ્યાગ્નિલવાસ્તુકર્મ ।

સંગ્રામયોગ્યાચિલવાસ્તુકર્મ,

વિશ્વે તિથૌ સિદ્ધયન્તિ શિલ્પકર્મ ॥ ૧૪ ॥

પૃથિવ્યાં યાનિ કાર્યાણિ, કર્મપુષ્ટિશુભાનિ ચ ।

ચરસ્થિરાણિ દ્વાદશ્યાં યાત્રાન્નગ્રહણં વિના ॥ ૧૫ ॥

વિદ્યાતૃગૌરીભુજગ-ભાન્વન્તકદિનેષુ ચ ।

ઉક્તાનિ તાનિ સિદ્ધ્યન્તિ, ત્રયોદશ્યાં વિશેષતઃ ॥ ૧૬ ॥

યજ્ઞક્રિયાપૌષ્ટિકમંગલાનિ,

સંગ્રામયોગ્યાચિલવાસ્તુકર્મ ।

ઉદ્વાહશિલ્પાચિલભૂષણાદ્યં,

કાર્યં પ્રતિષ્ઠાચિલપૌર્ણમાસ્યામ્ ॥ ૧૭ ॥

સદૈવ દર્શં પિતૃકર્મ ચૈવ,

નાન્યત્ વિધેયં શુભપૌષ્ટિકાદ્યમ્ ।

મૂઢૈઃ કૃતં તત્ર શુભોત્સવાદ્યં,

વિનાશમાયાલચિરાદ્ધુવં તત્ ॥ ૧૮ ॥

ખાન્ડી૦—વ્રત, ઉપવાસ, સર્વ ધાર્મિક કાર્ય, દેવ સમ્બન્ધી ઉત્સવાદિ સર્વ વાસ્તુકાર્ય, યુદ્ધોપયોગી વાસ્તુકાર્ય અને શિલ્પકર્મ એ

સર્વ કાર્યો એકાદશીમા કરવાથી સિદ્ધ થાય છે પૃથ્વી ઉપર યાત્રા અને અન્નપ્રાશન સિવાય જે ચર સ્થિર શુભ અને પૌષ્ટિક કાર્યો છે, તે દ્વાદશીમા કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. દ્વિતીયા, તૃતીયા, પચમી, સપ્તમી, દશમીએ કરવાનાં કાર્યો ત્રયોદશીએ કરવાથી વિશેષ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે યજ્ઞકર્મ, પૌષ્ટિક, માગલિક, યુદ્ધોપયોગી સર્વ વાસ્તુકર્મ, વિવાહ, શિલ્પકર્મ, સર્વ પ્રકારના આશૂપણો અને પ્રતિષ્ઠાના કાર્યો પૂર્ણિમાએ કરવા. અમાવાસ્યાના દિવસે પિતૃકર્મ (શ્રાદ્ધાદિ) વિના નીજુ કર્મ શાતિક પૌષ્ટિકાદિ સ્કૃષ્ણ કરવું નહીં. મૃત્યો દ્વારા અમાવાસ્યાના દિવસે જે શુભ ઉત્સવાદિ કરાય છે તે અવશ્ય વિનાશ પામે છે.

ચતુર્દશ્યષ્ટમી કૃષ્ણા, ત્યમાવાસ્યા ચ પૂર્ણિમા ।

પુણ્યાનિ પચ પર્વાણિ, સક્રાન્તિર્દિનપસ્ય ચ ॥ ૯૯ ॥

પશ્ચપર્વસુ પાતે ચ, ગ્રહ્ણે ચન્દ્રસૂર્યયોઃ ।

નરશ્રાવ્ણહાલયોનિઃ સ્યાત્, તૈલસ્ત્રીમાંસસેવનાત્ ॥ ૧૦૦ ॥

પશ્ચપર્વસુ નન્દાસુ, ન કુર્યાદ્દન્તધાવનમ્ ।

તત્ર કુર્યાદિનાહત્ય, મ નરો વિધિહન્તકઃ ॥ ૧૦૧ ॥

આંટી—બને ચતુર્દશી કૃષ્ણાષ્ટમી અમાવાસ્યા પૂર્ણિમા એ પુણ્ય પર્વો છે, તેમ સૂર્યસક્રાન્તિ પણ પર્વ છે. એ પાંચ પર્વોમાં પાતમા અને ચન્દ્ર સૂર્યના ગ્રહણમા તૈલાભ્યગ, સ્ત્રીસેવન અને માસ ભક્ષણ કરનાર પુરુષ મનાન્તરમા ચણ્ડાલની યોનિમા ઉત્પન્ન થાય છે, પાંચ પર્વો અને નન્દાતિથિઓમા દન્તધાવન ન કરવું જોડ્યે, જે મનુષ્ય આ યાત્રાનો અનાદર કરીને ઉક્ત કામો કરે છે, તે વિધિહતક સમજાયો

નવમી ત્રિવિધા જેયા, પ્રવેશનવમી પ્રયાણનવમી ચ ।

નવમદિન નિર્ગમત. પ્રવેશનવમીતિ વિગ્ધ્યાતા ॥ ૧૦૨ ॥

નવમદિનં પ્રવેશાદ્ યત્, પ્રયાણનવમી ચ નવમદિનમ્ ।

સતતં નવમી ત્રિતયં, યાત્રાયાં પ્રાણહાનિદં યાતુઃ ॥૧૦॥

ભાંટી૦—નવમી ત્રણ પ્રકારની જાણવી, રિક્તાનવમી પ્રયાણ-
નવમી અને પ્રવેશનવમી, નવમી તિથિએ રિક્તાનવમી, પ્રયાણનો-
નવમો દિવસ તે પ્રવેશનવમી, પ્રવેશથી જે નવમો દિવસ તે પ્રયાણ
નવમી. આ ત્રણ નવમીઓ યાત્રામાં અવગ્ય વર્જવી, કારણ કે યાત્રા
કરનારને પ્રાણ હાનિ કરનારી થાય છે.

ભિન્ન ભિન્ન કાર્યોના મુહૂર્તોને અંગે ભિન્ન ભિન્ન તિથિઓ
વિહિત અને નિષિદ્ધ હોય છે. વંને પક્ષની, ૨-૩-૫-૭-૧૦-૧૧-
૧૩ અને શુક્લ ૧૫ અને કૃષ્ણા ૧ આ તિથિઓ પ્રત્યેક શુભ કાર્યમાં
વિહિત છે, જ્યારે વંને પક્ષની ૪-૬-૮-૯-૧૨-૧૪ આ તિથિઓને
પક્ષરંધ્રા ગણી શુભ કાર્યોમાં વર્જિત કરેલી છે.

ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વર્જિત તિથિ આ અશુભ ઘટિકાઓ વ્યતીત
થયા પછીના તિથિશુક્તિકાલમાં મુહૂર્ત અપાય તો તેમાં પણ તિથિ
શુદ્ધિ જ ગણાય છે. આ નિષિદ્ધ તિથિઓ પૈકીની કઈ તિથિની
કેટલી આદીની ઘડીઓ ગયા પછી તે શુદ્ધ ગણાય તે નીચે પ્રમાણે
પદ્યથી જાણી શકાશે.

કલિ ૧૪ વસુ ૮ ગણપતિ ૪ ષણ્મુખ ૬

હરિ ૧૨ દુર્ગા ૯ તિથિષુ પક્ષ રન્ધ્રાસુ ।

શરપૂમનુ ૧૪ વસુ ૮ ગો ૯ દશમિ ૧૦

સ્તત્વ ૨૫ વિહીનાન્ત્યનાડિકા શુભજ્ઞઃ ॥ ૧૦૪ ॥

ભાંટી૦—ચતુર્દશી, અષ્ટમી, ચતુર્થી, ષષ્ઠી, દ્વાદશી, નવમી
આ પક્ષરન્ધ્રાતિથિઓમાં અનુક્રમે ૫-૧૪-૮-૯-૧૦-૨૫ આદિની
ઘડીઓ પછીની ઘડીઓ શુભદાયક હોય છે.

કુલોપકુલ તિથિઓ—

પ્રતિપદા તૃતીયા, પચમી, સપ્તમી, નવમી, એકાદશી, ત્રયોદશી પૂર્ણિમા આ આઠ તિથિઓ ઉપકુલ છે. ચતુર્થી અષ્ટમી દ્વાદશી ચતુર્દશી કુલ છે, અને દ્વિતીયા પષ્ટી, દશમી, આ ૩ તિથિઓ કુલો પકુલ સગ્રહ છે ઉપકુલ તિથિમા પ્રયાણ કરનાર યુદ્ધમા જીતે, કુલમા યુદ્ધ થાય તો સ્થાયી જીતે, કુલોપકુલમા સધી થાય.

તિથિ વૃદ્ધિ તિથિ ક્ષય:—

પક્ષરન્ધ્ર તિથિઓની જેમ જ તિથિવૃદ્ધિ અને તિથિક્ષય પણ શ્રુત કાર્યમા વર્જિત કરેલા છે. એની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે—

ગ્રીન્ ચારાન્ સ્પૃઞાતી ત્યાજ્યા, ત્રિદિનસ્પર્શિની તિથિઃ ।

ચારે તિથિત્રયસ્પર્શિન્યવમં મધ્યમા ચ યા ॥ ૧૦૫ ॥

ખાંડી૦—ત્રણ ચારોને સ્પર્શનારી તિથિ ત્રિદિન સ્પર્શિની કહેવાય છે એટલે કે ત્રણ ચારો પૈકીના વચલા ચારને સ્પર્શતી તિથિ વર્જિત છે એથી ત્રિપરીત એક વાર જ્યારે ત્રણ તિથિઓને સ્પર્શે છે ત્યારે તિથિ ક્ષય થાય છે આ એક વારે સ્પર્શેલી ત્રણ તિથિઓ પૈકીની વચલી તિથિ અવમ એટલે ક્ષીણ તિથિ ગણાય છે આ વસ્તુ નીચેના ઉદાહરણોથી સમજાશે

એક તિથિ ત્રણ ચારનો સ્પર્શ કરે તેનું ઉદાહરણ—

સંવત્ ૨૦૧૦ના ચંદ્રમાર્ત્તેન્દ્ર પચ્ચાક્ષમા જ્યેષ્ઠ શુક્લ નવમી ની વૃદ્ધિ છે. જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૮ શુક્રવારે અષ્ટમી પટી ૫૭ પલ૦ છે— શનિવારે પ્રથમ નવમી પટી ૬૦ પલ છે અને દ્વિતીય ૯ નવમી રવિવારે ઘટી ૧ પલ ૨૬ છે જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૮ ની ૫૭ ઘટીઓ ગીત્યા પછી નવમી લાગી એટલે ૩ પટી પર્યન્ત અષ્ટમીના ચાર શુક્રનો નવમી સ્પર્શ કર્યો, પ્રથમ નવમીના ચાર શનિનો નવમી ૬૦ ઘટી

“ સૂર્યદગ્ધા ” હોય છે. તેને શુભ કાર્યમા વર્જી, આ નિયમનું ફલિ-
તાર્ય નીચેના શ્લોકમા પતાવેલ છે:—

દગ્ધાઞ્જેણ ધનુર્મીને, વૃષકુંભેઞ્જકર્કેણિ ।

દ્વન્દ્વકન્યે મૃગેન્દ્રાલૌ, તુલૈણે દ્વધાદિયુક્તિથિઃ ॥૧૦૭॥

આંટી૦—ધનુ મીનમા ૨ વૃષ કુમમા ૪ મેષ કર્કમા ૬ મિથુન
કન્યામાં ૮ સિંહ રુશ્ચિકમા ૧૦ અને તુલા મકરમા ૧૨, આ દ્વિતી-
યાદિ સમતિથિઓ સૂર્યથી દગ્ધ હોય ને.

અર્વાચીન જ્યોતિષી ગ્રન્થોમા ચન્દ્રદગ્ધા તિથિઓ પણ બતાવેલી
છે, અને શુભ કાર્યમા તજવાનુ કયન છે, પણ આ ચન્દ્રદગ્ધા તિથિ
ઓના સિદ્ધાન્તને અમે મહત્વ આપી શકતા નથી, સૂર્ય દાહક હોઈ
તિથિનું દગ્ધપણુ સમજી શકાય તેમ છે, પણ ચન્દ્ર જે દગ્ધને નવ
પલ્લવ કરનાર છે, તેથી તિથિ કેવી રીતે દગ્ધ થઈ શકે એનો
ઉત્તર તો ચન્દ્રદગ્ધાના સિદ્ધાન્તનો આવિષ્કાર કરનારે જ આપવો
રહ્યો અમે આ સિદ્ધાન્તને પ્રમાણિક માનતા નથી

કૂર ગ્રહાક્રાન્ત રાગિ મ્વામિક તિથિઓ:—

તિથિઓ પન્દર છે, અને તિથિઓની સંખ્યા પાંચ છે નન્દા, મદ્રા
૨ જયા ૩ રિક્તા ૪ પૂર્ણા ૫, પ્રતિપદાથી પંચમી સુધીની ૫ તિથિઓ
અનુક્રમે નન્દાદિ સંજ્ઞક છે. એજ પ્રમાણે પચ્છીથી દશમી અને
एकादशीથી પૂર્ણિમા સુધીની ૫-૫ તિથિઓ પણ નન્દાદિ સંજ્ઞક
ને આ પન્દર તિથિઓ મેષાદિ વાર રાગિઓના પ્રમાણ નીચે રહે છે.
પ્રતિપદાથી ચતુર્થી સુધીની અનુક્રમે મેષ, વૃષભ, મિથુન, કર્કના પ્રમાણ
નીચે અને પચમી આ ચારેના પ્રમાણ નીચે હોય છે. પચ્છીથી નવમી
પર્યન્તની અનુક્રમે મિંહ, કન્યા, તુલા, રુશ્ચિકના પ્રમાણ નીચે અને
દશમી આ ચારેના પ્રમાણ નીચે હોય છે એજ પ્રમાણે એકાદશીથી

ચતુર્દશી પર્યન્તની ૪ તિથિઓ અનુક્રમે ધનુ, મકર, કુંભ, મીન આ ચાર રાશિઓના પ્રભાવ નીચે હોય છે. ત્યારે પૂર્ણિમા આ ચારે રાશિઓના પ્રભાવ નીચે રહે છે. જે તિથિ જે રાશિના પ્રભાવ નીચે હોય તે રાશિ જો કોઈ ક્રૂર ગ્રહથી આક્રાંત હોય તો તે પોતાના પ્રભાવની તિથિને નિર્વલ વનાવી દે છે, માટે તેવી તિથિને પણ બને ત્યાં સુધી શુભ કાર્યમાં વર્જવી, અને એકથી અધિક ક્રૂર ગ્રહાક્રાંત રાશિના અમલ નીચેની તિથિ તો વર્જવી જ જોઈએ, અન્યથા તે તિથિમાં કરેલું કાર્ય યશસ્વી નહિ નીવડે, રાશિસ્વામિક તિથિઓ સમ્બન્ધી જે ઉપર વિવેચન કર્યું છે, તેનો મૂલાધાર નીચે પ્રમાણે છે—

ત્રિશશ્વતુર્ણામપિ મેષ સિંહ-

ધન્વાદિકાનાં ક્રમશઃશતસ્રઃ ।

પૂર્ણાશ્વતુષ્કત્રિતયસ્ય તિસ્ર-

સ્ત્યાઙ્યા તિથિઃ કૂર્યુતસ્ય રાશેઃ ॥ ૧૦૮ ॥

ભા.ટી.૦—મેષ-સિંહ-ધનુ આ જેઓની આદિમાં છે, એવા ત્રણ રાશિ ચતુષ્કોના સ્વામિત્વ નીચે અનુક્રમે પ્રતિપદાદિ, પષ્ટ્યાદિ, એકાદશ્યાદિ, આ ત્રણ તિથિ ચતુષ્કો છે, અને પંચમી દશમી પૂર્ણિમા આ ત્રણ પૂર્ણાઓ અનુક્રમે પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય રાશિ ચતુષ્ક નીચે છે, જે રાશિ ક્રૂર ગ્રહયુક્ત હોય તે રાશિ અથવા રાશિ ચતુષ્કના સ્વામિત્વવાલી તિથિ મુહૂર્તમાં વર્જવી જોઈએ.

વિષ ઘટિકાઃ—

તિથિઓની વિષ ઘટીઓ, તેમ વાર અને નક્ષત્રની વિષ ઘટિકાઓ નીચે લખેલ કામોમાં વર્જવાનું વિધાન કર્યું છે—

વિવાહવ્રતચૂડાસુ-ગૃહારંભપ્રવેશયોઃ ।

યાત્રાદિશુભકાર્યેષુ, વિઘ્નદા વિષનાઢિકાઃ । ૧૦૯ ॥

भा०टी०—विवाह, व्रत, चूडार्क, गृहारम, गृह प्रवेश, यात्रा, अने एज प्रकारना वीजा शुभ कार्योमा विषघटिकाओ विघ्नदायक होय छे माटे विष घडीओ टालबी.

तिथि विष घटी—

तिथी १५ पु ५ नागा ८ द्वि ७ गिरी ७ पु ५ वारिधि-४
गजा ८ द्वि ७ दिक् १० पाचक ३ विश्व १३ वासवाः १४।
सुनी ७ भ ८ संख्या प्रथमानियेः क्रमात्,
परं विपाख्यं घटिकाचतुष्टयम् ॥ ११० ॥

भा०टी०—प्रतिपदाथी माढीने अनुक्रमे पन्दर तिथिओनी
१५।५।८।७।७।५।४।८।७।१०।३।१३।१४।७।
८।आटली आदिनी घडीओ पजीनी ४-४ घडीओ विष घटिका
होय छे. जे शुभ कार्यमा वर्जवी. ज्योतिर्निगन्धमा ए पत्र छे,
जेमा ३ ठेकाणे पाठान्तर छे, पण्ठी तिथिए ११, वारसे १०,
तेरसे १२, घडीओ पजीनी ४ घडीओ विष घडी आवे छे, आनु
कारण मूल पाठमा इषु-ईश-विश्व-दिक्-वासव-भास्कर, आबो
शब्दभेद छे, प्रथम शब्दो पीयूषधारोद्धत दैवज्ञ मनोहरना छे,
ज्यारे वीजा ज्योतिर्निगन्धमा उद्धृत ते श्लोको पाठान्तर छे

यत्ररु नीचे प्रमाणे—

प्र.	द्वि.	रु.	च.प.	प.	स.	अ.	न.	द.	ए.	डा.	त्र.	च.	पू.	ति.
१५	५	८	७	७	५	४	८	७	१०	३	१३	१४	७	८
					११						१०	१२		घ टि प छी

માસ પરત્વે શૂન્ય તિથિઓ—

અમુક માસની અમુક તિથિઓ શૂન્ય તિથિઓ તરીકે વર્ણવેલી છે, એટલે આવી શૂન્ય તિથિઓ પણ શુભ કાર્યમાં વર્જવી જોઈયે. શૂન્ય તિથિઓનું નિરૂપણ નીચલા પદ્યમાં કરેલું છે—

ભાદ્રે ચન્દ્ર હશૌ નભસ્યનલ નેત્રે માધવે દ્વાદશી,
પૌષે વેદશરા રૂપે દશ શિવા માર્ગેન્દ્રિનાગા મધૌ ।
ગોષ્ઠૌ ચોભયપક્ષગાશ્ચ તિથયઃ શૂન્યા બુધૈઃ કીર્તિતાઃ,
ઝર્જાપાઠ તપસ્ય શુક્લપક્ષાં કૃષ્ણે શરાંગાબ્ધયઃ ॥
શક્રાઃ પંચ સિતે શક્રાદગ્નિવિશ્વરસાઃ ક્રમાત્ ॥૧૧૧॥

भा०टी०—भाद्रवाना वंने पक्षनी १।२, श्रावणनी वंने पक्षनी २-३ वैशाखना वन्ने पक्षनी १२, पौषना वंने पक्षनी ४-५, आसोजना वंने पक्षनी १०।११, मार्गशीर्षना वंने पक्षनी ७।८ अत्रे चैत्रना वंने पक्षनी ९।८ तथा कार्तिक, आपाद, फाल्गुन, ज्येष्ठ अने माघ आ पांच महीनाओना कृष्णपक्षनी यथाक्रम ५।६।४।१४।५ आ तिथिओ अने एज महीनाओना शुक्लपक्षनी अनुक्रमे १४।७।३।१३।६ आ तिथिओने विद्वानोए शून्य-तिथिओ कही छे. मास परक शून्य तिथिओनो परिहार—

तिथयो मासशून्याश्च, शून्यलग्नानि यान्यपि ।

मध्यदेशे विवर्ज्यानि, न दूष्याणीतरेषु तु ॥ ११२ ॥

भा०टी०—शून्य तિથિઓ, શૂન્ય માસો, અને શૂન્ય લગ્નો, એ મધ્યદેશમાં વર્જિત છે, વીજા દેશોમાં દૂષિત નથી.

ક્ષણ તિથિ:—

તિથેઃ પશ્ચદશો ભાગઃ, ક્રમાત્ પ્રતિપદાદિતઃ ।

ક્ષણસંજ્ઞા તદર્થનાનિ, તાસામર્થપ્રમાણતઃ ॥ ૧૧૩ ॥

ખાંટી—તિથિના પન્દરમા ભાગનું નામ ક્ષણાતિથિ છે તિથિઓ પ્રતિપદાથી પ્રારંભ થાય છે તેમ તિથિક્ષણો પણ પ્રતિપદાથી જ શરૂ થાય છે. પ્રતિપદાએ પહેલો ક્ષણ પ્રતિપદાનો, ત્રીજો વીજનો, ચાવત્ પન્દરમો ક્ષણ પૂર્ણિમાનો, એજ પ્રમાણે વીજ તિથિએ પહેલો ક્ષણ વીજનો, વીજો ત્રીજનો, ચાવત્ પન્દરમો પ્રતિપદાનો. આ પ્રમાણે જે તિથિ હોય તેના ક્ષણથી શરૂઆત કરવી અને તે પછીના પંચ દશાશો પછીની તિથિઓના પૂરા કરીને શેષક્ષણ પાઠા પ્રતિપદાદિ તિથિઓમા સમાપ્ત કરવા આ રીતે પૂર્ણિમાએ પહેલો ક્ષણ પૂર્ણિમાનો અને વીજા ક્ષણ પ્રતિપદાદિ ચતુર્દશી મુગીની તિથિઓના ગણવા, તિથિભોગ ૬૦ ઘડીનો હશે તો એક તિથિક્ષણ ૪ ઘડીનો થશે અને ૬૦ ઘડીથી અધિક ઓછા તિથિ ભોગ હશે તો ક્ષણો પણ અધિક ઓછા પ્રમાણવાળા થશે, તિથિ પૂર્વે દિવસથી ચાલુ હશે અને ઔદયિક તિથિ તે દિવસે અર્ધી હશે તો ક્ષણો પણ તિથિના પ્રમાણમા અર્ધા જ હશે, આવશ્યક કાર્ય હોય તે દિવસે કે નિરુદ્ધમા તે કાર્ય કરવા યોગ્ય તિથિ ન હોય ત્યારે તિથિક્ષણ જોડને તેમા તે કાર્ય કરી લેવું, એવું જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું વિધાન છે

તિથિ વિષયક અપવાદ:—

ચાર્ક્ષ્વચન્દ્રોદયહુદ્ધિલાભે,
તિથિઃ સદોપાપિ ભવેદદોષા ।
સૌરભ્યકાન્ત્યાદિગુણૈઃ મરોજ,
સઋણ્ટકત્વેઽપિ યતો ગુણાદયમ્ ॥ ૧૧૪ ॥
વિશુદ્ધસૂક્ષ્મ સત્ત્વં ચ લગ્ન,
યથા પ્રયત્નેન વિલોકયન્તિ ।
તથા ન યોગ કરણ તિથિ વા,
દોષો ગુણો વાપિ તિથેર્યતોઽરૂપઃ ॥ ૧૧૫ ॥

તિથિરેકગુણા પ્રોક્તા, નક્ષત્રં ચ ચતુર્ગુણમ્ ।

વારશ્રાષ્ટગુણઃ પ્રોક્તઃ, કરણં ષોડશાન્વિત ॥૧૧૬॥

દ્વાત્રિંશલક્ષણો યોગ-સ્તારા પષ્ટિગુણા સ્મૃતા ।

ચન્દ્રઃ જ્ઞાનગુણઃ પ્રોક્તો, લગ્નં ક્રોટિગુણં સ્મૃતમ્ ॥૧૧૭॥

ખાંડી૦—વાર, નક્ષત્ર, લગ્નની શુદ્ધિ, મળે તો તિથિ મદોષ હોય તોય નિર્દોષ ગણાય છે. કમલમાં મુગન્ધમોન્દર્યાદિ ગુણો હોવાથી તે કાંટાલુ રોવા છતાં ગુણવાન ગણાય છે. જેટલી કાઠ્ઠીયી શુદ્ધ નક્ષત્ર અને વલવાન લગ્નની ગવેષણા કરાય છે તેટલી યોગ કરણ કે તિથિની કરાર્તા નથી, કેમ કે તિથિનો દોષ વા ગુણ અન્ય હોય છે. તિથિ એક ગુણ, નક્ષત્ર ચાર ગુણ, વાર આઠ ગુણ, કરણ શોલ ગુણ, યોગ વચીસ ગુણ, તારા પાંચી ગુણ, ચન્દ્ર સો ગુણ. અને લગ્ન ક્રોટિ ગુણવાલું કહેલ છે.

ગુણરમ્ય દોષસ્ય ચ તારતમ્યં,

વિચારણીયં વિદુષા પ્રયત્નાત્ ।

કશ્ચિદ્ ગુણો દોષજનં નિહન્તિ,

દોષો ગુણાનામપિ હન્તિ લક્ષ્યમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

પૂર્વાઽપરાભ્યાં સહિતસ્તિથિભ્યાં,

નિહન્તિ દર્શો નિચયં ગુણાનાં ।

તમેવ હિત્વાઽમૃતસિદ્ધિયોગ-

સ્તિથેરશેષાનપિ હન્તિદોષાન્ ॥ ૧૧૯ ॥

ખાંડી૦—વિદ્વાનોએ ગુણદોષનું તારતમ્ય યત્નપૂર્વક વિચારણું જોડ્યે, કેમ કે કોઈ ગુણ સો દોષોનો નાશ કરે છે, ત્યારે કોઈ દોષ લાખ ગુણોનો ઘાતક હોય છે, પૂર્વ પછીની વે તિથિઓ સહિત અમાવસ્યા ગુણ સમૂહનો નાશ કરનારી છે, ત્યારે અમૃત સિદ્ધિયોગ એક અમાવાસ્યા સિવાય તિથિગત સર્વ દોષોનો નાશ કરે છે.

(૨) વાર

દિનશુદ્ધિમાં બીજો નંબર વારનો છે, વાર નીચે પ્રમાણે છે—

રવિ ચન્દ્ર મંગલ બુધ, ગુરુ શુક્ર શનૈશ્વરશ્ચ દિનવારાઃ ।

રવિ કુજ શનયઃ કૂરાઃ, સૌમ્યાશ્ચાન્યે પદોનફલાઃ ॥૧૨૦॥

આંટી૦—રવિ, સોમ, મંગલ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર અને શનૈશ્વર એ દિન વારો છે. આ વારો પૈકીના રવિ, મંગલ, શનૈશ્વર, એ કૂર છે, અને બીજા સૌમ્ય વાર પોતાની હોરા 'વિના પોણુ ફલ આપે છે.

હોરાઃ પુનરર્કસિતજ્ઞ-ચન્દ્રગ્નિજીવભૂમિપુત્રાણામ્ ।

સાર્ધઘટીદ્વયમાનાઃ, સ્વવારતસ્તાસ્તુ પૂર્ણફલાઃ ॥ ૧૨૧ ॥

આંટી૦—વાર હોરા અઢી ઘડીની હોય છે, રવિવારે રવિ-શુક્ર-બુધ-સોમ-શનિ-ગુરુ-મંગલ, પુનઃ રવિ-શુક્ર-બુધ-સોમ-શનિ આ ક્રમથી હોરાઓ પ્રવર્તે છે. એજ પ્રમાણે સોમવારે સોમ શનિ ગુરુ મંગલ, इत्यादि છઠ્ઠા છઠ્ઠા વારના ક્રમે હોરાઓ આવે છે, પોતાના વારે હોરા પૂર્ણ ફલ આપે છે વારનું કૃત્ય તે વારની હોરામાં કરી શકાય છે. વાર પ્રવૃત્તિના સમયથી હોરાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી પ્રથમ વાર પ્રવૃત્તિનો સમય જાણવો આવશ્યક છે. વારની આદિને અગે આરંભ સિદ્ધિકાર લખે છે—

વારાદિરુદઘાદૂર્ધ્વ, પૈર્મેપાદિગે રવૌ ।

તુલાદિગે ત્વઘાસ્ત્રિશત્, તદન્યુમાનાન્તરાર્ધજૈઃ ॥૧૨૨॥

આંટી૦—મેષ વૃષ મિથુન રુર્ક સિંહ કન્યા આ રાશિઓમાં સાયન સૂર્ય હોય ત્યારે વારનો પ્રારંભ સૂર્યોદય પછી અને તુલા વૃશ્ચિક ધન મકર કુમ્ભ મીન આ રાશિઓના સાયન સૂર્યમાં વારની પ્રવૃત્તિ સૂર્યોદય પહેલી થાય છે. મેષાદિમાં કેટલી પછી અને તુલા-દિમાં કેટલી પહેલી થાય ? એ જાણવાનો ઉપાય આ છે. જ્યાંની

વાર પ્રવૃત્તિ જાણવી હોય ત્યાંનું તે દિવસનું દિનમાન જોવું, તેની ઘડી પલો હોય તેનું ૩૦થી અન્તર કાઢી તેને અર્ધ કરવું, જેટલી ઘડી પલો થાય તેટલી ઘડી પલો મેષાદિના સૂર્યમાં સૂર્યોદય થયા વાદ અને તુલાદિના સૂર્યમાં સૂર્યોદય પૂર્વે વારની આદિ થાય એટલે પહેલાં દિનનો વાર સમાપ્ત થઈ નવો વાર લાગે છે. ઉદાહરણ—સંવત્ ૨૦૧૦ના આસોજ શુદ્ધિ ૫ના દિવસે મારવાડ પ્રદેશનું દિનમાન ૨૮-૪૪ ઘડી પલોનું છે, આનું ૩૦ની સાથે ૧ ઘડી ૧૬ પલનું અન્તર થયું, એનું અર્ધ ૩૮ પલો ઉક્ત દિવસના સૂર્યોદય અને વાર પ્રવૃત્તિ વચ્ચેનું અન્તર થયું, એટલે કે તે દિવસે સૂર્ય તુલા રાશિનો હોઈ સૂર્યોદય થયા પહેલાં ૩૮ પલે એટલે ૧૫ મિનિટ ૧૨ સેકન્ડે તે દિવસનો વાર મંગલ ચાલૂ થયો, અને તેજ સમયથી મંગલની હોરા ચાલૂ થઈ. વાર પ્રવૃત્તિને અંગે વસિષ્ઠ સંહિતાકાર નીચે પ્રમાણે કહે છે—

પ્રભાકરસ્યોદ્ગમનાત્ પુરે સ્થા-દ્વારપ્રવૃત્તિર્દશકન્ધરસ્ય ।
ચરાર્ધદેશાન્તરનાડિકાભિ-રુધ્ધર્વતથાથોઽપ્યપરત્ર તસ્માત્ ॥૧૨૩॥

ભા૦ટી૦—રાવણના નગર લંકામાં સૂર્યના ઉદયની સાથે વાર પ્રવૃત્તિ થાય છે. જ્યારે વીજા સ્થાનોમાં ચરાન્તર રેશ્વાન્તરની ઘડી પલોના માને પછી પહેલાં વાર લાગે છે. એજ વાતનું જ્યોતિઃસારમાં નીચેના શ્લોકમાં સ્પષ્ટીકરણ છે:—

દેશાન્તરચરાર્ધાભ્યાં, સૌમ્યે ગોલે ઇનોદયાત્ ।

ઊર્ધ્વે વારપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્, યામ્યે ચાધઃ પ્રકીર્તિતા ॥૧૨૪॥

ભા૦ટી૦—ઉત્તર ગોલમાં સાયન સૂર્ય હોય ત્યારે સૂર્યોદય પછી દેશાન્તર ચરાન્તરના અર્ધમાને વાર પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને દક્ષિણ ગોલમાં સૂર્ય હોય ત્યારે સૂર્યોદય પૂર્વે તેટલા જ સમયના અન્તરે વાર પ્રવૃત્તિ થાય છે,

ષારપ્રવૃત્તિ જાણવાનુ પ્રયોજન—

૫ વિષયમા વ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠ કહે છે—

ષારપ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન, ક્ષણવારાર્થમેવ હિ ।

અખિલેષ્વન્યકાર્યેષુ, દિનાદિરુદયાદ રવેઃ ॥ ૧૨૫ ॥

માંટી૦—ષાર પ્રવૃત્તિનુ જ્ઞાન ક્ષણવાર (કાલહોરાઓ) ને માટે જ ઉપયોગી છે, યાત્રી ધીર્જા સર્વ ષાર પ્રતિબદ્ધ કામોર્મા-અર્ધ-યામ, કુલિક, ઉપકુલિક, કટક, રાજયોગ, કુમારયોગ, સ્થવિર યોગાદિમા અને ષારવિદિત કાર્યારંભમા ષારની આદિ સૂર્યોદયથી જ માનવાની છે.

ષાર ભોગ સયન્ધી એક નવી પરમ્પરા—

લ્હલાચાર્ય, ચણ્ડેશ્વર આદિ સક્રાન્તિપરક ષાર ભોગ સંવન્ધી એક વિશેષતા જણાવે છે, ચણ્ડેશ્વર કહે છે—

મીનાલિમેષકલશેષુ દિનાન્તમાત્ર,

ગોકર્કકાર્મુકઘટેષ્વપિ ચાર્ધરાત્રમ્ ।

સ્ત્રીયુગ્મસિંહમકરેષુ નિશાવસાનં,

ષારસ્ય ભોગમિહ યન્મુનયો વદન્તિ ॥ ૧૨૬ ॥

માંટી૦—વૃશ્ચિક કુમ્ભ મીન મેષના સૂર્યમા સાજ સુધી, વૃષભ કર્ક તુલ ધનુના સૂર્યમા અર્ધરાત્રિ પર્યન્ત, મિથુન સિંહ કન્યા મકરના સૂર્યમા રાત્રિના અન્ત સુધી દિનવારનો ભોગ હોય છે એમ મુનિઓ કહે છે.

આ ષાર ભોગના નિવેદનનો અર્થ અર્વાચીન ગ્રન્થકારોષ પ્રથમ ષારની સમાપ્તિ અને નવા ષારના પ્રવેશના રૂપમા લગાડી નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો છે—

મૃગસ્ત્રીમિદ્યુગ્મેશ્વરસ્તેઽજાલિહ્વપે નિપે ।

તુલાગોધન્વિકર્કેષુ, નિશાર્ધે ષારસપ્તમઃ ॥ ૧૨૭ ॥

આંટી૦—મિથુન સિંહ કન્યા મકરના સૂર્યમાં પ્રાતઃ સમયમાં, વૃશ્ચિક કુંભ મીન મેષના સૂર્યમાં સાંજે અને વૃષભ કર્ક તુલ ધનુના સૂર્યમાં અર્ધરાત્રિમાં વાર સંક્રાંતિ થાય છે.

આ વાર ભોગ અને વારસંક્રમણ સંબન્ધી કથનોત્તું તાત્પર્ય એ જણાય છે કે સંક્રાન્તિ વિશેષમાં દિનવારનો પ્રભાવ અમુક સમય સુધી જ રહેતો હોય અને તે પછી આગેના વારની અસર શરૂ થઈ જતી હશે. એ વસ્તુને જ મલતું નીચે પ્રમાણે એક વીજું પળ નિરૂપણ ઉપલબ્ધ કરાય છે—

રામ-રસ-નન્દ-વાણા, વેદાષ્ટા-સપ્ત-દશહતાઃ કાર્યાઃ ।
મન્દાદીનાં દિનતઃ, ક્રમેણ ભોગસ્ય નાઙ્યઃ સ્યુઃ ॥ ૧૨૮ ॥

આંટી૦—શનિથી શુક્ર પર્યન્તના સાત દિનવારોના ભોગની ઘડીઓ અનુક્રમે ૩૦, ૬૦, ૯૦, ૫૦, ૪૦, ૮૦, ૭૦ છે, આનો અર્થ પળ એજ છે કે શનિ દિને ૩૦ ઘડી પછી શનિનો પ્રભાવ મટીને સૂર્યનો પ્રભાવ શરૂ થઈ જાય છે. સૂર્યની અસર ૬૦ ઘડીની હોઈ શનિ રાત્રિ અને રવિના દિનના અન્તમાં સમાપ્ત થતાં સોમવારની અસર ચાલુ થાય છે, સોમની અસર ૯૦ ઘડીની છે એટલે રવિની સાંજથી ચાલુ થઈ સોમની રાત્રિના પર્યન્તે પૂરી થાય છે, મંગલવારનો પ્રભાવ મંગલવારના પ્રારંભથી ચાલુ થઈ મંગલની પાછલી ૧૦ ઘડી રાત રહેતાં પૂરો થાય છે અને તે પછી બુધનો પ્રભાવ ચાલુ થાય છે. બુધનો ભોગ ૪૦ ઘડીનો હોઈ બુધની સાંજે પૂરો થઈ જાય છે અને બુધની રાત ગુરુના પ્રભાવ નીચે આવે છે. ગુરુનો પ્રભાવ ૮૦ ઘડી રહેતો હોવાથી ગુરુવારની પાછલી ૧૦ ઘડી રાત રહે ત્યાં સુધી ચાલે છે, તે પછી શુક્રની છાયા પડે છે. શુક્રનો ભોગ ૭૦ હોવાથી શુક્રવારની રાત્રિના અન્ત સુધી તેનો જ ભોગ રહે છે, આમ વારોનો પ્રભાવ પહેલાં પછી પળ રહે છે, પળ એનો અર્થ એ ન માની

લેવો જોડ્યે કે વાર સંક્રમ થયો ઇટલે પહેલો વાર પૂર્ણ થઈ ગયો અને તત્પ્રતિવદ્ધ યોગ અપયોગો મટી ગયા વારની સમાપ્તિ તો લક્ષાના સૂર્યોદય સમયે જ વ્યાપ્ત છે અને તજ્જન્ય શુભાશુભયોગો સૂર્યોદય વસતે જ મટે છે.

ગ્રહોનો સ્વભાવ પ્રકૃતિ—

રવિઃ સ્થિરઃ શીતકરશ્ચરશ્ચ,
મહીજ ઉગ્રઃ રાશિજશ્ચ મિશ્રઃ ।

લઘુઃ સુરેજ્યો મૃગુજો મૃદુશ્ચ,
શનિશ્ચ તીવ્રઃ કથિતો મુનીન્દ્રૈઃ ॥ ૧૨૯ ॥

પુંગવઃ જીવસૂર્યારા, બુધમન્દૌ નપુસકૌ ।

સ્ત્રીલગ્નૌ ચન્દ્રશુક્રૌ ચ, સજલૌ તૌ ચ કીર્તિતૌ ॥ ૧૩૦ ॥

ખાંડી૦— રવિ સ્થિર, સોમ ચર, મંગલ ઉગ્ર, બુધ મિશ્ર,
ગુરુ હલયો, શુક્ર કોમલ અને શનિ કઠોર સ્વભાવનો છે. સૂર્ય, મંગલ,
ગુરુ પુરુષ, બુધ શનિ નપુસક, અને સોમ તથા શુક્ર સ્ત્રી પ્રકૃતિના તથા
જલાર્દ્ર ગ્રહો છે.

ગ્રહોનુ વર્ણાધિપત્ય—

જીવશુક્રૌ તુ વિપ્રેશૌ, ક્ષત્રિયેઙૌ કુજોપ્પારુઃ ।

જઃ શૂદ્રાણાં વિશાં ચન્દ્રો, હ્યન્ત્યજાના શનિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૩૧ ॥

ખાંડી૦— ગુરુ શુક્ર બ્રાહ્મણોના, રવિ મંગલ ક્ષત્રિયોના,
ચન્દ્ર વૈશ્યોનો, બુધ શૂદ્રોનો અને શનિ અન્ત્યજો (અસ્પૃશ્યજાતિ) નો
સ્વામી છે

વાર વિવેચ કાર્યો :—

રાજાભિપેક્ષોત્સવયાનસેવા—

ગોવહિમન્ત્રૌપધિશાસ્ત્રકર્મ ।

સુવર્ણતામ્રૌર્ણિકચર્મકાષ્ઠ—

સગ્રામપણ્યાદિ રથૌ વિદધ્યાત્ ॥ ૧૩૨ ॥

શંખાબ્જમુક્તારજતેશ્ચુભોજ્ય-
 સ્ત્રીવૃક્ષકૃષ્યમ્બુવિભૂષણાદ્યમ્ ।
 ગીતક્રતુક્ષીરવિકારશૃદ્ધિ-
 પુષ્પાક્ષરારમ્ભણમિન્દુવારે ॥ ૧૩૩ ॥
 ભેદાનૃતસ્તેયવિષાગ્નિશસ્ત્ર-
 બન્ધાભિઘાતાહવશાઘ્યદમ્ભાન્ ।
 સેનાનિવેશાકરધાતુહેમ-
 પ્રવાલકાર્યાદિકુજેઽહિ કુર્યાત્ ॥ ૧૩૪ ॥

भा०टी०—राज्याभिषेकोत्सव, यानकर्म, सेवाकार्य, गोकर्म,
 अग्निकर्म, मंत्रकर्म, औषधिकर्म, शस्त्रकर्म, सुवर्णकर्म, ताम्रकर्म,
 और्णिककर्म, चर्मकर्म, काष्ठकर्म, संग्रामकर्म अने पण्यकर्म आदि रवि-
 वारे करवुं. शंख, जलजमौवितक, रजत, शेलडी, भोज्यपदार्थ, स्त्री,
 वृक्ष, कृषि, जल, आभूषणादि संबन्धी कार्य, गीत, यज्ञ, पायस
 शृंगी पशु पुष्प अने लिपि संबन्धी कार्यो सोमवारे करवां. भेद,
 जूठ, चोरी, विष, अग्नि, शस्त्रबन्धन, प्रहार, युद्ध, शठता, कपट, सै-
 न्यनिवेश, खाण, धातु, सुवर्ण, प्रवाल संबन्धी कार्य मंगलना दिवसे
 करवां.

नैपुण्यपण्याध्ययनं कलाश्च,
 शिल्पादिसेवालिपिलेखनानि ।
 धातुक्रियाकाञ्चनयुक्तिसंधि-
 व्यायामवादाश्च बुधे विधेयाः ॥ १३५ ॥
 धर्मक्रियापौष्टिकयज्ञविद्या-
 माङ्गल्यहेमाम्बरवेदमयात्रा ।
 रथाश्वभैषज्यविभूषणाद्यं,
 कार्यं विदध्यात् सुरमन्त्रिणोऽहि ॥ १३६ ॥

स्त्रीगीतशय्यामणिरत्नगन्ध-
 वस्त्रोत्सवालकरणादिकर्म ।
 भूषण्यगोकोशकृपिक्रियाश्च,
 सिध्यन्ति शुक्रस्य दिने समस्तम् ॥१३७॥
 लोहाडमसीसत्रपुरस्त्र(वास्तु)दास-
 पापानृतस्तेयविषासबाधम् ।
 गृहप्रवेशो छिपयन्ध दीक्षा,
 स्थिर च कर्मकिसुतेऽहि कुर्यात् ॥१३८॥

भा०टी—चातुर्य, व्यापार, अध्ययन, कलाभ्यास, शिल्पग्र-
 हण, लिपि आरंभ, लेखन, धातुक्रिया, सुवर्णयुक्ति, सधि, व्यायाम
 अने शास्त्रार्थज्ञाद ए कार्यो बुधना दिवसे करवा. धर्मकार्य, पौष्टिक-
 कर्म, यज्ञ, निद्याध्ययन, मांगल्यकार्य, सुवर्णभूषण, वस्त्रपरिधान,
 गृहकार्य, यात्रा, रथ, अश्व, औषध, विभूषण आदि कार्य गुरुनारे
 करवा. स्त्री-गीत-शय्या सत्रन्वी कार्य, मणि, रत्न, सुगन्धी, वस्त्र,
 उत्सव, आभूषण आदिर्नु कार्य, भूमि, व्यापार, गौ, कोश अने कृषि-
 कर्म ए वधा कार्यो शुक्रनारे करवाथी सिद्ध थाय छे. लोह, पत्थर,
 सीसु, जसद, गृहकर्म, दास, पाप, असत्य, चौर्य, निप, मदिरा
 आदिना कामो तेमज गृहप्रवेश, हस्तीगन्धन, दीक्षा, अने स्थिर कार्य
 शनिवारना दिवसे करवुं. वार कर्तव्योना अगे साराश ए के—

लाक्षाकौसुम्भमाज्जिष्ठ-राग-काञ्चनभूषणे ।

प्रशस्तौ भौम-मार्तण्डौ, रविजो लोहकर्मणि ॥१३९॥

सोम सौम्यशुक्रशुक्रवासराः,

मर्यकर्मसु भवन्ति सिद्धिदाः ।

भानुभौमशनिवासरेषु तु,

प्रोक्तमेव खलु कर्म सिध्यति ॥१४०॥

भा०टी०—लाक्षा रंग, कौसुंभ रंग अने माञ्जिष्ठ रागनां कार्यो अने सुवर्णभूषणना कार्योमां भौम तथा रविवार श्रेष्ठ छे अने लोहकार्यमां शनिवार श्रेष्ठ छे. सोम बुध गुरु अने शुक्रवार सर्व कामोमां सिद्धिदायक थाय छे, ज्यारे रवि मंगल शनिवारना दिवसोमां विहित कार्य ज सिद्ध थाय छे.

क्षीणेन्दुसौरिकुजवक्रिदिने न शस्तं,
शस्तं च कर्म यदि चोपचयस्थिताः स्युः ।
अस्तंगतस्य विकृतस्य च नेष्टमहि,
सर्वं प्रशस्तमिह शेषदिनेश्वराणाम् ॥१४१॥

भा०टी०—क्षीणचन्द्र होय ત્યારે સોમવારે, શનિ મંગલ વક્રી હોય ત્યારે શનિ મંગલવારે વિહિત કાર્ય કરવું પળ સારું નથી, જો એ ગ્રહો ઉપચયસ્થિત હોય તો જ વિહિત કાર્ય પળ કરવું, અસ્ત પામેલ અને વિકાર પામેલ ગ્રહના દ્વારે પળ કાર્ય કરવું શ્રેષ્ઠ નથી, શેષ ગ્રહોના(પૂર્ણ ચન્દ્ર, માર્ગી શનિ મંગલ, અવિકૃત અને ઉદિત મંગલ બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિના) વારે કોઈ પળ કાર્ય કરવું સારું છે, આ વિષયમાં વસિષ્ઠ કહે છે—

बलप्रदस्य ग्रहवासरे यच्चो-
दिष्टकार्यं समुपैति सिद्धिम् ।
सुदुर्बलस्य ग्रहवासरे तत्,
प्रयत्नपूर्वं त्वपि नैव साध्यम् ॥१४२॥

भा०टी०—बल आपनार ग्रहना वारे आरंभेलું કાર્ય સિદ્ધિને પામે છે, ज्याરે અતિનિર્બલ ગ્રહના વારે આરંભાયેલ કાર્ય પ્રયત્ન કરવા છતાં યે સિદ્ધ થતું નથી.

वारदोषो—

જે વારો જે કાર્યો કરવાને યોગ્ય જણાવ્યા છે તે વારોમાં પળ

अमुक समय दूषित होइ विहित कार्यो करवाने अयोग्य गणाया छे ममयने दूषित करनारा दोषो ६ छे-अर्धप्रहर १ कालवेला २ कण्टक ३ यमघण्ट अपर नाम उपकुलिक ४ कुलिक ५ मुहूर्तकुलिक ६ ।

आ वार दोषोनु ज्योतिषशास्त्रमां नीचे प्रमाणे निरूपण छे—

त्याज्योऽर्धयामो वेदाद्रि-द्विपञ्चाष्टत्रिपण्णितः ।

सूर्यादौ कालवेलाध्यामाङ्कान्त सैकपञ्चमी ॥१४३॥

कण्टकोपि दिनाष्टाशे, स्ववारान्मङ्गलावधौ ।

वृहस्पत्यवधौ चोपकुलिकस्त्यज्यते परः ॥१४४॥

सूर्यादौ शैलतर्काक्ष-वेदाग्निपाणिभूमयः ।

प्रहरार्धप्रमाणास्ते, कुलिकाः स्युर्मयावहाः ॥१४५॥

कुलिको विघ्नशान्यत-मिते त्याज्यः स्ववारतः ।

मुहूर्तेऽह्नि निशि न्येके, आगः पञ्चदशस्तु सः ॥१४६॥

भा०टी०—रवि-सोम-मंगल-बुध-गुरु-शुक्र-शनिवारना दि-
वसे अनुक्रमे ४थो, ७मो, २जो, ५मो, ८मो, ३जो अने ६ठो अर्ध
प्रहर जे 'अर्धयाम' सत्रक छे ते शुभ कार्यमा त्याज्य छे, अने
प्रत्येक अर्धयामना छेछा अकथी गणता पाचमो अरु ते वारनी काल
वेलानो जाण्यो, जेम के रविवारनो अर्धयाम ४थो छे तो चोथाथी
गणता पांचमो अरु ८ ए आव्यो एटले रविवारनी कालवेला ८मी
थइ, एज रीते दरेक वारनी कालवेला जाणी लेगी. कटक पण
दिनमानना आठमा भागनो अर्थात् अर्धप्रहर परिमित होय छे
अने दिनवारथी मंगलवार जेटलामो आवे तेटलामो कटक दोष
जाण्यो, जेमके रविथी मंगल गीजो छे तो रविवारे ३जो
अर्ध प्रहर कटक जाण्यो, सोमवार २जो, मंगलवार १लो, बुध ७मो,
गुरु ६ठो, शुक्र ५मो, शनि ४थो वेटलाकोए उपकुलिक दोष
त्याज्य कर्यो छे, तेनी गणना दिनवारथी गुरु सुधी करवी एटले

સંખ્યામાં અનુક્રમે કુલિક, કાલવેલા, યમઘંટ અને કંટક નામના દૂષિત ક્ષણો આવશે.

અર્ધયામ વિષયક ચિન્તામણિનું વિધાન નીચે પ્રમાણે છે—

વારસ્ત્રિગ્નોઽષ્ટભિસ્તઃ, સૈકઃ સ્યાદર્ધયામકઃ ॥

ખાંડી—વારને ત્રણે ગુણી આઠે ભાંગી શેષાંકમાં એક ઉમેરતાં જે સંખ્યા થાય તે સંખ્યાવાળો તે વારે અર્ધયામ જાણવો. રવિવારના અંકને ત્રણે ગુણો એટલે ૩ થયા, ભાગ લાગતો નથી, ૧ યુક્ત કર્યો એટલે ૪ થયા, એટલે રવિવારે ૪થો અર્ધયામ દોષ આવ્યો. એ પ્રમાણે સોમવારે ૭મો, મંગલવારે ૨જો, બુધવારે ૫મો, ગુરુવારે ૮મો, શુક્રવારે ૩જો અને શનિવારે ૬ઠ્ઠો અર્ધયામ આવશે.

કાલવેલા સંબન્ધી અપરિહાર્ય મતભેદ—

કુલિકાદિ દોષ વિષયક પ્રાચીન ગ્રંથકારો અને મુહૂર્તચિન્તામણિકારના કથનનો સમન્વય તો થઈ શકે છે પણ ‘કાલવેલા’ વિષયક નિરૂપણનો મેલ મળતો નથી, રામદૈવજ્ઞે કાલવેલાને પણ દિનમાનનો સોલમો ભાગ માની રવિ આદિ વારોના દિવસે અનુક્રમે ૮ । ૬ । ૪ । ૨ । ૧૪ । ૧૨ । ૧૦ મા મુહૂર્તોને ‘કાલવેલા’ વતાવી છે, જ્યારે વીજા સર્વ ગ્રંથકારો રવિ આદિ વારોમાં ૮ । ૩ । ૬ । ૧ । ૪ । ૭ । ૨ । આટલામી કાલવેલા ગણાવે છે. આ અંકો અર્ધપ્રહરોનાં છે કે મુહૂર્તોનાં, આનો કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથકારે ખુલાસો જણાવ્યો નથી. યદ્યપિ નારચન્દ્ર ટિપ્પણકારે “કાલવેલામુહૂર્ત ઘટિકાદ્વયપ્રમાણમ્ ।” આ વચનથી કાલવેલાને બે ઘડીનું મુહૂર્ત જણાવ્યું છે, પણ મુહૂર્તચિન્તામણિ સિવાય કોઈ પણ ગ્રંથ કાલવેલાનો અંક ‘૮’ ઉપરાન્ત જણાવતો નથી. દૈવજ્ઞમનોહર ગ્રંથમાં યમઘંટ, કંટકાદિ દોષોની સાથે જ ‘કાલવેલા’ નો પણ ‘વિરુદ્ધગજાંશ’ રૂપે નિર્દેશ

क्यों छे, आ उपरयी अमो पण 'कालवेला' दिनमाननो अटमाश होनाना अभिप्राय उपर आगीये छीये.

दुर्मुहूर्त-दोष

उपर्युक्त चार दोषो उपरान्त अमुरु वारे अमुरु मुहूर्त अथवा मुहूर्तो 'दुर्मुहूर्त' होइ निषिद्ध करेल छे कोइ पण शुभ कार्य-करण-काले आ पैकीतुं कोइ मुहूर्त आवतुं होय तो वर्जतुं जोडये. आतुं विशेष वर्णन मुहूर्त लक्षणना प्रारममा ज मुहूर्तोना प्रसंगे कर्पुं छे, अत्र आ दुर्मुहूर्तोना नाम निर्देश करीने ज आ वस्तुने समाप्त करशु रविवारे १४मुं, सोमवारे ९मु १२मुं, मंगले ४मुं (अने रात्रिनु ७मुं), बुधवारे ८मु, गुरुवारे ६मु १२मुं, शुकवारे ४मुं ९मुं, शनिवारे १ल २जु, आ मुहूर्तो दिवमना पदरमा भाग जेटला शुभ कार्यमा अग्रइय टालना जोडये.

प्राचीन सहितोक्त चारदोषजापक यन्त्रकम्—

दिनाष्टमाशा	रवि	सोम	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
अर्धयाम	४	७	२	५	८	३	६
कालवेला	८	३	६	१	४	७	२
फटफ	३	२	१	७	६	५	४
यमघट-उपकुलिक	५	४	३	२	१	७	६
कुलिक	७	६	५	४	३	२	१
दिनामुहूर्तकुलिक	१४	१२	१०	८	६	४	२
रात्रिमुहूर्तकुलिक	१३	११	९	७	५	३	१

ટિપ્પણ-કોષ્ટકોક્ત દિવારાત્રિના કુલિક મુહૂર્તોતું પરિમાણ દિનમાન રાત્રિમાનના પંદરમા ભાગ જેટલું ગણવું, શેવ અર્ધયામાદિ દિનગત દોષોતું કાલપરિમાણ દિનમાનના આઠમા ભાગ વરોચર લેવું.

વારદોષોની દિવસે પ્રવલતા—

ए विषयमां वसिष्ठ कहे छे—

निधनं प्रहरार्धे तु, निःस्वत्वं यमघण्टके ।

कुलिके सर्वनाशः स्याद्वात्रावेते न दोषदाः ॥૧૪૯॥

भा०टी०—अर्धयामथी मरण, यमघंटथी निर्धनता अने कुलिक दोषथी सर्वनाश थाय छे, पण रात्रिमां ए दोषो-दोषकर्ता नथी. आ संबन्धमां ज्योतिर्निबन्धकार कहे छे—

न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ,

देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणाम् ॥

दिवा शशांकार्कजभूसुतानां,

सर्वत्र निन्द्यो बुधवारदोषः ॥૧૫૦॥

भा०टी०—गुरु, शुक्र, सूर्यवारने दिवसे वारदोषो रात्रिमां फल आपवाने समर्थ थता नथी अने सोम मंगल शनिवारने वार गत दोषो दिवसे विशेष समर्थ थता नथी, बुधवार गत दोष सर्वत्र 'निन्द्य' छे. माटे सर्वत्र वर्जवो.

न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ,

विशेषतो भौमशनैश्चराणाम् ।

मध्याह्नकालादुपरि प्रवृत्ताः,

फलं न दद्युः करणानि चैवं ॥૧૫૧॥

भा०टी०—રાત્રિમાં વાર દોષો સમર્થ થતા નથી, વિશેષ કરીને મંગલ અને શનિ ગત દોષો રાત્રિમાં લાગતા નથી, અને મધ્યાહ્ન કાલ

પછી ચાલુ થતા વાર દોષો ફલ આપતા નથી, એજ પ્રમાણે અશુભ કરણોના સમ્બન્ધમા પણ જાણવું

દેશભેદે વારદોષોની વિશેષતા ત્રિપે ગર્ગ કહે છે—

વિન્ધ્યસ્યોત્તરકૂલે તુ, યાવદાતુહિનાચલમ્ ।

યમઘન્ટકદોષોઽસ્તિ, નાન્યદેશેષુ વિદ્યતે ॥૧૫૨॥

મત્સ્યાગમગધાન્ધ્રેષુ, યમઘન્ટસ્તુ દોષકૃત્ ।

કાશ્મીરે કુલિક દુષ્ટ-મર્ધયામસ્તુ સર્વતઃ ॥૧૫૩॥

ભાંટી૦—વિન્ધ્યાચલના ઉત્તર તટથી હિમાલય પર્યંત યમ-ઘન્ટ દોષ હોય છે. વીજા દેશોમા હોતો નથી. મત્સ્ય, અગ, મગધ, આન્ધ્ર દેશોમા યમઘન્ટની વિશેષ દુષ્ટતા ગણાય છે. કાશ્મીરમા કુલિકની દુષ્ટતા ગણાય છે. જ્યારે અર્ધયામ સર્વત્ર દુષ્ટ ગણાય છે

વારગત દોષોનુ ફલ વસિષ્ઠ આ પ્રમાણે કહે છે—

કુલિકે મરણં વિન્ધ્યાત્, યમઘન્ટેઽર્ધનાશનમ્ ।

યામાર્ધં કાર્યનાશઃ સ્યાત્, કાલવેલા મયપ્રદા ॥૧૫૩॥

ભાંટી૦—કુલિકમા મરણ, યમઘન્ટમા ધનનાશ, યામાર્ધમા કાર્યનાશ અને કાલવેલા મય દેનારી જાણી.

વાર દોષોનો પરિહાર—

વારેજો સયલે ચન્દ્રે-ચલાદયે લગ્નગે શુભે ।

કુલિકોદયદોષસ્તુ, વિનશ્યતિ ન સંશયઃ ॥૧૫૪॥

વારાધીશે ઘલોપેતે, વિઘ્નો વા ઘલસયુતે ।

અર્ધપ્રહરસંભૂતો, દોષો નૈવાઽગ્ર વિશ્યતે ॥૧૫૫॥

અર્ધપ્રહરપૂર્વાર્ધ, મધ્યન્તુ યમઘન્ટકે ।

કુલિકાન્તે ઘટ્ટો ત્યક્ત્વા, શેષેષુ શુભમાચરેત્ ॥૧૫૬॥

ભાંટી૦—દિનવારનો સ્વામી ગ્રહ ઘટ્ટમાન હોય, ચન્દ્ર ઘલ-

વાન્ હોય અને લગ્નમાં શુભ ગ્રહ રહેલ હોય તો કુલિકથી ઉત્પન્ન થતા દોષનો નાશ થાય એ નિઃસંશય છે. ચારસ્વામી વલિષ્ઠ હોય, વા ચન્દ્ર વલવાન હોય તો અર્ધયામનો દોષ ટકી શકતો નથી. અર્ધયામનો પૂર્વાર્ધભાગ યમઘન્ટનો મધ્ય ભાગ, અને કુલિકના અન્તની ઘટિકાનો ત્યાગ કરી શેષ કાલાંશોમાં શુભ કામ કરી શકાય છે.

ચાર ગત શુભ સમય—

ચાર ગત દોષોના વર્ણન ઉપરથી જણાશે કે પ્રત્યેક વારના દિવસે અધિકાંશ સમય કોઈને કોઈ દોષવાળો હોય છે. જે ભાગોમાં દોષ નથી હોતો તે ભાગોને પૂર્વાચાર્યોએ “ શુદ્ધ અર્ધપ્રહર ” અથવા તો— ‘ શુદ્ધ ચતુર્ઘટિક ’ એ નામથી નીચેના પદ્યમાં જણાવ્યો છે—

ભાનાવાદિમયુગ્મષટ્પરિમિતાશ્ચન્દ્રેષ્ટમશ્વાદિમઃ, ૧

અઙ્ગારે ચ તુરજ્જતુર્યવસવઃ સૌમ્યે ષડષ્ટત્રયઃ ।

જીવે સસ શરદિકા મૃગુસુતે વેદાષ્ટષઠૈકકાઃ,

મન્દે પશ્ચમસસમાષ્ટશિખિનશ્ચૈતેઽર્ધયામાઃ શુભાઃ ॥૧૫૭॥

ભા.ટી.૦—રવિવારે ૧।૨।૬, સોમે ૧।૮, મંગલે ૪।૭।૮, બુધે ૩।૬।૮, ગુરુએ ૨।૫।૭, શુક્રે ૧।૪।૬।૮, અને શનિએ ૩।૫।૭।૮, એટલા અર્ધપ્રહરો શુદ્ધ હોય છે.

૧. નારચન્દ્રમાં ‘ પશ્ચાદિમ ’ પાઠ છે, છતાં સોમદિને પાંચમા અર્ધ પ્રહરમાં ‘ દુર્મુહર્ત ’ આવતો હોય અમોએ એ અર્ધપ્રહર ઓછો કર્યો છે.

नव्यमतानुसारी मुहूर्तचिन्तामण्युक्तवारदोषज्ञापकघन्त्रम् ।

मुहूर्त	रवि	सोम	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
१							दु
२			क	का	य		कुदु
३			अ				
४		क	अकादु	य		कुदु	
५						अ	
६	क	का	य		कुदु	अ	
७	अ						
८	अका	य		कुदु			कं
९		दु		अ		दु	
१०	य		कु	अ		कं	का
११							अ
१२		कुदु			कदु	का	अय
१३		अ					
१४	कुदु	अ		क	का	य	
१५					अ		
१६					अ		

टिप्पण-अ-अर्धयाम, का-कालवेला, कु-कुलिक, क-कटक, य-यमघटनो सूचक अक्षर छे जा मुहूर्तो दिनमानना सोलमा भाग जेटला जाणना दु-दुर्मुहूर्तो दिनमानना पदरमा भागना लेवा

आधुनिक चोघडिया क्याथी आव्या ?

आजकाल अतिपरिचित थयेला आपणा-उद्वेग, अमृत, रोग, लाभ, शुभ, चर, काल-ए वारगत चोघडियाओ क्याथी आवी चढ्यां ए एक विचारणीय प्रश्न छे प्राचीन संहिताओमा तो शु पण लछथी

રામદૈવજ્ઞ સુધીના પ્રાચીન અર્વાચીન કોઈ વિદ્વાન જ્યોતિષીએ પોતાના ગ્રંથમાં આ ઉદ્દેગાદિ અર્ધપ્રહરોનો નામનિર્દેશ સુદ્ધાં કર્યો નથી. અમારી માન્યતા પ્રમાણે જુના ગ્રંથો પૈકીના કોઈ ગ્રંથે આ ચોઘડિયાનું નામ નિર્દેશ્યું હોય તો તે શૂર મહાશિવરાજ સંગ્રહીત ‘જ્યોતિર્નિવંધ’ છે. આ ગ્રંથના વાર પ્રકરણના અન્તમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક દૃષ્ટિગોચર થાય છે—

ઉદ્દેગાઽમૃતનામા ચ, રોગા લાભા શુભા વલા ।

કલિર્નામાનિ વેલાનાં, હોરાવત્ સૂર્યતઃ ક્રમાત્ ॥૧૫૮॥

ખા૦ટી૦—ઉદ્દેગા, અમૃતા, રોગા, લાભા, શુભા, વલ અને કલિ આ સૂર્યાદિ ૭ વારોની વેલાનાં નામો છે. આ વેલાઓ ગણવાનો ક્રમ હોરાઓની જેમ જાણવો. ઉક્ત શ્લોક પહેલાં ૨ પદ્યોમાં અર્ધયામ, કુલિક, કંટક અને જીવકુલિક (ઉપકુલિક) નું વર્ણન છે. આ પદ્યોના પ્રારંભમાં એના કર્તા તરીકે ‘ભૂપાલઃ—’ નામ નિર્દેશ છે, આથી જણાય છે કે આ વંને પદ્યો ‘ભૂપાલવલ્લભ’ ગ્રંથના છે, પણ એ પછીનો ‘ઉદ્દેગાઽમૃતનામા ચ’ આ શ્લોક કે જે વાર પ્રકરણનો છેલ્લો છે, ભૂપાલનો જ છે કે કોઈ લેખકનો પ્રક્ષેપ છે એ કહેવું કઠિન છે, રોગા, લાભા, વલા, એ શબ્દો જણાવે છે કે આ શ્લોક ‘ભૂપાલવલ્લભ’ જેવા ગ્રંથનો ભાગ્યે જ હોય, વિદ્વાન્ જ્યોતિષીઓ એ આ ચોઘડિયાઓના સંબન્ધમાં ઉદાહરણ કરવો જોઈએ, આ ચોઘડિયાઓની ગણનાએ લોકો શુભ સમય જાણી કોઈ કાર્ય કરે છે અને તે સમય અર્ધયામ, કાલ-વેલાદિ અનેક અશુભ યોગોથી દૂષિત હોવાથી કાર્ય નિષ્ફળ જાય છે, ઉદાહરણ રૂપે રવિવારે પહેલું ‘ઉદ્દેગ’ અને બીજું ‘વલ’ ગણી વંને ચોઘડિયાં જતાં કરે છે અને ત્રીજું ‘લાભ’ અને ચોથું ‘અમૃત’ ચોઘડિયું જાણી તેમાં શુભ કાર્ય આરંભે છે, સ્વરી રીતે રવિવારનાં પહેલું બીજું આ વંને ચોઘડિયાં નિર્દોષ છે જ્યારે ત્રીજામાં ‘કંટક’

અને ચોથામા 'અર્ધયામ' નામક દુષ્ટ અપયોગો હોય છે. એજ રીતે યુધમારે ત્રીજું 'અમૃત' નું ચોઘડીયું જાણી અપાય છે જ્યારે તે ચોગ્રહિયામા 'યમઘંટ' નામક વાર દોષ હોય છે તેનો કોઈ વિચાર કરતું નથી, તે દિગ્ગણે ત્રીજું ચોઘડિયું 'કાલ' જાણી ત્યજી દેવાય છે જ્યારે ચોથું શુભ જાણી લેવાય છે વસ્તુસ્થિતિ આધી ઝલટી છે યુધમારે ત્રીજું ચોગ્રહિયું નિર્દોષ-શુદ્ધ હોય છે જ્યારે ચોથામા 'કુલિક' 'મુહૂર્તકુલિક' અને 'દુર્મુહૂર્ત' નામના ત્રણ દુષ્ટ યોગો હોય છે, આમ પ્રત્યેક વારે 'શુભ' ગણાતાં આ ચોઘડિયાઓમા 'અશુભયોગો' આવે છે, માટે આ ચોઘડિયાઓ ઉપર અવશ્ય નિચાર કરવો ઘટે છે.

નક્ષત્ર

નક્ષત્ર ૨૭ છે એ સર્વસમત વિષય છે, ક્ષત્રિ નક્ષત્ર સંખ્યા ૨૮ ની જણાવી છે તેનું કારણ 'અભિજિત'ની ગણના છે, પણ અભિજિતનો ઉપયોગ વેધ, લક્ષ્મી આદિ જોગ પૂરતો મર્યાદિત હોવાથી નક્ષત્રમાલામા તેની ગણના નથી તેમ નક્ષત્ર વિધેય કાર્યની ચર્ચામા પણ અભિજિતનું વિધાન નથી, ઉત્તરાષાઢાના ચતુર્થ ચરણ અને શ્રવણના પ્રથમ ચરણની આદિ ૪ ઘડીઓ આ લગભગ ૧૯ ઘટિકાપરિમિત નક્ષત્રભોગને 'અભિજિત' નામ આપેલું છે, આર-મસિદ્ધિકાર એ વિષયમા કહે છે—

ઉત્તરાષાઢમન્ત્યાહિ, ચતસ્રશ્ચ શ્રુતેર્ઘટોઃ ।

વદન્ત્યભિજિતો ભોગં, વેધલક્ષ્મીવેક્ષણે ॥૧૫૯॥

માંટી—ઉત્તરાષાઢાના અંતિમ ચરણ અને શ્રવણની ૪ ઘડીઓને 'અભિજિત'નો ભોગ રહે છે, જેનો ઉપયોગ વેધ લક્ષ્મી આદિના જોગમા થાય છે, સ્વરી રીતે અભિજિત પેટા નક્ષત્ર છે.

नक्षत्रोनां नामो—अश्विनी १ भरणी २ कृत्तिका ३ रोहिणी
 ४ मृगशिरा ५ आर्द्रा ६ पुनर्वसु ७ पुष्य ८ आश्लेषा ९ मघा १०
 पूर्वाफाल्गुनी ११ उत्तराफाल्गुनी १२ हस्त १३ चित्रा १४ स्वाति
 १५ विशाखा १६ अनुराधा १७ ज्येष्ठा १८ मूल १९ पूर्वाषाढा
 २० उत्तराषाढा २१ अभिजित् २२ श्रवण २३ धनिष्ठा २४ शत-
 भिषा २५ पूर्वाभाद्रपदा २६ उत्तराभाद्रपदा २७ रेवती २८ आ-
 प्रमाणे छे.

नक्षत्रोना अक्षरो—

चू चे चो लाऽश्विनी प्रोक्ता, ली लृ ले लो भरण्यथ ।
 आ ई ऊ ए कृत्तिका तु, ओ वा वी वू च रोहिणी ॥१६०॥
 वे वो का की मृगशिर आर्द्रा कु घ ङ छाः पुनः ।
 के को हा हि पुनर्वसो-ह्रं हे हो डा तु पुष्यभे ॥१६१॥
 डी डूं डे डोभिराश्लेषा, मा मि मू मे मघा मना ।
 मो टा टी टू फाल्गुनी प्राक्, टे टो पा पीभिरुत्तरा ॥१६२॥
 हस्तः पु ष ण ठैर्वर्णैश्चित्रा पे पो ररिः पुनः ।
 रु रे रोताःस्मृताः स्वातौ, ती तृ ते तो विशाखिका ॥१६३॥
 अनुराधा न नी नू ने, स्याज्ज्येष्ठा नो य यी युभिः ।
 स्याद्ये यो भा भिभिर्मूलं, पूर्वाषाढा भु धा फ ढैः ॥१६४॥
 भे भो जा ज्युत्तराषाढा, जु जे जो खा ऽभिजिन्मता ।
 श्रवणे स्युः खि खू खे खो, धनिष्ठायां ग गी गु गे ॥१६५॥
 गो सा सी सूः शतभिषक्, प्राक् से सो द दि भद्रपात् ।
 दु श झ थो त्तराभद्रा, दे दो चा ची तु रेवती ॥१६६॥

भा० टी०—चूचेचोला-अश्विनी, लील्लेलो-भरणी, आ
 इ उ ए-कृत्तिका, ओ वा वी वू-रोहिणी, वे वो का कि-मृग-

શિર, કુ ઘ ઢ ડ-આર્દ્રા, કે કો હ હિ-પુનર્વસુ, હુ હે હો હા-પુષ્ય, હી હ્રે હો-આશ્લેષા, મા મી મૂ મે-મઘા, મો ટા ટી ટુ-પૂર્વાફાલ્ગુની, ટે ટો પ પી-ઉત્તરાફાલ્ગુની, પુ પળ ઠ-દસ્ત, પે પો ર રિ-ચિત્રા, રુ રે રો તા-સ્વાતિ, તી તૂ તે તો-વિશાખા, ન ની નૂ ને-અનુરાધા, નો ય યી યુ-જ્યેષ્ઠા, યે યો ભા મિ-મૂલ, મુ ધ ફ ઢ-પૂર્વાષાઢા, મે મો જા જી-ઉત્તરાષાઢા, જુ જે જો જ્ઞા-અભિજિત્, રી રૂ રે રો-શ્રવણ, ગ ગી ગુ ગે-ધનિષ્ઠા, ગો સા સી સ્વ-શતભિષા, સે સો દ દિ-પૂર્વાભાદ્રપદા, દુ શ જ ધ-ઉત્તરાભાદ્રપદા, દે દો ચ ચી-રેવતી, એ ૨૮ નક્ષત્રોના ૧૧૨ ચરણોના ૧૧૨ અક્ષરો છે, જે નક્ષત્રના જે ચરણમા કોઈનો જન્મ થાય ત્યારે તે ચરણના અક્ષર પ્રમાણે તેનું નામ-કરણ થાય, અશ્વિનીના પ્રથમ ચરણનો અક્ષર 'ચુ' છે તો અશ્વિનીના તે ચરણમા જન્મનારનું નામ 'ચુ ચૂ' આ અક્ષર આદિમાં હશે તે અપાશે, આમ સર્વત્ર સમજી લેવું, વતાવેલ અક્ષરોમા હ્રસ્વ હોય ત્યાં દીર્ઘ કે દીર્ઘ હોય ત્યાં હ્રસ્વ પણ સમજી લેવો, એ જ રીતે એક માત્રાવાળા જોડે દ્વિમાત્રાવાળો કે દ્વિમાત્રાવાળા જોડે એકમાત્રાવાળો વર્ણ પણ જાણવો, જ્યાં ઘડછ, પળઠ, ઘફઢ, જઙ્ઞથ, એ કેવલ અવર્ણાન્ત વ્યક્તનો છે ત્યાં અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ એ ઐ ઓ ઔ, આ દશ સ્વરો લગાડીને નામ પાડવા, 'વ' ને અને સરસા ગણવા, 'ઋ' આત્રા-ક્ષરવાલાનું નક્ષત્ર 'રિ' પ્રમાણે સમજવું. જો કે 'ઙ્ઞ' અક્ષરો કોઈના નામની આદિમા હોતા નથી છતાં ચરણવેદ્યાદિનું ફલ તે ચરણમા જન્મનારને મળે છે તેથી પ્રત્યેક ચરણાક્ષરની ઉપયોગિતા છે.

નક્ષત્રોના સ્વામિઓ—

પ્રત્યેક નક્ષત્રનો ભિન્ન ભિન્ન સ્વામી હોય છે, જેનો ઉપયોગ નક્ષત્ર ક્ષણ જોવામા થાય છે તેથી મુદ્દર્ભ પ્રકરણને અને નક્ષત્ર સ્વામિઓ વતાવ્યા છે અહિયાં પુનરુક્તિ કરતા નથી.

નક્ષત્ર તારા સંખ્યા—

ત્રિ ૩ જ્ય ૩ જ્ઞ ૬ ભૂત ૫ જગદિ ૩ ન્દુ ૧ કૃત ૪ ત્રિ ૩ તર્કે ૬-
 હ્વ ૫ ક્ષિર ૨ દ્વિ ૨ પશ્ચ ૫ કુ ૧ કુ ૧ વેદ ૪ યુગા ૪ ત્રિ ૩ મૃદૈઃ ૧૧।
 વેદા ૪ વિધિ ૪ રામ ૩ ગુણ ૩ વેદ ૪ શત ૧૦૦ દ્વિક ૨ દ્વિ ૨-
 દન્તેશ્વ ૩૨ તત્સમતિથિર્ન શુભા ભતારૈઃ ॥૧૬૭॥

ભા૦ટી૦—નક્ષત્રોની તારા સંખ્યા આ પ્રમાણે છે--અશ્વિની ૩, મરણી ૩, કૃત્તિકા ૬, રોહિણી ૫, મૃગશિર ૩, આર્દ્રા ૧, પુનર્વસુ ૪, પુષ્ય ૩, આશ્લેષા ૬, મઘા ૫, પૂર્વાફાલ્ગુની ૨, ઉત્તરાફાલ્ગુની ૨, હસ્ત ૫, ચિત્રા ૧, સ્વાતિ ૧, વિશાખા ૪, અનુરાધા ૪, જ્યેષ્ઠા ૩, મૂલ ૧૧, પૂર્વાષાઢા ૪, ઉત્તરાષાઢા ૪, અભિજિત્ ૩, શ્રવણ ૩, ધનિષ્ઠા ૪, શતભિષા ૧૦૦, પૂર્વાભાદ્રપદા ૨, ઉત્તરાભાદ્રપદા ૨, અને રેવતી ૩૨. એ નક્ષત્રોની સાથે આપેલ સંખ્યાપરિમિત તારાઓ છે, નક્ષત્ર તારા સંખ્યાવાળી તિથિ તેની સાથે શુભ ગણાતી નથી, જેમ અશ્વિનીની તારા ૩ છે અને તૃતીયા તિથિની સંખ્યા પણ ૩ ની છે તો શુભ કાર્યમાં અશ્વિની તૃતીયાનો યોગ સારો ગણાતો નથી, જ્યાં તારા ૧૫ થી અધિક હોય ત્યાં તેને ૧૫ ભાંગીને શેષ સંખ્યાને તારાસંખ્યા ગણવી એટલે રેવતીની ૨ અને શતભિષાની તારાસંખ્યા ૧૦ રહેશે, અન્ય ગ્રંથકારોએ તારા સંખ્યાનું અન્ય પ્રયોજન પણ જણાવ્યું છે, વરાહ લખે છે—

નક્ષત્રમુદ્રાહે, ફલમબ્દેસ્તારકામિતૈ સદસત્ ।

દિવસૈર્જ્વરસ્ય નાશો, વ્યાધેરન્યસ્ય વા વાચ્યઃ ॥૧૬૮॥

ભા૦ટી૦—વિવાહમાં નક્ષત્ર સંબંધી શુભ, અશુભ ફલ તેની તારા સંખ્યાપરિમિત વર્ષોએ મલશે એમ કહેવું, જ્યારે જ્વર અથવા બીજો રોગ જે નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તે તેની તારાસંખ્યાના દિવસોમાં મટશે એમ કહેવું.

નક્ષત્રમુહૂર્તો—

મેષુ ક્ષણાન્ પશ્ચદગૈન્દ્રરૌદ્ર-

ચાયવ્ય સર્પાન્તકવારુણેષુ ।

ત્રિઘ્નાન્ વિશાન્વાદિતિભ ધ્રુવેષુ,

શેષેષુ તુ ત્રિશતમામનન્તિ ॥૧૬૯॥

માંટી૦—જ્યેષ્ઠા, આર્દ્રા, સ્વાતિ, આશ્લેષા, મરણી, શત-
ભિષા ૬ નક્ષત્રોષા ચન્દ્રમાનો મુક્તિકાલ ૧૫ મુહૂર્તનો, વિશાખા
પુનર્વસુ, રોહિણી, ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદામા ૪૫
મુહૂર્તનો અને શેષ-અશ્વિની, કૃતિકા, મૃગશિર, પુષ્ય, મઘા, પૂર્વા-
ફાલ્ગુની, હસ્ત, ચિત્રા, અનુરાધા, મૂલ, પૂર્વાષાઢા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા,
પૂર્વાભાદ્રપદા, રેવતી આ ૧૫ નક્ષત્રોનો ૩૦ મુહૂર્તનો ભોગ હોય છે.
આ મુહૂર્તોનો ઉપયોગ નવ્ય ચન્દ્રોદય અને સક્રાન્તિનુ ફલ જોવામા
થાય છે.

પૂર્વયોગી આદિ નક્ષત્રો—

યુજ્યન્તે પઙ્ક ઢાદશ, નય ચેતિ નિશાકરેણ ધિષ્ણ્યાનિ ।

પાઙ્ક મધ્યપશ્ચિમાર્ધઃ, પૌષ્ણૈઞાસ્વળ્હલાદીનિ ॥૧૭૦॥

માંટી૦—રેવતી અશ્વિની, મરણી, કૃતિકા રોહિણી, મૃગ-
શિર આ ૬ નક્ષત્રો ચન્દ્રની સાથે પૂર્વયોગી છે, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય
આશ્લેષા મઘા પૂર્વાફાલ્ગુની ઉત્તરાફાલ્ગુની હસ્ત, ચિત્રા સ્વાતિ
વિશાખા અનુરાધા ૬ ૧૨ નક્ષત્રો મધ્યયોગી છે અને જ્યેષ્ઠા મૂલ
પૂર્વાષાઢા ઉત્તરાષાઢા શ્રવણ ધનિષ્ઠા શતભિષા પૂર્વાભાદ્રપદા ઉત્તરાભાદ્ર-
પદા આ ૯ નક્ષત્રો પશ્ચિમયોગી છે, ત્રિશાહમા તેમજ ચાતુર્માસમા
વૃષ્ટિનુ મરિષ્ય જોવામા આ પૂર્વાદિ યોગનો ઉપયોગ થાય છે.

નક્ષત્રોના ધ્રમણમાર્ગ—

દક્ષિણમાર્ગેઽશ્લેષા ૧,

બ્રાહ્મત્રય ૪ કરયુગે ૬ દ્વિપતિષ્ટકમ્ ૧૩ ।

ઉત્તરતઃ પુનરભિજિ,

ત્રય ૩ મશ્વિત્રય ૬ યૌનયુગલાનિ ૮ ॥૧૭૧॥

આજપાદદ્વયં ૧૦ સ્વાત્યા ૧૧

દિત્યે ૧૨ ચેતિ ભ્રમન્તિ સ્વે

મધ્યમાર્ગે શતભિષક્ ૧,

પુણ્ય ૨ પૌષ્ણ ૩ મઘા ૪ ઇતિ ॥૧૭૨॥

भा०टी०—आश्लेषा रोहिणी मृगशिर आर्द्रा हस्त चित्रा विशाखा अनुराधा ज्येष्ठा मूल पूर्वाषाढा उत्तराषाढा आ वार नक्षत्रो मध्याकाशथी दक्षिण तरफना मार्गे भ्रमण करे छे. अभिजित् श्रवण धनिष्ठा अश्विनी भरणी कृत्तिका पूर्वाफाल्गुनी उत्तराफाल्गुनी पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा स्वाति पुनर्वसु आ १२ नक्षत्रो उत्तर तरफ आकाशमां भ्रमण करे छे ज्यारे शतभिषा पुण्य रेवती मघा आ ४ नक्षत्रो मध्य मार्गमां भ्रमण करे छे. शुभाशुभ समय समर्धता महर्धता अने वृष्टि ज्ञानने अंगे नक्षत्रोना भ्रमण मार्गनो उपयोग छे दक्षिणमार्गी नक्षत्रोथी चन्द्र उत्तर तरफ चाले तो शुभ अन्यथा महा अशुभ, ए ज रीते उत्तरागामि नक्षत्रोथी उत्तरमां चाले तो महाशुभ दक्षिणमां चाले तो साधारण, मध्यमार्गी नक्षत्रोथी चन्द्र उत्तरमां चाले तो शुभ अन्यथा अशुभ छे.

मुखपरक नक्षत्रगणो अने विधेय कार्यों—

पूर्वात्रयाग्निमूलाहि—द्विदैवत्यमघान्तकम् ।

अधोमुखं तु नवकं, भानां तत्र विधीयते ॥૧૭૩॥

बिलप्रवेश-गणित-भूतधूतविलेखनम् ।

खननं शिल्प-कूपादि-निक्षेपोद्धरणादि यत् ॥૧૭૪॥

भा०टी०—पूर्वाफाल्गुनी, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपद, कृत्तिका,

મૂલ, આશ્લેષા, વિશાખા, મઘા, મરણી આ નવ નક્ષત્રોનો ગણ અધોમુખ છે, તે નક્ષત્રગણમાં ચિત્તમા પ્રવેશ, ગણિત, ભૂતસાધન, જુગાર, હોલજી, રાજગુ, શિલ્પારંભ, કૃપાદિગ્વનન, ગાઢવું, અદરથી કાઢવું આદિ એ પ્રકારના કામો કરવાથી સફળતા થાય છે.

મિત્રૈન્દ્ર ત્વાપ્ત્વૃ હસ્તેન્દ્રાદિત્યાન્ત્યાશ્વિનવાયુભમ્ ।

તિર્યકમુખાલ્પ્યં નવકં, ખાનાં તત્ર વિધીયતે ॥૧૭૫॥

હલપ્રવાહ-ગમન, ગન્ત્રીયન્ત્રસ્વરોષ્ટ્રકમ્ ।

સ્વરગોરયનોયાન,-તુલાય જ્યકર્મ ચ ॥૧૭૬॥

માંટી—અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, ચિત્રા, હસ્ત, મૃગશિર, પુનર્વસુ, રેવતી, અશ્વિની, મ્વાતિ આ નવ નક્ષત્રોનો ગણ તિર્યકમુખ છે આમાં હલ ચલાવવું, ગમન કરવું, ગાઢ ચલાવવું, યત્ર ચલાવવું ગધેડા અને ઉટોનો સમૂહ ચલાવવો ગ યેડા ચલદ રય નાવ અને અન્ય યાન યાહનો નવેસર ચલાવવા, અને પાઢા, ઘોઢાઓને ઢમવા આદિ કામો કરવા.

બ્રહ્મચિષ્ણુમહેઠાર્ય-વસુપાદ્યુત્તરાશ્રયમ્ ।

ઝઘ્વાંશ્ય નવકં ખાના, તેપુ કર્મ વિધીયતે ॥૧૭૭॥

પુરહર્યમ્ગૃહારામ-વારણશ્વજકર્મ ચ ।

પ્રાસાદવેદિકોદ્યાન-પ્રાકારાશ્ચ ચ સિધ્યતિ ॥૧૭૮॥

માંટી—રોહિણી, શ્રવણ, આર્દ્રા, પુષ્ય, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, ઉત્તરાશ્વિનુ, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરામાઢપદા આ નક્ષત્ર નવક ગણ ઝઘ્વાંશ્ય છે. આ નક્ષત્રોમાં નગરનિવેશ, મહેલનિર્માણ, ગૃહચયન, આરામરોપણ ગજારોહણ, ઘ્વજારોપ, પ્રાસાદ, વેદિકા, ઉદ્યાન, કોટ આદિનુ નિર્માણ કરવાથી સિદ્ધ થાય છે

સ્થિરાદિ નક્ષત્રગણો અને વિહિત કાર્યો—

સ્થિરસજ્જ ખચતુષ્ટય-મમ્બુજયોન્યુત્તરાશ્રિતયમ્ ।

નરપતિપત્તાનમદનં પ્રવેશત્રીજાદિ સિધ્યતે તત્ર ॥૧૭૯॥

દારુણભાનિ પુરન્દર-કોણપશિવસર્પદેવતાનિ સ્યુઃ ।
 દારુણવધનદહનપ્રહરણકર્માણિ સિદ્ધતાં યાન્તિ ॥૧૮૦॥
 પૂર્વાત્રિતયં પૈતૃભ-સુગ્રાહ્યમિદં પશ્ચકં ગ્રામ્યમ્ ।
 મારણભેદનવંધનવિષદહનં પશ્ચકે કાર્યમ્ ॥૧૮૧॥
 સુરસચિવાશ્વિનિહસ્ત-તારાઃ સ્યુઃ ક્ષિપ્રસંજ્ઞિતાસ્તાશ્ચ ।
 ઔષધપણ્યવિભૂષણ-શિલ્પલતાજ્ઞાનકર્મસિદ્ધિઃ સ્યાત ॥૧૮૨॥
 મૃદુવૃન્દં મચતુષ્ટય-મન્થત્વાષ્ટ્રાહ્યસૌમ્યમિત્રર્ક્ષમ્ ।
 મજ્જલવનિતાભૂષણમન્દિરગીતાદિ સિદ્ધ્યતે તત્ર ॥૧૮૩॥
 મદ્વિતયં શ્વસનસર્વં ચેન્દ્રાગ્નિમં મિશ્રસંજ્ઞં તત્ ।
 નિશ્ચિલાનિ ચ સાધારણ-કાર્યાણ્યુગ્રાણિ કાર્યાણિ ॥૧૮૪॥
 અદિતિ શ્રુતિભાત્રિતયં, ચરસંજ્ઞં પશ્ચમં મરુદ્ભં ચ ।
 વાહનકર્મ વિભૂષણ-ચરકાર્યોદ્યાનમન્ત્રસિદ્ધયૈ તત્ ॥૧૮૫॥

માંટી—રોહીણી, ઉત્તરાફાલ્ગુની ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરામા-
 દ્રપદા આ ૪ નક્ષત્રો ‘સ્થિર’ સંજ્ઞાવાલાં છે, રાજધાનીનો નિવેશ
 તથા રાજાના મહેલનું નિર્માણ પ્રવેશ અને વીજવપન આદિ કાર્યો આમાં
 સિદ્ધ થાય છે. જ્યેષ્ઠા, મૂલ, આર્દ્રા, આશ્લેષા આ નક્ષત્રોનું નામ
 ‘દારુણ’ છે, આમાં કઠોર કાર્ય, વંધન, મારણ, દહન, આયુધ
 ચલાવવાં આદિ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વાફાલ્ગુની પૂર્વાષાઢા પૂર્વા-
 માદ્રપદા મઘા મરગી આ નક્ષત્રોની ‘ઉગ્ર’ એ સંજ્ઞા છે આ ઉગ્રપંચકર્માં
 મારણ, મેદન, વંધન, વિષપ્રયોગ, અગ્નિદહનાદિ કાર્યો કરનાર સફલ
 થાય છે.

પુણ્ય, અશ્વિની, હસ્ત, આ ‘ક્ષિપ્ર’ સંજ્ઞક નક્ષત્રોમાં ઔષધ
 ગ્રહણ, ક્રયાણક સંગ્રહ, અલંકારપરિધાન શિલ્પાધ્યયન લતારોપણ,
 જ્ઞાનાભ્યાસ આદિ કાર્યોની સિદ્ધિ થાય છે.

રેવતી, ચિત્રા, મૃગશિર, અનુરાધા આ ૪ નક્ષત્રો ‘મૃદુ’ સંજ્ઞક છે.

આમાં દરેક મગલકાર્યો સ્ત્રી વિષયક કાર્યો, અર્ચકાર, મદિર, ગીત આદિ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે.

સ્વાતિ, વિશાખા આ બે નક્ષત્રો 'મિશ્ર' સંજ્ઞક છે, આમાં સર્વ સાધારણ તેમ જ ઉગ્ર કાર્યો કરવાં

પુનર્વસુ, શ્રવણ, ઘનિષ્ઠા, શતભિષા, સ્વાતિ આ પાંચ નક્ષત્રો 'ચર' સંજ્ઞક છે, આમાં યાન-ગાહન કાર્યો, વિભૂષા, ઉદ્યાન કાર્ય, મન્ત્રાદિ ચરકાર્યો સિદ્ધિને પામે છે

કથિતાન્યપિ લઘુવૃન્દે, ચરસજ્ઞે તાનિ કાર્યાણિ ।

ચરધિષ્ણયે કથિતાન્યપિ, કાર્યાણિ લઘુગણે નૂનમ્ ॥૧૮૬॥

યથાદારુણમોક્ત, તત્તત્કર્મ ત્વથોગ્રમે કાર્યમ્ ।

સાધારણમિશ્રાશ્લય, ક્રૂરોગ્ર તીક્ષ્ણદારુણં તુલ્યમ્ ॥૧૮૭॥

સાધારણવૃન્દોક્ત, યત્કર્માશ્લય ક્રૂરમે સદા કાર્યમ્ ।

ધ્રુવમચલ ક્ષિપ્રલઘુ, ચર ચલં મૈત્રમૃદુસજ્ઞે ॥૧૮૮॥

નિશ્ચિલેષ્વપિ ધિષ્ણયેષ્વિદ્, સામાન્યં કાર્યમિત્યુક્તમ્ ।

તત્તત્પ્રકરણકથિત, તદેવ મુખ્યં વિજ્ઞાનોયાત્ ॥૧૮૯॥

આંટી—લઘુગણમાં કહેલ કાર્યો ચર સંજ્ઞક નક્ષત્રોમાં અને ચર નક્ષત્ર ગણમાં કહેલ કાર્યો લઘુગણમાં કરવાં, જે જે કાર્યો દારુણ નક્ષત્રમાં કરવાનું કહેલ છે તે ઉગ્ર નક્ષત્રમાં પણ કરવું, સાધારણ-મિશ્ર, ક્રૂર, ઉગ્ર અને તીક્ષ્ણ-દારુણ એ તુલ્યસ્વભાવના નક્ષત્રો છે, સાધારણમાં કરવાનાં કાર્યો ક્રૂર નક્ષત્રોમાં કરવાં, ધ્રુવ અચલ, ક્ષિપ્ર-લઘુ, ચર ચલ, મૈત્ર મૃદુ, સાધારણ મિશ્ર, ક્રૂર ઉગ્ર અને તીક્ષ્ણ દારુણ, એ એક જીજ્ઞાના નામાન્તરો છે, એમાં કહેલ કામ યોજામાં ફરી શકાય છે, આ પ્રમાણે તમામ નક્ષત્ર ત્રિધેય સામાન્ય કાર્ય કર્યું, આગલ તે તે પ્રકરણમાં કહેલ કાર્ય તેનું મુખ્ય કાર્ય જાણવું.

પ્રત્યેકનક્ષત્ર વિધેય કાર્યો—

યાત્રાભેષજભૂષણ-વિદ્યાઽન્વેષાજશિલ્પવસ્ત્રાદ્યમ્ ।

ઉત્સવમંગલકાર્ય, કર્તવ્યં દસ્રનક્ષત્રે ॥૧૯૦॥

સાહસદારુણશત્રુ-પ્રશમનનિક્ષેપકૂપકૃપ્યાદ્યમ્ ।

વિષવધવન્ધનદહન-પ્રહરણકાર્યાણિ ભરણીષુ ॥૧૯૧॥

અગ્નિપરિગ્રહસાહસ-રિપુવધદહનાશ્ચશસ્ત્રકર્માદ્યમ્ ।

ધાતુર્વાદવિધાનં, વિવાદલોહાશ્મવહુલાદ્યામ્ ॥૧૯૨॥

ખાંટી૦—યાત્રા, ઔષધ, ભૂષણ, વિદ્યા, અશ્વકર્મ, ગજકર્મ, ભજકર્મ, શિલ્પ વસ્ત્રાદિ, ઉત્સવકાર્ય અને માંગલિક કાર્ય અશ્વિનીમાં કરવું. સાહસકર્મ, ભયંકરકર્મ, શત્રુને શાન્ત કરવો, જમીનમાં ગાદવું, કૂપવનન, કૃપિકાર્ય, ત્રિપદાન, વધ, વન્ધન, વાલવું, પ્રહરણકાર્ય इत्यादि યુગ કાર્યો ભરણીમાં કરવાં, અગ્નિસ્થાપન, સાહસકર્મ, શત્રુ-વધ, દહન, અશ્ત્ર-શસ્ત્રકર્માદિ, ધાતુક્રિયા (રસાયનસિદ્ધિ). વિવાદ, લાહકર્મ, પાષાણકર્મ એ કામો કૃત્તિકામાં કરવાં.

સુરનરસદ્વાદ્યશિલં, વિવાહધનધાન્યસંગ્રહોપનયમ્ ।

ઉત્સવભૂષણમઙ્ગલ-મજમે કાર્યં સપૌષ્ટિકં કર્મ ॥૧૯૩॥

શાન્તિકૃપૌષ્ટિકશિલ્પ-વ્રતકર્મોદ્વાહકમંગલાદ્યશિલમ્ ।

સુરસંસ્થાપનવાસ્તુ-ક્ષેત્રારમ્ભાદિ સિધ્ધ્યતે સૌમ્યે ॥૧૯૪॥

પ્રહરણદારુણવન્ધન-વિગ્રહવિષસંધિવહ્નિકર્માદ્યમ્ ।

છેદનદહનોઞ્ઞાટન-મારણકૃત્યં ચ રૌદ્રમે કુર્યાત્ ॥૧૯૫॥

ખાંટી૦—દેવાલય, ઘર આદિ સર્વ, વિવાહ, ધન્યધાન્ય-સંગ્રહ, ઉપનયન, ઉત્સવ, આભરણ, માંગલ્ય અને પૌષ્ટિક કાર્ય રોહિણી નક્ષત્રમાં કરવાં, શાંતિક, પૌષ્ટિક, શિલ્પકર્મ, વ્રતકર્મ, વિવાહ, માંગલ્યાદિક સર્વ શુભકાર્ય, દેવપ્રતિષ્ઠા, વાસ્તુક્ષેત્રારમ્ભાદિ મૃગશિરમાં સિદ્ધ થાય છે. આયુધ કાર્ય, યુગકાર્ય, વન્ધન, લડાઈ,

વિપ્રયોગ, સધિ, અગ્નિકર્મ આદિ હેદન, દહન, ઉષ્ણાદન અને ધોરણ-
કર્મ આદ્રી નક્ષત્રમા કરવાં.

શાન્તિકપૌષ્ટિકયાત્રા-વ્રતપ્રતિષ્ઠા નૃપાહવાચચિલમ્ ।

વનિતાકરસંગ્રહણ, ત્યક્ત્વાન્યત્કર્મ સિદ્ધયતે પુણ્યે ॥૧૯૬॥

ઉદ્ધતરિપુમદમંજન-સાહસવાણિજ્યકપટકર્મ ।

અનલાયસસંગ્રહ-શ્વેડ-સ્તેયાદિ સર્પમે કાર્યમ્ ॥૧૯૭॥

યુવતીકરસંગ્રહ, વાપીકૃપતઢાગોત્સવાચ ચ ।

ક્ષિતિપત્તાહવસર્વ, પિત્ત્યધિગ્ધ્યે ચ પૈતૃકં કર્મ ॥૧૯૮॥

શાંટી—શાંતિક, પૌષ્ટિક કર્મ, યાત્રા, વ્રત, પ્રતિષ્ઠા, રાજયુદ્ધાદિ સર્વ, સ્ત્રી પાણિગ્રહણ સિવાય રીજા સર્વ કાર્યો પુણ્યમાં સિદ્ધ થાય છે, અભિમાની શત્રુનું મદમંજન, સાહસિકકાર્ય, વાણિજ્ય કર્મ, કપટકર્મ, અગ્નિકાર્ય, લોહસંગ્રહ, વિપ્રયોગ, ચોરી આદિ આ શ્લેષામા કરવા. સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ, વાગ કુશા તલાવ આદિનું લોદવું, ઉત્સવ આદિ, રાજાઓનાં યુદ્ધ આદિ સર્વ અને પિતૃકર્મ એ મયા નક્ષત્રમાં કરવાં

શિલ્પપ્રહરણબન્ધન-દારુણચિત્રકાપટં કર્મ ।

નટનદ્રુમાસવાચ, ભાગ્યે ક્રુદ્ધપ્રહરણં ચ ॥

ઉપનયન કરપોદન મસ્તિલ સ્થિરશિલ્પભૂષણં ત્યગ્ચિલમ્ ।

પુરસદનમારભણ-મમ્મરરણકાર્યમર્થમર્ક્ષેષુ ॥

ભેષજયાત્રાવિદ્યા-વિવાહશિલ્પવ્રતામ્બરામ્બણમ્ ।

સુરસંસ્થાપનમસ્તિલં, વાસ્તુપ્રારમ્મમર્કનક્ષત્રે ॥

અર્થાત્—શિલ્પ, આયુષ, બન્ધન, કઠોરકર્મ, ચિત્ર, કપટકાર્ય, નાટક, વૃક્ષારોપ, આસન, મિત્તિચયન અને પ્રહરણ પૂર્વાકાલગુની નક્ષત્રમાં કરવાં. ઉપનયન, વિવાહ, સર્વસ્થિર કાર્ય, શિલ્પ, સર્વ ભૂષણકર્મ,

पुरनिवेश, गृहनिवेश, वस्त्रकर्म, रणकर्म ए उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रमां
करवां, औषध, यात्रा, विद्या, विवाह, शिल्प, व्रत, वस्त्र, आभूषण,
सर्वदेवप्रतिष्ठा, वास्तुप्रारंभ ए कार्यं हस्तनक्षत्रमां करवां.

शान्तिकपौष्टिकमखिलं, स्थिरकार्यं वस्त्रभूषणं शिल्पम् ।

उपनयनं वास्तुकृषि-क्षितिपतिकार्यं च चित्रायाम् ॥१९९॥

सुरनरसद्मविधानं, भूषणवैवाहमंगलाग्रखिलम् ।

बीजारोपणशस्त्र-क्षितिपतिसमरं विभूषणं स्वातौ ॥२००॥

उपचयवस्तुग्रहणं, भूषणनववस्त्रचित्रकार्यं च ।

भेषजशकटप्रहरण-शिल्पविचित्रं द्विदैवभे कार्यम् ॥२०२॥

भा०टी०—सर्वप्रकारनां शान्तिक अने पौष्टिक कार्यो, स्थिर-
कार्य, वस्त्र, भूषण, शिल्प, उपनयन, वास्तु, कृषि, राजकार्य ए
कार्यो चित्रामां करवां. देवालय, मनुष्यालयनुं निर्माण, भूषण, विवाह
संबन्धी सर्वमंगल कार्य, बीजारोपण, वस्त्र, राजयुद्ध, विभूषण ए
सर्व स्वातिमां करवां. धान्यादिवस्तु संग्रह, भूषण, नवीन वस्त्र चित्र-
कार्य, औषध, शकटवहन, प्रहरण, शिल्प, विचित्र कार्य ए विशाखा
नक्षत्रमां करवां.

कर्मर्दनमुपनयनं, यात्रासुरसद्मसंनिवेशायम् ।

स्थिरचरकार्यं त्वखिलं, भूषणमश्वेभकर्म मित्रर्क्षे ॥२०२॥

रिपुवधभेदनदहन-प्रहरणवह्निलोहकार्याद्यम् ।

स्तेयविधानं विविधं, शिल्पं चित्रं सुरेशभे कार्यम् ॥२०३॥

कृषिभवनविपिनकार्यं, वापीकूपादिबीजनिर्वापम् ।

समरविभूषणशिल्पं, विग्रहसंधिश्च मूलनक्षत्रे ॥२०४॥

भा०टी०—विवाह, उपनयन, यात्रा. देवालयनिवेश आदि,
सर्व स्थिर तथा चर कार्य, भूषण, अश्वकर्म गजकर्म अनुराधा नक्ष-
त्रमां करवुं. शत्रुनाश, भेदन, दहन, प्रहरण, अग्निकार्य लोहकार्य

आदि, सर्वं प्रकारं चौर्यकर्म, शिल्प, चित्र, ए ज्येष्ठा नक्षत्रमां कराय
छे. कृषिकार्यं, भवननिर्माणं, उन्कार्यं वापी कूपादिकार्यं बीजारोपण,
युद्ध, विभूषण, शिल्प, युद्ध, संधि आदि कार्यो मूल नक्षत्रमां करावां.

शम्बरवन्धनमोक्षण-वापीकूपादि निग्रहं हननम् ।

द्रुमखड्गवनचरिण पक्षिगां च यत्कार्यमम्बुमेकार्यम् ॥२०५॥

स्थापनमुण्डनमण्डन-वास्तुनिवेश प्रवेशनाथ च ।

बीजारोपणवाहन-भूषणवस्त्रं च वैश्वमे कार्यम् ॥२०६॥

शान्तिकपौष्टिकमङ्गल-विचित्रकृषिशिल्पमम्बराद्यम् ।

धामविधानस्थापन-मुपनयनं विष्णुभे कार्यम् ॥२०७॥

उपनयन चौलविधिं, जलतुरगोष्ट्रे भदेवनिर्माणम् ।

कृषिभवनाहवमम्बर-विपिनोद्यानाश्म भूषणवस्तुभे ॥२०८॥

भो०टी०—जल बाधुं, जल छोडवु, वापी-कूपादि, निग्रह,
मारण, वृक्षच्छेदन, वनचर पक्षिओ मवन्धी कार्य ए सर्व पूर्वापादामां
कराय छे. प्रतिष्ठा, सौरकर्म, अलकरण, वास्तुनिवेश, वास्तुप्रवेशादि,
बीजारोपण, वाहन, भूषण, वस्त्रकर्म ए उत्तरापादामां करावां, शान्तिक,
पौष्टिक, माङ्गल्य, विचित्रकार्यं, कृषि, शिल्प, वस्त्रादि, गृहनिर्माण,
प्रतिष्ठा, उपनयन ए श्रवण नक्षत्रमां करावां. उपनयन, चूडाविधि-
जल, अश्व, उष्ट्र, गजसन्धी कार्यं, देवमूर्ति निर्माण, कृषि, भवन,
युद्ध, वस्त्र, वननिवेश, उद्यान, पाषाणकर्म भूषण ए धनिष्ठामां करावां.
समरारम्भविभूषण-गज बलतुरगोष्ट्रशस्त्रनाचाद्यम् ।

मुक्ताफलरजतमय, वरुणर्क्षे वास्तुकर्माद्यम् ॥२०९॥

अजचरणर्क्षे कुर्यात्, साहसजलयन्त्रशिल्पकर्माद्यम् ।

मृद्धातुर्वादच्छेदन कृषिमहिषोष्ट्राजे भविक्रयणम् ॥२१०॥

परिणयनं व्रतवन्धन-सुरनरसदनप्रतिष्ठा च ।

आहिर्बुध्न्ये भूषण मम्बरवास्तुप्रवेशमभिषेकम् ॥२११॥

स्थलजलभूषणमखिलं, धामविधानं त्वमर्त्यमर्त्यानाम् ।
करपीडनमुनपयनं, मङ्गलमखिलं च पौष्णभे कार्यम् ॥२१२॥

भा०टी०—युद्धारंभ, विभूषण, गजसैन्य, अश्व, उष्ट्र, शस्त्र-
नावादि, मुक्तामय-रजतमयआभरण, वास्तुकर्मादि, शतभिषामां
करवुं. साहसकर्म जलयंत्र शिल्पकर्मादि, मृत्तिकाकर्म, धातुर्वादि,
च्छेदन, कृषि, महिष, उष्ट्र, अज-गजनो विक्रय ए पूर्वा भाद्रपदामां
करवां, विवाह, व्रतग्रहण, देवालयप्रतिष्ठा, गृहप्रवेश, भूषण, वस्त्र,
वास्तुकर्म, प्रवेश, राज्याभिषेक ए कार्यो उत्तराभाद्रपदामां करवां.
स्थल, जल संबंधी कार्य, सर्वभूषण, गृहनिर्माण, देवालयनिर्माण,
विवाह, उपनयन, सर्व जातनां मांगलिक कामो रेवतीमां करवां.

नक्षत्रोनी कुलादिसंज्ञा—

पितृवसुतिष्येन्द्रनलन्युत्तरभाग्यद्विदैवचित्राणि ।
दैवचिकित्सकक्रोणपसहितान्येतानि कुलभानि ॥२१३॥
अजचरणादिति पूषाधातुमरुद्विष्णुवारीशशक्राणि ।
अहियमधातुजलान्युपकुलान्यन्यानि कुलोपकुलानि ॥२१४॥
उपकुलभेषु च याता, विजयं प्राप्नोत्यसंशयं क्षिप्रम् ।
कुलभेषु च भङ्गः स्याद्यातुः संचिस्तयोः कुलोपकुलभेषु ॥२१५॥
कुलभेषु च जातास्ते मनुजा भवन्ति कुलमुख्याः ।
उपकुलभे परिविभवं भोक्तारस्त्वन्यभेषु सामान्याः ॥२१६॥

भा०टी०—मघा, धनिष्ठा, पुष्य, मृगशिरा, कृत्तिका, उत्तरा-
फाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा, पूर्वाफाल्गुनी, विशाखा, चित्रा,
अश्विनी, मूल एटलां 'कुल' नक्षत्रो छे. पूर्वाभाद्रपदा, पुनर्वसु, रेवती,
अभिजित्, स्वाति, श्रवण, शतभिषा, ज्येष्ठा, आश्लेषा, भरणी, रोहिणी
पूर्वाषाढा ए 'उपकुल' नक्षत्रो छे अने बाकीनां आर्द्रा, अनुराधा, हस्त,

૫ 'કુલોપકુલ' સજ્જક છે. ૧ 'ઉપકુલ' નક્ષત્રોમા 'પાપી.' નિઃસંદેહ જલ્દી વિજયી થાય છે, 'કુલ' નક્ષત્રોમાં 'પાપી' હારે છે અને 'કુલો-પકુલ'માં યુદ્ધ થાય તો બંને સરસા ઉતરી સંધિ કરે છે. કુલ નક્ષત્રમા જન્મેલ કુલ નાયક થાય છે, ઉપકુલમા જન્મેલ પરધનને મોગ-બનાર થાય છે જ્યારે કુલોપકુલમાં જન્મનાર સાધારણ હોય છે.

નક્ષત્રોની અન્ધાદિસંજ્ઞા—

અન્ધક્રમેષ મન્દાલ્પ, મધ્યમસંજ્ઞ સુલોચનં પશ્ચાત્ ।

પર્યાયેણ ચ ગણયેચતુર્વિધં વ્રત્તધિષ્ણયતઃ ॥૨૧૭॥

અન્ધે સઘો વસ્તુ નષ્ટં હૃત યલ્લભ્યં દૂરાન્મન્દનેત્રે ચ કષ્ટાત્ ।

શ્રાવ્ય દ્રવ્યં મધ્યનેત્રે સુનેત્રે,

નૈવ શ્રાવ્ય નૈવ લભ્યં કદાચિત્ ॥૨૧૮॥

તથાત્યન્ધેર્દિશ પૂર્વા, કેકરૈર્દક્ષિણાં પુનઃ ।

પશ્ચિમાં ચિપિટૈર્ધિષ્ણૈ, દિવ્યદૃષ્ટિભિરુત્તરામ્ ॥૨૧૯॥

માંટી—નક્ષત્રો અન્ધ, મદનેત્ર, મધ્યનેત્ર અને સુનેત્ર સજ્જક હોય છે રોહિણીથી અન્ધાદિ ૪-૪ નક્ષત્રો ગણી લેવા, રોહિણી અધ, મૃગશિરા મદનેત્ર, આર્દ્રા મધ્ય અને પુનર્વસુ સુનેત્ર, પણ રીતે ૨૮ નક્ષત્રો જાણી લેવા, અન્યમાં વસ્તુ જાય તો જલ્દી મલે, મદનેત્રમાં લાવા ટાઢમે મલે, મધ્યનેત્રમા પત્તો લાગે પણ મલે નહિ અને સુનેત્રમાં પત્તો ય ન લાગે અને મલે ય નહિ, અન્ધનક્ષત્રમા શુમાયેલ

૧ મુદ્ધતં ચિ તામણિમા 'અનુપાધા' ઉપકુલમા અને ઘસિષ્ઠ સદ્વિતા તથા આરમસિદ્ધિમા કુલોપકુલ મા પરિગણિત છે 'મૂલ'ને ઘસિષ્ઠ તથા આરમસિદ્ધિકારે શુલમા અને મુદ્ધતચિન્તામણિકારે 'કુલોપકુલ'મા ગણ્યુ છે 'જાતમિપા'ને ઘસિષ્ઠે શુલમા અને આરમ સિં કારે મુદ્ધતં ચિં કારે 'કુલોપકુલ ગણ્યુ છે 'દસ્ત'ને ઘસિષ્ઠે 'કુલોપકુલ' અને માં સિં-મું ચિં કારે 'ઉપકુલ' તરીકે ગણેલ છે.

પ્રભુઃ પળ્યાઙ્ગના મિત્રં, દેશો ગ્રામઃ પુરં ગૃહમ્ ।

એકનાડોસ્થિતં ભવ્યં, વિરુદ્ધં વેધવર્જિતમ્ ॥૨૨૮॥

ચક્રે ત્રિનાડિકે ધિષ્ણ્ય-મેકનાડોગતં શુભમ્ ।

ગુરુશિષ્યવયસ્યાદે-ર્ન વધૂવરયોઃ પુનઃ ॥૨૨૯॥

માંટી૦—ત્રણ ત્રણ નક્ષત્રોની આવૃત્તિઓથી ક્રમ અને ઉત્ક્રમે ફરી અશ્વિની આદિ નક્ષત્રો ગણતાં આદિ મધ્ય અન્ત્ય, અન્ત્ય મધ્ય આદિ, આદિ મધ્ય અન્ત્ય, નાડીઓમાં વધાં નક્ષત્રો આવી જશે, અશ્વિની હૃદયભાગે આદિ નાડીમાં, ભરણી મધ્યનાડીમાં, કૃત્તિકા પૃષ્ઠભાગે અન્ત્યનાડીમાં, તે પછી રોહિણી અન્ત્યનાડીમાં, મૃગશિરા મધ્યમાં અને આર્દ્રા આશ્રનાડીમાં આવશે. આમ ક્રમોત્ક્રમે ૩-૩ નક્ષત્રો ગણતાં નવ આવૃત્તિઓ વડે ૨૭ નક્ષત્રો ૩ નાડીઓમાં સમાઈ જશે, આમ ગણતાં અશ્વિની, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, ઉત્તરાફાલ્ગુની, હસ્ત, જ્યેષ્ઠા મૂલ, શતભિષા, પૂર્વાભાદ્રપદા આ ૯ નક્ષત્રો આંધ્ર નાડીમાં, ભરણી, મૃગશિરા, પુષ્ય, પૂર્વાફાલ્ગુની, ચિત્રા, અનુરાધા, પૂર્વાષાઢા, ધનિષ્ઠા, ઉત્તરાભાદ્રપદા આ ૯ નક્ષત્રો મધ્યનાડીમાં અને કૃત્તિકા, રોહિણી, આશ્લેષા, મઘા, સ્વાતિ, વિશાખા, ઉત્તરાષાઢા, શ્રવણ રેવતી આ ૯ નક્ષત્રો અન્ત્યનાડીમાં છે, જો વરવધુ વન્નેનાં નક્ષત્રો એક નાડીમાં હોય તો તે અત્યન્ત અશુભ છે. જો તે મધ્યનાડીમાં હોય તો પુરુષનું અને તે પાસેની નાડીમાં હોય તો કન્યાનું મરણ નિષ્ણાવે, એક નાડીગત વન્નેનાં નક્ષત્રો પાસે પાસે હોય તો એક વર્ષમાં અશુભ ફલ કરે અને આંતરે હોયતો ત્રણ વર્ષે અશુભ કરે.

જ્યાં ઋષિ, મંત્ર અને દેવતા ત્રણે એક નાડીગત હોય ત્યાં અનુક્રમે દ્વેષ, રોગ અને મરણ ફલ કહેવું

સ્વામી, પળ્યાંગના, મિત્ર, દેશ, ગ્રામ નગર, ઘરનાં નક્ષત્રો એક નાડીગત હોય તો શ્રેષ્ઠ છે અને ભિન્નનાડીમાં હોય તો વિરુદ્ધ જાણવાં.

एक नाडीगत नक्षत्रो, गुरु शिष्यो, मित्रो आदिने माटे शुभ छे पण परकन्याने माटे शुभ नथी.

नाडीदोषापवाद-ज्योतिश्चिन्तामणौ—

रोहिण्यार्द्रांमृगेन्द्राग्नि-पुष्यश्रवणपौष्णभम् ।

अर्हिवृश्चिर्क्षमेतेषा नाडीदोषो न विद्यते ॥२३०॥

भा०टी—रोहिणी, आर्द्रा, मृगशिरा, ज्येष्ठा, कृत्तिका, पुष्य, श्रवण, रेवती, उत्तराभाद्रपदा, आ नक्षत्रेने नाडी दोष होतो नथी.

नक्षत्रोनी राशिओ—

राशिस्थ तत्र मेपोऽश्विनी च भरणी च कृत्तिकापादः ।

श्रुपभस्तु कृत्तिकां हि त्रयाऽन्विता रोहिणी समार्गा धी ॥२३१॥

मिथुनोमृगार्धमार्द्रा, पुनर्वसोश्चांद्ध्यस्त्रयः प्रथमे ।

कर्की च पुनर्वसोः, पादः पुष्यस्तथाऽऽलेपा ॥२३२॥

सिंहस्तु मघापूर्वा फाल्गुन्यः पाद उत्तराणां च ।

कन्योत्तरात्रिपादी, हस्तश्चित्रार्धमाद्य च ॥२३३॥

तौली चित्रान्त्यार्ध, स्वातिः पादत्रय विशाखायाः ।

स्याद् धृश्चिको विशाखा चतुर्थपादोनुराधिका ज्येष्ठा ॥२३४॥

घन्वो मूल पूर्वा पादाऽपि च पाद उत्तरापादः ।

स्यान्मकर उत्तरापादा हि त्रितयं श्रुतिर्धनिष्ठार्धम् ॥२३५॥

कुंभोऽन्त्यर्धान्छार्ध, शततारापूर्वभाद्रपान्निपदी ।

मीनो भाद्रपदां हि स्तथोत्तरा रेवती चेति ॥२३६॥

भा०टी—अश्विनी भरणी कृत्तिका प्रथम पाद-मेघ १. कृत्तिका पादत्रय रोहिणी मृगशिरा अर्ध श्रुप २. मृगशिरा अर्ध आर्द्रा पुनर्वसु पादत्रय-मिथुन ३. पुनर्वसु अन्यपाद-पुष्य आ-लेपा कर्क-४. मघा. पूर्वाफाल्गुनी उत्तराफाल्गुनी प्रथमपाद सिंह ५. उत्तराफाल्गुनी पाद-त्रय हस्त चित्रार्ध कन्या-६. चित्रान्त्यार्ध स्वाति विशाखापादत्रय तुला

૭. વિશાખા અન્ત્યપાદ, અનુરાધા જ્યેષ્ઠા-વૃશ્ચિક ૮, મૂલ. પૂર્વાષાઢા. ઉત્તરાષાઢા પ્રથમપાદ-ધનુ ૯. ઉત્તરાષાઢાપાદત્રય, શ્રવણ, ધનિષ્ઠાર્ધ-મકર ૧૦, ધનિષ્ઠાર્ધ શતભિષા, પૂર્વાભાદ્રપદાપાદત્રય કુંભ ૧૧. પૂર્વાભાદ્ર-પદા અન્ત્યપાદ, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી મોન-૧૨. આમ સવા બે બે નક્ષત્રોની ૧-૧ રાશિ થાય છે એટલે ૨૭ નક્ષત્રોની ૧૨ રાશિઓ થાય છે, રાશિઓ ઉપરથી પદાર્થો ઉપર પડતો ગ્રહોનો શુભ અશુભ પ્રભાવ જોવાય છે, તેમજ રાશિઓનો વીજો પણ ઘણો ઉપયોગ છે.

શૂલ નક્ષત્રો—

એન્દ્રાજપાદાઞ્જભાર્યમાણિ, શૂલાનિ ભાનિ ક્રમતશ્ચ દિક્ષુ ॥
ન યાતિ યાતા યદિ શૂલભેષુ, સુરેશતુલ્યઃ સમરે બલેન ॥૨૩૭॥

ભા૦ટી—જ્યેષ્ઠા, પૂર્વાભાદ્રપદા, રોહિણી, ઉત્તરા ફાલ્ગુની આ ૪ નક્ષત્રો પૂર્વાદિ ૪ દિશાઓમાં અનુક્રમે શૂલરૂપ છે । ગમન કરનાર યુદ્ધમાં બલવડે ઇન્દ્રતુલ્ય હોય તોપણ જ્યેષ્ઠાદિ શૂલમાં પૂર્વાદિ દિશામાં પ્રયાણ કરતો નથી. ।

સર્વદ્વારિક નક્ષત્રો—

સર્વદ્વારિક ધિષ્ણ્યાન્ય-મરેજ્યાદિત્યમૈત્રદસ્રસંજ્ઞાનિ ।

તત્ર તુ યાયાન્નિયતં, ધનકીર્તિર્લભ્યતેઽપ્યચિરાત્ ॥૨૩૮॥

ભા૦ટી—પુણ્ય, હસ્ત, અનુરાધા, અશ્વિની નામક નક્ષત્રો સર્વદ્વારિક છે, આ નક્ષત્રોમાં પ્રયાણ કરનાર અવશ્ય ધન તથા કીર્તિને અવિલમ્બે પ્રાપ્ત કરે છે.

સમયવિશેષે ગમનાડ્યોગ્યનક્ષત્રો —

સ્થિર-સાધારણધિષ્ણયૈઃ, પૂર્વાઞ્હૂને નૈવ ગમનં સત્ ।

ગમનં નુ દારુણક્ષૈઃ, દિનદલસમયે ન કાર્યમનવરતમ્ ॥૨૩૯॥

ક્ષિપ્રૈર્નાપરવાસર-સમયે સૃદુમિઞ્ચૈર્ન રાત્રિમુખે ।

ચગ્રગૈર્નિશિ સમયે-ચરધિષ્ણયૈર્હસિ ન શ્રેષ્ઠમ્ ॥૨૪૦॥

ખાંટી—રોહિણી, ઉત્તરા ફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરા ભાદ્ર-
પદા, સ્વાતિ, વિશાખા, આ ૬ નક્ષત્રોમા મધ્યાહ્ન પહેલા ગમન કરવું
શુભ નથી, જ્યેષ્ઠા, મૂલ, આર્દ્રા, આશ્લેષા, આ ચાર નક્ષત્રોમા
મધ્યાહ્નકાલે કદાપિ ગમન ન કરવું, પુષ્ય, અશ્વિની, હસ્ત, આ
નક્ષત્રોમા મધ્યાહ્ન પછીના દિવસમા પ્રયાણ ન કરવું । રેવતી, ચિત્રા,
મૃગશિર, અનુરાધા, સ્વાતિ, વિશાખા, આ નક્ષત્રોમા સાંજે રાત્રિના
મારંભ સમયમા ગમન ન કરવું । મરળી, મઘા, પૂર્વાફાલ્ગુની, પૂર્વા-
ષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદા, આ નક્ષત્રોમા રાત્રિના સમયમા ગમન ન કરવું
અને પુનર્વસુ, સ્વાતિ, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, આ નક્ષત્રોમા ઉપ-
કાલમા ગમન ન કરવું.

સર્વકાલે ગમનયોગ્ય નક્ષત્રો—

સર્વસ્મિન્નપિ સમયે, સર્વાસુ ચ દિગ્વિદિશ્વેવ ।

સર્વ દ્વારિકધિષ્ણ્યા ન્યપિ શુભદાન્યતુલમસ્થિલનૃણામ્ ॥૨૪૧॥

ખાંટી—અશ્વિની, પુષ્ય, હસ્ત, અનુરાધા, આ સર્વ દ્વારિક
નક્ષત્રોમા સર્વકાલે સર્વ દિશા વિદિશાઓમા ગમન કરવું સર્વ મનુષ્યો
ને માટે અતિ શુભ ફલદાયક હોય છે.

પુષ્યની વિશિષ્ટતા—

પરકૃતદોષ નિસ્થિલં, નિહન્તિ પુષ્યઃ પરો ન પુષ્યકૃતમ્ ।

દ્વાદશનૈધનગેન્દૌ, ચલવાન્ પુષ્યસ્ત્વ મીષ્ટદઃ સતતમ્ ॥૨૪૨॥

પ્રત્યરિનૈધનસંજો વિપત્કરો વાપિ જન્મસંજો વા ।

પાણિગ્રહણં મુષ્ટ્વા, નૂનં સર્વાર્થસિદ્ધિદઃ પુષ્યઃ ॥૨૪૩॥

મૃગગણમધ્યે સિહ, ચંદ્રગણમધ્યે તથૈવ પુષ્યશ્ચ ।

નિજયલ સદ્વિતોઽપ્યેવં, ત્રિવિધોત્પાતૈર્ન શક્તિમાન્ નિહતઃ

ખાંટી—પરકૃત સર્વ દોષોનો પુષ્ય નાશ કરે છે, પણ પુષ્ય-

કૃત ગુણ દોષનો બીજાથી નાશ થઈ શકતો નથી. ચન્દ્ર ચારમો કે આઠમો હોય તો પળ વલવાન્ પુણ્ય હંમેશાં અમીષ્ઠફલ આપે છે. પુણ્ય જન્મ, વિપત્તિ, પ્રત્યરિ કે ૬ મા તારા રુપ હોય તોયે વિવાહને છોડી શેષ સર્વકાર્યનો સિદ્ધિ કરનારો છે. હરિગણમાં જેમ સિંહ છે તેવોજ નક્ષત્ર ગણમાં પુણ્ય વલવાન્ છે. આમ સ્વપરાક્રમે સહિત છતાં પળ દિવ્ય ભૌમ આન્તરિક્ષ ઉત્પાતો વડે હણાયેલ પુણ્ય કાર્ય સાધક શક્તિમાન્ થતો નથી.

જ્યોતિષ તત્ત્વકાર પુણ્યને અંગે લખે છે—

ગ્રહેણ વિદ્ધોપ્યશુભાન્વિતોઽપિ,

વિરુદ્ધતારોઽપિ વિલોમગોઽપિ ।

કરોતિ પુંસાં સકલાર્થસિદ્ધિં,

વિહાય પાણિગ્રહણં હિ પુણ્યઃ ॥૨૪૫॥

ખાંટી—ગ્રહવડે વિદ્ધ હોય, અશુભ ગ્રહાક્રાન્ત હોય, વિરુદ્ધ તારાત્મક હોય, વક્રિગ્રહાધ્યાસિત હોય તો પળ પુણ્ય એક વિવાહ સિવાય મનુષ્યોના સર્વકાર્યોની સિદ્ધિ કરનારો છે.

વસિષ્ઠ પુણ્યને અંગે યાત્રા વિષે કહે છે—

સર્વદિક્ષુ પ્રશસ્તોઽપિ, પુણ્યઃ સર્વાર્થસાધકઃ ।

પ્રતીચ્યાં ગમને ત્યાજ્યઃ, સૌખ્યસંપદમિચ્છતા ॥૨૪૬॥

ખાંટી—સર્વ કાર્ય સાધક પુણ્ય સર્વ દિશાઓના ગમનમાં શુભ હોવા છતાં સુખ સંપત્તિના ઇચ્છુકે પશ્ચિમદિશાના ગમનમાં પનો ત્યાગ કરવો ।

નક્ષત્ર પञ્ચક—

નક્ષત્ર ગણમાં ધનિષ્ઠાદિ પાંચ નક્ષત્રો વિષે પ્રાચીન જ્યોતિષીઓ વાંચકગણનું સ્વાસ્થ્ય ધ્યાન રાખે છે, આ પાંચ નક્ષત્રો પૈકીનાં પૂર્વાભાદ્ર પદા સિવાયનાં વધારાં શુભકાર્ય કરવાને યોગ્ય છે છતાં અમુક કાર્યો

માટે એ અયોગ્ય છે. એમ સંહિતાકારોનું કથન છે.

વસિષ્ઠ કહે છે—

વસ્ત્રપરાર્ધાત્ પશ્ચક-ધિષ્ણયે ગેહસ્ય ગોપનં નૈવ ।

દક્ષિગદિદ્નુલ્લગમનં, દાહં પ્રેતસ્ય કાષ્ઠસંગ્રહણમ્ ॥૨૪૭॥

ભાંટી—ધનિષ્ઠાનો ઉત્તર ભાગ, શ્વમિષા, પૂર્વમાદ્રવદા, ઉત્તરમાદ્રવદા, રેવતી આ નક્ષત્ર પંચરુમા ઘર છાત્રું (ઢાકુટું) નહિ દક્ષિગ દિશા સંપ્રલ ગમન (યાત્રા) કરતો નહિ, મૃતકનો અગ્નિદાહ કરવો નહિ, કાષ્ઠ સંગ્રહ કરવો નહિ ।

દૈવજ્ઞ ચલ્લભ ગ્રન્થમા લલ્લે છે—

કૂર્માદ દારુ-તૃણસંગ્રહ-મન્તકાશા—

યાનં મૃતસ્ય દહનં ગૃહગોપનં ચ ।

શાપ્યાચિતાનમિહ વાસવપશ્ચકે ચ—

કેચિદ્વદન્તિ પરતો વસુદૈવતાર્ધાત્ ॥૨૪૮॥

ભાંટી—ધનિષ્ઠા પચરુમા કાષ્ઠ-તૃણ સંગ્રહ, દક્ષિણ દિશામાં ગમન, શ્વ દાહ, ગૃહગોપન, અને શાપ્યા વળી પટલાં કાર્યો કરવાં નહિ, કોઈ કહે છે ધનિષ્ઠાના પ્રથમાર્ધ પછી એ કાર્યો ન કરવાં

જ્યોતિ.સાગરમાં લલ્લે છે—

હેદનં સયર્હં ચૈવ, કાષ્ઠાદીનાં ન કારયેત્ ।

શ્રવણાદૌ બુધઃ પદ્મકે, ન ગચ્છેદ્ દક્ષિણાં દિશમ્ ॥૨૪૯॥

અગ્નિદાહો મય રોગો, રાજપીડા ઘનક્ષયઃ ।

સગ્રહે તૃણકાષ્ઠાનાં, કૃતે વસ્ત્રાદિપચકે ॥૨૫૦॥

ભાંટી—વિદ્વાન્ ધનિષ્ઠા પચરુમા કાષ્ઠાદિકનું હેદન-સંગ્રહણ ન કરારે । શ્રવણાદિ નક્ષત્ર પદ્મકમા દક્ષિગ દિશામાં ગમન ન કરે, પચરુમા તૃણ કાષ્ઠાદિકનો સંગ્રહ કરાવી અનુક્રમે અગ્નિદાહ ૧ મય ૨ રોગ ૩ રાજપીડા ૪ અને ઘનનો ક્ષય થાય છે ।

આ સમ્બન્ધમાં ગર્ગ કહે છે—

ધનિષ્ઠાપશ્ચકે ચન્દ્રે, સૂર્યે પૈત્ર્યાદિપશ્ચકે ।

છેદનાદિ ન કર્તવ્યં, ગૃહાર્થ તુલકાષ્ટયોઃ ॥૨૫૧॥

પૂર્વાર્ધ નાતિદોષાય, દારુતક્ષણસંગ્રહે ।

યાનગોપનશય્યાયાં, સંપૂર્ણાં વાસવં ત્યજેત્ ॥૨૫૨॥

કેડપ્યાહુઃ સંકટે ઘોરે, પશ્ચકે પશ્ચ નાહિકાઃ ।

ક્રમાત્તૃતીયપાદાદ્યા, અન્ત્યપાદાવસાનગાઃ ॥૨૫૩॥

ભાંટી—ધનિષ્ઠાદિ પંચક ઉપર ચન્દ્ર હોય અને મઘાદિ પંચક ઉપર સૂર્ય હોય ત્યારે ગૃહ છાવવા નિમિત્તે તુલકા-કાષ્ઠોનું છેદન-સંગ્રહાદિ ન કરવું, કાષ્ઠ છેદન-સંગ્રહમાં ધનિષ્ઠાનો પૂર્વાર્ધ વધુ દોષકારક નથી પણ દક્ષિણ ગમન, ગૃહગોપન અને શય્યા વળવામાં તો સંપૂર્ણ ધનિષ્ઠાનો ત્યાગ કરવો, કોઈ કહે છે—અત્યંત સંકટ કાલમાં પંચકની પાંચ ઘડિઓ છોડીને કામ કરી લેવું, ધનિષ્ઠાના તૃતીય ચરણની, શતભિષાના પ્રથમ ચરણની, પૂર્વાભાદ્રપદાના દ્વિતીય ચરણની, ઉત્તરાભાદ્રપદાના તૃતીય ચરણની અને રેવતીના ચતુર્થ ચરણની પાંચ ઘડિકાઓ સંકટ કાલે ત્યજવી ।

વ્યવહારસારમાં પંચકનું ફલ—

ધનિષ્ઠા ધનનાશાય, પ્રાણધ્વી શતતારકા ।

પૂર્વાયાં દણ્ડયેદ્રાજા, ઉત્તરા મરણં ધ્રુવમ્ ॥૨૫૪॥

અગ્નિદાહશ્ચ રેવત્યામિત્યેતત્પંચકે ફલમ્ ।

ભાંટી—ધનિષ્ઠા ધનનો નાશ કરે, શતભિષા પ્રાણઘાત કરનારી થાય, પૂર્વાભાદ્રપદામાં રાજા દણ્ડ કરે, ઉત્તરાભાદ્રપદામાં નિશ્ચય મરણ થાય અને રેવતીમાં અગ્નિદાહ થાય, આ પ્રમાણે પંચક માં વર્જિત કાર્ય કરવાનું ફલ થાય ।

આરંભ સિદ્ધિકાર એ વિષે લખે છે—

પશ્ચકં શ્રવણાદીનિ, પશ્ચ ક્ષણિ નિર્દિશેત્ ।

केचित्पुनर्धनिष्ठादि, पञ्चकं पञ्चकं विदुः ॥२५५॥

भा०टी०—श्रृण आदि पाच नक्षत्रोने पंचक कहेवुं. कोइ कहे छे-धनिष्ठादि पाचने पंचक कहेवु, वसिष्ठादिना मते धनिष्ठादि पंचक कहे छे. ज्यारे नारचन्द्र तथा आरंभसिद्धिकारना विचारमा श्रृणादि पंचक वर्जित छे ।

नक्षत्र विपघटी-वसिष्ठ—

खाक्षा ५० जिना २४ व्यामगुणाः ३० खवेद्रा ४०,
इन्द्राः १४ कुदस्त्राः २१ खगुणा ३० नग्वाश्च २० ।
दन्ताः ३२ खरामाः ३० सयमाः २० पुराणाः १८,
क्षमाग्राह्यो २१ विंशति २० रन्धि-चन्द्राः १४ ॥२५६॥
इन्द्रास्तु १४ काष्ठा १० मनवः १४ पडक्षाः ५६,
वेदाश्विनो २४ व्योमभुजा २० दशा १० ऽऽशाः १० ।
नागेन्दवो १८ भूपतयो १६ ऽन्धिदस्त्रा २४,
व्योमाग्नयो ३० दसमुखर्क्षकाणाम् ॥२५७॥

आग्धः परस्तापिपनाडिकाख्या—

स्याज्या श्रतन्नः खलु शोभनेषु ।

विपाख्यनाडीषु कृतं शुभ यद्,

विनाश मायात्यचिराच्च सर्वम् ॥२५८॥

कुर्वन्ति नाशं विपनाडिकास्ता,

लग्नाश्रितानंशगुणानशेषान् ।

जन्तून् यथा कुष्ठभगन्दरार्श—

व्याघातशूलक्षयवातरोगा ॥२५९॥

कुर्वन्त्युदाहितां कन्या, विधवां वत्सरत्रयात् ।

अन्यस्मिन्महले ताश्च, निधन चाथ निर्धनम् ॥२६०॥

भा०टी०—अश्विनीनी ५० भाणीनी २४ कृत्तिकानी ३०

રોહિણીની ૪૦ મૃગશિરની ૧૪ આર્દ્રાની ૨૧ પુનર્વસુની ૩૦ પુષ્યની
 ૨૦ આશ્લેષાની ૩૨ મઘાની ૩૦ પૂર્વા ફાલ્ગુનીની ૨૦ ઉત્તરાફાલ્ગુની
 ૧૮ હસ્તની ૨૧ ચિત્રાની ૨૦ સ્વાતિની ૧૪ વિશાખાની ૧૪
 અનુરાધાની ૧૦ જ્યેષ્ઠાની ૧૪ મૂલની ૫૬ પૂર્વાષાઢાની ૨૪ ઉત્તરા-
 ષાઢાની ૨૦ શ્રવણની ૧૦ ધનિષ્ઠાની ૧૦ શતભિષાની ૧૮ પૂર્વા-
 ભાદ્રપદાની ૧૬ ઉત્તરાભાદ્રપદાની ૨૪ રેવતીની ૩૦ આદિની ઘડી-
 ઓ પછીની પ્રત્યેક નક્ષત્રની ૪-૪ ઘડીઓ ' વિષ ' ઘટિકાઓ છે,
 આ વિષ ઘટિકાઓ શુભકાર્યમાં ત્યાગવી જોઈયે । વિષ ઘટિકાઓમાં
 કરેલ સર્વ શુભકાર્યનો સત્વર નાશ થાય છે, આ વિષ ઘટિકાઓ
 લગ્ન અને નવાંશ સંબન્ધિ સમ્પૂર્ણ ગુણોનો નાશ કરે છે, જેમ કુળ
 ભગન્દર, અર્શ, પક્ષાઘાત, શૂલ, ક્ષય અને વાત વ્યાધિઓ પ્રાણ
 ધારિયોનો નાશ કરે છે,

જ્યોતિઃસાગરમાં વિષ ઘટીનો વિષય નીચે પ્રમાણે લખ્યો છે-

વિવાહવ્રતચૂડાસુ, ગૃહારંભપ્રવેશયોઃ ।

યાત્રાદિશુભકાર્યેષુ, વિગ્નદા વિષનાડિકાઃ ॥૨૬૧॥

ભા૦ટી૦—વિવાહ, વ્રત, ચૂડાકર્મ, ગૃહારંભ, ગૃહપ્રવેશ, અને
 યાત્રા આદિ શુભ કાર્યોમાં વિષ નાડીઓ વિગ્નદાયક છે,

વિષઘટી દોષાપવાદ દૈવજ્ઞમનોહરે—

ચન્દ્રો વિષઘટીદોષં, હન્તિ કેન્દ્રત્રિકોણગઃ ।

લગ્નં વિના શુભૈર્દ્રષ્ટઃ, કેન્દ્રે વા લગ્નપસ્તથા ॥૨૬૨॥

ભા૦ટી૦—ચન્દ્ર લગ્ન વિનાના કેન્દ્ર સ્થાનમાં અથવા ત્રિકો-
 નમાં સ્થિત હોય અને તે શુભ ગ્રહોની દ્રષ્ટિમાં હોય તો 'વિષઘટી'ના
 દોષનો નાશ કરે છે, તથા લગ્નપતિ કેન્દ્રમાં પડ્યો હોય અને
 શુભની દ્રષ્ટિમાં હોય તો પણ વિષ ઘટીજન્ય દોષ વિલીન થાય છે.

ફલપ્રદીપકાર વિષઘટીદોષનો અપવાદ કહે છે—

विपनाड्युत्थित दोषं, हन्ति सौम्यर्क्षगः शशी ।

मित्रद्रष्टोऽथवा स्वीय-वर्गस्थो लग्नपो भवेत् ॥२६३॥

भा०टी०—सौम्य राशिगत चन्द्र विप नाडीथी उत्पन्न दोषनाश करे छे, अथवा लग्नपति मित्रनी द्रष्टिमां होय अने स्ववर्ग स्थित होय तो पण विपघटी अन्य दोषनो नाश थाय छे.

दूषितनक्षत्रो—

जे जे नक्षत्रोमा जे जे कार्यो विधेय रूपे लग्नां छे, ते नक्षत्रोनी अदूषित अवस्थामा करधानां छे, क्रूरग्रहाक्रमण, वेध, उत्पात, ग्रहण, आदिथी दूषित थयेल नक्षत्रोमा विहित कार्यो पण सिद्ध थतां नथी, तेथी कार्यमा लेनातुं नक्षत्र कोइ पण प्रकारे दूषित तो नथी ? ए बातनो मुहूर्त आपनारे प्रथम विचार करीने समय बतावत्रो, दूषित नक्षत्रो वसिष्ठना मते नीचे प्रमाणे छे,

आरार्काव्यर्हिकेतुभि राक्रान्त विद्धम च तत्सर्वम् ।

मङ्गलकार्ये सतत, त्याज्य चोत्पातदूषितं धिष्ण्यम् ॥२६४॥

निहतं त्रिविधोत्पातैः, क्रूराक्रान्तं च विद्धम निखिलम् ।

त्याज्य तच्छुभकर्मणि, नोपादतः पातधिष्ण्यम् च ॥२६५॥

भा०टी०—मंगल, सूर्य, शनि, राहु, केतु वडे आक्रान्त एटले आ ग्रहो पैकीना कोइपण ग्रह वडे अध्यासित अने विद्ध तथा उत्पातथी दूषित नक्षत्र मंगल कार्यमां सम्पूर्ण त्याज्य करवुं, दिव्यमौम आन्तरिक्ष उत्पातो वडे ह्णायेलुं, क्रूर ग्रहोवडे आक्रान्त तथा विद्ध थयेलुं अने पात नक्षत्र ए नक्षत्रो शुभ कार्यमा पाद मात्र नहिं पण सम्पूर्ण छोडी देवा.

आ सँवन्धमां आरभसिद्धिकारकनो मत—

क्रूरेण शुक्तमाक्रान्त, भोग्यं ग्रहणम तथा ।

दुष्ट ग्रहोदयास्ताभ्या, ग्रहेभिर्ज्ञं च भं त्यजेत् ॥२६६॥

માંટી૦—ક્રૂર ગ્રહ વડે ભોગવીને મૂકેલું, ભોગવાતું અને ભોગ-
વવાનું, ગ્રહણદૂષિત, ગ્રહોનાં ઉદયાસ્ત વડે દૂષિત અને ગ્રહોવડે ભિન્ન
તથા વિદ્વ નક્ષત્ર શુભ કાર્યમાં ન લેવું. ।

દૂષિતનક્ષત્રવિષે શ્રીપતિ—

ક્રૂરૈર્ભુક્તં ક્રૂરગન્તવ્યમૃક્ષં, ક્રૂરાક્રાન્તં ક્રૂરવિદ્વં ચ નેષ્ટમ્ ।

યન્ચોત્પાતૈર્દિવ્યભૌમાન્તરિક્ષૈ—

દુષ્ટં તદ્વત્ ક્રૂરલતાહતં ચ ॥૨૬૭॥

માંટી૦—ક્રૂર ગ્રહો વડે ભોગવીને છોડેલ, ક્રૂર ગ્રહ જે ઉપર
જનાર છે. અથવા ક્રૂર વડે આક્રાન્ત, અને ક્રૂરના વેષે વિદ્વ નક્ષત્ર
શુભ કામમાં લેવું ઇષ્ટ નથી, વલી દિવ્ય, ભૌમ, આન્તરિક્ષ ઉત્પાતોથી
દૂષિત અને ક્રૂરની લત્તા વડે હળાયેલ નક્ષત્ર પણ દૂષિત જ ગણવું ।

કશ્યપના મતે પીડિત નક્ષત્રો—

રવ્યજ્ઞારકભાસ્કરિ, ભોગાપન્નં વિધૂમિતં શિશ્વિના ।

ગ્રહભિન્નં ગ્રહયુદ્ધં, સોપપ્લુતમુલ્કયાઽભિહતમ્ ॥૨૬૮॥

ગ્રહણગતં ચૈવ તથા, પશ્ચાત્સંધ્યાગતં ચ વિદ્વર્ક્ષમ્ ।

વિવિધોત્પાતૈર્દુષ્ટં, પીડિતમૃક્ષં વિજાનીયાત્ ॥૨૬૯॥

માંટી૦—રવિ મંગલ શનિ વડે આક્રાન્ત, કેતુની શિશ્વાવડે
ધૂમિત થયેલું. ગ્રહવડે ભિન્ન, ગ્રહયુદ્ધ વડે પીડિત ઉપપ્લવો વડે દૂષિત
ઉલ્કાપાતથી તાડિત, ગ્રહણમાં આવેલ, પશ્ચિમ સન્ધ્યાગત, વિદ્વ,
દિવ્ય-ભૌમાદિ ઉત્પાતો વડે દૂષિત, એ નક્ષત્રોને પીડિત નક્ષત્રો જાણવાં.

‘દુષ્ટં ગ્રહોદયાસ્તાભ્યાં’ એટલે જે નક્ષત્રમાં ગ્રહોનું ઉદયાસ્તમન થયું
હોય તે નક્ષત્રને દૂષિત નક્ષત્ર આરંભ સિદ્ધિકારે કહ્યું છે, પણ આ માન્ય
તાને કોઈ સંહિતાનું અથવા અન્ય ગ્રંથનું સમર્થન મળતું જણાયું નથી. ।

સંહિતાપ્રદીપકાર એ વિષયમાં લેખે છે—

વિહં^૧ વ્યોમચરૈર્વિભિન્નમપિ^૨ યહુત્તાજતં^૩ રાહુણા,
યુક્ત^૪ ક્રુરયુતં^૫ વિમુક્તમથપદ^૬ મોગ્યં^૭ તથોપગ્રહ^૮ ।
દુષ્ટ^૯ યદ્ ગ્રહણોપગં^{૧૦} પશુપતેશ્વળાયુધેનાઽઽજતં,^{૧૧}
ચોત્પાત^{૧૨} ગ્રહયુદ્ધ^{૧૩} પીઢિતમથો યદ્ધૂમિતં^{૧૪} કેતુના ॥૨૭૦॥
પશ્ચાત્ સન્ધ્યાગત^{૧૫} ચોન્કા ઽભિજન^{૧૬} પાપદૂપિત^{૧૭} ।
ચચૈકાર્ગલચિદં^{૧૮} તત્, પીઢિતં ચ ત્રિનિર્દિશેત્ ॥૨૭૧॥

માંટી૦—ગ્રહોગ્રહે વૉધાયેલ, મેદાયેલ, અથવા લતાગ્રહે હળા
યેલ, રાહુ મહિત, ક્રૂરયુતં, ક્રૂરયુક્ત, અથવા ક્રૂર મોગ્ય, ઉપગ્રહ ગ્રહે દુષ્ટ,
ગ્રહણ ગ્રહે દૂપિત, મહાપાતં ગ્રહે તાઢિત, ઉપાત તથા ગ્રહયુદ્ધ ગ્રહે
પીઢિત, કેતુ ગ્રહે ધૂમિત, પશ્ચિમમાં સન્ધ્યા મમયે દેગ્વાતું, ડન્કાપાત
ગ્રહે હળાયેલું, પાપ ગ્રહોપ દૂપિત અને એકાર્ગલમાં વિદ્ય પયેલ નક્ષત્રને
' પીઢિતં નક્ષત્ર ' કહેતું

દૂપિતં નક્ષત્ર ચા પીઢિત નક્ષત્રની શુદ્ધિ વિષે સ્પષ્ટિના
પ્રતીપકાર.

દાંપૈરમીમિર્ગદુષ્ટદુષ્ટં તત્,
તાવન્ન દૃષ્ટં શુભકર્મણીયમ્ ।
યાવન્ન સુરુત્વા શશિના વિમુક્તં,
તતો ભવેન્મહાલકર્મણીયમ્ ॥૨૭૨॥

માંટી૦—આ વધા દોષો ગ્રહે અભિભૂત થયેલ નક્ષત્ર સ્વા
સુધી શુભ કાર્યમાં જટ ગણાતું નથી જ્યા સુધી ચન્દ્રમા અને મોગરીને
ન હોદે, જન્મે મોગર્યા પછી તે નક્ષત્ર શુભ કાર્ય માટે યોગ્ય ગણાય છે,

આમ છતાં આ વિષયમાં વિદ્વાનોમાં એક મત ન હોવાથી સંહિતા-
પ્રતીપકાર પોતાની સ્વયમ્ આપે છે—

इत्थं मिथो मिन्नमनं गणोमि-
यिसंबवन्ति व्यवहारदक्षाः ।

પ્રશમ્યતૈ યૈને ચ યશ્ચ દોષ-
સ્તં પૂર્વશાસ્ત્રાનુમતેન વક્ષ્યે ॥૨૭૩॥
પશ્ચાત્સન્ધ્યાસંસ્થિતં ચેદયુદ્ધો-
ત્પાતૈર્દુષ્ટં ધૂમિતં કેતુના ચ ।
ઉલ્કાપાતાદ્દુષ્ટમુલ્કાહતં વા,
ભિન્નં ચૈષાં ચન્દ્રભોગેણ શુદ્ધિઃ ॥૨૭૪॥

સક્રૂરચન્દ્રયોગેન, શુદ્ધમુત્પાતદૂષિતમ્ ।
સૂર્યભૂક્તં સદા શુદ્ધં, ધિષ્ણ્યભોગં વિના વિધોઃ ॥૨૭૫॥

ભા०ટી०—આ પ્રમાણે વ્યવહારચતુર પુરુષો આપસમાં મિત્ર-
મત અને વચનો વડે વિસંવાદનું પ્રદર્શન કરે છે. માટે જે કારણે જે
દોષની શાન્તિ થાય તે કારણ પૂર્વશાસ્ત્રાનુસારે કહું છું. પશ્ચિમ સન્ધ્યા
ગત ૧ ગ્રહયુદ્ધ દૂષિત ૨ કેતુવડે ધૂમિત ૩ ઉલ્કાપાત દૂષિત ૪ વા ઉલ્કા
પાતવડે તાહિત ૫ આ વધાં દૂષિત નક્ષત્રો ચન્દ્રના ભોગવ્યા પછી શુદ્ધ-
થાય છે, ઉત્પાત દૂષિત નક્ષત્ર ક્રૂર સહિત ચન્દ્રના યોગથી શુદ્ધ થાય છે,
જ્યારે સૂર્યાક્રાન્ત નક્ષત્ર સૂર્યથી ભુક્ત થતાં જ સદા શુદ્ધ હોય છે.
તેને ચન્દ્રભોગની જરૂર નથી.

રાહુભુક્તં ત્રિભિર્ભોગૈઃ, શુદ્ધં ષડ્ભિર્ગ્રહોપગમ્ ।
ચતુર્ભિઃ શનિભોગેન, દુષ્ટં દ્વાભ્યાં કુજેન ચ ॥૨૭૬॥

ભા०ટી०—રાહુ ભુક્ત નક્ષત્ર ચન્દ્રના ત્રણ ભોગોથી, ગ્રહણગત
છ ભોગોથી, શનિ ભોગથી દુષ્ટ ચાર ભોગોથી, અને મંગલભુક્ત
ચન્દ્રના બે ભોગોથી શુદ્ધ થાય છે ।

વક્રી ચગશ્ચેત્ પુનરેતિ દગ્ધં,
તત્પૂર્વમૃક્ષં નહિ ધૂમિતં સ્યાત્ ।
તદપ્યતિક્રમ્ય યદૈતિ પૂર્વં,
સક્રૂરદોષોઽપિ ચ નાસ્તિ તસ્ય ॥૨૭૭॥

પક્ષાન્તરેણ ગ્રહણદ્વય સ્પાદ,
યદા તદાચ ગ્રહણોપભક્તમ્ ।
પશ્ચાદ્ધિ સ્ત્વં ભવતિ દ્વિતીય,
ગ્રહોપગં શુદ્ધ્યતિ ભોગષટ્કાત્ ॥૨૭૮॥

આંટી૦—ચક્રી કૂર ગ્રહ પાછો પૂર્વના દગ્ધ નક્ષત્ર ઉપર જાય છે ત્યારે તેથી પૂર્વનું નક્ષત્ર ધૂમિત થતું નથી. અને તેનું પણ અતિક્રમણ કરી તેની પણ પહેલાનાં નક્ષત્ર ઉપર જાય છે ત્યારે તે નક્ષત્ર સકૂર હોવા છતાં તે કૂર દૂષિત ગણાતું નથી । પન્દર દિવસને આતરે જો કે ગ્રહણ થાય તો પ્રથમ ગ્રહણ ગત નક્ષત્રના દોષનો ભગ થાય છે. અને પછીના ગ્રહણનું નક્ષત્ર દૂષિત થાય છે જે છ વાર ચન્દ્રના ભોગ વ્યા પછી શુદ્ધ થાય છે.¹

પીઢિત નક્ષત્રાપવાદઃ—

एकस्मिन्नपि धिष्ण्ये, भिन्ने राशौ खलग्रहे शशिनि ।
तच्चन्द्रक्षे कुर्याद्विवाह-यात्रादिक कर्म ॥२७९॥

આંટી૦—એક નક્ષત્ર ઉપર કૂર ગ્રહ અને ચન્દ્ર બંને હોય છતાં તે નક્ષત્ર દ્વિરાશિક હોઈ કૂરાધિષ્ઠિત ચરણની રાશિ જુદી હોય અને ચન્દ્રાધિષ્ઠિતની જુદી તો તે નક્ષત્રમા વિવાહ યાત્રાદિક કરવા ।

ઉદાહરણ—મૃગશિરા નક્ષત્રના પ્રથમ અથવા દ્વિતીય ચરણમા ચન્દ્ર છે. અને ગ્રીજા યા ચોથા ચરણમાં કૂર ગ્રહ છે, આવી સ્થિતિમાં મૃગશિરાના પ્રથમ દ્વિતીય ચરણમાં ચન્દ્ર હોય ત્યાં સુધી મૃગશિરામાં શુભકાર્ય કરવામાં દોષ નથી ।

ज्योतिष्प्रकाशमा लभे छे,

૧ જો સપૂર્ણ ગ્રહણ હોય તો છ ભોગે, અર્ધ ગ્રહણ હોય તો ૩ ભોગે અને પાદ ગ્રાસ હોય તો ૧ ભોગ પછી ગ્રહણ નક્ષત્ર શુદ્ધ થાય છે, ૫મ ગન્યાન્તરોમા કહેલ છે ।

દોષૈર્મુક્તં તુ નક્ષત્રં, કર્મયોગ્યં ચ તદ્ભવેત્ ।

માનુનો શશિના વાપિ-મુક્તં સૌમ્યગ્રહૈરપિ ॥૨૮૦॥

માંટી૦—ક્રૂરાક્રાન્તાદિ દોષોથી મુક્ત થયા પછી સૂર્ય વડે ચન્દ્ર વડે અથવા અન્ય કોઈ પણ સૌમ્ય ગ્રહ—બુધ, ગુરુ, શુક્ર વડે ભોગવાયા પછી તે શુભ કર્મને યોગ્ય થાય છે.

ગ્રહણ તથા ઉત્પાત દૂષિત નક્ષત્રની શુદ્ધિવિષે નારદ—

ગ્રહણોત્પાતમં ત્યાજ્યં, મદ્ગલેષુ ઋતુત્રયમ્ ।

યાવચ્ચ રવિના મુક્ત્વા, મુક્તં તદ્દગ્ધકાષ્ટવત્ ॥૨૮૧॥

માંટી૦—ગ્રહણનક્ષત્ર તથા ઉત્પાતનક્ષત્ર ૩ ઋતુ પર્યન્ત મંગલકાર્યોમાં ત્યાગવું, જ્યાં સુધી સૂર્યે ભોગવીને મૂકેલું તે દગ્ધ કાષ્ટ તુલ્ય છે.

વિવાહવૃન્દાવનમાં લે છે—

યસ્મિન્ધિષ્ણ્યે વીક્ષિતૌ રાહુકેતુ,

ભેદસ્તારા સ્વદયોર્યત્ર ચ સ્યાત્ ।

આષ્ણમાસાંસ્તત્ર લગ્નેન્દુભાજિ,

ભ્રાજિષ્ણુ સ્યાન્નો શુભં કર્મ કિંશ્ચિત્ ॥૨૮૨॥

માંટી૦—જે નક્ષત્ર ઉપર રાહુ અથવા કેતુ દેખાયા હોય એટલે કે જે ઉપર ગ્રહણ થયું હોય, અથવા કેતુ (પૂછડિયો તારો) ડગ્યો હોય અને જે નક્ષત્રમાં કોઈ ગ્રહે નક્ષત્રના ભેદ કર્યો હોય એ ગ્રહે નક્ષત્રોમાં ચન્દ્ર યા લગ્ન હોય ત્યારે કરેલું કંઈ પણ કાર્ય સફળ થતું નથી.

અન્ય ગ્રન્થકારોનો એ વિષે અભિપ્રાય—

મુક્તં ભોગ્યં ચ નો ત્યાજ્યં, સર્વકર્મસુ સિદ્ધિદમ્ ।

યત્નાત્યાજ્યં તુ સત્કાર્યં, નક્ષત્રં રાહુસંયુતમ્ ॥૨૮૩॥

માંટી૦—ક્રૂર મુક્ત એટલે ક્રૂરે ભોગવીને છોડી દીધેલું અને ક્રૂરવડે હજી ભોગવાવું હોય એ વંને પ્રકારના નક્ષત્રો સર્વ કાર્યોમાં

સફલતા આપનારા છે માટે ત્યાગગાની આવશ્યકતા નથી, જે નક્ષત્ર ઉપર રાહુનુ ભ્રમણ ચાલુ હોય તે નક્ષત્ર યત્ન પૂર્વક શુભકાર્યોમાં વર્જિત કરવું જોડાયે ।

નક્ષત્રસન્ધિ અને નક્ષત્રગણ્ડાન્ત—

યદન્તરાલ પિતૃસાર્પયોશ્ચ, મૂલેન્દ્રયોરશ્વિનપૌષ્ણયોશ્ચ ।
 મસધિગણ્ડાન્તમિતિ ત્રયં તદ્યામપમાણ શુભકર્મહન્નૃ ॥૨૮૪॥
 અહિવાસચ પૌષ્ણાના-મન્ત્યયામાર્ધમૃક્ષસંધિઃ સ્યાત્ ।
 પિતૃમૂલાશ્વિનભાના-માર્દો યામાર્ધમૃક્ષગણ્ડાન્તઃ ॥૨૮૫॥

માંદી —આશ્લેષા તથા મઘા, જ્યેષ્ઠા તથા મૂલ અને રેવતી તથા અશ્વિની નક્ષત્રોની સધિયો તે યામ પ્રમાણવાલા ત્રણ ગણ્ડાન્તો શુભ કાર્યનો નાશ કરનારા છે એટલે આશ્લેષા જ્યેષ્ઠા રેવતીના અન્તિમ યામાર્ધો યાને નવા ભોગના પોઢશાશો નક્ષત્ર સન્ધિઓ અને મઘા મૂલ અશ્વિનીના આઘ યામાર્ધો નક્ષત્રગણ્ડાન્તો છે

નક્ષત્ર ગણ્ડાન્ત ઘિપે શ્રીપતિ રત્નમાલામા કહે છે—

પૌષ્ણાશ્વિન્યોઃ સાર્પપિચ્ચાલ્પયોશ્ચ,
 ચચ્ચ જ્યેષ્ઠામૂલયોરન્તરાલમ્ ।
 તદ્ ગણ્ડાન્તં સ્યાચ્ચતુર્નાદિક દિ,
 યાત્રાજન્મોદ્વાહકાલેન્વનિષ્ટમ્ ॥૨૮૬॥

માંદી—રેવતી-અશ્વિની, આશ્લેષા-મઘા, અને જ્યેષ્ઠા-મૂલ વચ્ચેનું ૪ ઘડીનું જે અન્તરાલ તે ગણ્ડાન્ત છે, આ ગણ્ડાન્ત યાત્રા, જન્મ, વિવાહ, આદિના સમયમા હોય તો અનિષ્ટ ફલ આપે છે.

સૂર્યસિદ્ધાન્તમાં આ નક્ષત્રોના અન્ત્ય-આદિના અર્ધ અર્ધ ચરણો, લછના મતે અન્ત્ય-આઘપડશોને ગણ્ડાન્ત ગણાવ્યા છે, જ્યારે જ્યોત્તિઃ-સાગરમા એની નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા ટે—

અશ્વિની-પિચ્ચ-મૂલાદૌ, ત્રિ વેદ નવ નાદિકાઃ ।

ગણ્ઢાન્ત વિષે નારદ—

સાપૈન્દ્રપૌષ્ણધિષ્ણાન્તે, પોઢશાશા મસન્ધયઃ ।

તદગ્રભેષ્વાયજાતાઃ, પાપા ગણ્ઢાન્તસંજ્ઞકાઃ ॥૨૯૦॥

ભા૦ટી૦—ગ્રાહ્લેષા જ્યેષ્ઠા અને રેવતીના અન્તિમ પોઢશાશનુ નામ 'મસધિ' ષ્ટલે નક્ષત્ર સધિ છે, અને આ ત્રણે નક્ષત્રોની આગે ના મથા, મૂરુ, અશ્વિનીના આગ્ર પોઢશાશો ઘણા અશુભ છે, તે ગણ્ઢાન્ત સંજ્ઞક છે ।

ગણ્ઢાન્તવિષયક ભિન્ન વાક્યોની જ્યોતિઃસાગરમાં
ઘ્યવસ્થા—

કથયતિ ચરાહમિહિરો, ચિલોક્ચ વાક્યાનિ ગણ્ઢવિષયે ચ ।
ગણ્ઢ દણ્ઢપ્રમિતં, પૂર્વ પશ્ચાત્સયોર્મધ્યાત્ ॥૨૯૧॥

ભા૦ટી૦—ચરાહમિહિર ગણ્ઢાન્ત વિષયક ત્રિવિધ વચનોને જોડીને કહે છે—ગણ્ઢાન્ત વે વચ્ચેના આતરામાં ઘડી ૧ પૂર્વની ઘડી ૧ પછીની ગણી નક્ષત્ર ગણ્ઢાન્ત ૨ ઘડીનો વર્જનો ।

નક્ષત્ર, યોગ, તિથિ, સધિ વિષે વિવાહવૃન્દાવન—

નક્ષત્ર યોગ તિથિ સધિપુ નાહીકૈકા, ।

તિથ્યષ્ટવિંશતિપલૈઃ સહિતામયત્ર ॥૨૯૨॥

ભા૦ટી૦—કોઈ પણ ત્રે નક્ષત્રો-યોગો તિથિઓની સધિઓમાં અને તરફની ૧-૧ ઘડી સાથે અનુક્રમે ૩૦-૧૬-૪૦ પલો સંધિ-ગત હોડમી, અર્થાત્-નક્ષત્ર સધિ ૨ ઘડી ૩૦ પલની, યોગ સંધિ ૨ ઘડી ૧૬ પલની તિથિ સધિ ૨ ઘડી ૪૦ પલની શુભ કાર્યમાં ત્યાગ કરવી. ।

જ્યોતિર્નિચન્ધમા મસધિ-મગણ્ઢાન્ત અને તેનું ફલ—

સાપૈન્દ્રપૌષ્ણમેષ્વન્ત્ય-પોઢશાંશા મસંધયઃ ।

તદગ્રભેષ્વાયપાદ-જાતા ગણ્ઢાન્તસંજ્ઞિતાઃ ॥૨૯૩॥

ઉગ્રં ચ સંધિત્રિતયં, ગણ્ડાન્તત્રિતયં મહત્ ।

મૃત્યુપ્રદં જન્મ-યાન-વિવાહ-સ્થાપનાદિષુ ॥૨૯૪॥

ખાંટી૦--આશ્લેષા-ઝ્યેષ્ઠા-રેવતી નક્ષત્રોના અન્તિમ પોડશાંશો નક્ષત્રસંધિઓ કહેવાય છે. અને આ નક્ષત્રોની આગેના મઘા-મૂલ-અશ્વિની નક્ષત્રોના આઘપોડશાંશો મગળાન્ત કહેવાય છે. આ ત્રણ ઉગ્રમ સંધિઓ અને ત્રણ મહાન્ નક્ષત્ર ગળ્ડાન્તો જન્મ, યાત્રા, વિવાહ, પ્રતિષ્ઠા આદિમાં મૃત્યુદાયક છે ।

ઞ્યવનઋષિ ગળ્ડાન્તદોષનો પરિહાર કહે છે—

તિથ્યાદીનાં સંધિદોષં, તથા ગળ્ડાન્તસંજ્ઞિતમ્ ।

હન્તિ લાભગતચ્ચન્દ્રઃ, કેન્દ્રગા વા શુભગ્રહાઃ ॥૨૯૫॥

ખાંટી૦—તિથિ આદિના સંધિ દોષ તથા ગળ્ડાન્ત નામક દોષને લાભસ્થાનમાં રહેલો ચન્દ્ર અથવા કેન્દ્ર સ્થાનમાં રહેલા શુભ ગ્રહો નષ્ટ કરે છે ।

સર્વ ગળ્ડાન્તદોષોનો વસિષ્ઠે આપેલો પરિહાર —

ગળ્ડાન્તદોષમશ્વિલં, મુહૂર્તોઽભિજિદાહ્વયઃ ।

હન્તિ યદ્વન્મૃગ વ્યાધઃ, પક્ષિસંઘમિવાશ્વિલમ્ ॥

ખાંટી૦—‘અભિજિત્’ નામક મુહૂર્ત ગળ્ડાન્ત દોષનો સમ્પૂર્ણ નાશ કરે છે, જેમ શિકારી સર્વ પક્ષિ સમુદાયનો નાશ કરે છે.

ઉપગ્રહો

વસિષ્ઠસંહિતાયામ્—

દિનકરભાત્ સસમમં, ભૂકમ્પં પશ્ચમર્ક્ષમિતિ વિદ્યુત્ ।

શૂલોપગ્રહમષ્ટમમં, દશમર્ક્ષં ચાશનિં ચ વિજ્ઞેયમ્ ॥૨૯૬॥

કેતુરુપગ્રહદોષ-સ્ત્વષ્ટાદશમં ચ દંડસંજ્ઞશ્ચ ।

પશ્ચદશં દંશનવમં, ચોલ્કાપાતં ચતુર્દશં પાતઃ ॥૨૯૭॥

મોઘોપગ્રહદોષો, નિર્ઘાતિકમ્પવજ્રપરિવેષાઃ ।

एकोत्तरविंशतिभा-दुक्ताः क्रमशो ह्युपग्रहा दोषाः ॥२९८॥

હિમકિરણે ત્વેપુ યુતે, શુભકાર્ય મૃત્યુદં નૃણામ્ ।

उवाहादिपु सतत, विचार्य लग्न वदेद् धीमान् ॥२९९॥

ખા૦ટી૦—સૂર્ય નક્ષત્રથી સાતમુ ભૂકમ્પ, પાંચમું ત્રિયુત્, આઠમુ શૂલ ઉપગ્રહવાલું અને દશમુ અશનિ ઉપગ્રહ સહિત હોય છે. ચત્તરમુ પાત, પન્દરમુ દણ્ડપાત, અઢારમુ કેતુ અને ઓગણીશમુ ઉલ્કાપાત ઉપગ્રહના દોષે દૂષિત હોય છે । એકવીશ ત્રીવીશ ચોવીશ અને પચાશમુ આ પાંચ નક્ષત્રો અનુક્રમે મોઘ, નિર્ઘાત, કમ્પ, વજ્ર અને પરિવેષ નામક ઉપગ્રહોના દોષે દૂષિત હોય છે । આ ઉપગ્રહ દોષચાલા નક્ષત્ર ઉપર ચંદ્રમા હોય તે વચ્ચે કરાતું મોડ પળ શુભકાર્ય મનુષ્યોને મૃત્યુદાયક ધાય છે માટે શુદ્ધિમાને વિવાહ આદિનુ લગ્ન આપતા આ ઉપગ્રહોનો સદાય વિચાર કરીને લગ્ન તત્તારથુ

વસિષ્ઠ તેમજ ઈમના પછીના છલ, શ્રીપતિ વિગેરે ત્રિદ્વાનોષ વસિષ્ઠને અનુસારે દગમા નક્ષત્રને અશનિ ઉપગ્રહવાલુ રહ્યું છે. જ્યારે નારદજી નીચે પ્રમાણે નવમા નક્ષત્રને અશનિ ઉપગ્રહ કહ છે—

भूकम्पः सूर्यमात सप्त-मर्क्षे विद्युच्च पञ्चमे ।

शूलोऽष्टमे च नवमे-ऽशनिरष्टादशे तनः ॥३००॥

ખા૦ટી૦—સૂર્યના નક્ષત્રથી સાતમા નક્ષત્રને ભૂકમ્પ, પાંચમા ઉપર વિદ્યુત્, આઠમા ઉપર શૂલ, નવમા ઉપર અશનિ, અને તે પછી અઢારમા નક્ષત્રે કેતુ ઉપગ્રહ હોય છે

उपग्रहो विषे उदयप्रभदेवमुरि—

નોપગ્રહાસ્તુમૃત્યં, મૃષા ૫ દિ ૭ ફળી ૮—

न १४ तिथि १५ घृति १८ युगले १९ ।

રવિભાત્તથૈકવિંશા-દિષુપશ્વસુ ૨૧-૨૨

૨૩-૨૪-૨૫-ચરતિ મેષ્વિન્દૌ ॥૩૦૧॥

માંટી૦—સૂર્ય નક્ષત્રથી ૫ મા ૭ મા ૮ મા ૧૪ મા ૧૫ મા ૧૮ મા ૧૯ મા ૨૧ મા ૨૨ મા ૨૩ મા ૨૪ મા ૨૫ મા નક્ષત્ર ઉપર ચન્દ્ર ભ્રમણ કરતો હોય ત્યારે તે દિન નક્ષત્ર ઉપર ઉપગ્રહ હોય છે, ઉપગ્રહ દોષ દૂષિત નક્ષત્ર શુભકાર્યમાં કલ્યાણકારી થતું નથી, માટે તેનો ત્યાગ કરવો.૧

ઉપગ્રહનો વિષય અને ફલ—

ગૃહપ્રવેશે દારિદ્ર્યં, વિવાહે મરણં ભવેત્ ।

૧ પૂર્વોક્ત બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો અને જૈનાચાર્ય લખેલ ઉપગ્રહોનો સંખ્યાના સંબન્ધમાં વિદ્વાનોએ લક્ષ્ય આપવા જેવું છે, વસિષ્ઠ, નારદાદિ સંહિતાકારો અને લલ્લુ શ્રીપતિ આદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થકારો ૧૩ ઉપગ્રહોનો નિર્દેશ કરે છે, જ્યારે જૈનાચાર્ય ૧૨ ઉપગ્રહો જ વતાવે છે. વસિષ્ઠ આદિ વિદ્વાનો ૧૦ મા અને નારદ ૯ મા નક્ષત્રને અશનિ નામક ઉપગ્રહ દોષદુષ્ટ વતાવે છે, ત્યારે જૈનાચાર્યો ૯ મા ૧૦ મા વંને ચન્દ્ર નક્ષત્રોને (રવિયોગ) રૂપે શુભ ગણે છે આતું કારણ એ છે કે જૈનાચાર્યો ઘણા પૂર્વ કાલથી રવિયોગ, કુમારયોગ, રાજયોગ, સ્થવિરયોગોને જાણતા હતા લગભગ છઠ્ઠા સૈકા પહેલાંના પાકશ્રી ગ્રન્થમાં રવિયોગ, રાજયોગ, કુમારયોગ આદિનું વર્ણન મળે છે, જ્યારે બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોને ઘણો જ મોડો આ જૈનયોગોનો પરિચય મળ્યો, બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોના મધ્યકાલીન ગ્રન્થો રત્નકોષ, રત્નમાલા, આદિમાં રવિયોગોની ચર્ચા નથી, માત્ર મુદ્ધર્ત્તચિન્તામણિમાં કે એના નિકટ કાલીન ગ્રન્થોમાં પહેલ વહેલાં રવિયોગ દર્શન દે છે. જ્યારે તેમાં કે તે પછીના ગ્રન્થોમાં પણ કુમારયોગ આદિ શુભયોગોનાં વ્યાંયે દર્શન થતાં નથી, એનો મતલબ એજ છે કે ઉક્ત ૪ યોગ જૈનોના ઘરના છે. જૈનાચાર્યો હજારો વર્ષોથી સૂર્યનક્ષત્રથી ૯ મા ૧૦ મા નક્ષત્રોને શુભ રવિયોગોમાં ગણતા હતા. અને તેમાં શુભકાર્યો કરતા હતા, એજ કારણથી ઉદયપ્રભદેવસૂરિ આચાર્યે ઉપગ્રહો બાર લખ્યા છે, અને જૈનેતર વિદ્વાનોએ તેર લખ્યા છે.

प्रस्थाने विषदः प्रोक्ता, उपग्रहदिने यदि ॥३०२॥

भा०टी०—उपग्रहयो दूषित नक्षत्रमा गृह प्रवेश करे तो धनहानि
थाय, विवाह करे तो मरण थाय, प्रयाण करे तो विपत्तिमा पडे.

उपग्रहो पैकीना ८ विशेष अशुभ उपग्रहो अने तेनु फल-

विधुन्मुख ५ शूला ८ अशनि १४ केतु १८-

रुका १९ वज्र २२ रुम्प २३ निर्घाताः २४ ।

इ-ज-ह-द-ध-फ-य-भ सख्ये रयि

पूरत उपग्रहधिष्ये ॥३०३॥

फल मङ्गज १ पति मरणे २,

दश महिनान्तस्तथाऽऽनिपातः ३ ।

मानुजपति ४ धननाशौ ५

दोःशील्यं ६ स्थान ७ कुलघातौ ८ ॥३०४॥

भा०टी०—सूर्य नक्षत्री आगेना ५ मा ८ मा १४ मा १८ मा
१९ मा २२ मा २३ मा अने २४ मा नक्षत्र उपर अनुक्रमे त्रि-
न्मुख, शूल, अशनि, केतु, रुका, वज्र, रुम्प अने निर्घात नामक
उपग्रहो होय छे, आ उपग्रहमा विवाह थाय तो अनुक्रमे पुत्र मरण
१, पति मरण २, दस दिवसमा अशनि (यमपात) ३, देवर
सहित पति मरण ४, धननाश ५, दुराचारिता ६, स्थानहानि ७,
अने कुलहानि ८, रूप फल थाय छे

फलप्रदीपमा उपग्रहोऽनु फलनिरूपण—

विधुत्पुत्रचिनाशिनी विधवता शूलेऽशनिर्मनुहा,

निर्घातेपि च रुम्पने च नितरा रुम्पे च केतौ क्षति ।

वज्रे वा परिवेयकेऽन्यनिरता निर्घातपाते मृतिः,

दण्डोऽरुका विगते भवेद्विधनिनी चैव फल सस्मृतम् ॥३०५॥

भा०टी०—त्रिधुत्मा पुत्रनु मरण, शूलमा वैधव्य, अशनिमा

વન્ધુમરણ, નિર્ધાત-કમ્પન-કમ્પ અને કેતુમાં ક્ષય, વજ્ર તથા પરિ-
વેપમાં પરિણીતા દુરાચારિણી, નિર્ધાત તથા પાતમાં મૃત્યુ, દળ્ડ
તથા ઉલ્કા ઉપગ્રહ ગત નક્ષત્રમાં પરણેલ સ્ત્રી ધન રહિત થાય છે.
આ ઉપગ્રહોનું ફલ વતાવ્યું છે ।

ગર્ગ કેટલાક ઉપગ્રહોનો પરિહાર કહે છે—

પૂર્વાર્ધે દળ્ડદોષઃ સ્યા-દપરાર્ધે તુ મોચકઃ ।

ઉલ્કાસ્યાર્ધરાત્રે તુ, કમ્પોઽહોરાત્રદૂષકઃ ॥૩૦૬॥

કમ્પોલ્કાદળ્ડમોઘાનાં, સ્વરમાસદર્શતત્ત્વઃ । ૭।૧૨।૧૦.૬।

આદિતો ઘટિકાસ્તેષુ, વર્જનીયાઃ પરાઃ શુભાઃ ॥૩૦૭॥

ઉપગ્રહેષુ લક્ષ્યાં, તથા ચળ્ડાયુધાદિષુ ।

ગ્રહોઽસ્તિ યત્પ્રમાણાંશે, વિઘ્નોઽસ્તત્પ્રમાણકઃ ॥૩૦૮॥

માંટી—દળ્ડ ઉપગ્રહનો દોષ મધ્યાહ્ન પહેલાં હોય છે.
મોઘનો દોષ વપોર પછી લાગે છે. ઉલ્કા અર્ધરાત્રે દોષકારિણી
હોય છે. અને કમ્પ રાત્રિ દિનને દૂષિત કરનાર હોય છે.

કમ્પાદિ ચ્યાર ઉપગ્રહોનો આઘઘટિકાઓના ત્યાગે પરિહાર
કહે છે—કમ્પની પહેલી ૭ ઘડી, ઉલ્કાની ૧૨, દળ્ડની ૧૦ અને
મોઘની ૬ આદિની ઘડીઓ વર્જવી તે પછીની ઘડિઓ શુભ છે.
ઉપગ્રહોમાં, લક્ષ્યામાં તથા ચળ્ડીશ ચળ્ડાયુધ આદિમાં નક્ષત્રના જે ચરણ
ઉપર ગ્રહો હોય તેના પ્રમાણનાં નક્ષત્ર ચરણનો વેધ કરે છે.

વસિષ્ઠ ઉપગ્રહનો દેશ ભેદે પરિહાર કહે છે—

ઉપગ્રહર્ક્ષ કુરુવાલ્હિકેષુ, કલિંગ વંશેષુ ચ પાતિતં ભમ્ ।

સૌરાષ્ટ્રશાલ્વેષુ ચ લત્તિતં ભં,

દેશેષુ વર્જ્યં શુભવિદ્ભં ચ ॥૩૦૯॥

માંટી—ઉપગ્રહ યુક્ત નક્ષત્ર કુરુ તથા વલ્લખ દેશમાં, પાત
નક્ષત્ર વંગ તથા કલિંગમાં, લાતવાલું નક્ષત્ર સૌરાષ્ટ્ર તથા રાજસ્થાનમાં

અને વિદ્વ નક્ષત્ર સર્વદેશોમા શુભકામોમાં વર્જવુ

નક્ષત્ર-ગ્રહ કૂટ:-

યસ્મિન્ ધિષ્ણયે યઃ પ્રભવતિ, તદેવ તજ્જન્મમં વિજાનીયાત્ ।

દશમર્ક્ષ કર્માર્થ્ય, સઘાતાર્થ્ય ચ પોઙ્ગશં ધિષ્ણયમ્ ॥૩૧૦॥

સમુદાય દ્વિનયમભ, યદૈનાશં ત્રયોવિઞમ્ (ધિષ્ણયં) ।

પચ્ચોત્તરવિશં ચ, માનસસંજ્ઞ મહાદુષ્ટમ્ ॥૩૧૧॥

પઙ્ ભાનિ ચ શુભકર્મ ણ્યેતાનિ વિનાશદાનિ જન્તૃનામ્ ।

રાજા વિશેષભાનિ તુ, દેશોદ્ભવજાતિપટ્ટવન્ધાનિ ॥૩૧૨॥

નવ ધિષ્ણયાનિ નૃપાણાં, વિનાશદાન્યેવ સર્વકાર્યેષુ ।

અત્ત એવાશ્વિલવિપયે, નૂનં વર્જ્યાનિ સર્વદાત્યર્થમ્ ॥૩૧૩॥

કૃતમગ્વિલં જન્મનિ મે, વિનાશમાયાતિ તત્કાર્યમ્ ।

કર્મણિ કર્મ વિનાશં, સઘાતર્ક્ષે શરીરનાશઃ સ્યાત્ ॥૩૧૪॥

રોગમયં સમુદાયે, વૈનાશિકભેડપિ (કાર્ય) નાશઃ સ્યાત્ ।

હૃદયમ માનસમે, દેશજમે રાજપીટા સ્યાત્ ॥૩૧૫॥

જાત્યર્ક્ષે જાતિભય-મભિપેક્ષે ચ રાજનાશઃ સ્યાત્ ।

કૂરાન્ધરચરનિહતે પ્વેષુચ ભેષુ પ્રભૂતપીડા સ્યાત્ ॥૩૧૬॥

માંટી-—જેનો જે નક્ષત્રમા જન્મ થાય છે. તેનું તે જન્મ નક્ષત્ર જાણવું, જન્મ નક્ષત્રથી દશમું 'કર્મ', સોલમું 'સંઘાત', અઠારમું 'સમુદાય', ત્રેવીશમું 'વિનાશ' અને પચીસમું 'માનસ' નામકુ દુષ્ટ નક્ષત્ર હોય છે. સર્વ પ્રાણિયોને આ ૬ નક્ષત્રો શુભ કાર્યોનો વિનાશ કરનારા છે, દેશ નક્ષત્ર, જાતિ નક્ષત્ર, તથા પટ્ટવન્ધ નક્ષત્ર એટલે રાજ્યારોહણ નક્ષત્ર આ ૩ અને મર્મ સાધારણ ૬ મલી ૯ નક્ષત્રો રાજાઓને સર્વ કામોમા વિનાશ દેનારાં છે. એટલા માટે રાજાઓએ તમામ કાર્યોમાં આ ૯ નક્ષત્રો સદાય વર્જવા જોડાયે, જન્મ નક્ષત્રમા ફરેલ કોઈ પણ કાર્ય નાશ પામે છે, કર્મ નક્ષત્રમાં કાર્ય

કરતાં તે કર્મ નાશક નિવડે છે, સંઘાત નક્ષત્રમાં કોઈ કાર્ય કરતાં શરીરનો નાશ કરે છે, સમુદાયમાં કાર્ય કરતાં રોગનો ભય થાય અને વૈનાશિક નક્ષત્રમાં કરેલ કાર્ય વિનાશકારી થાય છે. માનસ નક્ષત્રમાં કાર્ય કરે તો મનમાં ભય ઉત્પન્ન કરે છે. દેશ નક્ષત્રમાં કાર્ય કરતાં રાજાને પીડા થાય, જાતિ નક્ષત્રમાં કાર્ય કરતાં જાતિને ભય અને રાજ્યાભિષેક નક્ષત્રમાં કાર્ય કરે તો રાજાનો નાશ થાય, ઉક્ત નક્ષત્રો ક્રૂર ગ્રહો વડે ઉપહત (આક્રાન્ત, વિદ્વ લત્તિત, ધૂમિત,) હોય તો ઘણી જ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે.

यस्य नरस्य हि जन्मनि,

जन्मनि धिष्ये निपीडिते खचरैः ।

अतिदुःखामय शोकं,

भयं प्रवासः शस्त्रोर्भयं भवति ॥૩૧૭॥

યસ્મિન્ ધિષ્યે, વિપદિ, પ્રત્યરિભે સ્થાનનાશનં ભવતિ ।

નિધનં નૈધનધિષ્યે, બન્ધનમથવા સ્થિતે પાપે ॥૩૧૮॥

શુભખચરેષુ સ્થિતેષુ, નક્ષત્રેષુ ત્વલ્પહાનિઃ સ્યાત્ ।

મધ્યમફલદાઃ સૌમ્યાઃ, પાપાશ્ચોક્તમેષુ ભીતિકરાઃ ॥૩૧૯॥

માંટી—જે મનુષ્યનું જન્મ નક્ષત્ર એટલે જન્મ તારા ક્રૂર ગ્રહોવડે પીડિત થાય છે તેને અતિશય દુઃખ, રોગ, શોક, ભય, પ્રવાસ, અને શત્રુનો ભય પ્રાપ્ત થાય છે. વિપદ્ વા પ્રત્યરિ નક્ષત્રના પીડિત થવાથી સ્થાનનો નાશ થાય છે. નૈધન નક્ષત્ર ઉપર ક્રૂર ગ્રહ આવવાથી મરણ અથવા બન્ધન કરાવે છે, શુભ ગ્રહો ઉક્ત તારાઓ ઉપર હોય છે ત્યારે અલ્પ હાનિ થાય છે, કેમકે સૌમ્ય ગ્રહો મધ્યમ ફલદાયક હોય છે. પણ પાપ ગ્રહો ઉક્ત નક્ષત્રો ઉપર આવે ત્યારે ઘણા મયંકર નિવડે છે.

ए विषयमां भूपाल वल्लभकार कहे छे—

केत्वर्काकियुतं भौम-वक्र भेदेन दूषितम् ।

હતમુલ્કોપરાગામ્યાં, સ્વભાવાન્યત્વમાગતમ્ ॥૩૨૦॥

પીડિતે જન્મમે મૃત્યુઃ, કર્મનાશશ્ચ કર્મણિ ।

સઘાતે મૃત્યુપીડા સ્યાત્, સામુદાયે સુખક્ષયઃ ॥૩૨૧॥

વૈનાશિકે દેહનાશો, મનસ્તાપસ્તુ માનસે ।

કુલદેશાશ્રિયાં નાશો, જાતિ દેશાભિષેક મે ॥૩૨૨॥

ખા૦ટી૦—કેતુ, સૂર્ય, શનિ યુક્ત હોય કે મૌમના ધ્રુવવે
અથવા મેદ વડે દૂષિત હોય, ઉલ્કા કે ગ્રહણથી હણાયેલ હોય, સ્વ-
ભાવથી જ નિયર્યાસ પામેલ હોય તે નક્ષત્ર પીડિત ગણાય છે, જન્મ નક્ષત્ર
પીડિત થતાં મૃત્યુ થાય, કર્મ નક્ષત્ર પીડિત થતાં કર્મનો નાશ થાય
છે, સઘાત નક્ષત્ર પીડિત થતા મરણ પીડા થાય, સામુદાય નક્ષત્ર
પીડિત થતા સુખનો ક્ષય થાય, વૈનાશિક નક્ષત્ર પીડિત થાય ત્યારે
દેહનો નાશ થાય, માનસ પીડિત થતા મન સતાપ, અને જાતિ, દેશ
અભિષેક નક્ષત્રો પીડિત થવાથી અનુક્રમે કુલ, દેશ, તથા લક્ષ્મીનો
નાશ થાય છે.

લક્ષ્મીદોષ—

શ્રીપતિઃ

શક્ષ દ્વાદશમુષ્ણ રશ્મિરવનીસૂનુસ્તૃતીયં ગુરુઃ,

પષ્ઠ ચાષ્ટમમર્કજશ્ચ પુરતો હન્તિ સ્ફુટં લક્ષ્મ્યા ।

પશ્ચાત્સપ્તમમિન્દુજશ્ચ નવમં રાહુઃ સિતઃ પચ્ચમ,

ઠાવિંશ પરિપૂર્ણમૂર્તિરુદુપઃ સતાહ્યેન્નેતરઃ ॥૩૨૩॥

ખા૦ટી૦—સૂર્ય પોતાની આગેનું ૧૨ મું, મંગલ ૩ મું, ગુરુ
૬ મું અને શનિ ૮ મું નક્ષત્ર લાતવડે હળે છે, જ્યારે શુક્ર પાછલનું
૭ મું રાહુ ૯ મું, શુક્ર ૫ મું અને પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ૨૨ મું નક્ષત્ર
લક્ષ્મીવડે તાડિત કરે છે, પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર જ નક્ષત્રને લક્ષ્મીવડે તાડન
કરે છે બીજી તિથિનો ચંદ્ર નહિ.

વિવાહ વૃન્દાવનકાર સર્વગ્રહોની લત્તા આગેના નક્ષત્ર-
ના હિસાબે લખે છે—

રવિનૃસૈમિતમર્કવિધુન્તુદૌ, મુનિભિરિન્દુરઘ્વળમળડલઃ ।

હુતવહાકૃતિષ્ઢ્ઢજિનદન્તિભિઃ

ક્ષિતિસુતાદભિલત્તયતિગ્રહઃ ॥૩૨૪॥

ભાંટી૦—સૂર્ય પોતાના નક્ષત્રથી આગેના ૧૨ મા અને રાહુ
૨૦ મા નક્ષત્રને લત્તાવડે તાડન કરે છે, અઘ્વળમળડલવાલો ચન્દ્ર
૭ માને અને મંગલ ૩ જા વુધ ૨૨ મા, ગુરુ ૬ ઢા, શુક્ર ૨૪ મા,
અને શનિ ૮ મા નક્ષત્રને લાતવડે તાડન કરે છે. આમાં રાહુ ૨૦મા,
પૂર્ણચન્દ્ર ૭ મા, વુધ ૨૨ મા, શુક્ર ૨૪ મા નક્ષત્રને સામેથી લાત
મારવાનું કથન છે જ્યારે વીજા ગ્રન્થોમાં એજ ગ્રહોની સંમુખ લત્તાનું
નક્ષત્ર અનુક્રમે ૨૧ મું, ૮ મું, ૨૩ મું, ૨૫ મું લખેલ છે.

લત્તા વિષે મતાન્તર—

આરંભસિદ્ધિકાર કહે છે—

અગ્રતો નવમે રાહોઃ, સપ્તવિંશે મૃગોસ્તુ મે ।

કેચિદ્જ્યોતિર્વિદઃ પ્રાહુર્લત્તાં તામપિ વર્જયેત્ ॥૩૨૫॥

ભાંટી—કેટલાક જ્યોતિષીઓ રાહુની આગેના ૯ મા નક્ષત્ર
ઉપર અને શુક્રની આગેના ૨૭ મા નક્ષત્ર ઉપર લાત કહે છે તે પણ
વર્જવી જોઈયે.

કોઈના મતે અશુભ ગ્રહની લત્તાજ વર્જનીય છે, એ
વિષે ત્રિવિક્રમ કહે છે—

નક્ષત્રં દ્વાદશં ભાનુ-સ્તૃતીયં ક્ષિતિનન્દનઃ ।

નલ્લસંખ્યં તમો હન્તિ, લત્તયા શનિરષ્ટમમ્ ॥૩૨૬॥

ભાંટી૦—સૂર્ય ૧૨ માને, મંગલ ૩ જાને, રાહુ ૨૦ માને અને
શનિ ૮ મા નક્ષત્રને લત્તાથી હળે છે.

લત્તા વિષે કેશવાર્કનો મત—

इति सति शुसदामभिलत्तने, यदनुलत्तनमुक्तमृपित्रजैः ।

तदुडुपश्चिमपूर्वविभागयो—

रनधिकाधिकदोषविवक्षया ॥૩૨૭॥

भा०टी०—आ परिस्थितिमां ग्रहोनी लत्ताने अगे ऋषिगणे जे अनुलत्ता एटले सामेथी लात कही छे ते नक्षत्रना पाछला अने पूर्वला भागोनी अपेक्षाए अल्प अने अधिकफलनी अपेक्षाए छे, जे ग्रह नक्षत्रना पाछलना भागने लत्ता वडे ताडित करे छे ते ओरु असरकारक होय छे ज्यारे सामेनी लत्ता अधिक पीडाकारी होय छे सामेनी अने पाछली लातनो ए तात्पर्यार्थ छे.

शुभाशुभलत्ताना फलतारतम्य विषे केशवार्क कहे छे—

उडुनि निर्दलिते शुभलत्तया,

न फलमस्ति बलस्य गलत्तया ।

अशुभ लत्तियमस्ति तदूढयो—

धनसुता न सुतापकर परम् ॥૩૨८॥

भा०टी०—शुभ ग्रहनी लत्तावडे ह्वायेल नक्षत्र बलहीन होइ तेनु शुभ फल नयी अने अशुभ ग्रहवडे लत्तित नक्षत्र तो तेमां परणना-राओना धन अने पुत्रोનો नाश करे छे अने प्राणोने संघात करावे छे.

वराह प्रत्येक ग्रहनी लत्तानु फल कहे छे—

रविलत्ता वित्तहरी, नित्यकौजी विनिर्दिशेन्मरणम् ।

चान्द्री नाश कुर्याद् बौधी नाशं वदत्येव ॥૩૨९॥

सौरी मरण कथयति, बन्धुविनाशं बृहस्पतेर्लत्ता ।

मरण लत्ता राहोः, कार्यविनाशं भृगोर्वदति ॥૩૩०॥

भा०टी०—सूर्यनी लत्ता धननो नाश करनारी छे, मंगलनी

લત્તા નિત્ય મરણનો નિર્દેશ કરે છે, ચન્દ્રની લત્તા કાર્યનો નાશ કરે, બુધની લત્તા પળ કાર્ય નાશની સૂચક છે, શનિની લત્તા મરણને કહે છે, બૃહસ્પતિની લત્તા વંધુ-કુટુંબિઓના નાશને સૂચવે છે, રાહુની લત્તા મરણકારક છે જ્યારે શુક્રની લત્તા કાર્યનો વિનાશ કહેનારી છે.

લત્તાનો પરિહાર—

સૌરાષ્ટ્ર સાલ્વદેશેષુ, લાતિતં મં વિવર્જયેત્ ।

ભા૦ટી૦—સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) અને સાલ્વ (રાજસ્થાન) માં લાત વડે હળાયેલ નક્ષત્ર વર્જયું જોઈયે.

‘ લત્તા માલવકે દેશે ’ ‘ ઇટલે લત્તા દોષ માલવા દેશમાં વર્જવો ’ વિવાહ પટલનું એ વચન પણ લત્તાનો અપવાદ સૂચવે છે.

પાતદોષ—

રવિભાદહિપિતૃ મિત્ર, ર્વાષ્ટ્રમહરિપૌણભેષુ ગણિતેષુ ।
આશ્વિનભાદીન્દુયુતૌ, તાવતિ ચૈ પતતિ ગણનયા પાતઃ॥૩૩૧॥

ભા૦ટી૦—સૂર્ય નક્ષત્રથી આશ્લેષા ૧ મઘા ૨ અનુરાધા ૩ ચિત્રા ૪ શ્રવણ ૫ રેવતી ૬ આ છ નક્ષત્રો ગણવાં જે જે સંખ્યા આશ્લેષા આદિની આવે તેટલી તેટલી સંખ્યામાં અશ્વિનીથી ગણતાં જે ચંદ્ર નક્ષત્ર હોય તે ઉપર પાત છે એમ જાણવું—ઉદાહરણરૂપે સૂર્ય મરણી નક્ષત્ર ઉપર છે, તેથી આશ્લેષા ૮ મું, મઘા ૯ મું, ચિત્રા ૧૩ મું અનુરાધા ૧૬ મું, શ્રવણ ૨૧ મું અને રેવતી ૨૬ મું નક્ષત્ર છે માટે અશ્વિનીથી ૮, ૯, ૧૩, ૧૬, ૨૧, ૨૬, આ સંખ્યાના નક્ષત્ર ઉપર ચંદ્ર હોય તો તે નક્ષત્ર પાતવાળું હોઈ શુભ કાર્યમાં વર્જિત કરવું.

પાતને સુગમતાથી જાણવાનો ઉપાય નીચે પ્રમાણે છે—

પાતં શૂલસ્ય ગણ્ડસ્ય, હર્ષણ-વ્યતિપાતયોઃ ।

સાધ્યવૈધૃતયોશ્ચાન્તે, ધિષ્ણયં યત્તત્ર વર્જયેત્. ॥૩૩૨॥

ભા૦ટી૦—પંચાગમાં અપાતા ૨૭ યોગો પૈકીના શૂલ, ગંડ, હપેળ, વ્યતિપાત, સાધ્ય, વૈધૃત આ યોગોના અન્તમાં જે નક્ષત્ર હોય છે તે ઉપર પાતદોષ હોગાથી તેનો ત્યાગ કરવો જ્યોતિષીઓ આ 'પાત' ને 'ચંડીશચણ્ડાયુધ' અથવા, શિવના આયુધ તરીકે વર્ણવે છે, કેશવાર્ક કહે છે—

યદન્તગ હર્ષણસાધ્યશૂલ-ગણ્ડવ્યતિપાતકવૈધૃતીનામ્ ।

તત્રૈવ ચન્દ્રોદ્ધુનિ ચણ્ડમૈશ-મહં પતેન્મઙ્ગલમઙ્ગલક્ષ્મ ॥૩૩૩॥

ભા૦ટી૦—હર્ષણ, સાધ્ય, શૂલ, ગણ્ડ, વ્યતિપાત, વૈધૃતિ, આ યોગોના અન્તમાં જે ચન્દ્ર નક્ષત્ર હોય, ઇટલે જે નક્ષત્રમા આ યોગોની સમાપ્તિ થાય તેજ ચન્દ્ર નક્ષત્ર ઉપર શિવનું 'ચણ્ડાસ્ત્ર' પડે છે જે મંગલ કાર્યના નાશનું ચિહ્ન છે.

જ્યોતિષીઓની દૃષ્ટિમાં પાતની ભયંકરતા—

પાતેન પતિનો બ્રહ્મા, પાતેન પતિતો હરિઃ ।

પાતેન પતિતો રુદ્રસ્તસ્માત્પાતં વિવર્જયેત ॥૩૩૪॥

ભા૦ટી૦—પાતવડે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર જેવા પડ્યા છે માટે પાતને વિશેષ કરીને વર્જવો.

દેશવિશેષે પાતની વ્યવસ્થા—

ચિત્રાગતઃ પાત વિચિત્રદેશે, મૈત્રે મધ્યા માલવકે-નિપિદ્ધઃ ।

પૌષ્ણશ્રુતી ચોત્તરદેશજાતઃ, સર્વંત્ર વર્જ્યંચ મુજગપાતઃ ॥૩૩૫॥

ભા૦ટી૦—ચિત્રાગત પાત વિચિત્ર દેશમાં, અનુરાધા મધ્યાગત પાત માલવામાં અને રેવતી શ્રવણ જ્ઞાપિત પાત ઉત્તર દેશમાં નિપિદ્ધ છે. જ્યારે આશ્લેષામિત નક્ષત્રપાત સર્વત્ર વર્જનીય-છે

પાતનો અપવાદ વસિષ્ઠ કહે છે—

ચણ્ડાયુધં સચણ્ડીશ, હન્તિ સિદ્ધા તિથિર્યથા ।

આન્ત્રવૃદ્ધિર્યથા કાર્યં, નિખિલ સુદૃઢં યથા ॥૩૩૬॥

ખાંડી૦—ચઢીશ ચઢાયુધાપરનામ પાતને સિદ્ધા તિથિ નષ્ટ કરે છે, જેમ સંપૂર્ણ મજવૃત્ત શરીરને આન્ત્રવૃદ્ધિ (સારણ-ગાંઠ) નાશ કરે છે.

સપ્તશલાકા ચક્ર આરંભ સિદ્ધિમાં--

વેધ ઋધ્વતિરઃ સપ્ત-રેખે પૂર્વાદિતોઽગ્નિભાત્ ।

ભસ્ય રેખાગ્રમે ચેટે, હેયથ્રેન્ન પદાન્તરમ્ ॥૩૩૭॥

ખાંડી૦—સાત ઊર્ધ્વ સાત આડી રેખાવાળા સપ્તશલાકા ચક્ર-માં પૂર્વાદિ દિશાઓમાં કૃત્તિકાથી પ્રારંભ કરીને અભિજિત્ સહિત ૨૮ નક્ષત્રો લખવાં, કાર્ય નક્ષત્રની રેખાના વીજા છેડા ઉપર કોઈ ગ્રહ હોય તો તે પોતાની સામેના નક્ષત્રનો વેધ કરે છે માટે જો વેધમાં પાદાન્તર ન હોય એટલે પાદવેધ હોય તો તે શુભ કાર્યના મુહૂર્તમાં વર્જવો.

સપ્તશલાકા ચક્રન્યાસ

	કુ	રો	મૃ	આ	પુ	પુ	આ	
મ								મ
હા								પૂ
રે								હ
હ								હા
પૂ								ચિ
શ								મ્ના
વ								વિ
	અ	અ	હ	પૂ	મૃ	રો	કુ	

સસ શલાકામાં કયા કયા નક્ષત્રનો પરસ્પર વેધ થાય છે એનું સ્પષ્ટીકરણ રામદૈવજ્ઞ કહે છે—

શાક્રેજ્યે શતભાનિલે જલશિવે પૌષ્ણાર્યમર્ક્ષે વસુ-
દ્વીશે વૈશ્વસુધાશુમે હયમગે સાર્પાનુરાધે તથા ।
હસ્તોપાન્તિમમે વિધાતૃવિધિમે મૂલાદિતીત્વાષ્ટ્મા-
ઽજાંઘ્રી યામ્યમધે કુશાનુહરિમે વિદ્હેઽદ્રિરેસે મિથઃ ॥૩૩૮॥

भा०टी०—સસશલાકા ચક્રમા જ્યેષ્ઠા પુષ્ય, શતભિષા-સ્યાતિ, પૂર્વાષાઢા-આર્દ્રા, રેવતી-ઉત્તરાફાલ્ગુની, ધનિષ્ઠા-વિશાખા, ઉત્તરાષાઢા મૃગશિર, અશ્વિની-પૂર્વાફાલ્ગુની, આ-લેષા-અનુરાધા, હસ્ત-ઉત્તરા-માદ્રપદા, રોહિણી-અભિજિત, મૂલ-પુનર્વસુ, ચિત્રા-પૂર્વામાદ્રપદા, મરણી-મઘા, કૃત્તિકા-શ્રવણ, આ વે વે નક્ષત્રોનો પરસ્પર વેધ થાય છે.

સસશલાકા વેધનુ ફલ-દીપિકામાં—

યસ્યાઃ શશી સસશલાકમિદ્ધઃ, પાપૈરપાપૈરથવા વિવાહે ।
ઉદ્ગ્રાહવસ્ત્રેણતુ સવૃતાગી, ઇમશાનભૂમિં રુદતી પ્રયાતિ॥૩૩૯॥

भा०टी०—જે કન્યાના વિવાહમા સસશલાકામા ચંદ્ર વિદ્ધ થાય છે. પાપગ્રહોગ્રહે અથવા સૌમ્યગ્રહોગ્રહે, તે સ્ત્રી વિવાહના ધત્તમાં જ રહતી હતી ઇમશાનભૂમિમા જાય છે,

સસશલાકા વેધ કયાં વર્જવો અને પચશલાકા
કયાં એ વિપે લલ્લ—

ષક્રે સસશલાકાલ્યે, વેધઃ સર્વસુ કર્મસુ ।

ત્યાજ્ય એવ વિવાહે ચ, તથૈવ પચ્ચરેત્વજઃ ॥૩૪૦॥

भा०टी०—સસશલાકા ચક્રમા થતો નક્ષત્ર વેધ સર્વ કાર્યોમાં ધર્જવો જોઈયે, તથા પચશલાકાથી થતો વેધ વિવાહમા અવશ્ય વર્જવો જોઈયે,

पञ्चशलाका वेधचक्र नारदीये-

तिर्यक् पञ्चोर्ध्वगाः पञ्च, रेखे द्वे द्वे च कोणयोः ।

द्वितीयशंभुकोणेग्नि-धिष्ण्यं चक्रे च विन्यसेत् ॥

भान्यतः साभिजित्वेके रेखाकोणे च विद्धभम् ॥३४१॥

भा०टी०—तिर्यक् (आडी) ५ अने उभी ५ रेखा खेंची खूणाओमां २+२ रेखाओ खेंचवाथी पंचशलाका चक्र वनशे, चक्रना ईशान कोणनी बीजी रेखा उपर कृत्तिका लखी ते पछीनी प्रत्येक रेखा उपर रोहिणी आदि १-१ नक्षत्र लखवुं, नक्षत्रो अभिजित् सहित लखवां, एक रेखा के एक कोणमां कोइ ग्रह होय तेथी रेखाना बीजा छेडा उपरनुं नक्षत्र विद्ध थाय छे.

कोनो कोनो परस्पर वेध थाय छे ?

वेधोऽन्योन्यमसौ विरञ्च्यभिजितोर्याम्यानुराधर्क्षयोः ।

विश्वेन्द्रोर्हरिपित्र्ययोर्ग्रहकृतो हस्तोत्तराभाद्रयोः ।

स्वाती चारुणयोर्भवेन्निकृतिभादित्योस्तथोफाल्गयोः ।

खेटे तत्रगते तुरीयचरणाद्योर्वातृतीयद्वयोः ॥३४२॥

भा०टी०—पंचशलाका चक्रमां विवाह नक्षत्रोनो वेध परस्पर आ प्रमाणे थाय छे—रोहिणी-अभिजितनो, भरणी-अनुराधानो, मृगशिर-उत्तराषाढानो, मघा-श्रवणनो, हस्त-उत्तराभाद्रपदनो, स्वाति-शतभिषानो, पुनर्वसु-मूलनो तथा उत्तराफाल्गुनी-रेवतीनो परस्पर ग्रहकृतवेध थाय छे, एटले के रोहिणी उपर रहेल शुभाशुभ ग्रह अभिजितनो अथवा अभिजित् उपर रहेल रोहिणीनो वेध करे छे एजप्रमाणे उपर्युक्त नक्षत्रोनो वेध जाणवो, क्रूर ग्रह विद्ध नक्षत्र तो संपूर्ण त्याज्य गणाय छे, पण सौम्य ग्रहविद्धनो विद्ध चरण त्याज्य होवाथी चरण वेधनो प्रकार कहे छे के-ग्रह प्रथम चरण उपरथी संमुख नक्षत्रना

ચોથા ચરણનો, વીજાથી ગ્રીજાનો, ગ્રીજાથી વીજાનો અને ચોથાથી પહેલા ચરણનો વેધ કરે છે.

પંચશલાકા વેધ વિવાહમા વર્જિત છે અને ઉપર બતાવેલ ૮ નક્ષત્ર યુગ્મોમાં વિરાહોપયોગી રથા નક્ષત્રો આવી જાય છે તેથી ઉપ-રોક્ત કાવ્યમા ધીજા નક્ષત્ર યુગ્મોનો નિર્દેશ કર્યો નથી.

વેધફલં-ફલપ્રદીપે—

અર્કવેધે ચ વૈધવ્યં, ચન્દ્રવેધે વિયોગિની ।

પુત્રશોકાતુરા ભૌમે, બુધે શોકાકુલા ભવેત્ ॥૩૪૩॥

ગુરૌ વન્ધ્યા વિજાનીયાત્, શુક્રે સ્યાદ્ વ્યભિચારિણી ।

મૃતવત્સા શનૌ જ્ઞેયા, રાહૌ ચ કુલટા ભવેત્ ॥

કેતુવેધે સર્વનાશો, એવં વેધસ્ય લક્ષણમ્ ॥૩૪૪॥

ભા૦ટી૦—સૂર્યવેધથી વૈધવ્ય, ચન્દ્રવેધથી વિયોગ, મંગલ વેધથી પુત્રશોક, બુધવેધથી શોક, ગુરુવેધથી વન્ધ્યાપણું, શુક્રના-વેધથી વ્યભિચાર, શનિના વેધથી મૃતવત્સાપણું રાહુના વેધથી કુલ-ટાપણું અને કેતુના વેધથી સર્વનાશ થાય છે. એ વેધનું લક્ષણ છે.

પંચશલાકા વેધનું ગર્ભ ફલ કહે છે—

યસ્મિન્ શશી પચ્ચશલાકામિન્નઃ પાપૈરપાપૈરથવા વિવાહે ।

તેનૈવ વસ્ત્રેણ વિરોદમાના, સ્મશાનભૂમિં પ્રમદા પ્રયાતિ ॥૩૪૫॥

ભા૦ટી૦—જે વિવાહમા ચન્દ્ર પાપગ્રહો વહે અથવા સૌમ્યગ્રહો-વહે પચ્ચશલાકા ચક્રમાં વિદ્ધ થાય છે તે વિવાહમા વિવાદિતા સ્ત્રી વિવાહના જ વસ્ત્રમાં રહતી સ્મશાનભૂમિમા જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે તેના પતિનું જલ્દી મરણ થાય છે.

વિવાહવૃન્દાવને પાદવેધ ફલ—

તસ્મિન્નમિન્નાગ્રગતે મિનત્તિ,

ગ્રહો વિવાહર્ક્ષમશોપમેવ ।

સ્ત્રીપુંસયોરાયુરસૌમ્યવેધઃ,
સૌમ્યવ્યધો હન્તિ સુखानि शश्वत् ॥૩૪૬॥

भा०टी०—ते पंचशलाकाना अभिन्न अग्रभाग पर रहेल ग्रह
संपूर्ण विवाह नक्षत्रनो वेध करे तो क्रूरवेध स्त्रीपुरुषना आयुष्यनो नाश
करे छे अने सौम्यनो संपूर्ण (पाद) वेध तेमना सुखोनो नाश करे छे.

वेध अने तेनो अपवाद—

वसिष्ठनो मत—

पाद एव न शुभः शुभग्रहैर्विद्ध इत्यखिलशास्त्रमतं हि ।
क्रूरविद्धमशुभं न शोभनं शोभनेषु सकलं न पादतः ॥३४७॥

भा०टी०—शुभ ग्रहोથી વેધાયેલ નક્ષત્રનો એકપાદ જ શુભ-
દાયક નથી એ સર્વશાસ્ત્રોનો મત છે, જ્યારે ક્રૂરવિદ્ધ નક્ષત્ર સંપૂર્ણ
અશુભ હોઈ શુભ કાર્યોમાં પાદમાત્ર નહિ પણ પૂરું નક્ષત્ર ત્યાજ્ય છે.

वैद्यनाथ कहे छे—

वेधमाद्यन्तयोरङ्घ्र्यो-रन्योन्यं द्वितृतीययोः ॥
क्रूरैरपि त्यजेत्पादं, केचिदूर्ध्वमर्हर्षयः ॥३४८॥

भा०टी०—કેટલાક ઋષિઓ કહે છે કે પ્રથમ અને ચતુર્થ
તથા ત્રીજા અને ત્રીજા ચરણનો ક્રૂરગ્રહ વેધ કરતો હોય તો પણ
વિદ્ધ ચરણનો જ ત્યાગ કરવો સંપૂર્ણ નક્ષત્રનો નહિ.

वसिष्ठ वेध दोषनो भंग कहे छे—

लग्ने शुभो सौम्ययुतेक्षितो वा,

लग्नाधिनाथो भवगस्तथा वा ।

कालाख्यहोरा च तथा शुभस्य,

भवेधदोषस्य तदा विभंगः ॥३४९॥

भा०टी०—લગ્નમાં શુભગ્રહ હોય, લગ્નપતિ સૌમ્યયુત યા સૌમ્ય-
દષ્ટ હોય, અથવા લગ્નપતિ અગ્યારમા ભવનમાં બેઠો હોય અને શુભગ્રહ

સંગ્રન્ધી કાલહોરા લગ્નકાલે આવતી હોય તો 'નક્ષત્રવેધ' દોષનો ભય થાય છે

ઉદ્દાહતત્ત્વમા પળ એ જ વાત કહે છે—
સદ્યુદ્દત્તનુગે શુભે વ્યધભયં નો ચાપ્યગે લગ્નપે,
હોરાયા ચ શુભસ્ય વા વ્યધભયં નાસ્તીતિ પૂર્વે જગુઃ।

માંટી—લગ્નપતિ અગ્યારમે હોય, લગ્નમાં શુભગ્રહ હોય, લગ્ન શુભયુક્ત તથા શુભદષ્ટ હોય તો વેધદોષનો ભય નથી, અથવા લગ્નકાલે શુભની કાલહોરા હોય તો પણ વેધનો ભય નથી એમ પૂર્વગ્રંથકારો કહી ગયા છે.

માર્તિણ્ડકાર પણ કહે છે—
લગ્નેશે ભવગેઽથવા શશિનિ સદ્દષ્ટે શુભે વાજ્ઞગે।
હોરાયા ચ શુભસ્ય વા વ્યધભય નાસ્તીતિ પૂર્વે જગુઃ॥૩૫૦॥

માંટી—લગ્નપતિ અગ્યારમા સ્થાનમાં, અથવા ચન્દ્રમા અગ્યારમા સ્થાનમાં શુભદષ્ટ હોય, અથવા લગ્નમાં બુધ, ગુરુ, શુક્ર, પૈકીનો કોઈ શુભગ્રહ પડ્યો હોય, અથવા શુભગ્રહ સંગ્રન્ધીની હોરા આવતી હોય તો વેધનો ભય નથી એમ પૂર્વગ્રંથકારો કહી ગયા છે.

एकागल योग दोष—

वसिष्ठ, नारद, कश्यप, श्रीपतिः आदि एकागल योगमां अभि
जित्ने लेता नथी, वसिष्ठं विधान नीचे प्रमाणे છે.—

रेखामेकामूर्ध्वगां पदं च सप्त,
तिर्यङ्मुक्त्वाऽप्यत्र खार्जूरि चक्रे।
तिर्यग्रेखा सस्थयोश्चन्द्रभान्वो—
दृक्सपातो दोष एकागलारयः ॥३५१॥

માંટી—એક રેખા ઊભી સેંચગી અને તેર રેખાઓ ઊભી રેખાને કાપતી આઢી સેંચગી પડેલે સ્વજૂરના જેવું સ્વાર્જૂરિક ચક્ર

વનશે, આડી કોટ્પણ એક રેખાના બે છેડાઓ ઉપર સામસામે ચન્દ્ર સૂર્ય આવતાં તેમનો એકવીજા ઉપર દ્રષ્ટિપાત થવો તેનું નામ 'એકાર્ગલ' યોગ છે, ઉર્ધ્વ રેખાએ કયું નક્ષત્ર ધરીને વાકીનાં નક્ષત્રો સ્વાર્જૂરિકમાં ધરવાં એ વિષે વસિષ્ઠ કહે છે—

અન્ત્યાતિગણ્ડ પરિઘ વ્યતિપાત પૂર્વ—

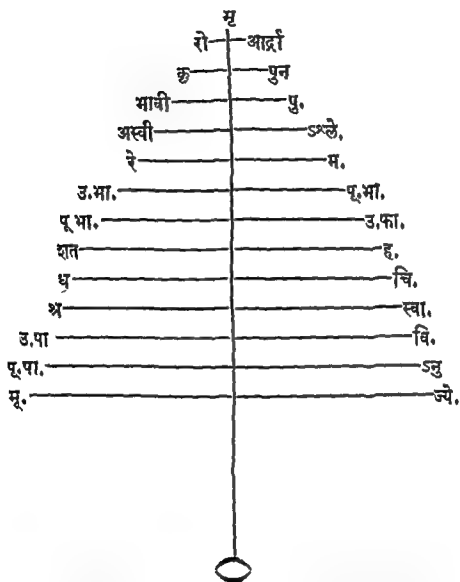
વ્યાઘાત ગણ્ડ વરશૂલ મહાગ્નિષુ ।

ચિત્રાનુરાધપિતૃપન્નગદસ્રભેષુ,

સાદિત્ય મૂલ શશિ મૃગશિર મૃધ્નિ ભેષુ ॥૩૫૨॥

આ૦ટી૦—જે દિવસે વૈધૃતિ, અતિગણ્ડ, પરિઘ, વ્યતિપાત, વિષ્કુમ્ભ, વ્યાઘાત, ગણ્ડ, શૂલ, વજ્ર, આ ૯ અશુભ યોગો પૈકીનો કોઈ અશુભયોગ હોય તો એકાર્ગલની તપાસ કરવી, વૈધૃતિ હોય તો ચિત્રા, અતિગણ્ડમાં અનુરાધા, પરિઘમાં મઘા, વ્યતિપાતમાં આશ્લેષા, વિષ્કુમ્ભમાં અશ્વિની, વ્યાઘાતમાં પુનર્વસુ, ગણ્ડમાં મૂલ, શૂલમાં મૃગશિર અને વજ્રમાં પુષ્ય નક્ષત્ર સ્વાર્જૂરિક ચક્રના મસ્તકે ઉર્ધ્વ રેખા ઉપર લખી તે પછીના નક્ષત્રો અનુક્રમે આડી રેખાઓ ઉપર ઉપરથી નીચે લખવાં, વીજી તરફ નીચેથી ઉપર લખતા જવું અને ૨૭ નક્ષત્રો પૂરાં કરી સૂર્ય ચન્દ્ર જે જે નક્ષત્ર ઉપર હોય ત્યાં લખવા, જો સૂર્ય ચન્દ્ર એક રેખામાં સામસામે આવતા હોય અને નક્ષત્રોના વેધક ચરણો ઉપર રહીને એક વીજા ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરતા હોય તો તે દિવસે તે ચન્દ્ર નક્ષત્ર શુભ કાર્યમાં અવશ્ય વર્જવું । એકાર્ગલ યોગ દર્શક સ્વાર્જૂરિક ચક્ર—

સ્વાર્જૂરિક ચક્ર—

ઉદયપ્રભદેવ, ત્રિવિક્રમ, આદિ મધ્યકાલીન વિદ્વાનો સ્વાર્જૂરિક ચક્રમા અભિજિતની ગણના કરે છે. પરન્તુ ગ્રાચીન મંહિતાકાગે અભિજિતને વર્જિત કરે છે, નાસદજી તો એના સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નિપેધ કરે છે, તે નીચે પ્રમાણે—

ભાન્યેકરેગ્વાસ્થિતયોઃ, સૂર્યાશ્ચન્દ્રમસોર્મિથઃ ।

एकार्गलो द्रष्टिपात-श्चाभिजिद्वर्जितानि वै ॥૩૫૩॥

भा०टी०—नक्षत्रो अभिजित् रहित लखवां एक रेखास्थित
सूर्य चन्द्रनो परस्पर द्रष्टिपात तेनुं नाम 'एकार्गल' छे. कश्यप पण
अभिजित् रहित नक्षत्रो कहे छे,—

एकार्गलो द्रष्टिपात-श्चाभिजिद्वरहितानि वै ।

भा०टी०—खार्जूरिक चक्रमां परस्पर द्रष्टिपात थवो ते एका-
र्गल योग छे. अने खार्जूरिक चक्रमां नक्षत्रो अभिजित् रहित लेवां,

आ सम्बधमां अभिजितने अंगे लखे छे.

લાંગલે કમઠે ચક્રે, ફણિચક્રે ત્રિનાડિકે ।

अभिजिद् गणना नास्ति, चक्रे खार्जूरिके तथा ॥૩૫૪॥

તારાયાં ગ્રહચક્રે ચ, સંઘાતે લોહપાતકે ।

अभिजिद् गणना नास्ति, लाते पाते च कण्टके ॥૩૫૫॥

भा०टी०—हल चक्रमां, कूर्म चक्रमां, त्रिनाडिक फणिचक्रमां
तथा खार्जूरिक चक्रमां अभिजित्नी गणना नथी.

તારામાં, ગ્રહચક્રમાં, સંઘાતચક્રમાં, લોહપાતમાં, લસામાં,
પાતમાં અને કંટકમાં પણ અભિજિતની ગણના નથી.

एकार्गल योगनो विषय—

विवाहे प्रथमे क्षौरे, सीमन्ते कर्णवेधने ।

व्रतेऽन्नप्राशने चैव, खार्जूरं परिवर्जयेत् ॥૩૫૬॥

भा०टी०—विवाहमां, पहेलां क्षौरमां, सीमन्तमां, कर्णविध-
वामां व्रतग्रहणमां, अन्न प्राशनमां, एकार्गल दोष वर्ज्यो,

एकार्गलयोगनुं फल नीचे प्रमाणे छे.

खरकरतुहिनांशोर्द्रष्टिसंपातजात—

स्वनलमयशरीरश्चोद्गिरन् वह्निसंघान् ।

ધ્રુવિ પતતિ જનાનાં, મંગલધ્વસનાંય,
શુભગણશતસૈવૈરપ્યવાયોઽગ્નિકોપઃ ॥૩૫૭॥

भा०टी०—सूर्य चन्द्रना एकांगल द्रष्टिपातना योगधी भूमि
धर अग्रिमयशरीरधारी अग्निज्वालाओने वमतो सँकडो गुणो बढे
पण न रोक्याय एवो मनुष्योना आरब्ध मंगल कार्योंना नाश माटे
अग्नि कोप उतरे छे ।

राम मते दश योग दोष-
शशाङ्कसूर्यक्षयुते भशोपे,
खंभू युगाङ्कानिदशेशतिथ्यः ।
नागेन्दबोद्धेन्दुमिता नखाश्चेद्,
भवन्ति चैते दशयोगसज्ञाः ॥३५८॥

भा०टी०—सूर्य नक्षत्र तथा चन्द्र नक्षत्रनी अश्विनीधी गणना
कर्ता जे सरया आवे ते वने सख्यांकोने जोडीने २७ नो माग
देवो शेष ०।१।४।६।७।११।१५।१८।१९।२०। आ पैकीनो अंक
वधे तो दशयोग नामनो दोष जाणवो, आ सिवायनो शेष अंक
आवे तो दशयोग नथी ए अर्थात् समजवानुं छे ।

दशयोग दोषनो विषय-
विवाहादौ प्रतिष्ठायां, व्रते पुसवने तथा ।
कर्णवेधे च चूडायां, दशयोगं विवर्जयेत् ॥३५९॥

भा०टी०—विवाह आदि कार्योंमा, प्रतिष्ठामा, व्रतग्रहणमा
पुमरनमा, कर्णवेधमा अने चूलाकर्ममा, दशयोगने वर्जवो ।

दशयोगानु फल लल्ल कहे छे—
मरुमेघाग्निभूपाल-चौरमृत्युरुजोऽशनिः ।
कलिर्हानिर्दशोद्वाहे, दोषास्त्याज्या सदा बुधैः ॥३६०॥

भा०टी०—दशयोगોનુ અનુક્રમે ફલ-વાયુથી નુકશાન, મેઘ-

थी नुकसान, अग्निथी नुकसान, राजाथी नुकसान, चौरथी नुकसान, मृत्युभय, रोगभय, बीजलीना भय, कलह, धनहानि, आम शूल्य एक आदि दशयोगोनुं आ फल छे, माटे विवाहमां तो विद्वानोए दशयोगनो सदा त्याग ज करवो ।

दश योगनो परिहार-ज्योतिःसागरमा-
योगाङ्के विपमे सैके, समे स वसुलोचने ।

दलीकृतेऽश्विनी पूर्वे, दशयोगमुदाहृतम् ॥३६१॥

दशयोगे महाचक्रे, प्रमादाद्यदि विध्यते ।

क्रूरः सौम्यग्रहैर्वापि, दम्पत्योरेकनाशनम् ॥३६२॥

भा०टी०—दश योगनो अंक विपम होय तो तेमां १ जोडवो अने सम होय तो तेमां २८ जोडवा, पछी तेने अर्ध करतां जे अंक रहे ते अश्विनी आदि नक्षत्र जाणवुं, पछी १४ आडी रेखाओ खंची प्रत्येक रेखाप्रे आवेल नक्षत्रथी मांडीने अभिजित सहित २८ नक्षत्रो लखवां अने जे जे ग्रह जे जे नक्षत्र उपर होय ते ते ग्रह त्यां लखवो, चन्द्र नक्षत्र जे रेखा उपर होय ते रेखाना बीजा छेडा उपर आवेल नक्षत्र उपर क्रूर या सौम्य ग्रह होय अने चन्द्राधिष्ठित नक्षत्रनो वेध करतो होय तो ते नक्षत्रमां विवाह करवाथी पति पत्नीमांथी कोइ एकनुं मरण थाय, पण ते नक्षत्रनो ग्रह वेध न करतो होय तो ते दशयोगकारक नथी ।

भारद्वाज दशयोग दोषोनो बीजो परिहार कहे छे-
गुरौ लग्नाधिपे शुक्रे, सवीर्ये लग्नकेन्द्रगे ।

दशदोषो विनश्यन्ति, यथाग्नौ तूलराशयः ॥३६३॥

भा०टी०—गुरु लग्नपति थइ लग्नमां या केन्द्रमां होय अथवा शुक्र बलवान थइ लग्न अथवा केन्द्रमां रहेल होय तो दशयोगना दोषनो नाश करे छे. जेम अग्निमां तूलना ढगला बलीने भस्म थाय छे तैम ।

क्रान्तिसाम्यापरपर्यायो महापातः, आरम्भसिद्धौ-
अकैन्धोर्भुक्तांशक-राशियुतौ क्रान्तिसाम्यनामायम् ।
चक्रदले व्यतिपातः, पातश्चके च वैधृतस्त्याज्यः ॥३६४॥

भा०टी०—सूर्य चन्द्र स्पष्ट करी ग्रंनेमा अयनांशो जोडीने
तेओना राश्यंशादिने एकत्र करवा, राश्यंक जो ६ आवे तो ते सम
यमा 'व्यतिपात' नामक महापात छे एम जाणवुं अने राश्यंक जो
१२ नो होय तो ते बखते 'वैधृत' महापात छे एम निश्चयथी जा-
णवुं, जो ६ अथवा १२ ना राश्यंक उपर अश के कला त्रिकलाओ
व्यतीत थइ होय तो गणित घडे घडी पलो बनाववी अने महापात
वीत्याने एटली घडी पलो थइ एम कहेवुं अने ६ अथवा १२ ना
राश्यंकमा अमुरु घडी पलो घटती होय तो महापातमा आटली घडी
पलो घटे छे एम कहेवुं. जे समये राश्यंक ६ के १२ नो होय अने
अश कला त्रिकलादिना स्थाने शून्य आवता होय त्यारे महापातनो
मध्यकाल जाणवो. आ महापात शुभ कार्यमा अवश्य बर्जवो जोइये,
आ महापातने ज ज्योतिर्विदो 'क्रान्तिसाम्य' दोष तरीके वर्णवे छे.

महापातने अगे सूर्यसिद्धान्तनु स्पष्टीकरण-

एकायनगतौ स्यातां, सूर्याचन्द्रमसौ यदा ।

तद्युतौ मण्डले क्रान्त्यो-स्तुल्यत्वे वैधृताभिधः ॥३६५॥

विपरीतायनगतौ, चन्द्राको क्रान्तिलिसिकाः ।

समास्तदा व्यतीपातो, भगणार्धं तयोर्युतौ ॥३६६॥

तुल्यांशुजाल संपर्कात्, तयोस्तु प्रवहात्ततः ।

तादृक्क्रोधोद्भवो बहिर्-लोकाभावाय जायते ॥३६७॥

भा०टी०—सूर्य तथा चन्द्र बने ज्यारे एरु अयनमा होय अने
तेमना राशि अको जोडता १२ नी सरया थाय त्यारे बनेनी क्रान्ति
बरोबर थवाथी 'वैधृति' नामक महापात उत्पन्न थाय छे, अने
सूर्य चन्द्र एक मीजाथी विपरीत अयनोमा होय, तेमनी क्रान्तिनी

પલો સમાન હોય અને તેમની રાશિઓનો અંક રાશિમંડલથી અર્ધ ભાગનો અર્થાત્ ૬ નો હોય ત્યારે ‘વ્યતીપાત’ નામક મહાપાત ઉપજે છે. સમાન ક્રાન્તિના યોગથી સૂર્ય ચન્દ્ર વંન્નેના કિરણજાલના પરસ્પર સંઘટ્ટનથી પ્રવાહિત થતો અગ્નિપ્રવાહ-જાળે કે તેમના તે પ્રકારના ક્રોધથી જ પ્રકટ્યો હોય-લોકના અભાવને માટે થાય છે, તાત્પર્યર્થ એ છે કે ક્રાન્તિસામ્યમાં શુભ કાર્ય કરવાથી કરનારને અગ્નિ જન્ય ભયનો સામનો કરવો પડે છે.

एज वस्तुने रामदैवज्ञ दृष्टान्तद्वारा समजावे छे-

पश्चास्याजौ गोमृगौ तौलिकुम्भौ,

कन्यामीनौ कर्कशी चापयुग्मे ।

तत्रान्योन्यं चन्द्रभान्वोर्निरुक्तं,

क्रान्तेः साध्यं नो शुभं मंगलेषु ॥૩૬૮॥

भा०टी०—सिंह-मेष, वृषभ-मकर, तुला-कुम्भ, कन्या-मीन, कर्क-वृश्चिक અને धनु-मिथुન આ છ રાશિયુગ્મોમાં સાયન સૂર્ય ચન્દ્ર આવે ત્યારે ૧૨ રાશિમિત અથવા ૬ રાશિમિત મહાપાત ઉપજે છે, સાયન સૂર્ય ચંદ્ર પૈકીનો એક સિંહ અને વીજો મેષ ઉપર આવી સમક્રાન્તિમાં આવે ત્યારે ૬ રાશિપરિમિત ‘વ્યતીપાત’ વૃષભ-મકર રાશિમાં સાયન-સૂર્યચન્દ્ર હોઈ સમક્રાન્તિમાં આવે ત્યારે ૧૨ રાશિપરિમિત ‘વૈધૃત’ તુલા-કુંભ ઉપર હોય ત્યારે ‘વ્યતીપાત’ કન્યા-મીન ઉપર વે હોય ત્યારે ‘વ્યતીપાત’ કર્ક-વૃશ્ચિક ઉપર હોય ત્યારે ‘વૈધૃત’ ધનુ-મિથુન ઉપર હોય ત્યારે પણ ‘વૈધૃત’ નામક ‘મહાપાત’ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વંને પ્રકારનું ક્રાન્તિસામ્ય મંગલકાર્યમાં વર્જવું જોઈયે. આ ક્રાન્તિસામ્ય નિયત હોતું નથી, વિવાહ વૃન્દાવનના નિર્માણકાલમાં એ મહાપાત “ધ્રુવ” યોગનું પ્રથમ ચરણ વીત્યે તેમજ “એન્દ્ર” યોગનું ચતુર્થ ચરણ શેષ રહેતાં.

उत्तम धनो हतो, पण आज्ञे ८ नियम प्रमाणे महापात पटनो नही,
आज्ञे साठ आ महापातों प्रायः 'गंदृष्टि' अने 'शुक्र-ब्रह्मा' अ
न्याय योगोमा आल्या करे ते आ संवन्धमां 'आत्म सिद्धिमांतक'
करे एक नियामक श्लोक आर्षाने क्या क्या योगोमां महापातनी
तपास करवी ते निश्चितरूपे उणाव्युं छे, ते श्लोक नीचे प्रमाणे छे-

गण्डोत्तगर्वाच्छुक्रादेः, क्रान्तिमाम्यस्य संभवः ।

सार्वपञ्चसु योगेषु नन्द्यहं पण्डितं जेन ॥३६९॥

भा०टी०—गंदनो उत्तगर्वे, वृद्धि, शुक्र, व्यापार, दर्पण, वर्ग
यान ८ सादा पाच योगोमां नेमज शुक्र, ब्रह्मा, ऐन्द्र, वैश्वानर, त्रिकंम
अने प्रीतिपूर्वार्थ आ सादा पांच योगोमा महापातनो संभव होइ
तपास करवी अने प्रथम पटोना दिवसो मुद्दिन क्रान्तिमाम्यनो
न्याग रूढो.

ग्रन्थान्तरमां पण महापात संख्या ३ दिवसो वर्ज्यानुं विरान
इष्टिगोचर थाय छे, जेम के-

गन १ मेध्य २ वर्तमान ३, मृग्य १ लक्ष्म्या २ युषां ३ क्रमात् ।
क्रान्तिमाम्यं मृजेदानीं, त्यहं तेनाञ्च वर्ज्यताम् ॥३७०॥

भा०टी०—गंर आवनुं अने वर्तमान क्रान्तिमाम्य अनुक्रमे
मुख लक्ष्मी अने आयुष्यनी हानि करे छे सादे नन्प्रतिवद ३ दिवसो
वर्ज्या होय, ८म र्ता केंद्राक आचार्यो क्रान्तिमाम्यनो एक न
दिवस अने केंद्राक क्रान्तिमाम्यनान्ते न दृष्ट गणी न्यागनो
आदेश करे छे, करे छे के

रिपमदिग्येन हतस्य पश्चिणः, मृगस्य मांसं मृग्यदंश्नतादत्ते ।
यथा तर्पय व्यतिपातयोगे, क्षणोऽप्यवर्ज्यो न निश्चिन्नराज ॥३७१॥

भा०टी०—ऐसमा पुत्रेय क्षणरहे मारंल मृगनु मांस दय
मना स्थाने न मार, ६ होय छे केव शरीरमा मागनु ते दृष्ट होनु नही

एज रीते महापातनो वर्तमान समय ज वर्जवो, आखी तिथि के आखो वार वर्जवानी जरूरत नथी.

गमे तेम होय पण महापातनी महादोषोमां गणना छे अने ए अवश्य वर्जनीय छे, ए विषे लल्ल कहे छे-

खड्गाऽऽहतोऽग्निना दग्धो, नागदृष्टोऽपि जीवति ।

क्रान्तिसाम्यकृतोद्वाहो, त्रियते नाऽत्र संशयः ॥३७२॥

भा०टी०-खड्गवडे हणायेल, अग्निद्वारा बलेल अथवा सर्पे दशेल जीवे छे पण क्रान्तिसाम्यमां परणेल मरे छे एमां शंका नथी.

महापात यंत्रक—

निम्नोक्त राशिपुगमस्थितसूर्यचन्द्रयोः क्रान्तिसाम्ये.

मेप	वृष	मिथुन	कर्क	कन्या	तुला
१	२	३	४	६	७
सिंह	मकर	धनु	वृश्चिक	मीन	कुंभ
५	१०	९	८	१२	११

वज्रपञ्चक—

तिथिं वारं च नक्षत्रं, नवभिश्च समन्वितम् ।

सप्तभिश्च हरेद्भागं, शेषांके फलमादिशेत् ॥३७२॥

त्रिशेषे तु जलं विन्यात्, पञ्चशेषे प्रभञ्जनः ।

सप्तशेषे वज्रपातो, ज्ञेयं वज्रस्य लक्षणम् ॥३७३॥

भा०टी०--तिथि वार, नक्षत्रना आंक भेगा करी तेमां नव जोडवा पछी तेने सातनो भाग देवो, शेष अंक रहे तेनुं फल कहेवुं

૩ શેષ રહે તો જલ જાણવું, પાંચ શેષ રહે તો પાન અને ૭ અથવા
૦ શેષ રહે તો વજ્રપાત જાણવો એ વજ્રનુ લક્ષણ છે

કોઈ વજ્રનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહે છે:—

સૂર્યાત્ પશ્ચદશ ઋક્ષ-મષ્ટાદશં ચ રાહુણા ।

અયોર્વિંશતિ કેતુશ્ચ ચતુર્વિંશતિ ભૂસુતઃ ।

પશ્ચર્વિંશતિ મન્દશ્ચ, વિચાદૈ વજ્રપશ્ચકમ્ ॥૩૭૪॥

વ્યાધિઃ સૂર્યેઽગ્ની રાહૌ ચ, કેતૌ નૃપભયં તથા ।

ભૌમે ચોરભય વિન્ધ્યાન્મરણં ચ શનૈશ્ચરે ॥૩૭૫॥

ખાંડી—લગ્ન નક્ષત્રથી ૧૨ મુ નક્ષત્ર સુર્યનું, ૧૮ મું રાહુનું,
૨૩ મું કેતુનું, ૨૪ મું મંગલનું અને ૨૫ મુ શનૈશ્વરનુ હોય તો વિનાશ
માં એ પાંચ વજ્ર છે, સૂર્યમાં રોગ, રાહુમાં અગ્નિ મય, કેતુમાં રાજમય,
મંગલમાં ચોરમય, અને શનૈશ્વરમાં મરણ જાણવું.

વાળપશ્ચક—

લગ્ને નાહયા યાત તિથ્યોદ્ધ તથા:

શેષે નાગદ્વ્યવિધિ તર્કેન્દુસંખ્યે ।

રોગો બહિરાજચૌરો ચ મૃત્યુ-

ર્વાળશ્ચાયં દાક્ષિણાત્યા પ્રસિદ્ધાઃ ॥૩૭૬॥

ખાંડી—લગ્ન તિથિ યુક્ત ગત તિથિઓને ૯ નવે ભાગતાં
શેષ ૮, ૨, ૪, ૬, ૧, ૧ આ પૈકીનો અંક રહે તો અનુક્રમે રોગ, અગ્નિ,
રાજ, ચોર, મૃત્યુ, નામનાં ગ્રાણ હોય છે. એ પાંચ વાળો દાક્ષિણા-
ત્યોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

વિવાહ-પટલોક્ત પાંચ વાળો—

ગતતિથિયુત્તલગ્ન પશ્ચદા સ્થાપનીયં,

તિથિ ૧૫ રવિ ૧૨ દશ ૧૦ નાગૈ ૮ વૈદ ૪ યુક્ત ક્રમેણ ।

वन्ने सन्ध्याओमां सदा वर्जवो, तेमां पण ज्यां लग्न बलवान् होय
त्यां पंचकनो दोष नथी निष्फल थइ जाय छे.

योग

योगो अनेकविध छे, सूर्य चन्द्र नक्षत्रोना योगथी वनता
विष्कंभादि २७ योगो, वार नक्षत्रना योगथी वनता आनंदादि
२८ योगो, ए उपरांत एकार्गल, दृष्टियोग, तिथि नक्षत्रोथी वनता
शुभाशुभ योगो, वार नक्षत्रोथी वनता शुभाशुभ योगो, तिथिवार
नक्षत्रोना संबन्धथी वनता योगो, आ सर्वयोगोनो संक्षेपमां परिचय
अने ते योगोमां विधेय कार्योंनो निर्देश कराववो ए आ प्रकरण
लखवानो उद्देश छे.

विष्कंभादि योगा नयनोपाय—

यस्मिन्नुक्षे स्थितो भानु—र्यत्र तिष्ठति चन्द्रमाः ।

एकीकृत्य त्यजेदेकं, योगा विष्कंभकादयः ॥३८४॥

भा०टी०—जे नक्षत्र उपर सूर्य रहेल होय अने जे नक्षत्रमां
चंद्रमा होय ते वने नक्षत्रोनी अंक संख्या एकत्र करीने तेमांथी एक
ओछो करवो, शेष जे अंक रहे तेढलामो विष्कंभादि योग जाणवो
अंक राशि जो २७ थी अधिक होय तो तेमांथी २७ बाद करी शेष
अंकमांथी एक ओछो करवो ने शेषांकने योगनो अंक जाणवो-

उदाहरण—

सूर्य अश्विनी उपर रहेल छे अने चंद्रमां पण ते उपर
आव्यो छे तो ते दिवसे सूर्य चंद्र नक्षत्रांक युतिनी संख्या २ थइ,
एमांथी १ बाद करतां शेषांक १ रह्यो आथी जणायुं के ते दिवसे
१ लो विष्कंभ योग छे. बीजुं उदाहरण—सूर्य अश्विनी उपर अने
चंद्र रेवती उपर छे वनेनो नक्षत्रांक २८ थयो, १ ओछो करतां शेष

२७ रक्षा एतले ते दिवसे २७ मो वैधृतयोग छे ए सिद्ध थयुं ए ज प्रमाणे सर्वत्र सूर्य-चंद्र नक्षत्रो उपरथी विष्कंभादि दिन योगो काढवा.

योगानयननो बीजो प्रकार—

गर्गेणोक्तास्त्रिमे योगा आनन्दाद्या निमित्तजाः ।

विष्कंभाद्यास्तथा नित्या, अन्ये नैमित्तिकाः पुनः ॥३८५॥

वाक्यते रक्तनक्षत्रं, श्रवणाच्चान्द्रमेव च ।

गण्यते तद्युतिं कुर्याद्, योगः स्यादक्षशेषितः ॥३८६॥

भा०टी०—गर्गाचार्ये आनन्दादि निमित्त ज विष्कंभादि नित्य अने बीजा नैमित्तिक योगो कहा छे, विष्कंभादि योगो लाव-
धानी प्रक्रिया ए छे के पुष्यथी सूर्य नक्षत्र अने श्रवणथी चंद्र नक्षत्र
गणता जे अंको आवे ते बंनेने जोडी २७ नो भाग देवो जे शेष रहे
तेटलामो ते दिवसे विष्कंभादि योग छे एम जाणवुं. जो जोडेला
अंकने २७ नो भाग न लागे तो जोडेला अंक परिमित ज ते दिवसे
योग जाणवो.

विष्कंभादि २७ योगो—

विष्कम्भः प्रीतिरायुष्मान्, सौभाग्यः शोभनाह्वयः ।

अतिगण्डः सुकर्माख्यो, धृतिः शूलोऽथ गण्डकः ॥३८७॥

वृद्धिर्ध्रुवाख्यो व्याघातो, हर्षणो वज्रसंज्ञकः ।

सिद्धियोगो व्यतीपातो वरीयान् परिधः शिवः ॥३८८॥

सिद्धः साध्यः शुभः शुक्ले ब्रह्मन्द्रो वैधृताह्वयः ।

सप्तविंशति योगास्ते, स्वनामफलदाः स्मृताः ॥३८९॥

भा०टी०—विष्कम्भ १ प्रीति २ आयुष्मान् ३ सौभाग्य ४
शोभन ५ अतिगण्ड ६ सुकर्मा ७ धृति ८ शूल ९ गण्ड १० वृद्धि ११
ध्रुव १२ व्याघात १३ हर्षण १४ वज्र १५ सिद्धि १६ व्यतीपात १७
वरीयान् १८ परिध १९ शिव २० सिद्ध २१ साध्य २२ शुभ २३

શુકલ ૨૪ વ્રહ્મા ૨૫ એન્દ્ર ૨૬ વૈધૃત ૨૭. આ ૨૭ યોગો પોતાના નામ પ્રમાણે ફલ આપનારા છે.

અશુભયોગોની વર્જ્ય ઘડીઓ—
 વિરુદ્ધયોગેષુ ય આદ્યપાદઃ,
 શુભેષુ કાર્યેષુ વિવર્જનીયઃ ।
 સવૈધૃતાખ્યો વ્યતિપાતયોગા,
 સર્વોઽપિ નેષ્ટઃ પરિઘાર્દ્દમાઘમ્ ॥૩૯૦॥
 તિસ્રસ્તુ નાહયઃ પ્રથમે ચ વજ્રે,
 ગળ્દેઽતિગળ્દેઽપિચ પદ્ ચ ષદ્ ચ ।
 વ્યાઘાતયોગે નવ પશ્ચશૂલે,
 શુભેષુ કાર્યેષુ વિવર્જનીયાઃ ॥૩૯૧॥

ખાંટી૦—વિરુદ્ધ યોગોનો પ્રથમ ચરણ શુભ કાર્યોમાં વર્જવો જોઈયે, વ્યતિપાત તથા વૈધૃત યોગો સંપૂર્ણ વર્જનીય છે, પરિઘનો પ્રથમ અર્ધભાગ વર્જવો, વિષ્કંભ-વજ્રની ૩-૩, ગંઢ-અતિગંઢની ૬-૬, વ્યાઘાતની ૯ અને શૂલયોગની ૫ ઘડીઓ શુભ કાર્યોમાં વર્જનીય છે.

યોગેશ-વસિષ્ઠમતે—

સૂર્યાચન્દ્રમસોર્ધિષ્ણય-યોગાજ્ઞાતા યતસ્તતઃ ।
 ઋક્ષેશા એવ યોગેશા, જ્ઞાતવ્યાઃ સર્વકર્મસુ ॥૩૯૨॥

ખાંટી૦—યોગો સૂર્ય ચંદ્ર નક્ષત્રોના યોગથી બને છે તેથી નક્ષત્રોના સ્વામીઓ જ યોગોના સ્વામીઓ જાણવા, સર્વ કાર્યોમાં નક્ષત્રેશોનો જ યોગેશ રૂપે ઉપયોગ કરવો.

નારદના મતે યોગેશો આ પ્રમાણે છે—

યોગેશા યમ-વિષ્ણિવન્દુ-ધાતૃ-જીવ-નિશાકરાઃ ।
 ઇન્દ્ર-તોયા-ઽહિ-વહ્ન્યર્ક-ભૂ-મરુદ્-ભગ-તોયપાઃ ॥૩૯૩॥

गणेश-रुद्र-धनद, -त्वष्ट-मित्र -पडाननाः ।

सावित्री कमला गौरी, नासत्यौ पितरो दितिः ॥३९४॥

भा०टी०—यम, विष्णु, चन्द्रमा, धाता, बृहस्पति, चन्द्रमा, इन्द्र, जल, सर्प, अग्नि, सूर्य, भूमि, मरुत्, भग, वरुण, गणेश, रुद्र, धनद, त्वष्टा, मित्र, कार्तिकेय, सावित्री, कमला, गौरी, अश्विनीकुमार, पितर, दिति, आ विष्कंभादि २७ योगोना स्वामिओ छे.

तिथिकरणादिना स्वामियोना प्रयोजन विधे वराहः—

यत्कार्यं नक्षत्रे, तद्वैवत्यास्तु तिथिषु तत्कार्यम् ।

करण मुहूर्तेष्वपि तत्, सिद्धिकरं देवतासदृशम् ॥३९५॥

भा०टी०—जे नक्षत्रमा जे कार्य करवानु होय ते नक्षत्र स्वामि तिथिमा करवायी सिद्ध थाय छे, एज प्रमाणे नक्षत्र स्वामि सम-स्वामिक करण तथा मुहूर्तोमां पण कार्य करवु सिद्धिदायक थाय छे

विष्कंभादि विधेय कार्यो—

चौल च बीजरोपं च, स्त्रीसंगं दन्तकल्पनम् ।

काष्ठकर्म रिपूबाट, विष्कंभे तु प्रकारयेत् ॥३९६॥

मित्रत्वं लेपनं चैव, भूपण भूपरिग्रहम् ।

राजवश्यं महोत्साहं, प्रीतियोगे प्रकारयेत् ॥३९७॥

बीजवापं धनग्राह-मायुरारोग्यकर्म च ।

विवाहं व्रतबन्ध च, ह्यायुष्मति च कारयेत् ॥३९८॥

वस्त्रबन्ध-मलंकार, सौभाग्य लेपकर्म च ।

सोमपानं सुरापान, सौभाग्ये तु प्रकारयेत् ॥३९९॥

चिवाहदानकर्माणि, भूपण भूपरिग्रहम् ।

राजाभिषेकमायुष्य, शोभने च प्रकारयेत् ॥४००॥

भा०टी०—चूडार्कर्म, बीजवापन, स्त्रीसंग, दन्तशोधन, काष्ठ-कार्य, शत्रुनुं उच्चाटन, ए कार्यो विष्कंभमा करावया, मित्रता,

વિલેપન, ભૂષણધારણ, ભૂમિની સ્વરીદી, રાજવશીકરણ અને મહો-
ત્સાહજનક કાર્ય એ સર્વ કાર્ય પ્રીતિયોગમાં કરાવવાં. વીજવપન,
દ્રવ્યસમાદાન, આયુ તથા આરોગ્યવર્ધક કાર્ય, વિવાહ, વ્રતગ્રહણ એ
કાર્યો આયુષ્માન્ યોગમાં કરાવવાં. વસ્ત્રપરિધાન, અલંકાર કાર્ય,
સૌભાગ્યકર્મ, લેપકર્મ, સોમવહ્નીરસપાન, મદિરાપાન એ સૌભાગ્ય
યોગમાં કરાવવાં. વિવાહ, દાન, ભૂષણકર્મ ભૂમિગ્રહણ, રાજાભિષેક
અને આયુષ્યવર્ધક કર્મ શોભનયોગમાં કરાવવાં.

વિગ્રહં નિગ્રહં ચૈવ, રોદનં વધવન્ધનમ્ ।

છેદનં વશ્ચનં શુદ્ર-મતિગણે પ્રકારયેત્ ॥૪૦૧॥

ચિત્રકર્મ ગૃહસ્થાપનં, કલ્યાણં ભૂપરિગ્રહમ્ ।

રાજાભિષેકકર્માણિ, સુકર્મણિ ચ કારયેત્ ॥૪૦૨॥

પ્રાકારં તોરણાદીનિ, દેવાલયગૃહાણિ ચ ।

સેતુવન્ધં ગજારોહં, ધૃતિયોગે તુ કારયેત્ ॥૪૦૩॥

ક્રૂરકર્મ રિપૂચ્ચાટં, મારણં દાહનં તથા ।

વન્ધનં ચાવમાનં ચ, શૂલયોગે પ્રકારયેત્ ॥૪૦૪॥

શત્રુઘાતં રિપૂચ્ચાટં, તડાગં સેતુવન્ધનમ્ ।

ક્ષેત્રસેવાં ગદાયુદ્ધં, ગંડયોગે પ્રકારયેત્ ॥૪૦૫॥

આંટી૦—લઢાહ, દંડ કરવો, રોવરાવવું, વધ-વન્ધન, કાપવું,
ઠગવું, અને હલકટકામ અતિગંડયોગમાં કરાવવાં, ચિત્રકારી, ગૃહ-
સ્થાપન, મંગલકાર્ય, ભૂમિગ્રહણ, રાજાભિષેક ક્રિયા એ કામો સુકર્મ
યોગમાં કરાવવાં. કિલ્લેવન્ધી, તોરણાદિકાર્યો, દેવાલયો, ઘરો,
પુલો બાંધવા, હાથી ઉપર ચઢવું એ કાર્યો ધૃતિયોગમાં કરાવવાં. ક્રૂર
કાર્ય, શત્રુનું ઉચ્ચાટન, મારણ, બાલવું, વંધન અને અપમાન એ કાર્યો
શૂલયોગમાં કરાવવાં. શત્રુનો ઘાત, શત્રુનું ઉચ્ચાટન, તલાવસ્થાપન,
પુલબાંધવો, ક્ષેત્રકર્ષણ કરવું અને ગદાયુદ્ધ એ કામો ગંડયોગમાં કરાવવાં.

बीजवापं धनग्राह, विवाह वस्त्रबन्धनम् ।
 तडाग सेतुबन्धं च, वृद्धियोगे प्रकारयेत् ॥४०६॥
 वस्त्रबन्ध गृहस्थाप, तडागं सेतुबन्धनम् ।
 भूषणं बहुरत्नं च, ध्रुवयोगे प्रकारयेत् ॥४०७॥
 बन्धन रोधन चैव, घातनं छेदनं तथा ।
 क्रूराणि बहुकर्माणि, व्याघाते तु प्रकारयेत् ॥४०८॥
 वस्त्रबन्ध गजारोहं, विवाहं भूपरिग्रहम् ।
 राजाभिषेकमायुष्यं, हर्षणे तु प्रकारयेत् ॥४०९॥
 शस्त्रकर्म रिपून्चाटं, शस्त्राणां च परिग्रहम् ।
 सेनाधिपत्यं सौम्य च, वज्रयोगे प्रकारयेत् ॥४१०॥

भा०टी०—बीजवपन, धनग्रहण, विवाह, वस्त्रपरिधान, तडाग
 खनन, पुल बाधनो आदि कामो वृद्धियोगमां कराववा. वस्त्रपरिधान,
 गृहस्थापन, तलावबन्धन, पुलबधन, भूषणपरिधान, अनेकविध
 रत्नधारण ए ध्रुवयोगमां कराववा, बन्धन, अवरोध, घातन, छेदन,
 अनेकविध क्रूर कर्मो व्याघातयोगमां कराववा वस्त्र बन्धन, हस्त्या
 रोहण विवाह, भूमिग्रहण, राजाभिषेक आयुष्यपोषक कर्म ए सर्व
 हर्षणयोगमां कराववा. शस्त्रप्रयोग, शत्रु उन्चाटन, शस्त्रोन्नो
 सग्रह, सेनापतित्वनो स्त्रीकार अने सौम्यकर्म वज्रयोगमां
 कराववा

हारकाञ्चीरुलापं च, हस्ताभरणमेव च ।
 अंगुलीभूषणं चैव, सिद्धियोगे प्रकारयेत् ॥४११॥
 दान वेदविदे दानान्द्रुद्धासंकल्पनं तथा ।
 रिपून्चाटं विषादीनि, व्यतीपाते तु प्रकारयेत् ॥४१२॥
 हारकाञ्चीरुलापं च, हस्ताभरणमेव च ।
 अंगुलीभूषणं चैव, वरीयसि च कारयेत् ॥४१३॥

बन्धनं छेदनं चैव, भेदनं विषदीपनम् ।

तथाऽन्यक्रूरकर्माणि, परिघे तु प्रकारयेत् ॥४१४॥

मालिकां कटिसूत्रं च, घ (क)ण्ठाभरणमेव च ।

कर्णयोर्भूषणं चैव, शिवयोगे प्रकारयेत् ॥४१५॥

भा०टी०—हार, कटिमेखला, हस्तभूषण, अंगुलीभूषण ए सर्व सिद्धियोगमां कराववां, वेद पाठी दान देवुं, श्रद्धापूर्वक संकल्प-
करवो, शत्रुनुं उच्चाटन, विपदान आदि कार्यो व्यतीपातमां करा
ववां, हार, कटिसूत्र, हस्तभूषण, अंगुलीभूषण ए कामो वरीयस्
योगमां कराववां, बंधन, छेदन, भेदन, विषप्रयोग तथा बीजां क्रूर
कर्मो परिघ योगमां कराववां, माला (मौक्तिकमाला) कटिसूत्र,
गलानुं भूषण, कानोनां भूषण इत्यादि शुभ कार्यो शिवयोगमां
कराववां.

प्रतिष्ठा देवतानां च, गृहाणि नगराणि च ।

प्राकारतोरणादीनि, सिद्धयोगे प्रकारयेत् ॥४१६॥

देवतागुरुपूजां च, विद्यापूजां तथैव च ।

मन्त्रपूजान्यनेकानि, साध्ययोगे प्रकारयेत् ॥४१७॥

बीजवापं गृहोत्साहं, धनधान्यादिसंग्रहम् ।

सर्वरत्नमहीग्राहं, शुभयोगे प्रकारयेत् ॥४१८॥

लेपनं भूषणं चैव, राजसंदर्शनं तथा ।

कन्यादानं महोत्साहं, शुक्लयोगे प्रकारयेत् ॥४१९॥

शान्तिकं पौष्टिकं चैव, तडागं सेतुबन्धनम् ।

चौलोपनयनं क्षौरं, ब्रह्मयोगे प्रकारयेत् ॥४२०॥

भा०टी०—देवताओनी प्रतिष्ठाओ, गृहनिवेश, नगर निवे-
शो, प्राकारनिर्माण, तोरणनिवेश आदि कार्यो सिद्ध योगमां

કરાવવાં, દેવતાપૂજન, ગુરુપૂજન, સરસ્વતીપૂજા અને અનેકવિધ મંત્ર-
પૂજનો સામ્યયોગમા કરાવવાં, વીજપાપ, ગૃહોત્સવો, ધન-ધાન્ય
સંચય સર્વસ્તનસંગ્રહ, ભૂમિપ્રદાન આદિ કાર્યો શુભયોગમા કરાવનાં
વિલેપન, ભૂષણ, રાજદર્શન, કન્યાદાન, ઉત્સાહપ્રેરક કાર્યો શુક્લ-
યોગમાં કરાવવાં, શાન્તિક-પૌષ્ટિકકર્મ, તલાવેયંધન, પુલવધન,
ચૂડાકર્મ, ઉપનયન, ક્ષૌર એ સર્વ દ્રવ્યયોગમા કરાવવા.

કન્યાદાન ગજારોહ, સ્ત્રીસંગ વસ્ત્રવન્ધનમ્ ।

કાવ્યગાયનવાદ્યાનિ, યોગે ચૈન્દ્રે પ્રકારયેત્ ॥૪૨૧॥

ઘાતનં પરરાષ્ટ્રાણાં, વશ્ચનં દાહનં તથા ।

છેદનં ક્રૂરકર્માણિ, વૈદૃતૌ તુ પ્રકારયેત્ ॥૪૨૨॥

ભા૦ટી૦—કન્યાદાન, ગજારોહણ, સ્ત્રીસંગ, વસ્ત્રપરિધાન,
કાવ્યાભ્યાસ, ગાનાભ્યાસ વાદ્યકલાભ્યાસ એ કાર્યો એન્દ્રયોગમાં
કરાવવાં, વીજા રાષ્ટ્ર ઉપર ચઢાહ, ઠગવું, ચાલવું, છેદવું અને વીજાં
ક્રૂરકર્મો વૈદૃતિ યોગમાં કરાવવા.

ક્ષણયોગો

જેમ એક તિથિમાં ત્રીસ તિથિઓ, એક વારમા વધા ચારો પોત-
પોતાના ક્ષણો ભોગવે છે તે પ્રમાણે એક યોગમાં પણ વધા યોગો
પોતાના ક્ષણો ભોગવે છે, એ વિષયમાં ત્રણર્ષિ વસિષ્ઠ કહે છે—

યોગસ્ય સસવિશાંશો, યોગમાન ભવેદિહ ।

એકસ્મિન્નપિ યોગેઽપિ, સર્વે યોગા ભવન્તિ હિ ॥૪૨૩॥

ભા૦ટી૦—એક યોગમા પણ સર્વ યોગો હોય છે અને આ
ક્ષણયોગોનો ભોગકાલ હજાર યોગમાનમાં સત્તાવીસમા ભાગ જેટલો હોય
છે, ઉદાહરણ—વિષ્કમ યોગના આરમ્ભની ૨ ઘડી ૧૩ પલો સુધી વિષ્કમ
યોગની શુક્તિ જાણતી પછી ૨ ઘડી ૧૩ પલ સુધી પ્રીતિયોગની તે
પછી આયુષ્માનની રૂપાદિ.

આનન્દાદિ ૨૮ ઉપ-યોગો

આનન્દાલ્ખ્યઃ-કાલદણ્ડશ્ચ ધૂમ્રો,
 ધાતા સૌમ્યો ધ્વાંક્ષ-કેતૂ ક્રમેણ ।
 શ્રીવત્સાલ્ખ્યો વજ્રકં મુદ્રરશ્ચ,
 છત્રં મિત્રં માનસં પદ્મ-લુમ્બૌ ॥૪૨૪॥
 ઉત્પાત-મૃત્યૂ કિલ કાળ-સિદ્ધી,
 શુભોઽમૃતાલ્ખ્યો મુસલો ગદશ્ચ ।
 માતંગ-રક્ષશ્ચરસુસ્થિરાલ્ખ્યાઃ,
 પ્રવર્ધમાનાઃ ફલદાઃ સ્વનામ્ના ॥૪૨૫॥

ભા૦ટી૦—૧ આનંદ ૨ કાલદંડ ૩ ધૂમ્ર ૪ ધાતા ૫ સૌમ્ય
 ૬ ધ્વાંક્ષ ૭ ધ્વજ ૮ શ્રીવત્સ ૯ વજ્ર ૧૦ મુદ્રર ૧૧ છત્ર ૧૨
 મિત્ર ૧૩ માનસ ૧૪ પદ્મ ૧૫ લુંબક ૧૬ ઉત્પાત ૧૭ મૃત્યુ ૧૮
 કાળ ૧૯ સિદ્ધિ ૨૦ શુભ ૨૧ અમૃત ૨૨ મુસલ ૨૩ ગદ ૨૪
 માતંગ ૨૫ રક્ષસ ૨૬ ચર ૨૭ સ્થિર અને ૨૮ વર્ધમાન, આ આન-
 ન્દાદિ ૨૮ યોગો દિનયોગોના સાહચર્યમાં રહેતા હોવાથી ઉપયોગો
 ગણાય છે.

આ યોગો મુહૂર્તચિન્તામણિકારે નારદના મત પ્રમાણે લખ્યા
 છે, આરંભસિદ્ધિમાં લખેલ નામોની સાથે આ નામો એ ટેકાણે
 જુદાં પડે છે, નંબર ૩૧૪૧૩૧૪૧૫૧૬૧૧૮૧૨૦૧૨૩ ના યોગોનાં
 નામો આરંભસિદ્ધિમાં અનુક્રમે પ્રાજાપત્ય, સુરોત્તમ મનોજ્ઞ, કંપ,
 હંપક, પ્રવાસ, વ્યાધિ, શૂલ અને ગજ એ પ્રમાણે છે, આ યોગોનું
 ફલ નામ પ્રમાણે હોય છે.

આનન્દાદિ યોગો જાણવાનો ઉપાય-

દાસ્યાદકેં મૃગાદિન્દૌ, સાપાંદ્ ભૌમે કરાદ્ બુધે ।

મૈત્રાદ્ ગુરૌ ભૃગૌ વૈશ્વાદ્, ગળ્યા મન્દે ચ વારુણાત્ ॥૪૨૬॥

भा०टी०—रविवारे अश्विनीथी, सोमे मृगशिराथी, भौमे आश्लेषाथी, बुधे हस्तथी, गुरुवारे अनुराधाथी, शुके उत्तराषाढाथी, शनिकारे शतभिषाथी गणता दिननक्षत्र जेटलामुं थाय तेटलामो ते दिवसे आनन्दादि योग छे एम जाणवुं, प्रश्न-आश्विन शुदि १० गुरुवारे श्रवण नक्षत्र छे तो ते दिवसे आनन्दादि योग कयो होयो जोइए ? उत्तर-गुरुवार होवाथी अनुराधाथी अभिजित् सहित गणतां श्रवण ७ मुं छे माटे ते दिवसे आनन्दादि पैकीनो ७ मो 'ध्वज' योग छे एम जाणवुं. ए न प्रमाणे दरेक वारे उपर्युक्त नियतनक्षत्रथी दिननक्षत्र पर्यन्त गणीने आनन्दादि योगो जाणी सकाय छे

आनन्दादि योगो पैकीना अशुभयोगोनी वर्ज्य घडी

ध्वाक्षे वज्रे मुद्गरे चेषु नाड्यो ।

वज्र्या वेदाः पद्मलंबे गदेऽध्वाः ।

धूम्रे काणे मौसले भूर्ध्वं द्वे ।

रक्षोमृत्युत्पातकालाश्च सर्वे ॥ ४२७ ॥

भा०टी०—ध्वाक्ष, वज्र અને મુદ્ગરની પહેલી ૫ ઘડીઓ વર્જવી, પદ્મલંબકની ૪-૪ ઘડીઓ, ગદની ૭ ઘડીઓ, ધૂમ્રની ૧, કાળની ૨, અને મુસલની ૨ ઘડીઓ વર્જવી જ્યારે રાક્ષસ મૃત્યુ, ઉત્પાત, અને કાલદંડ આ યોગો સંપૂર્ણ વર્જવા

आरंभसिद्धिकार अशुभयोगोનો परिहार कहे छे-

सिद्धियोगः कुयोगश्च, जायेता युगपद्यदि ।

कुयोगं तत्र निर्जित्य, सिद्धियोगो विजृम्भते ॥ ४२८ ॥

भा०टी०—सिद्धियोग (रवि, राज, कुमार, अमृतमिद्धि आदि कार्यसाधक योगो पैकीनो कोइ पण एक) અને કુયોગ (મૃત્યુ, ઉત્પાત રાક્ષસ, યમઘંટ આદિ વર્જિત યોગ) જો એક સાથે આવે

તો ત્યાં કુયોગના પ્રભાવને દૂર કરી સિદ્ધિયોગ પોતાના પ્રભાવને પ્રગટ કરે છે.

પ્રકીર્ણક શુભયોગો

૧ રવિયોગ

યોગો રવેર્ભાત્ કૃતતર્ક નન્દ-દિગ્વિશ્વવિંશોદુષુ ભર્વસિદ્ધયૈ
આચ્ચેન્દ્રિયાશ્ચદ્વિપરુદ્ધસારી- રાજોદુષુ પ્રાણહરસ્તુ હૈયઃ
॥ ૪૨૯ ॥

ભા૦ટી૦—રવિનક્ષત્રથી ૪૬|૧|૧૦|૧૩|૨૦ એટલામું ચન્દ્ર-
નક્ષત્ર આવતાં સર્વ કાર્ય સિદ્ધિકારી રવિયોગ વને છે અને મૃત્યુ નક્ષ-
ત્રથી જો ૧|૫|૭|૮|૧૧|૧૫|૧૬ આટલામું ચન્દ્રનક્ષત્ર હોતાં જે
રવિયોગ વને છે તે પ્રાણહાનિ કરે છે, જે ત્યાજ્ય છે

રવિયોગ ફલ—

દૃક્કસ્ત ભયે પંચાણ્ણસ્સ, ભજ્જંતિ ગયઘડસહસ્સં ।
તહ રવિ જોગપણ્ણઢા, ગયણ્ણમિ ગહા ન દીસંતિ ॥ ૪૩૦ ॥
એઆણ ફલં કમસો, વિહલં સુવ્વહં જઓ ય સત્તૂણં ।
લાભો ય કજ્જસિદ્ધી, પુત્તુપ્પત્તી ય રજ્જં ચ ॥ ૪૩૧ ॥

ભા૦ટી૦—એક સિંહના ભયથી જેમ હજાર હાથીઓની ઘટા
ભાગે છે તેમ રવિયોગથી આકાશમાં ભાગેલા ગ્રહો દૃષ્ટિગોચર થતા
નથી. આ રવિયોગોનું ફલ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે-૪ થા રવિયોગથી
થર્તુ સુખ, ૬ઠ્ઠાથી શત્રુઓનો વિજય, ૯માથી લાભ-ધનપ્રાપ્તિ, ૧૦
માથી દૃષ્ટ કાર્ય સિદ્ધિ, ૧૩ માથી પુત્રોત્પત્તિ અને ૨૦ મા રવિયોગથી
રાજ્યપ્રાપ્તિ સુધિનું ફલ મળે છે.

૨ કુમારયોગ—

યોગઃ કુમારનામા, શુભઃ કુજજેન્દુશુકવારેષુ ।

અશ્વાધૈદ્વર્થન્તરિતૈર્નન્દા-દશ પશ્ચમીતિધિષુ ॥ ૪૩૨ ॥

ભાંટી૦—મંગલ, ગુરુ, સોમ, શુક્ર પૈકીનો કોઈ વાર, અશ્વિની, રોહિણી, પુનર્વસુ, મધ્યા, હસ્ત, વિશાખા, મૂલ, વ્રણ, પૂર્વાશ્વિનિ આ નક્ષત્રો પૈકીનું કોઈ નક્ષત્ર અને નન્દા (૧૬૧૧) વાચન, દશમ આ તિથિઓ પૈકીની કોઈ તિથી, આ વ્રણના યોગે કુમારયોગ ઉપજે છે, કુમારયોગ ધાર્મિક અને માગલિક કાર્યોમાં શુભ ગણાય છે.

કુમારયોગફલ

વંગાલમુનિપ્રોક્તઃ કુમારયોગો દિને સદોપેડપિ ।

અસ્મિન્ કાર્યે કાર્યે, દીક્ષાયાત્રાપ્રતિષ્ઠાદિ ॥૪૩૩॥

ભાંટી૦—કુમારયોગ મંગલ દેશીય મુનિઓએ કહેલો છે, દોષગાલા દિવસે પણ આ કુમારયોગમાં દીક્ષા, યાત્રા, પ્રતિષ્ઠા આદિ કાર્યો કરવાં, મૂલમાં આવેલ ' આદિ ' શબ્દથી વિદ્યાપ્રવેશ, મૈત્રી, પ્રતિમાપ્રવેશ, મુદ્રાપ્રવેશ આદિ દરેક સ્થિર કાર્યો કુમારયોગમાં કરવાથી કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે અને કર્તવ્યે યશ મળે છે.

૩ રાજયોગ—

રાજયોગો ભરણ્યાદૌ, ઇત્યન્તરૈર્ભેઃ શુભાવજઃ ।

ભદ્રાતૃતીયારાકાસુ, કુજજન્મગુમાનુપુ ॥ ૪૩૪ ॥

ભાંટી૦—મગ્નીથી માઢી વે વેને આતરે રહેલ નક્ષત્રો અર્વાતુ મરણી, મૃગશિરા, પુષ્ય પૂર્વાશ્વિનિ, નિરા. અનુરાધા, પૂર્વાષાઢા, ઘનિષ્ઠા ઉત્તરમાઢપદા આ નક્ષત્રો, મદ્રા તિથિ અર્વાતુ દ્વિતીયા મસમી, દ્વાદશી, તતીયા અને પૂર્ણિમા આ તિથિઓ અને મંગલ ગુરુ, શુક્ર અને સૂર્યવાર, આ વ્રણ પૈકીનું કોઈ પણ નક્ષત્ર કોઈ પણ તિથિ અને કોઈ પણ વાર આવતા રાજયોગ વને છે.

રાજયોગ ફલ—

રવિજોગગજજોગ-કુમાર જોગેશુ સુદ્ધિદિઅન્ને વિ ।

જં સુદ્ધકર્જં કીરહ, તે સન્ધ્યં વહુ ફલં દોહ ॥ ૪૩૫ ॥

ભાંટી૦—રવિયોગ ગજયોગ અને કુમારયોગોમાં અને સુદ્ધ દિવસે જે શુભ કાર્ય કરાય છે તે સર્વ ઘણું જ સફળ થાય છે, અહિયાં શુભ કાર્ય તરીકે લઘુ-હિપ્ર નક્ષત્રોમાં કરવાનાં કાર્યો, માંગલ્ય કાર્યો, ધાર્મિક ક્રિયાઓ, પૌષ્ટિકકાર્યો, ક્ષેત્રારંભ, ગૃહારંભ-નિર્માણ, ભૂષણપરિધાન આદિ કાર્યો કરવાં.

૪ અમૃતસિદ્ધિયોગ—

હસ્ત-સૌમ્યાઞ્ચિનીમૈત્ર-પુણ્ય-પૌષ્ણ વિગ્ધિર્મૈઃ ।

ભવત્યમૃતસિદ્ધિયાશ્યો. યોગઃ સૂર્યાદિચાર્ગૈઃ ॥ ૪૩૬ ॥

ભાંટી૦—રવિવારે હસ્ત, સોમવારે મૃગશિરા, મંગલવારે અશ્વિની, બુધવારે અનુરાધા, ગુરુવારે પુણ્ય, શુક્રવારે રેવતી અને શનિ-વારે રોહિણી વડે અમૃતસિદ્ધિનામનો યોગ વને છે.

અમૃતસિદ્ધિનું ચલ—

ભદ્રાસંવર્તકાઘૈશ્ચ, સર્વદુષ્ટેપિ વાસરે ।

યોગોઽસ્યમૃતસિદ્ધિયાશ્યઃ, સર્વદોષક્ષયસ્તદા ॥ ૪૩૭ ॥

ભાંટી૦—ભદ્રાકરણ, સંવર્તકાદિ અશુભ યોગોથી સર્વપ્રકારે દુષિત થયેલ દિવસે પણ જો અમૃતસિદ્ધિ યોગ છે તો સર્વ દોષોનો ક્ષય થઈ જાય છે.

આ વચન અમૃતસિદ્ધિનું પ્રાશસ્ય વતાવે છે, વાસ્તવમાં ભદ્રા, વ્યતિપાત, વૈધૃત જેવા સર્વઘાતક યોગોનું ચલ હટાવવાની શક્તિ અમૃતસિદ્ધિમાં પણ નથી, આ સંબંધમાં ગ્રન્થાન્તરમાં કહ્યું છે—

હન્ત્યમૃતાશ્યો યોગઃ, સર્વાણ્યશુભાનિ લીલયા નિયતમ્ ।

ન ભવતિ પુનરિહ શક્તો, વૈધૃતિવિષ્ટિવ્યતિપાતે ॥ ૪૩૮ ॥

भा०टी०—अमृतसिद्धियोग नियमपूर्वकं सर्वं अशुभ योगोनो विनाश करे छे पण वैधृति, विष्टि (भद्रा) अने व्यतिपातना दोषने हणाने प पण समर्थ थतो नथी.

५ सिद्धियोग

मूलश्रुत्युत्तराभाद्र-कृत्तिकादित्यभाग्यभैः ।

सस्वातिकैः क्रमात् सिद्धि-योगाः सूर्यादिवारगैः ॥४३९॥

भा०टी०—मूल, श्रवण, उत्तराभाद्रपदा, कृत्तिका पुनर्वसु, पूर्वाफल्गुनी अने स्वाति ए नक्षत्रो अनुक्रमे रवि, सोम, मंगल, बुध, गुरु शुक्र शनिवारे आवे तो सिद्धियोग उपजे छे, रविए मूल, भोमे श्रवण, मंगले उत्तराभाद्रपदा, बुधे कृत्तिका, गुरुए पुनर्वसु, शुक्रे रेवती, शनिए रोहिणीवी वनता सिद्धियोगो बीजे नंबर अमृत-सिद्धि जेवा छे.

६ स्थिरयोग-

स्थिरयोगः शुभो रोगो-च्छेदादौ शनिजीवयाः ।

त्रयोदशपरित्तासु, द्धयन्तरैः कृत्तिकादिभैः ॥४४०॥

भा०टी०—शनि, गुरुवार, तेरस, अष्टमी, चौथ, नोम, चौदश तिथि अने कृत्तिका, आर्द्रा, आश्लेषा, उत्तराफल्गुनी, स्वाति, ज्येष्ठा, उत्तराषाढा, श्रतभिषा, रेवती, आ नक्षत्रोना योगथी स्थिर योग बने छे, आ योग रोगनिवृत्ति आदिना कामोर्मां शुभ गणाय छे

स्थिरयोगनो विषय-

पुनःकरण येषा-भनशन-सग्राम-वैरमुखायानाम् ।

अर्थास्त एव कार्या, विबुधैरनिश स्थविरयोगे ॥ ४४१ ॥

भा०टी०—जे कामो फरीथी करवा जेवा न होय तेज कामो विद्वानोए स्थविर (स्थिरयोगनुं बीजु नाम) योगमा करवा, जेवां के अनशन (अन्त समयनो ओहार त्याग) युद्ध, वैरभाव प्रमुख.

ए विषयमां पाकश्री ग्रन्थमां आ प्रमाणे लखेल छे.
अणसण-खिल-वाहि-रिण रिउ रण-दिव-जलासण बंधो ।
कायवो थिरजोगे, जस्स य करणं पुणो णत्थि ॥ ४४२ ॥

भा०टी०—अनशन, क्षेत्रगोधन, व्याधिनो प्रतिकार, शत्रुनो प्रतिकार, रिण चुकावतुं, युद्ध, दिव्य-कोशपानादि करवुं, जलाशय बांधवो ए सर्व कार्यो अने जे कार्यो फरी करवानां न होय तेवां सर्व कार्यो स्थिर योगमां करवां.

उक्त कार्यो के ते प्रकारनां ज बीजां कार्योमां ज आ योगलेवो पण बीजा कार्योमां-खास करीने शुभ कार्योमां-जे बार बार करवानां होय तेवां विवाह, प्रतिष्ठा, दीक्षा, आदिमां ए योग वर्जवो आ स्थविर योग शुभ नथी तेम अशुभ पण नथी तेथी शुभयोगोना अन्ने अने अशुभ योगोना प्रारंभ पूर्वे लग्यो छे.

प्रकीर्ण अशुभ योगो-

उत्पात-मृत्यु-काण-योगो-

राधाव्यवासवात् पौष्ण-ब्राह्मेज्यार्यमभात् क्रमात् ।
त्रिपुत्रिष्वर्कतो योगा, उत्पात-मृत्यु-काणकाः । ४४३ ॥

भा०टी०—विशाखा, पूर्वाषाढा, धनिष्ठा, रेवती, रोहिणी, पुष्य, उत्तराफाल्गुनी, आ सात नक्षत्रोथी शरु थतां त्रण त्रण नक्षत्रो अनुक्रमे रवि सोम मंगल बुध, गुरु, शुक्र, शनिवार आवातां क्रमेण उत्पात मृत्यु काण, ए त्रण त्रण योगो उपजे छे. जेम के रविवारे विशाखा होय तो उत्पात, अनुराधा होय तो मृत्यु, ज्येष्ठा होय तो काण, सोमवारे पूर्वाषाढाए उत्पात, उत्तराषाढा ए मृत्यु, अभिजिते काण, मंगलवारे धनिष्ठाए उत्पात, शतभिषाए मृत्यु, पूर्वाभाद्रपदा-ए काण. एज प्रमाणे बुधवारे रेवतीथी उत्पातताद त्रण, गुरुवार

રોહિણીથી ઉત્પાતાદિ ત્રણ, શુક્રવારે પુષ્યથી ઉત્પાતાદિ ત્રણ અને શનિવારે ઉત્તરાફાલ્ગુનીથી ઉત્પાતાદિ ત્રણ યોગો થાય છે તે સ્વર્ગ જાણી લેવા.

યમઘન્ટયોગ—

મઘા વિશાખાદ્રામૂલ-કૃત્તિકા-રોહિણી -કરૈઃ ।

રવ્યાદિવારસંયુક્તૈ-ર્યમઘન્ટો મૃશાઽશુભઃ ॥ ૪૪૪ ॥

ભા•ટી•—મઘા વિશાખા આર્દ્રા મૂલ કૃત્તિકા રોહિણી હસ્ત આ નક્ષત્રો અનુક્રમે રવિ સોમ મંગલ બુધ ગુરુ શુક્ર શનિવારે આવે તો યમઘન્ટ નામક યોગ બને છે જે ઘણો જ અશુભ હોય છે.

વજ્રમુસલ યોગ—

યામ્ય-ચિત્રોત્તરાપાદા, વાસવાર્ધમશાક્રમૈઃ ।

રેવતી સહિતૈર્વજ્ર-મુસલોઽર્કાદિવારગૈઃ ॥ ૪૪૫ ॥

ભા•ટી•—મરણી, ચિત્રા, ઉત્તરાપાદા ધનિષ્ઠા ઉત્તરાફાલ્ગુની જ્યેષ્ઠા રેવતી આ સાત નક્ષત્રો અનુક્રમે રવિ સોમ મંગલ બુધ ગુરુ શુક્ર શનિવારે આવે તો વજ્રમુસલ યોગ ઉપજે છે, આ યોગનુ ઘીજુ નામ વ્રહ્મજન્મનક્ષત્ર યોગ છે

ક્રકચ યોગ—

યત્ર સત્વ્યાયુતી વાર-તિથ્યોર્જાતાસ્ત્રયોદશ ।

જ્ઞેયઃ ક્રકચયોગોઽયં, હેયશ્ચ શુભકર્મસુ ॥ ૪૪૬ ॥

ભા•ટી•—જ્યાં વાર તિથિના અંકને જોડતાં જો ૧૩ જો સંરપા થાય તો જાણવું કે તે દિવસે ક્રકચ યોગ છે, રવિ વારસ, સોમ અગ્યારસ, મંગલ દશમ, બુધ નવમી, ગુરુ અષ્ટમી, શુક્ર સપ્તમી અને શનિ પંચમીના આંકોની સરવાળા ૧૩ આવે છે એટલે આ વાર અને તિથિઓના યોગે ક્રકચ યોગ બને છે આ ક્રકચયોગ શુભ કાર્યોમાં વર્જવો જોઈયે.

વજ્રપાતયોગ—

વજ્રપાતં ત્યજેદ્ દિવિ-પન્નપદ્મસસમે તિથૌ ।

મૈત્રેઽથ ષ્યુત્તરે પૈત્ર્યે, વ્રાહ્મે મૂલકરે ક્રમાત્ ॥૪૪૭॥

भा०टी०—ગ્રીજ ગ્રીજ પાંચમ છઠ સાતમ તિથિએ અનુક્રમે અનુરાધા, વ્રણ ઉત્તરા, મઘા, રોહિણી અને મૂલ તથા હસ્ત નક્ષત્ર આવતાં વજ્રપાતનામક યોગ વને છે જે વર્જ્ય છે.

સંવર્તકયોગ—

પ્રતિપન્નિતયે સૌમ્યે, સસમ્યાં શનિ-જીવયોઃ ।

ષષ્ઠ્યાં ગુરૌ દ્વિતીયાયાં, શુક્રે સંવર્તકો ભવેત્ ॥૪૪૮॥

भा०टी०—પ્રતિપદા દ્વિતીયા તૃતીયા આ તિથિઓએ બુધવાર હોય, સપ્તમીએ શનિ અથવા ગુરુવાર હોય, પષ્ટીએ ગુરુવાર હોય અથવા દ્વિતીયાતિથિએ શુક્રવાર હોય તો સંવર્તક યોગ ઉપજે છે તે વર્જિત કરવો.

કાલમુખી તિથિ—

ચત્વિત્થિઉત્તર પંચમીમઘા, કિત્તિયનવમીઙ્ તદ્વ્યઅનુરાહા ।

પંચમી રોહિણીસહિયા, કાલમુહી જીવનાશયરી ॥૪૪૯॥

भा०टी०—ચતુર્થી ઉત્તરાફાલ્ગુની ઉત્તરાષાઢા અને ઉત્તરાભાદ્ર-પદા સહિત હોય, પંચમી મઘા સહિત, નવમી કૃત્તિકા સહિત, તૃતીયા અનુરાધા સહિત અને પંચમી રોહિણી સહિત હોય તો તે કાલમુખી તિથિ ગણાય છે. જે જીવ નાશ કરી છે.

જ્વાલામુખ તથા દગ્ધયોગ—

ચતુર્થી ચોત્તરાયુક્તા, મઘાયુક્તા તુ પન્નમી ।

તૃતીયયાઽનુરાધા ચ, નવમ્યા સહ કૃત્તિકા ॥૪૫૦॥

૧ આરંભસિદ્ધિવાર્તિકમાં પાઠાન્તર નીચે મુજબ છે—અદ્વિમી રોહિણી સહિયા, કાલમુહી જોગિમાસ છગિમચ્ચૂ ॥

અષ્ટમ્યા રોહિણીયુક્તા, યોગો જ્વાલામુખાભિધઃ ।
ત્યાજ્યોજ્યં શુભકાર્યેષુ, ગૃહ્યતે ત્વશુભે પુનઃ ॥૪૫૧॥

एकादश्यामिन्दुवारो, द्वादश्यामर्कवासरः ।
पष्ठ्यां बृहस्पतेर्वारस्तृतीया बुधवासरे ॥४५२॥

अष्टमी शुक्रवारे तु, नवमी शनिवासरे ।
पञ्चमी भौमवारे च, दग्धयोगाः प्रकीर्तताः ॥४५३॥

भा०टी०--उत्तरात्रय सहित चतुर्थी, मघा युक्ता पचमी, अनुराधा सहित तृतीया, कृत्तिका युक्त नवमी, रोहिणी युक्त अष्ट-
मी होय तो 'ज्वालामुख' नामक योग उत्पन्न थाय છે. આ
યોગ શુભ કાર્યોમાં વર્જવો અને અશુભમાં લેવો. એકાદશીએ સોમવાર,
દ્વાદશીએ રવિવાર, પઠ્ઠીએ ગુરુવાર, તૃતીયાએ બુધવાર, અષ્ટમીએ
શુક્રવાર, નવમીએ શનિવાર અને પચમીએ મંગલવાર આવતા દગ્ધ
યોગ બને છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે.

શુભયોગ-કોષ્ટક

સૂર્યનક્ષત્રાત્ ૪।૬।૯।૧૦।૧૩।૨૦ તમે ચન્દ્રનક્ષત્રે-રવિયોગ
સો મંબુ શુ ધારે ૧।૫।૬।૧૦।૧૧। અ રો-પુન મ-હ-વિ-મૃ શ્ર પૂમા-કુમાર૦
શ્ર મબુશુવારે ૨।૩।૭।૧૨।૧૫ તિથિ મમૃષૂપ્પાચિ અનુ પૂષા ઘડમા-રાજ૦
રવિ હસ્ત, સો-મૃ, મં-અશ્વિ, બુ અનુ, ગુ-પુ, શુ-રે, શ રો, અમૃત સિદ્ધિ
ર-મૃ, ચ-શ્ર, મં ડમા, બુ-કૃ, ગુ-પુન, શુ-રે, શનિ રો, સિદ્ધિયોગ
શુ-શવારે, ૪-૮-૯-૧૩-૧૪ તિથિ, ક્રા આશ્લેષાસ્વા જ્યે ઉપાશ રે સ્થિરયોગ

अशुभयोग कोष्टक—

वारं	सू	सो	मं	वु	गु	शु	श	योग
नक्षत्र	वि	पूषा	ध	रे	रो	पुण्य	उफा	उत्पात
नक्षत्र	अनु	उषा	श	अ	मृ	आश्ले	ह	मृत्यु
नक्षत्र	ज्ये	अभि	पूषा	भ	आर्द्रा	म	चि	काण
नक्षत्र	म	वि	आर्द्रा	मृ	कृ	रो	ह	यमघण्ट
नक्षत्र	भ	चि	उषा	ध	उफा	ज्ये	रे	चक्र- मुसल
तिथि	१२	११	१०	९	८	७	६	क्रकच

अशुभयोगो नो परिहार

मृत्यु-क्रकच-दग्धादी-निन्दौ शस्ते शुभाञ्जगुः ।

केचिद्यामोत्तरं चान्ये, यात्रायामेव निन्दितान् ॥४५४॥

भा०टी०—मृत्यु, क्रकच, दग्ध आदि अशुभयोगो चन्द्र शुभ होय तो अशुभ नहीं एम केटलाक विद्वानो कहे छे ज्यारे बीजाओ कहे छे के मृत्यु क्रकचादि योगो (दक्षिण उत्तर दिशाए) यात्रामां ज अशुभ गणाय छे.

अयोगे सुयोगोपि चेत्स्यात्तदानीं,

कुयोगं निहत्यैष सिद्धिं तनोति ।

परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाशं,

दिनाद्धौत्तरं विष्टिपूर्वं च शस्तम् ॥४५५॥

भा०टी०—कुयोगमां शुभयोगो भेगा होय तो कुयोगनो नाश करी सुयोग कार्य सिद्धि करे छे, अन्य आचार्यों कहे छे के लग्नशुद्धि

क्रियोगादिनो नाश थाय छे अने विष्टि आदि अपयोगो मध्याह्न पछी अशुभ फल आपता नथो.

अथ वसिष्ठोक्ताः शुभयोगाः—

तिथि-नक्षत्रजन्य शुभयोग—

नन्दास्वंधुप-चित्राग्नि-रौद्रविष्णूत्तरात्रय १।

वारयोगा भवन्त्येते, सर्वकार्ये शुभप्रदाः । ४५६॥

भा०टी०—१।६।११ आ नन्दातिथिओ तथा शतभिषा, चित्रा, कृत्तिका, आर्द्रा, श्रवण, उत्तरा फाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तरा भाद्रपदा, आ नक्षत्रोना योगथी 'वारयोगो' बने छे आ वारयोगो सर्वकार्योमा शुभ फल आपनारा छे

भद्रास्वदितिदैत्येज्ये, कमलासन तारकाः ।

श्रेष्ठयोगा भवन्त्येते, सर्वदा मंगलप्रदाः ॥४५७॥

भा०टी०—भद्रातिथिओ (२।७।१२) मां पुनर्वसु, मूल, पुष्य, रोहिणी आ नक्षत्रो होय तो 'श्रेष्ठयोग' नामक योगो बने छे जे सदा मंगल आपनारा होय छे

जयास्तु वसुसोमार्क-दक्षान्त्येज्यभज्युत्तराः ॥

शुभयोगास्त्वमी नृणां, मंगले मंगलप्रदाः ॥४५८॥

भा०टी०—जया (३।८।१३) तिथिओमां धनिष्ठा, मृगशिरा, हस्त, अश्विनी, रेवती, पुष्य, उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा उत्तराभाद्र पदा आ नक्षत्रो आवे छे त्यारे शुभयोगो बने छे आ योगो मंगल कार्योमां मंगल आपनारा छे,

रिक्तास्वीज्यद्विदेवेन्द्र-सार्पवायव्यतारकाः ॥

तदा कल्याणयोगाः स्युः, सर्वकार्येषु शोभनाः ॥४५९॥

भा०टी०—रिक्ता (४।९।१४) तिथिओमां पुष्य, विशाखा, ज्येष्ठा, आश्लेषा, स्वाति आ नक्षत्रो आवे त्यारे सर्वकार्योमां शुभफल-

दायक 'कल्याण योग' नामक योगो उपजे छे.

उत्तरात्रयमैत्रेज्य-दस्त्रान्त्येन्द्रश्रितारकाः ।

भौमवारेण संयुक्ताः पूर्णयोगाः प्रकीर्तिताः ॥४६०॥

भा०टी०—उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा, अनुराधा, पुष्य, अश्विनी, रेवती, मृगशिरा, कृत्तिका आ नक्षत्रो मंगलवार साथे होय त्यारे पूर्णयोगो उत्पन्न थाय छे.

बुधवारे सुरेज्येन्दु-धातृवह्नित्रिरुत्तराः ।

हस्तत्रयानलास्ताराः, शंखयोगाः प्रकीर्तिताः ॥४६१॥

भा०टी०—बुधवारे पुष्य, मृगशिरा, रोहिणी, कृत्तिका, उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा, हस्त, चित्रा, स्वाति, आ नक्षत्रो आवे त्यारे शंखयोगो उपजे छे.

गुरुवारेऽदितीज्यार्क-त्रयमित्रान्त्यतारकाः ।

श्रवणत्रयमित्येते, योगाश्चामृतसंज्ञकाः ॥४६२॥

भा०टी०—गुरुवारे पुनर्वसु, पुष्य, हस्त, चित्रा, स्वाति, अनुराधा रेवती, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा आ नक्षत्रो होय त्यारे 'अमृतयोग' उपजे छे.

रेवतीद्वयहस्तेन्दु-धातृ-मित्रत्रिरुत्तराः ।

शुक्रवारेण संयुक्ताः पद्मयोगाः प्रकीर्तिताः ॥४६३॥

भा०टी०—रेवती, अश्विनी, हस्त, मृगशिरा, रोहिणी, अनुराधा, उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा आ नक्षत्रो सहित शुक्रवार होय त्यारे पद्मयोगो उत्पन्न थाय छे.

पूर्णासु पुष्यपौष्णोद्य-वसुवारीशतारकाः ।

वर्धमानाह्वया योगाः, शुभकार्यप्रवृद्धिदाः ॥४६४॥

भा०टी०—पूर्णा (५१०।१५) तिथिओमां पुष्य, रेवती.

અશ્વિની, ધનિષ્ઠા શતભિષા એ નક્ષત્રો આવે ત્યારે શુભકાર્યની વૃદ્ધિ કરનારા 'વર્ધમાન' નામક યોગો ઉત્પન્ન થાય છે

વાર-નક્ષત્રજન્ય શુભયોગ

ઉત્તરાત્રયપૌષ્ણેજ્ય-મૂલાર્કહરિતારકાઃ ।

ચિત્રેન્દ્રદિતયઃ સૌમ્યા, યોગાઃ સ્યુર્માનુવાસરે ॥૪૬૫॥

ભા૦ટી૦—ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, પુષ્ય, મૂલ, હસ્ત, શ્રવણ, ચિત્રા, મૃગશિરા, પુનર્વસુ આ નક્ષત્રો રવિ વારે હોય તો 'સૌમ્યયોગો' ઉત્પન્ન થાય છે

સોમવારેઽદિતિમરુદ્વૈળવત્રયતારકાઃ ।

રોહિણીદ્વયશાક્રેજ્યા, મહાયોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૪૬૬॥

ભા૦ટી૦—સોમવારે પુનર્વસુ, સ્વાતિ, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા રોહિણી, મૃગશિરા, જ્યેષ્ઠા, પુષ્ય આ નક્ષત્રો હોય ત્યારે 'મહાયોગ' સંજ્ઞક યોગો ઉપજે છે

રોહિણીદ્વયપુષ્યેન્દ્ર-ચિષ્ણુત્રયમધોત્તરાઃ ।

શનિવારેણ સંયુક્તા, યોગાશ્વાનન્દસંજ્ઞકાઃ ॥૪૬૭॥

ભા૦ટી૦—રોહિણી મૃગશિરા, પુષ્ય, જ્યેષ્ઠા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, મઘા, ઉત્તરાફાલ્ગુની ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદા આ નક્ષત્રો શનિવાર સહિત હોય ત્યારે આનન્દ સંજ્ઞક યોગો ઉપજે છે.

હસ્તેન્દુદસમિત્રેજ્ય-પૌષ્ણપદ્મજતારકાઃ ।

આદિત્યાદિપુ વારેપુ, સિદ્ધિયોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૪૬૮॥

ભા૦ટી૦—આદિત્ય સોમ, મંગલ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિવારે અનુક્રમે હસ્ત મૃગશિરા અશ્વિની અનુરાધા પુષ્ય રેવતી રોહિણી આ નક્ષત્ર આવે ત્યારે 'સિદ્ધિયોગ' ઉપજે છે, પાડલના ગ્રન્થકારો આ 'સિદ્ધિયોગ' ને અમૃતસિદ્ધિ' ના નામથી વર્ણવે છે.

મૂલહર્યુત્તરાભાદ્ર-કૃત્તિકાદિતયઃ ક્રમાત્ ।

ભાગ્યાનિલાશ્યાઃ પીયૂષ-યોગા વારેષ્વિનાદિષુ ॥૪૬૯॥

ભાંટી૦— સૂર્યવારે મૂલ, સોમે શ્રવણ, મોમે ઉત્તરાભાદ્રપદા, બુધે કૃત્તિકા, ગુરુવારે પુનર્વસુ, શુક્રવારે પૂર્વાફાલ્ગુની, શનિવારે સ્વાતિ નક્ષત્ર હોય ત્યારે ‘ પીયૂષયોગ ’ નામક યોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ‘ પીયૂષયોગો ’ આજકાલ સિદ્ધિયોગો રૂપે ઓલખાય છે.

તિથિ-વારજન્ય શુભયોગ

નન્દાભૌમાર્કયોર્ભદ્રા, શુક્રેન્દ્રોશ્ચ જયા બુધે ।

શુભયોગા ગુરૌ રિક્તા, પૂર્ણા મન્દેઽમૃતાહ્યા ॥૪૭૦॥

ભાંટી૦—મંગલ તથા રવિવારને દિવસે નન્દા (૧૬।૧૧) તિથિઓ, શુક્ર તથા સોમવારે ભદ્રા (૨।૭।૧૨) તિથિઓ, બુધવારે જયા (૩।૮।૧૩) તિથિઓ, ગુરુવારે રિક્તા (૪।૯।૧૪) તિથિઓ અને શનિવારે પૂર્ણા (૫।૧૦।૧૫) તિથિઓ શુભયોગાત્મક બની ‘અમૃતાતિથિઓ’ એ નામ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧

શુક્રજ્જકુજમન્દેજ્ય-વારા નન્દાદિષુ ક્રમાત્ ।

સિદ્ધાંતિથિઃ સિદ્ધિદા સ્યાત્, સર્વકાલેષુ સર્વદા ॥૪૭૧॥

ભાંટી૦—શુક્રવારે નન્દા (૧૬।૧૧), બુધવારે ભદ્રા (૨।-૭।૧૨), મંગલવારે જયા (૩।૮।૧૩), શનિવારે રિક્તા (૪।૯।૧૪), અને ગુરુવારે પૂર્ણા (૫।૧૦।૧૫) તિથિઓ હોય ત્યારે તે ‘સિદ્ધાંતિથિ’ એ નામથી ઓલખાય છે અને સદાકાલ તે સિદ્ધિદાયક હોય છે.

૧ વસિષ્ઠ નારદાદિકો પોતાની સહિતાઓમાં અમૃતા જ લખી ગયા છે, પણ નારદસહિતાના કોઈ અશુદ્ધ પુસ્તકના ‘મૃતિપ્રદા’ આવા પાઠથી વ્યામોહિત થઈ અર્વાચીન મન્યકારોએ આ વાર-તિથિઓને ‘મૃતિપ્રદા’ વા ‘મૃત્યુયોગા’ આવો સિદ્ધાન્ત નક્કી કરીને વર્જ્ય કર્યા છે, વસિષ્ઠે ગુણનિરૂપણાધ્યાયમાં આ યોગો સુ નિરૂપણ કર્યું હોવાથી આ યોગો શુભ છે એજ સત્ય વસ્તુ સમજવી.

तिथि-नक्षत्रजन्य शुभयोग काष्ठक—

तिथयः—	नक्षत्राणि—	योगनामानि
नन्दा-१।६।११	क्राआ।उफा।चा।उपा । श्रा श । उभा ।	वारयोग
मृदा-२।७।१२	रो । पुन । पुष्य । मृन् ।	श्रेष्ठयोग
जया-३।८।१३	अश्वि । मृ । पु।उफा।हा।उपा।घा।उभा।रे।	शुभयोग
रिक्ता-४।९।१४	पु।अ । ले । स्वा । पि । ज्ये ।	कल्याणयोग
पूर्णा । ५।१०।१५	अश्वि । पु । ध । श । रे ।	वर्तमानयोग

वार-नक्षत्र जन्य शुभयोग कोष्ठक—

वाराः—	नक्षत्राणि—	योगनाम
रविवारे	मृ।पुना।पु।उफा।हा।चा।उपा।मृ।श्रा।उभा।रे।	सौम्ययोग
सोमवारे	रो।मृ।पुना।पु।स्वा।ज्ये।श्रा।घ।श ।	महायोग
मंगलवारे	अश्वि।क्रा।मृ।पु।उफा।अनु।उपा।उभा।रे।	पूर्णयोग
बुधवारे	क्रा।रो।मृ।पु।उफा।हा।चा।स्वा।उपा।उभा।	शत्रुयोग
गुरुवारे	पुना।पु।हा।चा।स्वा।अनु।श्रा।घा।शारे ।	अमृतयोग
शुक्रवारे	अश्वि।रो।मृ।उफा।हा।अनु।उपा।उभा।रे।	पद्मयोग
शनिवारे	रो।मृ।पु।म।उफा।ज्ये।उपा।श्रा।घा।श।उभा।	आनन्दयोग

વારેષુ	નક્ષત્રાણિ	યોગનામ
ર ચં મં વુ ગુ શુ શ	હામ્તાઅશ્વાઅનુપુરેરો ।	સિદ્ધિયોગ
ર ચં મં વુ ગુ શુ શ	મૃશ્રાઅમાકાપુનાપૂફાસ્વા ।	પીયૂષયોગ

તિથિ-વારજન્ય શુભયોગ કોષ્ટક—

સૂ	સો	મં	વુ	ગુ	શુ	શ	યોગનામ
નન્દા ૧૬/૧૧	ભદ્રા ૨૭/૧૨	નંદા ૧૬/૧૧	જયા ૨૮/૧૨	રિક્તા ૪/૧૧	ભદ્રા ૨૭/૧૨	પૂર્ણા ૫/૧૦	અમૃતાતિથિ
૦	૦	જયા ૨૮/૧૨	ભદ્રા ૨૭/૧૨	પૂર્ણા ૫/૧૦	નન્દા ૧૬/૧૧	શિક્તા ૪/૧૧	સિદ્ધાતિથિ

ગ્રહ-કૃત શુભયોગ

લગ્નમાલોકયેજીવસ્ત્વથવા લગ્નગો વલી ।

વાપીયોગઃ સ વિજ્ઞેય-સ્ત્વધિમિત્રગૃહસ્થિતઃ ॥૪૭૨॥

ગુરુર્વલી સ્વલગ્નસ્થો, વીક્ષયેદ્યા વિલગ્નઃ

પુણ્ડરીકો મહાયોગઃ, સર્વદા યોગનાયકઃ ॥૪૭૩॥

શુભવર્ગસ્થિતો જીવઃ, સુવલી સૌમ્ય વીક્ષિતઃ ॥

ગુણશેખરસંજ્ઞોઽયં, યોગો વા કેવલં વલો ॥૪૭૪॥

एवं शुक्रोऽपि सौम्योऽपि, गुरुवद्योगकारकौ ।

ગ્રન્થવિસ્તરભીત્યાઽથ, ત્વેવં સંક્ષિપ્ત્ય ચોદિતમ્ ॥૪૭૫॥

वर्गोत्तमगतो जीवः, शुक्रो वा चन्द्रजोऽपि वा ।

ગુણધૂર્જટિસંજ્ઞોઽયં, યદા તે વલિનસ્તદા ॥૪૭૬॥

भा०टी० गुरु बलवान् थइने लग्ने जोतो होय अथवा ते लग्न-स्थित होय अने अधिमित्रना घरनो होय तो वापीयोग थायछे, गुरु

સ્વઘૃહી હોઈ લગ્નસ્થિત હોય અથવા લગ્નને જોતો હોય તો પુન્ઢરીક-
નામક મહાયોગ અને છે જે સર્વદા યોગનાયક હોય છે ગુરુ બલવાન
થઈ શુભવર્ગનો હોય, સૌમ્યદષ્ટ હોય, વા કેવલ બલાં હોય તો પણ
ગુણશેખરયોગ કારક થાય છે. પણ પ્રકારે શુક્ર તથા બુધ પણ ઉક્તયોગ
કારક થાય છે, પણ ગ્રંથ વધવાના મયથી લરખું નથી. ગુરુ શુક્ર કે
બુધ બલવાન થઈ વર્ગોત્તમાશમા રહ્યા હોય તો પ્રત્યેક ગુણધુર્જતિયોગ
કારક થાય છે.

બલિનઃ કેન્દ્રગાઃ સૌમ્યા, ભવન્તિ ચ યદા તદા ।

ગુણભાસ્કર સંજોડ્યં, યદિ વા લાભસસ્થિતાઃ ॥૪૭૬॥

વર્ગોત્તમગતશ્ચન્દ્રો, બલવાચ્છુભવીક્ષિતઃ ।

લગ્નમેવંવિધ ચેદ્વા, ગુણાનાં ચન્દ્રશેખરઃ ॥૪૭૭॥

ત્રિ-પદ્મ-લાભગાઃ પાપાઃ, બલિનઃ શુભવીક્ષિતાઃ ।

ભવન્તિ યદિ યાગોડ્ય, શ્રીવત્સો યોગરાદ પ્રમુઃ ॥૪૭૮॥

ઉચ્ચૈસ્થો લાભગઃ સૂર્યઃ, પદ્મગો વા તૃતીયગઃ ।

યદિ સ્યાત્ સિંહયોગોડ્ય, તુગાશસ્થોડપિ વા યદિ ॥૪૭૯॥

લાભસ્થિતો યદા સૂર્યશ્ચન્દ્રો વાપ્યેક એવ સઃ ।

ગુણસાગર યોગોડ્યં, યદા ભવતિ ચેદ્ બલી ॥૪૮૦॥

ખાંડી૦—બલવાન થઈ સૌમ્યગ્રહો કેન્દ્રમાં રહ્યા હોય અથવા
લાભ સ્થિત હોય તો ગુણભાસ્કર યોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ચન્દ્ર વર્ગો-
ત્તમાશમા હોય, બલવાન હોય અને સૌમ્યદષ્ટ હોય અથવા લગ્ન એ
પ્રકારનું હોય તો ચન્દ્રશેખર યોગ બને છે. પાપગ્રહો શુભદષ્ટ અને બલ-
વાન થઈ શ્રીજે છટ્ટે કે અગ્યારમે આ સ્થાનોમા રહ્યા હોય તો યોગોનો
રાજા શ્રીવત્સયોગ બને છે. ઉચ્ચસ્થિત સૂર્ય લાભસ્થિત હોય, વા શ્રીજે
કે છટ્ટે હોય અથવા ઉચ્ચાંશસ્થિત હોય તો સિંહયોગ નિધન્ન થાય

छे. सूर्य वा चन्द्र वेमांथी एक बलवान् थइने लाभ स्थानमां रत्ना होय तो गुणसागर योग थाय छे.

पुण्यस्याऽथ द्वितीयांश-संस्थितौ चन्द्रवाक्पती ।
 विजयो नाम योगोऽयं, समरे विजयप्रदः ॥४८१॥
 परमोच्चगतोऽप्येको, जीवो वा ज्ञः सितोऽपि वा ।
 ब्रह्मदण्डो महायोगः, सर्वदोषविनाशकृत् ॥४८२॥
 मूलत्रिकोणगाः सौम्या, भवन्ति यदि वा शशी ।
 प्रभञ्जनो महायोगस्त्वथवापि तदंशगाः ॥४८३॥
 मूलत्रिकोणगाः पापा-स्त्रियष्टायगता यदि ।
 इन्द्रदण्डो महायोगस्तदंशकगतो अपि ॥४८४॥
 मुहूर्तश्चाष्टमः शश्वदभिजिद्योगसंज्ञकः ।
 गुणानामधिपः सोऽपि, मध्यंदिनगते रवौ ॥४८५॥

भा०टी०—पुण्य नक्षत्रना प्रथम चरणमां चंद्र अने द्वितीयमां बृहस्पति रहेला होय छे त्यारे युद्धमां विजय आपनारो विजययोग बने छे. गुरु बुध के शुक्र पैकीनो कोइ पण एक ग्रह परम उच्च अंशमां होय छे त्यारे सर्वदोषनाशक ब्रह्मदंड योग उत्पन्न थाय छे. सौम्य ग्रहो मूलत्रिकोणना होय अथवा चंद्र मूलत्रिकोणमां होय अथवा मूलत्रिकोणना अंशमां होय तो प्रभञ्जन महायोग बने छे. पापग्रहो मूलत्रिकोण अथवा मूलत्रिकोणना अंशोमां रहेला होय अथवा तो त्रीजे छट्ठे के अग्यारमे होय त्यारे इन्द्रदण्ड महायोग बने छे. दिवसनो आठमो मुहूर्त के जे सूर्य मध्याह्नमां आवे त्यारे आवे छे ते अभिजिद्योग सर्वगुणोनो नायक गणाय छे.

अथ वसिष्ठोक्ता अशुभयोगाः—

वार-नक्षत्रजन्य अशुभयोग

द्विदैव-जल-वस्वन्त्य-ब्रह्मेज्यार्यमतारकाः ।

उत्पातयोगा विज्ञेया, भानुवारादिषु क्रमात् ॥४८६॥

મૈત્રવિશ્વાવુવાગ્નિન્દુ-માર્પસૂર્યાલ્યતારકાઃ ।

મૃત્યુયોગા મૃત્યુકરાઃ, સૂર્યવારાદિપુ ક્રમાત્ ॥૪૮૭॥

भा०टी०—રવિવારે વિશાખા, સોમે પૂર્વાષાઢા, મંગલે ધનિષ્ઠા, બુધે રેવતી, ગુરુવારે રોહીણી, શુક્રે પુષ્ય, શનિવારે ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્ર આવતા ઉત્પાત યોગો ઉપજે છે, અને રવિવારે અનુરાધા, સોમે-ઉત્તરાષાઢા, મંગલે પૂર્વાષાઢા, બુધે સ્વાતિ, ગુરુવારે મૃગશિરા, શુક્રવારે આશ્લેષા, શનિવારે હસ્ત, આ નક્ષત્રો આવતા મૃત્યુયોગો ઉપજે છે.

તિથિચારનક્ષત્રજન્ય અશુભયોગ

બ્રહ્મેજ્યાર્યમવૈશાખ-હરિવસ્વન્ત્યભેષુ ચ ।

નન્દાયામર્કવારાદિ-બ્બન્ધયોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૪૮૮॥

भा०टी०—રોહીણી પુષ્ય ઉત્તરાફાલ્ગુની વિશાખા શ્રવણ ધનિષ્ઠા રેવતી આ ૭ નક્ષત્રો અનુક્રમે રવિ સોમ મુગલ બુધ ગુરુ શુક્ર શનિવારના દિવસે હોય અને સાથે નન્દા (૧-૪-૧૧) પૈશ્વીની કોઠ તિથિ હોય તો તે દિને અન્ધયોગ પડે છે એમ જાણવું.

રુદ્રસાર્પાનુનૈર્કત્ય-પિતૃભાગ્યાગ્નિભેષુ ચ ।

મદ્રાતિથૌ કાળયોગાઃ, સૂર્યવારાદિપુ ક્રમાત્ ॥૪૮૯॥

भा०टी०—રવિ સોમ મંગલ બુધ ગુરુ શુક્ર શનિવારના દિવસે અનુક્રમે આર્દ્રા આશ્લેષા પૂર્વાષાઢા મૂલ મઘા પૂર્વાફાલ્ગુની કૃત્તિકા આ નક્ષત્ર હોય અને મદ્રા (૨-૭-૧૨) તિથિ હોય તો કાળયોગો ઉપજે છે

દ્વિદૈવરૌદ્રમૂલેન્દ્ર-વારિવિશ્વ-પિતૃદૃષ્ટુ ।

જયાસુ પગુયોગાઃ સ્યુ-રર્કવારાદિપુ ક્રમાત્ ॥૪૯૦॥

भा०टी०—રવિ સોમ મંગલ બુધ ગુરુ શુક્ર શનિવારના દિવસોમાં અનુક્રમે વિશાખા આર્દ્રા મૂલ જ્યેષ્ઠા પૂર્વાષાઢા ઉત્તરાષાઢા-

મઘા આ નક્ષત્રોની સાથે જયા (૩૮।૧૩) તિથિ આવે તો પંગુ-યોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

અજપાત્ પિતૃવહ્નીશ-ત્વાષ્ટ્રમિત્રવસુદ્ધુ ।

રિક્તાસુ વધિરા યોગાઃ, સૂર્યવારાદિષુ ક્રમાત્ ॥૪૯૧॥

ભાંટી૦—રવિ સોમ મંગલ બુધ ગુરુ શુક્ર શનિવારે અનુ-ક્રમે પૂર્વાભાદ્રપદા મઘા કૃત્તિકા આર્દ્રા ચિત્રા અનુરાધા ધનિષ્ઠા આ નક્ષત્રો તથા રિક્તા (૪૯।૧૪) તિથિ હોય તો વધિરયોગો ઉપજે છે.

ઉદ્ઘાહાદિષુ સર્વેષુ, મંગલેષ્વપિ નિન્દિતાઃ

એતે સ્યુઃ ષડ્વિધા યોગાઃ, સ્વનામફલદાયકાઃ ॥૪૯૨॥

ભાંટી૦—વિવાહ આદિમાં અને અન્ય પણ સર્વ મંગલ-કામોમાં આ યોગો નિન્દિત ગણાય છે, ઉત્પાત, મૃત્યુ, અંધ, કાળ વધિર, પંગુ, આ ૬ પ્રકારના યોગો પોતપોતાના નામ પ્રમાણે ફલ દેનારા છે.

તિથિ-વાર-જન્ય અશુભયોગ

દ્વાદશ્યેકાદશીનાગ-ગૌરી-સ્કન્દ-વસુષ્વપિ ।

નવમ્યાં દગ્ધયોગાલ્યા, માનુવારાદિતઃ ક્રમાત્ ॥૪૯૩॥

ભાંટી૦—રવિવારે દ્વાદશી. સોમવારે એકાદશી, મંગલવારે પંચમી, બુધવારે તૃતીયા, ગુરુવારે પૃષ્ઠી, શુક્રવારે અષ્ટમી, શનિવારે નવમી, આ તિથિઓ દગ્ધયોગા ગણાયા છે.

ગ્રહજન્મનક્ષત્ર-અશુભયોગ-

મરણી ચિત્રા વિશ્વાલ્ય-વસ્વાર્યમનગારિષુ ।

પૌષ્ણમેષ્વર્કવારાદિ-ષ્વર્કાદિગ્રહજન્મભમ્ ॥૪૯૪॥

ભાંટી૦—મરણી ચિત્રા ઉત્તરાષાઢા ધનિષ્ઠા ઉત્તરાફાલ્ગુની જ્યેષ્ઠા રેવતી આ ૭ નક્ષત્રો સૂર્યાદિ ૭ ગ્રહોનાં જન્મનક્ષત્રો છે

તેથી રવિવારે ભરણી, સોમે ચિત્રા, મંગલે ઉત્તરાષાઢા, બુધે ધનિષ્ઠા, ગુરુવારે ઉત્તરાફાલ્ગુની, શુક્રે જ્યેષ્ઠા, તથા શનિવારે રેવતી નક્ષત્ર હોય તો ગ્રહજન્મનક્ષત્ર નામક અશુભ યોગ (ગ્રન્થાન્તરના મતે વજ્રમુસલ યોગ) બને છે.

ઉક્ત બંને યોગોનું વસિષ્ઠ ફલ કહે છે—

અસ્મિન્ યોગદ્વયે યત્ તત્, કૃત્તં કર્મ વિનશ્યતિ ।
તસ્માદ્ યોગદ્વયં ત્યાજ્યં, મંગલેષ્વપિ સર્વદા ॥૪૯૪॥

‘ભા.ટી.૦—દમ્ધાયોગ તથા ગ્રહજન્મનક્ષત્રયોગમાં કરેલ જે તે કાર્ય વિનાશ પામે છે માટે ઉક્ત અને યોગોને સર્વદા શુભ કાર્યોમાં પણ ત્યાગ કરવા જોઈયે.

અચિકિત્સ્ય-ગદયોગ—

કુજાઝ્યૌઃ સપ્તમી પૃષ્ઠી, ચન્દ્રે ભાનૌ ચતુર્થિકા ।
દ્વિતીયા ક્ષેડ્ઘમી જીવે, નવમી શુક્રવાસરે ॥૪૯૫॥
અચિકિત્સ્યા ગદાયોગા, મંગલેષ્વપિ નિન્દિતા. ॥
ભગદરાશ્મરીકુષ્ઠ-ક્ષયરોગપ્રદાયકાઃ ॥૪૯૬॥

‘ભા.ટી.૦—મંગલ અને શનિવારે સપ્તમી, સોમવારે પૃષ્ઠી રવિવારે ચતુર્થી, બુધવારે દ્વિતીયા, ગુરુવારે અષ્ટમી, અને શુક્રવારે નવમી હોય ત્યારે ‘ગદ’ અને છે આ યોગ મંગલ કાર્યોમાં નિન્દ્ય ગણાય છે, આ યોગમાં શુભ કાર્ય કરનારને અસાધ્ય ભગંદર, પથરી કોઢ, ક્ષય આદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

ગ્રહકૃન મૃત્યુયોગ

લગ્નાત્ પષ્ટાષ્ટસંસ્યે ગગિનિ સુરગુરૌ ચાપિ મન્દે સુતસ્યે,
ભોમે રન્ધ્રસિયતેડર્કે વ્યયમ્ભવનગતે મૃત્યુગે ચન્દ્રસૂનૌ ।

દ્યૂનસ્થે દૈત્યપૂજ્યે સતિ નિશ્ચિલનૃણાં મૃત્યુયોગા ભવન્તિ ।
ત્યાજ્યા દાવાગ્નિરૂપાઃ સતતમવિતથં મૃત્યુદા મંગલેષુ ॥૪૯૭॥

ભા૦ટી—લગ્ન થકી ચન્દ્ર તથા ગુરુ છદ્દે અથવા આઠમે સ્થાને રહ્યા હોય, લગ્નથી પાંચમા ભવનમાં શનિ હોય, મંગલ આઠમા સ્થાનમાં હોય, સૂર્ય ચારમા ભવનમાં હોય, બુધ આઠમે હોય, શુક્ર સાતમે હોય તો સર્વ મનુષ્યોને માટે દાવાનલ જેવા મૃત્યુયોગો વને છે. જે સ્વરેસ્વર મંગલ કાર્યોમાં મૃત્યુદાયક હોય છે, માટે શુભ કાર્યોમાં ત્યાજ્ય છે. પ્રતિષ્ઠામાં છદ્દે સાતમે ગુરુ અને છદ્દે ચન્દ્ર લીધેલ છે, પણ વિવાહાદિક ઘણા મંગલ કાર્યોમાં છદ્દે ચન્દ્ર-ગુરુ વર્જિત છે અને સાતમે ગુરુને મધ્યમવલી ગણ્યો છે. ઉક્ત સર્વગ્રહો એક સાથે જ ઉક્ત સ્થાનોમાં પડ્યા હોય ત્યારે જ મૃત્યુયોગ સ્વરો દાવાનલરૂપ તો વને છે, છતાં એ પૈકીના એક વે ગ્રહો પણ ઉક્ત સ્થાનોમાં હોય તો પણ અનિષ્ઠકારક તો છે જ, આ મૃત્યુયોગનો અપવાદક ‘અમૃતયોગ’ છે.

અગ્નિજિહ્વા-વિષ-મહાશૂલયોગાઃ

સપ્ત-ષષ્ઠ્યાદિતિથયઃ, સોમવારાદિભિર્યુતાઃ ।
અગ્નિજિહ્વાઃ સપ્તયોગા, મંગલે કુલનાશદાઃ ॥૪૯૮॥
ભાનુવારાદિર્યુક્તાસ્ત્વેતાઃ સ્યુસ્તિથયો યદા ।
વિષયોગાસ્ત્વમી સપ્ત, કાલકૂટવિષોપમાઃ ॥૪૯૯॥
પ્રતિપદ્ બુધવારે ચ, સૂર્યવારે ચ સપ્તમી ।
મહાશૂલાહ્વયો યોગો, વર્જનીયો શુભે સદા ॥૫૦૦॥

ભા૦ટી—સોમ મંગલ બુધ ગુરુ શુક્ર શનિના દિવસે અનુક્રમે સપ્તમી ષષ્ઠી પંચમી ચતુર્થી તૃતીયા દ્વિતીયા પ્રતિપદા એ તિથિઓ હોય તો આ તિથિવારોના યોગથી ૭ અગ્નિજિહ્વા નામક યોગો વને છે, જે મંગલમાં હોય તો કુલનાશક થાય છે અને ઉક્ત તિથિઓ

જો રવિવારાદિની સાથે હોય જેમકે રવિવારે સપ્તમી, સોમવારે પૃથ્વી, મંગલે પંચમી, બુધે ચતુર્થી, ગુરુએ તૃતીયા, શુક્રે દ્વિતીયા, શનિવારે પ્રતિપદા આવતાં સાત વિષયોગો બને છે જે કાલકૂટ વિષ જેવાં હોય છે. બુધવારે પૃથ્વી અને રવિવારે સપ્તમી હોય તો મહાશૂલ યોગ થાય છે જે શુભકાર્યમાં વર્જનીય છે

અશ્વિનિ યોગ—

યમ-મૈત્રાદિતિભાજ-પાદુદ્રત્વાષ્ટ્ર ચિન્હુષુ ।

સત્સ્વર્કાદિષુ ચારેષુ, મૃત્યુદસ્ત્વશ્વિનિઃ શુભે ॥૫૦૧॥

આંટી—રવિવારે ભરણી, સોમવારે અનુરાધા, મંગલે પુનર્વસુ, બુધે પૂર્વાષાઢપદા, ગુરુવારે આર્દ્રા, શુક્રે ચિત્રા, શનિવારે શ્રવણ, નક્ષત્ર હોય તો મૃત્યુદાયક અશ્વિનિયોગ બને છે

હાલાહલયોગો—

અર્કવારેઽગ્નિપંચમ્યો, સોમે ચિત્રા-ઢિતીયયોઃ ।

કુજેપૂર્ણેન્દુરોહિણ્યોઃ, સપ્તમીયામ્યયોર્બુધે ॥૫૦૨॥

ગુરૌ મિત્રવ્રયોદ્વયોઃ, પૃથ્વીશ્રવણયોઃ સિતે ।

પૌષ્ણાષ્ઠમ્યાં શનિયુતે, યોગા હાલાહલાભિધાઃ ॥૫૦૩॥

અપુ યોગેષુ કર્તવ્ય, મારણં શત્રુસંજકે ।

વિવાહાદિષુ કાર્યેષુ, નિયતં નિધનપ્રદમ્ ॥૫૦૪॥

નક્ષત્રલાઙ્ઘિતયોગ-તિથિનક્ષત્રોત્થ—

પ્રતિપદ્યબુનક્ષત્રે, પચમ્યા વહ્નિમે સતિ ।

અષ્ટમ્યામજપાદ્ધિણ્યે, દશમ્યાં વ્રહ્મમે યદિ ॥૫૦૫॥

દ્વાદશ્યા સાર્પનક્ષત્રે, ત્રયોદશ્યર્પમર્ક્ષયોઃ ।

નક્ષત્રલાઙ્ઘિતો યોગો, દેવાનામપિ નાશદઃ ॥૫૦૬॥

ભાંટીં—રવિવારે કૃતિકા પાંચમ, સોમે ચિત્રા વીજ, મંગલે પૂનમ રોહિણી, બુધે ભરણી સાતમ, ગુરુવારે રોહિણી તેરસ, શુક્રે શ્રવણ છઠ, શનિવારે રેવતી આઠમનો યોગ થતાં તિથિવારનક્ષત્રજન્ય, 'હાલાહલ' યોગો ઉપજે છે. આ યોગોમાં ક્રૂર કર્મ સફલ થાય, વિવાહાદિ શુભ કાર્યોમાં આ યોગો મૃત્યુદાયક નિવડે છે.

પ્રતિપદાદ્ય પૂર્વાષાઢા, પંચમીએ કૃત્તિકા, અષ્ટમીએ પૂર્વાભાદ્રપદા, દશમીએ રોહિણી, બારસે આશ્લેષા, તેરસે ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્ર હોય તો નક્ષત્રલાંછિત નામા અશુભ યોગ ઉત્પન્ન થાય છે જે દેવોનો પણ નાશક છે.

વાર-નક્ષત્રસમુત્થ અશુભયોગ—

દ્વિદૈવમિત્રચાન્દ્રેન્દ્ર વહ્નિસાર્પભતારકાઃ ।
 રવિવારેણ સંયુક્તા, વર્જનીયાઃ પ્રયત્નતઃ ॥૫૦૭॥
 આપ્રાઢદ્વયવહ્નીજ્ય-દ્વિદૈવપિતૃતારકાઃ ।
 સોમવારેણ સંયુક્તાઃ, શુભકર્મવિનાશદાઃ ॥૫૦૮॥
 જ્યેષ્ઠાજપાદશ્રવણ-ધનિષ્ઠાદ્રાહિ તોયપાઃ ।
 ભૌમવારેણ સંયુક્તાઃ, સર્વમંગલનાશદાઃ ॥૫૦૯॥
 અશ્વિનીભરણીમૂલ-પૌષ્ણવસ્વાર્દ્ર તારકાઃ ।
 બુધવારેણસંયુક્તાઃ, સર્વશોભનનાશદાઃ ॥૫૧૦॥
 અર્ધમારોહિણીત્વાષ્ટ્ર-ધાતૃચન્દ્રાઘ્યતારકાઃ ।
 ગુરુવારેણ સંયુક્તાઃ, શોભને નિધનપ્રદાઃ ॥૫૧૧॥

ભાંટીં—રવિવારે વિશાખા, અનુરાધા, મૃગશિરા, જ્યેષ્ઠા કૃત્તિકા, આશ્લેષા એ નક્ષત્રો શુભ કાર્યમાં પ્રયત્નપૂર્વક વર્જવાં. સોમવાર સહિત પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા, કૃત્તિકા, પુષ્ય, વિશાખા, મઘા આ નક્ષત્રો શુભ કાર્યમાં નાશ દેનારાં થાય છે. મંગલે જ્યેષ્ઠા, પૂર્વાભાદ્ર-

પદા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, આર્દ્રા, આશ્લેષા, પૂર્વાષાઢા, એ નક્ષત્રો સર્વ-
મંગલ કામોનો નાશ કરનારા છે. બુધવાર સહિત જો અશ્વિની, મરણી
મૂલ, રેવતી ધનિષ્ઠા આ નક્ષત્રો હોય તો સર્વ શુભ કામોને વગાડે છે,
ગુરુવારે ઉત્તરાફાલ્ગુની રોહિણી ચિત્રા અભિજિત મૃગશિરા આ
પૈશ્વીતુ કોઈ પણ નક્ષત્ર હોય તો શુભ કાર્યમાં મૃત્યુકારી નિમ્બે છે.

સાર્પદ્વિદૈવમિત્રેન્દુરોહિણીપિતૃતારકાઃ ।

શુક્રવારેણ સયુક્તા, વર્જનીયાશ્ચ મગલે ॥૫૧૨॥

ઉત્તરાફાલ્ગુનીપૌષ્ણ-મેઝ્યાદિત્યાર્કવૈષ્ણવાઃ ।

શનિવારેણ સયુક્તાઃ, સર્વશોભનગર્હિતાઃ ॥૫૧૩॥

એષુ યોગેષુ તત્સર્વ, કૃત કર્મ વિનશ્યતિ ।

વિવાહે વિધવા નારી, વ્રતી પાતકકૃદ્ ભવેત્ ॥૫૧૪॥

વારેશે ચલસયુક્તે, યોગાસ્ત્વેતે ચલપ્રદા. ।

ન કિંચિદ્ દોષદાસ્તસ્મિન્, ચલહીને ન સંશય. ॥૫૧૫॥

भा०टी०—શુક્રવાર સાથે આશ્લેષા વિશાखा, અનુરાધા,
મૃગશિરા, રોહિણી, મઘા આ નક્ષત્રો હોય તો મંગલકાર્યમાં વર્જનાં,
શનિવારની સાથે ઉત્તરાફાલ્ગુની, રેવતી, પુષ્ય પુનર્વસુ હસ્ત શ્રવણ
આ નક્ષત્રો સર્વ શુભ કાર્યોમાં નિન્દિત ગણાય છે

ઉક્ત વાર-નક્ષત્ર સંવન્ધી યોગોમાં કરેલ કાર્ય નાશ પામે છે,
વિવાહ કરવાથી સ્ત્રી વિધવા થાય છે, ગ્રથજ્યા લેવાથી વ્રતલેનાર
પાપ કાર્યમાં પડે છે

ઉક્ત વાર નક્ષત્રોત્થ અશુભ યોગોમાં જે અશુભ ફલ વતાવ્યું છે
તે વારેશ ગ્રહ ચલયુક્ત હોય ત્યારેજ યોગો પોતાનું ધન વતાવે છે પણ
જો વારેશ ચલહીન હોય તો ઉક્તયોગો કંઈ પણ દોષકારક થતા નથી.

પ્રકારાન્તરે વારનક્ષત્રોત્થ અશુભ યોગો—

દ્વિદૈવધાતુ વહ્ન્યર્ક-વસુદેવતપૈતૃકાઃ ।

અર્કવારેણ સંયુક્તા, હાલાહલવિષોપમાઃ ॥૫૧૬॥

ઉત્તરાષ્ટ્રચચિત્રાલ્ય-દ્વિદૈવાહ(હ)ય તારકાઃ ।

સોમવારેણ સંયુક્તાઃ, કાલકૂટવિષોપમાઃ ॥૫૧૭॥

શતતારાદ્વિદૈવાદ્રી, ઉત્તરાષાઢતારકાઃ ।

ભોમવારેણ સંયુક્તા, ગુણગ્ના વિષસંજ્ઞકાઃ ॥૫૧૮॥

અશ્વિનીભરણીવહ્નિ-વસુમૂલાદ્યતારકાઃ ।

બુધવારેણ સંયુક્તા, દોષાઃ સર્વાહ્યાસ્ત્વમી ॥૫૧૯॥

મચતુષ્કં વહ્નિધિષ્ણ્યા-ઢ્રુણાર્યમતારકાઃ ।

ગુરુવારેણ સંયુક્તા, દોષા મંગલનાશકાઃ ॥૫૨૦॥

માંટી—વિશાખા, અભિજિત્, કૃત્તિકા હસ્ત ધનિષ્ઠા મઘા આ નક્ષત્રો રવિવાર યુક્ત હોય તો હાલાહલ વિષતુલ્ય થાય છે, ઉત્તરા ફાલ્ગુની ઉત્તરાષાઢા ઉત્તરાભાદ્રપદા, ચિત્રા વિશાખા એ સોમવાર સંયુક્ત હોય છે ત્યારે કાલકૂટ વિષ તુલ્ય બને છે, શતભિષા, વિશાખા, આદ્રી ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રો મંગલવાર સાથે મળે છે ત્યારે ગુણનાશક વિષયોગ બને છે. અશ્વિની ભરણી કૃત્તિકા ધનિષ્ઠા, મૂલ નક્ષત્રો બુધવાર સાથે મળીને ‘સર્વદોષ’ નામ ધારણ કરે છે, કૃત્તિકા, રોહિણી, મૃગશિરા, આદ્રી શતભિષા, ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રો ગુરુવાર સાથે હોય તો મંગલનાશક દોષો બને છે.

શકસાર્પમઘાવહ્નિ-દ્વિદૈવશતતારકાઃ ।

શુક્રવારેણ સંયુક્તા, મહાદોષાહ્યાસ્ત્વમી ॥૫૨૧॥

અર્યમાદિતિપૌષ્ણાર્ક-વિશ્વાષાઢાલ્યતારકાઃ ।

શનિવારેણ સંયુક્તા, દોષા ગુણવિમર્દકાઃ ॥૫૨૨॥

भा०टी०—ज्येष्ठा, आश्लेषा, मघा, कृत्तिका शतभिषा, शुक्रवार साधे मलता 'महादोष' योग बने छे, उत्तराफाल्गुनी, पुनर्वसु रेवती, हस्त, उत्तराषाढा, पूर्वाषाढा आ नक्षत्रो शनिवारै होय तो गुणविमर्दक' दोषो उत्पन्न थाय छे.

दिवामृत्युदायक तथा रोगदायक नक्षत्र चरणौ—

हस्तयासवयोरार्य, विशाखाद्रौद्वितीयकम् ।
तृतीयकमहिबुधये, चान्त्यांशं यममूलयोः ॥५२३॥
दिवा मृत्युप्रदाः पादा, दोषास्त्वेते न रात्रिषु ।
शुभकार्ये प्रसूतौ च, सर्वदा परिवर्जयेत् ॥५२४॥
अविंसार्पभयोरार्य, द्वितीय यममूलयोः ।
तृतीयं द्युस्तराहयोर्वौखिन्दोरन्त्यपादकः ॥५२५॥
दिवायोगो इति रूपाताः, शोभने रोगदाः सदा ।
दिवा रोगप्रदास्त्वेते, न तु रात्रौ कदाचन ॥५२६॥
तस्माद्विषैव संत्याज्या, रोगमृत्युप्रदायकाः ।
दिवोपि दोषदा नैव, रवौन्दोर्बलयुक्तयोः ॥५२७॥

भा०टी०—हस्त धनिष्ठानो प्रथम चरण, विशाखा आर्द्रानो बीजो चरण, आश्लेषा उत्तराभाद्रपदानो त्रीजो चरण अने भरणी तथा मूलनो चोथो चरण आ नक्षत्र चरणो दिवसे मृत्युदायक छे, रात्रि दोषकारक नथी, शुभ कार्योमा तथा प्रसवमा आ चरणोनो त्याग करवो, अश्विनी आश्लेषानो प्रथम पायो, भरणी मूलनो बीजो, ज्ञ उत्तरा तथा श्रवणनो त्रीजो अने स्वाति तथा मृगशिरानो चोथो पायो, आनक्षत्रोना पायाओ 'दिवारोगप्रद' छे रात्रिमा नहि, माटे दिवसे ज मृत्यु तथा रोगदायक चरणो वर्जवा, जो सूर्य चन्द्र मलयुक्त होय तो ए चरणो दिवसे पण दोषकारक थता नथी

वार नक्षत्रजन्य अशुभयोग कोष्ठक—

सू	सो	मं	बु	गु	शु	श	योगनाम
वि	पूषा	ध	रे	रो	पु	उफा	उत्पातयोग
अनु	उषा	पूषा	स्वा	मृ	आश्ले	ह	मृत्युयोग

तिथि वार नक्षत्रजन्य अशुभयोग कोष्ठक—

सू	सो	मं	बु	गु	शु	श	योगनाम
नन्दा रो	नन्दा पु	नन्दा उफा	नन्दा वि	नन्दा श्र	नन्दा ध	नन्दा रे	अंधयोग
भद्रा आश्ले	भद्रा आश्ले	भद्रा पूषा	भद्रा मू	भद्रा म	भद्रा पूफा	भद्रा कृ	काणयोग
जया वि	जया आ	जया मू	जया ज्ये	जया पूषा	जया उषा	जया भ	पंगुयोग
रिक्ता पूषा	रिक्ता म	रिक्ता कृ	रिक्ता आ	रिक्ता चि	रिक्ता अनु	रिक्ता ध	वधिरयोग

तिथि वार जन्य अशुभयोग—

वार	सू	सो	मं	बु	गु	शु	श	योगनाम
ति	१२	११	५	३	६	८	९	दग्धयोगा
नक्ष.	भ.	चित्रा	उषा	ध	उफा	ज्ये	रे	ग्रहजन्मनक्षत्र

તિથિવાર જન્ય અશુભયોગ—

સૂ	ચ	મ	હુ	શુ	શુ	શ	યોગનામ
૪	૬	૭	૨	૮	૯	૭	અચિકિત્સ્યગદ્યયોગ
૧૦	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	અગ્નિજિહ્વયોગ
૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	વિષયોગ
૭	૦	૦	૧	૦	૦	૦	મહાશૂલયોગ

અશનિયોગ—

સૂ	ચ	મ	હુ	શુ	શુ	શ	યોગનામ
મ	અનુ	પુન	પૂમા	આર્દ્રા	ચિ	શ્ર	અશનિયોગ

વાર-તિથિ-નક્ષત્ર-હાલાહલયોગા:—

સૂ	ચં	મ	હુ	શુ	શુ	શ	યોગનામ
કુ	ચિ	રો	મ	અનુ	શ્ર	રે	હાલાહલ
૫	૨	૧૫	૭	૧૩	૬	૮	

નક્ષત્રલાઘિત યોગ—

૧	૫	૮	૧૦	૧૨	૧૩	નક્ષત્રલાઘિતયોગ
પૂવા	કુ	પૂમા	રો	આર્દ્રે	અષ્ટા	

वारनक्षत्रसमुत्थ अशुभयोगाः—

वारा	नक्षत्राणि
रवि	वि । अनु । मृ । ज्ये । कृ । आश्ले ।
सोम	पूषा । उषा । कृ । पु । वि । म ।
मंगल	ज्ये । पूषा । श्र । ध । आ । आश्ले । पुषा ।
बुध	अश्वि । भर । मू । ध । आर्द्रा । रे ।
गुरु	उफा । रो । चि । अभि । मृ ।
शुक्र	आश्ले । वि । अनु । मृ । रो । मघा ।
शनि	उफा । रे । पु । पुन । ह । श्र ।

प्रकारान्तरेण वार-नक्षत्रसमुत्थ अशुभयोगाः—

वाराः	नक्षत्राणि
रवि	वि । अभि । ध । ह । कृ । म ।
सोम	उफा । उषा । उभा । चि । वि ।
मंगल	शत । वि । आर्द्रा । उषा ।
बुध	अश्वि । भर । कृ । ध । मू ।
गुरु	कृ । रो । मृ । आ । शत । उफा ।
शुक्र	ज्ये । आश्ले । म । कृ । वि । श ।
शनि	उफा । पुन । रे । ह । उषा । पूषा ।

ગુણાપવાદ

વારયોગગુણં હન્તિ, યોગશ્ચોત્પાતસંજ્ઞિતઃ ।
 શ્રેષ્ઠયોગં યથા હન્તિ, મૃત્યુયોગો મહાબલઃ ॥૫૨૮॥
 શુભયોગં નિહન્ત્યાશુ, ત્વન્ધયોગો મહાબલઃ ।
 હન્તિ કલ્યાણયોગાત્મ્યં, કાળયોગો મહાબલઃ ॥૫૨૯॥
 વર્ધમાનાહ્વય યોગં, પંગુયોગો નિહન્તિ વૈ ।
 સુધાયોગાન્ નિહન્ત્યેવ, વધિરો યોગચશ્ચલઃ ॥૫૩૦॥
 વલિનં ચ મહાયોગં, દગ્ધયોગો નિહન્તિ વૈ ।
 ગ્રહજન્મભયોગોઽયં, પૂર્ણયોગ નિહન્તિ હિ ॥૫૩૧॥
 અચિકિત્સ્યગદયોગઃ, ઝંઝયોગં નિહન્તિ વૈ ।
 ગ્રહૈઃ કૃતો મૃત્યુયોગો, નિહન્ત્યમૃતસંજ્ઞકમ્ ॥૫૩૨॥
 અગ્નિજિહ્વાહ્વયો યોગઃ, પદ્મયોગ નિહન્તિ હિ ।
 વિષયોગો નિહન્ત્યાશુ, યોગં ત્વાનન્દસંજ્ઞકમ્ ॥૫૩૩॥

ખા૦ટી૦—વારયોગના ગુણને ઉત્પાતયોગ અને શ્રેષ્ઠયોગને મહાબલ મૃત્યુયોગ હણી નાસે છે. શુભયોગને અધયોગ, કલ્યાણયોગને કાળયોગ અને વર્ધમાનયોગને પંગુયોગ નષ્ટ કરે છે સુધાયોગને વધિ-રયોગ, તલવાન્ મહાયોગને દગ્ધયોગ, પૂર્ણયોગને ગ્રહજન્મનક્ષત્રયોગ, શમ્યયોગને અચિકિત્સ્ય ગદયોગ, અમૃતયોગને ગ્રહકૃત મૃત્યુયોગ, પદ્મ-યોગને અગ્નિજિહ્વાયોગ અને આનંદયોગને વિષયોગ નિષ્ફલ કરી દે છે

મહાશૂલાહ્વયોયોગઃ, સિદ્ધિયોગ નિહન્તિ વૈ ।
 હન્તિ પીયૂષયોગાર્ચ, દુષ્ટયોગો ચલાધિકઃ ॥૫૩૪॥
 સમસપ્તકયોર્જીવ-શુક્રયોશ્ચ પરસ્પરમ્ ।
 તદા મૃદસમો દોષો, શુભકાર્યવિનાશકઃ ॥૫૩૫॥

તુંગમિત્રસ્વર્ક્ષગયોસ્તયોર્વા તત્તદંશયોઃ ।

તદા મૂઢસમો દોષો, નાશં યાતિ ન સંશયઃ ॥૫૩૬॥

મહાકુલિક યોગશ્ચ, વાપીયોગં નિહન્તિ હિ ।

નક્ષત્રલાઙ્છિતોયોગઃ, સ્વયોગં હન્તિ સર્વદા ॥૫૩૭॥

હન્તિ યોગં પુણ્ડરીકં, પક્ષછિદ્રોન્યનાડિકા ।

ગુણશેખરયોગં ચ, યોગાઃ સૂર્યાદિવારજાઃ ॥૫૩૮॥

દિવામૃત્યુપ્રદોયોગો, હન્તિ ધૂર્જટિસંજ્ઞકમ્ ।

શુભભાસ્કરયોગં તુ, દિવારોગપ્રદઃ પુનઃ ॥૫૩૯॥

ભા૦ટી૦-મહાશૂલયોગ સિદ્ધિયોગને અને દુષ્ટયોગ પીયૂષયોગને હોળે છે. ગુરુ શુક્રના પરપર સમસપ્તક યોગનો અસ્ત સમાન દોષ છે જે શુભકાર્યનો નાશક છે, છતાં તે જો ઉચ્ચના હોય, મિત્રગૃહી હોય, સ્વગૃહી હોય અથવા તો ઉચ્ચાંશ મિત્રરાશ્યંશ સ્વરાશ્યંશના હોય, તો મૂઢ સમાન દોષનો નાશ થાય છે. મહાકુલિકયોગ વાપીયોગનો, નક્ષત્ર લાઙ્છિતયોગ સ્વયોગનો અને વલવાન્ પુણ્ડરીકયોગને પક્ષછિદ્રા તિથિ ઘડી, ગુણશેખરયોગને સૂર્યાદિવારોત્થયોગો, ધૂર્જટીયોગને દિવામૃત્યુ પ્રદનક્ષત્રચરણયોગ અને ગુણભાસ્કરયોગને દિવારોગપ્રદયોગ નિષ્ફલ બનાવે છે.

તં ચન્દ્રશેખરં ઘનન્તિ, મહાકાળાન્ધવાધિરાઃ ।

ગુણમર્દનયોગોઽયં, હન્તિ શ્રીવત્સસંજ્ઞકમ્ ॥૫૪૦॥

અર્કાદિવારસંભૂતાઃ, કાલકૂટવિષાહ્વયાઃ ।

ઘનન્તિ યોગાઃ સિંહયોગં, ગુરુનિન્દેવ જીવિતમ્ ॥૫૪૧॥

ગુણસાગરયોગાખ્યં, હન્તિ કુલિકસંજ્ઞકઃ ।

સિદ્ધાંતિથિં હન્તિ સમ્યક્, પાતશ્રણ્ડીશસંભવઃ ॥૫૪૨॥

વિજયાખ્યં મહાયોગં, લત્તાદોષો નિહન્ત્યલમ્ ।

પ્રભંજનં મહાયોગં, હન્તિ સંવર્તસંજ્ઞકઃ ॥૫૪૩॥

इन्द्रदण्डं महायोगं, कालदण्डो निहन्त्यलम् ।

इन्द्रदण्ड महायोगं, योगस्त्वेकार्गलाह्वयः ॥५४४॥

अभिजित्संज्ञक योगं, हन्ति गण्डान्तमंज्ञकः ।

क्रूरग्रहैर्विद्वदોपो, हन्ति गोघूलिसंज्ञकम् ॥५४५॥

भा०टी०—તે ચંદ્રશેખર યોગને મહાકાળ-અધ-મધિર-યોગો, શ્રીચત્સયોગને ગુણમર્દનયોગ, સિંહયોગને સૂર્યાદિચાર-સમૂત મહાકાલકૃત્ત્રિયયોગો હોય છે ગુરુનિન્દા જેમ જીવિતને હોય છે ગુણસાગરયોગ ને કુલિકયોગ, સિદ્ધાંતિથિને ચંડીશ-ચંદ્રાધુષ-પાત, વિજયમહાયોગ ને લક્ષાદોષ, પ્રમંજનયોગને મવર્ત-રુયોગ, ઇન્દ્રદંડયોગને કાલદંડ યોગ તથા એકાર્ગલ યોગ હોય ને અભિજિત્વયોગને ગણાંતદોષને અને ગોઘૂલિકયોગને પાપગ્રહવિદ્વ નસત્રદોષ હોય ને.

अवमोक्ष्या तिथिर्हन्ति, सौम्यग्रहकृतं शुभम् ।

ग्रहजन्मकृतો दोषो, शुકं लग्नस्थित शुभम् ॥५४६॥

अकालगर्जितो दोषो, निहन्ति गुणसंचयम् ।

अकालवृष्टिदोषोऽपि, तर्धव गुणसंचयम् ॥५४७॥

આ०ટી०—સૌમ્યગ્રહકૃત શુભ યોગને અવમાતિથિ હોય છે, ગ્રહજન્મનસત્રદોષ લગ્નસ્થિત શુભગુણના ગુણને હર્ષ છે અને અકાલગર્જિત તથા અકાલવૃષ્ટિના દોષો ઘણા શુભ ગુણોનો નાશ કરે ને.

दोषापवादा यमिष्टोक्ता —

उत्पादोयोगज दोष, च(वा)रयोगो निहन्ति च ।

निहन्ति मृत्यુयोगं तु, श्रेष्ठयोगો महाबलः ॥५४८॥

અન્ધયોગકૃતં દોષં, શુભયોગો નિહન્તિ વૈ ।

કાળયોગકૃતં દોષં, હન્તિ કલ્યાણસંજ્ઞકઃ ॥૫૪૯॥

પંગુયોગં નિહન્ત્યાશુ, યોગો વૈ વર્ધમાનકઃ ।

સુધાયોગો નિહન્ત્યાશુ, યોગં વધિરસંજ્ઞકમ્ ॥૫૫૦॥

મહાયોગો નિહન્ત્યાશુ, યોગં તુ રાક્ષસાહ્યમ્ ।

દગ્ધયોગં નિહન્ત્યાશુ, મહાયોગો મહાવલઃ ॥૫૫૧॥

ગ્રહજન્મકૃતં દોષં, પૂર્ણયોગો નિહન્તિ વૈ ।

ગદાયોગં નિહન્ત્યાશુ, શંખયોગો મહાવલઃ ॥૫૫૨॥

ભા૦ટી૦—ઉત્પાતયોગના દોષને વારયોગ હણે છે, મૃત્યુયોગને મહાવલી શ્રેષ્ઠયોગ હણે છે, અંધયોગના દોષને શુભયોગ હણે છે, કાળયોગના દોષને કલ્યાણયોગ હણે છે, પંગુયોગના દોષને વર્ધમાનયોગ દૂર કરે છે, વધિરયોગને સુધા (પીયૂષ) યોગ દૂર કરે છે, રાક્ષસને મહાયોગ હણે છે, દગ્ધયોગને પણ મહાયોગ પ્રભાવહીન કરે છે, ગ્રહજન્મનક્ષત્રના દોષને પૂર્ણયોગ દૂર કરે છે અને ગદાયોગ-કૃત દોષને શંખયોગ મટાડી દે છે.

અગ્નિજિહ્વદ્વયં યોગં, પદ્મયોગો નિહન્તિ વૈ ।

વિષયોગં નિહન્ત્યાશુ, યોગશ્ચાનન્દસંજ્ઞકઃ ॥૫૫૩॥

ભાન્તરાલકૃતં દોષં, સિદ્ધિયોગો નિહન્તિ વૈ ।

યોગાન્તરાલકં દોષં, હન્તિ સિદ્ધાતિથિઃ સ્વયમ્ ॥૫૫૪॥

મહાશૂલાહ્યં દોષં, સિદ્ધિયોગો નિહન્તિ વૈ ।

દુષ્ટયોગં નિહન્ત્યાશુ, યોગઃ પીયૂષસંજ્ઞક ॥૫૫૫॥

મહાકુલિકયોગં તુ, વાપીયોગો નિહન્તિ વૈ ।

હાલાહલાહ્યં નામા-ઽમૃતયોગો નિહન્તિ વૈ ॥૫૫૬॥

पक्षछिद्रोक्तनाडीनां, दोष हन्ति सदा तथा ।
 पुण्डरीकाह्वयो योगः, पिनाकी त्रिपुरं यथा ॥५५७॥
 भानुवारादिसंभूतान्, पापयोगान् निहन्ति वै ।
 गुणशेखरयोगोऽयं, राघवो राघव यथा ॥५५८॥

भा०टी०—अग्निजिह्व तथा विषयोगने पद्मयोग हणे छे, विष-
 योगने आनन्दयोग हणे छे, नक्षत्रसंघिकृत दोषने सिद्धियोग अने
 योग संधिदोषने सिद्धा तिथि पोते हणे छे, महाशूल दोषने सिद्धियोग
 दूर करे छे, दुष्टयोगने पीयूषयोग, महाकुलिकयोगने रापीयोग
 अने हालाहलयोगने अमृतयोग दूर करी दे छे, पक्षत्रिद्रातिविओनी
 विषघटीओना दोषने पुडरीकयोग नाश करे छे जेम शिव त्रिपुरनो,
 रविवारादिजन्यपापयोगोने १ गुणशेखरयोग हणे छे जेम रामचन्द्र
 राघवने.

दिवाभृत्युप्रद योग, हन्ति धूर्जटिसंज्ञकः ।
 दिवैव रोगद हन्ति, गुणभास्करयोगराट् ॥५५९॥
 महाहालाहल हन्ति, गुणभास्कर एव च ।
 चन्द्रशेखरयोगश्च, महाकाणान्धवाधिरान् ॥५६०॥
 गुणमर्दनयोग च, हन्ति श्रीवत्ससंज्ञकः ।
 सिंहयोगो निहन्त्याशु, वारजान् कालकूटकान् ॥५६१॥
 उपग्रहाह्वय दोषं, सिद्धियोगो निहन्ति वै ।
 गुणसागरयोगोऽयं, हन्ति कुलिकमंजकम् ॥५६२॥
 शुभयोगो निहन्त्याशु, विषुदोषं महाप्रलम् ।
 चण्डायुह सचण्डीश, हन्ति सिद्धातिधिर्यथा ॥५६३॥
 विजयाग्नयो महायोगो, लतादोष निहन्ति वै ।
 ब्रह्मदण्डाह्वयो योगो, हन्ति मकरचमंजकम् ॥५६४॥

प्रभञ्जनो महायोगो, हन्ति संवर्तसंज्ञकम् ।

इन्द्रदण्डो बली हन्ति, कालदण्डं महाबलम् ॥५६५॥

भा०टी० दिवामृत्युदयोगने धूर्जटी, दिवारोगदयोगने गुण-
भास्कर, महाहालाहलने गुणभास्कर, महाकाणअंधवधिरयोगोने चन्द्र-
शेखर, गुणमर्दनयोगने श्रीचत्स, वारजन्यकालकूटयोगोने सिंहयोग,
उपग्रहयोगने सिद्धियोग, कुलिकने गुणसागर, चन्द्रमहादोपने शुभयोग,
चण्डीश-चण्डायुधने सिद्धातिथि, लत्तादोपने विजययोग, क्रकचयोगने
ब्रह्मदण्डयोग अने बलवान् कालदंडयोगने इन्द्रदण्ड हणे छे.

एकार्गलं महादोषं, इन्द्रदण्डो निहन्ति वै ।

गण्डान्तदोषमखिल-मभिजिद्योगसंज्ञकः ॥५६६॥

हन्ति गोधूलिको योगो, विद्वभं पापखेचरैः ।

अवमाख्यातिथेर्दोषं, हन्ति केन्द्रगतो गुरुः ॥५६७॥

ग्रहजन्माह्वयं योगं, हन्ति केन्द्रगतः शुभः ।

त्रिद्युस्पृग्यामदोषं स हन्ति केन्द्रगतः शुभः ॥५६८॥

अकाल गर्जितं दोषं, हन्ति केन्द्रगतः शुभः ।

अकाल वृष्टिजं दोषं, गुरुहन्ति महाबलः ॥५६९॥

दग्धलग्नोद्भवं दोषं हन्ति लाभगतः कुजः ।

शून्यधिष्योद्भवंदोषं, स हन्ति शत्रुसंस्थितः ॥५७०॥

दोषं शून्यतिथेर्हन्ति, लाभगः सौम्यखेचरः ।

त्रिद्युस्पृगाख्यदोषं च, हन्ति सिद्धा तिथिः स्वयम् ॥५७१॥

भा०टी०—एकार्गल महादोपने इन्द्रदण्ड योग हणे छे, सर्वप्र-
कारना गंडांतने अभिजिद्योग, पापविद्वनक्षत्रने गोधूलिकयोग,
अवस (क्षय) तिथिना दोषने केन्द्रगतगुरु, ग्रहजन्म नक्षत्रयोगने
केन्द्रगत शुभग्रह, तिथिवृद्धिना दोपने केन्द्रस्थित शुभग्रह, अकाल

મર્જિત દોષને કેન્દ્રગત શુભ ગ્રહ, અકાલ ઘટ્ટિ દોષને બલવાન ગુરુ, દગ્ધ લગ્નના દોષને લાભગત મંગલ, શૂન્ય નક્ષત્ર સમન્ધી દોષને ઝઠ્ઠા સ્થાને રહેલ મંગલ, શૂન્યતિથિના દોષને લાભસ્થિત સૌમ્યગ્રહ અને વૃદ્ધ તિથિના દોષને સિદ્ધાતિથિ પોતે દૂર કરે છે.

કરણ

કરણો બે પ્રકારના હોય છે ચર કરણ અને સ્થિર કરણ । યવ બાલગાદિ ઘિષ્ટિ પર્યન્ત ૭ કરણો ચર છે, આ કરણોનો આરંભ શુક્લ પ્રતિપદાના ઉત્તરાર્ધથી થાય છે અને એક માસમાં આ કરણો ૮-૮ વાર આવે છે, શકુનિ આદિ ૪ કરણો સ્થિર કહેવાય છે, એ કરણો તિથિ પ્રતિવદ્ધ હોઈ માસમાં એક વાર જ આવે છે, કૃષ્ણચતુર્દશીના ઉત્તરાર્ધમાં શકુની ૧, અમાવાસ્યાના પૂર્વાર્ધમાં ચતુષ્પદ ૨, તથા એના ઉત્તરાર્ધમાં નાગ ૩ અને શુક્લ પ્રતિપદાના પૂર્વાર્ધમાં કિંસ્તુમ્ ૪, આ પ્રમાણે ચાર કરણો નિયત સ્થાન સ્થિત હોઈ સ્થિર વા ધ્રુવ કહેવાય છે ઘનાદિ કરણો પણ વાસ્તવમાં તો તિથિપ્રતિવદ્ધ જ છે, યવ શુક્લ પ્રતિપદાના ઉત્તરાર્ધમાં, માલવ દ્વિતીયાના લગ્નપૂર્વાર્ધમાં, કૌલવ દ્વિતીયાના ઉત્તરાર્ધમાં, તેતિલ તૃતીયાના પૂર્વાર્ધમાં, મર તૃતીયાના ઉત્તરાર્ધમાં, યણિજ ચતુર્થીના પૂર્વાર્ધમાં અને ઘિષ્ટિ ચતુર્થીના ઉત્તરાર્ધમાં પૂર્ણ થઈ શુક્લપચમીના પૂર્વાર્ધથી ફરિ ગ્વાદિની આટ્ટત્તિ થાય છે, આમ આ સાત કરણોની કૃષ્ણ ચતુર્દશીના પૂર્વાર્ધ પર્યન્ત આઠ આવૃત્તિઓ હોવાથી આ ૭ કરણોને ચરસંજ્ઞા અપાડે છે, ઘનાદિ ૬ કરણો સર્વે કાર્યોમાં શુભ ગણાય છે, ઘિષ્ટિ અશુભ છે જ્યારે શકુનિ પ્રમુખ ૪ સ્થિર કરણો મધ્યમ છે, મધ્યમ પૈકીના નાગ-ચતુષ્પદ અશુભ જેવાંજ નેષ્ટ છે.

કરણસમન્ધી વસિષ્ઠનુ નિરૂપણ આ પ્રમાણે છે—

આથ યવં બાલવકૌલવાદ્યે,
તત્તૈતિલ તદ્ ગરસંજ્ઞકં ચ ।

વણિક્ ચ વિષ્ટિઃ કરણાનિ સપ્ત,
ચરાણિ યાનિ ક્રમશો ભવન્તિ ॥૫૭૨॥

ભા.ટી.૦— પહેલું વવ તે પછી વાલવ, કૌલવ, તૈતિલ ગર
વણિજ અને વિષ્ટિ-મદ્રો એ ૭ કરણો છે જે ચર હોય છે.

તિથ્યર્દ્ધમાયં શકુનિદ્વિતીયં, ચતુષ્પદં નાગકસંજ્ઞિતં ચ ।
કિંસ્તુઘનમેતાન્યચરાણિ કૃષ્ણ-ચતુર્દશીપશ્ચિમભાગતઃ
સ્યુઃ ॥૫૭૩॥

ભા.ટી.૦— અચર કરણોમાં પ્રથમ શકુનિ, વીજું ચતુષ્પદ,
ત્રીજું નાગ અને ચોથું કિંસ્તુઘ આ સ્થિર કરણોની પ્રવૃત્તિ કૃષ્ણચ-
તુર્દશીના ઉત્તરાર્ધથી થાય છે.

કરણેશ—

इन्द्रो विधाता मित्रार्यमा भूर्हरिप्रिया ।
कीनाशश्चेति तिथ्यर्द्ध-नाथाः स्युः क्रमतस्त्वमी ॥५७४॥
कलिश्च रक्षो भुजगः, पवनश्च स्थिरेश्वराः ॥
विज्ञेयाः सर्वकार्येषु, तिथ्यर्धेशववादिषु ॥५७५॥

ભા.ટી.૦— ઇંદ્ર વિધાતા મિત્ર અર્યમા ભૂમિ લક્ષ્મી અને
યમ એ અનુક્રમે વવાદિ ૭ ચર કરણોના સ્વામી છે, અને કલિ,
રાક્ષસ, સર્પ અને પવન એ ૪ સ્થિર કરણોના સ્વામી જાણવા, વિ-
હિત નક્ષત્રના અભાવે તે નક્ષત્રના સ્વામીવાળા કરણમાં તે કાર્ય
કરવું. ઉદાહરણ-અનુરાધા ત્રિવેય કાર્ય કરવું છે પણ તે દિવસે અ-
નુરાધા નથી, આવી સ્થિતિમાં તે દિવસે જો મિત્રસ્વામિક કૌલવ
કરણ હોય તો તે અનુરાધાનું કાર્ય કરે છે, કરણોના સ્વામિઓ વ-
તાવવાનું એજ પ્રયોજન છે.

કરણવિધેય કાર્યો—

ચરસ્થિરદ્વિજહિત-પશુધાન્યાકરાદિ યત્ ।
 ધાતુવોદવણિગ્ધાન્ય-કર્મ સર્વં વવે હિતમ્ ॥૫૭૬॥
 માંગલ્યોત્સવપાનાદિ-વાસ્તુકર્માશ્ચિલં ચ યત્ ।
 દ્વપાભિપેક-સગ્રામ-કર્મસિદ્ધયતિ ચાલવે ॥૫૭૭॥
 ગજોષ્ઠાશ્વાયુધોદ્યાન-વિપિનાદ્યશ્ચિલં ચ યત્ ।
 ચાલવોક્તાશ્ચિલંકર્મ, કૌલવે સિદ્ધયતિ ધ્રુવમ્ ॥૫૭૮॥
 સન્ધિવિગ્રહયાત્રાદિ, ક્રયવિક્રયકર્મ યત્ ।
 તટાગરૂપલ્લનન, કાર્યં તૈતિલસજ્જકે ॥૫૭૯॥
 પ્રાકારોદ્ધરણ સર્વં, જલકર્માશ્ચિલં ચ યત્ ।
 સર્વતિથ્યર્ધકથિત, કર્મ સર્વં ગરે હિતમ્ ॥૫૮૦॥

ખાંડી૦— ચર, સ્થિર, વ્રાહ્મણ હિતકર્મ, પશુકર્મ, ધાન્ય-
 કર્મ, આકર કર્મોદિ, ધાતુગ્રાદ, વાણિજ્ય, ધાન્યકર્મ એ સર્વ કાર્યો વચ્ચે
 કરના હિતકર છે, માંગલ્ય, ઉત્સવ, પાનાદિ, સર્વ વાસ્તુકર્મ, રાજ્યા-
 ભિપેક, યુદ્ધકર્મ, એ ચાલવમાં કરવાથી સિદ્ધ થાય છે, હાથી,
 કુટ, અશ્વ, આયુધ, ઉગ્રાન, ઉપવન સગ્રામી કાર્યો અને ચાલવમાં
 કહેલ સર્વ કાર્યો કૌલવમાં સિદ્ધ થાય છે, સન્ધિ, વિગ્રહ, યાત્રાદિ,
 ક્રય વિક્રય કર્મ, તલાગ કૂવા खोदના એ સર્વ તૈતિલમાં કરના, પ્રા-
 કારનો ઉદ્ધાર આદિ, સર્વ જલકર્મ, અને સર્વ કરણોમાં કરવાનાં
 કાર્યો ગરમાં કરના હિતકર છે

મૂલકર્માશ્ચિલ ધાતુ-જીવકર્માશ્ચિલં ચ યત્ ।
 ઉક્તાનુક્તાશ્ચિલ કર્મ, ધ્રુવં વણિજિ સિદ્ધયતિ ॥૫૮૧॥
 વધવન્ધવિપાગ્ન્યસ્ત્ર, છેદનોચ્ચાટનાદિ યત્ ।
 તુરજ્જમલ્પોષ્ટ્રાદિ-કર્મ વિષ્ણ્યાં ચ સિદ્ધયતિ ॥૫૮૨॥

ન કુર્યાત્મંગલં વિષ્ણ્યાં, જીવિતાર્થી કદાચન ।
 કુર્વન્નજ્ઞસ્તદા ક્ષિપ્રં, તત્ સર્વં નાશતાં વ્રજેત્ ॥૫૮૩॥
 તસ્માન્ન્યાજ્યા પરીતા વા, વિપરીતાપિ મદ્ગલે ।
 તન્માહાત્મ્યમજાનન્યો, ભદ્રાયાં યદિ મંગલમ્ ॥૫૮૪॥
 કુર્યાદ્વંશક્ષયં તસ્ય, સ ભવેન્નષ્ટમંગલઃ ।
 તસ્માત્ તત્ર શુભં કર્મ, મનસાપિ ન કારયેત્ ॥૫૮૫॥

ભા૦ટી૦—મૂલ-ધાતુ-જીવ સંવ્રન્ધી સર્વ કાર્યો, કહેલ અને નહિ કહેલ સર્વકાર્યો વણિજ કરણમાં કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. વધ, વંધન, વિષપ્રયોગ, અગ્નિ, અસ્ત્ર, છેદન, ઉચ્ચાટનકર્મ અથ્વા-મહિષ-કર્મ અને ઉષ્ઠાદિકર્મ ભદ્રામાં કરવાથી સિદ્ધ થાય છે, જીવનના અભિલાષીએ ભદ્રામાં કોઈ પણ મંગલકર્મ ન કરવું, જે અજ્ઞાની ભદ્રામાં મંગલકાર્ય કરે છે તે નાશ પામે છે. માટે ભદ્રા પરીત હોય કે વિપરીત પણ મંગલમાં એનો ત્યાગ કરવો, ભદ્રાનું માહાત્મ્ય ન જાણતો જે માણસ ભદ્રામાં મંગલ કરે છે તેના વંશનો ક્ષય થાય છે અને તેના મંગલકાર્યો નાશ થાય છે, માટે ભદ્રામાં શુભ કર્મ કરવાનું મનથી પણ ન ચિન્તવવું.

ભદ્રાના અંગ વિભાગો

નાડયઃ પશ્ચ મુખે ચૈકા, ગલે રુદ્રાશ્ચ વક્ષસિ ।
 નાભૌ તદ્ધટિકા વેદાઃ, ષણ્નાડિકાશ્ચ તત્કટિઃ ॥૫૮૬॥
 પુચ્છં તન્નાડિકાસ્તિસ્રઃ, પુચ્છાન્તં મુખતઃ ક્રમાત્ ।
 વિષ્ટેરજ્ઞવિભાગોઽયં, ફલં વક્ષ્યે પૃથક્ પૃથક્ ॥૫૮૭॥

કાર્યસ્ય નાશો વદને ગલે તુ,
 મૃત્યુઃ સદા વક્ષસિ ચાર્થહાનિ ।
 નાભૌ ચ વિઘ્નં ત્વથ વુદ્ધિનાશઃ,
 કટથાં જયઃ સંયતિ પુચ્છભાગે ॥૫૮૮॥

भा०टी०—भद्रानी आद्य घडीओ तेनु मुख अने १ घडी गलु जाणवुं, ए पछीनी ११ घडीओ छाती, ४ घडीओ तेनी नाभि, ६ घटिकाओ भद्रानो कटिभाग अने ३ घडीओ भद्रानुं पुच्छ छे, आम मुखथी पुच्छ पर्यन्त अनुक्रमे भद्रानो ए अगविभाग छे, हवे आ अगविभागोनु भिन्न भिन्न फल रुहीश, मुखविभागनी पाच घडीओमा कार्य करता ते कार्यनो नाश थाय छे, गलानी घडीमां कार्य कर्तानुं मरण थाय छे, हृदयविभागनी ११ घडीओमां धनहानि थाय छे, नाभिविभागनी ४ घडीओ विघ्न ररनारी छे, कटिविभागनी ६ घडीओमां कार्य करता बुद्धिभ्रश थाय छे, ज्यारे पुच्छ विभागनी त्रण घडीओमा युद्धमा विजय प्राप्त थाय छे.

भद्राना तियिसबन्ध त्रिपे आरभसिद्धि-

रात्रौ चतुर्थ्येकादश्यो-रष्टमीराक्योर्दिवा ।

भद्रा शुक्ले तिथौ कृष्णे, त्वेकैकोने यथाक्रमात् ॥५८९॥

भा०टी०—शुक्लपक्षनी चतुर्थी तथा एकादशीए भद्रा तिथि-ना उत्तरार्धमाएटले रात्रिविभागमा अने शुक्ल अष्टमी तथा पूर्णिमाए भद्रा दिवसे होय छे, कृष्णपक्षमा उक्त तिथिओना अरुमाथी एकडो ओछो करता जे सरया रहे तेटलामी तिथिमा पूर्वोक्त प्रकारे अनु-क्रमे भद्रा रात्रिविभाग विभागे जाणवी. जेम के कृष्ण तृतीया दशमीए रात्रिमा अने कृष्ण सप्तमी चतुर्दशीए दिवसभागे भद्रा होय छे.

दिशा कालपरत्वे भद्रानुं समुखत्व-

भद्रेन्द्रा १४५ष्टा ८५श्व७तिथ्यान्वि १५-४,

दशेशाग्नि १०-११-३ मिते तिथौ ।

दिग्-यामाष्टकयोर्नेष्टा,

समुखी पृष्ठतः शुभा ॥५९०॥

भा०टी०—चतुर्दशी अष्टमी सप्तमी पूर्णिमा चतुर्थी दशमी एकादशी तृतीया आ तियिओमां भद्रा पूर्वोदिदिशाओमां मथमादि

પ્રહરોમાં સંમુખ હોય છે જે નેટ હોય છે, એથી વિપરીત દિશામાં ભદ્રાની પૂઠ હોઈ તે દિશામાં પ્રયાણાદિ કરવામાં તે અશુભ ગણાતી નથી, ઉદાહરણ રૂપે ચતુર્દશીના પ્રથમ પહરમાં ભદ્રાનું સુસ્વ પૂર્વદિશામાં, અષ્ટમીએ દ્વિતીય પ્રહરે ભદ્રાનું સુસ્વ અગ્નિકોણમાં, સપ્તમીએ ત્રીજા પહોરમાં ભદ્રાનું મુખ દક્ષિણ દિશામાં, પૂર્ણિમાએ દિવસના ચોથા પહોરમાં ભદ્રાનું મુખ નૈઋત્યકોણે, ચતુર્થીએ પાંચમા પહોરે ભદ્રાનું મુખ પશ્ચિમમાં, દશમીએ છઠા પહોરમાં ભદ્રાનું મુખ વાયવ્યકોણમાં, એકાદશીએ સાતમા પહોરે ભદ્રાનું મુખ ઉત્તરમાં અને તૃતીયાએ આઠમા પહોરે ભદ્રાનું મુખ ઈશાનકોણમાં હોય છે. જે દિશામાં જે પ્રહરમાં ભદ્રાનું મુખ હોય છે તેથી પાંચમી દિશામાં તે પહોરથી પાંચમા પહોરે ભદ્રાનું પુચ્છ હોય છે, એ ફલિતાર્થ છે.

તિથિપરત્વે ભદ્રાના પુચ્છભાગનો સમય

વ્યવહારસમુચ્ચયે—

દશમ્યામષ્ટમ્યાં પ્રથમઘટિકાપશ્ચકપરં ।

હરિત્યુઃ સસમ્યાં દ્વિદશઘટિકાન્તે ત્રિઘટિકં ।

તૃતીયા-રાકાયાં સ્વયમ (૨૦) ઘટિકાભ્યઃ પરમ્ભવં ।

શુભં વિષ્ટેઃ પુચ્છં શિવતિથિ ચતુર્થ્યોસ્તુ વિરમે ॥૫૯૧॥

ભા૦ટી૦—દશમી અને અષ્ટમીએ પ્રથમની પાંચ ઘડીઓ પછીની ત્રણ ઘડીઓ ભદ્રાનું પુચ્છ, એકાદશી સપ્તમીએ ચાર ઘડીઓ પછીની ૩, તૃતીયા પૂર્ણિમાએ ૨૦ ઘડીઓ પછીની ૩ ઘડીઓ ભદ્રાનું પુચ્છ હોય છે અને ચતુર્દશી-ચતુર્થીએ સમાપ્તિની ૩ ઘડીઓ ભદ્રાનું પુચ્છ ગણાય છે.

૧ આરંભસિદ્ધિમાં ૧૩ ઘડીઓ છે, ૨ આરંભસિદ્ધિમાં ૨૧ ઘડી લેખેલ છે.

આચાર્ય લલ્લ મદ્રાના પુછ્છનુ મહત્ત્વ જણાવે છે
શુભાઃશુભાનિ કાર્યાણિ, યાન્યસાધ્યાનિ મૃતલે ।
નાહીત્રયમિતે પુછ્છે, મદ્રાયાસ્તાનિ સાધયેત્ ॥૫૯૨॥

માંટી૦— મૃમટલ ઉપર શુભ અગર અશુભ જે જે અસાધ્ય
કાર્યો છે તે ત્રિવટી પરિમિત મદ્રાપુછ્છમા કરવાથી સિદ્ધ થાય છે.

મદ્રામાં સિદ્ધ થયેલ કાર્ય અતે નાજ પામે છે—
યદિ મદ્રાકૃત કાર્ય, પ્રમાદેનાપિસિદ્ધ્યતિ ।
પ્રાપ્તે તુ પોટજે માપે, સમ્મલ તદ્વિનશ્યતિ ॥૫૯૩॥

માંટી૦—જો મદ્રામા કરેલ કાર્ય મદ્રાના પ્રમાદવશે સિદ્ધ
થઈ જાય તો પણ સોલમો મહિનો લાગતા તે સમૂલ નષ્ટ થઈ જાય છે.

મદ્રામા કરવાના કાર્યો વિષે નારચંદ્ર દિવ્યણક
દાને ચાઝનશને ચૈવ, ઘાત-પાતાદિકર્મણિ ।
સ્વરાશ્વપ્રસવે શ્રેષ્ઠા, મદ્રાઙ્ગ્યન્ન ન શસ્યતે ॥૫૯૪॥

માંટી૦— દાન આપવું, અનશન કરવું, ઘાત-પાતાદિ
કાર્ય કરવું, ગધેડી-ઘોડીનો પ્રસવ થવો, આ વધા કાર્યોમા મદ્રા
શુભ છે, રીંજા કામોમા શુભ ગણાતી નથી.

મદ્રાના પરિહારના અનેક પ્રકારો—લલ્લનોમત
દિવા પરાર્ધજા વિષ્ટિઃ, પૂવાર્ધોત્થા યદા નિશિ ।
તદાવિષ્ટિઃ શુભાયેતિ, કમલાસનભાષિતમ્ ॥૫૯૫॥

માંટી૦—તિથિના ઉત્તરાર્ધમા આવતી મદ્રા દિવસે અને
તિથિના પૂર્વાર્ધમા આવતી મદ્રા જો રાત્રિષ્ આપતી હોય તો તે મદ્રા
શુભને માટે છે એમ વ્રહ્માજીનું કથન છે.

સુરમે વત્સ ! યા મદ્રા, સોમે સૌમ્યે સિતે ગુરૌ ।
કલ્યાણી નામ સા સોક્તા, સર્વકાર્યાણિ સાધયેત્ ॥૫૯૬॥

भा०टी०—हे वत्स ! देवगणा नक्षत्रमां अने सोम बुध, गुरु शुक्रवारं जे भद्रा होय तेने 'कल्याणी भद्रा' कही छे तेमां सर्व कामो करवां.

स्वर्गेऽजोक्षेणकर्केष्वधः स्त्रीयुग्मधनुस्तुले ।

कुंभमीनालिसिंहेषु, विष्टिर्मर्त्येषु खेलति ॥५९७॥

भा०टी०—मेष, वृषभ, मकर, कर्कना चंद्रमां भद्रा स्वर्गमां, कन्या मिथुन धन तुलाना चंद्रमां भद्रा पातालमां अने कुंभ मीन वृश्चिक सिंहना चंद्रमां भद्रा मनुष्य लोक खेले छे, तात्पर्य ए छे के जे काले भद्रा जे लोकमां वसती होय छे ते काले ते लोकमां ज भद्रा पोतानुं शुभाशुभ फल आपे छे, आथी फलित थयुं के मनुष्य लोक-मां सिंह वृश्चिक, कुंभ, मीनना चन्द्रमां ज भद्रानो विचार करवो रह्यो, स्वर्ग पातालमां भद्रावास होय त्यारे मनुष्य लोकमां ए पोतानो प्रभाव बतावी सकती नथी.

कालपरक भद्रानां बे स्वरूपो—

सर्पिणी वृश्चिकी भद्रा, दिवाराज्योः स्मृताः क्रमात् ।

सर्पिण्या वदनं त्याज्यं, वृश्चिक्याः पुच्छमेव च ॥५९८॥

भा०टी०—दिवस रात्रिनी भद्रा अनुक्रमे सर्पिणी (सापण) अने वृश्चिकी (बिलुडी) कहेल छे, माटे सापणनुं मुख वर्जवुं अने बिलुडीनुं पुंछहुं वर्जवुं, आनो तात्पर्यार्थ अे छे दिवसमां भद्रा क्रमागत होय के अक्रमागत होय पण तेना मुख विभागनी घडीओ तो अवश्य वर्जवी ज जोइये, अेज प्रमाणे रात्रिमां भद्राना पुछडानो त्याग अवश्य करवो, भले ते तिथिना पूर्वार्ध प्रतिबद्ध होय के परार्ध प्रतिबद्ध.

करणो विषे आरंभसिद्धिकारनो उपसंहार—

दशाऽसूनि विविष्टीनि, दिष्टान्यखिलकर्मसु ।

राज्यहव्येत्ययाद् भद्रा, ऽप्यदुष्टैवेति तद्विदः ॥५९९॥

भा०टी०— भद्राविनानां आ दश करणो सर्वकार्योमा विहित
छे, अने रात्रि दिवसना विपर्यासथी भद्रा पण निर्दोष छे अम
ज्योतिषशास्त्रना वेचाओ रुहे छे.

लग्नवल प्रकरण—

लग्नविधेय कार्यो—

अभिषेको वृषतीनां, साहसकर्मादिवैरोधम् ।

आकरधातुवादाद्यखिलं मेपोदये कार्यम् ॥६००॥

स्थिरचरकार्यं त्वखिलं, विवाहवास्तुवादि कन्यकाचरणम् ।

क्षेत्रारम्भणमखिलं, भूषणशिल्पादि कारण वृषमे ॥६०१॥

मेपवृषोक्तं कर्म, गजतुरगोष्टादिक च गोकर्म ।

अविकलमाहिपमेप—क्षितिपतिसेवादिक मिथुने ॥६०२॥

शान्तिकपौष्टिकमाङ्गल-जलबन्धनमोक्षमखिलजलकर्म ।

दैविककूपतडागशिल्पोढाहादि कर्कटे कार्यम् ॥६०३॥

परयोगो नृपसेवा, कृषिकर्मवणिग् महाहवाद्यखिलम् ।

स्थिर कर्माखिलवास्तु-निवेश शिल्पादि सिंहमे कार्यम् । ६०४॥

भा०टी०—राजाओनो अभिषेक, साहस कर्म आदि, विरोध-
कार्य, एाण, धातुवाद, आदि सर्व मेप लग्नमा करवुं. सर्वस्थिर चरकार्य,
विवाह, वास्तु आदि, कन्याचरण, क्षेत्रारम्भ, सर्वभूषण तथा शिल्पा-
दिकार्य वृषमे लग्नमा करवुं मेप वृषमा करवानुं कार्य, हाथी घोडा
उंट गाय बलद सगन्धी, संपूर्ण माहिपकर्म, मेपकर्म, राजसेनादि-
कार्य मिथुन लग्नमा करवुं, शान्तिक पौष्टिक मागल्यकर्म जलबन्धन
अने जलमोक्षण आदि संपूर्ण जलकर्म, दैविक, कूप, तलाव, शिल्प,
विवाह आदि कर्मा करवुं. विरो गी मिलन, राजसेना, कृषिकर्म, वाणिज्य,
युद्ध आदि तथा सर्व स्थिरकर्म, सर्व वास्तुनिवेश, शिल्पादि कर्म, सिंह
लग्नमा करवुं.

ભૂષણમંગલકાર્ય-સૌષ્ઠ્યવિજ્ઞાનપુણ્યશિલ્પાદિ ।

ઉદાહરણાન્તિપૌષ્ટિક-ગજતુરગોષ્ટ્રાદિ કન્યાયામ્ ॥૬૦૫॥

કન્યોક્તાશ્ચિલકાર્ય, તુલાદિમાનાનિ માણ્ડકર્માણિ ।

યાત્રાવાસ્તુવિધાનં, તૌલિનિ કૃષિકર્મવાણિજ્યમ્ ॥૬૦૬॥

સાહસદારુણચિત્રક-લેખકવાસ્તુશાસ્ત્રકર્માદ્યમ્ ।

આહવકૃષિવાણિજ્યં, ક્ષિતિપતિવાદશ્ચ વૃશ્ચિકે કાર્યમ્ ॥

॥૬૦૭॥

શાન્તિક પૌષ્ટિક શિલ્પિક-સન્ધાનાશ્વાદિનૃત્યગીતાદ્યમ્ ।

રાજોપકરણમશ્વિલં, ભૂષણવાસ્ત્વાદિ ચાપમે સેવા ॥૬૦૮॥

શંખરમોચનવન્ધન-ભૂષણરત્નાદિ શિલ્પધાન્યાદિ ।

ક્રયવિક્રયમશ્વિલં યદ્, રિપુહનોદ્યોગમાહવં મકરે ॥૬૦૯॥

મા૦ટી૦ — આભૂષણ મંગલ ઔષ્ઠ્ય વિજ્ઞાન પુણ્ય શિલ્પ આદિનાં કાર્યો, વિવાહ શાન્તિક પૌષ્ટિક કર્મો, હાથી ઘોડા ઉંટ સંબંધી કાર્ય કન્યામાં કરવું. કન્યા લગ્નમાં કરવાનાં સર્વ કાર્યો, તુલાદિમાનો, માંડકર્મો, યાત્રા, વાસ્તુનિર્માણ, કૃષિકર્મ, વાણિજ્યકર્મ એ તુલાલગ્નમાં કરવાં. સાહસનાં કામો, દારુણકર્મ, ચિત્રકાર લેખક વાસ્તુ સંબંધી કામો, ઊગ્ર શાસ્ત્રકર્મ આદિ, યુદ્ધ કૃષિ વાણિજ્ય અને રાજકીય વિવાદ વૃશ્ચિકમાં કરવાં. શાન્તિક પૌષ્ટિકકર્મ, શિલ્પિકાર્ય, સંધાન, અશ્વાદિનૃત્ય, ગીત આદિ, સર્વ રાજોપકરણો, ભૂષણકર્મ, વાસ્ત્વાદિ કર્મો ધનુલગ્નમાં કરવાં. જલ છોડવું, જલ રોકવું, ભૂષણરત્નાદિધારણ, શિલ્પ, ધાન્યાદિકાર્યો, ક્રય વિક્રય સંબંધી સર્વકાર્યો, શત્રુ ઉપર ઘાવો કરવાનો ઉદ્યમ, યુદ્ધ इत्यादि કાર્યો મકર લગ્નમાં કરવાં.

યુદ્ધોપકરણભૂષણ-જલધાન્યશિલ્પાશ્ચ ગોધનાદ્યં યત્ ।

પળ્યાસવપુર નગર-પ્રવેશનં કર્મ ઘટલગ્ને ॥૬૧૦॥

યજ્ઞલવન્ધન-મોચન-જલયાત્રારત્નભૂષણ કર્મ ।

રથતુરગેભપશૂનાં, કાર્ય મીનોદયે શિલ્પમ્ ॥૬૧૧॥

ભાંટી૦—યુદ્ધોપકરણ, આભૂષણ, જલ, ધાન્ય, શિલ્પ, ગો-
ધનાદિકાર્ય ક્રયાણક મદિરાસંધાન નગર પુરપ્રવેશકર્મ કુમલગ્રમા
કરવું. જલને ધાંધવું ઝોડવું, જલયાત્રા, રત્નભૂષણકર્મ, રથકાર્ય,
ઘોડા હાથી આદિ પશુઓ સગ્રન્થી કાર્ય અને શિલ્પકાર્ય મીન લગ્ન-
માં કરવું.

પાપયુતેક્ષિતરહિતા, મેપાયાશ્ચોક્તફલદાઃ સ્યુઃ ।

નો ચેદુક્તફલ ધૈ, દાતું શક્તા ભવન્તિ ન કદાચિત્ ॥૬૧૨॥

સપૂર્ણફલદમાદૌ, વિલગ્નમધ્યેઽથ મધ્યફલમ્ ।

અન્તે તુચ્છફલ સર્વં ત્રૈવ વિચિન્તયેદ્વીમાન્ ॥૬૧૩॥

ભાંટી૦—ઉપર્યુક્ત મેપાદિ લગ્નો ઝો પાપયુક્ત ન હોય,
પાપદૃષ્ટ ન હોય તો જ ઉક્ત ફલ આપી શકે છે, પણ પાપયુક્ત-દૃષ્ટ
હોય તો રહેલ ફલ આપવા કદાપિ સમર્થ થઈ શકતાં નથી, લગ્ન
પોતાના પ્રથમ દ્રેષ્કાણમા પૂર્ણ ફલ આપનાર હોય છે, દ્વિતીય દ્રેષ્કા
ણમા મધ્યફલ અને તૃતીય દ્રેષ્કાણમાં તે જ લગ્ન તુચ્છફલ અલ્પફલ
આપે છે માટે પશ્ચ વર્ગ કે પદ્મવર્ગ શુદ્ધનવમાશ મળતો હોય તો જ
લગ્નનો તૃતીય દ્રેષ્કાણ લેયો અને લગ્નનો અન્ત્ય નવમાશ તો વર્ગોત્તમ
હોય તો જ લેવો એવું શાસ્ત્ર વિધાન છે.

લગ્ન-પ્રકૃતિ-

ચર સ્થિર દ્વિસ્વભાવા, મેપાયા રાશયઃ ક્રમાત્ ।

ક્રૂરકર્મણિ સક્રૂરાઃ, શુભે ગ્રાહ્યાઃ શુભાન્વિતાઃ ॥૬૧૪॥

ભાંટી૦—મેપાદિ વાર રાશિઓ અનુક્રમે ચર ૧ સ્થિર ૨
દ્વિસ્વભાવ ૩ ચર ૪ સ્થિર ૫ દ્વિસ્વભાવ ૬ ચર ૭ સ્થિર ૮ દ્વિસ્વ-
ભાવ ૯ ચર ૧૦ સ્થિર ૧૧ દ્વિસ્વભાવ ૧૨ છે, ક્રૂર કાર્યમા ક્રૂરગ્રહા

ધ્યાસિત અને શુભ કર્મમાં શુભ ગ્રહાધ્યાસિત રાશિઓ ગ્રહણ કરવી જોઈયે.

લગ્નરાશિપતિઓ—

મેષાદીશાઃ કુજઃ ૧ શુક્રો ૨.
 બુધ ૩ ચન્દ્રો ૪ રવિ ૫ વૃધઃ ૬।
 શુક્રઃ ૭ કુજો ૮ ગુરુ ૯ મન્દો,
 મન્દો ૧૧ જીવ ૧૨ ઇતિ ક્રમાત્ ॥ ૬૧૫ ॥

ભા૦ટી૦—મેષાદિરાશિના લગ્નોના સ્વામી અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે—મેષ ૧ મંગલ, વૃષભ ૨ શુક્ર, મિથુન ૩—બુધ, કર્ક ૪ ચન્દ્ર, સિંહ ૫ સૂર્ય, કન્યા ૬—બુધ, તુલા ૭—શુક્ર, વૃશ્ચિક ૮ મંગલ, ધનુ ૯ ગુરુ, મકર ૧૦ શનિ, કુંભ ૧૧ શનિ, મીન ૧૨—ગુરુ.

રાશિપતિઓના શત્રુઓ અને મિત્રો—

કુજસ્ય જ્ઞો રિપુર્મધ્યૌ, શનિશુક્રૌ પરેઽન્યથા ।
 કવેરમિત્રૌ મિત્રેન્દ્ર, મિત્રે જ્ઞાકૌ સમાબુભૌ ॥ ૬૧૬ ॥
 બુધસ્ય મિત્રે શુક્રાકૌ, શત્રુરિન્દુઃ સમાઃ પરે ॥
 ચન્દ્રસ્યાર્કબુધૌ મિત્રે, કુજશુર્વાદયઃ સમાઃ ॥ ૬૧૭ ॥
 રવેઃ શુક્રશની શત્રૂ, જ્ઞઃ સમઃ સુહૃદઃ પરે ।
 જીવસ્યાર્કાત્રયો મિત્રા-ળ્યાર્કિર્મધ્યઃ પરાવરી ॥ ૬૧૮ ॥
 મન્દસ્ય જ્ઞસિતૌ મિત્રે, ગુરુર્મધ્યઃ પરેઽરયઃ ।
 તત્કાલસુહૃદો દ્વિ ૨ ત્રિ ૩,
 સુખ ૪ લાભા ૧૧ ન્ત્ય ૧૨ કર્મ ૧૦ ગાઃ ॥ ૬૧૯ ॥

ભા૦ટી૦—મંગલનો શત્રુ બુધ, સમ શનિ શુક્ર અને શેષ મિત્રો. શુક્રના શત્રુઓ સૂર્ય ચંદ્ર, મિત્ર બુધ શનિ, શેષ સમ. બુધના મિત્રો શુક્ર શનિ, શત્રુ ચંદ્ર અને શેષ સમા. ચંદ્રના મિત્રો—સૂર્ય બુધ,

અને શેષ સમ, શુક્ર નથી. સૂર્યના શુક્ર શનિ શુક્ર, બુધ સમ અને શેષ મિત્રો. ગુરુના સૂર્ય ચંદ્ર મંગલ મિત્રો, શનિ મધ્ય, બુધ શુક્ર શુક્ર. શનિના બુધ શુક્ર મિત્રો, ગુરુ મધ્ય, સૂર્ય ચંદ્ર મંગલ શુક્ર. આ નિસર્ગ શત્રુતા અને મિત્રતા છે, સ્વસ્થાનથી વીજે ત્રીજે ચોથે દશમે અઘ્યારમે વારમે સ્થાને રહેલા ગ્રહો તત્કાલ મિત્રો અને પહેલે પાંચમે છઠે સાતમે આઠમે નવમે સ્થાને રહેલા ગ્રહો તત્કાલ શત્રુ ગણાય છે.

મિત્ર મધ્યારયો યેઽન્ન, નિસર્ગેણોદિતાઃ ક્રમાત્ ।

અધિમિત્રસુહૃન્મધ્યા સ્તે સ્યુસ્તત્કાલમૈત્ર્યનઃ ॥૬૨૦॥

યેત્રાઽરિમધ્યમિત્રાણિ, નિસર્ગેણોદિતાઃ ક્રમાત્ ।

અધિશત્રુઽરિપન્મધ્યાસ્તે સ્યુસ્તત્કાલવૈરતઃ ॥૬૨૧॥

ભા.ટી.૦—અહિયા જે મિત્ર મધ્ય શુક્રો નિસર્ગથી કદા છે તે અનુક્રમે તત્કાલ મૈત્રીથી અધિમિત્ર, મિત્ર અને મધ્ય બને છે, અહિયા જે નિસર્ગ શુક્ર મધ્ય અને મિત્ર છે તે તત્કાલ શત્રુભાવથી અધિશત્રુ, શત્રુ અને મધ્ય બને છે,

અતિવૈર તથા અતિમૈત્રી—

રાહુરવ્યો પરં વૈરં, ગુરુભાર્ગવયોરપિ ।

રિમાશુબુધયોર્વૈરં, વિવસ્વન્મન્દયોરપિ ॥૬૨૨॥

અતિમૈત્રી રાહુશન્યો-રિન્દુગુર્વોઃ કુજાર્કયોઃ ॥

સિતજયોરતિમૈત્રી, ગહમૈત્રી જ્યનેકધા ॥૬૨૩॥

ભા.ટી.૦—સૂર્ય રાહુ વચ્ચે અતિવૈરભાવ છે, ગુરુ શુક્ર વચ્ચે અતિવૈર છે અને ચંદ્ર બુધ વચ્ચે અતિવૈર છે (બુધ ચંદ્ર તો પૈરી નથી, પણ ચંદ્ર બુધનો અતિવૈરી છે) અને સૂર્ય શનિ વચ્ચે પણ અતિવૈર છે, રાહુ શનિને, ચંદ્ર-ગુરુને, મંગલ-સૂર્યને, ચંદ્ર બુધને અતિમૈત્રી છે. એમ ગ્રહોની મૈત્રી અનેક પ્રકારે છે.

ગ્રહોની નિર્સર્ગમૈત્રી-મધ્યસ્થ-શત્રુતા જ્ઞાપક કોષ્ટક—

ગ્રહો	સૂર્ય	ચંદ્ર	મંગલ	બુધ	ગુરુ	શુક્ર	શનિ
મિત્ર	ચં મં ગુ	સૂ બુ	સૂ ચં ગુ	શુ	સૂ ચં મં	બુ શુ	બુ શુ
મધ્યસ્થ	બુ	મંગુશુશ	શુ શ	મં ગુ શુ	શ	મંગુ	ગુ
શત્રુ	શુ શ	૦	બુ	ચં	બુ શુ	સૂ ચં	સૂ ચં ગુ

ગ્રહમૈત્રી-શત્રુતા વિષયક પ્રાચીન મત—

જીવો બુધેજ્યૌ શુક્રજૌ, વ્યર્કાં વ્યારા વિવિધ્વિનાઃ ।

વીન્દિનારા ઇનાદીનાં, મિત્રાણ્યન્યે તુ શત્રવઃ ॥૬૨૪॥

સ્ફુટો મિત્રારિભાવોઽયં, સર્વૈરુક્તો મહર્ષિભિઃ ।

નવો લોકપ્રસિદ્ધસ્તુ, ન પ્રત્યક્ષફલો યતઃ ॥૬૨૫॥

ખાંટી—સૂર્યાદિ ગ્રહોના મિત્રો અને શત્રુઓ આ પ્રમાણે છે—સૂર્યનો મિત્ર ગુરુ, શત્રુ ચંદ્ર મંગલ બુધ શુક્ર શનિ. ચંદ્રના મિત્રો બુધ ગુરુ, શત્રુ-સૂર્ય મંગલ શુક્ર શનિ. મંગલના મિત્રો-બુધ શુક્ર, શત્રુઓ-સૂર્ય ચંદ્ર ગુરુ શનિ. બુધના મિત્રો-ચંદ્ર મંગલ ગુરુ શુક્ર શનિ, શત્રુ-સૂર્ય. ગુરુના મિત્રો-સૂર્ય ચંદ્ર બુધ ગુરુ શુક્ર શનિ, શત્રુ-મંગલ. શનિના મિત્રો-બુધ ગુરુ શુક્ર, શત્રુઓ-સૂર્ય ચંદ્ર મંગલ. આ પ્રકટ મિત્ર-શત્રુભાવ સ્પષ્ટ છે અને સર્વ મહર્ષિઓએ કહ્યો છે, લોક પ્રસિદ્ધ મિત્ર-શત્રુભાવ નવો છે અને પ્રત્યક્ષ ફલ આપતો નથી.

પ્રાચીન મતાનુસારિ મૈત્રી-શાત્રવકોષ્ટક—

ગ્રહો	સૂ	ચં	મં	બુ	ગુ	શુ	શ
મિત્ર	ગુ	બુ ગુ	બુ શુ	ચંમંગુ શુ શ	સચંબુ શુ શ	બુ ગુ મં શ	બુ ગુ શુ
શત્રુ	ચંમંબુ શુશ	સૂ મં શુ શ	સૂ ચં ગુ શ	સૂ	મં	સૂ ચં	સૂ ચં મં

ગ્રહોની દૃષ્ટિમર્યાદા—

પશ્યન્તિ પાદતો ઘૃદ્ધયા,
 આતૃ ૩ વ્યોમ્ની ૧૦ ત્રિકોણકે ।
 ચતુરસ્ર ૪-૯ સ્ત્રિય ૭ સ્ત્રીવન,
 મતેનાયા ૧૧ દિમા ૧ વપિ ૬-૯ ॥૬૨૬॥
 પશ્યેત્પૂર્ણ શનિઞ્ઞાતૃ ૩,
 વ્યોમ્ની, ૧૦ ધર્મ ૯ ધિયૌ ૫ ગુરુઃ ।
 ચતુરસ્રે કુજોઽર્કેન્દુ-
 બુધશુક્રાસ્તુ સપ્તમમ્ ॥ ૬૨૭ ॥

ભા૦ટી૦-ગ્રહો પાદ, દ્વિપાદ, ત્રિપાદ, પૂર્ણ इत्यादि क्रमे जुदा जुदा स्थानोंने जुए छे, पोते जे स्थानमा रहेल होय तेथी बाजा दशमा स्थाने ते पावदृष्टिथी जुए छे, पाचमा नवमा स्थाने अर्धदृष्टिथी, चोथा आठमा स्थाने पौंणी दृष्टिथी अने सातमा स्थाने पूर्ण दृष्टिथी सर्व ग्रहो देखे छे, कोड आचार्यना मते अग्यारमा अने पहेला स्थाने ग्रहोनी पूर्णदृष्टि होय छे शनि त्रीजे दशमे, गुरु पाचमे नवमे अने मंगल चोथे आठमे स्थाने पूर्ण दृष्टिए देखे छे. व्यारे रवि सोम बुध शुक्र एक सातमाने ज पूर्ण दृष्टिए देखे छे.

ताजिकोक्ता ग्रहदृष्टि—

तृतीयैकादशे तुर्य-दशमे नवपञ्चमे ।
 पादघृद्वथा पिचन्त्येषु, पूर्णं चाऽर्चरिसूरयः ॥६२८॥
 युक्ताः परस्परं पूर्णं, तद्वत्पश्यन्ति खेचराः ।
 सर्वेऽपि सप्तम चेति, पूर्णदृक् ताजिकोदिता ॥६२९॥

भा०ટી—તાજિક્રમા કહેલ ગ્રહદૃષ્ટિ કેટલેક અંશે જુદી પડે છે, તાજિકના મતે ત્રીજે અગ્યારમે, ચોથે દશમે, અને નવમે પાંચમે,

અનુક્રમે એકપાદ દ્વિપાદ ત્રિપાદ દૃષ્ટિ માનેલી છે અને એજ સ્થાનોમાં અનુક્રમે શનિ મંગલ ગુરુ પૂર્ણદૃષ્ટિવાળા હોય છે એજ રીતે એક સ્થાનમાં મલેલા ગ્રહો એક બીજાને પૂર્ણપણે દેખે છે અને સાતમા સ્થાનને પણ સર્વગ્રહો પૂર્ણદૃષ્ટિએ દેખે છે આ તાજિક દૃષ્ટિ કહી છે.

ગ્રહોલું બલાઽબલ—

તે સ્થાનબલિનોમિત્ર-સ્વગૃહોચ્ચનવાંશગાઃ ।

સ્ત્રીરાશિષ્વિન્દુમૃગુજૌ, પુંરાશિષુ પુનઃ પરે ॥૬૩૦॥

લગ્નાદ્યુત્ક્રમકેન્દ્રાખ્ય-દિક્ષુ પ્રાચ્યાદિષૂદ્બલાઃ ।

જીવજૌ ૧ ભાસ્કરક્ષમાજૌ ૨ શનિઃ૩ સિતસિતદ્યુતી૪॥૬૩૧॥

બલિનોઽહિ ગુરુસિતાર્કાઃ, સદા બુધો નિશિતુ ચન્દ્રકુજમન્દાઃ ।

સ્વદિનાદિષુ ચ સિતાસિત-પક્ષદ્વિતયેષુ શુભકૂરાઃ ॥૬૩૨॥

રવિચન્દ્રાબુદગચને, વિપુલસ્નિગ્ધાશ્ચ વક્રગાશ્ચાન્યે ।

બલિનો યુધિ ચાત્તરગા, વ્યર્કેન્દુયુતાશ્ચ ચેષ્ટાભિઃ ॥૬૩૩॥

સોમ્યૈર્દિગ્બલિનો દૃષ્ટા, બલે નૈસર્ગિકે પુનઃ ।

મન્દારજેજ્યશુક્રેન્દુ-ભાસ્કરાઃ સ્યુર્વલોત્તરાઃ ॥૬૩૪॥

ભા૦ટી૦—ગ્રહો મિત્ર-સ્વગૃહ-ઉચ્ચ-સ્વનવાંશકમાં હોય ત્યારે સ્થાનબલી હોય છે, ચંદ્ર શુક્ર સ્ત્રીરાશિઓમાં અને બીજા સર્વ પુરુષરાશિઓમાં હોય ત્યારે પણ સ્થાનબલી હોય છે, લગ્નથી સૃષ્ટિ-ક્રમે કેન્દ્ર સ્થાનોમાં રહેલા ગુરુ બુધ ૧, સૂર્ય મંગલ ૨, શનિ ૩, ચંદ્ર શુક્ર ૪, આ ગ્રહો ઉક્તદ્બલી હોય છે, દિવસે સૂર્ય ગુરુ શુક્ર બલી, બુધ સદા બલી અને ચંદ્ર મંગલ શનિ રાત્રિએ બલી હોય છે, પોતાના ચાર હોરાદિમાં સર્વ ગ્રહો બલી હોય છે, શુક્લપક્ષમાં સૌમ્ય ગ્રહો અને કૃષ્ણપક્ષમાં ક્રૂર ગ્રહો વિશેષ બલવાન હોય છે. સૂર્ય ચંદ્ર ઉત્તરચારી અને વિપુલસ્નિગ્ધકિરણધારી હોય ત્યારે

બલવાન્ હોય છે જ્યારે મંગલાદિ ગ્રહો ત્રિપુલ સ્નિગ્ધ કિરણ-
વાલા અને વરુગામી હોય ત્યારે વલિષ્ઠ હોય છે. ગ્રહયુદ્ધમાં જે ગ્રહો
ઉત્તર તરફ થઈને જાય છે તે વિજેતા હોઈ પલવાન્ ગણાય છે, સૂર્યને
છોડી શેષ ગ્રહો ચંદ્રની સાથે હોય છે ત્યારે તે ચેષ્ટાવલી હોઈ
બલવાન્ હોય છે, સૌમ્ય ગ્રહો વડે દૃષ્ટ ગ્રહો દૃષ્ટિવલી હોય છે,
નૈસર્ગિક બલમાં શનિ મંગલ બુધ ગુરુ શુક્ર ચંદ્ર સૂર્ય એક વીજાથી
યથોત્તર બલવાન્ હોય છે

બલિનઃ કણ્ઠકસ્થા, વર્ષાધિપમાસદિવસહોરેશ્ચાઃ ।

દ્વિગુણશુભાશુભફલદા, યથોત્તર તે પરિજ્ઞેયાઃ ॥૬૩૫॥

રૂપ ગ્રહસ્ય દિવસે, દ્વિગુણ વર્ગે સ્વકાલહોરાયામ્ ।

ત્રિગુણમરિવર્ગયોગે, ફલસ્ય પ્રાન્ત્યસ્તૃતીયાંશઃ ॥૬૩૬॥

માંટી—બલવાન્ થઈ કેન્દ્રમાં રહેલ વર્ષપતિ, માસપતિ,
દિવસપતિ અને હોરાપતિ એ એક વીજાથી વમણું વમણું શુભ અશુભ
ફલ આપે છે એમ જાણવું, ગ્રહ પોતાના ઘરે એક ગણું, પોતાના ધર્મમાં
વમણું અને પોતાની પોતાની કાલહોરામાં ત્રણગણું ફલ આપે છે,
અને શુભના ધર્મમાં રહેલો ગ્રહ માત્ર એકતૃતીયાંશ જેટલું જ ફલ
આપે છે

ચંદ્રબલની શ્રેષ્ઠતા—

શશિબલમાદૌ કલપ્ય, પશ્ચાદિતરગ્રહબલં કર્તુઃ ।

બલયુક્તે હિમકિરણે, બલિજો ભવન્તિ નિશ્ચિલસ્વભાઃ ॥૬૩૭॥

હિમકિરણબલમાધારે, ત્વાધેયંત્વન્યસ્તેજં વીર્યમ્ ।

આધારસ્થાન્યગ્નિલા ન્યાધેયાન્યેવ જૃમ્ભન્તે ॥૬૩૮॥

માંટી—પ્રથમ કર્તાના ચંદ્રપલને કલ્પવું, પછીથી વીજા
ગ્રહોના બલને જોવું. ચંદ્ર બલવાન્ હોય તો સર્વ ગ્રહો પલવાન્ વર્ને છે,
કેમકે ચંદ્રપલ સર્વબલોનો આધાર છે અને અન્ય પલો આધેય છે. આ-
ધાર મજબૂત હોય તો જ આધેયો વૃદ્ધિગત થાય છે.

લગ્નષડ્વર્ગ:—

ત્રિંશદ્ભાગં લગ્ન-મિતં તદર્ધતુલિતા તુ હોરાલ્યા ।
 લગ્નતૃતીયો ભાગો, દ્રેષ્કાણઃ સ્યાન્નવાંશકો નવમઃ ॥૬૩૯॥
 દ્વાદશભાગો દ્વાદશાંશ-ત્રિંશત્તમત્રિંશદંશઃ સ્યાત્ ।
 ષડ્વર્ગો ભવતિ સદા, શુભચરસમુદ્ભવઃ શુભદઃ ॥૬૪૦॥
 પાપસમુત્થસ્ત્વશુભ-સ્તસ્માદ્ ગ્રાહ્યસ્તુ સૌમ્યષડ્વર્ગઃ ॥
 શુભકર્મણિ સતતં સંત્યાજ્યઃ પાપાહ્વયો વર્ગઃ ॥૬૪૧॥
 ચાપનૃયુગ્ધટવૃષભાઃ, કર્કટકન્યાન્ત્યશશયઃ શુભદાઃ ।
 શુભભવનત્વાદન્યે, ત્વશુભગૃહત્વાદશોભનાઃ પૃષ્ઠ ॥૬૪૨॥

માંટી૦—લગ્ન ૩૦ ભાગ પરિમિત હોય છે, તેના અર્ધભાગ (૧૫ અંશ)નું નામ હોરા, લગ્નના તૃતીયાંશ (૧૦ અંશ)નું નામ ‘દ્રેષ્કાણ’ નવમા ભાગનું નામ નવમાંશ, વારમા ભાગનું નામ દ્વાદશાંશ અને ત્રિંશમા ભાગનું નામ ‘ત્રિંશાંશ’ હોય છે. શુભગ્રહ સંબન્ધી ષડ્વર્ગ’ હ-મેશાં શુભ ફલદાયક હોય છે અને પાપ ગ્રહનો ષડ્વર્ગ અશુભ હોય છે તેથી શુભ કાર્યમાં સદા શુભ ષડ્વર્ગ ગ્રહણ કરવો અને પાપષડ્વર્ગનો ત્યાગ કરવો. ધનુ, મિથુન, તુલા, વૃષભ, કર્ક, કન્યા, અને મીન રાશિઓ શુભગ્રહોનાં ઘર હોઈ શુભદાયક હોય છે અને શેષ-મેષ સિંહ વૃશ્ચિક મકર કુંભ, એ ૫ રાશિઓ અશુભ ગ્રહોનાં ઘર હોવાથી અશુભ હોય છે.

“ ષડ્વર્ગમાં નવમાંશનો વિશિષ્ટતા-દૈવજ્ઞવલ્લભે—

લગ્નેશુભેઽપિ ચંદ્રશઃ, ક્રૂરઃ સ્યાન્નેષ્ટસિદ્ધિદઃ ।

લગ્ને ક્રૂરેઽપિ સૌમ્યોઽશઃ, શુભદોઽશો વલી યતઃ ॥૬૪૩॥

સચન્દ્રરાશોરશુભો નવાંશઃ,

પ્રોક્તઃ સપાપસ્થ ચ લગ્નસંસ્થઃ ।

ત્રિકોણકેન્દ્રેષુ ગુરુઃ સિતોવા,

ભવેત્તદાઽસાવશુભોઽપિ શસ્તઃ ॥૬૪૪॥

भा०टी०—लग्नशुभ होवा छता जो अंश क्रूर होय तो ते इष्ट फल आपतो नही अने लग्न क्रूर होता छतां अंश सौम्य होय तो शुभदायक थाय छे केमके लग्न करतां अंश बलिष्ठ होय छे. चन्द्रयुक्त राशिनो तथा पापग्रहाधिष्ठित राशिओ लग्नस्थित नवमांश अशुभ कह्यो छे छता त्रिकोण के केन्द्रमां गुरु अथवा शुक्र रहेल होय तो ते अशुभ पण शुभ थह जाय छे

विवाहपटलमां कह्यं छे—

सचन्द्रसकूरनवाशक य—

लग्न हरत्यायुरिति ब्रुवन्ति ।

धीधर्मकेन्द्रो भृगुजोऽथवेज्यो,

लग्नं तदेवायुरतीव घटे ॥ ६४५ ॥

भा०टी०—जे लग्न चन्द्रयुक्त होय अथवा क्रूर नवमांशयुक्त होय ते आयुष्यनो नाश करे छे अेम विद्वानो कहे छे छतां पांचमे नवमे के केन्द्रस्थानमा शुक्र अथवा गुरु होय तो ते ज लग्न आयुष्यनी अतिशय वृद्धि करे छे.

ज्योतिष्प्रकाशमां कह्यं छे—

प्रोच्यते लग्नसंस्थोऽसौ, ग्रहो य उदितांशगः ।

द्वितीयोऽनुदितांशस्थः, सर्वराशिष्वय क्रमः ॥ ६४६ ॥

भा०टी०—लग्नना उदित नवमांशमा रहेल ग्रह लग्नस्थित कहेवाय छे तें आगेना अनुदित नवमांशस्थित द्वितीयभागस्थित इत्यादि क्रम सर्वराशिओमा जाणयो.

लग्नबल—

अधिपयुक्तो दृष्टो वा, बुधजीवनिरीक्षितश्च यो राशिः ।

स भवति बलवान्न यदा, दृष्टो युक्तोऽपि वा ज्यैः ॥ ६४७ ॥

લગ્નાધિપઃ કેન્દ્રગતો વલિષ્ઠઃ,

સ્વોચ્ચાદિવર્ગે શુભવર્ગસંસ્થઃ ।

કરોતિ કર્તુર્વહુલાર્થસિદ્ધિં,

વિપર્યયેનૈવ વિપર્યયં ચ ॥૬૪૮॥

ગૃહાદિવર્ગગઃ સ્વેદો, મિત્રપૃથ્વર્ગગોથવા ।

લગ્નેશઃ કાર્યસિદ્ધયૈ સ્યાદેતત્ સર્વં મુનેર્મતમ્ ॥૬૪૯॥

પાપોપિ લગ્નાધિપતિસ્ત્રિષ્ટ-

લાભસ્થિતઃ સ્થાનવલાધિકશ્ચ ।

લગ્નોત્થદોષાન્નિસ્ત્રિલાન્નિહન્તિ,

પાપાનિ યદ્વત્પરમાક્ષરજ્ઞઃ ॥ ૬૫૦ ॥

ભા૦ટી૦—જે રાશિ અધિપતિથી યુક્ત વા દૃષ્ટ હોય અથવા તો બુધ યા ગુરુ વડે દૃષ્ટ હોય અને વીજા ગ્રહોથી યુક્ત કે દૃષ્ટ ન હોય તે વલવાન હોય છે. લગ્નેશ વલવાન થઈ કેન્દ્રમાં રહ્યો હોય, સ્વોચ્ચનો કે સ્વગૃહાદિપૃથ્વર્ગસ્થિત હોય, સૌમ્યગ્રહોના વર્ગનો હોય તો કર્તાના ઘણા કાર્યોની સિદ્ધિ કરે છે અને એથી વિપરીત હોય તો વિપરીત ફલ આપે છે. ગૃહાદિ સ્વર્ગ અથવા મિત્રપૃથ્વર્ગનો લગ્નપતિ ગ્રહ કાર્યસિદ્ધિ કરે છે એ સર્વ મુનિને માન્ય છે. લગ્નેશ પાપગ્રહ છતાં ત્રીજે છઠ્ઠે અગ્યારમે રહેલ અને સ્થાનવલી હોય તો લગ્નસંબન્ધી સર્વદોષોનો નાશ કરે છે જેમ તત્ત્વજ્ઞાની દોષોને હણે છે,

પશ્ચભિઃ શસ્યતે લગ્નં, ગ્રહૈર્બલસમન્વિતૈઃ ।

ચતુર્ભિરપિ ચેત્ કેન્દ્રે, ત્રિકોણે વા ગુરુર્મૃગુઃ ॥૬૫૧॥

ભા૦ટી૦—જે લગ્નકુંડલીમાં પાંચ ગ્રહો વલયુક્ત હોય તે લગ્ન પ્રશસ્ત ગણાય છે, અને કેન્દ્ર વા ત્રિકોણમાં ગુરુ અથવા શુક્ર રહેલ હોય તો ચારગ્રહોના બલવાળું લગ્ન પણ શુભ છે.

षड्वर्गं पञ्चवर्गं च चतुर्वर्गं शुभावहम् ।

त्रिवर्गं वापि सद्योगे, द्व्येकवर्गं तनु त्वजेत् ॥६५२॥

भा०टी०—जे लग्नमा षड्वर्गं पंचवर्गं अथवा चारवर्गं सौम्यग्र-
हसंबन्धी होय ते शुभकारक छे अने लग्नमा कोड बलवान् सौम्य-
ग्रह पडेलो होय तो शुभत्रिवर्गवाहु लग्न पण लेवुं, पण द्विवर्ग अ-
थवा एकवर्गवाला लग्ननो तो त्याग ज करवो जोइये.

वसिष्ठ लग्नबलनो साराश कहे छे—

शुभकार्याण्यखिलानि तु, त्रिकोणकेन्द्रस्थितेषु सौम्येषु ।

व्ययनैघनरिपुलग्नै-रमंयुते यत्र तुहिनकरे ॥६५३॥

भा०टी०—जे लग्नकुंडलीमा सौम्य ग्रहो पहेले चोथे पाचमे
सातमे नवमे के दशमे स्थाने रहेला होय, चन्द्रमा लग्नमा छठे आठमे
के बारमे स्थाने न होय तेमा लग्नमा सर्व शुभकार्यो करवायी सिद्ध
थाय छे

उदयास्तशुद्धि नारदमते—

लग्नलग्नांशकौ स्वस्व-पतिना वीक्षितौ युतौ ।

न चेद्वाऽन्योन्यपतिना, शुभमित्रेण वा तथा ॥६५४॥

वरस्य मृत्युः स्यात्ताभ्यां, सप्तसप्तोदयांशकौ ।

एवं तौ न युतौ दृष्टौ, मृत्युर्वध्वाः करग्रहे ॥६५५॥

कडयप कहे छे—

त्रिप्रकारेण सा शुद्धि-नंचेल्लग्न च निन्दितम् ।

अपि पञ्चेष्टिक लग्न-मनेकगुणसंपुतम् ।

त्यजेयथा शुनाघातं, तथा हव्य घृतप्लुनम् ॥६५६॥

भा०टी०—लग्न तथा तेनो उदित नमशाशक पोतपोताना
स्वामिपडे दृष्ट अथवा युक्त न होय १, लग्नेश रहे नवमांश वा नव-

માંશપતિ વડે લગ્નદૃષ્ટ કે યુક્ત ન હોય ૨, અથવા તો લગ્નેશના શુભ-
મિત્ર વડે લગ્ન અને નવમાંશપતિના શુભમિત્ર વડે નવમાંશ દૃષ્ટ-યુક્ત
ન હોય ૩, તો લગ્નનવમાંશાશુદ્ધિ વડે પુરુષનું મૃત્યુ થાય અને સપ્તમ
તથા સપ્તમના નવમાંશની અશુદ્ધિ વડે સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય છે.

કશ્યપ કહે છે કે-ત્રણ પ્રકારે લગ્ન નવમાંશની શુદ્ધિ ન થાય
તો તે લગ્ન પંચવર્ગ શુદ્ધ હોય અનેક ગુણ સહિત હોય છતાં તે વર્જ્યું
જોઈએ જેમ શ્વાન વડે સુંવાયેલ ધીક્ષરતું દ્રવ્ય પદાર્થ ત્યજાય છે.

ઉદયાસ્તશુદ્ધૌ આરંભસિદ્ધિઃ—

પશ્યન્નંશાધિપો લગ્નં, ભવેદુદય શુદ્ધયે ।

અંશાસ્તેશસ્તુ લગ્નાસ્ત-મસ્તશુદ્ધયૈ વિલોકયન્ ॥૬૫૭॥

ભા૦ટી૦—નવમાંશ પતિ લગ્નને જોતો ઉદય શુદ્ધિને માટે અને
સપ્તમસ્થાનના નવમાંશનો પતિ લગ્નથી સપ્તમ સ્થાનને જોતો હતો
અસ્તશુદ્ધિને માટે થાય છે.

ઉદયાસ્તશુદ્ધિ વિષે વ્યવહારપ્રકાશ—

અંશાધિપતેદૃષ્ટિ-ર્યદાંશકેંશાસ્તપસ્ય ભાગાસ્તે ।

ભાગપતેર્લગ્ને વા-સ્પ્યંશાસ્તપતેર્વિલગ્નાસ્તે ॥૬૫૮॥

ઉદયાસ્તસ્ય ચ યદા, દૃષ્ટેઃ શુદ્ધિર્ભવેદ્ વિલગ્નેષ્ચ ।

કાન્તાયા મઙ્ગલાન્ય-તનૂનિ તનૌ પ્રજાયન્તે ॥૬૫૯॥

ભા૦ટી૦—જ્યારે નવમાંશ પતિની દૃષ્ટિ નવમાંશ ઉપર અને
સપ્તમ નવમાંશપતિની દૃષ્ટિ સપ્તમ નવમાંશ ઉપર હોય અથવા
નવમાંશપતિની દૃષ્ટિ લગ્ન ઉપર અથવા સપ્તમ નવમાંશપતિની દૃષ્ટિ
સપ્તમ ઉપર પડતી હોય ત્યારે ઉદયાસ્ત શુદ્ધિ ગણાય છે. લગ્ન તથા
સપ્તમની જ્યારે દૃષ્ટિ શુદ્ધિ હોય છે ત્યારે તે લગ્નમાં પરિણીત સ્ત્રીના
શરીર ઉપર અઘંડ મંગલા ઉપજે-રહે છે. અર્થાત્ પતિપત્ની બંને ચિર
કાલ જીવિત રહી મંગલોપભોગ કરે છે.

उदयास्तशुद्धि विषे यतिवह्नभोक्त श्रुतिर—

उदयास्तांशतुल्याख्य-राशयोरपि ।

योगेऽथवा परे प्राहु-रुदयास्तविशुद्धताम् ॥६६०॥

भा०टी०—लग्नमा ग्रहण करेल नयमांश अने तेथी सातमो नवमाश जे राशिना होय ते राशिओ जो, स्वस्वस्वामियुक्त होय वा दृष्ट होय तो उदयास्त शुद्धि होय छे आम नीजाओ कहे छे,—

निर्यल अने त्याज्य लग्न—

अपि पञ्चवर्गसशुद्धं, न ग्राह्य शकुनैर्विना ।

लग्नं यस्मान्निमित्तानां, शकुनो दण्डनायकः ॥६६१॥

भा०टी०—भले लग्न पञ्चवर्ग शुद्ध होय छता शकुन विना न लेवुं, केम के 'शकुन' ए सर्व निमित्तोनो सेनापति छे

लग्न पञ्चवर्गसंशुद्ध, कुलिकेन विहन्यते ।

अपि पञ्चचतुर्वर्गं, दूष्यते क्रूरहोरया ॥६६२॥

भा०टी०—पञ्चवर्ग शुद्ध लग्नने पण कुलिक हणी नाखे छे, वली पञ्चवर्ग वा चतुर्वर्ग शुद्ध लग्न होय तोये क्रूर वारनी द्वारा तेने दूषित करी नाखे छे.

क्रूरैर्लग्नं युतं त्याज्यं, मगलेष्वखिलेष्वपि ।

जन्माद्गादष्टमक्रूर, लग्नगं सत्यजेच्छुभे ॥६६३॥

भृशपष्ठाह्वयो दोषो, लग्नात् पष्ठगते सिते ।

उच्चगे शुभ संयुक्ते, तल्लग्न सर्वदा त्यजेत् ॥६६४॥

कुजाष्टमो महादोषो, लग्नादष्टमगे कुजे ।

शुभत्रययुत लग्नं, त्यजेत्तुगगतं यदि ॥६६५॥

भा०टी०—क्रूर बडे युक्त लग्ननो सर्व मगल कार्योमा त्याग करवो. वली जन्मलग्नथी अष्टम स्थाने रहेल क्रूर ग्रह जो लग्नमां

आवतो होय लग्ने लग्र शुभ कार्यमां वर्जवुं, भृगुपष्टाख्य दोष एटले
जे लग्नां छे स्थाने पडतो होय पछी भले ते
उच्चनो के शुभयुक्त होय छतां ते लग्न सदा त्याज्य करवुं, लग्नथी
मंगल आठमो होय, ते कुजाष्टम महादोष, भले पछी लग्न त्रण
सौम्यग्रहयुक्त होय के उच्चगत होय छतां तेनो त्याग करवो.

षडष्टेन्दुर्महादोषो, लग्नादष्टमषष्ठगे ।

चन्द्रस्योच्चैऽथवा पूर्णे, मृत्युकारी स मङ्गले ॥६६६॥

भा०टी०—चंद्रमा लग्नथी छडा अथवा आठमा स्थानमा
होय तयारे 'षडष्टेन्दु' नामक महादोष उपजे छे, भले चंद्र उच्चनो
होय के पूर्ण होय छतां ते मंगलकार्यमां मृत्युकारी निवडे छे.

लग्नाधीशे नीचगे शत्रुगे वा,

रंध्रे चास्तं संगते वक्रगे वा ।

तद्लग्नं वै संत्यजेत्सर्वकार्यं,

कुर्यात्कार्यं चेत्तदा मृत्युभीतिः॥

भा०टी०—लग्नेश नीचनो होय, शत्रुक्षेत्री होय, अष्टम स्थान-
गत होय, अस्तगत होय अथवा वक्री होय तो ते लग्न सर्व कार्योमां
वर्जवुं, जो तेवा लग्नां कोइ पण कार्य करे तो करनारने मरणनो
भय रहे छे.

जन्मस्थोऽरि गृहाधिपोऽथ मरणाधीशोऽथवा मृत्युदः,

लग्नस्याधिपतिस्तथारिगृहगो वा मृत्युदो मृत्युगः ।

जन्मक्षौदयलग्नतोष्टमगृहं वा द्वादशक्षौदयं,

यात्राद्येष्वखिलं धिया किल बुधैश्चिन्त्या भशुद्धिः सदा॥६६७॥

भा०टी०—षष्ठेश वा अष्टमेश लग्नां मृत्युदायक होय छे,
लग्नेश छे अथवा आठमे होय तोये मृत्युदायक छे, जन्मराशि

अथवा जन्मलग्नथी अष्टमराशिनु के वारमीराशिनुं लग्न यात्रादि सर्व कार्योंमा वर्ज्यु, पढितजनोए आ प्रमाणे राशिशुद्धि बुद्धिवडे अवश्य विचारवी.

कया ग्रहो कया स्थानोमां न जोइये ?

त्याज्या लग्नेऽब्धयो मन्दात्, पष्ठे शुक्रेन्दुलग्नपाः ।
रन्ध्रे चन्द्रादयः पञ्च, सर्वेऽस्तेऽब्जगुरु समौ ॥६६८॥
प्रायः शुभा न शुभदानिधनव्ययस्था,
धीधर्मरिष्कधनकेन्द्रगताश्च पापाः ।
सर्वार्यसिद्धिषु शशी न शुभो विलग्ने,
सौम्यान्वितोऽपि निधन न शिवाय लग्नम् ॥६६९॥

भा०टी०—लग्नमां शनिथी ४ ग्रहो वर्जवा, एटले शनि रवि सोम मंगल आ ४ ग्रहो लग्नमा त्यागवा, छट्टा स्थानमा शुक्र चंद्र लग्नपति वर्जवा, आठमे चंद्र आदि ५ अर्थात् चंद्र मंगल बुध गुरु शुक्र ए वर्जवा, मातमे सर्वे वर्जवा छतां चंद्र के गुरु अस्तमा होय तो मम गणाय छे अशुभ नथी, प्राये करीने आठमे बारमे रहेला शुभग्रहो शुभफल आपता नथी अने पांचमे नरमे नारमे बीजे पहेले चौथे सातमे अने दशमे स्थाने रहेल पापग्रहो शुभदायक नथी, चंद्रमा सर्व कार्योंमा लग्नमा रहेल सारो नथी, भले ते सौम्य-ग्रहयुक्त पण होय छतां लग्नमा वर्ज्यो अने लग्न अथवा राशिथी आठमी राशिनुं लग्न कदापि शान्तिदायक होतु नथी.

कूरकर्तरीदोष

लग्नेऽस्यष्टप्राग्रगयोरसाध्वो,
सा कर्तरीस्यादृजुवक्रगत्योः ।
तावे च शीघ्रौ यदि वक्रचारौ,
न कर्तरी चेति पितामहोक्तिः ॥ ६७० ॥

યઃ કર્તરી નામ મહાન્ હિ દોષો,
 લગ્નોદ્ભવાન્નૈકશુભગ્રહોત્થાન્ ।
 ગુણાન્ નિહન્તિ પ્રવલાનશેષાન્,
 વ્યાઘ્રો યથા ગોસમિતિ સમસ્તામ્ ॥૬૭૧॥

આંટી૦—લગ્નમાં તેની પાછલ આગલ ચાલનારા પાપગ્રહો અનુક્રમે માર્ગી અને વક્રી હોતાં ક્રૂર કર્તરી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે પણ તેજ વંને ક્રૂર ગ્રહો જો શીઘ્રગતિક હોય વા વંને વક્રગતિક હોય તો કર્તરી દોષ ગણાતો નથી એમ પિતામહનું કથન છે. આ ક્રૂર કર્તરી મહાન્ દોષ છે અનેક શુભગ્રહજનિત પ્રવલ સર્વ ગુણોનો નાશ કરે છે જેમ વાઘ સમસ્ત ગોસમુદાયનો નાશ કરે છે.

ફલપ્રદીપકાર કહે છે—

ક્રૂરયોઃ કર્તરીનેષ્ટા, મહાવિઘ્નપ્રદા ધ્રુવમ્ ।
 સૌમ્યયોર્નાતિદુષ્ટાસ્યાન્મધ્યમા પાપસૌમ્યયોઃ ॥૬૭૨॥

આંટી૦—ક્રૂર ગ્રહોની કર્તરી નેષ્ટ નિશ્ચયથી મહાવિઘ્ન દેનારી છે, સૌમ્ય કર્તરી વિશેષ સ્વરાવ નથી તથા ક્રૂર-સૌમ્ય કર્તરી મધ્યમ પ્રકારની હોય છે.

ક્રૂરકર્તરીસ્થિત લગ્ન તથા ચંદ્ર અને એનો પરિહાર—

ક્રૂરગ્રહસ્યાન્તરગા તનુર્ભવેદ્,
 મૃતિપ્રદા શીતકરશ્ચ રોગઃ ।
 શુભૈર્ધનસ્થૈ રથયાન્ત્યગે ગુરૌ,
 ન કર્તરી સ્યાદિહ ભર્ગવા વિદુઃ ॥૬૭૩॥

ત્રિકોણકેન્દ્રગો ગુરુ-સ્થિલાભગો રવિર્યદા ।

તદા ન કર્તરી ભવેજ્જગાદ બાદરાયણઃ ॥૬૭૪॥

પૂર્વે પશ્ચાત્ પાપા-ત્તિથ્યંશા ઘાટમધ્યગશ્ચન્દ્રઃ ।

વર્જયિતવ્યો યોગે, યસ્માદ્ રાશ્યંશરશ્મિયુતિઃ ॥૬૭૫॥

भा०टी०—कूर ग्रहोना मध्ये रहेल लग्न मृत्युकारक अने चन्द्र रोगकारक थाय छे, पण मार्गवो (भृगुना अनुपायियो) कहे छे के धनस्थाने सौम्य ग्रह होय अथवा नारमा स्थानमां गुरु रहेल होय तो कर्तरी नथी एम जाणवु. बादरायणे ऋषु छे के जे कुंडलीमा गुरु त्रिकाण (५-९) केन्द्र (१-४-७-१०) नो होय, रवि त्रीजे अग्यारगे होय त्यारे कर्तरी दोषकारक होती नथी चंद्रनी आगल पाछल १५-१५ अंशोना अथवा तेथी ओछा अंशोना आंतरे पाप-ग्रहो होय अने ते संदंशनी वन्चे चंद्र अथवा लग्न आवतुं होय तो ते लग्न अगर चंद्रनो त्याग करवो, कैम के बन्ने ग्रहोनी युति थर्ता राशि अने अशनी कृत्तियुति थाय छे जे लग्न अने चन्द्रने हानि थाय छे. तात्पर्य ए छे के आगल पाछलना बंने ग्रहोनुं अंतर लग्न के चंद्रथी १५-१५ अंशनु अथवा तेथी ओछुं होय, आगलना पापग्रह वक्की होइ सामेथी नजीक आवतो होय, पाछलनो ग्रह पण मार्गी होइ लग्न के चंद्रनी निकट आवतो होय, तो ते कर्तरी अवश्य वर्जनी जाइये, पहेला पछीना ग्रहो वक्की मार्गी होय छर्ता १५-१५ अंशथी अधिक दूर स्थित होय, अथवा पहेला पछीना बंने ग्रहो मार्गी होय, अथवा तो पछीनो ग्रह उक्की होय तो ते स्थितिमा १५-१५ अंशथी ओछे आतरे पापग्रहो होय तोये ते कर्तरी विशेष हानि-कर हाती नथी.

सापवाद कूरयुति—

सति दर्शने यदि स्या-दशढादशक मध्यगः कूरः ।

इन्दोर्लग्नस्य तथा, न शुभो राहुस्तु सप्तमः ॥६७६॥

भा०टी०—चंद्र तथा लग्नना वर्तमान त्रिंशंशथी नार त्रिंशंशमा कूर ग्रह रहेल होय अने ते चंद्र वा लग्नने पूर्ण दृष्टिथी

દેખતો હોય તો તે શુભદાયક નથી અને લગ્ન ચંદ્રથી રાહુ સાતમો શુભ નથી. ઉદાહરણ રૂપે શનિ રાશિના વીસમા ત્રિંશાંશમાં છે અને લગ્ન અથવા ચંદ્ર રાશિના અષ્ટમાંશમાં વર્તે છે, એટલે શનિ અને ચંદ્ર વા લગ્નનું અંતર ૧૨ અંશોનું છે, રાશિની નવમાંશ કુંડલી લગ્ન વા ચંદ્ર ત્રીજા નવમાંશમાં છે અને શનિ છઠ્ઠામાં, છઠ્ઠા નવમાંશમાં રહેલ શનિ ચોથા કેંદ્રથી દશમા પ્રથમ સ્થાનસ્થિત લગ્ન વા ચંદ્રને પૂર્ણ દૃષ્ટિથી દેખે છે, તેથી આવી ક્રૂરયુતિ અવશ્ય વર્જનીય છે, આવી વિપરીત શનિ રાશિના ૨૨ મા ત્રિંશાંશમાં છે અને લગ્ન ૨૪ મા ત્રિંશાંશમાં અંશાન્તર વારથી ઓછું છે, છતાં શનિ ઉદિતાંશ કુંડલીમાં લગ્નને જોતો નથી તેથી આ ક્રૂરયુતિ વહુહાનિકર નથી. એજ પ્રમાણે ચંદ્ર સાથેની ક્રૂરયુતિને અંગે પણ જાણવું.

જામિત્રનામક લગ્નદોષ—

લગ્નથી ૭ મું સ્થાન 'જામિત્ર' કહેવાય છે, તે જામિત્ર ગ્રહરહિત હોવું સારું ગણાય છે, છતાં ચંદ્ર કે ગુરુ સાતમે હોય તો એ દોષ ઘાતક ગણાતો નથી, બુધ શુક્ર અને સૂર્યાદિ પાપગ્રહો જામિત્રમાં હોય તો તે વધુ खराब ગણાય છે, જામિત્ર દોષ વિવાહમાં અવશ્ય વર્જનીય છે જ પણ અન્ય શુભ કાર્યોમાં પણ એ દોષ શવ્ય હોય ત્યાં સુધી વર્જવો જોઈએ, આ સંવન્ધમાં આરંભસિદ્ધિકાર કહે છે—

વિવાહ-દીક્ષયોર્લગ્ને દ્યૂતેન્દૂ ગ્રહવર્જિતૌ ।

શુભૌ કેચિત્તુ જીવજ્ઞ-યુક્તમિન્દું શુભં વિદુઃ ॥૬૭૭॥

પશ્ચપશ્ચાશમે વાંશં, જામિત્રં પરમં પરે ।

અંશાદુઃક્રાન્તિ લગ્નેન્દ્રો-ર્ગર્હિતગ્રહદૂષિતમ્ ॥૬૭૮॥

ખાંડી૦—વિવાહ-દીક્ષાના લગ્નોમાં સપ્તમ સ્થાન અને ચંદ્ર એ બે ગ્રહરહિત હોવા જોઈએ, કેટલાકો ગુરુ બુધ યુક્ત ચંદ્રને શુભ

छे एम कहे छे ज्यारे अन्य ज्योतिषाचार्यो लग्न तथा चद्रना नवमाशथी पंचासनमा नवमाश जो वर्जितग्रहदूषित होय तो तेने ज 'परमजामित्र' गणीने लग्नमा वर्जे छे, दैवजवल्लभकार पण ए वातनुं समर्थन करे छे

लग्नेन्दुसंयुतादंशात् पञ्चपञ्चाशदशके ।

ग्रहोन्वो यद्यसौ दोषो, गुणैरपि न हन्यते ॥६७९॥

भा०टी०—लग्नना तथा चद्रना नवमाशथी पंचासनमा नवमाशमा जो कोइ ग्रह होय तो ए दोष गुणो बडे पण नष्ट थतो नथी।

शुभग्रहकृत लग्नगतदोषभंग—

तिथिवासरनक्षत्र-योगलग्नक्षणादिजान् ।

सवलान् हरतो दोषान्, गुरुशुक्रौ विलग्नगौ ॥६८०॥

त्रिकोणकेन्द्रगा वापि, भङ्गं दोषस्य कुर्वते ।

वक्रारिनीचगा वापि, जजीवभृगवः शुभाः ॥६८१॥

भा०टी०—तिथि वार नक्षत्र-योग लग्न मुहूर्त आदिना बलवान् दोषोने लग्नमा रहेला गुरु शुक्र दूर करे छे, बली त्रिकोण (५-९) अने केन्द्र (१।४।७।१०) मा रहेला बकी, शुभश्रेणी के नीचना शुभ बुध गुरु अने शुक्र लग्नदोषोनो भंग करे छे.

आरभसिद्धिकार कहे छे—

लग्नात् क्रूरो न दोषाय, निन्द्यस्थानस्थितोपि सन् ।

दृष्टःकेन्द्रत्रिकोणस्थैः, सौम्यजीवसितैर्यदि ॥६८२॥

भा०टी०—लग्नधी वर्जित स्थानमा होवा छता क्रूरग्रह जो त्रिकोण के केन्द्रमा रहेल बुध गुरु के शुक्रबडे पूर्ण दृष्टिए दृष्ट होय तो दोषकारक थतो नथी.

लग्नजातान् नवाशोत्थान्, क्रूरदृष्टिकृतानपि ।

हन्याज्जीवस्तनौ दोषान्, व्याधीन् घन्वन्तरिर्यथा ॥६८३॥

સૌમ્યવાક્પતિ શુક્રાણાં, ય એકોપિ વલોત્કટઃ ।

ક્રૂરૈરયુક્તઃ કેન્દ્રસ્થઃ, સચોઽરિષ્ટં પિનષ્ટિ સઃ ॥૬૮૪॥

ભા૦ટી૦—લગ્નજનિત નવમાંશથી ઉત્પન્ન થયેલ કે ક્રૂર-ગ્રહોની દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલ દોષોને લગ્નસ્થિત ગુરુ ધન્વન્તરિ રોગોને હળે તેમ્મ હળે છે. બુધ ગુરુ કે શુક્ર એક પળ બલવાન્ થઈ કેન્દ્રમાં રહ્યો હોય, કોઈ પળ ક્રૂરથી યુક્ત કે દૃષ્ટ ન હોય, તો તત્કાલ અશુભ યોગોને પીસી નાંખે છે.

બલિષ્ઠઃ સ્વોચ્ચગો દોષા-નશીતિં શીતરશ્મિજઃ ।

વાક્પતિસ્તુ શતં હન્તિ, સહસ્રં ચા સુરાર્ચિતઃ ॥૬૮૫॥

બુધો વિનાર્કેણ ચતુષ્ટયેષુ,

સ્થિતઃ શતં હન્તિ વિલગ્નદોષાન્ ।

શુક્રઃ સહસ્રં વિમનોભવેષુ,

સર્વત્ર ગીર્વાણગુરુસ્તુલક્ષમ્ ॥૬૮૬॥

ભા૦ટી૦—બલવાન્ અને ઉચ્ચનો બુધ ૮૦ ઍંશી દોષોને દૂર કરે છે, તેજ પ્રકારનો ગુરુ ૧૦૦ અને શુક્ર લાખ દોષોને હળે છે. સૂર્ય વિનાનો બુધ કેન્દ્ર સ્થાનોમાં રહીને ૧૦૦ લગ્નદોષોને હળે છે, તેજ પ્રકારનો શુક્ર સપ્તમા સિવાયના કેન્દ્રોમાં રહે તો હજાર અને સર્વ-કેન્દ્ર સ્થિત ગુરુ લાખ દોષોને હળે છે.

ચન્દ્ર-તારા બલ—

મનુષ્ય જ નહિં, પદાર્થ માત્ર ઉપર ચન્દ્રબલ તથા તારાબલનો પ્રભાવ કામ કરે છે, કોઈ પળ મલામુંડા પ્રસંગે પોતાના ગ્રહગોચરનું ફળ પૂછે છે, પળ કોઈ પળ ગ્રહના ઉપર ચન્દ્રના બલાબલની છાપ તો હોય જ, જે વર્ષ, અયન, ઋતુ, માસ યા પક્ષમાં ચન્દ્ર શુભ ફલદાયક હોય છે તે વર્ષ, અયન, ઋતુ, માસ યા પક્ષમાં વીજોગ્રહ અશુભ ફલ આપવાને પૂર્ણ સમર્થ થતો નથી, એનું કારણ સર્વગ્રહબલમાં ચન્દ્રબલની

પ્રધાનતા છે, જે સમયમા ચન્દ્રક્ષીણબલી હોય છે ત્યારે તેનું પ્રતિ નિધિત્વ તારા કરે છે, એટલે કૃષ્ણપક્ષમાં જ્યારે ચન્દ્રબલ નથી હોતું ત્યારે તારાબલ જોડેને કાર્ય કરવાનું જ્યોતિષશાસ્ત્રમા વિધાન છે, એ વસ્તુ આ ચન્દ્રતારાબલ પ્રકરણથી સમજાશે

આ વિષયનું વસિષ્ઠ નીચે પ્રમાણે વિધાન કરે છે.—

પ્રથમદિને વત્સરતઃ, શુભદે ચન્દ્રે ચ યસ્ય પુરુષસ્ય ।
તદર્થે શિશિરકરઃ, શુભફલદસ્તસ્ય બુધયુક્તોઽપિ ॥૬૮૭॥
અયનાદૌ ઋતુસમયે, માસેઽપ્યેવમેવ વિજાનીયાત્ ।
તારાબલસિસ્તચ્છુભ-તારા ચેત્તથૈવ શુભદા સ્યાત્ ॥૬૮૮॥
સિતપક્ષસ્યાવ્યદિને, શુભદસ્તત્પક્ષમતિશુભઃ ।
અસિતસ્પાદાવશુભઃ, શુભફલદઃ પક્ષમશ્વિલં તત્ ॥૬૮૯॥

જન્મત્રિકલત્રરિપુ—

દ્વિતીયનવમાયસુતદશમે ।

સિતપક્ષે હિમકિરણઃ,

શુભદઃ કૃષ્ણે વિપશ્વધન નવમે ॥ ૬૯૦ ॥

ભા૦ટી૦—વર્ષના પહેલા દિવસે જે પુરુષને ચન્દ્ર શુભફલ-
દાયક હોય તે વર્ષમા તેને ચન્દ્ર શુભદાયક જ હોય છે, એજ પ્રમાણે
બુધને વિષે પણ જાણવું, અયનની આદિમાં, ઋતુ લાગે તે સમયમાં,
અને માસની આદિમા પણ એજ પ્રમાણે જાણવું, વર્ષ, અયન, ઋતુ
માસની આદિમા શુભ તારાબલની પ્રાપ્તિ હોય તો આશ્વા વર્ષ,
અયન, ઋતુ અગર માસમા તારા પણ શુભ ફલ આપનારી હોય છે.
શુક્લપક્ષના પહેલા દિવસે જો ચન્દ્ર શુભદાયક હોય તો સંપૂર્ણ પક્ષ
પર્યન્ત શુભફલ આપે છે. કૃષ્ણપક્ષના પ્રારંભ દિવસે જેને ચન્દ્ર
મોચરથી અશુભ હોય તેને તે આશ્વો પક્ષ શુભ ફલ આપે છે, પહેલો

ત્રીજો સાતમો છઠ્ઠો વીજો નવમો અગ્યારમો પાંચમો દશમો (૧૨-૧૩|૫|૬|૭|૯|૧૦|૧૧) મો ચન્દ્ર શુકલપક્ષમાં શુભદાયક છે, અને કૃષ્ણપક્ષમાં ૨|૫|૯ માં સિવાય ઉક્ત સ્થાનીય ચન્દ્ર ગોચરથી શુભ હોય છે.

જન્મભ્રમનુજન્મર્ક્ષ, ત્રિજન્મં નેષ્ટમસ્તિલકાર્યેષુ ।

સંપત્તારા શુભદા, વિપદાઘ્ન્યા વિપત્તપ્રદા તારા ॥૬૯૧॥

ક્ષેમાઘ્ન્યા ક્ષેમકરી, પ્રતિકૂલા પ્રત્યરિસ્તારા ।

સાધનભં સાધનદં, નૈધનભં નૈધનં નૃણામ્ ॥૬૯૨॥

મૈત્રીકરણં મિત્રભ-મતિમૈત્રં પરમમૈત્રર્ક્ષમ્ ।

એવં વિચાર્ય સતતં, વલાવલં દૈવચિત્ત કથયેત્ ॥૬૯૩॥

ભા૦ટી૦—જેમાં જેનો જન્મ થયો હોય તે તેનું જન્મ નક્ષત્ર, જન્મ નક્ષત્ર તારામાં ત્રણ આવે છે, ૧ હું ૧૦ મું ૧૯ મું, આ ત્રણેય જન્મ તારાઓ સર્વ કાર્યોમાં અનિષ્ટ હોય છે, જન્મ નક્ષત્રથી વીજું નક્ષત્ર સંપત્તારા જે શુભ છે, જન્મથી વીજું વિપત્તારા વિપત્તિદાયક છે. જન્મથી ચોથું નક્ષત્ર ક્ષેમાતારા છે તે કલ્યાણકરી છે, પાંચમી પ્રત્યરિતારા પ્રતિકૂલતા આપનારી, છઠી સાધના તારા અનુકૂલ સાધન આપનારી, સાતમી તારા નૈધના અથવા યમા છે જે મનુષ્યને મરણ આપનારી છે, આઠમી મૈત્રીતારા જે મિત્રતા કરાવનારી અને નવમી અતિમૈત્રી જે પરમમિત્રતાકારક છે, એજ પ્રમાણે દશથી અઠાર સુધી અને ઓગણીશથી સત્તાવીશ સુધીના ૯૧૯ નક્ષત્રોમાં જન્માદિ નવ નવ તારાઓ સમજવી. આમ વધો વિચાર કરી જ્યોતિષીય તારાઓનું વલાવલ કહેવું,

સિતપક્ષે હિમકિરણો, બલવાન્ કૃષ્ણેઽપિ વલવતી તારા ।

શશિબલવત્ પ્રાધાન્યં, શુકલે કૃષ્ણે ચ તારકાયાશ્ચ ॥૬૯૪॥

अमृतकिरणस्त्वमृत-भवस्तद्वलमखिल च तद्वत्स्यात् ।

अमृतमयं तत्तस्मादभ्यधिक त्वन्यत्वेद्वलात् ॥६९५॥

तुहिनकरो जगता यद्वत् तद्वच्च तद्वलं त्वखिलम् ।

तन्महिमानं व्याचष्टे गुणरूप निखिलजन्तूनाम् ॥६९६॥

बलवानखिलमृगाणा,

हरिरिव खचरबलाना च चन्द्रबलम् ।

हिमकिरणे बलिनि सति,

सर्वे बलिनो वियच्चरा नित्यम् ॥ ६९७ ॥

अभ्यधिकं चन्द्रबलं, त्वबलं ताराग्रहोद्भवं निखिलम् ।

हिमकिरणबलार्धादपि, नो तुल्यं ग्रहबलं सर्वम् ॥६९८॥

भा०टी०—शुक्लपक्षमा चन्द्र उलगान् होय छे अने कृष्ण-
पक्षमा तारा बलवती होय छे, शुक्लपक्षमा चन्द्र बलनी प्रधानता
होय छे तेज प्रमाणे कृष्णपक्षमा तारा उलनु माधान्य जाणवु. चन्द्र
अमृतजन्मा छे तेनु सर्व बल पण तेने अनुरूप ज होय छे, चन्द्रबल
गुणरूप चन्द्रना महिमाने सर्व प्राणिओ आगल प्रकट करे छे, जेम
सर्व वनचर पशुगणोमा सिंह बलगान् होय छे तेम सर्वग्रहबलमा
चन्द्रबल जाणवु, चन्द्र बलगान् होय छे त्तारे ग्रहो हमेशा उलगान्
होय छे. ताराबल अने सर्व ग्रहबल करता चन्द्रबल अधिक होय छे,
वास्तवमा बलीचन्द्रना अर्धबल तुल्य पण सर्वग्रहोनु बल होतु नथी.

चन्द्रबल-ताराबलनो समय विभाग ज्योतिर्निबन्धे—

तिथयः पञ्च शुक्लाद्या-श्चन्द्रस्तारायुतो बली ।

तनुत्वाद्धर्तमानोऽपि, प्रौढस्त्रीको यथा पतिः ॥६९९॥

परतश्चन्द्रमा एव, यावत्कृष्णाष्टमीदलम् ।

प्रौढत्वान्पुरुषो यद्वत्, स्वतन्त्रः स्याद्दिना स्त्रियम् ॥७००॥

કૃષ્ણાષ્ટમ્યૂર્ધ્વતો યાવદ્દિનં પૈત્રં નિશાકરઃ ।

ક્ષીણત્વાદ્ દુર્બલત્વેન, પ્રધાનં તારકાવલમ્ ॥૭૦૧॥

વિકલાઙ્ગે યથા પત્યૌ, કાર્યેષુ પ્રભવઃ સ્ત્રિયઃ ।

એવં ચન્દ્રે ચ વિકલે, તારા વલવતી ભવેત્ ॥૭૦૨॥

આંટી૦—શુકલપક્ષની પ્રતિપદાદિ તિથિઓમાં તારા વલની સાથે ચન્દ્ર વલવાન હોય છે, જેમ પ્રૌઢસ્ત્રીનો દુર્બલ પતિ. તે પછી કૃષ્ણ પક્ષની અષ્ટમીના પૂર્વાર્ધ સુધી ચન્દ્ર સ્વતન્ત્ર વલો હોય છે જેમ પ્રૌઢ પુરુષ સ્ત્રીના વલ વિના કાર્ય કરે છે. કૃષ્ણાષ્ટમીના ઉત્તરાર્ધથી અમાવાસ્યા સુધી ચંદ્ર ક્ષીણ હોઈ દુર્બલ હોય છે એટલે તારાવલની પ્રધાનતા હોય છે, જેમ પતિની વિકલ અવસ્થામાં સ્ત્રિયો સર્વ કાર્યોમાં સ્વતંત્ર હોય છે, એજ રીતે ચન્દ્રની વિકલતામાં તારાવલવતી હોય છે.

અશુભ તારાનો પરિહાર—ઝ્યોતિઃસાગરે—

શશિનિ પરિસ્ફુટકિરણે, સ્વતુઙ્ગભવને સ્વકીયવર્ગે વા ।

ક્ષૌરાદિકેપિ કાર્યે, તારાદોષો ન દોષાય ॥૭૦૩॥

શુભદઃ સ્વશુભોચ્ચગૃહે, ભવતિ યદીન્દુઃ કલાવશેષોઽપિ ।

તારાઽપ્યશુભા શુભદા, ભવતિ તદાનીં ન સંદેહઃ ॥૭૦૪॥

આંટી૦—ચન્દ્ર સ્પષ્ટ કિરણો વડે પ્રકાશતો હોય, સ્વગૃહી સ્વઉચ્ચનો અથવા સ્વવર્ગસ્થિત હોય તો ક્ષૌરાદિ કાર્ય જે સ્વાસ તારા વલમાં કરવાનું છે, તે વિરુદ્ધતારામાં કરે તો પણ તારાની દુષ્ટતા નહતી નથી, ચન્દ્ર મલે કલામાત્ર શેષ હોય છતાં ગોચરથી શુભ હોય સ્વગૃહી હોય સૌમ્યગૃહી હોય અથવા ઉચ્ચનો હોય તો તારા અશુભ હોય તોયે શુભ ફલ આપે છે એમાં સંદેહ નથી.

દુષ્ટતાદ્વારાના અપવાદમાં ગર્ગ કહે છે—

વિપદિ પ્રત્યરે ચૈવ, નૈધને ચ યથાક્રમમ્ ।

પ્રથમાન્ત્યતૃતીયાઃ સ્યુર્વૈર્જનીયા યથાક્રમમ્ ॥૭૦૫॥

भा०टी०—विषद्, प्रत्यरि अने नैघन तारानो अनुक्रमे प्रथम चतुर्थ अने तृतीय चरणनो त्याग करीने आवश्यक कार्य करे तो दुष्ट तारानो दोष बाधक होतो नथी.

॥ घातचन्द्र ए शुं छे ?

आजना केटलाक ग्रामीण ज्योतिषीओ 'घातचन्द्र' ना नामथी भडकी उठे छे, एथी सारामां सारी दिनशुद्धि होय लग्न गमे तेटलु बलवान् होय छतां वर के कन्याने घात चंद्रनी बला बलगी एटले लग्न नापास ! कोऽपण शुभ कार्यने अंगे मुहूर्त गमे तेषु शुभ होय पण कार्यकारक के बीजा कोऽ तत्संबंधी व्यक्तिना नामनो घात चंद्र थयो एटले ते मुहूर्तने अंगे विरुद्ध चर्चाओ थया माडे, परिणाम ए आवे छे के अबोध जनता सारी टाहम खोवे छे अने आवा अर्ध-दग्ध ज्योतिषीओनी बातोमां आगिने पोताना शुभ कार्यो केटलीक वार साव साधारण समयमा करी तेनुं निपरीत फल भोगवे छे. आग कारणोने लक्ष्यमा लेहने अमो आ प्रसंगे घातचन्द्रने अंगे न्यार शब्दो लगवानु प्रासंगिक मानीये छीये.

‘घातचंद्र’ घाततिथि, घातवार, घातलगादि के जेना उपर आजना टिप्पणीया ज्योतिषीओ आदलुं उधुं भार मूके छे ते ‘घातो, खरी रोते ज्योतिषनी वस्तु नथी पण ए यामलादि स्वर शास्त्रोमाथी उत्तरी आवेल निर्मूल वस्तु छे. वसिष्ठ, नारद, वराहमिहिर, लल्ल आदि प्राचीन ऋषिओए के आचार्योए आ घातना सिद्धान्तने स्वीकार्यो नथी, रत्नमाला, पारुथी, नारचन्द्र, आरभसिद्धि, आदि १३ बी शताब्दी सुधीना प्रामाणिक ज्योतिषशास्त्रमाये आ चन्द्र-घातनो सिद्धान्त कोइए उल्लेख्यो नथी, सर्व प्रथम आ घातनो सिद्धान्त सत्तरमा सैरामां रचायेल रामदैवज्ञना मुहूर्तचिन्तामणिमा सग्रहायेलो दृष्टिगोचर थाय छे, ते आ प्रमाणे—

ભૂપશ્ચાઙ્ગદ્વયજ્ઞદિગ્વહ્નિસપ્ત-
 વેદાઽષ્ટેશાર્કાશ્ચ ઘાતાશ્ચ ચંદ્રઃ ।
 મેષાદીનાં રાજસેવાવિવાદે,
 યાત્રાયુદ્ધાદ્યે ચ નાન્યત્ર વર્જ્યઃ ॥૭૦૬॥

આંટી૦—પહેલો પાંચમો નવમો વીજો છટ્ટો દશમો ત્રીજો સાતમો ચોથો આઠમો અગ્યારમો અને વારમો (૧-૫-૯-૨-૬-૧૦-૩-૭-૪-૮-૧૧-૧૨) એ મેષ આદિ રાશિઓનો ઘાત-ચંદ્ર છે, જે રાજસેવા, વિવાદ, યાત્રા, યુદ્ધ આદિ કાર્યોમાં વર્જવો. વીજા કામોમાં નહિં.

ઉક્ત પદ્યની પીયૂષધારા ટીકામાં ગોવિન્દ દૈવજ્ઞ કહે છે—

“ અન્યત્ર વિવાહાન્નપ્રાશનાદિમંગલકૃત્યે ન વર્જ્યઃ । ”

આંટી૦—અન્યત્ર એટલે વિવાહ અન્નપ્રાશન આદિ માંગલિક કામોમાં ઘાતચંદ્ર ન વર્જવો. પોતાના કથનના સમર્થનમાં તે ‘ ઉક્તં ચ ’ કહીને નીચે પ્રમાણે ગ્રન્થાન્તરનું પદ્ય આપે છે.

અજાજ્ઞન્મધીધર્મવિત્તારિલ્લત્રિ-

સ્મરાઽઽધ્યષ્ટલાભાન્ત્યગો ઘાતચંદ્રઃ ।

નૃપદ્વારયાત્રાવરોધાગમાદૌ,

વિચિન્ત્યો વિવાહાદિકે નૈવચિન્ત્યઃ ॥૭૦૭॥

આંટી૦—મેષ રાશિથી અનુક્રમે પહેલી પાંચમી નવમી વીજી છટ્ટી દશમી ત્રીજી સાતમી ચોથી આઠમી અગ્યારમી વારમી રાશિમાં રહેલો ચંદ્ર આ રાશિઓનો ઘાતચંદ્ર હોય છે રાજદ્વારે જતાં યાત્રામાં અને સેનાનો અવરોધ ઉપસ્થિત થતાં કે એ પ્રકારના વીજા કાર્યોમાં ઘાતચંદ્રનો વિચાર કરવો, વિવાહાદિ શુભ કાર્યોમાં એનો વિચાર કરવો નહિ.

ए पछी टीकाकार दैवज्ञ गोविंद 'अन्यत्रापि' आवा उल्लेख साथे कोइ त्रीजा ग्रन्थना "भूपञ्चनन्दा" इत्यादि त्रण पत्रो उद्वरे छे जे पैकीना प्रथम पद्यना ३ चरणोमा मेपादि १२ गशिओना घातचंद्रनो उल्लेख छे अने चोया चरणमा—

“यात्रासु युद्धेषु च घातचन्द्रः”

—आ प्रमाणे घातचन्द्रनो विषय निर्देश्यो छे के-घातचंद्र यात्राओ अने युद्धोमा जोवानो छे, टीकाकारे आपेला बे त्रण पत्रो पैकीना छेछा बे श्लोको नीचे प्रमाणे छे—

युद्धे चैव विवादे च, कुमारीपूजने तथा ।

राजसेवावाहनादौ, घातचन्द्र विवर्जयेत् ॥७०८॥

तीर्थयात्रा-विवाहान्न-प्राशनोपनयादिषु ।

सर्वमांगल्यकार्येषु, घातचन्द्रं न चिन्तयेत् ॥७०९॥

भा०टी०—युद्ध, विवाद कुमारिकापूजन राजसेवा अने वाहना-रोहण आदिमा घातचंद्र वर्ज्यो, तीर्थयात्रा, विवाह, अन्नप्राशन, उपनयन आदिकमा तथा सर्वप्रकारना मांगलिक कार्योमा घातचन्द्र जोवानी जरूरत नथी.

ए पछी गोविंद ज्योतिर्विद् घातचन्द्र विषयक पोताना एक पद्यसु अवतरण आपी टीकाकार अतमा कहे छे—“एतदपि निर्मूलम् ।” अर्थात् आ घातचन्द्र प्रकरण पण निर्मूल एटले आधार विनानु छे, अर्थात् आने कोइ मौलिक सिद्धान्त ग्रन्थनो आधार नथी

घातचंद्र, घाततिथि, घातवार, घातनक्षत्रनुं निरूपण करीने टीकाकार गोविंद घातनक्षत्र विषयक श्लोकनी टीकाकार अन्तमा लखे छे—“तदेते दोषा दाक्षिणान्त्यप्रसिद्धा निर्मूलाः॥” अर्थात् उपर कहेल चंद्र, तिथि, वार, नक्षत्रघातना दोषो दाक्षिणात्य-देशमा प्रसिद्ध छे अने निर्मूल-निराधार छे.

વિદ્વાન્ ટીકાકારની ઉપર્યુક્ત સ્પષ્ટ ઘોષણાથી જાણી શકાય છે કે આ ઘાતપ્રકરણ વાસ્તવમાં કોઈ સૈદ્ધાન્તિક વસ્તુ નથી પણ દેશવિશેષ પ્રસિદ્ધ એક પરમ્પરાગત રૂઢિ છે અને તેનો સંબન્ધ માત્ર યુદ્ધ, યાત્રા, વિવાદાદિ કે જેમાં પ્રાણહાનિનો ભય હોય તેવા કાર્યોની સાથે છે, તીર્થયાત્રા, વિવાહ, પ્રતિષ્ઠા અને એજ પ્રકારના સર્વમાંગલિક કાર્યોની સાથે, ઘાત પ્રકરણનો કોઈ સંબન્ધ નથી.

આ સ્પષ્ટ વસ્તુસ્થિતિ વાંચવા છતાં પણ જેમના મનમાંથી ઘાત-ચંદ્રની ધ્રાંતિ ન નિકલતી હોય અને 'ઘાતચંદ્ર'નાં પરિહારને માટે ફાંફાં મારતા હોય તેવાં રૂઢિપ્રિય જ્યોતિષીઓને અમો નિમ્નલિખિત ઘાતચંદ્રના પરિહાર વિષયક વે શ્લોકો અર્પણ કરીએ છીએ કે જે ઘાતચંદ્ર વિષયક શ્લોકની પીયૂષધારા ટીકાની સમાપ્તિ પછી આ પ્રમાણે છપાયેલ છે.

આગ્નેયત્વાષ્ટ્રજલપ-પિત્ર્યવાસવરૌદ્રભે ।

મૂલબ્રામ્હાજપાદર્ક્ષે, પિત્ર્યમૂલાજભે ક્રમાત્ ॥૭૧૦॥

રૂપદ્વયગ્ન્યગ્નિભૂરામ-દ્વયબ્ધ્યગ્ન્યબ્ધિયુગાગ્રયઃ ।

ઘાતચન્દ્રે ધિષ્ણ્યપાદા, મેષાદ્ વજ્યૌ મનીષિભિઃ ॥૭૧૧॥

ખા૦ટી૦—મેષાદિ ૧૨ રાશિના ઘાતચંદ્રમાં નીચે પ્રમાણે નક્ષત્રોના પાયા વર્જિત કરવાથી ઘાતચંદ્રનો પરિહાર થાય છે—મેષના ઘાતમાં કૃત્તિકાનો ૧, વૃષમાં ચિત્રાના ૨, મિથુનમાં શતભિષાના ૩, કર્કમાં મઘાના ૩, સિંહમાં ધનિષ્ઠાનો ૧, કન્યામાં આર્દ્રાના ૨, તુલામાં મૂલના ૨, વૃશ્ચિકમાં રોહિણીના ૪, ધનુમાં પૂર્વાભાદ્રપદાથી ૩, મકરમાં મઘાના ૪. કુંભમાં મૂલના ૪, અને મીનના ઘાતચંદ્રમાં પૂર્વાભાદ્રપદાના ૩ ચરણો બુદ્ધિમાનોએ વર્જિત કરવા.

ઘાતચન્દ્ર વિષયક ઉપર્યુક્ત નિર્ણય વાંચીને બુદ્ધિમાન્ જ્યોતિષી-ઓએ જ્યોતિર્નિદામરણ જેવા કૂટ તથા અપ્રામાણિક ગ્રન્થોના આધારે બંનેલા સંગ્રહ-સંદર્ભોની વાતો ઉપર કેટલો આધાર રાખવો એ તેમને પોતાને વિચારવાનો વિષય છે.

પ્રાસાદાદિ-વાસ્તુ મુહૂર્તો—

(૧) ગૃહારમ્ભ મુહૂર્ત

ભૂમ્પારમ્ભે તથા કૂર્મે-સૂત્રપાતે શિલાસુ ચ ।

ધુરે દ્વારોચ્છ્રયે સ્તમ્ભે, પદ-પદ્મશિલાસુ ચ ॥૭૧૨॥

શુક્રાગ્રે પુરુષે ચૈવ, ઘણ્ટાયા કલશોચ્છ્રયે ।

ધ્વજારોપે પ્રતિષ્ઠાયાં, મુહૂર્તાનિ નિરૂપયેત્ ॥૭૧૩॥

આ૦ટી૦—પ્રાસાદાદિ નિર્માણાર્થ ભૂમિસ્તનન ૧, કૂર્મ અથવા કૂર્મશિલાન્યાસ ૨, સૂત્રપાતનું સૂત્રથી પ્રાસાદની ભૂમિ માપી તલ કાયમ કરવાનું ૩, શિલાન્યાસ ૪, પીઠઉપર સુરકનો ધર માઢવાનું ૫, દ્વારા રોપણ ૬, સ્તંભઉભો કરવાનું ૭, પાટચઢાવવાનું ૮, પદ્મશિલાઢોંકવાનું ૯, શુકનાસ ઢાકવાનું ૧૦, પ્રાસાદ પુરુષ સ્થાપવાનું ૧૧, આમલસારો ચઢાવવાનું ૧૨, કલશચઢાવવાનું ૧૩, ધ્વજારોપ કરવાનું ૧૪ અને પ્રતિષ્ઠાનું ૧૫, આ પ્રાસાદ વાસ્તુ સર્વ મુહૂર્તોના કાર્યોમા જોવાનો હોય છે અર્થાત્ આ સર્વ કામો શુભ સમયમા કરના જોઈયે. પ્રાસાદ તથા ગૃહારભાદિના મુહૂર્તોમા શેષચક્ર ૧ તથા ભૂમ્પારમ્ભાં ઘૃપગાસ્તુચક્ર ૨, પ્રાસાદચયનમા કૂર્મચક્ર ૩, દ્વારારોપણે દ્વારચક્ર ૪, રાહુનિવાસચક્ર ૫, વસ્તનિવાસચક્ર ૬, સ્તંભોચ્છ્રયમાં સ્તંભચક્ર ૭, પદ્મકારોપણે મોમચક્ર ૮, આમલસારારોપણ ઘટોચક્ર ૯, પ્રવેશે કલશચક્ર ૧૦, આદિચક્રો જોવાના હોય છે. તેથી આ ચક્રો અમોઝે દિનશુદ્ધિના નિરૂપણ પ્રસંગે આપ્યાં છે, જે ત્યાથી જોઈને મુહૂર્ત આપડુ

ભૂમ્પારમ્ભ મુહૂર્ત—

ગૃહવાસ્તુ અથવા પ્રાસાદવાસ્તુના આરમ્ભ કરવામા પ્રથમમાસ શુદ્ધિ જોવી, વાસ્ત્વારમ્ભાં માસશુદ્ધિ નીચે પ્રમાણે છે—

वैशाखे श्रावणे मार्गे, पौषे फाल्गुन एव च ।

कुर्वीत वास्तु प्रारम्भं, न तु शेषेषु सप्तसु ॥७१४॥

भा०टी०—वैशाख श्रावण मार्गशीर्ष पौष अने फाल्गुन अे पांच-
चान्द्रमासोमां वास्तुकर्मनो आरंभ करवो, बाकीना सात महीनाओ-
मां न करवो ।

चास्त्वारंभना सौरमासो—

घरमारभेन्नोत्तरदक्षिणास्यं,

तुलालिमेष्वर्षभभाजि भानौ ।

प्राक्पश्चिमास्यं मृग कुंभ कर्क-

सिंह स्थिते द्व्यंगगते न किञ्चित् ॥७१५॥

भा०टी०—मेष वृषभ तुला वृश्चिक राशिना सूर्यमां उत्तर द्वार
तथा दक्षिण द्वारना घर अथवा प्रासादनो कार्यारंभ न करवो, अेज
रीते मकर कुंभ कर्क सिंह राशिना सूर्य होय तयारे पूर्व-पश्चिममुख
घरके प्रासादनो आरंभ न करवो, अने मिथुन कन्या धन मीन आ
४ द्विस्वभावराशिना सूर्यमां कोइ वास्तुनो आरंभ करवो नहि.

ए विषे ज्योतिस्तत्त्वकार कहे छे—

पूर्वापरास्यं तु नभोऽन्तर्धपौषे,

याम्योत्तरास्यं सहसि द्वितीये ।

कार्यं गृहं जीवबुधर्क्षगार्क,

नीचास्तगौ जीवसितौच हित्वा ॥७१६॥

भा०टी०—पूर्व मुख पश्चिममुख गृह श्रावण पौषमें अथवा फा-
ल्गुनमासमां आरंभवुं अने दक्षिण-उत्तर मुख गृह मार्गशीर्ष वा वै-
शाखमां करवुं, धन मीन मिथुन कन्याना सूर्यमां गृहारंभ करवो नहां,
गुरु-शुक्र नीचना होय वा अस्त होय तो गृहारंभमां वर्जवा.

नारदजीना मते गृहनिर्माणना महीना—

सौम्यफाल्गुन वैशाख-माघ श्रावण कार्तिकाः ।

मासाःस्युर्गृहनिर्माणे, पुत्रपौत्रधनप्रदाः ॥७१७॥

भा०टी०—मार्गशीर्ष फाल्गुण वैशाख माघ श्रावण कार्तिक
आ महीना गृह निर्माणमा पुत्र पौत्र धनने आपनारा छे

नारदजीना मते गृहनिर्माणमां सौरमासो—

गृहसस्थापनं सूर्ये, मेघस्थे शुभदं भवेत् ।

वृषस्थे धनवृद्धिः स्यात्, मिथुने मरण धुवम् ॥७१८॥

कर्कटे शुभद प्रोक्त, सिंहे भृत्यविवर्धनम् ।

कन्या रोग तुला सौख्यं, वृश्चिके धनवृद्धिदम् ॥७१९॥

कार्मुके तु महाहानि-मकरे स्याद्वनागमः ।

कुम्भे तु रत्नलाभः स्याद्, मीने सद्य महाभयम् ॥७२०॥

भा०टी०—मेघना सूर्यमा गृहारंभ शुभदायक थाय छे, वृ-
षमनासूर्यमां धन वृद्धि, मिथुनना सूर्यमा मरण दायक, कर्कमां शुभद,
सिंहमा भृत्यवृद्धि, कन्यामा रोग, तुलामा सुख, वृश्चिकमां धनवृद्धि,
धनुमां महाहानि, मकरमा धननु आगमन, कुंभमां रत्नलाभ, अने
मीनना सूर्यमां आरंभेल गृह महाभय अने शोरुदायक थाय छे.

वास्तुवारभना नक्षत्रो गर्ग कहे छे—

अ्युत्तरामृगरोहिण्यां, पुष्ये मैत्रे करत्रये ।

धनिष्ठा द्वितये पौष्णे, गृहारंभः प्रशस्यते ॥७२१॥

भा०टी०—उत्तरा फाल्गुनि, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा, मृ-
गशीर्ष रोहिणी, पुष्य, अनुराधा, इस्त, चित्रा, स्वाति. धनिष्ठा, श-
तभिषा, रेवती, अे नक्षत्रोमां गृहारम करवो शुभ गणाय छे,

દેવાલયના આરંભમાં માસોનો અતિદેશ-વાસ્તુમંડને—

દેવાલયં તઢાગં ચ, વાટિકોદ્ધરણં ગૃહમ્ ।

ગૃહમાસોદિતં શસ્તં, માવે પિ મુનિસંમતમ્ ॥૭૨૨॥

આંટી૦—દેવમંદિર તલાવ વાવડી જીર્ણગૃહ ઉદ્ધાર એ સર્વ કાર્યો ગૃહનિર્માણના મહીનાઓમાં કરવાં શુભ છે. એ કાર્યોમાં માઘ માસ પણ શુભ માનેલો છે.

ગૃહારંભના ચારો—

ગૃહારંભના મુહૂર્તમાં રવિવાર અને મંગલવાર વર્જિત છે, શેષ સર્વ ચારો લીધેલા છે. છતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે જે ગ્રહનો વાર લેવો હોય તે ગ્રહ નીચનો કે અસ્તગત ન હોવો જોઈએ કારણ કે બલહીનગ્રહના વારે કરાયેલ કાર્ય પ્રાયઃ સફલ થતું નથી.

ગૃહારંભની તિથિઓ—

ગૃહારંભમાં પ્રતિપદા, ચતુર્થી, અષ્ટમી, નવમી, ચતુર્દશી સિવાયની શુકલપક્ષની વધી તિથિઓ શુભ છે. કૃષ્ણ પક્ષમાં પણ રિક્તા અષ્ટમી અમાવાસ્યા વિનાની સર્વતિથિઓ ગૃહારંભમાં લઈ શકાય છે.

તિથિ વારને અંગે મૃગુનો મત—

રિક્તાષ્ટમી દર્શ રવીન્દુ ભૌમા, ચિવર્જનીયા વિદુષા પ્રયત્નતઃ ।

અર્થાત્-વન્ને પક્ષની રિક્તા (૪-૯-૧૪) અષ્ટમી અમાવાસ્યા એ તિથિઓ અને રવિ સોમ મંગલ એ ચારો વિદ્વાને યત્નપૂર્વક ગૃહારંભમાં વર્જવા.૧

દિનશુદ્ધિ વિષે નારદ—

મૃદુ-ધ્રુવ-ક્ષિપ્રમેષુ, રિક્તામાર્કારવર્જિતે ।

દિનેશુઘ્નેષ્ટમે લગ્ને, શુભે શંકું વિનિક્ષિપેત્ ॥૭૨૩॥

૧-વીજા ગ્રન્થકારોએ સોમવાર વિહિત ગણ્યો છે.

सूर्याङ्गारकवारांशा, वैश्वानरभयप्रदाः ।

इतरग्रहवारांशाः, सर्वकामार्थसिद्धिदाः ॥७२४॥

भा०टी०—मृदु (मृगशिर, चित्रा, अनुषा, रेवती) ध्रुव (रोहिणी, उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा,) क्षिप्र (अश्विनी, पुष्य, इस्त, अभिजित्,) नक्षत्रोमां रिक्ता (चौथ नोम-चौदश) अमावास्या तिथि अने रवि-मंगल वर्जित दिवसे अष्टम शुद्धिमा अने शुभलग्नमा वास्तुभूमिमां शक्य गाडवो. रविवार मंगलवार अने आ घन्नेना अंशो अग्निभय उत्पन्न करनारा छे, बीजा ग्रहोना वारो तेमज अंशो सर्व कार्योंनी सिद्धि आपनारा छे

ए विषे ज्योतिष्प्रकाशकार लखे छेः—

पातादिकान् महादोषान्, हित्वा प्रोक्तेष्व भादिके ।

कर्तव्यं शिल्पनिर्माण, योगैरायुष्यदैः शुभैः ॥७२५॥

भा०टी०—पातादि महादोषो टालीने विहित नक्षत्रादिक्रमां आयुर्दायक शुभयोगोवाला लग्नमा गृह प्राप्तादादि शिल्पकार्यनु निर्माण करवुं

गृह-निर्माणमां चन्द्रनी दिशा—

चक्रे सप्तशलाकाख्ये, कृत्तिकाद्यानि विन्यसेत् ।

ऋक्ष चन्द्रस्य वास्तोश्च, पुरः पृष्ठे च नो शुभम् ॥७२६॥

भा०टी०—सात शलाकाना चक्रमा कृत्तिकादि २८ नक्षत्रो पोतपोतानी दिशामा लखी मुहूर्तना दिवसतुं चन्द्र नक्षत्र तथा घरनु नक्षत्र नोवु, जो घरना द्वारनी समुख दिशामा के पाछली दिशामां अे नक्षत्रो आगता होय तो मुहूर्त न करवु, तात्पर्य अे छे—के गृहनिर्माण-मुहूर्तमा चन्द्रनो वासो गृहमुख या पाछलनो न होयो जोइये अने गृहनक्षत्र पण ते बखते सामे या पाछलनी दिशामा न रहेतु जोइये. आ विधान केवल गृहने माटे छे

પ્રાસાદ, દેવાલય શ્રીગૃહને માટે ચન્દ્રનક્ષત્ર તેમ પ્રાસાદિ નક્ષત્ર સંમુખ હોય તો શુભ ગણાય છે.

ગૃહનિર્માણમાં ચન્દ્રદિશાના ફલ વિષે બ્રહ્મશંભુ—

ધનલાભઃ પ્રવાસઃ સ્વાત્, આયુઃચૌરભયં ક્રમાત્ ।

દક્ષાગ્રવામપૃષ્ઠસ્થે, ગૃહકર્તુર્નિશાકરે ॥૭૨૭॥

ભાંટીં—જમણા, આગેના, ડાબા અને પાછલના ચન્દ્રમાં ગૃહસ્વામીને અનુક્રમે ધનપ્રાપ્તિ, પ્રવાસ, આયુષ્યવૃદ્ધિ, અને ચૌરમય થાય છે.

ઋક્ષોચ્ચયે ગૃહારંભ નક્ષત્રો—

ચિત્રા શતભિષા સ્વાતી, હસ્તઃ પુષ્યઃ પુનર્વસુ ।

રોહિણી રેવતી મૂલં, શ્રવણોત્તરફાલ્ગુની ॥૭૨૮॥

ધનિષ્ઠા ચોત્તરાષાઢા, તથા ભાદ્રોત્તરાન્વિતા ।

અશ્વિની મૃગશીર્ષં ચ, અનુરાધા તથૈવ ચ ॥૭૨૯॥

વાસ્તુપૂજનમેતેષુ, નક્ષત્રેષુ કરોતિ યઃ ।

સ પ્રાપ્નોતિ નરો લક્ષ્મી-મિતિ પ્રાહ પરાશરઃ ॥૭૩૦॥

ભાંટીં—અશ્વિની રોહિણી મૃગશિર પુનર્વસુ પુષ્ય ઉત્તરા-ફાલ્ગુની હસ્ત ચિત્રા સ્વાતિ અનુરાધા. મૂલ ઉત્તરાષાઢા શ્રવણ ધનિષ્ઠા શતભિષા ઉત્તરાભાદ્રપદા રેવતી આ નક્ષત્રોમાં જે પુરુષ વાસ્તુપૂજન ઇંદ્રે ગૃહનિર્માણ અને ગૃહપ્રવેશ કરે છે તે લક્ષ્મીને પામે છે આમ પરાશર ઋષિ કહે છે.

ભૂમિશયન—

પ્રયોતનાત્પશ્ચ નગાઙ્કસૂર્ય-નવેન્દુષ્ઙ્કવિંશમિતાનિ ભાનિ ।

શેતે મહી નૈવ ગૃહંવિધેયં, તડાગ વાપી સ્વનનં ન શસ્ત્રમ્ ॥

ભાંટીં—સૂર્યનક્ષત્રથી ૫૭૭૧, ૧૨૧, ૧૨૬ માં નક્ષત્રે ચંદ્ર

होय त्यारे भूमि सती होय छे, भूमि शयनमां गृहारम, के बावडी तलावनुं खोदवु शुभ नथी.

वास्तुभूषणना मते भूमिशयन—

स्याद्धात्रीशयनं शशीमिततिथी १,

तुर्ये ४ तथाकर्मिते १२ ।

ऋक्षे २७ भूपतिभि १५ नगैः परिमिते ७

शेषे भवेज्जागृतिः ॥ ७३१ ॥

भा०टी०—सूर्यसक्रान्तिथी १।४।७।१२।१५।२७ आटलामी तिथिए भूमि शयनावस्थामा होय छे, बाकीना दिवसोमा भूमि जागती होय छे,

-वराहना मते गृहारंभमा पचाग शुद्धि—

वास्तोः कर्मणि धिष्ण्यचारतिथयो ऽश्विन्युत्तरारेवती,
हस्तादित्रय मैत्र तोयवसुभे पुष्यो मृगो रोहिणी ।

निन्यौ भूसुतभास्करौ च शुभदा पूर्णा च नन्दातिथि-
नेष्टा वै धृति गण्डशूलपरिघव्याघातवज्रावपि ॥७३२॥

विष्कम्भ-व्यतिपातकौ च न शुभौ योगाः परे शोभनाः,
शस्तं नागववाख्यतैतिलगरं युग्मां तिथिं वर्जयेत् ।

मौहूर्तं त्वथ विश्वमष्टनवमं पञ्चत्रिरागाद्रिकं,

श्रेष्ठं च द्वितीयं तुलावृषघटी युग्म धनुः कन्यके ।

दशमे वा स्थिरमे च सौम्यसहिते लग्ने शुभैर्वीक्षिते,

सौम्यैर्वीर्यसमन्वितैश्च दशमे निर्माणमाहुर्बुधाः ॥७३३॥

भा०टी०—वास्तुकर्ममां नक्षत्र चार तिथिश्रो आ प्रमाणे लेवां, नक्षत्रो—

अश्विनी, ३ उत्तरा, रेवती, हस्त, चित्रा, स्वाति, अनुराधा,
पूर्वाषाढा, शतभिषा, घनिष्ठा, पुष्य, मृगशिर, रोहिणी ए लेवां.

વારો-મંગલ રવિને છોડીને બીજા સર્વ લેવા.

તિથિઓ-પૂર્ણી (૫૧૧૦૧૫) નન્દા (૧૧૬૧૧) એ શુભદાયક છે. 'યુગ્મતિથિ વર્જવી' એટલે ૨૧૪૧૬૮૧૦૧૨૧૧૪ તિથિઓ સામાન્ય રીતે વર્જ્ય છે, એ વચનથી ૩૧૭૧૩ એ તિથિઓ પણ વાસ્તુકર્મમાં શુભ સમજવી, ૧૦ મી યુગ્મ છતાં પૂર્ણી તરીકે શુભ છે, ૨ યુગ્મ છતાં શુભ ગણાય છે શેષ યુગ્મ તિથિઓ વર્જ્ય સમજવી.

યોગા-વૈધૃતિ ગંડ શૂલ પરિઘ વ્યાઘાત વજ્ર વિષ્કંભ વ્યતિપાત એ અશુભ છે, શેષયોગા વાસ્તુકર્મમાં શુભ છે, અશુભયોગો પૈકીના વ્યતિપાત વૈધૃતિ સંપૂર્ણ વર્જવા, પરિઘનું પૂર્વાર્ધ વર્જવું, શેષ અશુભ યોગોનું શક્ય હોય તો પ્રથમ ચરણ, અન્યથા વર્જ્ય ઘટિકાઓ વર્જવી.

કરણો-નાગ તૈતિલ વવ ગર એ શુભ છે શેષ સામાન્ય છે અને વિષ્ટિ વર્જિત છે.

મુહૂર્તો-ત્રીજું ત્રીજું પાંચમું છટું સાતમું આઠમું નવમું તેરમું એ ગૃહકર્મમાં શુભ છે.

વાસ્તુનિર્માણના લગ્ન વિષે દૈવજ્ઞ વલ્લભ--

રાશૌ દ્વચંગે સ્થિરે લગ્ને, શુભયુક્તે વિલોકિતે ।

નિર્માણં ભવનસ્યાહુઃ, શસ્ત્રં કર્મગતૈઃ શુભૈઃ ॥૭૩૪॥

ત્રિષઢાયગતૈઃ ક્રૂરૈઃ, શુભૈઃ કેન્દ્રત્રિકોણગૈઃ ।

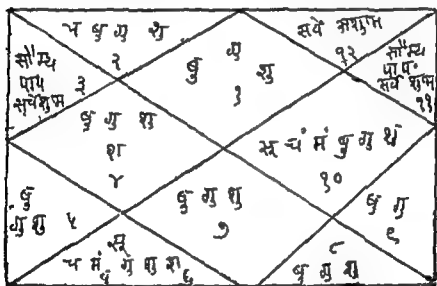
શુભદં ગૃહનિર્માણં, ક્રૂરો મૃત્યુકરોઽષ્ટમઃ ॥૭૩૫॥

ખાંડી૦—દ્વિસ્વભાવ અને સ્થિર રાશિના લગ્નમાં, લગ્નમાં શુભગ્રહ સ્થિત હોય અથવા લગ્નપર શુભગ્રહની દૃષ્ટિ હોય, દશમે શુભ ગ્રહ હોય, તેવા લગ્નમાં ગૃહનિર્માણ કરવું, શુભ કહ્યું છે ક્રૂર ગ્રહો ત્રીજા છઠા સ્થાનમાં ગયા હોય, શુભગ્રહો કેન્દ્ર અને ત્રિકોણ (૧૧૪૧૧૦૧૫૧૯, સ્થાનોમાં) ગયા હોય તેવા સમયમાં ગૃહનિર્માણનો

આરમ કરવો શુભફલદાયક છે ગૃહનિર્માણમા આઠમે ક્રૂર ગ્રહની સ્થિતિ મૃત્યુકારક હોય છે,

લગ્નો-તુલા, વૃષભ, કુમ્ભ, મિથુન, ધનુ, કન્યા એ શુભ છે અથવા દ્વિસ્વભાવ અને સ્થિર લગ્ન સૌમ્યગ્રહ સહિત હોય અથવા શુભ ગ્રહોની દૃષ્ટિમા હોય, વલિષ્ઠ સૌમ્યગ્રહો દશમ સ્થાનમા હોય તેવા સમયમા પ્રિદ્વાનો ગૃહનિર્માણ કરવાનું કહે છે.

વાસ્તુકાર્યારંભનો ઉત્તમ લગ્ન કુંડલી-વાસ્તુતત્ત્વપ્રદીપે-

સ્થાન ૧|૨|૪|૫|૬|૭|૮|૯|૧૦| મા જે જે ગ્રહો જણાવ્યા છે, એ સિવાયના ગ્રહો એ સ્થાનોમાં હોય તો અશુભ ફલ આપે છે, ૩|૧૧ આ બે સ્થાનોમાં પડેલા સૌમ્ય કે પાપ સર્વે શુભદાયક હોય છે જ્યારે ૧૨ મા સ્થાનમાં રહેલ સૌમ્ય ક્રૂર કોઈ પણ ગ્રહ શુભ ફલ આપતો નથી.

ગૃહારંભલગ્ને આયુર્દાયક યોગા--

ગુરુ લગ્ને જલે શુક્રઃ, સ્મરં જઃ મહજે કુજઃ ।

રિપૌ ખાનુર્પદા વર્ષ-શતાયુઃ સ્યાદ્ ગૃહ તદા ॥૭૩૬॥

सितो लग्ने गुरुः केन्द्रे, खे बुधो रविरायगः ।
 निवेशे यस्य तस्यायु-र्वैश्मनः शरदां शतम् ॥७३७॥
 त्रिशत्रुसुतलग्नस्थैः, सूर्यारिज्यसितैर्भवेत् ।
 प्रारम्भः सद्यनो यस्य, स्यायुर्वै समाशते ॥७३८॥
 व्योम्नि चन्द्रः सुखे जीवो, लाभे भौमशनैश्चरौ ।
 यस्य धाम्नः समाशीतिः, स्थितिस्तस्य श्रियायुता ॥७३९॥
 स्वोच्चस्थे लग्नगे शुक्रे, हिवुकस्थेऽथवा गुरौ ।
 स्वोच्चे मन्देऽथवा लाभे, धाम्नः सश्रीः स्थितिश्चिरम्
 ॥ ७४० ॥

भा०टी०—जे गृहना आरंभमां गुरु लग्नां, शुक्र चोथे भवने,
 बुध सातमे, मंगल त्रीजे अने सूर्य छठे होय ते गृहनुं आयुष्य १००
 वर्षनुं होय, जे घरना प्रारंभमां शुक्र लग्नां, गुरु केन्द्रमां, बुध दशमे
 अने सूर्य अग्यारमे होय ते गृहनी स्थिति १०० वर्षनी होय. जे
 गृहना प्रारंभकाले सूर्य ३ जे, मंगल ६ ठे, गुरु ५ मे, शुक्र लग्नां
 होय ते घर २०० वर्ष पर्यन्त टकी रहे छे, चंद्र १० मे, गुरु ४ थे,
 मंगल शनि ११ मे जे घरना प्रारंभ लग्नां पड्या होय ते घर
 ८० वर्ष सुधी समृद्ध दशमां रहे, जे घरना प्रारंभ लग्नां शुक्र
 उच्चनो थइने लग्नां वेठो होय अथवा गुरु उच्चनो थइ ४ थे वेठो
 होय अथवा तो शनि उच्चनो थइ ११ मे वेठो होय ते घर अपरि-
 मित काल पर्यन्त लक्ष्मीथी समृद्ध रहे छे.

स्वर्क्षे चन्द्रे विलग्नस्थे, जीवे कण्टकवर्तिनि ।
 भवेत्क्षम्युते धाम्नि, भूरिकालमवस्थितिः ॥७४१॥
 स्वमित्रोच्चगृहीशस्थै-स्तद्वंश्याश्चिरमासते ।
 खगैरन्यगतैरन्ये, नीचगैश्चापि निर्धनाः ॥७४२॥

અનસ્તગૈઃ સિતેજ્યેન્દુ-જન્મરાશિ વિલગ્નપૈઃ ।

સ્વોચ્ચસ્વક્ષેત્રભાગસ્થૈર્ભવે-ચ્છ્રી સૌખ્યદ ગૃહમ્ ॥૭૪૩॥

ગૃહિણીન્દૌ ગૃહસ્થોઽર્કે, ગુરૌ સૌખ્યં સિતે ધનમ્ ।

વિઘ્નલે નાશમાયાતિ, નીચગેઽસ્તગતેઽપિ ચ ॥૭૪૪॥

ભા•ટી•—જે ગૃહના આરંભકાલે ચંદ્ર સ્વગૃહી હોય અથવા લગ્નસ્થિત હોય ગુરુ કેન્દ્રમાં હોય તે ગૃહમા તેનો સ્વામી ઘણા કાલ પર્યન્ત સમૃદ્ધ દશામાં નિવાસ કરે છે, જે ગૃહનિર્માણમા ગ્રહો સ્વગૃહી, મિત્રગૃહી, ઉચ્ચસ્થાનીય અને સ્વનાશ સ્થિત હોય તે ઘર તેના વંશજો ઘણા કાલ સુધી ભોગવે, એથી નિપરીત જો ગ્રહો શત્રુગૃહી હોય અગર શત્રુ નવમાશમાં હોય તો તે ઘર બીજાઓ ભોગવે, નીચના ગ્રહો હોય તો તેમા નિર્ધનનો વાસ થાય. શુક્ર ગુરુ ચંદ્ર જન્મરાશિ-પતિ અને લગ્નેશ એ તથા ઉદિત હોય, ઉચ્ચના હોય, સ્વગૃહી હોય, અગર સ્વનવાશ સ્થિત હોય, તેના સમયમા પ્રારંભેલ ગૃહ લક્ષ્મી તથા સુખથી સપન્ન હોય છે. ગૃહનિર્માણ સમયમા ચંદ્ર નિર્વલ હોય તો નિર્માણકની સ્ત્રીનો, સૂર્ય નિર્વલ હોય તો ગૃહપતિનો, ગુરુ નિર્વલ હોય તો સુખનો અને શુક્ર નિર્વલ હોય તો ધનનો નાશ થાય, ઉક્ત ગ્રહો નીચના અથવા અસ્ત હોય તો પણ એજ પ્રમાણે ફલ જાણવું.

ગૃહારંભમાં ઉત્તમ-મધ્યમ-અધમગ્રહસ્થિતિ—

કૂરા તિ-છગારસગા, સોમા કિંદે તિકોળગે સુદૃશ્યા ।

કૂરટ્ઠમ અઢઅસુહા, સેસા મજિહ્મ મિહારંભે ॥૭૪૫॥

ભા•ટી•—ગૃહારંભ લગ્નમા કૂર ગ્રહો ૩-૬-૧૧ એ સ્થાનોમાં હોય અને સૌમ્યગ્રહો ૧-૪-૭-૧૦-૫-૯ આ કેન્દ્ર-ત્રિકોણ સ્થાનોમા હોય તો શુભફલ આપનારા છે, આઠમા મન્વનમા કૂર ગ્રહો અતિ અશુભ છે, શેષ સ્થાનોમા કૂર-સૌમ્યોની સ્થિતિ મધ્યમ મફારની જાણવી

ગૃહ અને દેવાલયના નિર્માણ મુહૂર્તમાં ભેદ નથી.

ઉપર ગૃહ નિર્માણને અંગે જે જે વાતો કહેવાઈ છે તે વધી દેવાલયના આરંભ મુહૂર્તમાં પણ જોવાની છે, સ્વાતમાં માત્ર ગૃહ અને દેવાલયના સ્વાતમાં દિશા જુદી પડે છે કે કૂર્મશિલાન્યાસ સમયમાં દેવાલયમાં કૂર્મચક્ર જોવાનું અધિક છે, વીજુ કંઈ વિશેષપણું નથી, એ વિષે વ્યવહારપ્રકાશ લખે છે—

ગૃહેષુ યો વિધિઃ કાર્યો, નિવેશન-પ્રવેશયોઃ ।

સ એવ વિદુષા કાર્યો, દેવતાચતનેષ્વપિ ॥૭૪૬॥

ભા.ટી.૦—ગૃહ સંબન્ધી નિવેશન-પ્રારંભકાર્યમાં અને પ્રવેશ કાર્યમાં જે વિધિ-મુહૂર્ત સંબન્ધી જે વિધાન કર્યું છે, તેજ વિધાન વિદ્વાને દેવાલયના પ્રારંભ અને પ્રવેશના મુહૂર્તોમાં પણ કરવું.

(૨) કૂર્મન્યાસ મુહૂર્ત—

સ્વાતમુહૂર્ત પછી ગૃહમાં પાયારોપનું મુહૂર્ત કરાવે છે, પણ દેવાલયમાં ભૂસ્મારંભ પછી કૂર્મન્યાસનું મુહૂર્ત આવે છે, પૂર્વકાલમાં સ્વાત પછી પ્રાસાદના મધ્યભાગે નીચે કેવલ કૂર્મન્યાસ કરાતો હતો પણ મધ્યકાલીન શિલ્પગ્રન્થોમાં કૂર્મયુક્ત શિલાસ્થાપનનું વિધાન કરેલ હોઈ આજકાલ કૂર્માક્લિત શિલાસ્થાપનની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે અને કૂર્મશિલા સ્થાપનનું મુહૂર્ત જોવાય છે.

કૂર્મન્યાસ અથવા કૂર્મશિલાન્યાસના મુહૂર્તમાં ચન્દ્રવલ ઉપરાન્ત ગૃહારંભમાં જળાવી તેવી પંચાંગ શુદ્ધિ હોવી જોઈએ, અને કૂર્મચક્ર-દ્વારા કૂર્મનો નિવાસ જલમાં જાણી મુહૂર્ત આપવું જોઈએ—આ મુહૂર્તમાં વૃષવાસ્તુચક્ર, કે ભૂમિ સૂતી જાગતી, આદિ આરંભના સમયની વીજી વાતો જોવાની આવશ્યકતા નથી, માત્ર કૂર્મચક્ર જોઈને કૂર્મન્યાસ કરવા જોઈએ.

(३-४-५) सूत्रपात-शिलान्यास-खुरानां मुहूर्तो—

प्रासादनी जगाती । जेटली उंची लेवानी होय तेटली लेइ ते ।
उपर सूत्र छाटी प्रासादनुं आधार स्थल चिन्हित करवु प्रथम
दिक्शुद्धि करवी अने पछी शुभ समयमा सूत्र पात करवो, सूत्र-
पातना नक्षत्रो नीचे प्रमाणे लेवा

सूत्रस्य सिद्धिर्वसुनाथ हस्त-

मैत्र स्थिर स्वाति शतर्क्ष पुष्यैः ।

न्यासः शिलायाः कर पुष्य मार्ग-

पौष्ण ध्रुवेपु श्रवणे च शस्तः ॥ ७४७॥

भा०टी०—धनिष्ठा, हस्त, अनुराधा, रोहिणि, उत्तराफाल्गु
नि, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपद, स्वाति, शतभिषा अने पुष्य, आ
नक्षत्रोमा सूत्रपात करवाथी कार्य सफल थाय छे अने हस्त पुष्य
मार्गशीर्ष रेवती रोहिणी उत्तरा चणे अने श्रवणमां शिलान्यास कर-
वाथी ते वास्तु निर्गमपणे पूर्ण थाय छे खुरो स्थापनामा पण
शिलान्यासोक्त नक्षत्रो लेवा, सूत्रपात, शिलान्यास, खुरस्थापनमां
अशुभ योगो, क्षीणचन्द्र, मंगलवार, वर्ज्य तिथिओ अने भद्रा करणनो
त्याग करवो, शुभलग्नमा, लग्नना अभावमा कुलिकादि वार दोषरहित
शुभ चौघडियामा पण सूत्रपातादि करी सकाय छे.

ए उपरात सूत्रपात शिलान्यासादिना मुहूर्तोमां पञ्चांग शुद्धि
जोवी, कारकनानामथी चन्द्रमल जोत्रु. मलमाम, गुरु-शुक्र-चन्द्रास्त,
भद्राकरण, व्यतीपात वैधृतादि दुष्ट योगो, आदि अशुभ निमित्तो
अवश्य टालवा, लग्नशुद्धि मले तो विशेष श्रेष्ठ अन्यथा भृग्यारभ
मुहूर्तोक्त वार दोष टाली शुभ समयमा आ सर्वे कार्यो करी लेवा.

शिलान्यास मुहूर्तमा उक्तश्लोकमा जणावेल हस्तादि ९ नक्षत्रो
लेवां, तेना अभायमा गृहनिर्माणमा जणावेल मृदु लघु आदि गणोक्त

અન્ય નક્ષત્રો લેવાં, સર્વ કાર્યોમાં સૌમ્ય વારો લેવા, કારણે મંગલવાર સિવાયના વીજા વારો પળ લેવા. તેવા વારોમાં તે વારોની હોરા અવશ્ય ટાલવી, શાસ્ત્ર કહે છે કે—

હોરાફલ-વારફલે, દ્વે અપિ નિન્દ્યે ન જાતુ ગૃહ્ણીત ।

एकस्मिन् शुभफलदे, तयोश्च कार्यं शुभं कुर्यात् ॥७४८॥

भा०टी०—क्रूर वार अने क्रूर वारनी होरा ए वने क्रूर न लेवां बेमांથી एक पण शुभ होय तो शुभ कार्य करवुं.

(૬) દ્વારારોપણ મુહૂર્ત—

દ્વારારોપણ મુહૂર્તમાં પચ્ચાઙ્ગ શુદ્ધિ ઉપરાંત કેટલીક વાતો જોવાની છે. મલમાસ ગુર્વાઘસ્ત અને વ્યતીપાતાદિ મોટા અપયોગો ટાલીને શુભ સમયમાં દ્વારારોપણ કરવું. મલી શકે ત્યાં સુધી લગ્નનો સમય લેવો પળ તેમ ન વની શકે અગર લગ્નશુદ્ધિ ન મળતી હોય તો કુલિક-અર્ધપ્રહરાદિ વાર દોષો અને દુર્મુહૂર્તો ટાલીને જ દ્વાર ચઢાવવું જોઈયે, વલી દ્વારારોપણમાં વત્સ તથા રાહુનો વાસો અવશ્ય જોવો, વત્સ સામે તથા પાછલ અને રાહુ સંમુખ આવતો હોય તે માસમાં દ્વારારોપણનું મુહૂર્ત ન કરવું, માસ વિષયક ઉક્ત યોગો જોવા ઉપરાંત દ્વાર ચક્ર પળ જોવું અને ચક્રમાં ચન્દ્ર નક્ષત્ર શુભસ્થાને આવતું હોય તો દ્વાર મુહૂર્ત આપવું.

(૭) સ્તંભોષ્ટ્રાય મુહૂર્ત—

ઘર યા પ્રાસાદનો પ્રથમ થાંભલો અગ્નિકોણમાં શુભમુહૂર્તે ઉભો કરવો એ વિષયમાં વ્રહ્મશંભુ કહે છે.—

सूत्र भित्ति शिलान्यासं, स्तंभस्यारोपणं सदा ।

पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये, कुर्यादित्याह कश्यपः ॥७५०॥

भा०टी०—सूत्रपात, भित्तिचयन, शिलान्यास, अने स्तंभो-

ચંદ્રાય, આ સર્વ કાર્યો હમેશા આગ્નેયકોણથી શરૂ કરવાં આમ કશ્યપ ઋષિ કહે છે

શાર્ગ્ગધર પણ કહે છે—

પ્રાસાદેષુ ચ હર્મ્યેષુ, ગેહેષ્વન્યેષુ સર્વદા ।

આગ્નેયાં પ્રથમસ્તંભં-સ્થાપયેદ્ વિપ્રિના તતઃ ॥૭૫૧॥

માંડી—પ્રામાદો, હવેલિયો અને ગીજા ઘરોમા હમેશા પ્રથમસ્તંભ આગ્નેયી દિશામા સ્થાપન કરવો.

સ્તભારોપણ મામાન્ય દિનશુદ્ધિ, ચંદ્રચલ અને સ્તંભચક્ર જોડને કરવું જોઈયે.

(૮) પટ્ટકારોપણ મુહૂર્ત—

પ્રાસાદ અથવા ઘરમા પાટડો અથવા મોમ સ્થાપવાનુ મુહૂર્ત પચ્ચાંગશુદ્ધિ જોડને આપતુ, કર્તાને ચંદ્રચલ જોતુ અને મોમચક્રમા દિનનક્ષત્ર શુભ સ્થાને આવતું હોય તે દિવસે આપતુ, પટ્ટકારોપણ શુભ ચોષઢિયામાં કરી શકાય છે.

(૯-૧૦-૧૧) પદ્મશિલા શુકનાસ-પુરુષ નિવેશન મુહૂર્તો—

પદ્મશિલા શુકનાસ અને પ્રાસાદપૂર્ણ સ્થાપવાના મુહૂર્તો મૂળ પાતાદિના મુહૂર્તોમાં જળાવેલ દોનો ટાંભી પચ્ચાંગશુદ્ધિમાં કરવા, ભગ્ન જો સારું મળી શરૂતું હોય તો ભગ્નમા, અન્યથા શુભ ચોષઢિયામાં અથવા વિજયમુહૂર્તમાં પણ એ મુહૂર્તો કરી શકાય છે

(૧૨) આમલસારક સ્થાપનમુહૂર્ત—

આમલસારો ચઢાવવામા પચ્ચાંગ શુદ્ધિ ઉપરાંત ચંદ્રચલ જોતુ અને પંડાચક્ર જોડ જો દિનનક્ષત્ર ચક્રના શુભમ્થાનમાં આવતુ હોય તો શુભ ચોષઢિયામાં આમલસારો ઢાંઢી લેવો, ક્ષીણવટમાં ઇતર-થાની જરૂર નથી

(૧૩-૧૪) કલશ અને ધ્વજારોપનાં મુહૂર્તો--

પ્રાસાદ ઉપર કલશ તથા ધ્વજારોપનાં મુહૂર્તો સારી દિનશુદ્ધિ લગ્નશુદ્ધિમાં કરવાં જોઈયે, પ્રતિષ્ઠા મુહૂર્તમાં જે અશુભ યોગો ત્યજાય અને શુભ યોગો લેવાય છે તેજ પ્રકારના અશુભ શુભયોગો આ મુહૂર્તોમાં ત્યાગવા અને લેવા. માત્ર પ્રવેશને અંગે જોવાતાં રાહુ, વત્સ અને કલશચક્રો આમાં જોવાતાં નથી, વીજુ વધું જોવાય છે.

(૧૫) પ્રતિષ્ઠામુહૂર્ત--

પશ્ચાદ્ગુદ્ધિ--

‘પ્રતિષ્ઠા’ શબ્દના અત્ર વે અર્થ લેવાના છે, એક નવીન દેવ-પ્રતિમાને અધિવાસના-અજ્ઞનશલાકા કરી પૂજનીય બનાવવા તે અને વીજો તેવી પૂજનીય પ્રતિમાને પ્રાસાદ-ચૈત્યમાં સ્થાપન કરવા તે. અમો આ ઘંને પ્રતિષ્ઠાઓના મુહૂર્તોનો વિચાર કરી સંક્ષેપમાં મુહૂર્ત નિરૂપણ કરશું.

ઘંને પ્રકારના પ્રતિષ્ઠા-મુહૂર્તોમાં કારક ગૃહસ્થાદિને ચન્દ્ર-તારાદિવલ અનુકૂલ હોય ત્યારે પ્રતિષ્ઠા કરવી. એ વિષે નારદ કહે છે--

શ્રીપ્રદં સર્વગીર્વાણ-સ્થાપનં ચોત્તરાયણે ।

ગીર્વાણરિપુ ગીર્વાણ-મન્ત્રિણોર્દૃશ્યમાનયોઃ ॥૭૫૨॥

વિચૈત્રેષ્વેવ માસેષુ, માઘાદિષુ ચ પશ્વસુ ।

શુક્લપક્ષેષુ કૃષ્ણેષુ, તદાદિષ્વષ્ટસુ સ્મૃતમ્ ॥ ૭૫૩ ॥

ભા૦ટી૦—ઉત્તરાયણકાલમાં સર્વ દેવોની સ્થાપના કરવી તે સંપત્તિની આપનારી છે, પણ શરત એ છે કે એ સમય દર્મિયાન શુક્ર તથા ગુરુ ઉદિત હોવા જોઈયે, અને ઉત્તરાયણના માઘાદિ ૫ માસોમાં ચૈત્ર માસ ન હોવો જોઈયે, પક્ષોમાં શુક્લપક્ષ સંપૂર્ણ અને કૃષ્ણપક્ષના આદિના ૮ દિવસો પ્રતિષ્ઠા માટે શુભ જાણવા.

આ વિષયમાં વસિષ્ઠનુ કથન—

માસે તપસ્યે તપસિ પ્રતિષ્ઠા, ધનાયુરારોગ્યકરી ચ કર્તુઃ ।
 વૈત્રે મહારુગ્મયદા ચ શુચૌ, સમાધયે પુત્ર ધનપ્રદા સા ॥૭૫૪॥

આપાઢમાસાદિચતુષ્ઠયે ચ,
 કલત્ર-સત્તાનવિનાશદા ચ ।
 ઝર્જે ચ કર્તુર્નિધનપ્રદા ચ,
 સૌમ્યે સપૌપેઽસ્તિલદુઃસ્વદા ચ ॥ ૭૫૫ ॥

ચલક્ષપક્ષઃ શુભદઃ સમસ્તઃ,
 સદૈવ તત્રાચ્ચદિન વિહાય ।
 અન્ત્યત્રિભાગ પરિહત્ય કૃષ્ણ-

પક્ષોઽપિ શસ્તઃ સ્વલુ પક્ષયોશ્ચ ॥ ૭૫૬ ॥

રિક્તાવમાત્યક્તદિનેષ્વનિન્ધ-યોગેષુ વૈ નાશિકવર્જિતેષુ ।
 દિને મહાદોષવિવર્જિતે ચ, શશાઙ્કતારાચલ સયુતેઽપિ ॥૭૫૭॥
 દેવસ્ય યસ્યોદ્ધુતિથીપ્રશસ્તે, સસ્થાપને કર્મણિ ચાસરશ્ચ ।
 કર્તુર્દિનેશસ્ય ચલં સદૈવ, ગ્રામાધિપ ગ્રામચલં વિચાર્યમ્ ॥૭૫૮॥

ખાંડી૦—માઘ ફાલ્ગુન માસમાં કરાતી પ્રતિષ્ઠા ધન
 આયુષ્ય આરોગ્ય કરનારી થાય છે, વૈત્રમા કરેલ ધનિષ્ઠા મહારોગ
 અને મય આપે છે, વૈશાખ જ્યેષ્ઠમાં કરેલ પ્રતિષ્ઠા પુત્ર અને ધનને
 આપનારી થાય છે, આપાઢાદિ ૪ માસમા પ્રતિષ્ઠા પુત્ર સ્ત્રી સંતાનનો
 વિનાશ કરે છે, કાર્તિકની પ્રતિષ્ઠાથી કારકનું મરણ થાય છે અને
 માર્ગશીર્ષ તથા પોષમાં કરેલી પ્રતિષ્ઠા દુઃસ્વદાગ્રી યાય છે, શુક્લ-
 પક્ષનો પ્રથમ દિન વર્જીને ઝોષ સંપૂર્ણ પક્ષ શુભ છે અને છેછા ત્રીજા
 ભાગ સિવાયનો કૃષ્ણપક્ષ પણ પ્રતિષ્ઠામા શુભ છે. વને પક્ષની રિક્તા-
 તિથિઓ ક્ષય તિથિઓને છોડી ત્રીજા શુભ દિનોમા શુભ યોગોમાં
 વૈનાશિક નક્ષત્ર રહિત તથા મહાદોષ રહિત ચન્દ્રતારાચલયુક્ત શુભ

દિવસે, જે દેવની સ્થાપના કરવી હોય તેનું નક્ષત્ર તથા તિથિ શુભ હોય સ્થાપના કાર્યમાં દિવસ ગ્રાહ્ય હોય તે દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરવી, પ્રતિષ્ઠા કારકને રવિચલ અને ગ્રામ તથા ગ્રામાધિપતિને ચન્દ્રચલ છે કે નહિ એ વિચારીને પ્રતિષ્ઠા મુહૂર્ત દેવું.

ઉપરના વિધાનમાં દેવપ્રતિષ્ઠામાં પ્રધાનપણે ઉત્તરાયણ ગ્રાહ્ય કર્યું છે તેથી માર્ગશીર્ષ પૌષ પ્રતિષ્ઠામાં લીધા નથી એમ છતાં દેવવિશેષ અને કારક વિશેષને માટે દક્ષિણાયન પણ ગ્રાહ્ય છે.

એ વિષયમાં ગણપતિનું પ્રતિપાદન—

યામ્યાયનેપિ વારાહ-માતૃ-ભૈરવવામનાન્ ।

મહિષાસુરહંત્રીં ચ, નૃસિંહં સ્થાપયેદ્ બુધઃ ॥૭૫૯॥

ભા૦ટી૦—વિદ્વાને વારાહ, માતૃઓ, ભૈરવ, વામન ચંડિકા અને નૃસિંહ આ સર્વેને દક્ષિણાયનમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત કરવા.

પ્રતિષ્ઠા કર્તૃપરક ઉત્તરાયણ દક્ષિણાયનનો વિવેક—

શૈવસિદ્ધાન્તશેખરે—

શ્રેષ્ઠોત્તરે પ્રતિષ્ઠા સ્યા-દયને મુ(મુ)ક્તિમિચ્છતામ્ ।

દક્ષિણે તુ મુમુક્ષુણાં, મલમાસે ન સા દ્વયોઃ ॥૭૬૦॥

ભા૦ટી૦—મુ(મુ)ક્તિને ઇચ્છનારાઓ (ગૃહસ્થો) માટે ઉત્તરાયણમાં પ્રતિષ્ઠા કરવી શ્રેષ્ઠ છે પણ મુમુક્ષુ (સાધુ)ઓને માટે દક્ષિણાયનમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે, મલમાસમાં વંનેને માટે પ્રતિષ્ઠા વર્જિત છે.

તિથિ વિષે નારદ મત—

દ્વિતીયાદિદ્વયોઃ પંચ-મ્યાદિતસ્તિસૃષુ ક્રમાત્ ।

દશમ્યાદેશ્વતસૃષુ, પૌર્ણમાસ્યાં વિશેષતઃ ॥૭૬૧॥

ભા૦ટી૦—દ્વિતીયા, તૃતીયા, પંચમી, ષષ્ઠી, સપ્તમી, દશમી, એકાદશી, દ્વાદશી, ત્રયોદશી અને પૂર્ણિમા આ તિથિઓમાં પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો કરવાં.

प्रतिष्ठामां चार-नारदसहिता--

कुजवर्जितवारेषु, कर्तुः सूर्यबलप्रदे ।

चन्द्रताराबलोपेते, पूर्वाण्हे शोभने दिने ।

शुभे लग्ने शुभांशे च, कर्तुं न निधनोदये ॥७६२॥

भा०टी०—मंगलगार सिवायना चारोमा, कर्तानि सूर्यबल आपतो होय त्यारे, चन्द्र तथा ताराबलाला शुभ दिवसे, दिवसना पूर्वार्धमां कर्तानी जन्मराशि वा जन्मलग्नी आठमी राशिहुं लग्न छोडीने शुभ लग्न तथा शुभ नवमांशमां प्रतिष्ठा करी,

वसिष्ठना मते प्रतिष्ठामा चारफल--

कीर्तिप्रद क्षेमकर कृशानोर्भ-

यप्रदं वृद्धिकरं नराणाम् ।

लक्ष्मीकर सुस्थिरद त्विनादि-

वारेषु संस्थापनमामनन्ति ॥ ७६३ ॥

भा०टी०—सूर्यादि सात चारोमां थयेली देवोनी स्थापना अनुक्रमे कीर्ति आपनारी, कल्याण करनारी, अग्निमय करनारी, कारकजनानी वृद्धि करनारी, लक्ष्मी करनारी अने दीर्घकाल स्थायी रहेनारी होय छे.

उपरना निरूपणथी जणाय छे के एक मंगलगारने छोडी बीजा बधा चारो प्रतिष्ठामां लग्न शक्याय छे, पण तेमां चारगत दोषो-अर्धयाम, कुल्कि, कालवेला, दुर्मुहूर्त आदि अवश्य टालवा.

प्रतिष्ठामा नक्षत्र-वसिष्ठसहिता--

हस्तत्रये मित्रहरित्रये च, पौष्णद्वयादित्यसुरेज्यभेषु ।

तिस्रोत्तराधातृगङ्गाङ्गभेषु, सर्वाभिरस्थापनमुत्तमं तत् ॥७६४॥

भा०टी०—हस्त, चित्रा, स्वाति, अनुराधा, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा, रेवती, अश्विनी, पुनर्वसु, पुष्य, उत्तराफाल्गुनी, उत्तरा-

पाढा, उत्तराभाद्रपदा, रोहिणी, मृगशीर्ष आ नक्षत्रोमां सर्व देवोनी
स्थापना-प्रतिष्ठा उत्तम छे.

जैन प्रतिष्ठामां नक्षत्रो, आरंभसिद्धौ--

उद्वाहे मृगपैत्रर्क्षे, प्रतिष्ठायां तु ते उभे ।

आदित्यपुष्यश्रवण-धनिष्ठाभिः समं शुभे ॥

त्रिषु मैत्रंकरः स्वाति-मूलः पौष्ण ध्रुवाणि च ॥७६५॥

भा०टी०--विवाहमां मृगशिरा तथा मघा अने प्रतिष्ठामां ते
वे सहित पुनर्वसु, पुष्य, श्रवण, धनिष्ठा, अनुराधा, हस्त, स्वाति,
मूल, रेवती रोहिणी, उत्तराफाल्गुनी, उत्तरापाढा, उत्तराभाद्रपदा
आ सर्व नक्षत्रो शुभ छे, छेछां नव नक्षत्रो विवाह तथा दीक्षामां
पण शुभ छे, अने एज नक्षत्रा नारचंद्रमां लखेल छे, वसिष्ठे अश्विनी
चित्रा शतभिषा अधिक लीधां छे अने मघा तथा मूल नथी लीधां.

प्रतिष्ठायां वर्जित नक्षत्रो--

जन्मक्षे दशमे चैव, षोऽशेऽष्टादशे तथा ।

पञ्चविंशे त्रयोविंशे, प्रतिष्ठां नैव कारयेत् ॥७६६॥

ग्रहणस्थं ग्रहैर्भिन्न-मुदितास्तमितग्रहम् ।

क्रूर भुक्ताग्रमाक्रान्तं, नक्षत्रं परिवर्जयेत् ॥७६७॥

भा०टी०--जन्म नक्षत्रमां, तेथी दशमा सोलमा अठारमा
त्रेवीशमा तथा पच्चीसमा नक्षत्रमां प्रतिष्ठा न कराववी. चलां ग्रहणना
नक्षत्रमां, ग्रहो वडे भेद करायेल नक्षत्रमां, जे उपर ग्रह उग्यो अथवा
आथम्यो होय ते नक्षत्र, क्रूर ग्रह वडे भोगवायेल भोगवातुं के अन-
न्तर भोगवाशे ते नक्षत्र, आ वधां नक्षत्रो प्रतिष्ठादि शुभ कार्योंमां
वर्जवां.

प्रतिष्ठामां योगो-वसिष्ठः--

प्रतिष्ठा देवतानां च, गृहाणि नगराणि च ।

प्राकारतोरणादीनि, सिद्धियोगे प्रकारयेत् ॥७६८॥

भा०टी०—देवताओनी प्रतिष्ठा, घरनिर्माण, नगरनिवेश, कोट कढाववो, तोरणो उभा करवा, इत्यादि कार्यो मिद्धि योगमां करावमां. ए सिवायना पण शुभकार्योक्त योगो प्रतिष्ठामां लेह शकाय छे, अशुभ योगो पैकीना व्यतीपात वैधृति ए वे योगो सपूर्ण त्यजना, परिघयोगनी प्रथमनी ३० घडीओ अने बाकीना दुष्टयोगोनी प्रथमनी १५ घडीओ त्यजनी, त्रिशूल अने एकार्गल योग बनतो होय तो ते पण अशुभ उर्जो

नक्षत्रक्षणानी जेम ज शास्त्रमा योगक्षणो पण बताव्पा छे, ते लेइने काम करवुं, उदाहरणरूपे कोइ मुहूर्तमा विष्कम्भ योग छे ए सूर्योदयथी लाग्यो छे अने एनी आदिनी ३ घडी वर्जित छे, पण ते दिवसे ग्राह्य नममांश २ घडी १५ पले ज चालु थइ जाय छे अने २ घडी ३० पले उतरी जाय छे, आग्रा संयोगामा ३ घडी त्यजगाने खातर नममांश जतो करवो, के शुभ नममांशने खातर वर्ज्य घडीमा काम करवुं ? उत्तर ए छे के आग्री परिस्थितिमा क्षणयोगनो आश्रय लेगो, २ घडी १३ पले विष्कम्भनो क्षण उतरी 'प्रीति'नो क्षण लागी जाय छे, तेमा कार्य करवामा बाधो नथी.

ए सिवाय रवियोग, कुमारयोग, राजयोग के अमृतसिद्धियोगो पैकीना वे वा एक शुभयोग मुहूर्तना दिवसे आवता होय तो ते मुहूर्त दिनशुद्धिना हिसावे महत्वगर्ह गणाय छे

प्रतिष्ठामा करण. करणोने अगे, आरम्भसिद्धिकार कहे छे—

दशाऽमूनि विविष्टीनि, दिष्टान्यखिलकर्मसु ।

राज्यहर्षत्ययाद् भद्रा-ऽप्यदुष्टैवेति तद्धिदः ॥७६८॥

भा०टी०—विष्टि विनाना बवादि १० करणो सर्व कार्योमा ग्राह्य कथा छे अने रात्रिभद्रा दिवसमा अने दिवसभद्रा रात्रिमां होय तो भद्रा पण दुष्ट नवी एम ज्योतिर्विदो रुहे छे.

ઉપરના કયન પ્રમાણે એક ભદ્રા સિવાય સર્વ કરણો સર્વ કાર્યોમાં વિદિત છે અને રાત્રિદિવસના ભેદે ભદ્રા પણ અદુષ્ટ છે, પણ કેટલાક જ્યોતિષીઓ ક્રમાગત કે અક્રમાગત ભદ્રા હોય છતાં સર્વથા ભદ્રાને ત્યાજ્ય કહે છે તેથી શક્ય હોય ત્યાં સુધી ભદ્રાને વર્જવી. ચલી નાગ અને જ્વલંતુષ્પદ આ બે કરણો પણ ક્રૂર હોઈ વનતાં સુધી પ્રતિષ્ઠામાં વર્જવાં, એમ છતાંયે વીજાં સર્વ અંગો ચલિષ્ટ હોય તો કરણના કારણે જ તે સમયને ત્યાજ્ય ગણવો ન જોડ્યે, માત્ર દિનવિભાગની ભદ્રા દિવસે અને રાત્રિ વિભાગની ભદ્રા રાત્રિએ અવશ્ય વર્જવી.

પ્રતિષ્ઠામાં લગ્નશુદ્ધિ--

પ્રતિષ્ઠા મુહૂર્તમાં દિનશુદ્ધિ પ્રમાણે જ લગ્નશુદ્ધિ પણ જોવી, લગ્નશુદ્ધિમાં લગ્નમાં ગ્રહસ્થિતિ વરાવર ન હોવાની દશામાં લગ્નમાં ઉત્તમ નવમાંશ લેવો જોડ્યે, શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે—

સ્વાર્થે નક્ષત્રફલં, તિથ્યર્થે તિથિફલં સમાદેશ્યમ્ ।

વારફલં હોરાયાં, લગ્નફલં ત્વંશકે સ્પષ્ટમ્ ॥૭૬૯॥

આંટો—નક્ષત્રનું ફલ નક્ષત્રના (પૂર્વ) અર્ધમાં, તિથિનું ફલ તિથિના (પૂર્વ) અર્ધમાં, વારનું ફલ તેની હોરામાં અને લગ્નનું ફલ તેના નવમાંશમાં સંપૂર્ણપણે મળે છે.

પ્રતિષ્ઠાના લગ્નને અંગે વસિષ્ઠ કહે છે—

પશ્ચેષ્ટિકે જીવશશાઙ્ક સૂર્ય—

મુલ્યૈર્ગ્રહૈઃ સૌમ્યનવાંશયુક્તૈઃ ।

લગ્ને સ્થિરે ચોભયરાશિલગ્ને,

નવાંશકે ચોભયમે સ્થિરે વા ॥ ૭૭૦ ॥

ચરોદયે લગ્નગતે ન કાર્યં,

સંસ્થાપનં નૈવ ચરાંશકેપિ ।

ચરોપિમુખ્યઃ સતુલાંશકશ્ચ,

સદા મૃદુત્વાત્સુરસંનિવેશે ॥ ૭૭૧ ॥

માંટી૦—લગ્ન પંચવર્ગ શુદ્ધ હોય, ગુરુ ચંદ્ર સૂર્ય પ્રમુખ ગ્રહો રાશિના સૌમ્ય નવમાશ યુક્ત હોય તેના સમયમા, સ્થિર વા દ્વિસ્વભાવ લગ્નમાં અને દ્વિસ્વભાવ ના સ્થિર નવમાશમાં દેવ પ્રતિષ્ઠા કરવી, ચર લગ્ન અને ચર નવમાશમાં દેવની સ્થાપના કરવી નહિ, પરંતુ તુલા-શક મૃદુસ્વભાવનો હોવાથી ચર હોવા છતાંયે દેવોના સ્થાપનમા મુખ્ય ગણાય છે.

પ્રતિષ્ઠાની લગ્નશુદ્ધિવિધે નારદજી—

રાશયઃ સકલાઃ શ્રેષ્ઠાઃ, શુભગ્રહયુતેક્ષિતાઃ ।

શુભગ્રહયુતે લગ્ને, શુભગ્રહનિરીક્ષિતે ॥૭૭૨॥

રાગિસ્વભાવજં હિત્વા, ફલં ગ્રહજમાશ્રયેત્ ।

અનિષ્ટફલદઃ સોઽપિ, મદાસ્ત્વ ફલદ શશી ॥૭૭૩॥

સૌમ્યર્ક્ષમોઽધિમિત્રેણ, ગુરુણા વા વિલોકિતઃ ।

પન્ચેષ્ટિકે શુભે લગ્ને, નૈધને શુદ્ધિસશ્રિતે ॥૭૭૪॥

માંટી૦—પ્રતિષ્ઠામા સર્વ રાશિઓ શ્રેષ્ઠ છે જો તે શુભ ગ્રહ સહિત હોય, અથવા શુભ દષ્ટ હોય, શુભ ગ્રહયુક્ત અથવા શુભ એ લગ્ન રાશિસ્વભાવજ ફલને છોડી ગ્રહસ્વભાવજ ફલને આપે છે. પણ રીતે અનિષ્ટ ફલ આપનારો ચંદ્ર પણ શુભક્ષેત્રી હોય અથવા અધિમિત્રગ્રહે કે ગુરુ વડે દષ્ટ હોય તો શુભ ફલદાયક બની જાય છે, પણ લગ્ન પંચવર્ગ શુદ્ધ અને અદ્યમ સ્થાન શુદ્ધિવાર્ણ જોઈયે.

પ્રતિષ્ઠામાં લગ્ન વ્યવસ્થા. આરંભ મિત્રી—

લગ્નં શ્રેષ્ઠ પ્રતિષ્ઠાયા, ક્રમાન્મધ્યમધાઘરમ્ ।

અથગ્ન સ્થિરં ચ મૂયોમિ-ગુણૈરાદયં ચરં તથા ॥૭૭૫॥

માંટી૦—પ્રતિષ્ઠામાં દ્વિસ્વભાવ, સ્થિર અને મુળાધિક ચર એ લગ્નો અનુક્રમે શ્રેષ્ઠ, મધ્યમ અને જપેન્ય કોટિના ગણાય છે.

લગ્નકુંડલીમાં ગ્રહવ્યવસ્થા, નારદમતે—

લગ્નસ્થા: સૂર્યચન્દ્રાઽઽર-રાહુકેત્વર્કસૂનવ: ।

કર્તુર્મૃત્યુપ્રદાશ્ચાન્યે, ધનધાન્યસુખપ્રદા: ॥૭૭૬॥

દ્વિતીયે નેષ્ટદા: પાપા:, શુભાશ્ચન્દ્રશ્ચ વિત્તદા: ।

તૃતીયે નિશ્ચિલા: શ્વેતા:, પુત્રપૌત્રસુખપ્રદા: ॥૭૭૭॥

ચતુર્થે સુખદા: સૌમ્યા:, ક્રૂરાશ્ચન્દ્રશ્ચ દુઃશ્વદા: ।

ગ્લાનિદા: પશ્ચમે ક્રૂરા:, સૌમ્યા: પુત્રસુખપ્રદા: ॥૭૭૮॥

પૂર્ણ: ક્ષીણ: શશી તત્ર, પુત્રદ: પુત્રનાશદ: ।

ષષ્ઠે શુભા: શત્રુદા: સ્યુ:, પાપા: શત્રુક્ષયપ્રદા: ॥૭૭૯॥

પૂર્ણ: ક્ષીણોઽપિ વા ચન્દ્ર:, ષષ્ઠેઽશ્ચિલરિપુક્ષયમ્ ।

કરોતિ કર્તુરચિરા-દાયુષ્પુત્રધનપ્રદ: ॥૭૮૦॥

વ્યાધિદા: સપ્તમે પાપા:, સૌમ્યા: સૌમ્યફલપ્રદા: ।

અષ્ટમસ્થાનગા: સર્વે, કર્તુર્મૃત્યુપ્રદા ગ્રહા: ॥૭૮૧॥

ધર્મે પાપા ધનન્તિ સૌમ્યા:, શુભદા: શુભદ: શશી ।

ભંજદા: કર્મગા: પાપા:, સૌમ્યાશ્ચન્દ્રશ્ચ કીર્તિદા: ॥૭૮૨॥

લાંભસ્થાનગતા: સર્વે, ભૂરિલાભપ્રદા ગ્રહા: ।

વ્યયસ્થાનગતા: શશ્વદ્-દ્રવ્યવ્યયકરાગ્રહા: ॥૭૮૩॥

ગુણાધિકતરે લગ્ને, દોષાત્યલ્પતરે યદિ ।

સુરાણાં સ્થાપનં તત્ર, કર્તુરિષ્ઠાર્થસિદ્ધિદમ્ ॥૭૮૪॥

ભાંટી—લગ્નમાં પડેલા સૂર્ય, ચન્દ્ર, મંગલ, રાહુ, કેતુ, શનિ એ ગ્રહો પ્રતિષ્ઠાકારકને મૃત્યુદાયક હોય છે જ્યારે શેષ-બુધ, ગુરુ, શુક્ર એ ધનધાન્ય અને સુખના આપનારા છે.

વીજા ભવનમાં રહેલ પાપગ્રહો અશુભ ફલ આપે છે, જ્યારે શુભગ્રહો તથા ચન્દ્ર ધનની વૃદ્ધિ કરનારા છે.

તૃતીય ભરને રહેલા સર્વગ્રહો પુત્રપૌત્ર અને સુખને આપનારા હોય છે.

ચોથા સ્થાનમા રહેલા સૌમ્યગ્રહો સુખદાયક અને ક્રૂર ગ્રહો તથા ચન્દ્ર દુઃખદેનારા થાય છે.

પાંચમે રહેલા ક્રૂરગ્રહો ઝલાનિદાયક થાય છે જ્યારે સૌમ્યગ્રહો પાંચમે પુત્ર સુર આપે છે, પાંચમે રહેલ પૂર્ણ ચંદ્ર પુત્રદાયક અને ક્ષીણચંદ્ર પુત્રનાશક થાય છે.

છઠ્ઠા ભગનમા રહેલા શુભ ગ્રહો શત્રુઓની વૃદ્ધિ કરે છે અને પાપગ્રહો છઠ્ઠે રહીને શત્રુઓનો નાશ કરનારા થાય છે, ચન્દ્ર પૂર્ણ હોય चाहे ક્ષી છઠ્ઠે રહેલો સર્વ શત્રુઓનો નાશ કરે છે અને પ્રતિષ્ઠાકારકને થોડાજ મમયમાં આયુષ્ય પુત્ર ધનદાયક બને છે.

સાતમા ભરને રહેલા પાપગ્રહો રોગ કરે છે અને સૌમ્યગ્રહો સાતમે શુભફલદાયી હોય છે.

આઠમે રહેલા સર્વગ્રહો કર્તાને મરણ આપનારા થાય છે

નવમે રહેલા પાપગ્રહો ધર્મની હાનિ કરે છે અને સૌમ્યગ્રહો તથા ચન્દ્ર નવમે શુભફલદાયક હોય છે.

દશમા સ્થાને પાપગ્રહો ભગ દેનારા હોય છે અને ચન્દ્ર તથા સૌમ્યગ્રહો કીર્તિદાયક હોય છે.

લાભ સ્થાને રહેલા સર્વ ગ્રહો ઘણો લાભ આપનારા થાય છે જ્યારે વારમા સ્થાને પડેલા ગ્રહો હમેશા દુઃખવ્યવહાર કરાવે છે.

અધિકૃતર ગુણ અને અલ્પતર દોષવાળા લગ્નમા દેવપ્રતિષ્ઠા કર્તાને શ્વપદાર્યની મિત્રિદેનારી નિવડે છે.

આરમ્ભસિદ્ધિના મત્તે-પ્રતિષ્ઠા લગ્નની ગ્રહવ્યવસ્થા-

“ પ્રતિષ્ઠાયાં શ્રેષ્ઠો રચિરુપચયે શીતકિરણઃ,
સ્વધર્માદયે તત્ર ક્ષિતિજ-રચિજૌ આયત્તિપુગૌ ।

બુધ-સ્વર્ગાચાર્યૌ, વ્યયનિધનવર્જૌ ભૃગુસુતઃ,
સુતં યાચલ્હગ્નન્નવમદશમાયેષ્વપિ તથા ॥૭૮૫॥”

માંટી૦—પ્રતિષ્ઠામાં સૂર્ય ઉપચર્યમાં (૩-૬-૧૦-૧૧ સ્થાનોમાં) શ્રેષ્ઠ છે, ચન્દ્ર ૨-૩-૬-૯-૧૦-૧૧ આ સ્થાનોમાં આવેલ હોય તો શ્રેષ્ઠ છે, મંગલ અને શનિ ૩-૬-૧૧ આ સ્થાનોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, બુધ તથા ગુરુ આઠમા વારમા સિવાય વીજા સર્વ સ્થાનોમાં રહેલા શુભ ફલ આપનારા હોય છે, અને શુક્ર ૧-૨-૩-૪-૫-૯-૧૦-૧૧ આ સ્થાનોમાં હોય તો શુભ છે.

નારચન્દ્રના મતે ઉત્તમ-મધ્યમ-વિમધ્યમગ્રહસ્થિતિ—

“સૌરાર્કક્ષિતિસૂનવસ્ત્રિરિપુગા દ્વિત્રિસ્થિતશ્ચન્દ્રમા-
એકદ્વિત્રિસ્વપેશ્વવન્યુષુ બુધઃ શસ્તઃ પ્રતિષ્ઠાવિધૌ ।
જીવઃ કેન્દ્રનવસ્વધીષુ ભૃગુજો વ્યોમત્રિકોણે તથા,
પાતાલોદયયોઃ સરાહુશિલિનઃ સર્વેઽપ્યુપાન્ત્યે શુભાઃ ॥૭૮૬॥”

માંટી૦—શનિ, સૂર્ય, મંગલ ૩-૬ સ્થાને, ચંદ્ર ૨-૩ સ્થાને, બુધ ૧-૨-૩-૪-૫-૧૦ આ સ્થાનોમાં, ગુરુ ૧-૪-૭-૧૦-૧-૨-૫ આ સ્થાનોમાં, શુક્ર ૧૦-૫-૯-૪-૧ આ સ્થાનોમાં અને રાહુ કેતુ સહિત સર્વે ગ્રહો ૧૧ માં સ્થાને હોય તો ઉત્તમ ગણાય છે. શ્વેર્કઃ કેન્દ્રનવારિગઃ શશધરઃ સૌમ્યો નવાસ્તારિગઃ, ષષ્ઠો દેવગુરુઃ સિતસ્ત્રિધનગો મધ્યાઃ પ્રતિષ્ઠાક્ષણે । અર્કેન્દુક્ષિતિજાઃ સુતે સંહેજગો જીવોવ્યયાસ્તારિગઃ, શુક્રો વ્યોમસુતે વિમધ્યમફલઃ શૌરિશ્ચ સદ્ભિર્મતઃ ॥૭૮૭॥ સર્વેઽપરત્ર વર્જ્યા, જન્મસ્મરગઃ શિંચી શશિયુતશ્ચ । શુભદસ્ત્રિશત્રુસંસ્થોઽપરત્ર મધ્યો વિધુંતુદસ્તદ્વત્ ॥૭૮૮॥

માંટી૦—૧૦ માં મંવને સૂર્ય, ૧-૪-૭-૧૦-૧-૬ આ સ્થાનોમાં ચંદ્રમાં; ૯-૭-૬ આ મંવનોમાં બુધ, ૬ કે ગુરુ; ૩-૨

સ્થાને શુક્ર, પ્રતિષ્ઠામાં મધ્યમ ગણાય છે. જ્યારે ૫ મે સૂર્ય, ચન્દ્ર, મંગલ, ૩ જે ગુરુ, ૧૨-૭-૬ માં શુક્ર અને ૧૦-૫ મે શનિ, આ ગ્રહસ્થિતિને વિદ્વાનોએ પ્રતિષ્ઠામાં વિમધ્યમ રૂપે સ્વીકારી છે. શેષ સર્વસ્થાનોમાં ગ્રહોની સ્થિતિ વર્જ્ય ગણાય છે, 'પ્રથમ તથા સપ્તમ મવનમાં કેતુ ચંદ્રયુક્ત હોય તો પળ વર્જિત છે, ૩-૬ કે કેતુ શુભ છે અને અન્ય સ્થાનોમાં મધ્યમ છે, એજ પ્રમાણે રાહુને અંગે પણ જાણવું

પૂર્ણભદ્રજ્યોતિષાનુસારિપ્રતિષ્ઠાલગ્નગ્રહસ્થિતિફલ-

પ્રાસાદભંગ ૧ હાની ૨

ધન ૩, સ્વજન ૪ પુત્રપીડા ૫ રિપુઘાતાઃ ૬ ।

સ્ત્રીમૃતિ ૭ મૃતિ ૮ ધર્મગમાઃ ૯

સુખ ૧૦ દ્વિ ૧૧ શોકા ૧૨ સ્તનોઃ પ્રમૃતિ સૂર્યાત્ ॥૭૮૯॥

ભાંટી—પહેલાથી ચારમાં મરને સુધીમાં રહેલા સૂર્યનું ફલ અનુક્રમે—પ્રાસાદભંગ ૧ હાનિ (ધનહાનિ) ૨ ધનપ્રાપ્તિ ૩ કુડુમ્બપીડા ૪ પુત્રપીડા ૫, શત્રુનાશ ૬, સ્ત્રીમરણ ૭ મરણ (કર્તૃમરણ) ૮, ધર્મહાનિ ૯, સુખપ્રાપ્તિ ૧૦, ઋદ્ધિલાભ ૧૧ અને શોક ૧૨ આ પ્રમાણે થાય છે

કર્તૃવિનાશ ૧ ધનાગમ ૨,

સૌભાગ્ય ૩ ઇન્દ્ર ૪ દૈન્ય ૫ રિપુવિજયાઃ ૬ ।

શશિનોઽસુખ ૭ મૃતિ ૮ વિદ્યા ૯,

નૃપપૂજા ૧૦ વિજય ૧૧ વસુદાની ૧૨ ॥૭૯૦॥

—ભાંટી—કર્તૃમૃત્યુ ૧, ધનલાભ ૨, સૌભાગ્યપ્રાપ્તિ ૩, ક્લેશ ૪, દીનતા ૫, શત્રુવિજય ૬, દુલ્લ ૭, મૃત્યુ ૮, વિન ૯, રાજપૂજા ૧૦, વેશલાભ ૧૧, અને ધનહાનિ ૧૨ એ લગ્નાદિ ૧૨ સ્થાનોમાં રહેલા ચંદ્રનું ફલ છે.

दहनं १ सुरगृहभंगो २,
 भूलाभो ३ रोग ४ पुत्रशत्रुमृती ५ ।
 रिपु ६ नारी ७ स्वजन ८ गुणभ्रंशा ९,
 रोगा १० ऽर्थ ११ हानयो भौमात् ॥७९॥

भा०टी०—अग्निदाहं १, देवगृहभंग २ भूमिलाभ ३ रोग ४
 शत्रुद्वारा पुत्रमरण ५ शत्रुनाश ६ स्त्रीनाश ७ स्वजनमरण ८
 गुणनाश ९ रोग १० धनप्राप्ति ११ हानि १२, लग्नादि १२ स्थान-
 गत मंगलनुं आ प्रमाणे फल होय छे.

चिरमहिम १ धन २ रिपुक्षय ३—
 सुख ४ सुत ५ परिपन्थिमरण ६ वरकन्याः ७ ।
 शशिजेन स्मरित्यु ८—
 वसु ९ कर्मा १० भरण ११ रैनाशाः ॥७९॥

भा०टी०—चिरकाल सुधी महिमा १, धन २, शत्रुक्षय ३,
 सुख ४, पुत्रलाभ ५, शत्रुमरण ६, श्रेष्ठ कन्याप्राप्ति ७, प्रतिष्ठाकर्तृ
 आचार्यमरण ८, धन ९, कार्यसिद्धि १०, आभूषण प्राप्ति ११, धननाश
 १२, आ प्रमाणे लग्नादि द्वादश स्थानास्थित बुध फल आपे छे,

कीर्ति १ वृद्धिः २ सौख्यं ३,
 रिपुनाशः ४ सुतसुखं ५ स्वजनशोकः ६ ।
 स्त्रीसुख ७ गुरुमृति ८ धन ९ लाभ १०
 क्रद्धयो ११ हानि १२ स्मरगुरौ ॥७९॥

भा०टी०—कीर्ति १, वृद्धिः २, सुख ३, शत्रुनाश ४, पुत्रसुख ५,
 कुटुम्बशोक ६, स्त्रीसुख ७, गुरुमृत्यु ८, धन ९, लाभ १०, क्रद्धि ११,
 हानि १२, लग्नादि द्वादशभवनमां गुरु रहेतां उक्त प्रकारनुं फल आपे
 छे.

सिद्धि १ धन २ मान ३ तेजः,

स्त्रीसुख दुष्कीर्तयः सुतासियुताः ।

चैत्यादिसर्वहानि ७

आसुख ८ मितरेषु ९।१०।११।१२ पूज्यता शुक्रात् ॥७९४॥

भा०टी०—कार्यसिद्धि १, धन २, मानप्राप्ति ३, तेजोवृद्धि ४, स्त्रीसुख ५, अपकीर्तियुत पुत्रप्राप्ति ६, चैत्यादिकार्योने हानि ७, दुःख ८, अने ए पछीनां ९।१०।११।१२ आ स्थानोमां रहल शुक्र पूज्यत्वनी वृद्धि करे छे.

पूजा १ कर्तृविघात २ भूरिबिभव ३ प्राप्तादयन्धुक्षयाः ४, पुत्राक्षेम ५ विपक्षरोगविलय ६ ज्ञातिप्रियाद्यापदः ।

गोत्रप्राणिविपत्ति ८ पातकपरिवर्गौ च ९ कार्यक्षतिः १०, कान्ताकाञ्चनरत्नजीवितधनं ११ मन्देन मान्योदयः १२ ॥७९५॥

भा०टी०—१ लग्नमां शनि पूजानी हानि करे, धनमां कारकनो विघात २, ग्रीजा भजनमां अतिधनप्राप्ति ३, चोधे प्राप्ताद तथा बन्धुक्षय ४, पाचमे पुत्रने अकुशल ५, छठे शत्रु तथा रोगनो नाश ६, सातमे ज्ञातीय स्त्रीजनोने चिन्ता अने आपत्ति ७, आठमे गोत्रियो उपर विपत्ति ८, नवमे पापवृत्ति ९, दशमे कार्यहानि १०, अग्यारमे स्त्री सुवर्ण रत्न जीवित अने धन तथा बारमे शनि मांदगी आपनारो धाय छे.

ઉદયપ્રભ-પૂર્ણભદ્ર-નારદ-વસિષ્ઠસંમત પ્રતિષ્ઠાલગ્ન-
કુંડલી ગ્રહસ્થિતિ—

સુ-૩-૬-૧૦-૧૧ । નારદ-વસિષ્ઠે ૧૦ મે સૂર્ય લીધો નથી ।
ચં-૨-૩-૬-૯-૧૦-૧૧ । નારદે પૂર્ણચંદ્ર ૫ મો લીધો છે. પૂર્ણભદ્રે
૯મો ચંદ્રો છે
મં-૩-૬-૧૧ ।
બુ-૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭-૯-૧૦-૧૧ । ઉદયપ્રભદેવે ૬ દુો લીધો છે.
ગુ-૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭-૯-૧૦-૧૧ । ઉદ. ૬દુો લીધો છે, પૂર્ણઆદિય નહિ.
શુ-૧-૨-૩-૪-૫-૯-૧૦-૧૧ । નારદ વસિષ્ઠે ૭, પૂર્ણભદ્રે ૧૨મો લીધો છે.
શ-૩-૬-૧૧ ।
રા-કે-૩-૬-૧૧ ।

નારચંદ્રોક્ત ઉત્તમ-મધ્યમ-વિમધ્યમ પ્રતિષ્ઠાલગ્ન-
કુંડલીગ્રહસ્થિતિ—

સુ-ઉત્તમ ૩-૬-૧૧ । મધ્યમ-૧૦ । વિમધ્યમ ૫ ।
ચંદ્ર-ઉત્તમ ૨-૩-૧૧ । મધ્યઃ ૧-૪-૬-૭-૯-૧૦ । વિમધ્યમ ૫ ।
મં-ઉત્તમ ૩-૬-૧૧ । મધ્યમ ૦ । વિમધ્યમ-૫ ।
બુ-ઉત્તમ ૧-૨-૩-૪-૫-૧૦-૧૧ । મં-૬-૭-૯ । વિમધ્યમ ૦ ।
ગુ-ઉત્તમ ૧-૨-૪-૫-૭-૯-૧૦-૧૧ । મધ્યમ ૬ । વિમધ્યમ ૩ ।
શુ-ઉત્તમ ૧-૪-૫-૯-૧૦-૧૧ । મધ્યમ ૨-૩ । વિમધ્યમ ૬-૭-૧૨ ।
શ-ઉત્તમ ૩-૬-૧૧ । મધ્યમ ૦ । વિમધ્યમ ૫-૧૦ ।
રા-કે-ઉત્તમ-૩-૬-૧૧ । મધ્યમ ૨-૪-૫-૮-૯-૧૦-૧૨ । વિમધ્યમ ૦ ।

પ્રતિષ્ઠા લગ્નમાં ઉત્તમ-મધ્યમ નવમાંશો—

અંશાસ્તુ મિથુનકન્યા-ધન્વાદ્યર્ધં ચ શોભનાઃ ।

પ્રતિષ્ઠાયાં વૃષઃ સિંહો, વણિગ્ મીનશ્ચ મધ્યમાઃ ॥૭૯૬॥

ખાંટી૦—પ્રતિષ્ઠામાં મિથુન કન્યા ધનુનો પૂર્વાર્ધ આ અંતી
દ્વિપદ નવમાંશો ઉત્તમ અને વૃષભ, સિંહ, તુલા, મીન, એના નવમાંશો
મધ્યમ ગણાય છે.

લગ્નકુંડલીની ઉત્તમ મધ્યમ ગ્રહસ્થિતિ જ નવમાંશની પણ જાણવી જોઈએ, એ ઉપરાન્ત નવમાશમાં વર્ગશુદ્ધિ પણ અવશ્ય જોવી અને જે નવમાંશમા પદ્મવર્ગ, પંચવર્ગ અથવા ચતુર્વર્ગ શુદ્ધિ અને પૃથ્વી અથવા જલ તત્ત્વ ચાલતું હોય એવો નવમાશ અગર તેનો ભાગ જોડને તેવા સમયમા અધિવાસના અને પ્રતિષ્ઠા કરવી. એ સવન્નમાં કહ્યું છે—
 દ્વયોર્નવાંશયોઃ શુદ્ધિઃ, પ્રતિષ્ઠાયાં વિલોઝ્યેત્ ।

આદ્યેઽધિવાસના ચિમ્બે, દ્વિતીયે ચ શલાકિકા ॥૭૯૭॥

આ.ટી.—પ્રતિષ્ઠામાં જે નવમાંશોની શુદ્ધિ જોવાય છે, પ્રથમશુદ્ધનવમાશમાં ચિમ્બની અધિવાસના અને ત્રીજામાં પ્રતિમાને અજનશલાકા કરાય છે

કયા લગ્નમા કયો નવમાશ અથવા નવમાંશો, પદ્મવર્ગ, પંચવર્ગ વા ચતુર્વર્ગ શુદ્ધ હોય છે તે નીચેની ગાથાઓથી જાણી શકાશે—
 સત્તમનવમા મેસે ૧, પંચમતર્યાવિસે ૨ મિહુણિ છઠો ૩ ।

પદમતર્યાયકસ્કે ૪, સિંહે છઠો ૫ કન્નિત ર્હઓ ૬પી ॥૭૯૮॥

અદ્દમ નવમા ચ તુલે ૭, વિન્નિછયલગ્ને ચત્તથયનવંસો ૮ ।

ધણુલગ્ગિ છટ્ટ સત્તમ-નવમા મયરમિ પચમઓ ॥૭૯૦॥

છટ્ટદ્દમા ચ કુંમે, ૧૧, પદમો તર્યાયો અ મીણલગ્ગમિ ।

ચત્તપણવર્ગ છવર્ગો, એસુ નવંસ એસુ સુહો ॥૮૦૦॥

આ.ટી.—મેષ લગ્નમા સાતમો નવમો, વૃષમાં ત્રીજો પાંચમો, મિથુનમાં છટ્ટો, કર્કમાં પહેલો ત્રીજો, સિંહમાં છટ્ટો, કન્યામાં ત્રીજો, તુલામાં આઠમો નવમો, વૃશ્ચિકમાં ચોથો, ધનુમા છટ્ટો સાતમો નવમો, મકરમાં પાંચમો, કુમમાં છટ્ટો આઠમો અને મીનમા પહેલો ત્રીજો નવમાશ શુભ હોય છે, ઉક્ત નવમાંશોમાં કોઈ ચતુર્વર્ગ, કોઈ પંચવર્ગ અને કોઈ પદ્મવર્ગ શુદ્ધ હોય છે.

અહીયાં અમો પંચવર્ગ તથા પદ્મવર્ગ શુદ્ધ નવમાંશોનું તત્ત્વોની સાથે સમયપૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ આપશું કે જે કોઈક તપરથી જ્યોતિષીઓ વિના કદે શુદ્ધ નવમાંશ જાણી શકે—

लग्नेषु	सौम्यनवांशे	वर्गशुद्धिः	कियत्पलेषु	तत्त्वं	अशुद्धांगं	नवमांशपलादिमानं
मेघे	७ तुलांशे	५ पंचमिः	आद्य १८	पृथ्वी	लग्नं	२५ पलाः
मेघे	९ धनुःशे	५ "	अन्त्य १८	पृथ्वी	लग्नं	" "
वृषे	३ मीनांशे	६ षड्वर्ग	आद्य ७ पलेषु	पृथ्वी	०	२८-२६-४०
वृषे	५ वृषांशे	६ "	आद्य १४ "	जलं	०	" "
मिथुने	६ मीनांशे	६ "	आद्य ८ "	जलं	०	३३-५३-२०
मिथुने	६ मीनांशे	५ "	संपूर्णे	जलं	द्वादशांश	" "
कर्के	१ कर्कांशे	६ "	आद्य २८ "	पृथ्वी	०	३७-५३-२०
कर्के	३ कन्यांशे	६ "	संपूर्णे	पृथ्वी	०	" "
सिंहे	६ कन्यांशे	५ "	अन्त्य २८ "	जलं	लग्नं	३८
कन्यायां	३ मीनांशे	६ "	अन्त्य २७ "	पृथ्वी	०	३६-४६-४०
तुलायां	८ वृषांशे	६ "	आद्य १८ "	पृथ्वी	०	३६-४६-४०

तुलाया	१ मियुनाशे	६ "	अन्य २७	पृथ्वी	०	३६-४६-४०
वृश्चिके	५ तुलाशे	५ "	आद्य २८	जल	लग्न	३८
घनुषि	६ कन्याशे	५ "	सपूर्ण	जल	द्रेष्काण	३७-५३-२०
घनुषि	७ तुलाशे	५ "	अन्य ९	पृथ्वी	द्रेष्काण	" "
घनुषि	९ घनुषशे	५ "	आद्य ९	पृथ्वी	द्रेष्काण	" "
मकरे	५ वृषाशे	५ "	आद्य १६	जल	लग्न	३३-५३-२०
कुम्भे	६ मीनाशे	५ "	अन्य २०	जल	लग्न	२८-२६-४०
कुम्भे	८ वृषाशे	५ "	अन्य १४	पृथ्वी	लग्न	" "
कुम्भे	९ मियुनाशे	५ "	आद्य ७	पृथ्वी	लग्न	" "
मीने	१ कर्काशे	६ "	आद्य १८	पृथ्वी	०	२५
मीने	३ कन्याशे	६ "	सपूर्ण	पृथ्वी	०	२५

नोटः—कोष्ठकमा आपेल नवमाशोलु मान पाटण (गुजरात)ना लग्नमानने अनुसार छे तेथी गुजरात मार याड भादिना स्थानोमा सैकडो सिवाय अतर पडतु नथी पण अतिदूर वती स्थानोमा कइक अतर पडशे. माटे तेचा प्रदेशोमा त्याना लग्नमानथी नवमाशोलु पलादिमान निश्चित करवु

૧૮—મુદ્રા લક્ષણ—

પ્રતિષ્ઠાદિવિધાનેષુ, યામાં પૂર્ણોપયોગિતા ।

તા મુદ્રાઃ કથિતા હ્યત્ર, વિધિકારહિતેચ્છયા ॥૧૮॥

ભા૦ટી૦—પ્રતિષ્ઠા આદિ વિધિના કામોમાં જેઓનો વિશેષ ઉપયોગ કરાય છે, તે મુદ્રાઓ વિધિકારોના હિતાર્થે આ પરિચ્છેદમાં કહી છે.

મુદ્રાઓનું મહત્ત્વ—

પૂર્વકાલમાં મુદ્રાઓનું વિશેષ મહત્ત્વ હતું, કોઈ પણ દેવનું આરાધન કરતાં તેનું આહ્વાન કરી તેની પ્રિયમુદ્રા દેખાડવા પૂર્વક જાપ-પૂજન કરાતું હતું, વિદ્યાદેવીઓ, દિશાપાલો, ક્ષેત્રપાલો આદિની મુદ્રાઓ હતી અને આજે પણ પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠાવિધિઓમાં સંરક્ષાયેલ છે, છતાં આજે વધી તે મુદ્રાઓ પ્રચલિત નથી, તે પૈકીની જે જે આજે પ્રતિષ્ઠા-દિનાં વિધિ-વિધાનોમાં અથવા જાપા-નુષ્ઠાનોમાં પ્રયુક્ત થાય છે તે ઘણી સ્ત્રી અહિયાં આપી છે.

આ મુદ્રાઓના નિરૂપણમાં અમોઘ મુખ્ય આધારગ્રન્થ નિર્વાણ કલિકાને-માન્યો છે, છતાં જે મુદ્રાનું નિરૂપણ નિર્વાણ કલિકામાં ન મળ્યું ત્યાં ઘીજા પ્રતિષ્ઠાકલ્પોના આધારે તે મુદ્રાનું વર્ણન આપ્યું છે.

મુદ્ગર મુદ્રા આજે વિધિકારો જે રીતે દેખાડે છે તે પૌરાણિક પદ્ધતિની છે, જૈન પદ્ધતિનું વર્ણન ભિન્ન છે, અમોઘ જૈન પદ્ધતિ પ્રમાણે મુદ્ગર મુદ્રાનું સ્વરૂપ લખ્યું છે.

‘મત્સ્યમુદ્રા સ્ત્રી રીતે પૌરાણિક છે, પ્રાચીન કોઈ પણ જૈન ગ્રન્થમાં એનો ઉલ્લેખ નથી છતાં આધુનિક વિધિઓમાં એનો સ્વીકાર થયો છે અને વિધિકારો જલાનયનમાં આ મુદ્રાનો પ્રયોગ કરે છે તેથી અમોઘ પણ એનું નિરૂપણ પૌરાણિક શ્લોકના આધારે આપ્યું છે.

આધુનિક વિધિઓમાં એક બીજી પૌરાણિક મુદ્રાનો પણ ઉલ્લેખ છે જેનું નામ કચ્છપ મુદ્રા છે. વિધિકારો આનો પણ જલયાત્રામાં ઉપયોગ કરે છે છતાં અમોઘ આ મુદ્રા છોડી દીધી છે, કેમ કે એના મૂળ આધારગ્રંથ પ્રમાણે આ મુદ્રા જ્ઞાનયનમાં નહિ પણ દેવતાના ધ્યાન-કર્મમાં પ્રયુક્ત કરવાનું ત્યાં સૂચવ્યું છે. જેમ કે “કૂર્મમુદ્રેયમાख्याતા, દેવતાધ્યાનકર્મણિ ।” આ ઉપરથી જણાશે કે કચ્છપમુદ્રાનો જલયાત્રામાં ઉપયોગ કરવાની કશી આવશ્યકતા નથી.

કેદ મુદ્રાનો કયા ઉપયોગ થાય છે એ વિષયમાં અમોઘ તે તે મુદ્રાનાં નિરૂપણને અંતે સૂચવેલ છે છતાં એ સૂચનને જ પકડીને બેસવું ન જોઈયે, કેદ મુદ્રાઓ એવી પણ છે કે તેઓ સૂચવેલ પ્રસંગ સિવાયના પ્રસંગોમાં પણ પ્રયુક્ત થાય છે, માટે એ વિષય ગુહ્યગમથી હૃદયગત કરી વિધિઓમાં જ્યાં જ્યાં જેનો પ્રયોગ કરવાની સૂચના હોય ત્યાં ત્યાં તે મુદ્રાનો ઉપયોગ કરવો.

મુદ્રાવસ્તુ તાંત્રિકોની છે—

મુદ્રાઓ આપણા સિદ્ધાન્તની વસ્તુ નથી પણ એનો પ્રાદુર્ભાવ તાંત્રિકોએ કર્યો છે વિક્રમના પાંચમા સૈકાથી તાંત્રિકોના પ્રાબલ્ય કાલમાં અને તે પછીના કાલમાં બનેલા ઉપાસના અને અનુષ્ઠાન વિષયક દરેક ગ્રંથમાં આ મુદ્રાઓનું થોડું ઘણું વર્ણન મળે છે, નિર્વાણકલિકામાં આપણામાં પ્રચલિત અને અપ્રચલિત અનેક મુદ્રાઓનું વર્ણન છે, આ ઉપરથી સમજાય છે કે મુદ્રાઓ તાંત્રિક છતાંયે આપણા પૂર્વાચાર્યોએ એ વસ્તુ સ્વીકારી છે એટલે આપણે પણ એ વસ્તુને યથાર્થ સમજીને એનો મિથિ-આ-શ્નાય પૂર્વક જ પ્રયોગ કરવો જોઈયે કે જેથી અનુષ્ઠાનની સફળતા થાય, મુદ્રાવિષયક વિધિ વિવેકની ગાત્રતમા વિષ્ણુસંહિતાકારે નીચેના શબ્દોમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

માનસો રૂપસંકલ્પો, મુદ્રા મોક્ષાર્થિનાં સ્મૃતા ।
 હતરેષાં તુ હસ્તાભ્યાં, પ્રયોગઃ શસ્યતે બુધૈઃ ॥
 નાઽન્યસંદર્શને મુદ્રા, નાઽનિમિત્તં ચ બન્ધયેત્ ।
 ગુહ્યમેતદ્દિ તન્ત્રેષુ, તસ્માદ્ રહસિ યોજયેત્ ॥

ભાંટી૦—મોક્ષાર્થિ પુરુષોના જાપાનુષ્ઠાનમાં પોતાનાં ઇષ્ટ દૈવતાના માનસિકરૂપ-સંકલ્પ તેજ મુદ્રા છે, જ્યારે બીજાઓને માટે હસ્ત પ્રયોગાત્મક મુદ્રા વચ્ચાણાય છે, બીજાઓને જોતાં અથવા વિના કારણે મુદ્રા બન્ધ ન કરવો, કેમ કે તંત્રશાસ્ત્રમાં એ ગુહ્ય તત્ત્વ ગણાય છે, તેથી એકાન્તમાં મુદ્રાપ્રયોગ કરવો.

મુદં કુર્વન્તિ દેવાનાં, રાક્ષસાન્ દ્રાવયન્તિ ચ ।
 હૃત્યેવં સર્વમુદ્રાણાં, મુદ્રાત્વં તાન્ત્રિકા વિદુઃ ॥
 અલાભે સર્વમુદ્રાણા મઞ્જલિર્હૃદિ મૂર્ધ્નિ વા ।
 સામાન્યમુદ્રા વિજ્ઞેયા, સર્વેષાં ચ દિશૌકસામ્ ॥
 વૃથાન્યદર્શને વાપિ, પ્રત્યુક્તા વિફલાસ્તથા ।
 કુપ્યન્તિ દેવતાશ્ચાસ્ય, સિદ્ધિમાશુ હરન્તિ ચ ॥
 ગુપ્તં મુદ્રાગણં યસ્તુ, યથાકાલં પ્રદર્શયેત્ ।
 કામાઃ સર્વેઽસ્ય સિધ્ધ્યન્તિ, પ્રીયન્તે ચાસ્ય દેવતાઃ ॥

ભાંટી૦—દેવોને પ્રમોદ આપે અને રાક્ષસોને દ્રવિત (ઢીલા) કરે છે એથી આ સર્વ મુદ્રાઓનું મુદ્રાપણું છે આમ તાન્ત્રિકો કહે છે, સર્વ મુદ્રાઓના અભાવે હૃદયમાં અથવા મસ્તકે અંજલિ કરવી એ પણ સર્વદેવોની સામાન્ય મુદ્રા જાણવી જોઈએ, જે નિર્રથક અથવા બીજાની દૃષ્ટિમાં મુદ્રાઓનો પ્રયોગ કરે છે તે ફોકટ જાય છે એટલું જ નહિ પણ તેના પર દેવતાઓ કોપે છે અને અનુષ્ઠેય કાર્યની સિદ્ધિને હરી લે છે. જે યથાસમય સર્વ મુદ્રાઓ દેખાડે છે તેની સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ થાય છે અને એ ઉપર દેવતાઓ ખુશી થાય છે,

તાન્ત્રિકોમાં મુદ્રાઓનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે વાંચકો ઉપરના વર્ણનથી સમજી શકશે.

૧-પ્રતિષ્ઠોપયોગી મુદ્રાઓ—

(૧) જિનમુદ્રા—

“ ચતુરજુલમગ્રતઃ પાદયોરન્તર, કિચ્ચિન્ન્યૂનં ચ પૃષ્ઠતઃ
કૃત્વા સમપાદકાયોત્સર્ગેણ જિનમુદ્રા । ” ભાંટી૦—
બે પગો વચ્ચે આગલ ચાર આગલ અને પાછલ કાંઈક ઓછું અંતર
રાખીને કાયોત્સર્ગ કરવો તે ‘જિનમુદ્રા’ કહેવાય છે. કલશસ્થાપન
અને સ્થિરીકરણમાં આ મુદ્રા ક્રાય છે.

(૨) કુમ્ભમુદ્રા

“ કિચ્ચિદાકુચ્ચિતાજુલીકસ્ય વામહસ્તસ્યોપરિશિથિ-
લમુષ્ઠિદક્ષિણકરસ્થાપનેન કુમ્ભમુદ્રા । ” ભાંટી૦—
કાંઈક વાલેલ આગલીવાલા હાથ હાથ ઉપર ઢીલી મુઠિવાલો જમણો
હાથ સ્થાપવાથી કુમ્ભમુદ્રા થાય છે. જલ કલશો ઘડે સ્તપન
કરાયતા આ મુદ્રાશુદ્ધિ કરવી.

(૩) નમસ્કારમુદ્રા

“ સંલગ્નૌ દક્ષિણાજુષ્ઠાક્રાન્તવામાજુષ્ઠૌ પાણી નમસ્કૃતિ મુદ્રા ”
ભાંટી૦—જમણા હાથના અંગુઠાઘડે હાથા હાથના અંગુઠાને
ઘવાળીને બે હાથો જોડવા તે નમસ્કાર મુદ્રા કહેવાય.

(૪) પ્રણિપાતમુદ્રા

“ જાનુ-હસ્તોત્તમાદ્વાદિસંપ્રણિપાતેન પ્રણિપાતમુદ્રા ”

ભાંટી૦—બે ઢીંચળ બે હાથ અને મસ્તક એ પાંચ અંગોને
એક કાલે નમાવીને ભૂમિએ અડકાડવા તે પ્રણિપાતમુદ્રા ।

(૫) મૃંગારમુદ્રા

પરાઙ્મુખહસ્તાભ્યાંમઙ્ગુલીર્વિદમ્થ મુષ્ટિં વધ્વા તર્જન્યૌ સમીકૃત્ય પ્રસારયેદિતિ મૃંગારમુદ્રા । ” માંડી૦—હાથો એક વીજાથી ઉલટા રાખી આંગલીઓ પરસ્પર ગુંથીને તર્જનીઓ સરસી કરીને ફેલાવવી તે મૃંગારમુદ્રા ।

(૬) અભયમુદ્રા

“ દક્ષિણહસ્તેનોર્ધ્વાઙ્ગુલિના પતાકાકારેણાભયમુદ્રા । ”

માંડી૦—ધ્વજાના આકારે ઊંચી કરેલ આંગલીઓ વાલા જમણા હાથને સામે ઊભો રાખવો તે અભયમુદ્રા છે.

(૭) ત્રાસનીમુદ્રા

“ ચદ્રમુષ્ટેર્દક્ષિણહસ્તસ્ય પ્રસારિતતર્જન્યા વામહસ્ત- તલતાડનેન ત્રાસની મુદ્રા । ” માંડી૦—મુઠિવાલેલ જમણા હાથની લંબાવેલ તર્જની વડે ઢાબા હાથની હથેલીમાં તાડન કરવું તે ત્રાસની મુદ્રા, આ મુદ્રા વિગ્નત્રાસનાર્થે કરાય છે.

(૮) વજ્રમુદ્રા

“ વામહસ્તસ્યોપરિ દક્ષિણકરં કૃત્વા કનિષ્ઠિકાઙ્ગુ- ણાભ્યાં મણિબન્ધં સંવેષ્ટ્ય શેષાઙ્ગુલીનાં વિસ્ફારિત પ્રસા- રણેન વજ્રમુદ્રા । ” માંડી૦—ઢાબા હાથ ઉપરજમણો હાથ મૂકી કનિષ્ઠા આંગલીને અંગુઠાઓ વડે હાથના કાંડાઓને વીંટીને વાકીની આંગલીઓ ફેલાવીને છોડી દેવી તે વજ્રમુદ્રા । આ મુદ્રા વડે જિનચિંહ આદિનું દુષ્ટરક્ષા નિમિત્તે સકલીકરણ કરાય છે.

(૯) પદ્મમુદ્રા—

“ પદ્માકારૌ કરૌ કૃત્વા મધ્યેજુષ્ઠૌ કર્ણિકાકારૌ વિન્ય-
સેદિતિ પદ્મમુદ્રા । ” ભા૦ટી૦—અણચીલેલા કમલપુષ્પના
આકારે રૂંને હાથ મેગા કરી વચ્ચે કર્ણિકાના આકારે વંને અંગુઠા
સ્થાપવા તેનું નામ પદ્મમુદ્રા છે, પ્રતિષ્ઠામાં આ મુદ્રા કરાય છે.

(૧૦) ચક્રમુદ્રા

“ વામહસ્તતલે દક્ષિણહસ્તમૂલ સનિવેશ્ય કરશાખા
વિરલીકૃત્ય પ્રસારયેદિતિ ચક્રમુદ્રા । ”

ભા૦ટી૦—હાના હાથની હથેલીમા જમણા હાથનો ફાઢો
સ્થાપીને આગલીઓ છટી પાડીને ફેલાવવી તે ‘ ચક્રમુદ્રા ’ આ
મુદ્રાવડે અધિવાસનાના પ્રસંગે વિંચના પર્વાગોનો સ્પર્શ કરાય છે.

(૧૧) પરમેષ્ઠિમુદ્રા

“ ઉત્તાનહસ્તઢ્યેન વેણીવંધં વિધાયાહુષ્ઠામ્યાં કનિ
ષ્ઠિકે તર્જનીભ્યાં ચ મધ્યમે સંગૃહ્યાનામિકે સમીકૃર્યાદિતિ
પરમેષ્ઠિમુદ્રા । ”

ભા૦ટી૦—ચત્તા રાસેલ વે હાથોની આગલીઓનો વેણીવંધ
કરીને (એક ત્રીજામા મરાત્રીને) વે આગુઠાઓ વડે વે ઢચલીઓ અને
વે તર્જનીઓ વડે વે મધ્યમાઓ પકડી અનામિકાઓને જોડે ઉમી
કરવી તે પરમેષ્ઠિ મુદ્રા । જિનનુ મંત્ર દ્વારા આહ્વાન કરતા આ મુદ્રા
કરાય છે.

(૧૨) અંગમુદ્રા

પોતાના હાવા હાથે જમણો હાથ પકડ્યો તે ‘ અંગમુદ્રા ’ આ
મુદ્રા વડે પ્રતિમાને ચંદનાદિકનું ચિત્રલેપન કરવું, એવું વિધાન છે.

(૧૩) અંજલિમુદ્રા

“ઉત્તાનૌ કિશ્ચિદાકુશ્ચિત્કરશાસ્ત્રૌ પાણી વિધાર-
યેદિતિ અંજલિમુદ્રા ।” ભા૦ટી૦—ચત્તા બે હાથોની આંગલીઓ
કાંઈક વાલીને બે હાથો જોડવા તેનું નામ ‘અંજલિમુદ્રા’ આ મુદ્રાવડે
પ્રતિષ્ઠાપ્ય વિવાદિ ઉપર પુષ્પારોપણાદિ કરાય છે.

(૧૪) સૌભાગ્યમુદ્રા

“પરસ્પરાભિમુખૌ પ્રથિતાહુલીકૌ કરૌ કૃત્વા તર્જની-
ભ્યામનામિકે ગૃહીત્વા મધ્યમે પ્રસાર્ય તન્મધ્યેઽહ્નુષ્ઠદ્વયં
નિશ્ચિપેદિતિ સૌભાગ્યમુદ્રા ।” ભા૦ટી૦—બંને હાથો એક
વીજા સંમુખ ઉભા રાખી આંગલીઓ પરસ્પર ગુંથવી, પછી બે
તર્જનીઓ વડે બે અનામિકાઓ પકડી મધ્યમાઓ ઊભી કરી તેઓના
મૂળમાં બે અંગુઠા નાખવા એટલે ‘સૌભાગ્યમુદ્રા’ થશે. આ મુદ્રાવડે
પ્રતિમામાં સૌભાગ્ય મંત્રનો ન્યાસ કરાય છે.

(૧૫) ગરુડમુદ્રા—

“આત્મનોઽભિમુખદક્ષિણહસ્તકનિષ્ઠિકયા વામક-
નિષ્ઠિકાં સંગૃહ્યાધઃ પરાવર્તિત હસ્તાભ્યાં ગરુડમુદ્રા ।”

ભા૦ટી૦—પોતાની સામે જમણો હાથ ઊભો કરી તેની
ટચલી આંગલી વડે ડાવા હાથની ટચલી આંગલી પકડીને બંને
હાથો નિચલી તરફ ઊલટાવી દેવા એટલે ગરુડમુદ્રા નિષ્પન્ન થશે.
દુષ્ટરક્ષા નિમિત્તે આ મુદ્રાવડે પ્રતિમાને મંત્ર કવચ કરાય છે.

(૧૬) મુક્તાશુક્તિમુદ્રા—

“કિશ્ચિદ્ગર્ભિતૌ હસ્તૌ સમૌ વિધાય લલાટ દેશયો-
જનેન મુક્તાશુક્તિમુદ્રા ।” ભા૦ટી૦—વચ્ચે થોડાક પોકલ

રાત્રી જે હાથો સરસા જોડી લલાટ પ્રદેશે અઢકાઢવાથી મુક્તા-
શુક્તિમુદ્રા નિષ્પન્ન થાય છે, આ મુદ્રાવડે પ્રતિષ્ઠાપ્ય દેવનું આહ્વાન
કરાય છે.

(૧૭) મુદ્ગરમુદ્રા—

“મિથઃ પરાઙ્મુલ્લૌ કરૌ સંયોજ્યાહ્નુલીર્વિદ્ભ્યાત્મસંમુ-
લ્લકરદ્વયપરાવર્તનેન મુદ્ગરમુદ્રા ।” ભાંટી૦—બંને હાથો
એક બીજાથી ઉલટા જોડીને આંગલીઓ ગુંથવી અને હાથો પોતાની
સંમુલ્લ સુલટાવવા એટલે મુદ્ગરમુદ્રા નિષ્પન્ન થશે, વિગ્નવિધાતનાર્થ
પ્રતિષ્ઠામા આ મુદ્રા કરાય છે.

(૧૮) તર્જનીમુદ્રા—

“વામકર સંહતાહ્નુલિં હૃદયાગ્રે નિવેશ્યોપરિ દક્ષિણ-
કરેણ મુષ્ટિબલ્લ્લૌ તર્જનીમૂર્ધ્વીકુર્યાદિતિ તર્જનીમુદ્રા ।”

ભાંટી૦—જેની આંગલીઓ એક બીજીને અઢકેલી છે
એવો હાથો હાથ હૃદય આગલ સ્થાપીને તે ઉપર મુઠિવાલીને જમણો
હાથ રાખવો અને તેની તર્જની આગલી ઉઘી કરવી એટલે તર્જની
મુદ્રા થશે, આ મુદ્રા પ્રતિષ્ઠામાં વિગ્નનિવારણાર્થ કરાય છે

(૧૯) પ્રવચનમુદ્રા

“અંહુલિત્રિકં સરલીકૃત્ય તર્જન્યહ્નુષ્ઠૌ મીલયિત્વા હૃદ-
યાગ્રે ધારયેદિતિ પ્રવચનમુદ્રા ।”

ભાંટી૦—જમણા હાથની ત્રણ આંગલીઓ સરસી લાંબી
કરીને તર્જનીને અંગુઠા સાથે જોડી તે હાથ હૃદયની આગલ રાખવો
તે ‘પ્રવચનમુદ્રા,’ આ મુદ્રા યદે પ્રતિમાનું ઉદ્બોધન કરાય છે.

(૨૦) ઘેનુમુદ્રા—

“અન્યોન્ય અધિતાહ્નુલીષુ કનિષ્ઠિકાનામિકયોર્મધ્ય-
માતર્જન્યોશ્ચ સયોજનેન ગોસ્તનાકારા ઘેનુમુદ્રા ।” ભાંટી૦—

પરસ્પર ગુંથાયેલ આંગલીઓમાં કનિષ્ઠિકાઓ અનામિકાઓથી અને મધ્યમાઓ તર્જનીઓથી જોડવાથી ગાયના સ્તનાકારે ધેનુમુદ્રા થાય છે આ મુદ્રાવડે અમૃત ઝરાવાય છે.

(૨૧) આસનમુદ્રા—

“અંજલિકોપરિ અંજલીં કુર્યાદિતિ આસનમુદ્રા ।”

ભાંટી૦—હાથના અંજલિ ઉપર જમણા હાથની અંજલિ કરવી તે આસનમુદ્રા । નન્દ્યાવર્તના પાટલા આદિનું વાસવડે પૂજન કરવામાં આ મુદ્રાનો ઉપયોગ કરાય છે.

(૨૨) અંકુશમુદ્રા—

“બદ્ધમુઢેર્વામહસ્તસ્ય તર્જનીં પ્રસાર્ય કિશ્ચિદાકુશ્ચયે-
દિત્યંકુશમુદ્રા ।” ભાંટી૦—મુઠિવાલેલ હાથના તર્જની લંબાવીને કાંઠક વાંકી વાલવી તે અંકુશ મુદ્રા ।

(૨૩) મત્સ્યમુદ્રા—

“દક્ષપાણિપૃષ્ઠદેશે, વામપાણિતલં ન્યસેત્ ।

અહ્નુઘૌ ચાલયેત્ સમ્પદ્મ, મુદ્રેયં મત્સ્યરૂપિણી ॥”

ભાંટી૦—જમણા હાથના પૃષ્ઠભાગ ઉપર હાથનું તલ સ્થાપવું અને બે અંગુઠા ફરકાવવા એટલે માછલાના આકારની મત્સ્યમુદ્રા થશે.

(૨૪) કવચમુદ્રા—

“પૂર્વવન્મુઢી બધ્વા કનીયસ્યહ્નુઢૌ પ્રસારયેદિતિ કવ-
ચમુદ્રા ।” ભાંટી૦—બંને હાથની મુઠિઓ વાંધીને ટચલી આંગ-
લીઓ અને આંગુઠાઓને ફેલાવવા તે કવચ મુદ્રા । મંત્ર વડે કવચ
કરવામાં આ મુદ્રાનો વિન્યાસ કરાય છે.

૧- અંકુશમુદ્રાનું સ્વરૂપ નિર્વાણકલિકામાં આપેલ છે, પણ ત્યાં આ મુદ્રા જ્યાદેવીના પૂજનમાં પ્રયુક્ત કરવાનો નિર્દેશ છે, છતાં આધુનિક જલયાત્રાવિધિઓમાં આ મુદ્રાનો ઉલ્લેખ છે, આધુનિક વિધિકારો કૂપમાંથી જલ કાઢતાં આ મુદ્રાનો પ્રયોગ પણ કરે છે તેથી પ્રતિષ્ઠોપયોગી મુદ્રાઓમાં આનો સમાવેશ કર્યો છે.

(૨૫) અસ્ત્રમુદ્રા—

“ દક્ષિણકરેણ મુષ્ટિં વધ્વા તર્જનીમધ્યમે પ્રસારયે-
દિતિ અસ્ત્રમુદ્રા । ”

ખાંડી૦—જમણા હાથની મુઠિ ચારી તર્જની અને મધ્યમા
આંગળીઓને લગાવતી તે અસ્ત્રમુદ્રા । આ નિન્યસન મુદ્રા મગાલનો
વિન્યાસ કરતા કરાય છે.

(૨૬) ક્ષુરપ્રમુદ્રાઓ—

“ કનિષ્ઠિકામહુષ્ઠેન સપીઢથ શેપાહુલીઃ પ્રસારયે-
દિતિ ક્ષુરપ્રમુદ્રા । ”

ખાંડી૦—કનિષ્ઠિકા આગલીને અંગુઠાથી દસાનીને
પાત્રીની આગલીઓ લગાવતી ક્ષુરપ્રમુદ્રા થાય છે.

૨—જાપ-અનુષ્ઠાનોયોગી મુદ્રાઓ—

(૧) આવાહની મુદ્રા—

“ હસ્તાભ્યામઞ્જલિં કૃત્વા અનામામૂલપર્વાહિષ્ટસંયો-
જનેનાવાહની । ”

ખાંડી૦—બે હાથો વડે અઞ્જલિ કરીને કનિષ્ઠાના મૂળ-
પર્વમા અંગુઠો જોડવાથી આવાહની મુદ્રા નિષ્પન્ન થાય છે, આ
મુદ્રા વડે ગાધિષ્ઠાયક દેવનું અથવા તો જ્યાદેવીનું આહ્વાન કરાય છે

(૨) સ્થાપનો મુદ્રા—

“ હયમેગ્રાગેમુગ્ધી સ્થાપનો । ”

ખાંડી૦—જાવાહની મુદ્રાને જ ઉલટારી નીચા મુઠે કરી
અંગુઠા તર્જનીના મૂળમા સ્થાપનાથી સ્થાપનો મુદ્રા નિષ્પન્ન થાય
છે, આ મુદ્રાવડે ગ્રામ્ય દેવતાનું સ્થાપન કરાય છે.

(૩) સંનિધાની મુદ્રા--

“ સંલગ્નેશુષ્ટ્યુદ્ધિતાઙ્ગુષ્ઠૌ કરૌ સંનિધાની । ”

આંટી૦—મુઠિવાલેલા વે હાથો જોડી અંગુઠા ઉમા કરવાથી સંનિધાની મુદ્રા નિષ્પન્ન થાય છે. આ મુદ્રાદ્વારા આરાધ્ય દૈવતનું સંનિધાન કરાય છે.

(૪) નિષ્ઠુરા અથવા સંનિરોધિની

“ તાવેવ ગર્ભગાઙ્ગુષ્ઠૌ નિષ્ઠુરા । ”

આંટી૦—સંનિધાની મુદ્રામાં જે અંગુઠા ઉમા રાખવામાં આવે છે તે મુઠિઓની અંદર મરાવી દેવાથી નિષ્ઠુરા વા સંનિરોધની મુદ્રા નિષ્પન્ન થાય છે, આ મુદ્રા વડે આરાધ્ય દૈવતનું અવરોધન કરાય છે.

(૫) સંમુખીકરણમુદ્રા--

“ ઇયમેવોત્તાનરૂપા સંમુખીકરણાભિધાના । ”

આંટી૦—નિષ્ઠુરા મુદ્રાની વંને મુદ્ધિઓ ચત્તી કરવી તેનું નામ સંમુખીકરણ મુદ્રા છે.

(૬) અવગુંઠની મુદ્રા--

સવ્યહસ્તકૃતા મુદ્ધિ-ર્દીર્ઘાસંમુખતર્જની ।

અવગુંઠનમુદ્રેયમભિતો આમિતા મતા ॥૧॥

આંટી૦—જમણા હાથની મુદ્ધિ વાંધી તર્જની સંમુખ લાંવી રાખી મુદ્ધિ ભમાવવો તે અવગુંઠની મુદ્રા કહેવાય છે.

(૭) સંહારમુદ્રા--

“ ગ્રાહ્યસ્યોપરિ હસ્તં પ્રસાર્ય કનિષ્ઠિકાદિતર્જન્યન્તા-

नामहुलीनां क्रमसकोचनेनाहुलमूलानयनात् संहार-
मुद्रा । विसर्जनमुद्वेगम् ।”

भा०टी०—ग्राह्य वस्तु उपर हाथ फेलावीने कनिष्ठिकायी
मांडीने तजनी मुधीनी आगलीओने अनुक्रमे पाली अगुठाना मूल
तरफ लाययायी संहारमुद्रा निष्पन्न थाय छे, आ त्रिसर्जनमुद्रा छे,
मत्रपट्ट आदि उपर जाप कर्या पछी आ मुद्रागडे जापविषयक दैव-
तनुं विसर्जन कराय छे.

परशुराम कल्पसूत्रमा संहारमुद्रा आ प्रमाणे छे-

“क्षिसाहुलीरहुलिभिः, सग्रथ्य परिवर्तयेत् ।

एषा संहारमुद्रा स्याद्, विसर्जनविधौ स्मृता ॥”

भा०टी०—अडर नासेल आगलीओ आगलीओ वडे गुंथीने
फेरववी ते संहारमुद्रा. त्रिसर्जनविधिमा ए मुद्रा करनी.

इति कल्याणकलिका-प्रतिष्ठापद्वन्तावयम् ।

लक्षणाख्योऽगमत् सण्डः, प्रथमः परिपूर्णताम् ॥

भा०टी०—आ प्रमाणे कल्याणकलिका-प्रतिष्ठापद्वन्तिमा
लक्षणखण्ड नामनो प्रथमखण्ड समाप्त थयो.

इति तपागच्छाचार्य श्री विजयसिद्धिसुरिनि-

गदानुसारि सविग्रश्रमणावतस श्री केसर-

विजय शिष्य प० कल्याणविजय-

गणि विरचितायां कल्याण-

कलिका-प्रतिष्ठापद्वन्तौ

लक्षणाख्यः प्रथमखण्डः

समाप्तः

५

शुद्धिपत्रक

पृ० पं० अशुद्ध-शुद्ध

४-१ मम-मर्म

८-२१ भूमि-भूमि

१८-१५ मंगल-मंगलथी

११-१६ शनिथी-शनि

२०-१३ दत्तको-दन्तको

२४-१६ याग-योग

३२-१६ वमणा-वमणो

३४-१९ ज्येष्ठ-ज्येष्ठं

४७-७ शिरायाः-शिरा याः

४८-५ कीर्तिताः-कीर्तिताः

५७-११ । १०-११

७०-२० हिंडाला-हिंडोला

९५-१३ कीर्तिताः-कीर्तिताः

१०-२० कीर्तिताः-कीर्तिताः

१००-१७ प्रोक्तानि-प्रोक्तानि

१०२-५ न्यूनत्तर-न्यूनतर

१०४-६ तादिन् तादीन्

१०५-१८ भक्ते-भक्ते

११५-१ । १०८ भागनो

मंडोवरो-०

११५-२५ ईष्टका-ईष्टका

१२२-४ पदि-पट्टि

१३०-१३ कूटोदयं-कूटोदयं

१३२-१९ मंडोवरो-मंडोवरो

पृ० पं० अशुद्ध-शुद्ध

१३८-२६ द्वय-द्वयं

१४६-१ षंडशेन-षंडशेन

११-१५ देवीना देवीना

१४७-२१ मंडपमां-मंडलमां

१५३-२० हिठाउ-हिड्डाउ

११-२० दिठो-दिड्डी

१५४-११ वियं-वीयं

१६१-११ मार्गेषु-मार्गेषु

१६२-४० रोग्दमः-रोग्दमः

१६४-१७ बीजा-बीजी

१६८-१५ गन्धर्वः-गन्धर्वः

१६८-१७ रुद्र-रुद्र

१७६-८ दारुजे-दारुजे

१८८-२४ कृत्तिकां-कृत्तिकां

१८९-१५ तेना-तेनो

११-२४ तव्ये-तव्यो

१९३-१८ शांप्रतम्-सांप्रतम्

१९७-२ दण्डे-दण्डो

२०७-१८ शृंग-शृंगं

२१२-१८ ह्येत-ह्येत

२१८-२३ भित्यन्त-भित्यन्त

२२०-८ अर्घनाथ-अर्घनाथ

११-१४ प्रतिभद्रे-प्रतिभद्रे

२३२-२ समुद्दिष्टं-समुद्दिष्टं

पृ० पं० अशुद्ध-शुद्ध
 २३७-८ उति-च्छ्रतिः
 २४७-९ ग्रीवा-ग्रीवा च
 २५३-मग्यश्चैव-मग्यश्चैव
 २५६-१९-रूपं-रूप
 „—१९-रूपं-रूप
 „—१९-रूप-रूप
 २५९-१९-५-६-५६
 २८२-१८-नश्यति-मिदन्ति
 २९५-२२ रत्न-रत्ना-रत्नोद्भवा
 २९६-१२ कप्य-कर्णा
 „—२४ विधाय-विधान
 २९७-१४ रूपकैः-रूपकैः
 „—१७ धर्मोद्य-धर्मोद्य
 २९८-१४ गरुडीका-गरुडाका
 „—१७ रूपक-रूपक
 २९९-२० मध्यन-मध्यतः
 ३००-३ मुनेन्द्रा-मुनेन्द्रा
 ३०२-१३ रूपकम्-रूपकम्
 ३०३-७ पाश्च-पाश्च
 ३०४-१५ तृतीयं-तृतीयं
 ३१२-१४ आकार-आकार
 ३३०-८ श्रव-शिव
 ३३२-पादस-पोदस
 ३५४-२ मानुं-मान
 „—१ विरायं-विष्यं

पृ० पं० अशुद्ध-शुद्ध
 ३५५-६ मुहूर्ता-मुहूर्तो
 „—१६ ऽभिजच-ऽभिजच
 ३५७-१३ पूषो-पूषा
 ३६१-२१ ०मम्-०मम्
 ३६७-१५ त्यजेद्द०-त्यजेद्द०
 ३६८-१० सन्का-सक्ता
 ३६९-१३ मुनिन्द्रै-मुनीन्द्रै
 „—१३ रत्निलेमु-रत्निलेमु
 ३७२-५ इशानतः-ईशानतः
 ३७५-२ यक-यत्र
 „—१३ वेद्वास्तोः-मवेद्वास्तो
 ३७६-१७ क्षत्रास्तु-क्षरोक्त
 ३७७-२ पिष्टाय-पिष्टये
 „—२५ पश्चिमाध्वजोः-पश्चि-
 माध्वजोः
 ३७८-१८ रम्ये-रमे
 ३८०-८ ७ वृषगास्तु-०
 ३८१-२ युक्ष-युक्ष
 ३८४-१६ पञ्चम-पञ्च ५
 ३८७-१ प्रियाणुं-प्रियाणुं
 „—२ कौमठ-कौमठ
 ३८८-३ पिपणानि-पिप्प्यानि
 „—२५ मुषे-मुष्ने
 ३८९-९ मृषयात्र-मृषयान्
 ३९०-१५ रामा-रामाः

पृ० पं० अशुद्ध-शुद्ध
 ३९८-२० शापू-शर ५
 „—२९ नाडिका-नाडिका:
 „—, शुभज्ञः-शुभदा:
 ४०४-८ गाव्धयः-गाव्धयः १११
 „—९ द्यग्नि-द्यग्नि
 ४०६-२ ०शान्वित-०शान्वितः
 „—१६ लक्ष्यम्-लक्षम्
 ४२४-४ शूरमहाशिव०-शूरम-
 हाठशिव०
 ४२८-२० मितै-मितैः
 ४३२-२ वधन-बन्धन
 „—३ ग्राम्यम्-याम्यम्
 ४३२-४ भारण-मारण
 „—९ ग्रिमं-ग्रिमं
 ४३४-१७ कर्मोद्वाहक
 कर्मोद्वाह
 ४३५-४-५ श्लोक नहीं है
 -भूषणवास्तुविधानं, वाहन
 कृषिकर्म सप्तमे धिष्ण्ये ।
 स्थिर चर शान्तिक पौ-
 ष्टिकं, भूषण शिल्प वतो-
 त्मवाद्यखिलम्
 वे श्लोकार्थो रहीगयात्रे
 „-१० अर्थ नथी-राजयुद्धादि
 सर्व० युद्धादि सर्वभूषण,
 वास्तुविधि, वाहन, कृ-
 षिकर्म, ए सर्व पुनर्वसु

पृ० पं० अशुद्ध-शुद्ध
 नक्षत्रमा करवां, स्थिर,
 चर, शान्तिक, पौष्टिक,
 भूषण, शिल्प, व्रत, उत्स-
 व आदि सर्व०
 „—१९ भर्क्षेपु-भर्क्षेपु
 ४३८-१५ धातु-धातु
 „—१९ परि-पर
 ४६८-१३ धिष्ण्य-धिष्ण्यै
 ४४०-२६ कोशो-कीशो
 ४३१-२२ मन्त्रा-मन्त्र
 ४४९-७ व्याम-व्योम
 ४५१-१६ धिष्ण्यम्-धिष्ण्यं
 „—२३ कारक-कार
 ४५५-३ धिरुद्धं-धिरुद्धं
 ४५६-१३ केतु-केतु
 ४५९-२ धिष्णा-धिष्ण्या
 „—१६ नाडी-नाडि
 „—१७ सद्दिता-सद्दिता
 ४६१-१८ तनः-ततः
 ४६२-२२ आदमां-आदिमां
 ४६३-८ ग्रह-ग्रहा
 „—१० दशमदिना-
 दशमदिना
 ४६५-८ राज्ञा-राज्ञां
 „—१४ हृदयभं-हृदयभयं
 ४६९-१४ लत्तिय-लत्तित
 „—१५ सुतानसु सुतानसु
 ४७६-९ मशुभं-मखिलं
 ४८०-१ अन्द्र-चन्द्र

पृ० पं० अशुद्ध-शुद्ध
 ४८२-२० दोषो-दोषा
 ४९१-६ वाक्यते-वाक्यते
 „—१ दक्ष-दक्ष
 „—२० शुभले-शुभो
 ४९२-६ योगा-योगो
 ५००-१९ शत्रुभ्रानो-शत्रुभ्रानो
 „—२३ अश्याद्य-अश्याद्यै
 ५०१-१६ ण्यादो-ण्याद्यै
 „—१६ ण्यादौद्वय-ण्याद्यैर्द्वय
 ५९३-८ फल्गुनी-फाल्गुनी
 „—१४ जीम्याः-जीम्योः
 „—२१ पुनःकरण-
 अपुनःकरणं
 ५०४-२४ पाताद-पातादि
 ५०७-६ प्रकीर्तता-प्रकीर्तिता
 ५११-५ यागा-यागाः
 ५१४-७ बला-बली
 ५१५-१३ यागो-योगो
 ५१६-८ याग-योग
 ५२०-१६ षष्ठ्या-षष्ठ्या
 „—१८ वारादि-वारादिभि
 ५२१-२१ अष्ट-अष्ट
 ५२४-५ पभा-पमा
 ५२९-३ श्रेष्ठ-श्रेष्ठ
 ५३०-५ छिद्रोन्य-छिद्रोत्थ
 ५३१-२१ उत्पादो-उत्पात
 ५३३-१६ न्यसाधिरान्-न्धवा-
 धिरान्

पृ० पं० अशुद्ध-शुद्ध
 ५३७-५ बालवे-बालवे
 ५३८-१९ तदूधटिका-तदूधटिका
 ५४०-१७ ध्योस्तुविरमे-ध्यो-
 श्वविगलत्
 ५४१-१८ पूरा-पूर्वा
 ५४४-९ धान्यादि-धान्यादि
 ५४७-१७ मंदया-मंदयो
 ५४८-३ विमिद्विता-विमिद्विता
 ५५०-१३ चात्तरगा-चोत्तरगा
 ५५१-२१ माधार-माधार
 ५५३-१० केन्द्रो-केन्द्रे
 ५५९ ८ धी धर्म-धी धर्म
 ५६१-२१ दश-दश
 „—२२ सप्तम-सप्तमः
 ५६१-७ युक्ताऽपि-युक्तोऽपि
 ५६८-२३ ताद्वाराना-ताराना
 ५७४-७ धरमा-धरमा
 ५८२-४ स्यायुर्न-तस्यायुर्वै
 ५९१-२२ पौष्णद्वया-पौष्णद्वया
 ५९२-१४ पोडशे-पोडशे
 ५९७-२५ आय-व्याय
 ५९८-१ स्वर्गा-स्वर्गा
 ६०३-१७ लग्गमि-लग्गम्मि
 ६०७-१० बहुजः-बाहुजः
 ६०८-१ १८—१७
 ६१२-२ भ्यां-भ्या
 ६१४-८ मध्यमे-मध्यमे
 ६१६-१४ पृष्ट-पृष्ट